

A portrait of a middle-aged man with a receding hairline, wearing dark sunglasses, a light blue dress shirt, and a red and blue striped tie. He is looking directly at the camera with a serious expression. Above his head is a circular gas burner with multiple blue flames. The background is a dramatic, cloudy sky in shades of orange, yellow, and brown, suggesting a sunset or sunrise. The overall composition is centered and formal.

Elgázolt szuverenitás

VIRÁG ATTILA

K2

VIRÁG ATTILA

ELGÁZOLT SZUVERENITÁS

A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita magyarországi vizsgálata
a nemzetállami szuverenitás,
az európai integráció és az orosz birodalmi törekvések tükrében

Geopen Könyvkiadó
2014

Lektor:

Dr. habil Nógrádi György CSc
egyetemi tanár

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000550984

Minden jog fenntartva! A Kiadó írásos engedélye nélkül tilos e könyv
bármely részének másolása vagy átvitele bármely módon
és bármilyen elektronikus vagy mechanikus eszközzel, bármilyen adathordozóra.

ISBN 978-615-5331-25-1

© Virág Attila, Budapest, 2014

TARTALOM

I. RÉSZ: BEVEZETÉS	11
1. A téma aktualitása	11
1.1 A földgáz energetikai sajátosságai	12
1.2 A földgáz politikai sajátosságai	14
2. Elméleti és módszertani keret	20
2.1 A diskurzuselméleti megközelítésmód	22
2.1.1 Diskurzuselemzés a politikatudományban	25
2.1.2 Konstruktivizmus: Diskurzuselemzés a nemzetközi kapcsolatok területén	26
2.1.3 Diskurzuselemzés és a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita	27
2.2 A könyv felépítése	28
2.3 A kutatási téma lehatárolása	31
2.4 Alkalmazott módszer	33
II. RÉSZ: ELMÉLETI ALAPVETÉSEK	36
1. A szuverenitás fogalma	36
1.1 A belső szuverenitás fogalmának történeti megalapozása	38
1.1.1 Abszolút belső szuverenitás-elméletek	39
1.1.2 Korlátozott belső szuverenitás elméletek	43
1.1.3 Összegzés	51
1.2 A külső szuverenitás fogalmának történeti megalapozása	54
1.3 Külső szuverenitás-felfogások a nemzetközi kapcsolatok elméleteiben	60
1.3.1 Idealista normativista iskola és a szuverenitás	61
1.3.2 Realizmus, neorealizmus és a szuverenitás	61
Tradicionális realizmus	62
Neorealizmus	63
Offenzív vs. defenzív realista vita	64
1.3.3 Neoliberális institucionalizmus és a szuverenitás	65
1.3.4 Összegzés	68
2. Európai integráció és a szuverenitás	70
2.1 Föderalizmus	74
2.2 Funkcionalizmus, neofunkcionalizmus	78
2.3 Neoliberális institucionalizmus	80
2.4 Intergovernmentalizmus	81
2.5 Multi-level governance (MLG)	84
2.6 Összegzés	84

3. Orosz birodalmiság és a szuverenitás	88
3.1 Hagyományos orosz birodalmiság	91
3.2 Modern orosz birodalmiság	94
Pánszlávizmus	96
Államközpontú nacionalizmus	98
Eurázsiai imperializmus	99
Összegzés	100
3.3 Szovjet birodalmiság	101
3.4 Oroszország szuverenitása	108
3.4.1 Az 1990-es évek meghatározó orosz elméleti irányzatai és a szuverenitás	110
3.4.2 Orosz állami szuverenitás Borisz Jecsin elnöksége alatt	113
3.4.3 Orosz állami szuverenitás Vlagyimir Putyin vezetésével	119
III. RÉSZ: EURÓPAI INTEGRÁCIÓ ÉS OROSZ BIRODALMISÁG A GÁZSZÉKTORBAN	127
1. Európai integráció és nemzetállami szuverenitás a gázszektorban	127
1.1 Energiahordozó-váltás: a földgáz mint politikai terület megjelenése	127
1.2 Olajválságok és a realista törekvések megerősödése	130
1.3 Olajár-csökkenés, és a liberális törekvések megerősödése	134
1.4 Törekvések az EU gázszektorában 2006-ig	137
1.4.1 Törekvések egységes belső gázpiac létrehozására	139
1.4.2 Energia Charta	139
1.4.3 EU-orosz partnerségi és együttműködési megállapodás	141
1.4.4 Európai szomszédságpolitika	142
1.4.5 Energiaközösség	144
1.4.6 Összegzés	144
2. Szovjet birodalmiság és orosz szuverenitás a gázszektorban	145
2.1 Szovjet birodalmiság és a gázszektor	145
2.2 Orosz szuverenitás és a gázszektor	153
2.3 Vlagyimir Putyin és az orosz gázszektor	156
2.4 Összegzés	162
IV. RÉSZ: A „NABUCCO VS. DÉLI ÁRAMLAT” VITA MAGYARORSZÁGON (2006–2012)	165
1. A 2006-os orosz-ukrán gázválság közvetlen következményei	165
1.1 Az Európai Bizottság második zöld könyve	167
1.2 A Nabucco felértékelődése	168
1.3 A Kaszpi térség felértékelődése	170
Türkmenisztán	170
A Kaszpi-tenger jogi státusza	173
Kazahsztán és Üzbegisztán	174

Azerbajdzsán	174
Irán	175
1.4 Orosz törekvések	176
Alternatív forrás-országok blokkolása	176
A kapuőrök blokkolása	177
Az EU bizalmának visszaszerzése	178
2. A vezetékvita kezdete	178
3. A 2007. januári orosz-fehérorosz energiavita közvetlen következményei	182
3.1 Nemzetközi reakciók	182
3.2 Magyarországi reakciók	186
4. IHT: Vezetékvita a politikai diskurzus középpontjában	190
4.1 Nemzetközi reakciók	192
4.2 Magyarországi reakciók	195
A vita hatásai a magyar belpolitikára	201
Kitörés a karanténból: lépések a Nabucco előmozdítására	202
5. Lépések és ellenlépések a Nabucco végpontjain 2007-ben	205
6. A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita kezdete	210
6.1 Magyarország csatlakozása a Déli Áramlat projekthez	214
6.2 Nemzetközi reakciók	216
6.3 Magyarországi reakciók	220
Kormányzati lépések a Nabucco érdekében	225
Pragmatikusabb fideszes vélemények	227
7. „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita és az orosz-grúz háború	227
7.1 Nemzetközi reakciók	228
7.2 Magyarországi reakciók	229
8. A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita és a világgazdasági válság kezdete	233
8.1 A gazdasági válság és a Déli Áramlat	234
8.2 A gazdasági válság és a Nabucco	236
9. A 2009. januári orosz-ukrán gázválság közvetlen hatásai	238
9.1 A 2009. januári gázválság és a Nabucco	239
9.2 A 2009. januári gázválság és a Déli Áramlat	242
10. A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita magyarországi elhalása (2009–2010)	244
10.1 Az amerikai álláspont változása	245
10.2 Gyurcsány „távozása” és a Szurgutnyeftyegaz Mol részvényvásárlása	247
10.3 Fordulat a Fidesz-orosz viszonyban	250
10.4 Új ellátásbiztonsági projektek: az észak-déli energiafolyosó ötlete	257

11. „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita a nemzetközi térben (2009–2010)	259
11.1 Küzdelem a gázban gazdag országok kegyeiért	259
Türkmenisztán és a kínai befolyás	259
Azerbajdzsán	263
Egyéb lehetséges forrásországok	265
11.2 Küzdelem a „kapuőr” Törökország kegyeiért	266
11.3 Küzdelem Kelet-Közép-Európáért	270
11.3.1 Bolgár vs. román szakasz	271
11.3.2 Szerb-horvát-szlovén vs. szerb-magyar-szlovén vs. szerb-magyar-osztrák szakasz	273
11.4 Küzdelem a nyugati partnerekért	275
11.5 Összegzés	277
12. Túl a vezetékvitán: az alternatív projektek körüli diskurzusok felfutása	279
12.1 A második Orbán-kormány elképzelései	281
12.2 A Nabuccótól a Nabucco West-ig	285
12.3 Déli Áramlat: úton a megvalósulás felé	292
12.4 Nabucco West vs. TAP	302
V. RÉSZ: KONKLÚZIÓ	307
VI. RÉSZ: MELLÉKLETEK	322
1. melléklet Nemzetközi politikai gazdaságtan, NPG	322
2. melléklet A kvantitatív játékelméleti módszerek korlátai	323
3. melléklet David Sandler koncessziós realizmusa	325
4. melléklet Transz-európai hálózatok (TEN) energetikai programja (TEN-E)	326
5. melléklet Az EU első és második energiacsomagja	327
6. melléklet A 2006. januári gázválság	329
7. melléklet A magyar stratégiai földgáztároló és a makói nem konvencionális gázmező	331
8. melléklet Válságok és viták Oroszországgal	333
9. melléklet Orosz-fehérorosz konfliktusok	335
10. melléklet Az EU gázszektort érintő szabályozásai és az EU alternatív külkapcsolati lépései	338
11. melléklet Az OMV agresszív Mol-részesedésszerzése és az orosz energiafüggőség	350
12. melléklet A 2008–2009-es orosz-ukrán gázár-vita	352
13. melléklet A Szurgutnyeftyegaz Mol-részvényeinek állami megvásárlása	360
14. melléklet Gázprojektek az MVM-nél	361
VII. RÉSZ: IRODALOM	364

TÁBLÁZATOK

1. táblázat	Szuverenitás a koraujkortól a 20. század fordulójáig	53
2. táblázat	Szuverenitás a nemzetközi kapcsolatok elméleteiben	69
3. táblázat	A nemzetközi kapcsolatok elméleteinek két kategóriája az állam legfőbb célja és a szuverenitás jellege alapján	70
4. táblázat	Az MLG két ideáltipikus modellje	85
5. táblázat	A szuverenitás és az integrációs elméletek kapcsolata	86
6. táblázat	Nemzetállam vs. birodalom, Eisenstadt nyomán	91
7. táblázat	A hagyományos és a modern orosz birodalmiság jellemzői	101
8. táblázat	Az orosz politikai irányzatok és a szuverenitás	113

I. RÉSZ BEVEZETÉS

1. A téma aktualitása

A könyv témája a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita magyarországi vizsgálata a nemzetállami szuverenitás, az európai integráció és az orosz birodalmi törekvések viszonylatában. Magyarország két nagy politikai érdekszféra – az elmúlt évtizedekben területileg dinamikusan bővülő, ugyanakkor energetika tekintetében sérülékeny Európai Unió és a regionális nagyhatalmi pozícióit megőrizni és/vagy növelni kívánó Oroszország – határán – előbbi részeként – igyekszik földgáz-ellátásbiztonsági kockázatait mérsékelni többek között azzal, hogy diverzifikálja saját import szállítási infrastruktúráit.

Egy-egy ország energetikai helyzetét ellátásbiztonsági, versenyképességi és fenntarthatósági szempontból vizsgálhatjuk. Előbbinél külön vizsgálhatjuk az energiaforrás struktúra kiegyensúlyozottságát, a stratégiai energiahordozó készletek nagyságát, valamint az energiaimport-diverzifikáció helyzetét. Utóbbi esetében a vezetékes gázüzletág területén beszélhetünk forrás- és tranzitdiverzifikációról. Az ellátásbiztonság fogalmának definiálásánál el kell különíteni a rövid és a hosszú távú ellátásbiztonság fogalmát. Előbbi az ellátás nem tervezett, váratlan megszakadására vonatkozik (szélsőséges időjárás, baleset, politikai okok, terrorcselekmény stb.), utóbbi pedig azt vizsgálja, hogy az energiatermelés lépést tud-e tartani a kereslettel. (Mandil, 2008, 4.) Deák András György szerint a magyar gázimport-diverzifikációs opciók három szempontból vizsgálhatók: 1. ellátási kockázatok (supply risks), mely egyszerre áll a termelői és tranzit oldalon jelentkező kockázatokból, 2. várható árszint és árkokázatok (price risks), 3. kiépítés, végrehajtás nemzetgazdasági költségei, mely nem kizárólag pénzben kifejezett költségeket takar. (Deák, 2010, 42.) A könyvben azokkal az energiaimport-diverzifikációs kockázatokkal foglalkozom, melyek politikai okokra vezethetők vissza. A vizsgálat a nemzetállami szuverenitás, az európai integráció és az orosz birodalmiság met-szetében történik.

Az alternatív vezetéklétesítési projektek ügyében Budapest egy nagy nemzetközi küzdelem közepén találta magát, ami a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita formájában rögzült a köztudatban. Bár a konfliktus hátterében úgy tűnhet, hogy elsősorban gazdasági természetű elgondolások álltak, azonban a diskurzus esetében karakteresen kimutatható egy hagyományos értelemben vett szakpolitikán (policy-n) túlra mutató általánosabb, külpolitikai jellegű vonulat is.

Egy hagyományos gázvezeték-fektetési vita esetén az államok a befektetők előzetes szabályozási kérelmére, valamint pénzügyi és műszaki megvalósíthatósági tanulmányára reagálva döntenének az adott beruházás támogatásáról. A „Nabucco

vs. Déli Áramlat” vita esetében azonban ennél összetettebb problémákra mutat-hatunk rá. (Deák, 2011, 62–63.) Ezt látszik igazolni, hogy az alternatív vezetékek esetében a nyilvánosság előtt nem a projektek közvetlen befektetői, hanem két gazdasági értelemben közvetve érintett politikai szereplő, az Egyesült Államok és Oroszország tűntek aktív kezdeményezőnek.

Az alternatív projektekkel kapcsolatos vita politikai értelemben nem szólt, más-ról, mint a földgázszállítási útvonalak birtoklásáról és az azokon történő kereske-delmi jogok megőrzéséről, illetve megszerzéséről. A Nabucco és a Déli Áramlat sikeréhez leginkább a projektek körül zajló politikai diskurzust, vagyis a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vitát kellett megnyerni.

Az alternatív vezetékek két, geopolitikailag jól elkülöníthető célrendszer szim-bólumává és fokmérőjévé váltak. A Nabucco így felfogható volt a nyugati irányú orosz gázszállítási pozíciók gyengítésének eszközeként. A projekt emellett irány-tűül szolgált arra vonatkozóan is, hogy a Kaszpi térség gázforrásait lehetséges-e Oroszország megkerülésével Kelet-Közép-Európába juttatni. Eszerint a Nabucco „állapota” Moszkva regionális gázpolitikai befolyásának meghatározó fokmérőjé-nek is tekinthető volt.

Ezzel szemben a Déli Áramlat gondolati konstrukciója valójában a kelet-közép-európai gázszállítási status quo fenntartásáért született meg. A projekt emellett po-litikai nyomásgyakorló eszköz az Oroszország és az Európai Unió között elhelyez-kező tranzit, „kapuőr” államokkal, így elsősorban Ukrajnával szemben. Emellett az alternatív vezetékterv ígéretet jelent a Kaszpi térség gázban gazdag országai szá-mára az Oroszországon keresztül, nyugati reexport fenntartására. Végso soron a Déli Áramlat elsőszámú fokmérője nem önmagában a beruházás megvalósulása, hanem a nyugati irányú gázszállítások esetében a meglévő hatalmi pozíciók szinten tartása, illetve növelése.

1.1 A földgáz energetikai sajátosságai

A földgáz mint természetes, elsődleges energiaforrás több olyan sajátossággal ren-delkezik, ami kizárólag erre az energiahordozóra jellemző. A szobahőmérsékleten lég-nemű energiahordozó hasznosíthatósága, szállíthatósága és tárolása sok szem-pontból számít speciálisnak.

A földgázszektor az energetika egyik legdinamikusabban növekvő ága,¹ köszön-hetően versenyképes árának, a szénhez és kőolajhoz képest kisebb környezetkárosító

¹ A világ földgáztermelése 1980 és 2006 között közel megduplázódott: 1459,9 milliárd köbmé-terről 2865,3 milliárdra növekedett. Mindez azt eredményezte, hogy a világ primerenergia-felhasználásában a földgáz 2007-re 23,8 százalékot ért el. Ez azt is jelenti, hogy a gázfelhasz-nálás 1965-höz képest 4,4-szeresére növekedett. (BP, 2008.)

hatásának² és széleskörűen elterjedt ipari és háztartási fogyasztásának. Kémiai és fizikai szempontból előnyének számít más energiahordozókkal szemben, hogy je-lentős technológiai átalakítás nélkül is közvetlenül felhasználható.

Ugyanakkor a földgáz energiatartalma jócskán elmarad egy másik szénhidro-gén, a kőolaj értékétől.³ Emellett szállítási és tárolási költségei is rendkívül maga-sak.⁴ Ennek oka elsősorban a szükséges infrastruktúra komplexitásában és techno-lógiailag bonyolult jellegében keresendő. Bár a gázt már az 1960-as években is le-hetett cseppfolyósított (LNG) formában, tankerhajók segítségével szállítani, azon-ban annak kiugró költségei nem tették lehetővé a technológia széleskörű elterjedé-sét. Így a földgáz vezetékrendszereken történő szállítása számít ma is a legelterjed-tebb formának. A nemzetközi tranzit ezzel viszont a legkülönbözőbb politikai, nem-zetközi jogi, műszaki és időjárási kockázatoknak van kitéve.⁵

A széleskörűen elterjedt lakossági fogyasztás miatt a földgáz felhasználása erő-teljesen szezonális ingadozást mutat.⁶ Emellett tárolása is különleges technológiai kihívást jelent, mivel az csak drága és kifejezetten erre a célra készült létesítmé-nyekben lehetséges. A földgáztározók feltöltése általában a fűtési időszak leállása után kezdődik el. A téli időszak ellátását nehezíti, hogy a tározókból csak meghatá-rozott mennyiségű gázt lehet napi szinten kinyerni, függetlenül azok teljes készlet-nagyságától. Így tehát krízis esetén a rendszer kapacitása véges.

A földgáz – elsősorban a szállítási és a tárolási nehézségei miatt – a kőolajhoz képest több évtizedes késéssel kezdett elterjedni Európában. A 20. század első fe-lében szinte kizárólag az Egyesült Államokban volt jelentős energiaforrás.⁷ Később azonban a Szovjetunióban is felgyorsult a földgáztermelés,⁸ 1983-ban e tekintetben meg is előzte az USA-t. Európa nyugati felén az 1950-es évektől kezdett elterjedni

² Az újgenerációs gázturbinás erőművek (Combined Cycle Gas Turbine – CCGT) kedvező szennyezőanyag-kibocsátás mellett nagy hatékonysággal és gazdaságosabban állítanak elő energiát a szén- és olajtüzelésű erőművekhez képest. (Íjgyártó, 2006, 86.)

³ Egy köbméter gáz egy ezrelékét tartalmazza az ugyanekkora mennyiségű kőolajnak.

⁴ „Egy egység energia földgáz formában az Északi-tengerről az európai kontinensre való szál-lításának költségeiből ugyanazt az energiamennyiséget kőolajban kétszer körül lehet szállí-tani a Földön.” (Uo.)

⁵ Az LNG a földgáz árának növekedésével és a szállítási technológia terjedésével válik egyre versenyképesebbé. A gázfogyasztáson belül a cseppfolyósított gáz aránya az 1971-es 0,3 százalékos értékről 2006-ra 7,3 százalékra emelkedett, ami azt jelenti, hogy a kereskedelmen belüli aránya ez alatt az idő alatt 6,2-ről 24,8 százalékra növekedett. (IEA, 2008.)

⁶ Magyarország téli földgázfelhasználása például tízszer akkora, mint a nyári fogyasztása.

⁷ 1950-ben a világ 191 milliárd köbméteres földgáztermeléséből 178 milliárd jutott az USA-ra, 4,6 milliárd Kanadára, Mexikóra és Venezuelára, más földrészekon milliárd köbméteres nagyságrendben csak Szovjetunió (5,8 milliárd), Európában pedig annak keleti felén Romá-nia (3,2 milliárd köbméter) termelt. (Szemerkényi, 2007A, 259.)

⁸ A Szovjetunióban 1970-ben 184,7, 1980-ban 406, 1990-ben 760,4 milliárd köbméter földgáz-t termeltek.

a lakossági és ipari gázfelhasználás.⁹

Mindez részét alkotta annak a gyors lefolyású energiahordozó váltásnak, melynek keretében a szénelapú gazdaság szénhidrogén – így kőolaj, földgáz – alapúvá vált. Ezzel a legjelentősebb földgáz felhasználók nagy része a fosszilis energiahordozókban szegény, vagy azokkal csökkenő mértékben rendelkező európai államok közül kerülnek ki. Az elsődleges energiaforrások esetében a földgáz a kőolaj mögött már a második legnagyobb részesedéssel bír az öreg kontinensen. Így az itteni államok túlnyomó többségének működése ezzel a megfelelő földgáz-import függvényévé is vált.

1.2 A földgáz politikai sajátosságai

Bár eleinte úgy tűnt, hogy Európában a bipoláris világrendszer megszűnésével az energia fokozatosan válik biztonságpolitikai területből hagyományos gazdasági témává, azonban a hidegháború korszakában kialakuló függő helyzet miatt az energetikán belüli meghatározó politikai szerepvállalás szükségessége a 21. században lényegileg nem változott. Nincs arra mutató jel, hogy ez a nemzetállami szuverenitás szempontjából is kulcsfontosságú terület kizárólag a piaci mechanizmusok irányítása alá került vagy kerülhetett volna. Mindennek több oka is van.

A különleges infrastruktúra szükségessége miatt a vezetékes gázüzletág esetében a hatékony piac kialakítása nem egyszerű feladat. A földgáz szállításához szükséges hálózat természetes monopólium, duplikálása nem lehetséges. A magas beruházási és működtetési költségek miatt a vezetékeket teljes kapacitáson éri meg működtetni, ezért a termelők a vezetékek tulajdonlásában is érdekeltek.¹⁰ Az infrastruktúra kötőpályás jellege okán a kiépített hálózatok hosszú távon meghatározhatják a kereskedelem útvonalát. Egy alternatív hálózat kiépítésének gazdasági költségeit a kihasználatlan korábbi szállítási vonalon lévő vezetékek is növelheti.

Ugyancsak a vezetékes infrastruktúrából következik, hogy a folyamatos ellátás érdekében a felek a földgázszállítási szerződéseket legtöbbször hosszú távra kötik.¹¹ Ezzel az importőrök a fosszilis tüzelőanyag átvételére, az exportőrök pedig annak továbbítására vállalnak garanciát. Előbbit az ún. take or pay (vedd át vagy fizess) klauzula, utóbbit az ún. ship or pay (szállíts vagy fizess) rendelkezés biztosítja.

⁹ A földgázszektor dinamikus fejlődését jelzi Európában, hogy az 1990-es évek második felében felhasználás és termelés tekintetében is maga mögé utasította a szenet. A fordulópont a felhasználás tekintetében 1997-ben, a termelésben pedig 1999-ben volt. (BP, 2002.)

¹⁰ Egy 51 mm-es vezetéknél 50 százalékos működés esetén az egy egységre jutó költség megduplázódik.

¹¹ A hosszú és a rövid távú szerződések fogalma nem egyértelműen meghatározott. A könyvben a hosszú távú vezetékes gázszerződések esetében 6-30 éves, a rövid távúaknál pedig 1-5 éves időszakot értek.

Az orosz hosszú távú szerződésekben az árakat az olajtermékek (bizonyos esetben részben a szén) jegyzéséhez kötött árformula határozza meg 6-9 hónapos mozgóttaggal. Az Oroszországon túli országok euróban és dollárban számolnak el egymással. A pontos kétoldalú szerződések nem nyilvánosak. Az árformulának ezt a fajta rendszerét még az 1960-as években, Hollandiában dolgozták ki. Mára azonban egyre nehezebben indokolható ennek a szisztémának a létjogosultsága, mivel a gázár Európában annak ellenére ugrott meg, hogy a kínálat évek óta nagyobb a keresletnél.

Mindezek miatt a földgázszektor területén elsősorban a regionális piaci jelleg a meghatározó, vagyis a kitermelő, a szállító és a vevő között egyedi politikai megállapodások nagy hatással vannak a mindenkori fogyasztói árra.¹² Az ellátásbiztonság kérdésénél a termelő és a végfogyasztó közötti több ezer kilométeres távolság miatt nem csupán földrajzi, természeti, technológiai, hanem a tranzitőr országok révén akár komoly politikai természetű fennakadásokkal is kalkulálni kell.

Nehézséget jelent, hogy a konvencionális földgázmezők¹³ földrajzilag meglehetősen koncentráltan helyezkednek el méghozzá olyan országokban, melyek nem tartoznak a demokrácia minta-országai közé.¹⁴ 2006-ban ezeknek a készleteknek több mint a negyedével, 26,6 százalékkal Oroszország rendelkezett, amivel a világ termelésének 21,6, exportjának 20,9 százalékát adta. (Deák, 2007C, 1.) Mindez további politikai sajátosságokat kölcsönöz a regionális gázmegállapodások esetében.

A földgáz széleskörű ipari és lakossági elterjedtsége is a kitüntetett politikai területek közé sorolja az ellátásbiztonság kérdését. Az ipari felhasználók mellett a szolgáltató szférát is érzékenyen érintheti a tartós vagy akár csak ingadozó energia-kimaradások, ami az ügyfelek tartós bizalomvesztésével járhat és komoly piaci versenyhátrányt okozhat. Emellett a háztartások jóléte és biztonsága is nagymértékben függ a gázellátás biztonságától. E terméknél ugyanis kimutathatóan nagy a lakossági fogyasztók fizetési hajlandósága. Számos jel mutat arra, hogy „a gazdasági fejlettséggel együtt emelkedik az energiaellátás biztonságának társadalmi értéke”. (Varró, 2007, 64.)

¹² Az adott régióban érvényes fűtő- és Diesel-olajár legfeljebb irányadók.

¹³ Eleinte a nem konvencionális gázokat a kitermelés gazdasági feltételei alapján határozták meg. Eszerint azok a földgázkészletek tartoztak ebbe a kategóriába, melyek érdemi haszonnal gazdaságosan hozhatóak a felszínre. Később a technológiai fejlődés és a konvencionális készletek korlátozottsága és fogyása miatt egy objektívebb, geológiai alapú definíció vált általánossá. Eszerint konvencionális földgáznak nevezzük a gravitációs szegregáció (felhajtóerők) által indukált, geometriailag meghatározható kiterjedésű szerkezeti vagy tektonikus csapdáknál felhalmozódott gázokat. (Lakatos – Lakatosné, 2011, 4.)

¹⁴ A Freedom House 2012-es jelentése szerint Magyarország meglévő és potenciális posztszovjet forrás országai közül Oroszország demokráciaindexa – ahol az 1-től 7-ig terjedő skálán az 1-es a legjobb minősítés – 6,18, Kazahsztáné 6,54, Azerbajdzsáné 6,57, Türkmenisztáné és Üzbegisztáné pedig 6,93. (Freedom House, 2012.)

A földgáz tehát – speciális infrastruktúra igényéből következő regionális energiahordozó jellege, konvencionális készleteinek koncentrált földrajzi eloszlása, továbbá a háztartási és ipari felhasználásának széleskörű elterjedtsége miatt – a kőolajhoz hasonlóan komoly politikai jellegű függést tud kialakítani. Mindezt nem hagyhatják figyelmen kívül a mindenkor energiapolitikai koncepciók.

Ennek ellenére az energiapolitika tárgykörével foglalkozó elemzések készítésével elsősorban és sok esetben kizárólagosan a közgazdaságtan foglalkozik a maga diszciplináris keretében, saját narratívájában. Ez a nézőpont azonban nem számol a szénhidrogének, így a földgázellátás-biztonság dimenzióival, a politikai természetű stratégiák elemzésével, a függőségi viszonyok értékelésével, végső soron az energiabiztonság és a nemzetállami szuverenitás összefüggéseivel. Ez pedig az energetikai téma szűkre szabott és gazdasági szempontból „részre hajló” megközelítését teszi csupán lehetővé.

A közgazdaságtan nemzetközi munkamegosztásra vonatkozó alapelvei sok esetben beleütköznek a kevésbé demokratikus exportörök államilag vezérelt gazdaságpolitikájába, valamint a rövidtávon kevésbé költséghatékony, de hosszú távon az ellátásbiztonságot segíteni képes diverzifikációs törekvésekbe. Ráadásul az Európai Unió alapvetően liberális alapokon nyugvó gazdaságpolitikai stratégiája sok esetben összeegyeztethetetlen a „saját” energiacegéket támogató nemzetállami protekcionista politikákkal. Így már nem csupán a kevésbé demokratikus exportörök gazdaságpolitikájának tekintetében, hanem az EU tagállamok gazdasági nacionalizmusa, nemzetállami szuverenitás-felfogása esetében sem bírnak érdemi magyarázóerővel a kizárólag gazdasági alapokon nyugvó elméletek.

Véleményem szerint a gázszektor speciális energetikai területként a politikai és a gazdasági szféra sajátos határterületének számít, ahol a kül- és biztonságpolitikai aspektusok is egyre nagyobb részt kell, hogy elfoglaljanak a témakör kutatásában.¹⁵ Az európai gázimport biztonság ügye szorosan összekapcsolódik a nemzetállami szuverenitás, az európai integráció és az orosz birodalmiság problematikájával.

Az EU és annak tagállamai is felismerték, hogy a földgázszektorral kapcsolatos problémák kezelése nem maradhat kizárólag a piaci mechanizmusok irányítása alatt, hiszen az önmagában az ellátásbiztonsági problémákat nem képes kezelni. Ezzel együtt – paradox módon – egyszerre erősödtek fel az uniós szintű szolidaritás növeléséről (Szántó, 2012.) és a nemzeti szintű energiapolitikák igényéről szóló diskurzusok. Az egységes belső piac kialakulása mellett számos egyedi tagállami stratégiai döntés is született. (Natorski, Herranz-Surrallés, 2008.) Így az *energia-politika területén az energiaellátás biztonsága, azon belül a földgázimport zavarta-*

¹⁵ Szemerkényi Réka szerint „a szénhidrogének [így a földgáz is] és a nemzeti, illetve nemzetközi politika kapcsolata (...) valójában olyan szoros, kölcsönös és megbonthatatlan, aminél erősebb, kölcsönösebb és megbonthatatlanabb kapcsolat nemigen létezik gazdaság és politika között”. (Szemerkényi, 2007A, 6.)

lanságának kérdése egyszerre hatott a nemzeti szuverenitás megerősítésének és az európai egységesülés előmozdításának igényére. Kialakult tehát egy alapvető és állandó diskurzus az ellátásbiztonság területén arról, hogy az uniós, vagy inkább a tagállami szintű döntéshozatal lenne inkább ideális; egy egységes EU szintű együttműködés, vagy a nemzeti szuverenitás megőrzése a fontosabb.

Az ezzel kapcsolatos vitákat, diskurzusokat alapvetően határozta meg az Európai Unió 2004 utáni keleti bővítése, mely nagymértékben megváltoztatta az EU függőségi szintjét az orosz földgáz-importtól. Ennek gyakorlati veszélyeit a 2005–2006, de különösen a 2008–2009 fordulóján lezajlott orosz-ukrán gázár-viták következményeként előálló – elsősorban Kelet-Közép-Európát, így hazánkat is érintő – ellátási zavarok, gázválságok mutatták meg.

Mindezek különösen aktuálisak teszik a földgázellátás-biztonság szuverenitással és az európai integrációval összefüggő kérdések Oroszországgal kapcsolatos dilemmáit. A „nemzetállami szuverenitás vs. európai integráció” vita kibővült az „orosz birodalmiság” kérdéskörével.

Az 1970-es évek olajválságait követően az elmúlt években ismételten felmerült a kérdés, hogy a szénhidrogének egyenetlen földrajzi eloszlása vajon milyen mértékű nemzetközi mozgásteret és befolyást biztosíthat azon országok számára, melyek meghatározó termelés alá vonható készletekkel rendelkeznek. A diskurzusok középpontjába mára a kőolajjal szemben a földgáz került. Az Európai Unión belül ugyanis a gáztermelés a 2000-es évek közepétől kezdődően folyamatosan csökken úgy, hogy a tagállamok teljes importszükséglete meghaladta a 420 milliárd köbmétert. Ebből az orosz vezetékes behozatal több mint 110 milliárd köbméter volt, amiből közel 38 milliárd köbméter a 2004 után csatlakozott országokra jutott. (BP, 2011.)

Az illetékes európai és magyarországi politikai döntéshozók és szakértők körében a probléma úgy fogalmazódott meg, hogy vajon milyen fokú az Oroszországtól, illetve a Gazpromtól való európai és magyarországi energiafüggőség mértéke, illetve hogy a szénhidrogénekben gazdag ország vajon milyen stratégiát követ és követhet a gázimportra szoruló államok viszonylatában a többségi tulajdonában lévő energiavállalata segítségével. Leegyszerűsítve a kérdést: képes-e és ha igen, kíván-e élni gázkészletei segítségével a politikai nyomásgyakorlás eszközével? Van-e energiafegyvere Oroszországnak? Ha van, akkor kivel szemben és milyen hatékonysággal használta, illetve használhatja? Ha nincs, akkor miért használhatják sokan az energiafegyver fogalmát?¹⁶

¹⁶ A kérdésfeltevés nem tekinthető egyszerű zsummalizmusnak. A „Nemzet és Biztonság” című biztonságpolitikával foglalkozó folyóirat 2008. novemberi számában – vagyis nem sokkal a 2009-es orosz-ukrán gázválság előtt – neves hazai szakértőket kérdeztek a témával kapcsolatban, így Deák András Györgyöt, Hegedűs Miklóst, Ludvig Szuszt, Orbán Anitát, Sz. Bíró Zoltánt és Szalay-Berzeviczy Gábort. (Nemzet és Biztonság, 2008.)

A közgazdasági alapú megközelítések erre a kérdésre nem tudnak megnyugtató választ adni. Ez azért lehetséges, mert nem veszik számításba azt az eshetőséget, hogy a Gazprom tevékenysége nem korlátozódik kizárólag a profit maximalizálására/realizálására, hanem a vállalat – a piaci logikával szemben (vagy amellet) – az orosz külpolitika végrehajtójának is tekinthető. Így a gazdasági kutatások nem veszik figyelembe, hogy a vállalat működése függhet az orosz politikai céloktól is.¹⁷

Az orosz gázexport politika jellegét nagymértékben határozza meg a meglévő orosz erőforrások jellege mellett az, hogy az állami vezetés milyen szuverenitás-felfogással rendelkezik és ezáltal milyen következtetéseket von le az orosz mozgástérre vonatkozóan. *Előfeltevésem szerint ugyanis annyiban reális és potens egy esetleges régi-új birodalmi alapokon nyugvó orosz expanzív energiapolitika, amennyiben arra a gázszektoron belül meglévő erőforrások és az uralkodó orosz állami „szuverenitás-önkép” lehetőséget biztosít.* A könyv elsősorban utóbbi aspektus vizsgálatával foglalkozik.

Általánosságban megállapítható, hogy Oroszország megítélése a nemzetközi kapcsolatok területén meglehetősen ellentmondásos. Ennek alapját az adja, hogy a mindenkor orosz politikai vezetés „széles körű dominanciára tett erőfeszítései (...) hosszú távon nem lehettek sikeresek, ám az erőpolitika forrásai elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy saját földrajzi környezetében, korszakonként változó hatókörben, többé-kevésbé tartós befolyási zónákat hozzon létre”. (Terényi, 2009, 4.)

Az oroszokhoz fűződő kétoldalú kapcsolatok megítélése esetében a mai napig nincs konszenzus a kelet-közép-európai régióban, így Magyarországon sem. Az okkal, vagy ok nélkül megjelenő orosz fenyegetettség érzése és a kétoldalú viszony aszimmetrikus jellege egyszerre növeli a térség államainak félelmét nemzeti szuverenitásának elvesztésével kapcsolatban.¹⁸ Mindez erősíti az Európai Unió azon törekvését is, hogy növelje hatásköreit az energiapolitika, így a gázszektor területén. *Összességében a nemzetállami szuverenitással, európai integrációval és orosz birodalmisággal kapcsolatos dilemmák az elmúlt évek egyik meghatározó nemzetközi kapcsolatokat érintő vitája volt Magyarországon, ami esszenciálisan jelent meg a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita esetében.*

¹⁷ A klasszikus közgazdaságtan abból feltevésből indul ki, hogy a 21. században a nemzetközi kereskedelem alapvetően és általában piaci viszonyok között zajlik. Eszerint az érvelés szerint a politikai szinten megfogalmazott stratégiai koncepciók csak részben és ritkán váltanak ki közvetlen hatást az üzleti döntésekre, mivel a tranzakciók alanyai elsősorban már nem az államok, hanem a különböző országok többségében magánkézben lévő vállalatai, melyek nem köthetők közvetlenül egy-egy országhoz.

¹⁸ Magyarországon komoly történelmi gyökerei vannak a russzofóbia jelenségének. Ezt mutatja a Tárki 2006-os és 2012-es felmérése (Tárki, 2012), valamint a Medián 2007. áprilisi közvéleménykutatása. (Medián, 2007.)

Az orosz gázimport-függőség magyarországi diskurzusainak vizsgálata különösen izgalmasnak számít, ugyanis Magyarországnak a 2004-es EU csatlakozásakor az energia struktúra esetén a gázfogyasztás arányát tekintve egy rendkívül kiegyensúlyozatlan helyzettel kellett szembe néznie. A földgáz részesedése az elsődleges energiaforrások esetében 45,3 százalékot ért el 2003-ban. Uniós összehasonlításban ez az érték csak az amúgy földgáz esetében önellátó és nettó exportőr Hollandiánál volt magasabb. Ezzel az évtized közepére a teljes éves földgázfelhasználás mennyisége meghaladta a 14 milliárd köbmétert. A távfűtéssel együtt a lakossági fogyasztás ennek a mennyiségnek nagyjából 45 százalékát tette ki. A villamosenergia-termelés évi 3 milliárd köbmétert igényelt. (Mol.hu, 2006.)

Magyarország komoly forrás- és tranzitdiverzifikációs kihívással állt szemben tekintettel arra, hogy

- a hazai földgázforrások folyamatosan csökkennek,
- az import 90 százaléka Ukrajnán (Testvériség vezetékek), 10 százaléka Ausztrián keresztül (Hungaria-Austria-Gasleitung, HAG) érkezett,
- az import vezetéken keresztül szinte kizárólag orosz eredetű gáz áramlott.

Mindez azt jelentette, hogy a földgázfogyasztásunk nagyjából 70 százalékát orosz importból fedeztük alacsony fokú útvonal diverzifikáció mellett. Az orosz földgázimport-függőség problémája ráadásul az elmúlt évek tapasztalatai alapján nem csupán elméleti volt. 2003-tól kezdődően folyamatosan került sor kisebb nagyobb gázkimaradásokra a kelet-közép-európai térségben. Ezek közül is kiemelkedett a már korábban említett 2005–2006 és 2008–2009 fordulóján lejátszódó ellátásbiztonsági krízis, melyek mindkét esetben érintették Magyarországot. A válságok megmutatták, hogy a Gazprom és annak európai, különösen kelet-közép-európai vevői közötti kölcsönös függő helyzet valójában aszimmetrikus jellegű.¹⁹

Ezzel megkésve bár, de világossá vált hazánk politikai vezetése számára is, hogy az ellátásbiztonság növelésével a legfelsőbb politikai döntéshozatali szinten kell foglalkozni. *Az állam feladata a gázszektor területén nem önmagában a társadalmi jólét és az üzleti érdekek követése és kielégítése, hanem – az orosz gázimport-függőség vonatkozásában – Magyarország nemzeti szuverenitás dilemmáinak a tisztázása.*

Az orosz földgázimport-függőség tekintetében Magyarország szempontjából a dilemma lényege, hogy a szocializmusból megörökölt és a rendszerváltást követően különböző ösztönzők révén konzervált gáz-centrikus energiapolitika milyen hatással van a nemzetállami szuverenitásra és mindez milyen következtetések levonására készíti a mindenkor magyar politikai vezetést. A dilemma szükséges

¹⁹ Az aszimmetrikus függőség bemutatásával részletesen foglalkoztam az „Is dependence really interdependence? Gas strategies seen from Central Eastern Europe” című írásomban. (Virág, 2009.)

tisztázásának aktualitását adja, hogy 2015-ben lejár a Gazprom magyarországi hosszú távú földgázszerszödése, melynek meghosszabbításánál a folyamatos tárgyalások esetében reálisan kell látnunk mind saját, mind Oroszország, az Európai Unió és a kelet-közép-európai régió mozgásterét, céljait és stratégiáját.

2. Elméleti és módszertani keret

Magyarország orosz földgázimport függősége körüli diskurzusok, így a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita kutatása a téma komplexitása miatt több elemzési szint és kutatási módszer egyidejű használatát követeli meg. Erre lehetőséget biztosít, hogy a hidegháború lezárulásával nemzetközi kapcsolatok elméleti iskolákon belül komoly változások történtek, melyek egyik fő ismérve a megközelítések közötti éles elkülönülés megszűnése. (Kiss, 2009.) Így egyre többen próbálkoznak a közgazdaságtan és a politikatudomány határterületén elhelyezkedő témák egységes vizsgálatával.

A nemzetközi függőségi viszonyok tapasztalata nagy hatást gyakorolt egy új paradigma, az ún. nemzetközi politikai gazdaságtan (NPG) megjelenésére, mely egy újfajta trendnek tekinthető a nemzetközi kapcsolatok kutatásában. Az irányzat „a nemzetközi béke és biztonság, illetve a nemzetközi rend feltételeinek a tanulmányozásával egyenlő rangú helyet foglal el”. (Goldmann, 2003, 386.) Az NPG „tipikusan olyan multidiszciplináris diszciplína (...), mely nem tekinthető sem a nemzetközi (avagy világ-) gazdaságtan, sem a (nemzetközi) politikatudomány alterületének, sokkal inkább a kettő valamiféle integrációjának terméke. Meghatározóan ugyanis azokat a nemzetközi, globális folyamatokat vizsgálja, amelyek gazdasági, politikai, társadalmi – sőt: biztonsági – dimenziókkal egyaránt rendelkeznek”. (Rostoványi, 2004, xi.)²⁰

Mivel az energetika, azon belül a földgázellátás-biztonság import függőséggel kapcsolatos dilemmáinak vizsgálata a gazdasági és a politikai szféra határterületére esik, ezért indokolt a nemzetközi politikai gazdaságtan keretei között tárgyalni a témát. Azonban az NPG elméleti kerete annyiféle lehet, ahányféle kiindulópont és előfeltevés lehetséges a nemzetközi kapcsolatok irányzatai között. A nemzetközi kapcsolatok területéről kölcsönzött különböző megközelítések alapvetően határozzák meg a vizsgálandó hipotéziseket és az elemzés végső eredményét.²¹

²⁰ Az NPG-ről, mint a politika és a gazdaság sajátos határterületét vizsgáló tudományos területről lásd az 1. mellékletet.

²¹ Ez azt is jelenti, hogy az elméleti keretek megválasztása egyben politikai választást is jelent, hiszen a különböző elméletek különböző társadalmi értékek fontosságát hangsúlyozzák. (Kiss, 2009, 213–219.)

A kutatás során abból indulok ki, hogy a nemzetállamok még mindig a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb szereplői, melyek a földgáz-import diverzifikáció növelése révén is igyekeznek saját biztonságukat megőrizni, illetve növelni. Be kell azonban látni, hogy a különböző államok ezt a törekvésüket számos eltérő megközelítésmódon alapuló stratégia révén érhetik el. Ennek megválasztását pedig nagymértékben határozza meg, hogy milyen szuverenitás-felfogásból indulnak ki.

Az elmúlt évek eseményei azt mutatták, hogy a nemzetközi politikai kapcsolatokra is hatást gyakorló nagy elméleti irányzatok közül mind a realista, mind a liberális megközelítésmód irányadó lehet a földgázimport-függőség értelmezésében. Előbbi irányzat magyarázóerejét mutatják a szüntelenül jelen lévő államközi érdekütközések a földgázszektor területén, amik az elmúlt években komoly ellátásbiztonsági zavarokhoz is vezettek. Ugyanakkor a liberális felfogás magyarázóereje sem csökkent, tekintettel a válság következtében felgyorsuló uniós szintű energiapolitika fejlődésére, ami megerősítheti az energiapolitika és így a gázellátás-biztonság területén is egy békés nemzetközi együttműködési rendszer kialakításának létjogosultságát és egyben realitását.²²

Eppen ezért a nemzetállami érdekek és döntések meghatározásánál az uralkodó szuverenitás-diskurzusok meghatározó szerepet játszanak. A mindenkori választások esetében tehát a rendelkezésre álló erőforrásaikon túl döntő tényezőnek számít, hogy az egyes államok hogyan vélekednek a nemzetállami szuverenitás ideális jeléről. A diskurzusok nyomán a nemzetállami szuverenitások a nemzetállami autonómia²³ és befolyás²⁴ optimális mértéke és jellege,²⁵ illetve optimális összetétele alapján térnek el.²⁶

Ez azt is jelenti, hogy azokon a területeken, ahol Magyarország érdemi nemzetközi együttműködésekre vállalkozott, ott erőforrás deficittel és/vagy a neoliberális megközelítés alapján meghatározható szuverenitás felfogás uralkodóvá válásával kell számolnunk. Ott pedig, ahol a döntéshozatal továbbra is nemzetállami hatáskörben marad a realista megközelítés alapján értelmezett szuverenitás felfogás lesz mértékadó és/vagy azt támasztja alá a rendelkezésre álló erőforrások mértéke és jellege.

²² A realista és a liberális irányzatokról a II. 1.3.2 és a II. 1.3.3 fejezetekben szólok részletesen.

²³ Egy nemzetállam annál nagyobb autonómiával rendelkezik, minél kevésbé tudják korlátozni és ellenőrizni más nemzetállamok és nemzetközi intézmények.

²⁴ Egy nemzetállam annál nagyobb befolyással rendelkezik, minél inkább erősebben hat saját környezetére, különösen más nemzetállamokra és nemzetközi intézményekre.

²⁵ A nemzetállami autonómiára és befolyásra való törekvés konfliktusba is kerülhet egymással. „A nemzetközi szervezeteken belül például az autonómia növelését célzó politika egy állam befolyásába kerülhet, míg a befolyás növelésére irányuló politika az autonómia elvesztéséhez vezethet.” (Kiss, 2009, 264.)

²⁶ Erről részletesen a II. 1.2 és a II. 1.3 fejezetben esik szó.

Éppen ezért célszerű Magyarország orosz földgázimport-függőségét a kortól és tértől függően eltérő szuverenitás felfogások alapján, egyfajta diskurzuselméleti keretben tárgyalni; így tehát nem egy külső valóságot magyarázó elméletet alkalmazni, hanem a valóságot létrehozó ún. konstituáló megközelítést.

2.1 A diskurzuselméleti megközelítésmód

Közhelynek számít, hogy a mindenkori társadalomtudományi kutatások esetében a valóság megismerése nagymértékben függ attól a paradigmától, melynek révén az adott tudományos igényű vizsgálat zajlik. A paradigma ugyanis egyszerre bevett szemléletmód és elfogadott cselekvésminta. (Gelei, 2011.) Különböző paradigmák esetén más számít elméletnek és eltérő az elméletalkotás célja is. Ráadásul a különböző elméletek más és más tudományos kérdések megfogalmazásához vezetnek, melyek eltérő válaszokat adhatnak a társadalmi valóság magyarázatához.²⁷

A modernkori társadalomtudományok sokáig egy alapvetően „diskurzus-idegen” nézőpontot képviseltek. (Szabó, 1996, 103.) Eszerint a nyelvet egy semleges, idealizált és absztrakt jelrendszernek tekintették, vagyis egy olyan médiumnak, amely egyértelműen képes tükrözni a tényeket és kifejezni a jelentéseket. (Shapiro, 1985–1986.) Más szavakkal élve az írott és a beszélt nyelvet egy tükörnek vélték, amely a valóság eleve meglévő emberi arcát mutatja. (Szabó, 2003, 43.)

Később azonban egyre többen javasolták, hogy a kizárólagosan absztrakt nyelvészeti megközelítésmód helyett a nyelvet kezdjék el társadalmi használata közben is vizsgálni.²⁸ Ez az új nézőpont vezetett el ahhoz a ma már széles körben elfogadott nézethez, hogy a beszéd és a beszélés egy sajátos törvényszerűségekkel rendelkező, önálló társadalmi entitás, amely nem vezethető le a nyelv általános struktúráiból, sem az egyéni adottságokból, sem a társadalom szociológiai jellemzőiből. (Szabó, 2010, 21.)²⁹

A fordulat révén a nyelv egy újfajta megvilágításba került. Eszerint az már nem egy absztrakt rendszer, hanem annál jóval több: általa szerveződik az emberi cselekvés, nem pusztán megnevezi a valóságot, hanem formálja és szervezi is azt. (Carver, 2002, 50–51.) Egyre szélesebb körben fogadták el, hogy tudományos vizs-

²⁷ Nem beszélve arról, hogy különböző elméletek különböző módszereket preferálhatnak.

²⁸ Így tett többek között Pierre Bourdieu és Mihail Bahtyin is. (Szabó, 2010, 20.)

²⁹ Így például John Austin egy 1955-ben a Harvard Egyetemen tartott előadásában mutatott rá arra, hogy bizonyos kijelentések – így például a különböző hivatalos fogadalmak, eskük – önmagukban is cselekvések. (Austin, 1990) Ennek is köszönhető, hogy a 20. század folyamán fokozatosan egy filozófiai természetű paradigmaváltásra került sor a társadalomtudományon belül.

gálódás szempontjából a nyelv már nem egy egyszerű tükör, hanem a valóság emberi arccal való felruházásának eszköze. (Szabó, 2003, 43.)

Végső soron a nyelvi fordulat egy narratív vagy diszkurzív fordulatot hozott magával, ahol a jelentéseket nem az egyes szavak, hanem a különböző narratívák hordozzák és közvetítik. (Szabó, 2003, 43.) Eszerint a narratívák olyan, a valóságot meggyőzően prezentáló elbeszélésmódok, melyek rögzítik és stabilizálják a jelentéseket egységes kontextusokat hozva létre. (Uo. 52.)

A nyelvi fordulat következtében a diskurzus a kortárs társadalomtudományok egyik alapfogalmává vált.³⁰ A diskurzusok olyan témákra vonatkozó jelentések és értelmezések, amelyek létrehozzák a társadalmi valóságot. Eszerint a társadalmi világ csak a különböző szereplők nyelvi konstrukciójaként ölt formát, vagy kap jelentést. A diskurzusoknak produktív és reproduktív ereje van, amivel formálják a szereplőket és a gyakorlatokat és kijelölik a cselekvések lehetséges területeit. Emellett a diskurzusok történetileg állandó változásban vannak. (Miliken, 1999.)³¹

A diskurzus fogalom jelentőségének növekedésével párhuzamosan az eddig egyetemes magyarázó erővel bíró oksági viszonyokra alapozott vizsgálódásmód mellett egyre komolyabb szakmai tekintélyre tett szert a diskurzusok jelentésközpontú vizsgálata. Az 1990-es évek elejére megjelent egy újfajta kutatási irányzat a társadalomtudományok terén: a diskurzuselméleten alapuló elemzés. A megközelítési mód a szövegek társadalmi előállítását valóságteremtő gyakorlatként fogja fel (Carver, 2004, 144.), ahol „a hangsúly magán a nyelven és a nyelv alkotóelemein van, s azon, ahogyan a világ felépül a nyelv által hordozott jelentésekből”. (Carver, 2004, 143.) A diskurzuselemzések újdonsága, hogy a mindenkori kutatás során az egyes

³⁰ A „discours” szóból származó kifejezés definiálása nem könnyű feladat, tartalma szerteágazó és nehezen megfogható. Az angolszász tudományos világban „nem tesznek teljesen egyértelmű terminológiai különbséget „diskurzus” és „szöveg” között, illetve discourse analysis és text analysis között.” (Tóth, 2010.) Az értelmezést nehezíti, hogy francia nyelvterületen általános társadalomelméleti fogalomként használják a kifejezést. Eszerint a diskurzus „nem annyira a mindennapi életben természetes módon létrejövő beszélt nyelv konkrét szerkezetét, hanem inkább „nyelv” és „gondolkodás” összefüggésének, illetve kölcsönviszonyának elvontabb elmélet problémáját (...) állítja előtérbe.” (Uo.) A kifejezés magyar fordításban egyszerre jelenthet előadást, beszédet, közlést és szöveget is. „Van, aki az írott és az elmondott szöveg közötti megkülönböztetésre használja; van, aki szövegek összefüggő rendszereként tekint rá; van, aki átfogóbb, adott téma szempontjából releváns szövegek, események, viszonyok összességeként tárgyalja; de olyan is akad, aki egyszerűen az – esetleg divatjamúltnak tekintett – „diszciplína” fogalmát helyettesíti vele.” (Géring, 2005, 130.)

³¹ Sara Mills három alapvető jelentésmezőit különíti el, melyek különböző diszciplináris struktúrákban jelennek meg. Ezek 1. a kritikai elmélet (cultural theory), melyet az irodalomelmélet alkalmaz, 2. a nyelvészet főáramlata, 3. a szociálpszichológia és a kritikai nyelvészet. (Mills, 1997.) A könyvről áttekintő recenzió olvasható magyar nyelven is. (Géring, 2005.)

történetek érdemlik meg az elemzést és az értelmezést, nem pedig az „adatokat”, amiket le lehet szűrni a történetek „kódolása” során. (Hajer, 2004. 163.)

Az új megközelítésmód képviselői – a nyelvi fordulatnak köszönhetően – már diszciplínaalakító igénnyel is felléptek. Megkérdőjelezték a pozitívista nézőpont kizárólagosságát és újfajta kutatási módszerek alkalmazására hívták fel a figyelmet. Bár a diskurzuselmélet hirdetői a 18. század végén megjelent hermeneutikai tradíció örököseinek tekintik magukat, azonban több szempontból eltérő alapelveket vallanak. Így egyrészt elismerik a tudományos kutatások nyelvi kötöttségeit és korlátait, másrészt nem tesznek különbséget az emberi és a természeti világ között. (Carver, 2004. 146.)

A diskurzuselemzés konstruktivista alapállása révén belátja, hogy nincs prestrukturált médiuma a nyelvnek. Eszerint a mindenkori beszélők a mindenkori diskurzusokban konstruálják meg önmagukat, a valóságot és a kettőjük egymáshoz fűződő viszonyát. Ez azt is jelenti, hogy a nyelv és annak közvetítője „bensőséges viszonyt ápol egymással.” (Carver – Hyvärinen, 1997, 4.) Ez alól pedig a mindenkori kutatók sem vonhatják ki magukat.

Az irányzat képviselői szerint a tudományos munkák nem képesek semleges nézőpontból leírni a valóságot. Eszerint, még ha törekszünk is rá, akkor sem lehetséges kilépni a nyelvi keretek közül. Ez azt is jelenti, hogy a nyelv valóságkonstruáló eszközként csak feltételesen érvényes tudás megfogalmazását teszi lehetővé. A nyelv által a valóság csak közelítőlegesen értelmezhető, ráadásul kiiktathatatlan, hogy általa értelmet is adjunk a minket körülölelő világnak.

Terrell Carver, a diskurzuselemzés meghatározó nemzetközi képviselője mindezekből első látásra meghökkentő megállapításokra jut. Nézete szerint – mivel a nyelvet csak nyelvvel lehet összehasonlítani, nem pedig közvetlenül a világgal, ezért – „a tudományos bizonyítás is narratívába ágyazott és hatalmi viszonyok közepette folyik.” (Carver, 2004, 145.) Mivel Carver úgy látja, hogy nehéz két olyan embert találni, akik teljesen ugyanazzal a narratívával rendelkeznek, ezért a társadalmi kommunikáció tele van értelmezési zavarokkal. Végül soron a nyelv tökéletessége nem lehetséges. (Uo. 145.)

Amennyiben elfogadjuk a fenti állításokat, továbbgondolva azokat ki kell jelentenünk azt is, hogy a pozitívista tudományoszmény egyik végső célja, a tudomány tökéletesítése nyelvi úton nem lehetséges. Mivel a diskurzus meglelte az, ami különbséget jelent a társadalmi és a természeti létezés között, ezért a társadalomtudományok és a természettudományok között sincs a tekintetben eltérés, hogy mindkettő „olyan tevékenység eredménye, amelyet egy adott politikai kontextuson belül folytatott nyelv és narratíva segédletével hoznak létre és definiálnak.” (Uo. 146.)

2.1.1 Diskurzuselemzés a politikatudományban

A nyelvi fordulattal és a diszkurzív nézőpont megjelenésével számos társadalomtudományi kutatás középpontjába a nyelv és a nyelvi elemek kerültek.³² Ennek következtében egyre többen kezdték el azt vizsgálni, hogy a világ hogyan épül fel az általa hordozott jelentésekből. (Carver, 2002, 50.)³³ A diskurzuselemzés, mint újfajta posztmodern nézőpont a politikatudomány képviselőinek körében is elterjedt, mivel a kutatók közül egyre többen kezdték el méltányolni a nyelv jelentőségét a hatalommal összefüggő tárgyú elemzéseknél (Hajer, 2004, 161.) és mutattak rá a narratívák vizsgálatának fontosságára. (Roe, 1994, Fischer – Forester, 1993, Stone, 1997.) Végül soron a diskurzusok hatásainak politikai elemzése az európai politikai kutatás főáramának stabil területévé vált. (Mottier, 2004, 156.)

Az irányzat képviselői arra mutattak rá, hogy a legkülönbözőbb elbeszélések valójában maguk is politikai mechanizmusok, mivel történetek nélkül nincs konszenzus, narrációk nélkül nincsenek kognitív változások. (Hajer, 2004, 163.) Ezzel új megvilágításba helyeztek számos politikatudományi témát, releváns adalékot szolgáltatva azok értelmezéséhez. (Carver – Hyvärinen, 1997.)

A politikatudományi diskurzuselemzés kidolgozásában elsősorban angolszász, észak-európai és holland kutatók vettek és vesznek részt. A diskurzuselméleti megközelítés kiemelkedő képviselőjének számít a bristoli egyetem professzora Terrell Carver mellett Josef Bleicher, Matti Hyvärinen és Jacob Torfing. A diskurzuselméleti megközelítés elismert magyarországi képviselőjének számít Szabó Márton, akinek számos publikációja jelent meg a témában.

Intézményi szinten az irányzat képviselőjeként kiemelkedik az angliai Essexi Egyetem Department of Government részlege és a Roskildei Egyetem Dániai Diskurzuselméleti Központja. Emellett az European Consortium for Political Research (ECPR) több csoportjában is alkalmazzák már a politikatudományi diskurzuselemzést. (Szabó, 2004, 139–140.)

A diskurzuselemzés politikatudományon belüli elterjedését és megerősödését segítette – a korábban vázolt nyelvi fordulat mellett – a politikai valóság nemzeti, valamint transznacionális szintű radikális átalakulása. Az 1990-es évek fordulóján a kétpólusú világrendszer megszűnése és az ezzel párhuzamosan lejátszódó demokratikus átmenetek felgyorsították a közösségi identitások változását, ami növelte az

³² A diskurzuselemzés elméleti tradícióiról lásd Virág Attila: Diskurzuselemzés a politika- és a vezetéstudományban. (Virág, 2014.)

³³ Természetesen a diskurzuselemzésen alapuló megközelítésmódnak számos empirikus és teoretikus előképe volt a 20. századot megelőzően is. (Erről lásd Szabó, 1996, 104–105.) Később az 1950-es, 1960-as évektől már a modernkori társadalomtudomány meghatározó képviselőit is élénken foglalkoztatta a nyelv szerepe a közösségi viszonyokban. Így például Harold Lasswell amerikai politikatudós is komoly érdeklődést mutatott ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban, nem beszélve a hatalom szimbolikus dimenzióit vizsgáló Murray Edelmanról.

újfajta tudományos magyarázatok igényét. A diskurzuselemző szemléletmód megerősödését garantálta a korábbi pozitívista társadalomtudományi elemzések korlátainak felismerése is.

2.1.2 Konstruktivizmus: Diskurzuselemzés a nemzetközi kapcsolatok területén

A diskurzuselmélet, mint posztmodern nézőpont olyan politikatudományi területen is megjelent, ahol ez korábban elképzelhetetlennek tűnt.³⁴ Így többek között az 1980-as évek végétől a nemzetközi kapcsolatok esetében is alkalmazzák ezt a megközelítést, ahol a konstruktivizmus révén egy jelentős irányzattá is vált.

A konstruktivizmus viszonylag új elméletnek számít, mely a nemzetközi kapcsolatok alapkérdéseire nyúlik vissza. Abból indul ki, hogy a nemzetközi viszonyok túlságosan komplexek és bonyolultak ahhoz, hogy egyetlen átfogó elmélettel értelmezhetőek legyenek. Az irányzat lényegében az eszmék és az ezekből felépülő társadalmi konstrukciók nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt befolyását vizsgálja, így egyfajta tabula rasaként egyszerre szakít a realista, liberális nézetekkel. Ez egyben azt is jelenti, hogy amennyiben az irányzat kritikai észrevételei helyesek, akkor „aláássa (...) a neoklasszikus közgazdaságtan és a politikatudomány java-részt is”. (Gilpin, 2004, 16.)

Alexander Wendt az elmélet egyik meghatározó képviselője a „Nemzetközi politika társadalmi elmélete” című művében megfogalmazza, hogy a nemzetközi kapcsolatok területén továbbra is a nemzetállamok az elemzés legfontosabb egységei, de a közöttük kibontakozó kapcsolatok társadalmilag konstruáltak. Véleménye szerint az államok érdekei a társadalomban gyökereznek. A konstruktivizmus két alapvető tétele Wendt szerint a következő:

1. Az emberi struktúrákat a materiális, természeti erők, törvények helyett inkább a közös eszmék határozzák meg.
2. Az emberek identitását és érdekeit ezek a közös eszmék konstruálják. (Wendt, 1999.)

A konstruktivizmus ontológiai kiindulópontjával a realizmus és a liberalizmus fő kritikai irányzatává vált. A felfogás szerint ugyanis a nemzetközi viszonyok túlságosan komplexek és bonyolultak ahhoz, hogy egyetlen átfogó elmélettel értelmezhetőek legyenek. Az irányzat lényegében az eszmék és az ezekből felépülő társadalmi konstrukciók nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt befolyását vizsgálja.

A konstruktivizmus képviselői szerint a természeti és a társadalmi világ között egyebek mellett az emberi nyelv révén tehető különbség. Míg előbbi tőlünk alapvetően független létező, utóbbi viszont – többek között a mindenkori diskurzusok

által – konstruált valóság. Az iskola képviselői az identitás fontosságát hangsúlyozzák, mint a külpolitikai irányultság legfontosabb meghatározóját.

A konstruktivisták szerint az államok cselekvését alapvetően olyan szubjektív tényezők vezérlik, mint az ideák, a normák és a történelmi-kulturális tapasztalatok. Ezek okozzák a nemzetközi rendszerek változásait. (Finnemore, 2003, 95.) A szubjektív tényezők teszik képessé az államokat az együttműködésre és közös intézmények létrehozására, melynek révén saját normarendszerük, preferenciáik és viselkedésük is megváltozik. (Barnett – Finnemore, 2004.) A konstruktivisták a nemzetközi szereplők érdekeinek és preferenciáinak megváltoztathatóságát és társadalmi beágyazottságát vizsgálják, amihez elengedhetetlen az adott aktorok történelmi és kulturális előfeltevés-rendszerének megértése.

A diskurzuselemzés ma már nem számít egyedülállónak olyan tudományos határterületek vizsgálatánál sem, mint a biztonságpolitika és a környezetvédelem. Előbbire példák a Peter Katzenstein által szerkesztett „The Culture of National Security” című kötet tanulmányai, melyek a nemzeti biztonságpolitika témáján belül társadalmi és kulturális tényezői alapján vizsgálódnak (Katzenstein, 1996), utóbbira pedig Karen Liftin munkái, melyek a környezeti problémák kihívásait vizsgálják a nemzetállami szuverenitásra. (Liftin, 1994, 1998.)

2.1.3 Diskurzuselemzés és a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita

A könyv újdonságának számít, hogy a konstruktivista, diskurzuselméleti megközelítést az energetika területén a földgáz-importfüggőség esetében alkalmazom, azon belül is a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita esetében. A kutatásom kiindulási pontja az, hogy a politikában az uralkodó szuverenitás-diskurzusok önmagukban is hatalmi tényezőknek számítanak és ezzel hozzájárulnak az ellátásbiztonság területén a hatalmi viszonyok kialakulásához. Michel Foucault idézve: „A diskurzus nem egyszerűen tolmácsolja a küzdelmet és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dül a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.” (Foucault, 1991, 869–870.)

Eszerint a szuverenitás nem önmagában létezik, hanem elválaszthatatlan az emberek egy csoportja által létrehozott jelentéseitől, melyek korszakonként és területenként változtak és különböző tartalommal bírtak. Mint materiális, hatalmi alapon nyugvó fogalom ugyan gyakorlati értelemben is létezik, de csak úgy, mint számtalan más társadalmi konstrukció. A szuverenitás is csak akkor tehet szert megfelelő társadalmi befolyásra, ha a megfelelő szereplők az abból fakadó konstrukciókat, azaz az uralkodó diskurzusokat elfogadják. A meghatározó szuverenitás diskurzusok újabb és újabb különböző elméleti irányzatokat konstruálhatnak, melyek hatást gyakorolnak többek között az ellátásbiztonság kérdéskörére, azon belül is Magyarország orosz földgáz-import függőségének megítélésére és így a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vitára.

³⁴ Erről lásd Virág, 2013.

Ennek értelmében új és fontos tudományos kérdésként fogalmazható meg, hogy mi a szerepe a szuverenitásnak, mint történelmi koronként változó fogalmi konstrukciónak a nemzetközi kapcsolatok elméleteire. Kérdéses továbbá, hogy a szuverenitás diskurzusok a különböző konstruált irányzatokban milyen hatást gyakorolnak a földgázellátás-biztonságra vonatkozó diskurzusokra és azok hogyan képesek alakítani, konstruálni a magyar diskurzusokat és ezen keresztül a valóságot az orosz földgázimport-függőség esetében.

Magyarország nemzetállami szuverenitása szempontjából több meghatározó diskurussal is találkozhatunk a gázellátás-biztonság területén.

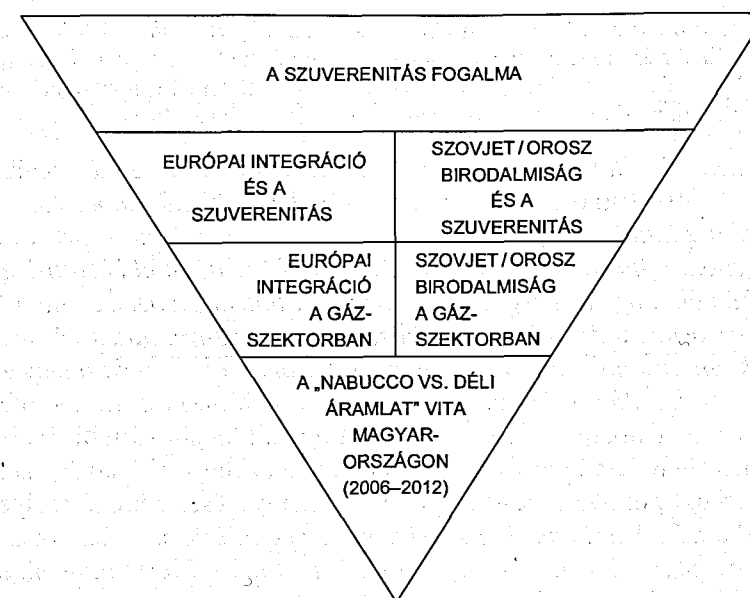
A nemzetállami hatáskörök megőrzése, vagy az európai integráció fokozása révén mérsékelhető az orosz gázimport-függés? Vajon egy föderatív típusú egységes uniós szintű energiapolitika kialakítása lenne-e a megfelelő Magyarország számára az orosz földgázimport-függősége tekintetében, vagy továbbra is maradjanak olyan részterületek, melyeket nemzetállami szinten, azaz szuverén módon, vagy kormányközi regionális megállapodások keretében kezeljenek? Ha vannak, akkor melyek azok az energiapolitikai részterületek, ahol az ellátás-biztonság érdekében érdemes átruházni a tagállami szuverenitás egy részét az Európai Unióra és melyek azok, ahol annak megőrzése alapvető célnak számít?

Magyarország stratégiáját ezekben a kérdésekben nagymértékben az a dilemma határozza meg, hogy vajon valódi fenyegetést jelent-e hazánk számára az orosz energiapolitika a földgázimport vonatkozásában? Létezik-e olyan orosz birodalmi törekvés ezen a szakpolitikai területen, mely veszélyeztetni Magyarország nemzetállami szuverenitást? Alapvető kérdésnek számított tehát, hogy az oroszokkal kapcsolatos együttműködés milyen esetben számíthat ideálisnak. Hol, milyen esetben és milyen eszközökkel célszerű a gázimporttal kapcsolatos orosz együttműködést mélyíteni és hol érdemes a gázbehozatalt érintő függéssel kapcsolatos kockázatokat megosztani, diverzifikálni. A diskurzust befolyásoló tényezőnek számít továbbá, hogy Magyarország milyen potenciális erőforrásokkal és stratégiával rendelkezik a földgázszektorban illetve, hogy mennyiben egyezik, vagy mennyiben tér el ez a környező potenciális szövetségesek és az Európai Unió adottságaitól.

Ugyanakkor az elmúlt évek orosz földgázimport-függőségével kapcsolatos uralkodó vita a Nabucco és a Déli Áramlat vezetékek körül összpontosult. Így Magyarország orosz földgázimport-függőségével kapcsolatos nemzetállami szuverenitást, európai integrációt és orosz birodalmiságot érintő dilemmákat ennek a metszetében fogom vizsgálni.

2.2 A könyv felépítése

A könyvben a Magyarország orosz gázimport-függősége körüli diskurzusok történeti áttekintésére, valamint a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita elemzésére vállalkozom a nemzetállami szuverenitás, az európai integráció és az orosz birodalmiság aspektusából. A három metszet konstruktivista megalapozása így egy hármas tagolást követ.

1. ábra. A könyv felépítése

A könyv első harmadában arra keresem a választ, hogy a szuverenitásról szóló különböző politikai diskurzusok milyen történelmi folyamatok hatására alakultak ki és változtak meg. Ezt követően a nemzetállami szuverenitás, az európai integráció és az orosz birodalmiság vizsgálati fókusz a földgáz-ellátásbiztonság kérdésére helyeződik át. Végül a 3. nagy tartalmi blokkban a 2006. január 1. és 2013. június 30. közötti eseményeket a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita metszetében elemzem.

Tekintettel arra, hogy a kutatás központi tárgya a függőségi viszonyok és az ebből következő magyar nemzetállami és uniós szintű célok, stratégiák és taktikai lépések körüli diskurzusok bemutatása, ezért elsőként a nemzetállami szuverenitás operacionalizálását végzem el és a fogalom tartalma körüli történeti változásokat és a róla kialakult uralkodó európai nézeteit járom körül (II. 1. fejezet).

A szuverenitás belső és külső oldalának történeti megalapozásánál bemutatom a politikai filozófia és a politikai gondolkodás-történet legmeghatározóbb szuverenitás elméleteit és azok változását a korai újkortól a 20. századig (II. 1.1 és II. 1.2 fejezet). A történeti keret megrajzolásánál azt járom körül, hogy milyen körülmények között irányult a figyelem a szuverenitás kérdéskörére. A megközelítés módszertana tekintetében a Cambridge School-féle irányzatot követem, mely szerint a politikai gondolkodók felfogását saját történeti koruk alapján értelmezhetjük.

A politikatudományon belül a történeti megközelítéseknek három nagy módszertani útja van. A Cambridge School szerint minden politikai gondolkodót és munkát a saját kora alapján kell vizsgálni. A Leo Strauss-féle irányzat alapján minden szerzőt kizárólag önmagából

kell megérteni. Eszerint a történelmi körülmények nem igazán fontosak. Végül a Reinhart Koselleck-féle történeti szemantika alapján is vizsgálódhatunk. Eszerint a módszertan szerint a fogalmak társadalmi-politikai meghatározottságának és történeti változásainak magyarázatánál nyelvészeti, pontosabban szemantikai szempontjai érvényesülnek.

Az egyes elméleti iskolák a Cimburszkij-féle dinamikus szuverenitás képlet alapján (Cimburszkij, 1992, Cimburszkij, 1993.) két jól elkülöníthető csoportra, szuverenitás modellre oszthatók, mégpedig az alapvetően együttműködés-párti és az alapvetően függetlenség-párti irányzatokra. A két megközelítésmód közötti legfőbb különbség abban áll, hogy az egyes irányzatok mit tekintenek a nemzetállam legfontosabb céljának a nemzetközi interakciókban, illetve a szuverenitás két összetevője közül melyik szuverenitás „rész” dominanciáját tekintik ideálisnak: a tényleges vagy az elismerésen alapuló szuverenitását. A legfontosabb megközelítések osztályozásának középpontjában annak bemutatása áll, hogy a különböző felfogások korántsem tekinthetők örökérvényű és kizárólagos megközelítésmódoknak, hanem csupán a nemzetközi politika kulcsszereplőinek megegyezését tükrözi, melyek időről időre változhatnak. Magyarország számára a központi dilemmát az orosz földgáz-import-függőségek viszonylatában éppen e két felállított szuverenitás-modell által javasolt stratégiai út lehetősége adja.

Ezt követően kerül sor az európai egységesülési folyamat történeti áttekintésére (II. 2. fejezet). Az Európai Unió története a különböző integrációs elméletek bemutatásán keresztül történik. A következő (II. 3.) fejezetben az orosz birodalmiság és a szuverenitás fogalmának történeti kapcsolatát járom körül. Erre azért van szükség, mert az orosz földgázexport-törekvések politikai elemzésénél nélkülözhetetlen az ottani állami szuverenitás fogalmának megalapozása és történeti változásainak áttekintése. *Oroszország ugyanis az utolsó európai birodalom, a Szovjetunió jogutódjaként egy önálló nemzetközi alrendszer alkot, ahol a szuverenitás ideális jellegéről való elképzelések mások, mint az Európai Unió országaiban.* Fontos tehát megvizsgálni történeti szempontból is, hogy a kontinensnyi ország esetében a birodalmi gondolat történetileg hogyan alakult és milyen szuverenitás-felfogások társultak hozzá.³⁵

A nemzetállami szuverenitás, az európai integráció és az orosz birodalmiság történeti-elméleti kereteinek lefektetését követően a könyv második egységében egymást követő rendben már a különböző szuverenitás modellek alapján vizsgálom meg az EK, az EGK később az Európai Unió,³⁶ valamint a Szovjetunió/Oroszország szénhidrogén-politikájának fejlődését különös tekintettel a földgázszektorra

³⁵ Ez a fejezet felfogható összehasonlító kutatásként is, melynek tárgya egyetlen állam különböző időszakok szerinti elemzése a szuverenitás és a birodalom felfogása alapján. Ennek révén a korábbi fejezetekkel összehasonlítva érzékeltetőbbé válnak Európa nyugati része és az orosz szuverenitás felfogása közötti erőteljes eltérések is.

³⁶ A fejezet további részében csak EU.

(III. 1–2. fejezet). A vizsgált történeti időszak 2006-ig tart. Az áttekintés vezérlő fonalát a következők adják:

Hogyan és milyen folyamatok révén alakult az uniós tagállamok és az Európai Unió hatásköreinek megosztása a földgázszektor területén? Melyek azok a területek, amelyek a nemzetállamok szuverenitásából uniós szintre kerültek és melyek azok, amelyekkel a mai napig saját hatáskörben rendelkeznek? Hogyan hatott a policy terület mélyülésére a keleti bővítés? Hogyan és milyen folyamatok révén alakult az Európai Unió és Szovjetunió/Oroszország együttműködése a földgázszektor területén?

A könyv IV. részében a 2006. január 1. és 2013. június 30. közötti időszakot vizsgálom. Itt már egységes fejezetként tárgyalom a gázszektoron belüli felgyorsuló európai integrációs és orosz együttműködési folyamatokat, különös tekintettel az ún. „Nabucco vs. Déli Áramlat” vitára. A problematika véleményem szerint leginkább a diskurzuselmélet konstruktivista megközelítésével értelmezhető. Feltételezésem szerint kiváló példát szolgáltat a két alternatív földgázvezeték körüli diskurzus a konstruktivizmus egyik alapállítására, miszerint „nem a valóság hozza létre a mindenkorai valóságkonstrukciókat, hanem a valóságról alkotott elképzeléseink hozzák létre a valóságot”. (Kiss, 2009, 363.)

2.3 A kutatási téma lehatárolása

A diskurzusok elemzésénél nem célozom a kelet-közép-európai térség részletes gazdasági fejlődésének vizsgálata, csak annyiban, amennyiben az meghatározó a gázszektort érintő szuverenitás problematika szempontjából. Emellett le kell szögezni, hogy a könyv kizárólag a 20–21. század meghatározó energiahordozójával, a földgázzal foglalkozik, így nem feladata az Európai Unió, Oroszország és Magyarország energiagazdaságának és energiapolitikájának, általános fejlődésének vizsgálata sem.

Mivel a földgáz mindenkorai áránál hagyományosan és főként a nyersolaj vagy olajtermékek ára a meghatározó,³⁷ így a kőolajpiaccal kizárólag a gázár meghatározása szempontjából független változóként foglalkozom. Az olaj világpiaci árát befolyásoló tényezők meghatározása szintén nem tárgya a könyvnek.³⁸ A magyar gázimport-diverzifikációs vita esetében nem vizsgálom részleteiben a várható árszint és árkockázat körüli dilemmákat, így nem képezi részét könyvemnek az olajhoz

³⁷ Ez alól kivétel az Egyesült Államok, Kanada és az Egyesült Királyság. Európában a földgáz árát az olajtermékekhez, Ázsiában a nyersolajhoz kötik. (Stern, 2010.)

³⁸ Ennek az összetett árképzési rendszernek – az eltérő upstream, downstream árképzésnek, az érintett országok vámtarifa szisztémájának és eltérő kormányzati rendelkezéseinek stb. – a bemutatása önálló tanulmányt érdemelne.

kötött (oil-linked), valamint a szabad-piaci (spot-based) árazásról szóló viták elemzése.

A könyv Magyarország külső szuverenitásának vizsgálatát kizárólag a gázszektoron belül a termelői és tranzit oldalon felmerülő ellátás-biztonsági politikai kockázatok vonatkozásában vizsgálja. Így nem tárgya a kutatásnak az energiabiztonság általános vizsgálata. Céлом kizárólag a gázimport-diverzifikációs törekvések esetében első látásra gazdaságinak tűnő döntések mögötti szuverenitást érintő politikai lépések megvilágítása. Fontosnak tarom tisztázni azt is, hogy az ellátásbiztonság kérdéskörénél kizárólag a biztonságpolitikai (energy security) aspektusokkal foglalkozom az energiabiztonság technikai, technológiai (energy safety) kérdései nem jelentik tárgyát az elemzésnek.

A téma fókuszában a Magyarországot érintő alternatív vezetékrendszerek kiépítésének és a nyomvonaltervek alakulásának elemzése áll 2006. január 1. és 2013. június 30. között. Ugyanakkor nem céлом a vizsgált projektek részletes policy elemzése. Az alternatív vezetékeket szakpolitikai értelemben kizárólag olyan mélységben vizsgálom, amennyire az a diskurzusok vizsgálata szempontjából lényeges. A könyvnek nem képezik tárgyát az EU tagállamai számára meghatározó ugyanakkor Magyarországot közvetlenül nem érintő projektek (pl. Északi Áramlat vezeték) vizsgálata sem.

A kutatás tárgyához, vagyis a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vitához részben kapcsolódik a 2000-es években felfutó termelési és szállítási technológia diverzifikáció kérdése is, így az LNG szállítások és a nem konvencionális gáztermelés magyarországi gázellátás-biztonságra gyakorolt esetleges hatásai. E két tényező azonban csak annyiban kerül kifejtésre, amennyiben azok a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita alakulására hatást gyakoroltak. A vezetékvita esetében részletesen nem, legfeljebb mint általános stratégiai tényezőként teszek említést Oroszország keleti (elsősorban kínai, japán és dél-koreai) gázexport-politikájában rejlő lehetőségekről.

Az Európai Unió energiapolitikája, a tagállamok szuverenitás dilemmái és az orosz energiapolitikai törekvések egy lezárulatlan történetként folyamatos változásban vannak. Éppen ezért könyvem nem vállalkozik végérvényesnek tekinthető konklúzió megfogalmazására, sem prognózisokra a diskurzusok vonatkozásában. Én magamat a Goldmann-féle kategóriarendszeren belül a „tudományos érdeklődésen belüli” kategóriába sorolom.

A nemzetközi kapcsolatokon belüli kutatásnak három célja lehetséges. Kjell Goldmann nyomán megkülönböztethetünk pozitív illetve negatív kutatást. „Az előbbinél az a cél, hogy pozitív módon járuljon hozzá a már meglévő ismeretekhez, míg az utóbbi esetében az, hogy megismerje annak korlátait, amit mások tudásnak tartanak.” (Goldmann, 2003, 392.) A pozitív kutatás további két részre osztható motivációs szempontból: a tudományos érdeklődésen kívüli és a tudományos érdeklődésen belüli területekre. „Az előbbinél az a cél, hogy társadalmi hatásokat érijünk el, az utóbbinál pedig az, hogy önmagunk és létezésünk megértését jelentősen tökéletesítsük.” (Uo. 392.) Az előbbi valódi célja az előrejelzés, utóbbié a megértés. A célok három típusa Goldmann szerint nem egymást kizárók.

Látva az előrejelzésre irányuló törekvések korlátoltságát³⁹ és a negatív kritikai irányzat szükségességét, ugyanakkor csökkenő relevanciáját, céloom kizárólag egy történelmileg egyedülálló diskurzus, a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita alapos megfigyelése és értelmezése. A kutatás fokmérője tehát nem a komplex események, legfeljebb az egyes cselekvési minták előrejelzése lehet. (Keohane, 2003, 445.)

2.4 Alkalmazott módszer

A téma vizsgálatánál a korábban vázolt konstruktivista megközelítés révén egy történeti adat- és dokumentumelemzést végzek el, melynek középpontjában szöveg- és diskurzuselemző módszerek állnak. (A kvantitatív játékelméleti módszerek korlátait lásd a 2. mellékletben.)

A diskurzuselméleti megközelítés esetében előre le kell azonban szögezni, hogy nem a módszer, hanem a korábban vázolt szemlélet számít eredetinek. A diskurzív kutatások induktív jellegűek és alapvetően kvalitatív módszereket vesznek igénybe. Az indukciós logika azt jelenti, hogy nem hipotézis-tesztelő kutatásokról van szó, hanem az általános elméleti keretek alapján felállított hipotézisek tesztelése adja ki a vizsgálat gerincét. A kvalitatív elemzések meghatározóan a kutatási témához kapcsolódó legkülönbözőbb diskurzusokra – szövegekre, beszédekre, értekezésekre és vitákra – alapoznak. Így tehát kiemelt szerepe van a tudományos elemzések esetében az értelmező „olvasásnak”.⁴⁰

A diskurzuselemzés fókuszában a pozitivistá módszertannal szemben a narratívák állnak, amelyek – a nyelvi központú megközelítés szerint – nem elrejtik, hanem alakítják a valóságot. Következésképpen a kutatás homlokterében nem az egyes diskurzusok – mint felszíni „csevegések” – felfejtése és az azokból kinyerhető tényadatok állnak, hanem éppen ellenkezőleg: a nyelv valóságteremtő képességének vizsgálata. Ennek megfelelően tanulmányozom és nem kiszűröm a szövegek nyelvi eszközeit (metaforák, hasonlatok, enthümémák stb.).

A kvantitatív matematikai-statisztikai módszertannal szemben a mintába bekerülő információforrások köre előre nem definiálható. Az adatgyűjtést és az adatelemzést egymással párhuzamosan, iteratív módon végeztem mindaddig, amíg meg nem valósult az ún. „elméleti telítettség” állapot. Ez a szubjektív, nehezen definiálható, ugyanakkor általánosan használt fogalom a kutatás olyan állapotára utal, amikor az

³⁹ Erre talán a legillusztratívabb példa a hidegháború végét meggyőzően előrejelző elméletek hiánya volt.

⁴⁰ A diskurzuselemzők közül többen úgy látják, hogy nemcsak az írott és a beszélt nyelv tekinthető szövegnek, hanem bármilyen jelentéssel bíró tárgy, alkotás, kép vagy más megjelenítés is. (Carver – Hyvärinen, 1997, 2–4.)

újabb vizsgálandó szövegek már nem nyújtanak minőségileg új információt és így nem járulnak hozzá az elméleti keret bővítéséhez. (Glaser – Strauss, 1967.)

A kvalitatív kutatás fő részei a következők voltak Matthew Miles és Michael Huberman nyomán:

1. Nyers adatok redukálása, egyszerűsítése és kivonatolása a releváns információk azonosítására.
2. Az információk értelmezhető megjelenítése.
3. Következtetések levonása és ellenőrzése a kialakuló elméleti keretnek megfelelően. (Miles – Huberman, 1994: 10.)

A kutatásom során elsődleges és másodlagos forrásokra támaszkodom. Elsődleges forrásnak tekinthető a szuverenitás, az európai egységesülés és a birodalmiság témakörével kapcsolatos legfontosabb gondolkodók és elméleti iskolák írásai, tanulmányai és modelljei. A gázszektor kutatásánál Magyarország esetében vizsgálat tárgyát képezik az energiastratégiákról szóló parlamenti viták, a szakpolitikát érintő programok, a végrehajtó és a törvényhozó hatalom szakpolitikáért felelős képviselőinek interjúi és véleménycikkei. Az Európai Unió és Oroszország vizsgálatánál a hivatalos energiapolitikai dokumentumokra támaszkodom. Energiastratégiáik elemzésénél megvizsgálom a két szereplő energiapolitikával kapcsolatos állásfoglalásait. Áttekintem a hivatalos energiapolitikai alapprogramokat, stratégiai dokumentumokat, direktívákat, valamint a kettőjük között zajló energiadialógus dokumentumait.

Az ellátásbiztonság, az importfüggőség és a diverzifikációs projektek esetében a témakör szempontjából meghatározó vállalatok, valamint a nemzetközileg ismert, és elismert energiapolitikai kutatóintézetek számszaki adataira, kimutatásaira támaszkodom. Így a Gas Infrastructure Europe (Gas Transmission Europe, Transmission System Operators, Gas Storage Europe, Storage System Operators, Gas LNG Europe, LNG Terminal Operators), a British Petroleum (BP), az Eurostat, az International Energy Agency, a Central Intelligence Agency World Factbook, valamint az orosz Tamozsennaja Sztatisztika Vnyesnyej Torgovli Rosszijoszkoj Federaciji és a Gazprom kimutatásait, dokumentumait és adatbázisait használok fel.⁴¹ A fogalmi definíciók forrásául az Európai Bizottság Statisztikai Zsebkönyvei szolgáltak.

Másodlagos forrásként a szuverenitás az európai egységesülés és a birodalmiság tárgyában megjelent történeti munkákat, cikkeket, tanulmányokat, elemzéseket és konferencia anyagokat használok fel. A gázszektor vizsgálatánál a téma aktualitása miatt elengedhetetlen a napi szintű nyomtatott és internetes hazai és nemzetközi sajtófigyelés. A naponta változó események nyomon követésében segítségemre volt a nemzetközi médiumok közül a Platts, a Bloomberg, a Moscow Times, az NPR, a

⁴¹ Le kell azonban szögezni, hogy az energiapolitika, legyen az akár állami vagy vállalati szintű, stratégiai jelentőségű adatokkal dolgozik, így az erőforrások értékelése nem könnyű, mivel azok nagy része nem nyilvános.

Reuters, az International Herald Tribune, a European Energy Review, az Eurasianet, a Robert M. on Energy and Eurasia, a Голос России és a Kárpátinfo írásai és elemzései. A hazai médiumok közül a Magyar Nemzetre, a Népszabadságra, a Magyar Hírlapra, a HVG-ra, a Heti Válaszra, a Figyelőre, a Világgazdaságra, a Napi Gazdaságra, az Index.hu-ra, az Energiainfo.hu-ra és a Portfolio.hu-ra támaszkodtam.

Munkám során a könyvtári kutatás mellett az internet segítségével szerzem be a különböző forrásokat. A kutatás során folyamatosan konzultációkat folytatok a témával foglalkozó szakértőkkel, politikusokkal és elemzőkkel.

A konstruktivista megközelítés alapján a vizsgált téma a nemzetközi- és a belpolitika közötti komplex kölcsönhatásként elemezhető. Eszerint a témát a nemzetközi rendszer és az állam szintjén vizsgálom. Előbbi esetében a kutatás bilaterális (magyar-orosz), multilaterális (kelet-közép-európai együttműködések) és az Európai Unió dimenzióban történik, utóbbi esetében pedig a nemzetállami erőforrások (magyar és orosz energiastratégia intézményi döntéshozatali folyamatának és a gázszektor szerkezeti adottságainak) vizsgálatára kerül sor.

Mivel Magyarország orosz gázimportja egy komplex nemzetközi környezetben játszódik ezért az elemzés szempontjából fontos megjelölni a kutatás során vizsgálandó szereplők körét is. Megállapítható, hogy ezen a policy területen résztvevő szereplők száma rendkívül nagy, ugyanakkor a döntéshozatalban való befolyásuk alapján viszonylag praktikusán választható meg a releváns aktorok köre. Szubszisztematikus (államon belüli) szinten a magyarországi kormányzati és parlamenti intézmények (országgyűlés, bizottságok) energia- és külpolitikával foglalkozó szereplőinek, pártjainak parlamenten belül és kívül megtett nyilvános stratégiai, taktikai és kommunikációs lépéseit vizsgálom. Emellett a gázszektor esetében meghatározó hazai gazdasági szereplők képviselői is jelentősek a diskurzusok vizsgálatában.

A közvélemény magatartása általában változékony, instabil és kevésbé koherens éppen ezért elhanyagolható befolyással bír a mindenkori uralkodó külpolitikai diskurzusokra. (Holsti, 1992, 442.) Ezért az orosz földgázimport-függőséggel kapcsolatban a magyar társadalom ez irányú vizsgálatával csak azok belpolitikai relevanciája esetében érintőlegesen foglalkozom.

A szintek és a szereplők elemzési kereteinek esetében megállapítható, hogy ugyan törekedni fogok a magyar-orosz függőségi diskurzusok minél szélesebb áttekintésére, ugyanakkor el kell ismerni, hogy a probléma teljes körű megértése korlátozott. Az elemzési szinteknél ez magyarázható azzal, hogy a nemzetközi kapcsolatok területén nem lehetséges az elemzési szintek integrálása vagy egyesítése. (Carlsnaes, 2002, 89.) A szereplők esetében azok teljes körű bevonása könyvem áttekinthetőségének és releváns mondanivalójának elhomályosítását okozná és összegeztethetetlenné válna az elemzési szintek által támasztott követelményekkel.

II. RÉSZ ELMÉLETI ALAPVETÉSEK

1. A szuverenitás fogalma

„Aligha állíthatjuk, ezen a világon bármi vagy bárki is tökéletesen jó vagy szép, de ettől még a jóság és a szépség kategóriái nem nélkülözhetők az emberi viszonyokban sem. A szuverenitás a politikai cselekvés és gondolkodás egyik kulcsfogalma, éppen úgy, ahogy a szépség a művészeté, a jóság pedig az erkölcsé.”

(Balázs Zoltán, 2003.)

A nemzetközi kapcsolatok legfontosabb szereplőiként a nemzetállamok a földgáz-import diverzifikáció növelése révén (is) igyekeznek saját biztonságukat megőrizni illetve növelni. Belátható, hogy ezt a törekvésüket számos eltérő megközelítésmódon alapuló stratégia révén érhetik el. Ennek megválasztását nagymértékben határozza meg, hogy az egyes államok milyen szuverenitás-felfogásból indulnak ki.

Eszerint a nemzetállami érdekek és döntések meghatározásánál az uralkodó szuverenitás diskurzusok meghatározó szerepet játszanak. A mindenkorai választások esetében a rendelkezésre álló erőforrásaikon túl döntő tényezőnek számít, hogy az egyes államok hogyan vélekednek a nemzetállami szuverenitás ideális jellegéről. Így tehát elengedhetetlen, hogy a földgáz import diverzifikációs kérdések és a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita tárgyalása előtt arra keressem a választ, hogy a szuverenitásról szóló különböző politikai diskurzusok milyen történelmi folyamatok hatására alakultak ki és változtak meg.⁴²

A társadalomtudományokban használt számos fogalomhoz hasonlóan a szuverenitásnak sincs egységesen elfogadott jelentése, ezért tartalma is csak nehézségek árán tárható fel. A szuverenitásnak nincs egyetlen definíciója, jelentése attól az elméleti kontextustól függ, amelyben használják. (Krasner, 1995A.)

⁴² Tekintettel arra, hogy a szuverenitás kérdése szorosan összekapcsolódik az európai integráció és az orosz birodalmiság problematikájával, ezért ezekkel a kérdésekkel külön fejezetekben (II. 2, II. 3.) foglalkozom.

Krasner a szuverenitás négy fogalmát különbözteti meg: 1. a jogi szuverenitás, mely nemzetközi elismerés esetén akkor is létezik, ha az adott állam politikai egységként nem is létezik. 2. az interdependencia szuverenitás, mely az állami mozgástér korlátozásának jellegét jelenti a határain át áramló tőke, személy, munkaerő stb. áramlással szemben, 3. a belpolitikai szuverenitás, mely az államon belüli folyamatok állam általi ellenőrzésének képességére vonatkozik, 4. a vesztfáliai szuverenitás, mely az állam külső hatalmaktól független belpolitika alakítására mutat rá. (Krasner 1999, 9–25.) A szuverén a Politikai filozófiák enciklopédiája szerint „olyan hatalom vagy tekintély, mely tartalmazza a legfelső döntőbírói hatáskör minden tulajdonságát. Akár egyetlen személy, akár testület az így értett szuverenitás hordozója, felhatalmazása van arra, hogy egy adott politikai hierarchiában döntéseket hozzon és vitákat zárjon le a véglegesség valamilyen fokú megjelölésével”. (Politikai filozófiák enciklopédiája, 1995, 465.) A szuverenitás fogalmának számtalan hazai definíciója létezik. A szuverenitás „a hatalom és a tekintély egyesítő fogalma: olyan felségjogot jelent, amely a legfőbb hatalom gyakorlását fejezi ki. A szuverenitás addig terjed, ameddig a hatalom képes az autoritást fenntartani vagy érvényesíteni. (...) Azt fejezi ki, hogy kinek van joga meghozni a végső döntéseket az adott politikai közösségben”. (Lánczi, 2003, 42.) A szuverenitás azonos a központosított és elismert főhatalommal, és „szuverén az, aki törvényt szab és dönt a törvény alóli kivételekről, aki fölötte áll mindennek és mindenkinek, de fölötte hatalom nem rendelkezik”. (Gombár – Hankiss, 1996, 1–2.)

A fogalom mást jelent az elméletben és a politikai gyakorlatban, a jog és az erkölcs vonatkozásában, mást az állam és az egyén dimenziójában, ráadásul a kifejezésnek térben és időben is többféle jelentése van.⁴³

A szuverenitás egyszerre tekinthető nemzetközi jogi, történelmi és politikai fogalomnak. Az utóbbi esetében a politikai filozófia, a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok több kifejezést is használ a szuverenitás szinonimájaként vagy jelzőjeként. Teszi ezt az esetek többségében „anélkül, hogy egymáshoz és a szuverenitáshoz viszonyított jelentését rögzítené, meghatározva, hogy melyek az egyidejűleg használt (...) kifejezések, és melyek azok, amelyek szinonimaként felfogva nem szerepelnek a rendszer-építésben”. (Nagy, 1996, 229.)⁴⁴

A „szuverenitás” kifejezés a francia uralkodók „felség” (souverain) megszólításából származik és hagyományosan az állam főhatalmát jelöli a területén élő lakosság felett. A modern politikaelmélet megkülönbözteti a belső és külső szuverenitást

⁴³ A szuverenitás többféle jelentésével foglalkozik többek között Stanley I. Benn a „The Uses of Sovereignty” (Benn, 2003) vagy Jacques Maritain „The Concept of Sovereignty” című munkájában (Maritain, 2003). A szuverenitás fogalmának változásairól és többféle jelentéséről Hans Kelsen és Cynthia Weber írt meghatározó tanulmányt. (Kelsen, 1931, Weber, 1994.)

⁴⁴ Ilyen önkényesen alkalmazott szinonim fogalmak többek között az államiság, a függetlenség, az autonómia, az autarchia, az önkormányzat/önrendelkezés, a területi/politikai integritás, a (telj)hatalom, a végső döntéshozó, a legitimitás/legitimitás. Mindezeket figyelembe véve e könyv nem érinti a szuverenitás fogalmának esetleges államjogi, nemzetközi jogi, szociológiai, történettudományi és teológiai jelentéseit, kizárólag annak politikai megközelítése az irányadó.

fogalmát. Eszerint a fogalom nem kizárólag egy állam belső ügyeinek korlátlan-
ga vonatkozásában vizsgálhatjuk, hanem nemzetközi relációban is. A következő
két alfejezetben az európai belső és külső szuverenitás felfogások történeti változá-
sainak áttekintésére kerül sor a tradicionális európai filozófiai értekezések és a tör-
ténelmi változások tükrében.

1.1 A belső szuverenitás fogalmának történeti megalapozása

A szuverenitás a középkor és az újkor határán, a reneszánsz és a felvilágosodás ko-
rában vált a politikai gondolkodás egyik meghatározó témájává. Ekkortól kezdtek
el felemelkedni a Római Birodalom bukása utáni zűrzavaros időszakot követően a
dinasztikus alapon szerveződő európai államok.⁴⁵

A 14–17. század időszakának különlegessége, hogy Európa középső és nyugati
részein a szuverenitás különböző államszervezeti keretek között bontakozott ki.
Franciaországban egy abszolutista rendszer jött létre a mindenkori király abszolút
szuverén törekvéseinek legitimitásával. Így a francia uralkodó és az állam szuvere-
nitása lényegében azonossá vált. Nagy-Britanniában a polgárság harca fokozatosan
vezetett el a 17. századra egy alkotmányos monarchikus struktúrához, ahol a min-
denkori uralkodó szuverenitása nagymértékben korlátozódott a parlament megerő-
södése mellett. Holland, német és svájci területeken a föderatív struktúrák védelmi
célokat szolgáló rendszere erősödött meg, ahol a tagállamok megőrizhették belső
szuverenitásuk jelentős részét.

Az államszervezeti keretek mellett Európa középső és nyugati részein a latin-
keresztény egyház hatalma is sokáig meghatározó maradhatott. Ennek megfelelően
a szuverenitás körüli eszméletörténeti és politikai viták az újkor kezdetéig az euró-
pai államokat vezető dinasztikus uralkodók vallási és világi hatalmának jellegéről
és mértékéről folyt. A korszak nyitányának ellentmondásosságát fejezte ki Dante
Alighieri 1306-ban született műve „Az egyeduralomról”. Ebben a szerző a közös
dolgok rendezésében illetékes univerzális monarchia létrehozását javasolta, ugyan-
akkor amellet is érvelt, hogy minden uralkodó őrizze meg hatalmát saját országá-
ban annak sajátos jogai és szokásai mellett. (Dante, 1965.)

Később – alapvetően a vesztfáliai békét (1648) követően – azonban a szuvere-
nitás elvi alapot adott az államok belső világának konszolidálására, a belpolitikai

⁴⁵ Bár a szuverenitás kifejezést is ekkortól kezdték el használni, azonban a fogalom értelemsze-
rűen az első államok megszületésétől kezdve létezett. A szuverenitással kapcsolatos dilem-
mák – más politikai fogalmakhoz hasonlóan – alapvetően vallási, teológiai problémákból
nőnek ki, (Schmitt, 1922.) melyek egészen a reformáció korszakáig vezetnek vissza. (Taylor,
1989.) A könyv a kérdéskört kizárólag a világi filozófia oldaláról közelíti meg. A szuvereni-
tással kapcsolatos vitákat a korai újkorai gondolkodók munkáinak vizsgálatával kezdem.

rend kialakítására és megőrzésére, úgy hogy a mindenkori szuverén már nem isteni
eredetű, hanem saját törvények révén uralkodik. Ennek az újfajta uralmi koncepció-
ciónak az előhírnöke volt a középkor és a koraújkor határán Niccoló Machiavelli
(1469–1527). „A fejedelem” (1513) című munkájában⁴⁶ az uralkodónak (fejedelem-
nek) szóló tanácsokat és intelmeket fogalmazott meg.

Machiavelli művében szakított a klasszikus erényközpontú hagyománnyal és
egy gyakorlati érdeken alapuló realista szemléletmódot képviselt. Nem a tökéle-
tes államforma, a jó és a rossz kormányzás kérdésével foglalkozott tehát, hanem a
sikeres és eredményes hatalom feltételeit kereste. Sikeres pedig csak az lehet, aki
ismeri az emberi természet árnyoldalait és képes a véletlen szerepét minimalizálni.

Machiavelli írásának kiindulópontja az antropológiai pesszimizmus. Véleménye
szerint az emberi természet irigy, becsvágyó, bizalmatlan és háládatlan. Ezért az
embereket kényszeríteni kell a jóra, mert maguktól képtelenek arra. A politika lénye-
gét Machiavelli a hatalom megszerzésének és megtartásának módszereiben látta.
Véleménye szerint az uralom a jogon és az erőszakon alapul. (Machiavelli, 1978.)

1.1.1 Abszolút belső szuverenitás-elméletek

A szuverenitás szempontjából legmeghatározóbb filozófiai gondolkodók közé tar-
toznak az abszolút szuverenitás elméleteinek megalkotói, így elsősorban Jean Bodin,
Thomas Hobbes és Robert Filmer. Bár nagyon különböző társadalmi háttérrel ren-
delkeztek mindhárman a 16–17. század Európájának vallás- és polgárháborúk szab-
dalta feudális káoszának meghaladását tűzték ki célul. Mindannyian saját koruk és
államuk konfliktusaiból kiindulva törekedtek megoldási javaslatokkal élni a szuve-
renitás témájában.

A polgári származású francia jogász Bodin gondolataira nagy hatással volt 1562-
ben kezdődő és csak halála után véget érő vallásháború a francia hugenották és a
katolikusok között. Hobbes angol filozófust a reformáció és az egykori feudális rend
felbomlásából fakadó polgárháborús helyzet egzisztenciális kihívásai motiválhatták.
A szintén angol származású Filmer, I. Jakab jogtudósa pedig az uralkodó fennálló
abszolutista hatalma konzerválásának filozófiai megalapozása ösztökölte.

A szuverenitás fogalmának első átfogó politikaelméleti összegzője a 16. század-
ban Jean Bodin (1529/30–1596) volt, aki egyben a szuverén nemzeti állam és az
abszolutizmus egyik első jelentős teoretikusa is volt. Munkásságát a politikai kö-
zösség integritásának és stabilitásának helyreállítása vezérelte.

Véleménye szerint a klasszikus kevert kormányformák mindegyike koncentrált és centrali-
zált rendszerek voltak; a törvényhozási és a végrehajtói funkciók egy központi hatalom, szu-
verén hatáskörébe tartoztak. Ezért az abszolutizmus mellett érvelt és legjobb államformának

⁴⁶ Il Principe.

a monarchiát tartotta. A szuverén társadalmi hasznossága Bodin szerint a rend biztosításában, vagyis az instabilitás és a békétlenség felszámolásában keresendő.

„Az állam” (1576) című realista, történeti megalapozású elemzését is a szuverén állam megalapozásának szánta.

A mű eredeti címe: *Les six livres de la république*, azaz Hat könyv a köztársaságról. Bodintól magyarul „Az államról” címmel jelent meg válogatás. (Bodin, 1987.) Bodinnál az állam több családnak és az ő közös ügyeiknek a jogszerű kormányzatát jelentette szuverén hatalommal. Sokan a Bodin-mű közvetlen előzményének tekintik François Hotman (1524–1590) francia protestáns jogász „*Franco-Gallia*” (1573) című könyvét, mely első között hirdette meg a foglalkozva a zsarnoksággal szembeni ellenállás jogát. (Hotman, 2007.)

Bodin szerint „a szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma (...) azaz a parancsolás legfőbb hatalma”. (Bodin, 1987, 73–74.) Eszerint a szuverént nem köti törvény, még a sajátjainak sincs alávetve. Ráadásul tagadta a szuverénnel szembeni lázadás jogát is.⁴⁷ Definíciója szerint a szuverenitás kizárólag az állam tulajdonsága, így az független a mindenkori hatalom átmeneti megtestesítőjétől. Ezzel az állami stabilitás érdekében Bodin különbséget tett a legfőbb hatalom időben korlátozott letéteményese, és az időben tartós állam között.

Bodin szerint a mindenkori államformát az határozza meg, hogy kié a legfőbb hatalom, hol van a szuverenitás központja. „Ha például a szuverenitás egy uralkodóban testesül meg, monarchiának nevezzük, ha az egész népnek része van benne, azt mondjuk, hogy ez demokrácia, és ha csak a nép kisebbik részéé, akkor arisztokráciáról beszélünk.” (Uo. 126.)

Bodin szerint a szuverén feladata a törvények meghozása, módosítása és eltörlése. A szuverenitás nem a törvények igazságosságán múlik, hanem azon, hogy van-e elegendő hatalom azokat meghozni. A szuverén felségjogok Bodinnál a következők:

- Háború indítása és békekötés.
- Szövetségek kötése és felbontása.
- Főbb tisztségviselők kinevezése és leváltása.
- Bíraskodás, kegyelmi jogok és amnesztia gyakorlása.
- Közterhek és rendkívüli adók kiírása és az alóluk való felmentés.⁴⁸
- Pénz kibocsátása és értékének meghatározása.
- Alattvalói és hűségeskü betartatása. (Uo. 119.)

Bodin szerint a szuverén „nincs más feltételhez kötve, mint amit Isten és a természet törvénye parancsol”. (Uo. 78.) Előbbi esetében a szuverén illetéktelenségét kell

⁴⁷ „Aki szuverén uralkodóját megveti, Istent veti meg, kinek ő földi képmása.” (Bodin, 1987, 115.)

⁴⁸ Bár a szuverén adókiivetés jogát a polgárok beleegyezéséhez köti.

érteni hitbéli kérdésekben, utóbbi esetében az öröklés rögzített rendjét, valamint a természetes szabadság és a polgári tulajdon tiszteletben tartását.⁴⁹

Bodin szuverenitás elméletét alkalmazva a szerződéselméleti hagyomány egyik megteremtője Thomas Hobbes (1588–1679) szintén realista választ kívánt adni kora társadalmi és politikai kihívásaira. Legfontosabb és lényegében összefoglaló munkájában a „*Leviatán*,”⁵⁰ vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma” (1651) című könyvében Hobbes gondolatvilágának kiindulópontja az egyes ember természetes, vagyis a politikai hatalom nélküli természeti állapota volt. Végző soron a természeti állapot a konfliktusok világa, „mindenki harca mindenki ellen” (*bellum omnia contra omnes*), ahol az ember embernek farkasa (*homo homini lupus*).

Hobbes véleménye szerint az egyén természettől fogva önző; az életben maradáshoz elengedhetetlen eszközök, így a tulajon megtartását mások hasonló törekvéseivel szemben kell érvényesítenie. Ehhez pedig egyre nagyobb hatalomra kell szert tennie. Az ember azonban amellet, hogy ösztönlény ésszel is rendelkezik, így képes a természetes állapotot meghaladni. Erre szolgál a társadalmi szerződés, melynek keretében az egyének önként lemondanak természetes jogaik gyakorlásáról, így az önvédelemhez való jogukról és egy szuverént – egy egyént vagy egy csoportot – hatalmaznak fel annak gyakorlására, valamint a kormányzásra. Mindenki csak anynyi szabadságot hagy meg magának, amennyit másoktól is elfogad.

Így születik meg az állam, latinul *civitas*, vagyis a *Leviatán* „az a halandó isten, amelynek – a halhatatlan isten fennhatósága alatt – békénket és oltalmunkat köszönhetjük”. (Hobbes, 1970, 149.) A *Leviatán* a társadalmi szerződés mellett az állam birtokbavétel útján is létrejöhet, vagyis úgy, hogy az uralkodók erőszakkal veszik át a hatalmat. Ebben az esetben is ugyanazok a jogok illetik meg a szuverént. A szuverén mindkét esetben abszolút hatalommal rendelkezik, mindenki engedelmességgel tartozik neki,⁵¹ viszont neki senkinek nem kell engedelmeskednie. „Az alattvalók szabadsága tehát azokra a dolgokra korlátozódik, amelyek felől az uralkodó cselekedeteik szabályozása során nem intézkedett.” (Uo. 182.) A közösség a kötelezettségekért és az engedelmességért cserébe békét és biztonságot kap a szuverén működése révén.⁵²

⁴⁹ „Királyi egyeduralkodó az, aki ugyanúgy engedelmeskedik a természeti törvényeknek, ahogyan alattvalóitól elvárja, hogy neki engedelmeskedjenek, s meghagyja mindenkinek természetes szabadságát és vagyona fölötti tulajdonjogát.” (Uo. 139.)

⁵⁰ *Leviatán* szimbolikus alakját egy a Bibliában szereplő tengeri szörny ihlette. (Jób, 41.)

⁵¹ Az önvédelem joga azonban nem adható fel Hobbes szerint.

⁵² Hobbes antipluralista államában csak a szuverénnek alárendelt csoportok és szervezetek működhetnek. Ennek legfőbb oka, hogy az önző egyéneket csak így lehet tartósan összetartani, a rendet fenntartani. Véleménye szerint az állam bukásra van ítélve, ha a szuverenitás hatalmi ágakra tagozódik.

Bodinhoz hasonlóan Hobbes is kimondta, hogy a hatalom és nem az igazság teremti a törvényeket. „És a megállapodások kard nélkül pusztá szavak, nincs erejük rá, hogy akár csak a legcsekélyebb biztonságot is nyújtsák nekünk.” (Hobbes, 1970, 145.) Emellett azonban az uralkodónak igazságosnak kell lennie és nem követhet el szerződésszegést. A szuverén felségjogok Hobbes-nál a következők: 1. Tulajdon szabályainak megállapítása, 2. legfőbb igazságszolgáltatás, 3. hadüzenet és békekötés, 4. tisztségviselők kiválasztása, beiktatása, 5. jutalmazás, kitüntetés, 6. büntetés, 7. vélemények és vallási kérdések szabályozása.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a legjobb államforma – Bodinhoz hasonlóan – az abszolút monarchia, ahol a szuverén legfőbb kötelessége a rend, a béke, a biztonság és a társadalom jólétének biztosítása. Kötelessége a szegények támogatása és nem vethet ki önkényesen adókat sem. „A törvényeket (...) nem arra kell használni, hogy az embereket az akarati cselekvés minden lehetőségétől megfoszassák, hanem hogy úgy irányítsák, és olyanképpen tartsák mozgásban, hogy féktelen vágyaikkal, elhamarkodottságukkal vagy meggondolatlanságukkal ne okozzanak kárt maguknak.” (Uo. 293.)

A Bodinnal szemben a szuverénnek kötelessége a vallási kérdések szabályozása a klérussal folytatott konzultációk alapján. Így a vallás külső, semleges formáinak (pl. liturgia) meghatározásán túl a szuverén hatalom az államban csupán egyféle vallást engedélyezhet, amit ő határoz meg hite szerint. Ennek indoka a vallás okozta konfliktusok elkerülése. Ezzel szakít az ágostoni és a középkori hagyománnyal és igazolja az állam függetlenségét a külső vallási, egyházi tekintélytől. Hobbes azonban leszögezte, hogy amennyiben a szuverén nem képes kötelességeit betartani, akkor megszűnnek a szerződésben részt vett egyének kötelezettségei vele szemben és visszaáll a természeti állapot.

Bodin szuverenitás-konceptiójára támaszkodva Sir Robert Filmer (1588–1653) támogatta az isteni kegyelemre hivatkozó abszolutizmust és vitatkozott minden társadalmi szerződés és népszuverenitás elmélettel. A mindenkori uralkodó szuverenitását a „Patriarcha” című posztumusz⁵³ művében, az első férfitől, a bibliai Ádámtól eredeztette. (Filmer, 1680.) A szuverén férfi eszerint természet adta jogán lehet abszolút, patriarchális uralkodó. Ez a jog pedig generációról generációra öröklődik.

Filmer szerint nem igaz az, amit Hobbes állít, miszerint az emberek képesek a természeti állapot meghaladására úgy, hogy önként és saját maguk teremtik meg a szuverén hatalmat. Egyrészt azért nem, mivel mindenki családba születik, így legitim módon alávétett már fiatal korától atyjának, másrészt, mert csak egyhangúan elfogadott szerződés lehet érvényes, és ez kivitelezhetetlen. Filmer szerint tehát minden tekintély abszolút és oszthatatlan, léte és természete isteni eredetű, ezért

csak neki tartozik elszámolással.⁵⁴ Az engedelmesség még akkor is kötelező, ha az uralkodó Istennek nem tetsző cselekedetre kötelez.⁵⁵

Összességében megállapíthatjuk, hogy a szuverenitás kérdésének első klasszikus teoretikusai többé kevésbé egyetértettek abban, hogy a hatalomnak abszolútnak, totálisnak, korlátozhatatlannak és oszthatatlannak kell lennie. A fenti gondolkodók mindegyike nagyobb veszélynek tartotta az anarchiát, mint az uralkodói despotizmust. Gondolatmenetük központjában egy olyan erős hatalom létrehozása és legitimációja állt, mely képes meghaladni a kora újkorra sok esetben jellemző feudális anarchiát, valamint a vallás- és polgárháborúk destruktív hatásait. Bodin, Hobbes és Filmer egyaránt a legnagyobb rossz: a káosz és az önkény ellenében érveltek egy valódi rendet megteremteni képes állam érdekében. Bodin szuverenitásról szóló tana, Hobbes Leviatánja és Filmer „Patriarcha” című műve végső soron az abszolút monarchiák elméleti megalapozásul szolgált.

Az abszolút szuverenitáselméletekre általában igaz, hogy abban a szuverén a szuverenitás egyedüli megtestesítője; olyan egyén vagy csoport, mely akaratát korlátlanul, tehát mindenkire és mindenre kiterjedően, egységesen és oszthatatlanul végső és legfőbb döntések formájában más hatalmaktól függetlenül gyakorolja. Összességében tehát a klasszikus értelemben vett abszolút szuverenitás fogalmának négy legfontosabb tulajdonsága a következő:

- A szuverenitás egy adott jogi-politikai hierarchiában a legfőbb hatalom.
- A szuverént illeti a végső döntés joga.
- A szuverén döntése általános és kiterjed minden cselekvésre az adott politikai közösségen belül.
- A szuverénnek függetlennek és autonómnak kell lennie. (Politikai filozófiák enciklopédiája, 1995, 465.)

1.1.2 Korlátozott belső szuverenitás elméletek

A szuverenitás klasszikus felfogása, abszolutista jellege kevésbé segít eligazodni a későbbi demokratikus államokban létrejött hatalmi berendezkedések esetében. Az oszthatatlan, teljes, korlátlan és végső szuverenitás ugyanis nem szükségszerű. Az egyes szuverének politikai akarata, cselekvőképessége, hatalma is korlátok között valósulhat meg.

⁵⁴ Így tehát az abszolút monarchiák parlamentekkel szemben felsőbbiséget élveznek. Filmer szerint az utóbbi csak tanácsadó szerepet tölthet be az uralkodóval szemben.

⁵⁵ Egy hatalmat korlátozó forma ugyanis megosztaná a szuverenitást, ami anarchiához vezetne. Ehhez képest Filmer számára másodlagos volt, hogy a szuverén hogyan jut hatalomra (utódlás, választás, adomány, hódítás), de még a hatalom gyakorlásának a formája is változhat (monarchia, arisztokrácia, demokrácia).

⁵³ A mű Filmer halála után 1680-ban jelent meg.

A szuverenitás ezen problematikája már a kora újkorban megjelent, különösen a 17–18. század filozófiai gondolkodóinak munkáiban fogalmazódik meg az abszolút monarchiák szuverén uralkodóival kapcsolatban a korlátozott szuverenitás szükségessége. Mindezt segítette Európában a felvilágosodás korában erősödő szekularizáció, a polgárosodás és az 1789–1793 közötti francia forradalom.

A szuverenitás sajátos problematikáját adta a 16. század első felében a spanyol hódítók és az Újvilág népeivel való találkozás, illetve konfrontáció. Mindez azt jelentette, hogy az államalkotó egyének szuverén, a közös érdekében működő politikai közössége és a természetjog, vagyis a természetes ész világában megalapozott princípiumok rendszere első látásra kibékíthetetlen ellentétbe kerültek egymással. A feloldhatatlannak látszó dilemmával több spanyol gondolkodó is foglalkozott, így többek között Francesco de Vitoria dominikánus szerzetes is.⁵⁶

Az új szerződés- és legitimációs-elméleteknek a megfogalmazói egyben az abszolút szuverenitás kritikussai is voltak. Közéjük tartozik többek között Johannes Althus, Francisco Suarez, John Locke, Charles-Louis Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau és Benjamin Constant.

A szuverén hatalom korlátozásáról először Johannes Althus (1557–1638) kálvinista jogász és filozófus írt. A német származású gondolkodó 1604-től élete végéig a holland Emden városának jogi titkáráként dolgozott, így politikailag rendkívül elkötelezettnek számított városa és a rendi gyűlések függetlensége mellett.

Althus elvetette az állami centralizációt. „A politika rendszeres elemzése”⁵⁷ (1603) című munkájában az abszolutizmussal szemben érvelt. Az általa ideálisnak tekintett társadalmi rend a consociation (társulásokon), az anyagi javakon, a barátságon és a jogon alapult. A társulások közül ötfélét nevezett meg: a családot, a testületet (collegium) vagy a céhet, a várost, a tartományt és a királyságot vagy birodalmat.

Véleménye szerint a megállapodás (contractum mandati) egyszerre köti az uralkodót és az alattvalókat, de előbbi kötelezettségei elsődlegesek. Csak azokat a jogokat gyakorolja, amiket ráruháztak. „Arra kötelezi magát az egyetemes társulás közösségével szemben, hogy az országot vagy az államot az Isten, a helyes értelem és az államközösség előírta törvényeknek megfelelően kormányozza.” (Althusius, 1932.) Bár szuverenitással (maiestas) csak a király bír, azonban a többi társulás is rendelkezik elidegeníthetetlen jogokkal, melyek megegyezésen alapulnak. A szuverenitás a városokat és tartományokat kollektíven illeti meg. Abszolút hatalom nem ruházható rá az uralkodóra, „mert aki teljhatalmat gyakorol, áttöri azokat a

korlátokat, amelyek összetartják az emberi társadalmat”. (Uo.)⁵⁸ Megállapította tehát, hogy minél kisebb az uralkodók hatalma, annál biztonságosabb és stabilabb a politikai rendszer.

Althusnál a szuverén hatalommal szemben a népnek van ellenállási joga, de csak abban az esetben, ha a társadalom rendi struktúrákba szervezett társulásokon alapul. Az uralkodóval szembeni fellépés azonban sosem lehet esetleges és korlátlan a társadalmi rend megőrzése érdekében. A népi ellenállás jogosságát az ún. „ephoroszok”, a rend őrei állapíthatják meg, akik eltávolíthatják a zsarnokokat. (Uo.)

Althus a természetjogon alapuló értekezésében az uralkodók centralizációs politikájával szemben az egyének szabad szerveződésének révén létrejövő világi és vallási szövetségek összességéként képzelte el az államot. Felfogása szerint a szuverén uralkodót már nem illeti meg az abszolút hatalom joga.

Francisco Suarez (1548–1617) spanyol filozófus és teológusként szintén Robert Filmer és, így I. Jakab angol király abszolutista törekvéseivel szemben érvelt. Althushoz hasonlóan kiemelten foglalkozott a szuverenitás korlátaival. „A katolikus és az apostoli hit védelme az anglikán szekta tévedéseivel szemben” (1612) című művében⁵⁹ a zsarnoki szuverenitással szembeni ellenállással foglalkozott. (Suarez, 1872.) Suarez szerint a szuverenitás a szuverénnek azon hatalma, amely a természetjoggal összhangban a közös érdekében törvényeket hoz és ezeket halálbüntetés terhe mellett betartat. Ugyan a király a hatalom birtokosa, aki abszolút és a törvények felett áll, azonban az igazságszolgáltatás területén a pápának van alárendelve.

Althushoz hasonlóan Suareznál is a közösségnek módjában áll elidegeníteni az uralkodó hatalmát.

Erre két esetben van lehetőség. Az egyik, ha a zsarnok beleegyezés nélkül birtokolja a hatalmat és a közösséget pusztulásba sodorja. Ebben az esetben a közösségen belüli kisebbségnek is joga van az ellenállásra. A másik, ha a zsarnok ugyan a közösség beleegyezésével uralkodik, de szintén a közösség létét fenyegeti. Ekkor a közösségnek természetes joga az uralkodó eltávolítása. Az egykori uralkodó az elidegenített hatalmát nem követelheti vissza.

Suarez szerint a szuverént korlátozza az egyház közvetett, kényszerítő és egyetemes igazságszolgáltatása, valamint a közös szolgálatának elvárása. Ráadásul, ha ez nem teljesül a közösség fel is lázadhat ellene.

⁵⁶ A témával részletesen foglalkozik Csejtei Dezső és Juhász Anikó „Amerika felfedezése és az új globális rend” című kétkötetes művében. (Csejtei – Juhász, 2004.)

⁵⁷ Politica methodice digesta.

⁵⁸ Althus szerint az abszolút hatalom „gonosz és emiatt tiltott”, ezért „csak az a hatalom biztonságos, amely ellenőrzés alatt tartja az erőszakot, amely a hatalmat elfogadni hajlandó alattvalók fölött uralkodik, s amelynek a törvény szab korlátokat, hogy ne válhassék gőgössé, túlkapásaival ne tegye tönkre az alattvalókat, s ne torkolljék zsarnokságba.” (Althusius, 1932.)

⁵⁹ Defensio fidei Catholicae et Apostolicae sectae errores.

A korlátozott szuverenitás elméletek meghatározó alakjának számított John Locke (1632–1704) angol filozófus és politikus is. Az angol forradalom idején a korai liberális gondolkodók egyikeként tagadta az uralkodói hatalom isteni eredetét, így Filmer elméletét is. Gondolataira nagy hatást gyakorolt az abszolút monarchiával szembeni elhúzódozó polgárháború. Politikai nézetei „a korabeli királypártiak, Cromwell hívei (az independensek), a levellerek (és a tulajdönt felszámolni akaró diggerek) és a forradalomban létrejött más, többé-kevésbé radikális áramlatok által teremtett atmoszférában születtek meg”. (Bayer József, 2003, 124.) Locke II. Jakab király trónörökléséből való kizárásáért küzdők, társaságában az abszolút hatalom ellenében fejtette ki nézeteit, amiért hosszabb időre hollandiai száműzetésbe is kényszerült.

„Első értekezés” (First Treatise) című munkájában leírta, hogy Isten eredendően nem ruházhat fel senkit természet adta jogánál fogva az abszolút hatalomra. A „Második értekezés” (Second Treatise) pedig Hobbes-hoz hasonlóan társadalmi szerződésen alapul, azonban egészen más kiindulással. Az általa feltételezett természeti állapotot a szabadság és az egyenlőség jellemzi. Az állam megalapításának oka a tulajdon egyenlőtlen elosztása. Véleménye szerint a pénz megjelenése egyenlőtlenségekhez, kapzsisághoz, konfliktusokhoz, félelemhez és erkölcsi elbizonytalanodáshoz vezetett. A fő cél tehát, „amiért az emberek államokká egyesülnek, és kormányzatnak vetik alá magukat, a tulajdonuk megvédése”. (Locke 1986, 126.)

Locke Hobbes-szal ellentétben elutasította, hogy az emberek teljes mértékben feladják jogaikat a szuverén javára, mivel ebben az esetben az elszámoltathatatlan uralkodó zsarnokká válik. Az élet és a szabadság jogát Isten adta az embereknek, amit nem ruházhatnak át tetszőlegesen. Mindenki csak Istennek tartozik felelősséggel. Véleménye szerint senki sem állhat a törvények felett.

Az állam az egyének politikai közösségé válásával, kölcsönös megegyezésével születik meg, ahol „a többségé a jog, hogy cselekedjék és kötelezze a többieket”. (Uo. 106.) Az abszolút hatalom összeegyeztethetetlen a polgári társadalommal, így polgári kormányzati formaként elfogadhatatlan. Így tehát minden hatalom korlátozott és delegált, limitált időre szól és visszavonható, ha az nem a többség céljai és érdekei szerint működik.⁶⁰ A hatalom kötelessége a társadalom jólétének, szabadságának és tulajdonának védelme. A szuverént az államon belül az ellenállás joga mellett a leginkább korlátozó elem a hatalommegosztás lehetősége. Ennek az elméletét Locke fogalmazta meg a hatalom bodini és hobbesi koncentrációjával szemben.⁶¹

⁶⁰ Locke az államot korlátozta a vallás területén is. A hit kérdését ugyanis magánügynek tekintette, amibe az állam nem avatkozhat bele.

⁶¹ A közösségre ruházott hatalom három alkotórészre osztható. Megkülönböztette a törvényhozó, a végrehajtó és a külkapcsolatokra vonatkozó föderatív hatalmat. Locke a mérsékelt alkotmányos monarchiát tekintette ideális államformának, ahol a legfőbb befolyás az alsóházé.

Locke gondolatai még életében az angliai gyakorlatban is megvalósulni látszottak azzal, hogy a polgárháború 1688-ban a „dicsőséges forradalommal” lezárult. Ennek révén az uralkodó ugyan megőrizhette hatalmát, a monarchia tehát fennmaradt, de ezzel párhuzamosan a király elvesztette a kormányzat feletti szuverenitását. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom a parlamenti alsóházé lett. Emellett a felsőházban az arisztokrácia is megtarthatta kiváltságait és ellenőrzési jogosítványait.

Az angol polgári forradalom komoly hatást gyakorolt a kontinentális Európában is, így elsősorban Franciaországban. Hobbes, vagy éppen Locke gondolatai titkos francia fordításai az értelmiség széles köreibben terjedtek fokozatosan megindítva ez által – a cenzúra ellenére is – a francia felvilágosodás korszakát. A dicsőséges forradalom vívmányai több a szuverenitás kérdésével foglalkozó gondolkodót is megihletett, így többek között Charles-Louis de Seconda-t, Baron de Montesquieu-t, vagy éppen Jean-Jacques Rousseau-t.

Montesquieu (1689–1755) francia politikai filozófus a bordeaux-i tudós akadémia tagjaként Locke-hoz hasonlóan vitatta Hobbes azon megállapítását, hogy az ember természeténél fogva erőszakos és hatalomvágyó volna. „A törvények szelleméről” (1748) című főművének⁶² kiindulópontja az, hogy az ember eredendően félnék és közösségi lény. Éppen ezért a természeti állapot nála békés. A kezdődő harcok arra vezethetők vissza, hogy a nyelv és az értelem fejlődésével kialakuló emberi társadalmakban az egyének bátrakká váltak. A létrejövő törvények az elnyomás eszközévé lettek. A béke megteremtéséhez ezért pozitív törvényekre van szükség.

Montesquieu a természetjogból vezette le a kormányzat kialakulását. Az angliai és kontinensen történt utazásainak tapasztalata alapján összehasonlító munkájában az államokat három kategóriába rendezi: köztársaságira, monarchikusra és despotikusra.

A köztársaságiban a nép egésze vagy egy része a szuverén. (Előbbire példa a demokrácia, utóbbira az arisztokrácia.) A monarchikusban egy ember uralkodik, a parlament ellensúlya mellett. Végül a despotikus (önkényuralmi) rendszerben egyetlen ember a szuverén mindenfajta törvény és szabály nélkül. Montesquieu számára az ideális államforma az angliai alkotmányos monarchia volt, ahol harmonikusan keverednek a demokratikus, az arisztokratikus és a monarchikus intézmények.

Mivel a hatalmat csak egy másik hatalom képes korlátozni és ellenőrizni, ezért a szabadság és a jólét csak úgy érhető el, ha a hatalom megoszlik az államon belül különböző intézmények között.⁶³

⁶² De l'esprit des lois.

⁶³ A legjobb kormányzati formában tehát a hatalmi ágak elválasztása megtörténik. Ezek Montesquieu szerint a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom. (Montesquieu, 1962.)

Montesquieu-höz hasonlóan Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) svájci francia moralista és politikai gondolkodó, a népszuverenitás eszméjének a megfogalmazója is behatóan tanulmányozta a szuverenitás kérdését. Ellentmondásos személyiségként egyszerre volt képviselője és kritikus a felvilágosodás vívmányainak. Az alacsony származású gondolkodó viszontagságokkal teli életében nézeteivel nem ritkán került konfliktusba a francia arisztokrácia mellett a felvilágosult értelmiség nagy részével is. Így nem egyszer kényszerült száműzetésbe.

Rousseau Hobbes-szal és Lockkal szemben egészen másfajta természeti állapotból indult ki.

Véleménye szerint az, amit az előbbi két gondolkodó természeti állapotnak tekint, az már egy társadalmi és fejlett állapot, hiszen csak azután lehetünk versengő és haragtartó lények, ha a rendelkezünk a beszéd képességével, öntudattal bírnak, és van fogalmunk az erkölcsről.

Eszerint a természeti állapot harmonikus, ahol az egymástól elszigetelt, oktan egyének békében éltek és természetből fogva szabadok és egyenlők voltak. Ez a helyzet a társadalmi létezés által megváltozott az egyenlőtlenségek növekedésével.

„Értekezések az emberek közötti egyenlőtlenségekről” (1750) című munkájában Rousseau az emberiség erkölcsi romlásának folyamatát mutatta be.

Művében kifejtette, hogy a tudomány és a művészet az ember romlását okozza, mivel azokat nem a szükségletekre adandó válaszok inspirálják, hanem a büszkeség és a hiúság. Véleménye szerint ezek a tevékenységek a semmittevést és a pazarlást ösztönzik, a kormányok számára hatalmat biztosítanak és ártanak az egyén szabadságának. Összességében a tudomány és a művészet az erkölcsi érzék hanyatlásához, féltékenységhez, félelemhez és gyanakváshoz vezet.

Véleménye szerint a harmónia meg bomlásáról a magántulajdon megjelenése tehet. „Az első ember, aki bekerített egy földdarabot és azt találta mondani: ez az enyém, s olyan együgyű emberekre talált, akik ezt el is hitték neki, ez az ember teremtette meg a polgári társadalmat.” (Rousseau, 1978, 122.)

Ez alapján Rousseau az első államokat létrehozó társadalmi szerződést is rossznak tartotta. A gazdagok ugyanis a meglévő tulajdonviszonyokat jogilag is rögzítették, ezzel pedig felszámolták a természetes szabadságot. „Néhány becsvágyó ember érdekében immár az egész emberi nemet munkára, szolgaságra és nyomorra kárhoztatták.” (Uo. 138–139.) Ennek ellenére Locke-hoz hasonlóan Rousseau is a magántulajdont tartotta az állam alapjának, amihez szerinte nem szabad hozzányúlni, mivel ezzel a polgári társadalom széthullana.

„A társadalmi szerződésről” (1762) című értekezésében⁶⁴ egy új társadalmi rend alapjainak lerakásával foglalkozott, melyben „a szent jog, minden más jognak az alapja. Mindazonáltal ez a jog nem természetből származik, tehát megállapodásokon

alapul”. (Uo. 468.) Célja az igazságtalanság és az erkölcsi romlás felszámolása, a társadalmi egyenlőtlenség és az egyének közötti függés mérséklése volt.

A társadalmi szerződés megkötésénél mindenki az egész közösség és nem egy uralkodó javára mond le jogairól, a legfőbb hatalom a legitim szuveréné, az állampolgárok összességéé. Ezzel megfogalmazódik a népszuverenitás alap gondolata, ahol az egyén része a szuverénnek, egyben alattvalója az államnak. Az így megszülető szuverén, vagyis a nép az általános akarat (volonté générale) képviselője, vagyis egyfajta közjó szolgálója. „Minden törvény semmis, ha a nép személyesen nem hagyja jóvá; az ilyen törvény nem törvény.” (Uo. 560.)

Rousseau különbséget tett a szuverenitás forrása és a kormányzat, vagyis az általános akarat végrehajtója között. Minden kormányzati lépésnek a nép által hozott törvényekkel összhangban kell lennie, mely törvények minden állampolgárra kötelezők. Az általános akarat érvényesülése érdekében „az államon belül nem szabad kisebb társulásoknak létesülniük, és minden polgárnak csak saját nevében szabad véleményt nyilvánítania”. (Uo. 493.) Rousseau szerint vallást is a köztársasági hatalom alá kell rendelni. Rousseau diktatúrát csak végső esetben, a közrend súlyos meg bomlása esetén, végveszély idején, rendkívüli válságos időkben tudta elfogadni a népszuverenitás helyreállítása érdekében.

Montesquieu-vel és Rousseau-val szemben Benjamin Constant (1767–1830) svájci születésű francia liberális gondolkodó meghatározó tapasztalatokat szerezhetett a francia forradalom túlkapásairól, majd a Napóleon uralkodását követő politikai instabilitásról. Bár kezdetben rokonszenvezett a felvilágosodás nagy szellemi változásaival, azonban a forradalom elfajulását követően liberális gondolkodóként kritikával illette a Napóleoni császárság rendszerét, így életében több ízben kényszerült emigrációba Angliában és Németországban.

Angliában az alkotmányos monarchiát, Németországban a föderális berendezkedést tartotta példaértékűnek. Természete alapján kétféle hatalmat különböztetett meg: a királyit, mely semleges, szent és sérthetetlen és a miniszterit, mely tevékeny és felelősségre vonható. Constant az abszolút hatalom korlátozásának legfontosabb garanciáját angliai tapasztalatai nyomán Montesquieu-höz hasonlóan az alkotmányos monarchiában látta, mégpedig a hatalmi intézmények megosztásában és kiegyensúlyozottságában.

A hatalmi centralizációval kapcsolatos negatív tapasztalatainak szellemében szállt vitára Rousseau társadalmi szerződésével, mely szerinte a zsarnokság eszközévé vált. Véleménye szerint nem igaz az, hogyha az egyén a többieknek adja magát, akkor nem adja magát senkinek, mivel mindig akadnak néhányan, akik a többiek áldozatából hasznot húznak. Constant ugyan elfogadta a népszuverenitás elvét, azonban az szerinte nem lehet korlátlan, mivel azzal könnyen vissza lehet élni.⁶⁵ Ezért

⁶⁴ Du contrat social.

⁶⁵ „A régiek és a modernek szabadsága” című művében leírja, hogy „könnyű a hatalomnak a népet, mint alattvalót arra kényszerítenie, hogy uralkodóként azt az akaratot nyilvánítsa ki, amelyet elrendelnek neki.” (Constant, 1997, 81.)

Constant szerint az állami szuverenitást korlátozni és ellenőrizni kell, mégpedig a jogállami elvek és az emberi jogi normák alapján. „A népszuverenitás nem korlátlan, terjedelmét azok a határok szabják meg, amelyeket az igazságosság és az egyén jogai jelölnek ki. Egy egész nép akarata sem teheti igazságossá azt, ami igazságtalan.” (Constant, 1997, 83.)

Constant végső soron a nemzetállamok centralizációjával szemben érvelve az állami hatalommegosztás és a népszuverenitás kérdésének vizsgálatával hozzájárult a 18. századi felvilágosodás és a 19. század eleji francia liberalizmus közötti különbségek megragadásához.

A 19–20. század fordulóján komoly társadalmi változásokat hozott a szervezett kapitalizmus térhódítása, mellyel párhuzamosan megjelent a kereskedelmi liberalizmus elméleti irányzata is. Ennek korai képviselőjének számított Adam Smith (1723–1790), aki a centrális állami szuverén helyett a „láthatatlan kézre” bízta volna a piaci folyamatok irányítását. Joseph Schumpeter (1883–1950) szerint a kapitalizmus elterjedése is hozzájárul a népszuverenitás eszméjének gyakorlati kibontakozásához. Mindezek a változások az érdekegyesületek megerősödését is magával hozta, így az abszolút állami szuverenitás elméleteit további támadások érték a pluralisták részéről.

A pluralista elméletek nem a kormányzati kompetencia növelésében és az állam koncentrációjában és centralizációjában látták a közjó megvalósításának lehetőségét, hanem annak fokozott társadalmi ellenőrzésében. A szervezett társadalmi csoportok politikai súlyát és szerepét emelték ki, az autonóm társadalmi önszerveződést és csoportérdeket helyezték gondolkodásuk előterébe. Ennek gondolati alapja az, hogy az egyének nem atomizáltak és elszigetelten léteznek, hanem közösségi lényként csoportokban szocializálódnak és így közösségekben nyerik el identitásukat.

Az állami szuverenitás elmélettel szembeni kritikák konzervatív, baloldali gondolkodóktól is érkeztek, de elsősorban „a liberalizmus egyfajta teoretikus önkorekciójának tekinthető”. (Bayer József, 2003, 293.) A pluralizmus névadója Harold Laski angol baloldali politológus volt, aki a szakmai csoportok, szakszervezetek függetlensége mellett érvelt. „Authority in the Modern State” (1919) című művében az I. világháború idején megerősödött államhatalom feltétel nélküli szuverenitásának csökkentése mellett szólalt föl. (Laski, 1919.)

Konzervatív pluralisták részről többek között James Figgis (1896) egyháztörténész volt az, aki az egyház és a közösségek autonómiája mellett érvelt. (Figgis, 1896.) Franciaországban Leon Duguit, Amerikában Arthur Bentley illetve kritikával az állami hatalom abszolút szuverenitását, utóbbi a politika lényegének tartotta a különböző csoportok küzdelmét a kormányzat befolyásolásáért. (Duguit, 1917.) Németországban Otto von Gierke a társadalmi érdekképviselések teljes autonómiáját kívánta elérni, közjogi értelemben önálló jogi személyként való elismertetésükkel, ahol az állam ugyan felettük áll, de önállóságukat nem sérti meg. (Gierke, 1868.)

A pluralista elméletek magukba foglalják az önkormányzatiság eszméjét és az állam föderatív megszervezésének gondolatát is. Robert Dahl szerint a pluralizmus a hatalom diffúziójának elmélete. A hatalomnak és a befolyásnak számtalan forrása lehetséges, így a döntések a különböző érdekcsoportok közötti időleges együttműködések, koalíciók eredményei. (Dahl, 1996.)

A pluralizmus nyomán a szuverenitás nem csupán a nemzetállamok számára volt biztosított, hanem a személyi szuverenitás megjelenésével a különféle politikai egyesületek, szervezetek és azok tagjai számára is. „A személyi szuverenitás elve magában foglalja a személy integritását és autonómiáját, közelebbről ama jogának elidegeníthetetlenségét és korlátozhatatlanságát, hogy belátása, erkölcsi hite, politikai meggyőződése, egyéni érdeke szerint választhasson, dönthessen, cselekedhessen.” (Szilágyi, 2012, 21.)

Vlagyimir Cimburszkij orosz politológus szerint a személyi szuverenitás „ama korlátozások összességét jelenti, amelyek a hatalmi rendszernek az egyes állampolgárral szemben érvényesülő szuverenitását szorítják határok közé. Ami a személy szuverenitásának körébe beletartozik, az kívül esik az államhatalom szuverenitási körén”. (Cimburszkij, 1993, 25.)⁶⁶

1.1.3 Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy a monarchikus abszolút szuverenitás és a népszuverenitás legitimációs vitáját Európa középső és nyugati részein legkésőbb a 20. század végére utóbbi nyerte. Így tehát a klasszikus szuverenitáselméletek kritikáit a nyugati demokráciákban az idő igazolta. A modern alkotmányos demokráciákban a hatalom már nem úgy koncentrálódik, mint az egykori abszolút monarchiákban, hanem gyakran több testület között oszlik meg. Ezzel megjelent az ellenállás lehetősége, a hatalommegosztás elve, valamint a népszuverenitás eszméje. A 20. század fordulójára a kapitalizmus és vele a pluralista gondolatok térhódításával fokozatosan jelent meg az állam belső szuverenitásának korlátozására a személyi szuverenitás fogalma.

Mindezek alapján nem jelenthető azonban ki, hogy a pluralizmus szellemi irányzata abszolút győzelmet aratott volna a politikai gondolkodás történetében. A nemzetállamok egységének és szuverenitásának megőrzését a közjog és a nemzetközi jog ma is rögzíti. Emellett az elgondolásnak számos képviselője is van.

Carl Schmitt (1888–1985) például elutasította a pluralista államelmélet azon alapvetését, mely tagadta az állam szuverén egységét. A német gondolkodó a politikumot politikai elsődleges fogalma, a barát-ellenség dichotómia értelmében a külpolitikai dimenzióra korlátozta

⁶⁶ Természetesen a személyi szuverenitás védelmére nemzetközi jogi, politikai és gazdasági alapú igazolásra is szükség van, de ezt részletesen a külső szuverenitásról szóló fejezetben fejtem ki.

volna, vagyis kiiktatta volna a belpolitikából. Schmitt a polgárháború elkerülésének érdekében végső eszközként a szuverén számára a rendkívüli állapot kihirdetését nevesítette. (Schmitt, 1932, 26–31.)⁶⁷

A szuverenitás fogalmával foglalkozó legfontosabb elméleteket a koraujkortól a 20. század fordulójáig az 1. táblázatban foglaltam össze.

A szuverenitás klasszikus, vagyis abszolút felfogásával szemben tehát a legfőbb, végső, általános, oszthatatlan, teljes, korlátlan szuverenitás vágya nem teljesülhet. Az egyes nemzetállamok függetlensége, politikai akarata, cselekvőképessége, hatalma és sok esetben még területi integritása is korlátok között valósulhat meg. A szuverenitás „klasszikus tanai” értelmében egy demokratikus államrendnek, ahol a hatalommegosztás és korlátozás és a joguralom érvényesül nem lehetséges abszolút szuverenitást tulajdonítani. A szuverenitás négy alapismérve csak az alábbi korlátok között képes érvényesülni:

- A legfőbb hatalom korlátja: A szuverenitás fogalma a mai modern demokratikus viszonyok közepette egyszerre körkörös és szétszórt. Körkörös, mivel a magasabbban lévő tekintélyforrásoknál – legyenek azok miniszterelnökök vagy államfők – találhatunk magasabbat a népszuverenitás elve alapján: a népet. Szétszórt, mivel az alacsonyabb szintektől a magasabb szintek felé haladva nem találunk egy olyan szuverén politikai szereplőt, vagy szereplők egy csoportját, akik egymagukban kompetensek lennének a fölmerülő ügyek egészében.
- A végleges hatalom korlátja: Bár a szuverenitás hordozója a végső ellenőrzés joga, azonban ez nem minden esetben abszolút. Ha a szuverén egyetlen személy, akkor a végleges döntés még csak-csak lehet abszolút, azonban ha az kollektív, akkor nem.
- A hatás általánosságának korlátja: A szuverén hatalom hozhat számos olyan (személyes) döntést, melyek nem tekinthetők mindenkire kiterjedőnek, vagyis nem szolgálnak eligazításul az alacsonyabb szinteken.
- A függetlenség korlátja: Nem lehet egyetlen politikai szereplőt sem abszolút mértékben függetlennek tekinteni a többi entitástól. Vitatott kérdés, hogy a külső behatások gyakorisága és mélysége tekintetében beszélhetünk-e még szuverenitásról és mi az a pont, ahonnan már nem.

A nemzetállamok belső szuverenitása korántsem számít feltétlennek és soha nem is számított annak. (Krasner, 1999, 43–73.) Az állami szuverének sosem gyakoroltak

⁶⁷ Carl Schmitt szerint „szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt.” A kivételes állapot pedig nem más, mint az a helyzet, amikor a jog nem érvényesülhet, valamilyen külső probléma hatására. (Schmitt, 1922.) Carl Schmitt szuverenitás-felfogásáról lásd Körösi András: Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. (Körösi, 2000, 5–24.)

1. táblázat

Szuverenitás a koraujkortól a 20. század fordulójáig

Megnevezés	A szuverenitás eredete/alapja	A szuverenitás mértéke, jellege	A szuverén kötelezettségei, korlátai	Ellenállási lehetőség, a szuverenitás elvesztésének feltétele	Ideális államforma
Jean Bodin	a hatalom és nem a törvények igazságossága	abszolút	rend és biztonság szavatolása, illetéktelen hibéi kérdésekben, természetesen szabadság, polgári tulajdon szentsége	nincs lehetőség ellenállásra	abszolút monarchia
Thomas Hobbes	társadalmi szerződés vagy birtokbavétel útján, hatalom és nem a törvények igazságossága	abszolút	biztonság és jólét szavatolása	amennyiben a kötelezettségeinek betartását elmulasztja	abszolút monarchia
Sir Robert Filmer	isteni eredetű, természetjog	abszolút, patriarchális	korlátlan hatalom	alattvalók kötelező engedelmissége	abszolút monarchia
Francisco Suarez	természetjog	abszolút	a közös szolgálat, az egyház korlátozása	amennyiben az uralkodó a közösség létét fenyegeti	abszolút monarchia
Johannes Althus	meg egyezésen alapuló társadalmi rend	az uralkodó mellett társulások is rendelkeznek elidegeníthetetlen jogokkal	anyagi javak, tulajdon, jog tisztelete	ellenállási lehetőség fennáll	monarchia
John Locke	társadalmi szerződés	korlátozott, delegált	jólét, szabadság védelme, többség ellenállási joga, hatalmi ágak szétválasztása	visszavonható, ha nem a többség érdekeit képviseli	alkotmányos monarchia
Charles-Louis Montesquieu	társadalmi szerződés, természetjog	korlátozott	hatalmi ágak szétválasztása	hatalom visszavonható	alkotmányos monarchia
Jean-Jacques Rousseau	társadalmi szerződés	népszuverenitás	közjó szolgálata	törvények semmiek a nép személyes jóváhagyása nélkül	közársaság
Benjamin Constant	társadalmi szerződés	népszuverenitás	jogállami elvek, emberi jogi normák betartása, hatalommegosztás	hatalom visszavonható	alkotmányos monarchia

Forrás: saját szerkesztés.

kizárólagos ellenőrzést saját területük felett.⁶⁸ Végül soron a nemzetállami belső szuverenitás nem más, mint a fizikai erőszak alkalmazásának legitim állami monopóliuma, valamint a végső döntések meghozatalának joga mindazokon a területeken,⁶⁹ amelyre a nemzetállam hatalma kiterjed és ahol hatásköre nem korlátozódik. A belső szuverenitást ma elsősorban a népszuverenitás legitimációs formulájaként használjuk, amit elsősorban az emberi és kisebbségi jogok és a nemzetközi sztenderdek korlátoznak.

1.2 A külső szuverenitás fogalmának történeti megalapozása

A szuverenitás fogalmát ma már elsősorban nem bel-, hanem külpolitikai értelemben használjuk. A külső szuverenitás fogalma a nemzetközi kapcsolatokban jelenik meg, melyre számtalan definíciós kísérletet találhatunk.⁷⁰ Általánosságban elmondható, hogy míg a belső szuverenitás egy állam határain belüli mozgásterére vonatkozik, addig a külső szuverenitás a nemzetközi szuverénektől való függetlenséget jelenti.

A középkor végére az isteni eredetű univerzalizmus gondolata a gyakorlati politikában nem valósult meg. Nyugat-Európában nem jött létre a Római Birodalom bukása után olyan hatalmi tényező, mely abszolút szuverénvé vált volna a nemzetközi kapcsolatok területén. A kontinens hatalmi térszerveződésének három különböző formája alakult ki: a birodalmi típusú államok, a laza kapcsolatrendszeren alapuló horizontális szerveződésű városállamok és az erőszak alkalmazásának centralizálódásán és monopolizálódásán alapuló területi államok. (Kiss, 2009, 22.) A létrejövő világi államok stabilitását és létét nem csupán a belső káosz, hanem a nemzetközi szintű kölcsönös fenyegetés és agresszió is veszélyeztette. Ezért megjelent a külső támadásokkal szembeni védelem fokozott igénye. Ez egyet jelentett azzal, hogy megteremtődött a külső szuverenitás elvi alapja.

⁶⁸ Már a szuverenitás elméletek első nagy politikai gondolkodója, Jean Bodin is ellentmondásos véleményt fogalmazott meg a témában az „Államról” című művében. A belső szuverenitást ugyanis egyszerre tekintette abszolútnak és például a magántulajdon vonatkozásában korlátozottnak.

⁶⁹ Területen nem kizárólag földrajzi egységet, hanem szakpolitikai témákat is értek.

⁷⁰ Gombár Csaba szerint a külső szuverenitás azonos a nemzetközileg megnyilvánuló és elismert hatalommal. (Gombár – Hankiss, 1996, 1–2.) Bayer József szerint ma „a külső szuverenitás azt jelenti, hogy a szuverén állam más államokhoz való viszonyában határozza meg saját önállóságát és függetlenségét. Szuverén tehát az az állam, amelynek más hatalmak nem parancsolhatnak, s nem szabhatják meg, hogy mi történjék az adott országban.” (Bayer József, 2003, 108.)

A nemzetközi kapcsolatok tekintetében lényegesnek számít Machiavelli „A háború művészete” (1521) című munkája.⁷¹ Véleménye szerint az állam legfontosabb feladata a biztonság, a béke és a függetlenség biztosítása. Ehhez az államok közötti állandó versengés miatt az expanzió a legfontosabb törekvés. Véleménye szerint az államnak erős, de nem túl nagy, saját (nem zsoldos) hadseregére van szüksége, támogatnia kell a bevándorlást, szövetségeseket kell keresnie, rövid és nagy erők bevetésével zajló háborúkat kell vívnia.⁷² Ezzel Machiavelli szakítva a kontinens keresztény egység gondolatával az állam külső szuverenitás koncepciójának hírnökeként az önálló hadsereg gondolata mellett érvelt.

A nemzetközi kapcsolatok és a külső szuverenitás megítélésében – a belső szuverenitáshoz hasonlóan – ellentétes nézeteket vallott Thomas Hobbes és John Locke. Bár – mint korábban láttuk – mindketten egy anarchikus természeti állapotból indultak ki a külső szuverenitás megítélésében, ez azonban mást jelentett egyik és mást a másik gondolkodónál. Míg Hobbes Machiavellihez hasonló realista nézeteket vallott, melynek alapja az antropológiai pesszimizmus, addig Locke liberálisnak számított és egy pozitív emberképből indult ki. Hobbes szerint az államok megszületésével ugyan a „belső világban” megszűnt a „negatív” természeti állapot ez azonban az államokon kívül továbbra is fennmarad. Eszerint az államokon túli világ továbbra is a konfliktusok és a háborúk anarchikus világa. John Locke szerint azonban az élet és a tulajdon védelmére létrehozott független államok egyidejű létezése garanciát jelent az emberi szabadságon és egyenlőségen alapuló természeti állapot nemzetközi térben való megőrzésére. Ennek akadálya kizárólag az egyének részrehajlása és a nemzetközi kapcsolatok gyenge intézményesítése lehet.

Az európai nemzetközi szuverén kialakulásával az államok közötti kapcsolatok területén is felmerült – a belső szuverenitás kérdéséhez hasonlóan – a szuverenitás korlátainak megállapítása. Ennek legfőbb lehetséges eszközét a nemzetközi jogi szabályozás kialakítása jelentette. Ennek kidolgozásával foglalkozott Hugo Grotius (1583–1645) holland jogtudós és filozófus. „A háború és béke jogáról” (1625) című művében⁷³ az igazságos háborúról értekezett. Grotius a természetjog alapján kívánta a nemzetközi politikai rend alapjait lefektetni. Hobbes-szal és Machiavellivel szemben a természeti állapot nála nem kaotikus és morál nélküli, mivel az ember alapvetően társas lény, így a közösség létének fenntartásához a szabályok követésére is szüksége van. Ez alapján a nemzetközi szereplők egymáshoz fűződő viszonyát is jogilag szabályozhatónak tartotta.

⁷¹ L'arte della guerra.

⁷² Taktikai szempontból nem szabad az erődkre bízni a védelmet, hadi ügyekben nem jó a késlekedés, erősebb ellenféllel szemben egyezséget kell kötni.

⁷³ De iure belli et pacis.

Grotius a Bodin-féle szuverenitás definíciót alkalmazta a nemzetközi viszonyokra. Véleménye szerint a világ szuverén államokból áll, akik függetlenek egymástól, nem avatkoznak egymás belügyeibe; egyenlő jogi szereplők akkor is, ha a gazdasági vagy katonai erő tekintetében különböző erejük van. Így tehát Hobbes-szal ellentétben nála az erő nem szülhet jogot. Véleménye szerint a háború a jogrendszer részét alkotja, vagyis az erőszak alkalmazásának joga minden államot megillet, azonban eszközeinek arányosnak kell lennie. Az államok közötti viszonyok kiszámíthatatlansága miatt használta a megosztott és a korlátozott szuverenitás fogalmát is. Emellett bírálta a népszuverenitás koncepcióját is. (Grotius, 1999.)

A belső és a külső szuverenitás közötti különbségtételt elsőként William Penn (1644–1718) tette meg. Pennsylvania alapítóját és kormányzóját John Locke barátjaként komolyan foglalkoztatta a szuverenitás nemzetközi vonatkozásai. Véleménye szerint, míg egy állam belső szuverenitása sérthetetlen, addig a külső szuverenitását a nemzetközi jognak kell szabályoznia annak érdekében, hogy egyetlen szuverén uralkodó vagy állam se hódíthasson meg egy másik szuverén államot. Ahogyan Penn fogalmazott: „A nagy hal nem falhatja fel a kis halakat”.⁷⁴ (Penn, 1693, 412.)

Összességében megállapíthatjuk, hogy a természeti állapot nemzetközi szintén egyes gondolkodók szerint negatív, mások szerint pozitív állapot volt. Tény azonban, hogy mindkét megközelítés szerint nélkülözte a rendet. (Kiss, 2009, 28.) A hatalom korai belső szuverenitásra vonatkozó értelmezései sokáig megfelelő magyarázóerővel bírtak a külpolitikai viszonyokra is, így a Machiavellihez, Bodinhoz, Hobbes-hoz kötődő negatív és a Locke-hoz, Rousseau-hoz, Grotius-hoz és Penn-hez kapcsolódó pozitív értelemben vett természeti állapot is. Előbbi esetében az egyes államok, mint szuverén egyének lépnek fel hatalmi érdekeik szempontjai szerint a társadalmi szerződés előtti emberekhez hasonlóan. Utóbbinál pedig a társadalmi szerződések megszületésével megszülető társadalmak között fennmaradó harmonikusnak tekintett természeti állapot megléte miatt a nemzetközi megállapodások teremthetnek törvényt és jogot.

Végül az egyházi és a világi „külső szuverén-jelöltek” között évszázadokon keresztül zajló küzdelem csak a harmincéves háborút (1618–1648) lezáró vesztfáliai béke (1648) megkötésével zárult le. Ennek révén a világi uralkodók kizárólagos jogokkal rendelkezhetek az adott terület felett, így akár vallási ügyekben is. Ezt megerősítendő a béke kimondta a másik állam ügyeibe való be nem avatkozás elvét is. Ezzel a vesztfáliai béke révén egyre elfogadottabbá vált a szuverén állam fogalma.

„A modern nemzetállamok kialakulásával és a vesztfáliai rendszeren belüli stabilizálódásával [ugyanakkor] nem változott a szuverén államok érintkezésének bevett rendje.” (Pál, 2003, 161–162.) A 19. századra kialakuló nemzetállami keretek között Európa az egymással versengő közösségek világa maradt. Míg Nyugat-Euró-

pában a felvilágosodás korszakától fokozatosan megkezdődött a dinasztikus államok szuverénjeinek belső korlátozása, így a népszuverenitás eszméjének terjedése és a hatalmi ágak szétválasztása, addig a nemzetközi kapcsolatokban – abszolút nemzetközi szuverén hiányában – a külső, vagyis államok közötti szuverenitás területén érdemi változások nem történtek a 14–15. századi viszonyokhoz képest. A nemzetállamok belső szuverenitásának demokratizációja mellett a nemzetállamok közötti kapcsolatok továbbra is anarchikus jelleget öltöttek.

A Napóleoni háborúkat lezáró 1815-ös bécsi kongresszusra már egyértelművé vált, hogy a külső szuverének önszabályozó hatalmi egyensúlya nem fenntartható. Ezért egy olyan intézményesített békerendszer kialakítására került sor, melynek segítségével az öt európai nagyhatalom elkerülhetőnek látta bármely állam részéről egy birodalmi típusú expanzió kialakulását a kontinensen. Az így létrehozott pentagonális rendszer (pentarchia) lényege, hogy a kontinens egyensúlypolitikáját ellenőrzött keretek között – kölcsönös konzultációk és együttműködések révén – kívánják megvalósítani. „Ezzel megszületett a történelem első tudatosan létrehozott biztonsági rezsimje.” Ennek „ára a német megosztottság fenntartása és Lengyelország felosztása volt”. (Kiss, 2009, 29–30.)

A 19. század elején kialakított európai egyensúlyi struktúra (concert of Europe) azonban nem bizonyult tartósnak. A kontinens hatalmi struktúrája ugyanis az erőviszonyok átrendeződésével – elsősorban a német egység (1871) révén – radikálisan megváltozott. A probléma lényege abban volt, hogy „Németország ugyan nem tudott olyan erős lenni, hogy tartósan az európai hegemonia birtokosa legyen, ám ahhoz túl erős volt, hogy el kelljen fogadnia az európai egyensúlyrendszert és ahhoz képes legyen tartósan alkalmazkodni.” (Uo. 38.) Bismarck utódai már egyre nagyobb nemzetközi követelésekkel léptek elő, ami végső soron az I. világháborúhoz vezetett.

A világháborút lezáró békeszerződések sem voltak képesek stabil európai rend megalkotására. A győztesek egyoldalú megállapodásaiban gyakorlatilag kódolva volt a vesztesek revíziójának megjelenése. Mindez újabb háborúhoz vezetett, melynek végén az Egyesült Államok és a Szovjetunió felemelkedésével egy bipoláris hatalmi struktúra jött létre Európában és a világban.

A 20. század második felére az egyes államok külső szuverenitását elsősorban a növekvő interdependenciák (kölcsönös függőségek) korlátozták köszönhetően a nemzetközi térben egyre dinamikusabban megjelenő társadalmi, gazdasági és politikai aktoroknak. A különböző nemzetközi szervezetek, multinacionális vállalatok, magán pénzügyi alapok, társadalmi érdekcsoportok és mozgalmak egyre inkább függetlenedtek a nemzetállamok befolyásától és egyre nagyobb mértékben lettek képesek a nemzetközi politika alakítására. A hatalom diffúzzá vált, ami egyes kutatók szerint már a hatalmi pólusok rendszerét is kikezdte. (Roberts, 2008, 11.) Mindezek a folyamatok – melyeket sokan a transznacionalizálódás fogalmával írnak le – egyre közvetlenebb hatást gyakorolnak az államok szuverenitására is.

⁷⁴ „The great fish can no longer eat up the little ones.” (Penn, 1693, 412.)

A transznacionalizálódás – Keohane és Nye nyomán – olyan kapcsolatokat, koalíciókat és interakciókat jelent az állam határain át, amelyeket a kormányok központi külpolitikai szervei nem ellenőriznek. (Keohane – Nye, 1971, XI.) A transznacionális szereplők azonosítása nem könnyű feladat. Az állami és nem állami aktorok közötti határ nehezen meghúzható. A nem állami szereplők között olyan szervezeteket értek, amelyek teljesen, vagy részben függetlenek a központi kormány finanszírozásától és ellenőrzésétől és így a civil társadalomból, a piacgazdaságból vagy az állam ellenőrzésén kívüli területekről származnak. (Josselin – Wallace, 2001, 3–4.) A helyzetet bonyolítja, hogy a transznacionális vállalatoknak létezik egy olyan csoportja is, amelyek nemzeti alapon szerveződnek és így sok esetben működésükre, stratégiájukra is komoly hatást gyakorol az adott állam. (Novoszáth, 2007.) Ezek egyik legismertebb példája a könyv témája szempontjából is megkerülhetetlen szereplő a Gazprom.⁷⁵

A növekvő interdependenciák miatt a háború és a nemzetbiztonság fogalmai is átértelmeződtek. Az atombomba feltalálásával és az interkontinentális rakéták elterjedésével a háború és a béke fogalmának éles elválaszthatósága megszűnt. Ezzel a katonai erő elsősorban kényszerítő eszközként a nemzetközi befolyás és szuverenitás növelésére szolgál és kevésbé a nemzetközi ellenfél legyőzésére. Sokak szerint ezzel a „vesztfáliai templom pillérei szétesőben” vannak. (Zacher, 1992.)⁷⁶

Ezek a változások a külső szuverenitás fogalmának politikai és jogi koncepcióinak újragondolását is megkövetelték. Nem lehetett ugyanis nem észrevenni az egyes nemzetállamok elvi egyenlősége mögött a formális, jogi és a valós, politikai szuverenitásuk közötti rendkívüli mértékű különbséget. Ennek értelmében választották el egymástól a szuverenitás fogalmának nemzetközi politikai és jogi értelmezését. Míg előbbi esetében az államok közötti kapcsolatokban különböző fokozatokat különböztethetünk meg a függőség tekintetében (teljesen függő, relatíve függő, kölcsönösen függő, a másikat függésben tartó), addig jogi értelemben csak a szuverenitás meglétét és hiányát különböztethetjük meg. (Valki, 1977, 415–418.)

A különböző külső szuverenitást magyarázó definíciós kísérlet közül véleményem szerint kiemelkedik Vlagyimir Cimburszkij megközelítése. Az orosz politológus megkülönböztette a szuverenitás általános kategóriáján belül a tényleges és

az elismerésen alapuló szuverenitást.⁷⁷ Ezzel megalkotja a hatalom ténye és e tény elismerése közötti dinamikus szuverenitás képletét:

Szuverenitás = tényleges hatalom + a nemzetközösség külső elismerése.

Eszerint a szuverenitás tartalmát egy nemzetállam tényleges hatalma és valamely átfogó politikai rendszer⁷⁸ elismerése határozza meg. Cimburszkij szerint a szuverenitás fogalma a hatalommal való rendelkezés tényén kívül mindig magában foglalta az elismerés jogi-politikai mozzanatát és az ebből eredő tekintélyt (autoritást) is. Az állam autoritását saját polgárai is elismerik, amennyiben a törvényeknek engedelmeskednek. A szuverenitás tényszerűsége és az elismertsége közötti fontossági sorrend mindig az adott politikai berendezkedéstől és a nemzetközi rendszer jellegétől függött.

A modern nemzetállamok kialakulásánál a tényleges szuverenitás megléte volt a meghatározóbb összetevő.⁷⁹ Ebben az esetben a nemzetközi rendszer megengedte, hogy egy kellő erővel rendelkező szuverén külső és belső kényszerek nélkül hozzasson végső döntéseket. „A tényleges szuverenitás esetében egy állam belpolitikájába a szomszédainak nem lehet semmi beleszólása.” (Cimburszkij, 1992, 11.)

A második világháborút követően az Egyesült Államok vezetésével paradigma-váltás következett be elsősorban a nyugati világban. A tényleges szuverenitás helyett az elismerésen alapuló szuverenitás lett meghatározó. „Egy-egy állam belpolitikája abból a szempontból kerül megítélésre, mennyire kész azt összhangba hozni a nemzetközösség által elfogadott normákkal és értékekkel. A nemzetközi rendszer instanciáinak figyelme – túl az egyes rezsimdeklerációján – arra összpontosul, mennyire tartják magukat azokhoz a procedurális szabályokhoz, azokhoz a célkitűzésekhez és konfliktus-lebonyolítási forgatókönyvekhez, amelyek megfelelnek a világrendszer standardjének és átfogják mind a kül-, mind a belpolitika szféráját.” (Uo.)

A tényleges szuverenitás elsőbbsége a 20. század közepétől lényegében már csak olyan totalitárius diktatúrákban, birodalmakban valósulhatott meg, mint a Szovjetunió, amely sokáig nemzetközi elismertségre nem törekedett. A második világhábo-

⁷⁵ A transznacionális szereplők állami befolyásának történeti áttekintését adja Stephen Krasner. (Krasner, 1995B.)

⁷⁶ Henry Kissinger szerint a Vesztfáliai rendszer válságát a következő tényezők világítják meg a legjobban: 1. Az államok közötti kapcsolatokban a „be nem avatkozás elvének elvetése” már nem működik. 2. A nemzetállamok többnemzetiségű államokká alakultak. 3. Az integrációs folyamatok kiszélesedésével új típusú versengés alakult ki a nemzetállamok között. 4. Megváltozott a háborúk célja és természete. 5. Átalakult a társadalmak ereje (egyes országokban meghatározóbb, dominánsabb, mint másokban). 6. Átalakult az államok homogenitása. (Kissinger, 1994.)

⁷⁷ A tényleges szuverenitás és az elismerésből fakadó szuverenitás fogalmi meghatározásáról Vlagyimir Cimburszkij orosz politológus alábbi tanulmányaiban ír részletesen: Ponjatyije szuvereniteta i raspad Szovjetszkovo Szozjuza. In: Sztrana i Mir (München), 1992. 1. szám; Ideja szuvereniteta v poszttotalitarnom kontekszte. In: POLISZ, 1993. 1. szám. Cimburszkij szuverenitás értelmezésének bemutatása magyarul Szilágyi Ákos „A szuverenitás fantomja, avagy a képzelt hely” című művében is megtalálható. (Szilágyi, 2012, 52–85.)

⁷⁸ Beszélhetünk itt föderatív vagy unitárius állam(ok)ról, konföderáció(k)ról, világszervezet(ek)ről vagy modern birodalmi központ(ok)ról.

⁷⁹ Bár Cimburszkij szerint ebben az időszakban is megjelenik az elismerésen alapuló szuverenitás például a Szent Szövetség révén.

rút követően éppen a tényleges és az alapvetően elismerésen alapuló szuverenitás fogalmat használó két nemzetközi tömb mentén alakul ki a hidegháború időszakát jellemző kétpólusú világrend. A hidegháború lezárulásával a nemzetközi jogi elismerés lett a szuverenitás elsősorú forrása, megelőzve a hatalommal való rendelkezés tényszerűségét. „A tényleges szuverenitás elismerés-függővé válik és az elismerésből tényleges szuverenitás fakad. Az elismerés tehát maga is hatalmi erőre tesz szert.” (Szilágyi, 2012, 53.)

Az elismerés azonban bizonyos fokú függőséget is jelent, hiszen a gazdasági és a katonai erővel alátámasztott nemzetközi jog által csak korlátozott szuverenitással bírhat az adott nemzetállam. Le kell mondania számtalan végső döntési jogról, melyek külső és belső mozgásterét is csökkenti a nemzetállamnak. Külső szuverenitásánál a kifelé irányuló politikai, katonai lépéseit, belső szuverenitásánál pedig az ember- és polgárjogi területeken korlátozzák a nemzetközi normák és a transznacionalizálódás folyamata.

1.3 Külső szuverenitás-felfogások a nemzetközi kapcsolatok elméleteiben

A nemzetközi kapcsolatok tudománya, mely az Egyesült Államokban született az első világháborút követően az államok közötti viszonyokat, érintkezéseket és kapcsolatokat vizsgálja. (Pál, 2003, 159.) A klasszikus diplomáciatörténet és a nemzetközi jog mellett a biztonságpolitika, a geopolitika, a nemzetközi pénzügyek, a nemzetközi szervezetek, a regionális integrációk és a társadalmi-gazdasági fejlődés hatásainak vizsgálatával is foglalkozik.

A nemzetközi kapcsolatok kutatásának legkisebb közös többszöröse, hogy alapegységeinek a nemzetállamok számítanak. „Ha nincs állam, nincsenek nemzetközi kapcsolatok sem.” (Goldmann, 2003, 386.) A konstruktivizmus megközelítésmódja alapján államok azért vannak, mert a szuverenitás nemzetközi normája létezik, amely az államokat, mint legfontosabb nemzetközi szereplőket konstruálja. (Kiss, 2009, 365.) Ennek értelmében az államok legfőbb politikai aktorként való elismerése a szuverenitás kényszerével magyarázható.⁸⁰ „Ahhoz, hogy valamely területi-politikai közösséget nemzetközi jogi szubjektumként ismerjenek el az arra feljogosított nemzetközi szervezetek, legalább de facto szuverénnek kell válnia ezen a területen”, amire „eséllyel csak nemzetállammá szerveződve pályázhat. (...) Az a nép,

⁸⁰ Nagyrészt ennek tudható be, hogy olyan térségekben is kialakultak nemzetállamok, ahol a szó klasszikus értelmében nem is léteztek nemzetek. A témával foglalkozik Balogh András, Rostoványi Zsolt, Búr Gábor és Anderle Ádám 2002-ben megjelent kötete, melynek címe: Nemzet és Nacionalizmus, Ázsia, Afrika, Latin-Amerika. (Balogh – Rostoványi – Búr – Anderle, 2002.)

amelyiknek nincs állama (...) a modern világban – jogilag legalábbis – nem létezik.” (Szilágyi, 2012, 23.)

A nemzetközi kapcsolatok kutatását az egymással versengő elméletek pluralizmusa jellemzi. Ez elsősorban annak tudható be, hogy nem létezik egy olyan szuverén entitás, amely az alapvető rendező elvét adná az állandóan változó nemzetközi viszonyoknak. A különböző megközelítési módok közötti legfőbb különbség a szuverenitás ideális jellegének megítélésében van. A nézőpontok eltérően ítélik meg a tény- és az elismerésen alapuló szuverenitás „részek” közötti arány mértékét.

1.3.1 Idealista normativista iskola és a szuverenitás

Az idealista-normativista iskola képviselői az első világháború okozta traumát követően egy ideális világ megvalósítását tűzték ki célul. Központi kérdésük az volt, hogy milyen legyen egy kollektív biztonságon alapuló béke központú világrend. Az iskolán belül több irányzat is elkülöníthető, így a pacifisták, az utópisták és a legalisták, melyek közül azonban mindegyik egyetértett abban, hogy a nemzetközi kapcsolatoknak a nemzetközi jog normáin kell alapulnia. Nézetük szerint a világbéke elérhető az államok együttműködése, racionális, jogkövető magatartásuk révén, vagyis az elismerésen alapuló szuverenitás kiterjesztésével.

Az idealista gondolatok gyakorlatban is megvalósuló eredménye a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) köré szerveződő nemzetközi biztonsági rendszer. Ennek alapjául szolgált az amerikai Woodrow Wilson elnök nevéhez fűződő 14 pontos békeprogram, melyet 1918. január 8-án hirdettek meg. Ennek révén már az akkori amerikai vezetés általánosan be kívánta vezetni a nemzetközi kapcsolatok terén is a népszuverenitás elvét. Wilson ugyan nem állította, hogy a nemzetközi konfliktusok megszüntethetők, azonban hitt a nemzetközi intézmények pacifikáló erejében. Végül a Népszövetség kudarcai,⁸¹ a wilsoni elvek Wilson általi feladása, a totaliter rendszerek térnyerése és a II. világháború tragédiája miatt az idealisták alapvetései komolyan megkérdőjeleződtek.

1.3.2 Realizmus, neorealizmus és a szuverenitás

Az 1929-es világgazdasági válság, a fasizmus, a kommunizmus és a náciizmus megjelenése és hatalmi kibontakozása mind erőteljesebben jelezték a Wilson-féle idealista elképzelések korlátait, végső soron irrealitását. Ezen kritikák közepette erősödött

⁸¹ A Népszövetség hatékonyságát gyengítette az, hogy annak alapokmánya szerint minden háttérrel egyhangúnak kellett lennie, illetve a döntések végrehajtására nem rendelkezett megfelelő politikai és jogi eszközökkel.

meg Európában és az Egyesült Államokban az ún. realista iskola.⁸² Az irányzatnak alapelve az antropológiai pesszimizmus. Ezért a fő hajtóerő az idealistákkal szemben az együttműködés helyett az erő, a hatalom és a nemzeti érdek. A realisták az állam és a biztonság kiemelkedő szerepéből indulnak ki a nemzetközi kapcsolatok területén. Az irányzat alaptézisei nagyrészt Niccoló Machiavelli felfogásából és Thomas Hobbes államelméletéből vezethetők le:

- A nemzetközi rend anarchikus jellegű, mivel meghatározó strukturális tényező, hogy nincs egy leviatánhoz hasonló világállam.
- Az államok a legfontosabb politikai egységek, ezért elsődleges szerepük van a nemzetközi politikában.
- Az államok egységes, homogén⁸³ és funkcionálisan azonos,⁸⁴ racionális haszonmaximalizáló, önző nemzetközi szereplők, akik nem bíznak az eszmék kizárólagosságában, ezért az érdekeket az identitás fölé helyezik.
- Minden államnak önmagának kell saját biztonságáról és függetlenségéről gondoskodnia az önségély (self-help) alapján.
- A self-help és a hatalmi erőforrások különböző és változó mértéke a nemzetközi rendszerben időről időre eltérő hatalmi pólusokat hozott létre.
- Az államok biztonsága a nemzetközi hatalmi egyensúly megvalósításával érhető el. (Kiss, 2009, 220–229.)

A realista nézet szerint a nemzetállamok továbbra is a tényleges szuverenitás hordozóiként tekintenek önmagukra. Azonban aszerint, hogy a realisták hogyan vélekednek az irányzat alapvető feltevéseiről és milyenek a nemzetközi állapotára vonatkozó várakozásaik számos különböző felfogással találkozhatunk. (Doyle, 1997, Kiss, 2009, 229–235.) A különböző megközelítések az állami szuverenitás jelleghére is kihatnak aszerint, hogy a tényleges szuverenitás kiterjesztését vagy pusztán megőrzését tartják elsődleges feladatnak. Eszerint két nagyobb teoretikus iskolát különböztethetünk meg: 1. a Hans Morgenthau-féle tradicionális (offenzív) realizmust, 2. a Kenneth Waltz-féle (defenzív) neorealizmust.

Tradicionális realizmus

Az államközpontú tradicionális realista elmélet egyik megalapítója Hans J. Morgenthau (1904–1980) német származású amerikai jogász és politikatudós volt. Véle-

⁸² A realizmus USA-n belüli erős pozíciója köszönhető volt többek között annak is, hogy az egykori náci Németországból számos német társadalomtudós emigrált az USA-ba, akik a Wilsoni idealista elképzelésekkel szemben a realista irányzatot erősítették meg Amerikában. Közéjük tartozott többek között Hans J. Morgenthau, Arnold Wolfers és Henry Kissinger. (Kiss, 2009, 79.)

⁸³ Az államokat úgy foghatjuk fel, mint egyéneket.

⁸⁴ Minden állam belsőleg hasonló, hierarchikus módon épül fel és hasonló feladatokat lát el.

ménye szerint a politika nem más, mint „a hatalom értelmében meghozott érdek”. (Morgenthau, 1985, 50.) Nézőpontja nagymértékben épített Machiavelli realizmusára és antropológiai pesszimizmusára. Morgenthau szerint az emberek egyszerre tekinthetők a szeretet teremtőinek és az imperialista politika pusztító egyéneinek, akik kielégíthetetlen hatalomvágygal (animus dominandi) rendelkeznek.

Felfogása szerint a nemzetközi rendszert⁸⁵ a Hobbes-féle anarchikus természeti állapot jellemzi, ahol a biztonság csak az államon belül lehetséges, az államon kívül nem. Éppen ezért a nemzetközi kapcsolatok területén az államok az egyetlen, homogén, nemzeti érdeket követő, racionális szereplők, akiket belső jellemzőik helyett csak relatív hatalmuk alapján csoportosíthatjuk. A biztonság megteremtéséért felelős államok meghatározó jellemzői – akár csak az egyének esetében – a haszonmaximalizálás célja és az uralkodási ösztön.

Morgenthau szerint a hatalom kiterjesztésének biztonsági célú vágya elkerülhetetlenül konfliktusokat szül a nemzetközi térben. Ezt azzal magyarázta, hogy a jelenlegi szuverén államokból álló nemzetközi rendszer kormány nélküli, anarchikus és decentralizált, ami nem változtatható meg. Véleménye szerint tehát nemzetközi keretek között a hobbesi Leviatán – egy államok feletti világkormány – nem születhet meg. Ennek oka az emberek magatartásában keresendő. „A világ népei nem állnak készen arra, hogy száműzzék a nemzetet a trónjáról és az emberiség politikai szervezetét tegyék a helyére. Hajlandóak és képesek is áldozatot hozni és meghalni azért, hogy a nemzeti kormányokat életben tartsák.” (Uo. 535.)

Neorealizmus

Az államközpontú tradicionális realizmus Morgenthau-hoz köthető koncepcióját neorealista szempontból többek között Arnold Wolfers (1892–1968), Hedley Bull (1932–1985) és Kenneth Waltz (1924–2013) kritizálta és gondolta tovább. Utóbbi a „Theory of International Politics” (1979) című munkájában a nemzetközi kapcsolatok területén alapvetően az államok közötti kapcsolatokkal foglalkozott. Ennek indoka Morgenthau-hoz hasonlóan az, hogy az államok közötti struktúrát eddig nem váltotta fel egy, a nemzetközi kapcsolatok intézményesítését lehetővé tevő tartós berendezkedés; a világrendszer továbbra is anarchikus jellegű. Éppen ezért az államok pusztá léte konfliktusokhoz vezet, függetlenül azok belső politikájától.

Waltz szerint a hatalmi harcok állandóak a nemzetközi kapcsolatok terén, ami helyi jellegű konfliktusokban nyilvánul meg. Az államoknak a potenciális fenyegetésekkel szemben folyamatosan védekezniük kell azért, hogy a jogi, a politikai és a gazdasági biztonságukat és függetlenségüket megőrizzék. Ezért az államok közti együttműködés bizonytalan, vagy nem is valósul meg. A nemzetállamok elsősorban

⁸⁵ A nemzetközi közeg Morgenthau-nál egyszerre jelenti a harmónia kis világát, amit az egyének átmenetileg megzavarnak, illetve a hatalmi- és érdeellentétek erőszakos világát is.

a túlélésre koncentrálnak és nem a haszonmaximalizálás és az uralkodási vágy a legfőbb vezérlő elvük, amit Morgenthau állít. Ahhoz, hogy a nemzetállamok biztonságuk túlélésüket maximalizálni kell erejüket különösen katonai téren.

Ugyanakkor a tradicionális realizmus Waltz szerint alapvetően „redukcionista”, mivel az elemzési szintje az állam, és módszere az antropológiai tulajdonságokon alapul. (Waltz, 1979, 18–37.) Ezért kidolgozta a nemzetközi politika strukturális magyarázatát. Véleménye szerint a struktúra nem más, mint korlátozó feltételek sorozata, melyek szakadékot hoznak létre a szándék és a következmény között. (Uo. 89–93, 119–122.) A nemzetközi rendszerek két fő strukturális jellemzője: 1. A képességek konkrét megoszlása, 2. A rendszer anarchikus, önszervező jellege. (Uo. 93–97.)

Waltz nem valószínűsíti, hogy a nemzetközi rendszer centrumában béke lesz, hanem egy többpólusú hatalmi egyensúlyra irányuló verseny kialakulását sejtí. A hatalmi egyensúly elméletében strukturális magyarázatát kívánta adni az államok domináns szövetségi stratégiának, melynek legfőbb indoka a hatalmi túlsúly elkerülésének vágya. (Uo. 126.) A rendszer következményeinek strukturális magyarázatánál a tökéletes verseny elméletének analógiáját használta. Eszerint a hatalmi egyensúly „esetlegesen” alakul ki az egyes államok egymástól független önzérdekkövetése mellett, akár csak a neoklasszikus közgazdaságtan szerint a piaci egyensúlyok.

A neorealisták szerint az államokat az öncélú uralkodás helyett a biztonság iránti vágy vezeti. Elemzéseikből arra a következtetésre jutnak, hogy komoly figyelmet kell fordítani az államok mellett az egyénekre is, mint politikaformáló szereplőkre valamint a nemzetközi aktorokra. A nemzetközi kapcsolatokat mindannyian a hatalomért folyó háborúk és küzdelmek, valamint a nemzeteket megosztó ellentéteket átszelő nemzetek fölötti szolidaritás és konfliktus összességeként értelmezik. (Bull, 1995.)

A neorealisták tehát továbbra is a tényleges szuverenitást tekintik a szuverenitás meghatározó összetevőjének, azonban tisztában vannak azokkal a nemzetközi instanciákkal – multinacionális, nemzetközi vállalatokkal, nem állami szereplőkkel (NGO-kal) –, amelyek növekvő autoritásuk révén egyre inkább meghatározó jogi, politikai és gazdasági befolyással rendelkeznek. Ezek a nemzetközi szereplők folyamatos függetlenségi harcra kényszerítik a nemzetállamokat annak érdekében, hogy tényleges szuverenitásukból minél többet meg tudjanak őrizni.

Offenzív vs. defenzív realista vita

Kenneth Waltz munkájával kapcsolatban számos kritikai észrevételt fogalmaztak meg a realista irányzatban belül és kívül egyaránt. A strukturális megközelítés alapján a későbbi realista megközelítések eltérően vélekednek a szuverenitás ideális jellegével és a nemzetállamok céljaival kapcsolatban. Az iskolán belüli legfőbb ellentét abban állt, hogy míg a tradicionalisták a hatalom maximalizálásaként a tényleges szuverenitás elem kiterjesztését tekintették az állam elsőszámú feladatának, addig a

neorealisták az állami önfenntartás minimális programjaként a tényleges szuverenitáselem megőrzését tartották kiemelt céljuknak. Ez az ellentét ma az ún. „offenzív” és „defenzív” realisták közötti vitaként jelenik meg. (Kiss, 2009, 100.)

Az offenzív realisták – így John Mearsheimer és Randall Schweller – szerint az anarchikus nemzetközi rendszer egy offenzív állami stratégia kialakulásának kedvez. (Mearsheimer, 2001, Schweller, 1996.) Véleményük szerint, míg a 20. században a nemzetközi kapcsolatokban az állam túlzott ereje és tényleges szuverenitása volt a legfőbb konfliktusforrás, addig a 21. század elejére a cél éppen a nemzetállamok újbóli megerősítése, tényleges szuverenitásuk újbóli kiterjesztése lett. Az offenzív realisták a nemzetközi kapcsolatok terén releváns szereplőknek a nagyhatalmokat tekintik, alapvetően proaktívak és status quo ellenesek a nemzetközi viszonyokban. Úgy gondolják, hogy az aktoroknak törekedniük kell az egymással szembeni helyzetük javítására, aminek a legjobb eszköze egy terjeszkedő politika folytatása.

Az offenzív realistákkal szemben állnak a defenzív realisták, így többek között Charles Glaser és Stephen Walt. Véleményük szerint az állam elsőszámú célja a biztonság megteremtése és nem a hatalom és a tényleges szuverenitás kiterjesztése; alapvetően reaktívak és a nemzetállamok feladatát a status quo megőrzésére korlátozzák a nemzetközi viszonyokban. Véleményük szerint a hatalmi egyensúly megőrzése szükségtelenné teszi az erő alkalmazását, így az önmérséklet politikáját folytatják. (Glaser, 1995, Walt, 1995.)

1.3.3 Neoliberális institucionalizmus és a szuverenitás

A nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó kutatók majd mindegyike elismeri ugyan az államot, mint a nemzetközi politikai viszonyok meghatározó szereplőjét ugyanakkor vitatják, hogy a legfontosabb aktorok volnának a nemzetközi kapcsolatok megértése szempontjából.⁸⁶ A liberális irányzatok éppen ezért elsősorban azt kifogásolták, hogy a realisták alapvetően az államok közötti kapcsolatokkal foglalkoznak. Ez a fajta megközelítés szerintük ellentétes irányt követ a nemzetközi kapcsolatok kutatási trendjeivel. A realista elméletek gyenge pontjaként említik, hogy nem képesek magyarázatot adni a nemzetközi intézmények (NATO, Világkereskedelmi Szervezet, IMF, Világbank, ENSZ Biztonság Tanács, nemzetközi bíróságok stb.) számának és tevékenységi körének megnövekedésére. Így viszont nem lehet pontosan leírni a sokszereplős és kölcsönös függésen alapuló nemzetközi rendszer működését sem.

A klasszikus liberális felfogás szerint az emberi természet alapvetően jó, ezért a hibás emberi cselekvés és az igazságtalanság oka a hibásan működő társadalmi rendszerekben és a politikai elit félreértéseiben keresendő. A rossz működés éppen

⁸⁶ Akadnak olyan bírálók is, akik az államot kizárólag normatív fogalomként kezelik, vagyis annak vizsgálata politikai és nem tudományos tevékenység. (Ferguson – Mansbach, 1989, 87.)

ezért intézményi reformokkal és kollektív cselekvésekkel mérsékelhető. Ez a fajta antropológiai optimizmus fedezhető fel számos kora újkori gondolkodónál, így többek között Locke-nál, Montesquieu-nél, Rousseau-nál, vagy később Kantnál és Constant-nál is. A liberálisok szerint az állam szuverén nemzetközi szereplő, mégsem autonóm, mivel egyértelmű és következetes nemzeti érdek nem létezik. A nemzetközi szinten a különböző érdekek egy plurális kereten belül versengenek egymással. (Mingst, 2011, 118.)

A klasszikus liberalizmus a neoliberális institucionalizmusban nyilvánult meg az 1970-es évektől. (Uo. 73.) Arra a kérdésre keresték a választ, hogy az államok anarchikus nemzetközi rendszerben miért választják az együttműködés lehetőségét. (Axelrod – Keohane, 1986, 226–254.) A dilemma elsősorban az 1973-as olajválságok révén merült fel a liberális körökben észlelvén, hogy a fejlett ipari országok akár a náluk jóval kevésbé fejlett országokkal és azok nemzetközi szervezeteivel (OPEC) szemben is függő viszonyba kerülhetnek.

Úgy látták, hogy ezekre a kihívásokra kizárólag nemzetállami szinten nem lehet megoldásokat találni; a realisták által javasolt self-help stratégia nem kielégítő, mivel a nemzetközi viszonyok közepette a nemzetállamok tevékenysége és kölcsönhatása már nem kizárólagos.⁸⁷ A klasszikus liberalizmussal szemben a neoliberális institucionalisták nem feltételezik, hogy az egyének veleszületett tulajdonságaik miatt működnek együtt, hanem folyamatos kölcsönhatásban lévén önértékből működnek együtt. Ugyanakkor az irányzat képviselői továbbra is hisznek abban, hogy az egyének képesek kollektív érdekeket szolgáló intézményeket létrehozni. Mindez továbbra is egyfajta antropológiai optimizmusról árulkodik a körökben.

Az 1970-es 1980-as években zajlott le az ún. interparadigma vita a (neo)realisták és a neoliberális institucionalizmus között. Utóbbi az állami viselkedés állandósága helyett a változatosságra összpontosít. A realista megközelítéssel szemben – ahol a mindenkor nemzetközi vizsgálat fókuszában a homogén entitással rendelkező nemzetállamok állnak – a neoliberálisok a nemzetállamokon belüli heterogén célokból és törekvésekből, illetve a nemzetközi rendszerek esetében a növekvő interdependenciákból, azaz kölcsönös függőségekből indulnak ki.⁸⁸

A komplex interdependencia elmélete Robert Keohane és Joseph Nye nevéhez fűződik, akik a transznacionális kapcsolatok, az NGO-k, a multinacionális szervezeteket növekvő szerepe mellett az államok közti interdependenciák (kölcsönös függőségek) fontosságára hívták fel a figyelmet. Véleményük szerint interdependenciá-

ról akkor beszélhetünk, ha az államok közötti interakciókban olyan költségek merülnek fel, melyek nem feltétlenül szimmetrikusan oszlanak meg. Eszerint az interdependencia korlátozza az egyes államok autonómiáját és alkalmazkodásukhoz erőforrásokra van szükségük.

Keohane és Nye megkülönböztették az interdependencia-érzékenység (sensitivity) és az interdependencia-sebezhetőség (vulnerability) fogalmát. Előbbi a külső változásokra való állami reagálásra vonatkozik aszerint, hogy miképpen képesek saját szuverenitásukat megőrizni. Ebben az esetben nem szükséges az érintett államnak ellenlépéseket tennie. Sebezhetőség esetén azonban már megfelelő politikai ellenintézkedésekre van szükség, aminek már vannak érdemi többletköltségei is. (Keohane – Nye, 1977, 24–37.) Aszimmetrikus interdependenciák esetén eltérő policy területeken különböző mértékben sebezhetőek az egyes függő államok és ezzel együtt különböző mértékben oszlanak meg alkalmazkodási költségeik. Azok az államok, melyek az aszimmetria szempontjából kevésbé sebezhetőek nagyobb érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek a bilaterális és multilaterális nemzetközi kapcsolatokban. (Uo. 73.)

A neoliberálisok a (neo)realistákkal szemben hisznek a nemzetközi intézményeken alapuló békés nemzetközi együttműködésekben. Véleményük szerint nemzetközi rendszer centrumában, ahol liberális demokráciák léteznek, nem alakulhat ki háború, mivel ezek a rendszerek a nemzetközi kapcsolatok területén másképpen viselkednek, mint a nem demokratikus berendezkedésű államok.⁸⁹ Eszerint a liberális demokráciák vagy nem harcolnak egymással, vagy kevésbé, amivel nem számol a realista felfogás. (Owen, 1994.)

Keohane „After hegemony” című 1984-es elméleti munkájában hangsúlyozta a második világháború utáni interdependenciák és a kooperációk fontosságát. Véleménye szerint az együttműködés korlátainak lebontásához nemzetközi intézmények létrehozására van szükség. A belföldi és a nemzetközi intézmények egy egymást erősítő kölcsönhatásban vannak egymással. (Keohane, 1984, Keohane, 2003, 448.)

Keohane különbséget tesz az intézmények között aszerint, hogy azok 1. „a cselekvés általános mintái vagy kategóriái” (szuverén nemzetállamok), vagy 2. konkrét, ember által létrehozott formális és informális szervezetek (pl. ENSZ). (Keohane, 1988, 383.) Utóbbiak akkor születnek meg, amikor az egyes államok az együttműködésük révén közös haszonra tesznek szert. Keohane szerint ilyen esetekben az intézmények hasznosak, mert elősegítik a kölcsönösség működését azzal, hogy 1. információval szolgálnak, 2. csökkentik a tranzakciós költségeket, 3. hitelesebbé

⁸⁷ Robert Keohane és Joseph Nye már az 1970-es évek elején megfogalmazták, hogy a nemzetközi szereplők közül mára csak egy az állam. Így hangsúlyozzák más, nem állami jogi, politikai és gazdasági aktorok szerepét is. (Keohane – Nye, 1971, VII–IX.)

⁸⁸ Egyesek egészen odáig mentek, hogy a nemzetközi szinten „a tényleges csoportok vagy entitások” vagy a különböző társadalmi csoportok vagy a nemzetek fölötti együttműködések. (Vasquez, 1983, 214.)

⁸⁹ A liberális rendszerek közötti béke elképzelése már a 18. században megjelent Immanuel Kant (1724–1804) német idealista filozófus „Örök békéhez” című munkájában. A liberális államok, mint a „béke elkülönült övezeteinek” modern kori igazolását Michael Doyle végezte el „Ways of War and Peace” című művében. (Doyle, 1997.) A liberálisok körében azonban továbbra is vita tárgyát képezi, hogy mely országok tekinthetők valódi liberális demokráciáknak.

teszik az elkötelezettséget, 4. fókuszpontokat hoznak létre a koordináció számára. (Keohane, 2003, 448.)

1.3.4 Összegzés

Végső soron megállapíthatjuk, hogy a 20. században megszülető formális és informális nemzetközi intézmények révén a szuverenitás összetételén belül az elismerésen alapuló szuverenitás elem vált dominánssá a tényleges szuverenitás elemmel szemben.

Saskia Sassen az „Elvesztett kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában” című 1996-os könyvében a neoliberális institucionalizmus gyakorlati megvalósításának okán egy új gazdasági hatalmi erőterről írt. Véleménye szerint „a szuverenitás, amely mostanáig az államok határain belül koncentrált, bizonyos értelemben decentralizálódott; most már más helyeken is megnyilvánul a hatalom és a legitimitás, amelyet szuverenitásnak nevezünk: megtalálható olyan nemzetek feletti intézményekben is, mint az Európai Unió, a kialakuló nemzetközi jogban és azokban a nemzetközi egyezményekben is, amelyek az emberi jogok egyetemességét hirdetik. Ezek nagyon sokféle módon korlátozzák a törvényesség alapján működő bármely állam önállóságát.” (Sassen, 2001, 49.)

Sassen a nemzetközi politikai és jogi intézmények mellett a gazdasági szereplők gazdasági szuverenitásáról is értekezik művében. „Különösen a globális pénzpiacok rendelkeznek az új jogoknak és legitimációknak az elmúlt évtizedben kialakult legelképezetesebb csoportjával. (...) Az elmúlt évtizedekben bármilyen más intézménynél több, történelmileg a nemzetállamhoz kapcsolódó hatalmi jogosítványt szereztek. (...) Bár ezeknek a piacoknak egészen más hatalma van, mint a politikai választóknak, mégis olyanná fejlődtek, mint valami globális, a határokon átnyúló gazdasági választói kör, ahol a szavazati jog a tőkejegyzés lehetőségén alapul.” (Uo. 56–57.)

Az interparadigma vita végül a neorealisták és a neoliberális institucionalisták közledését eredményezte. Mindkét irányzat egyetértett a nemzetközi viszonyok anarchikus jellegében, legfeljebb annak természetét ítélik meg különbözőképpen. (Míg a realisták a hobbesi értelemben, addig a liberálisok a locke-i értelemben tekintenek a természeti állapotra.) A realisták és a liberálisok is hangsúlyozták a reciprocitás valamint a kooperáció és az intézmények vizsgálatának fontosságát.

A politikai és a tudományos szféra központi kérdése maradt ugyanakkor, hogy milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy a központi hatóság nélküli önző államok együttműködjenek egymással. (Axelrod, 1984.) A dilemma révén a nemzetközi kapcsolatok elméletében továbbra is fennmaradt a rendszerszemléletű gondolkodáson belül két nagy irányzat. Az egyik a világ egyenlőtlenségét tekinti kiindulópontnak és továbbra is realista alapokon áll, melynek értelmében továbbra is a tényleges szuverenitáson alapú megközelítés dominál. A másik irányzat az ún. komplex interdependenciák témájával foglalkozik, amelyet sokrétű problémák, szereplők vizsgálata jellemez és ahol az erő alkalmazásának korlátait és a nemzetközi intézmények fontosságát hangsúlyozzák. Ebben az esetben a szuverenitás szempontjából az elismerésen alapuló korlátozott szuverenitás felfogás a meghatározó.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon lehetséges-e a realista és a liberális nézetek összehangolása révén egy újfajta elméleti keretet létrehozni. David Sandlers „Nemzetközi kapcsolatok: neorealizmus és neoliberalizmus” című tanulmányában lényegében erre tett kísérletet. (Sandlers, 2003.) Erről részletesen lásd a 3. mellékletet.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a nemzetközi kapcsolatok elméletei közötti állandó ellentét alapját az adja, hogy a különböző irányzatok mást látnak a nemzetállamok legfontosabb feladatának a nemzetközi relációk tekintetében. Ennek legfőbb oka, hogy eltérő értelmezését adják a nemzetállami szuverenitás ideális jellegének. A Vlagyimir Cimburszkij által meghatározott értelmezés alapján a szuverenitás ideális összetétele – vagyis az, hogy az elismerésen alapuló, vagy a tényleges szuverenitás elem nagysága a meghatározó – iskolánként különböző.

Az idealisták valamint a neoliberálisok az elismerésen alapuló szuverenitásrész kiterjesztését tekintik megfelelőnek a tényleges szuverenitás rovására. Míg a realista irányzatok éppen utóbbit preferálják az előbbivel szemben. Így tehát a nemzetközi politikai gazdaságtanon (NPG-n) belül számos különböző irányzat található, melyek állandó vitát folytatnak a gazdasági és a politikai szféra kölcsönhatásairól. A szuverenitás kapcsán a legfőbb dilemma az, hogy az állami funkciók és a gazdasági folyamatok átalakulásával vajon a nemzetállamok a kölcsönös függőség jegyében az elismerésen alapuló szuverenitás „rész” bővítsék vagy, ahogy Gilpin állítja, neorealista alapokon továbbra is a tényleges szuverenitás „rész” megőrzése vagy növelése az államok alapvető célja.

A nemzetközi kapcsolatok elméleteinek és a szuverenitás ideális jellegének összefoglalását lásd a 2. táblázatban.

2. táblázat

Szuverenitás a nemzetközi kapcsolatok elméleteiben

Elméleti irányzat	Államok legfőbb célja	Szuverenitás ideális jellege
Idealista normativista elméletek	Nemzetközi béke és együttműködés	Elismerésen alapuló szuverenitás kiterjesztése
Tradicionális, offenzív realizmus	Biztonság és függetlenség a relatív hatalom maximalizálásával	Tényleges szuverenitás kiterjesztése
Defenzív neorealizmus	Biztonság és függetlenség a hatalmi egyensúly megőrzésével	Tényleges szuverenitás megőrzése
Neoliberalizmus	Együttműködés nemzetközi intézmények létrehozásával	Elismerésen alapuló szuverenitás kiterjesztése
Nemzetközi politikai gazdaságtan	Társadalmi, gazdasági jólét	Neorealista-neoliberális vita alapján eltérő
Konstruktivizmus	Közös eszmék kiteljesítése	Az uralkodó társadalmi konstrukciótól függ

Forrás: saját szerkesztés.

A különböző irányzatok két nagyobb kategóriába sorolhatók az államok legfőbb feladata és a szuverenitás ideális jellege alapján. Míg az idealista normativisták, a neoliberaisok és az együttműködés párti NPG képviselői az együttműködés párti neoliberais, addig a tradicionális offenzív realizmus, a defenzív neorealizmus és a függetlenség párti NPG hívei a függetlenség párt realista kategóriába sorolhatók. A két kategória jellemzőit lásd a 3. táblázatban.

A nemzetközi kapcsolatok elméleteinek két kategóriája az állam legfőbb célja és a szuverenitás jellege alapján

3. táblázat

Kategória	Állam legfőbb célja	Szuverenitás jellege
Együttműködés párti neoliberais irányzatok	együttműködés	elismerően alapuló szuverenitás elem dominanciája
Függetlenség párti neorealista irányzatok	függetlenség	tényleges szuverenitás elem dominanciája

Forrás: saját szerkesztés.

2. Európai integráció és a szuverenitás

„Az Európai Unióval a pénzhez hasonló hatalmat látszunk létrehozni. Noha mi hozzuk létre, mi alkotjuk, mégis – akár a pénz – természeti erővel irányít bennünket.”

(Lánczi, 2013.)

Európa történetét végigkíséri a szuverenitás és az integráció⁹⁰ fontossága és hasznossága közötti dilemma. Ennek megfelelően az egységesülési folyamat korszakon-

⁹⁰ Itt lényeges különbséget tenni az egységesülés integrációs és birodalmi koncepciója között. Integráció alatt – Badies és Smouts nyomán – azt a két vagy több politikai egység különböző társulási mechanizmusok által történő fúzióját értem, mely egy tágabb politikai entitást hoz létre. (Badie – Smouts, 1998.) Eszerint az egységesülés alapja nem az erőszakos területi hódítás vagy a bekebelezés birodalmi módszere, hanem az önkéntes egyesülés. A birodalmiságról bővebben a II. 3. fejezetben esik szó.

ként különböző intenzitással és eredménnyel zajlott a kontinensen.⁹¹

A reformáció és a harmincéves háború korszakát lezáró vesztfáliai békét követően hosszú időre egy – abszolutista nemzetállamok által uralt – anarchikus nemzetközi rendszer alakult ki Európában. Nem jött létre egy, a valóságban is realizálható, a kontinens egészének egységesülését megfogalmazó és egyben megvalósító törekvés.⁹² Ennek legfőbb oka a 18–19. századra megerősödő, a külső szuverenitásból engedni nem akaró nacionalista nemzetállamok megerősödése. Ez elsősorban az 1789–1793 között lezajlott francia forradalomnak különösen annak második „jakubinus” szakaszának volt köszönhető, valamint az azt követő napóleoni francia birodalmi expanzióknak.

A forradalom első részében sikerült időlegesen létrehozni egy angol típusú alkotmányos monarchia alapjait, vagyis a francia király belső szuverenitásának érdemi korlátozását, a rendi előjogok eltörlését és a népszuverenitás elvének érvényesítését. Azonban a második jakubinus szakaszra a szuverenitás végső soron egy egy nyelvű, kulturálisan homogenizálódó nép kezébe került. Ez ugyan hosszú távon elősegítette Franciaországban és hatásaként szerte Európában az egységes nemzetállam megszületését, azonban a nacionalizmus térnyerésével az integráció esélye is minimálisra csökkent. Ezt a hatást erősítette Európában a napóleoni francia birodalom expanzív törekvése, melynek ellenreakciójaként tovább növekedett a nemzetállamok külső és belső szuverenitásának igénye.

A nacionalista alapon nyugvó nemzetállami szuverenitás koncepciója termékeny talajra hullott szerte Európában. Így többek között hozzájárultak a német és olasz egység megszületéséhez.⁹³ Ellentétes hatást váltott viszont ki Közép-Európában, egészen pontosan a Habsburg Birodalomban. Itt ugyanis a nemzetállami szuverenitás

⁹¹ Az európai egységről eszmetörténeti áttekintést Bóka Éva készített „Az európai egység gondolat politikai eszmetörténete” címmel. (Bóka, 2001.) Az európai integráció történetéről Vida Krisztina írt részletesen. (Vida, 2002.) Az EU fejlődésének diskurzuselméleti megközelítésével Luuk van Middelaar foglalkozott „Valahogy Európába. Örökös átkelés” című munkájában. (Middelaar, 2011.)

⁹² Európai egységesülési tervnek számított francia részről többek között Saint-Pierre (1658–1743) 1713-as „Örökbéke tervezete”, Rousseau konföderációs vagy Montesquieu szövetséges köztársaság (républiques fédérative) elképzelése. Német részről Immanuel Kant és tanítványa Friedrich von Gentz érvelt az európai integráció szükségességé mellett. Angliában az „internacionalizmus” kifejezés első alkalmazójaként Jeremy Bentham foglalkozott az európai egység gondlattal. Az európai egység szme megvalósulása azonban saját korukban idealista és egyben irreális elképzelésnek számítottak.

⁹³ Ebben elvülhetetlen szerepe volt német részről Johann Gottlieb Fichtenek (1762–1814) a német nacionalizmus elméleti megalapozójának, mivel eszmei hatása is hozzájárulhatott az 1871-ben megszülető Bismarck vezette Német Császárság megszületéséhez. Olasz részről Giuseppe Mazzini (1805–1877) volt a nemzetállami eszme meghatározó terjesztője, aki tevékeny részese volt az 1861-ben létrejött olasz egységnek.

koncepciója az addigi birodalmi kereteket szétfeszítve hozta létre az egymás ellenében szerveződő nemzetállamok sokaságát. Bár számos gondolkodó érvelt a 19–20. század fordulóján a monarchia integrációja mellett, azonban ezek a koncepciók végül nem valósultak meg.

A föderalizmus mellett érvelt többek között a német Friedrich List (1789–1846), Adolf Fischhof (1816–1893), Friedrich Naumann (1860–1919), a cseh Frantisek Palacky (1798–1876), Tomás Masaryk (1850–1937), az osztrák Karl Renner (1870–1950), a román Aurel Popovici (1863–1917) és magyar részről Eötvös József (1813–1871) és Jászi Oszkár (1875–1957). Mindannyian a legfőbb kihívást a nemzet és az állam kapcsolatának rendezésében lálták. Arra a következtetésre jutottak, hogy egy többnemzetiségű birodalomban nem lehetséges a szuverén nemzetállami elv alapján működőképes államszervezetet létrehozni. Ezért a békés egymás mellett élés feltételeinek államszervezési módjait kutatták a Monarchia kerekein belül, majd felbomlásával azon kívül is. Magyar részről a nemzetállami függetlenség és a soknemzetiségű birodalom problematikájáról Kossuth Lajos (1802–1894) és Széchenyi István (1791–1860) folytattak vitákat.⁹⁴

A 19. század második felére a nacionalista alapokon nyugvó nemzetállami szuverenitás egyszerre jelentett széthúzó és egységesítő erőt az európai közösségeken belül. Az európai államokon belül a népszuverenitás elterjedése meghatározó, homogénizáló erőt jelentett a politikai rendszerek, a műveltség, az életszínvonal és a jogrendszer tekintetében. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a nacionalista állam elnyomás nélkül nem volt képes magába foglalni különböző nemzetiségeit. Emellett komoly demokráciadeficitet eredményezett az is, hogy az államok a kollektív akaratot az egyén felé helyezték. (Acton, 1991, 120–153.)

A külső szuverenitás területén a nemzetállamok közötti gazdasági és politikai viszonyokban az izoláció és az állandó konfliktusok váltak meghatározóvá, gátolva a szövetségi politikák terjedését. A kontinens egészén az integráció és a nemzetállami szuverenitás egymást kizáró eszmékké váltak. A főáramlatú (mainstream) felfogás szerint ekkor a külső szuverenitás nem ruházható át a nemzetállamon kívüli szereplőkre, nem osztható meg két szuverén nemzetállam között. Mindez végül az első, majd a második világháború kitöréséhez vezetett.

Általában megállapítható, hogy az európai egységesülési törekvések a 19. században sem tűntek el, legfeljebb hatásuk marginalizálódott. Legfőbb céljuk minden esetben az államok közötti béke, a külső ellenséggel szembeni védelem megteremtése, a terület, a vagyon és az élet védelme, illetve a hatékony társadalmi szervezési módok révén kibontakoztatható jólét megvalósítása volt. Ilyen európai egység gondolatok társíthatók német részről többek között az amerikai emigrációra kényszerülő Julius Fröbelhez (1805–1893), vagy Constantin Franz-hoz (1817–1891).

⁹⁴ A Habsburg Birodalmon belül megjelent nemzetállami és föderalista koncepciókkal részletesen foglalkozik Bóka Éva „Az európai egység gondolat politikai esztörténete” című tanulmányában, különösen annak 6. fejezetében. (Bóka, 2001, 65–87.)

Végül 1945-öt követően két különböző – a tényleges és az alapvetően elismerésen alapuló – szuverenitás felfogással bíró nagyhatalomi tömb mentén alakul ki a hidegháború időszakát jellemző kétpólusú világrend, ami együtt járt Európa nyugati-keleti megosztottságával. 1949-re előbbi amerikai védnökség, míg utóbbi része a szovjet érdekszférához került. A Szovjetunió a második világháború győztes hatalmaként, mint tényleges szuverenitás igyekezett megjeleníteni a nemzetközi politikában.⁹⁵ Az Egyesült Államok vezette „nyugati” politikai tömbön belül pedig a hagyományos, szovjetek által is alkalmazott szuverenitás-fogalommal szemben megkezdődött a kritika és a felülvizsgálat.⁹⁶ Ennek révén az elismerésen alapuló szuverenitást kezdik fokozatosan támogatni, mely révén számos hatáskör került át nemzetállam szintről más illetékességi körbe. Ezzel az elismerésen alapuló szuverenitás felfogás kezdett el fokozatosan dominálni az alapvetően tényleges szuverenitáson alapuló felfogással szemben.

A két szuperhatalom közötti Nyugat-Európában az európai integráció az 1952-es Európai Szén- és Acélközösségről (ESZAK) szóló Párizsi Szerződés révén vette kezdetét, amiből a szovjet érdekszférába tartozó kelet-közép-európai országok sokáig kimaradtak.⁹⁷

Magyarország 20. századi története alatt a nemzetállami szuverenitás szempontjából komoly veszteségeket szenvedett. Míg az Osztrák-Magyar Monarchia idején Magyarország még társnemzeti szerepben képes volt saját szuverén nemzeti érdekeinek érdemi képviselésére, addig a dualizmust követően a birodalom felbomlásával az ország külső mozgástere nagymértékben beszűkült.

Ennek a kisállami létnek megfelelően Magyarország nemzetközi kapcsolatait „a kényszerpályás meghatározottságon alapuló követő, alkalmazkodó, a külpolitikát inkább átvevő (policy taker), mint külpolitikát csináló (policy maker) magatartás”,⁹⁸ valamint az erősebbhez való csatlakozást jelentő bandwagoning-politika, a nemzetközi anarchiát korlátozó regionális hegemonhoz való alkalmazkodás jellemzi. A nagyhatalmi erőter változásai során az alapvető

⁹⁵ Oroszország és a Szovjetunió modern birodalmi szuverenitás-felfogásáról lásd a II. 3. fejezetet.

⁹⁶ Ennek első lépéseként hozták létre az USA ösztönzésére az Egyesült Nemzetek Szervezetét (ENSZ) 1945. június 26-án az amerikai San Franciscóban 50 állam részvételével. Az ENSZ alapokmánya a kollektív biztonság elvének értelmében kimondta, hogy a csatlakozó államok nem alkalmazhatnak erőszakot más államok területi integritásával és függetlenségével szemben, így nem avatkozhatnak egymás belügyeibe sem.

⁹⁷ Az ESZAK-nak több elméleti és gyakorlati előképe is létezett a II. világháborút megelőző időkben, így például a német-francia együttműködés érdekében az 1920-as években Louis Loucheur francia miniszter a szén, acél és gabona piacán érvelt egy európai szövetségi együttműködés mellett. 1926-ban megszületett a Nemzetközi Acélkartell (International Steel Agreement), mely az acélipar területén igyekezett elősegíteni a németek és a franciák közötti együttműködést a Benelux államok bevonásával.

⁹⁸ Érdemi policy maker szerepben Magyarország sikertelenül 1956-ban, sikeresen pedig 1989-ben vett részt a nemzetközi kapcsolatok terén.

dilemma általában így szól: „ki véd meg minket a védelmezőtől, hogyan védekezhetünk a védelmezőnkkel szemben”. (Kiss, 2009, 283–284.)

A második világháborút követően Magyarország korlátozott szuverenitású államként érdemi autonómia és befolyás nélkül volt kénytelen betagozódni a szovjet érdekszférába. Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot leszámítva ezért a magyar külkapcsolatokat a Szovjetunióval való teljes konformitás jellemezte. Magyarországnak a keleti blokkhoz való tartozása miatt a KGST és a Varsói Szerződés által támasztott feltételeknek, a világgazdaság kihívásainak és a magyar társadalom elvárásainak is meg kellett felelnie. Utóbbi esetében nyomasztó és egyben fenyegető lehetett a magyarországi politikai vezetés számára 1956 emléke.

A Kádár János vezette magyar politikai elit mindennél előbbre tartotta a fogyasztás általi társadalmi stabilitást. Ezzel végső soron a hatalom elérte a társadalom depolitizálását, ami egyet jelentett a rendszer stabilizálódásával is. Így a magyar társadalom a gyakorlatban is megtapasztalhatta, mit jelent a „Kádári gulyáskommunizmus”, mit jelent a szocialista blokk „legvidámabb barakkjában” élni népszuverenitás nélkül.

Mindezek a tényezők a korlátozott állami szuverenitás mellett a gazdaság területén egy relatív autonómia kibontakozását tette lehetővé az 1960-as évek elejétől, melynek csúcspontja az 1968-as gazdasági mechanizmus volt. Azonban az 1973-as olajválságot követően az ország gazdasági és pénzügyi kényszerpályára került. A nyugati hitelek felvétele és elfogyasztása a reformpolitika megakadásához és végső soron a rendszer eróziójához vezetett a „Nyugat” világtól való függősége miatt. (Kiss, 2009, 286.) Ennek következtében Magyarország 1982-ben a Nemzetközi Valutaalap (IMF), 1983-ban pedig a Világbank (IBRD) tagja lett. A nyugati függőség azonban a nyugat elismerésével is járt. Mindez Magyarország elismerésen alapuló szuverenitásához vezetett, ami – egy nem tudatosan átgondolt lépéssorozat eredményeként – együtt járt az 1989-es rendszerváltással.

Ezt követően az 1990 és 2004 közötti időszak az európai integráció jegyében telt. Magyarország, mint szuverenitását visszanyerő ország a szuverenitásának önkéntes Uniós megosztására törekedett. Pártállástól függetlenül a mindenkor kormányok elsőszámú célja 1990 és 2004 között az euroatlanti integráció, a jószomszédi politika (szubregionális együttműködés) és a kisebbségi jogok, érdekek érvényesítése lett. Meg kell azonban jegyezni, hogy a célok között kormányzati ciklusokon átívelően nem jött létre tartós egyensúly.

Az európai integráció mélyítésével és bővítésével kapcsolatban több elképzelést különböztethetünk meg, melyek különbözőképpen látták az integráció szükségességét, ideális folyamatát és mértékét. Az irányzatok közötti viták központjában a nemzetállami szuverenitás megőrzésének és az együttműködés kiterjesztésének mértéke közötti ideális arány kérdése állt.

2.1 Föderalizmus

Az idealista-normativista iskolából származtatható föderalisták a két világháború negatív tapasztalatai nyomán világsszerte újfajta politikai struktúrák létrehozására bíztattak. Ennek lényege egy olyan szupranacionális intézményrendszer létrehozása, melynek javára az egyes nemzetállamok önként átruházzák hatásköreik, szuverén jogaik egy jelentős részét. Föderalista javaslatnak számított többek között az egykori Népszövetség, később pedig az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) is.

A modern európai föderalizmus (euroföderalizmus) a II. világháború idején alakult ki Európában. Az euroföderalisták alapvető céljuknak tekintették a kontinensen uralkodó béke helyreállítását, melynek garanciáját az európai egység föderális intézményeiben és kiterjedt hatásköri struktúrájában látták.⁹⁹

A föderalista irányzatot képviselő gondolkodókat és politikusokat a két világháború között a Páneurópa mozgalom tömörítette. A mozgalom alapítója és meghatározó személyisége Richard Nicolaus Coudenhove-Kalegri gróf (1894–1972) volt. A Tokióban született japán és német felmenőkkel rendelkező gróf tevékenységével nagymértékben járult hozzá az európai integrációhoz, így elsősorban az Európa Tanács (ET) létrehozásában voltak elévülhetetlen érdemei. Föderalista elképzeléseit „Páneurópa” című művében fogalmazta meg 1923-ban. Nézetei nagy hatást gyakoroltak Kelet-Közép-Európában is, így magyar politikusok is csatlakoztak a Páneurópa mozgalomhoz.¹⁰⁰

Az 1920-as 1930-as évektől regionális szinten számos föderalista koncepciót fogalmaztak meg szerte Európában elsősorban olasz, francia és belga gondolkodók és politikusok. (Bóka, 2001, 139.) A két világháború között Kelet-Közép-Európában magyar részről is megjelentek különböző nemzetközi együttműködési tervek. Így Auer Pál, Hantos Elemér, Jászi Oszkár és Bibó István is a Duna-menti államok regionális és/vagy föderális együttműködése mellett érvelt.¹⁰¹

A II. világháborút követő évek a föderalisták számára a nyugat-európai egység megvalósításának vitáival teltek. 1947-ben megalakult az Európai Föderalisták Szövetsége, mely az európai nemzetállamok föderalista szervezeteit tömörítette. Ezzel párhuzamosan jött létre többek között a Szocialista Európai Egyesült Államok Nemzetközi Bizottsága, a londoni Egyesült Európa Mozgalom. (Bóka, 2001, 137.) Az integrációs koncepciókat ösztönözte az Egyesült Államok is. George C. Marshall tábornok, amerikai külügyminiszterként egy nagyszabású vissza nem térítendő segéllyel támogatta Nyugat-Európa nyugati felének újjáépítését és egységesít-

⁹⁹ Az euroföderalisták számára modellértékűnek számított Svájc és az Amerikai Egyesült Államok, melyek megszületését is döntően biztonságpolitikai célok motiválták.

¹⁰⁰ Így többek között Glatz Gusztáv, Hantos Elemér, Echardt Tibor, Székács Antal. A Páneurópa mozgalom magyarországi szervezetét Lukács György egykori vallás és közoktatásiügyi miniszter vezette. Hozzá tartozik azonban az igazsághoz, hogy az első világháború magyar szempontból tragikus lezárulása nem kedvezett az európai együttműködési tervek megvalósításának. (Bóka, 2001, 108.)

¹⁰¹ A két világháború között és az azt követően többnyire emigrációban megszülető kelet-közép-európai föderatív tervek részletes összefoglalását adja Bóka Éva „Az európai egység gondolat politikai eszmétörténete” című művében. A két világháború közötti időszakról 8–9. fejezetben (Bóka, 2001, 99–132.), a II. világháborút követő időszokról pedig a 11. fejezetben esik szó. (Uo. 152–161.)

tését.¹⁰² Emellett a szovjet területi expanziótól való félelem is elősegítette a nyugat-európai államok háború utáni megbékélését és integrációját.

Az euroföderalizmus esetében nem alakult ki egy egységesnek tekinthető elméleti iskola. Bár mindannyian egy föderatív alkotmány létrehozását közös minimumnak fogadták el, azonban nem jutottak egységes álláspontra az államok és a kialakítandó föderatív intézményrendszer összehangolásában, az alkotmány tartalmában. Nem alakult ki közöttük konszenzus arról sem, hogy az egyes nemzetállamok szuverenitásuk mekkora részéről mondjanak le a föderális intézmények javára. Ráadásul a Páneurópa mozgalom elsősorban az értelmiség körében szerzett komolyabb elismerést, lényegi társadalmi támogatást nem tudott elérni. Ezért a föderalisták a kezdeti sikereik ellenére mégsem tudtak kiemelkedő eredményeket elérni az európai integráció folyamatában, céljaik végül csak korlátozottan valósulhattak meg.

Az 1949-ben létrehozott Európa Tanács gyenge hatásköröket kapott és így nem hozott létre egy európai alkotmányt; összességében a föderatív helyett a kormányközi jelleg lett domináns a nemzetközi szervezetben.¹⁰³ Bár az Európai Szén- és Acélközösség (ESZAK) megvalósítását Robert Schuman nem tekintette öncélúnak, hanem az európai föderáció felé vezető út első fontos lépéseként tett róla említést (Schuman, 1991, 161.), azonban a föderalisták szerint a dokumentum elsősorban a német-francia kapcsolatokat pacifikáló szerződésként jött létre. A dokumentumban a föderalizmus célja nyíltan nem jelent meg. Ugyan tartalmazott föderalista elemeket (Európai Bíróság, Európai Közgyűlés, közösségi adók), azonban ezek a lépések ekkor még kezdetlegesnek számítottak. A Közgyűlés és a Tanács csak konzultatív jogkörrel rendelkezett, az ESZAK révén beszédett adók pedig a szén- és az acéltermékek árbevételének mindössze 1 százalékát tették ki.

Sztálin 1953-as halálát követően az Európai Védelmi és az Európai Politikai Közösség (EVK és EPK) létrehozásának föderalista terve is megbukott. Az európai katonai védelem ügyében az 1949-ben létrehozott USA által dominált Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) lett domináns nemzetközi tényező. Az Európai Gazdasági Közösség (EGK) és az Európai Atomenergia Közösség (EURATOM) sem az irányzat elvei alapján született meg. Ugyan a föderalista törekvések nem szűntek meg ezután sem, azonban csak mérsékelt sikereket értek el. Ilyennek számított például az 1974-es párizsi csúc értelmében a Regionális Fejlesztési Alap létrehozása, az Európai Tanács (EiT) intézményesítése, illetve 1979-ben az Európai Parlament (EP) tagjainak közvetlen választhatósága.¹⁰⁴

¹⁰² A segílyt a Szovjetuniónak is felajánlották, ám az visszautasította mondván, hogy ezzel az USA megsérti az európai államok szuverenitását.

¹⁰³ Ehhez nagymértékben járult hozzá az akkori brit Ernest Bevin vezette külügyi irányítás antiföderalista hozzáállása.

¹⁰⁴ Utóbbi esetében azonban fontos megjegyezni, hogy az intézmény jogalkotó és ellenőrző jogosítványait – ami alapvető föderalista célkitűzésnek számít – csak fokozatosan és részben kapta meg.

A föderalizmus pragmatista konstitucionalista irányzatát képviselte Altiero Spinelli (1907–1986). Véleménye szerint az integráció előmozdítását a közösségen belül kialakuló konfliktusok és válságok segíthetik elő, mivel azok a föderalizmus irányába mutató reformok szükségességét idézhetik elő. A Spinelli-féle gondolat az 1980-as évektől sok szempontból érvényesülni látszik az európai integráció felgyorsulásával. Ennek belső és külső okai egyaránt voltak.

Előbbi esetében elsősorban az egységes belső piac kiteljesülését, a gazdasági és a társadalmi kohézió megteremtését célzó Jacques Delors bizottsági elnök nevéhez köthető I-es és II-es csomagokat és a Szociális Charta megszületését kell megemlíteni. A bizottság elnöke az 1960-as évekkel ellentétben már komoly támogatókra talált a baloldali francia elnök Francois Mitterand és Helmut Kohl német kancellár személyében. A külső hatások esetében pedig elsősorban a Szovjetunió megszűnésének következményeire, a német újraegyesítésre, a határok megnyitásának következményére, az EFTA-országok és az egykori keleti blokk országainak integrációs igényeire, a Közösséggel kapcsolatban támasztott nemzetközi elvárásokra, így a balkáni konfliktusokra és a gazdasági versenytársaktól való lemaradásra kell gondolni. (Vida, 2002, 34.)

Mindezek a folyamatok erősítették a föderalista elképzeléseket Európában, így az európai integráció intézményeinek megerősítését. 1986-ban megszületett a közös belső piac létrejövetelét és az intézményi rendszer reformját segítő Egységes Európai Okmány. Ezt követően pedig 1992-ben lépett hatályba a Maastrichti Szerződés, amivel megszületett a három pilléren nyugvó Európai Unió. A megszülető szerződéssel olyan területekre is komolyabb hatásköröket szerzett az EU, mint a kül- és biztonságpolitika, valamint a bel- és igazságügyi együttműködés. Ráadásul számtalan kérdésben a szerződések alapján az EiT-ben a minősített többség elvét kezdték el követni. Ezzel párhuzamosan pedig fokozatosan elkezdtek erősíteni az EP-t is. Az integráció felgyorsulásának legnagyobb eredményeként megszületett az euró bevezetését lehetővé tevő monetáris unió.

Az európai egység föderalista hívei azonban nem lehettek maradéktalanul elégedettek. A Maastrichti szerződésbe nem került be brit nyomásra a „föderalizmus” szó, ehelyett az „egyre szorosabb egyesülést” („ever closer union”) kifejezést alkalmazták. A Szociális Charta kimaradásával pedig a szociális ügyek nemzetállami hatáskörben maradtak.

Spinelli szerint az európai integráció betetőzése az egységesülést előmozdító intézmények létrehozása mellett a döntéshozatali folyamat alkotmányos legitimálásával érhető el. Az olasz gondolkodó és politikus az EU egységének és egyben működőképességének garanciáját az Európa Föderációban látta, melynek alapját egy uniós szintű, tehát nemzetállamok feletti alkotmány adhatja.

Az euroföderalizmus egyik legelkötelezettebb híve John Pinder. Spinellihez hasonlóan az európai alkotmány megteremtésének egyik meghatározó támogatója. Véleménye szerint a közösség az intézményi reformok révén válhat föderációvá és nem újabb hatáskörök megszerzésével. Pinder 1998-ban megjelent tanulmányá-

ban az irányzat megújulásáért a neoföderalizmus fogalmának bevezetését javasolta. (Pinder, 1998, 194.) Véleménye szerint a föderalisták nagy hibát követtek el azzal, hogy nem vizsgálták a föderalizmus megvalósításának lehetőségeit az európai integrációban és nem vették elég komolyan a nemzetállamok meghatározó szerepét a folyamat kibontakoztatásában. Pinder nélkülözhetetlennek tekinti az intézmények és azok hatáskörei fejlődésének elemzését, a föderalizmust segítő és hátráltató hatások értékelését. Véleménye szerint az euró bevezetésével a monetáris unió a föderalisták érdeme, ugyanakkor nem elégedhetnek meg ennyivel. Szükséges további területeken is elérni a szorosabb integrációt így a külügy, a hadügy és a környezetvédelem területén.

Végül a konstitucionalista föderalisták vágya az Európai Föderáció, vagy Európai Egyesült Államok kialakítása az európai alkotmányozás kudarca miatt egyelőre várat magára.

2.2 Funkcionalizmus, neofunkcionalizmus

Már az európai integráció kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai együttműködés egyik pillanatról a másikra nem valósítható meg. A nemzetállamok szuverenitásukból még a világháború lezárulásának eufóriájában sem hajlandók lemondani. Ezért az európai egységesülés híveinek számottevő része a föderalistákkal szemben a gazdasági együttműködésekben keresztül tartotta reálisnak a politikai integráció megkezdését. Közéjük tartozott többek között Robert Schuman (1886–1924) francia külügyminiszter, aki az európai egységesülést az ESZAK tervének bejelentésekor egy fokozatos, politikai helyett gazdasági együttműködési folyamatként írta le. Ezzel a föderalisták komoly szellemi vitapartnerre találtak a funkcionalista nézőpont híveivel szemben.

A funkcionálizmus a két világháború között megjelenő regionális integrációkkal foglalkozó irányzat. Képviselői a föderalisták alkotmányozáson alapuló integrációs terveivel szemben – a nemzetállami szuverenitás kérdéseire is figyelemmel – a különböző szakpolitikai területeken történő lassú és fokozatos funkcionális együttműködések révén törekedtek az integráció államközi egyezményekkel történő kiterjesztésére. Az irányzat nyugat-európai hívei elsősorban a skandináv és brit gondolkodók és politikusok közül kerültek ki.

A funkcionálizmus David Mitrany (1888–1975) romániai származású brit szociáldemokrata politikus nevéhez köthető. Véleménye szerint a 20. század eleji gazdasági, technológiai fejlődés által a világ egyre integráltabbá és komplexebbé vált. Ennek következtében az egyes nemzetállamok önállóan nem képesek feladataik hatékony ellátására. Ezért a társadalmi rendszerek technokrata irányítására van szükség, amit a leginkább a nemzetközi szervezetek képesek megvalósítani.

Mitrany „Working Peace System” (1943) című munkájában amellett érvelt, hogy bizonyos funkcionális és technikai területeket, mint például az egészségügy, a posta

és a kommunikáció nemzetközi megállapodások keretében kellene szabályozni. Ezzel meg lehetne szüntetni a nemzetközi konfliktusokat, háborúkat. Véleménye szerint a föderalisták alkotmányozáson alapuló megközelítése nehezen korrigálható merev rendszereket hozna létre, ami nemzetállami szuverenitást nemzetek feletti föderatív szervezetekre ruházná át. Mitrany ehelyett a praktikus, szakpolitikai alapú integráció híve volt. Véleménye szerint a funkcionális logika idővel meghaladja a nemzetállami szuverenitás koncepcióját. Mitrany tehát az önkéntes föderalizmuson túlmutató érveket hozott fel az államok szupranacionális integrációja mellett. (Mitrany, 1975, 125.)

A funkcionálizmust továbbgondoló neofunkcionalizmus az 1950-es 1960-as években fejtett ki nagy hatást a regionális integrációk kutatásában. Központi gondolata a funkcionálizmushoz hasonlóan, hogy a 20. század gazdasági és technológiai fejlődése az államokat egy békés gazdasági és politikai integrációra készíti. Az irányzat névadója Ernst B. Haas (1924–2003) Mitrany funkcionalista elméletét alkalmazta a nemzetközi szervezetekre és az európai integrációra. Véleménye szerint az európai béke garanciáját a szektorális integrációk jelenthetik. Haas dolgozta ki az úgynevezett túlcsoordulás (spillover hatás) elméletét, melynek értelmében a szektorok közötti együttműködések egy kritikus pontot elérve átcsapnak más területekre is. A folyamat végül a politikai integráció magasabb szintjéhez vezet.

Haas gondolatait a „Beyond the Nation-State” (1964) és a „The Uniting of Europe” (1958) című munkáiban összegezte. Mitranyhoz hasonlóan amellett érvelt, hogy a modern demokratikus államoknak racionális, technokrata irányításra van szükségük, azonban túlságosan leegyszerűsítőnek gondolta elméletét és hiányolta az integrációk valódi működésének leírását. Haas szerint az integrációk létrejöttét a különböző érdekcsoportok és pártok gazdasági önérdeke mozdította elő. A korai integrációk kiindulásának okai nem foglalkoztatták,¹⁰⁵ sokkal inkább a közösségi intézmények és a nemzetállami elit működése, valamint a döntéshozatali folyamatban résztvevő szereplők érdekei. A neofunkcionalista elmélet szerint a nemzetállami érdekek is ártértelemeződnek ezért a szuverenitás fokozatosan áthelyeződik az állami szintről a regionális és globális szereplők felé. (Haas, 1958, Haas, 1964.)

A funkcionálizmus és neofunkcionálizmus hívei az Európai Szén- és Acélközösség (ESZAK) megszületésében látták az európai integráció és egyben nézetrendszerük igazolásának zálogát. Az ESZAK 1952-ben életre hívott funkcionalista-koncepciójának lényege abban állt, hogy a francia-német határ területén a Ruhr- és Saar-vidéki szén és acélipari gazdasági tevékenységet elvonta a nemzetállamok szuverén hatásköréből és funkcionális alapon egy államok fölötti szervezetre ruházta át. Ennek

¹⁰⁵ Haas szerint az integráció nem a politikai vezetők megfontolt tevékenységének és tudatos szándékának köszönhető, hanem annak, hogy idővel felfedezték az abban rejlő egyéni érdekeket. Így terjedhetett át az integráció később automatikusan egyik területről a másikra kialakítva ezzel regionális és globális szintű gazdasági és politikai integrációkat.

révén megalapozottnak tűnt a kontinens nyugati részén a béke és az integráció további területeken történő kiterjesztése. Így a funkcionalizmus képviselői nagy reményeket fűztek az 1957-es Római Szerződés előkészítésének is azt remélve, hogy az ESZAK-hoz hasonlóan a föderatív jelleg lesz az irányadó.

A „tovagyűrűző, túlcsoorduló” hatásokra épülő neofunkcionalista elmélet korlátaira azonban számtalan példa hívta fel a kutatók figyelmét. Az 1957-ben az ESZAK kibővült a Római Szerződés által életre hívott EGK-val és az EURATOM-mal létrehozva az Európai Közösségeket (EK). Az EK intézményein belül az 1974-ben létrejött Európai Tanács (ET) révén a kormányközi megoldások is komolyan megjelentek a nemzetek feletti célokat képviselő Európai Bizottsággal (EB-vel) és az ekkor még gyenge jogosítványokkal rendelkező Európai Parlamenttel szemben. Így viszont az 1960-as és az 1970-es évek fordulóján számtalan jel mutatkozott arra, hogy a spillover hatás nem érvényesül a Haas-féle elméletnek megfelelően. Erre példa a német-francia kezdeményezésre 1970-ben kiadott Davignon-jelentés, valamint az 1971-ben összeomló Breton Woods-i monetáris rendszer és az 1973-as olajválság hatására megtorpanó gazdasági és monetáris unió ügye. Mindezen körülmények hatására Haas revidálni kényszerült elméletét (1975). (Haas, 1975.)

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a spillover hatás elméletén alapuló neofunkcionalista felfogás ne lenne használható az európai integráció folyamatának értelmezésében. Az 1980-as 1990-es évektől ismételten jelentkezett az egységes belső piac kiterjesztése nyomán a nézetrendszer iránti igény a politikai és a gazdasági integrációk magyarázatánál. Az 1950-es alapító dokumentum reformjai és továbbfejlesztései során továbbra is érvényesültek a funkcionalista és neofunkcionalista elvek.

2.3 Neoliberális institucionalizmus

A funkcionalista és a neofunkcionalista elméletek korlátozott magyarázóerejének felismerését követően újabb elméletek jelentek meg az európai integráció értelmezésére. Az 1970-es évektől meghatározó neoliberális institucionalista irányzat – kiemelten Robert Keohane és Joseph Nye – az együttműködések magyarázatánál a nemzetközi szinten megjelenő kölcsönös politikai és gazdasági függésekből kiindulva a nemzetközi intézmények szerepét hangsúlyozza.

Bár az intézményközpontú megközelítés komoly hatást gyakorolt a regionális integráció fejlődésének magyarázatában, azonban nem vált a téma szempontjából önálló elméletté ezen a területen. A neoinstitutionalista megközelítésekben közösnek számít az a vélekedés, miszerint anarchikusnak látja a nemzetközi rendszert, ahol az egyes nemzetállamok kizárólag saját önérdeküket követik, ugyanakkor pozitívan ítélik meg a nemzetközi szereplők közötti interakciók termékeit, az intézményeket. Véleményük szerint az intézmények képesek a kollektív cselekvésből származó problémákat kezelni azzal, hogy megfelelően szabályozzák az állami viselkedést,

kijavítják a politikai és gazdasági integrációk keretében a piaci zavarokat, valamint csökkentik a tranzakciós költségeket.

Az irányzat képviselői szerint a szupranacionális intézmények megszületésével az integráció folyamatának az egyes tagállamok már nem kizárólagos alakítói. Hatásköreik átruházásával szuverenitásuk korlátozottabbá válik, ezzel párhuzamosan pedig sokszor „szándékuk ellenére” is növelik az általuk életre hívott tagállamok feletti szint befolyását, így azok akár túl is léphetnek az őket életre hívó küldetésen. (Pierson, 1998, 320–321.)

A neoliberális megközelítés a realistákhoz hasonlóan ugyan továbbra is az államot tekinti a legfőbb nemzetközi szereplőnek, azonban elengedhetetlennek tartja, hogy az szakpolitikai feladatai alapján részeire bomoljon. Így az államok határokon átvélően hozhatnak létre kormányzati hálózatokat megosztva ezzel nemzetállami szuverenitásukat. (Slaughter, 2005, 18–19.)

A neoinstitutionalista megközelítés a neofunkcionalizmus által ígért spillover hatás elmaradása miatt komoly ösztönzést biztosított az EK intézményrendszerének reformok általi fejlesztésére. Az európai integráció hívei belátták, hogy szuverén nemzetállamok közötti kapcsolatokban csak speciális esetekben érvényesülhet az együttműködés. Éppen ezért az elsődleges cél az EK közös politikáit előmozdító intézmények erősítése, így kiemelten az EB jogköreinek a bővítése. Ennek keretében került sor az Egységes Európai Okmány létrehozására, melynek révén az Európai Bizottság aktív részvételt és lényegi befolyást szerzett a döntéshozatali folyamatokban. Ugyanakkor az EB korlátaira hívta fel a figyelmet az alkotmányozás kudarca az elhúzódó kormányközi konferenciákkal végül pedig a folyamat bukását jelentő referendumokkal. Érdemi előrelépések történtek ugyanakkor az Amszterdami, Nizzai és Lisszaboni Szerződések révén abban, hogy a kormányközi megoldások visszaszorulásával az EB és az EP jogkörei dinamikusabban bővültek.

2.4 Intergovernmentalizmus

Bár az 1960-as évek végére az EK integrációja és versenyképessége sokat haladt előre a külkereskedelmi-, az agrár- és a versenypolitika közösségi szintre emelésével, ez azonban elsősorban gazdasági elvek alapján és kevésbé egy tényleges politikai unió kialakítása felé tett lépésként értelmezhető. Az 1960-as 1970-es évek fordulójára tehető a kormányközi (intergovernmentalista) irányzat megerősödése párhuzamosan a neofunkcionalista spillover hatás elméletek kritikájával és az éppen kibontakozó neoinstitutionalista irányzat megjelenésével.

A kormányköziséget hirdető gondolkodók között találunk realistákat és liberálisokat is. Az integráció témakörében a realista intergovernmentalisták a hatalom központi szerepéből, az állami érdekekből és az államok közötti rivalizálásból vezetik le elméletüket, vagyis az integráció belső mozgató erőivel szemben a tagállamok önérdekű szuverenitástörekvéseiből indulnak ki. Az irányzat képviselői az

integráció alacsonyabb fokát támogatják, ahol a nemzeti kormányok közötti kooperáció a meghatározó elem. Központi szerepet tulajdonítanak az integrációk esetében az egyes államok kormányainak, a helyi gazdasági érdekeknek és az államok között együttműködésnek. Az irányzat képviselői a regionális integrációkat egy vagy több domináns állam vezetésével képzelik el, aki(ke)t nemzeti politikai és/vagy gazdasági érdek(ek) hajt(anak) a folyamat előmozdítása felé.

Karl Deutsch egy korai realista megközelítés alapján az ún. pluralista biztonsági közösségek kialakítását tartotta ideálisnak. Eszerint a nemzetállamok a nemzetközi békét és biztonságot szuverenitásuk megőrzése mellett közös intézmények létrehozását mellőzve közös értékeik alapján folytatott intenzív kommunikációval, valamint politikai, gazdasági és társadalmi interakciók révén is elérhetik. (Deutsch, 1998, 115–138.) Ennek legfőbb oka, hogy számos tényező akadályozza a regionális integrációk békés megszületését. Joseph Grieco szerint az egyes államok nem szívesen mondanak le még gazdasági előnyök céljából sem szuverenitásukról, így kiemelten nemzetbiztonsági funkcióikról. (Grieco, 1997.)

Stanely Hoffmann „Csökönys vagy elavult? A nemzetállam sorsa és Nyugat-Európa esete” című híres tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy minden nemzetközi együttműködés alapját az önértékeiket követő nemzetállamok adják. Véleménye szerint a nyugat-európai nemzetállamok egyes közpolitikai területeken ugyan képesek az együttműködésre, azonban szuverenitásukról lemondva lényegi politikai integrációra nem hajlandók. Hoffmann felhívta a figyelmet a föderalizmus és a (neo) funkcionális tévedésére, miszerint elfeledkeznek az államok alaptermészetéről. Előbbi felfogás így irreleváns, utóbbi pedig utópisztikus. (Hoffmann, 1998, 169.)

A liberális intergovernmentalista irányzat a realistákkal szemben hisz az EU-n belül a közös tagállami érdekekben. Kiemelkedő képviselőjüknek számít Andrew Moravcsik. „The Choice for Europe” (1998) című munkájában az államok gazdasági interdependenciájára adott válaszaival foglalkozik. Bár Moravcsik hangsúlyozza a nemzetközi intézmények kiemelkedő szerepét a kölcsönös függőségből származó konfliktusok kezelésében, azonban abból a felfogásból indul ki, miszerint az államok az európai integrációs folyamatokban saját önértéküket követik és céljuk a meglévő szuverenitásuk megőrzése.

Véleménye szerint az integráció mozgatói továbbra is a tagállamok, akik az uniós intézményeket saját kiszolgálásukra hozzák létre. Az Európai Unió eszerint a szuverenitásukban megerősített nemzetállamok érdekeinek hatékony megjelenítésére szolgáló platform. (Moravcsik, 1993, 472–524.) Eszerint az európai integrációt a tagállamok preferenciarendjének konvergenciája mozdtítja elő. (Moravcsik, 1991, 19–56.) Moravcsik szerint „az európai integrációs folyamatot 1955 óta három tényező – a kereskedelmi előnyök rendszere, a jelentősebb kormányok relatív alku pozíciója és az államközi kötelezettségvállalások szavahihetősége – jellemzi. Ezek közül a legalapvetőbb a kereskedelmi érdekek.” (Moravcsik, 1998, 3.) Eszerint a tagállamok számára a gazdasági érdekek játszanak elsődleges szerepet az európai integráció előmozdításában.

A nemzetközi politikai gazdaságtan realista képviselői szerint is az Európai Unió az államok közötti integráció egy sajátos példája, amihez hasonló struktúra és nemzetközi szereplő még nem jött létre. Gilpin szerint az olyan regionális megállapodások, mint az EU mélyülése is a kollektív nemzeti erőfeszítéseknek köszönhető. Az együttműködés alapja, hogy az egyes tagállamok kompetenciájuk és így szuverenitásuk egy részét átruházzák az Unióra. Az, hogy Európában a teljes körű integráció megvalósul-e vagy sem, Gilpin szerint elsősorban a politikai és nem a gazdasági motivációkon múlik. (Gilpin, 2004, 355.)

Bár úgy tűnhet, hogy a realista intergovernmentalizmus egy egységes irányzatot alkot, azonban mégsem beszélhetünk egy általánosan elfogadott elméletéről. Eppen ezért Gilpin szerint a regionális integrációkat célszerű eklektikus szemléletben elemezni, ahol több tényezőt is vizsgálni kell: a politikai motivációkat, az integrációs folyamatban résztvevő államok erejét,¹⁰⁶ az esetleges protekcionista törekvéseket, a biztonsági dilemmákat, a nemzetközi kereskedelmen belüli stratégiát, a verseny jellegét és méretgazdaságosságát. (Uo. 356–358.)

Az intergovernmentalista irányzat gyakorlati megvalósulására nagy hatása volt Charles De Gaulle (1890–1970) francia elnöknek, aki a föderalista, a (neo) funkcionalista, a neoinstitucionalista nézetekkel szemben a szuverén nemzetállamok együttműködése mellett érvelt. Nem tagadta ugyan az EK fontosságát, ugyanakkor a nemzetek feletti intézményrendszer bővítése helyett a kormányok közötti együttműködések híve volt.¹⁰⁷ Ennek érdekében terjesztették elő 1961-ben az ún. Fouchet-tervet, mely az EK Bizottságának túlzott hatalmával szemben javasolta egy kormányfői vagy külügyminiszeri tanács létrehozását. De Gaulle terve végül csak halála után vált valóra azzal, hogy 1974-ben megszületett az Európai Tanács intézménye, amivel az Európai Bizottság nemzetek feletti elképzelései egy intézményi szintű ellensúlyra talált.

A francia elnök intergovernmentalista elképzelései mentén politizált 1979-től Margareth Thacher (1925–2013) brit miniszterelnök is, aki nem szorgalmazta az EK intézményrendszerének gyors ütemű fejlesztését. Így az 1960-as évektől az 1980-as évek közepéig tartó időszakot a föderalista, a (neo) funkcionalista, a neoinstitucionalista törekvések nemzetállami elutasításaként, az europesszimizmus időszakaként értelmezhető, amikor az EK elsősorban a kormányközi intézményesedés irányába fejlődött.

¹⁰⁶ Gilpin Paul Krugmanra hivatkozva úgy gondolja, hogy a regionális integrációs folyamatokra negatívan hat, ha abban részt vesz egy erős, vezető szerepet játszó állam. (Gilpin, 2004, 357.)

¹⁰⁷ De Gaulle a „kormányköziség” megerősítésére tett lépéseiből számtalan gyakorlati példát találunk. 1963-ban megvétózta a brit EK csatlakozást, amire így csak 10 évvel később kerülhetett sor. 1966-ra a Római Szerződés értelmében az EGK Tanácsa áttért volna a többségi döntéshozatalra az egyhangú határozathozatalról. Végül francia nyomásra az ún. luxemburgi kompromisszummal egy állam „nagyon fontos kérdés” esetén kérhetette továbbra is az egyhangú döntéshozatalt.

Összességében megállapítható, hogy különösen az 1980-as évektől az intergovernmentalista nézőpont nem ad minden esetben kielégítő magyarázatot az EU integrációjára, így többek között a minősített többségű döntések dinamikus növekedésére, az EP hatásköreinek bővülésére és a monetáris unióval megszülető közös uniós valuta megjelenésére. Ugyanakkor számos szakpolitikai terület esetében továbbra is a kormányközi jelleg a meghatározó a döntéshozatal tekintetében. Így az EU tagállamai a nemzetállami szuverenitás kizárólagos területeként tekintenek továbbra is például a kül- és biztonságpolitikára. A 2009-ben hatályba lépett Lisszaboni szerződés továbbra is számos olyan területet nevesít, amire az együttdöntési eljárás érvényes. Így az intergovernmentalista nézőpontnak továbbra is meghatározó szerepe marad az európai integrációs folyamatok értékelésében.

2.5 Multi-level governance (MLG)

Újabban az Európai Unió integrációját sokan a többszintű kormányzás (multi-level governance) keretei között képzelik el, ami a sokszereplős döntéshozatalon és irányításon alapul. A megközelítésmód intellektuális háttere egyszerre érkezett a helyi és az EU kormányzás kutatásából. A felfogás középpontjában a különböző döntéshozatali szintek közötti kölcsönös függés és együttműködés áll, ahol a kapcsolatok vertikális és horizontális szinten egyaránt értendők.

A többszintű kormányzás modelljét Gary Marks, Liesbet Hooghe és Kermit Blank dolgozták ki 1996-ban megjelent tanulmányukban. (Marks – Hooghe – Blank, 1996, 341–378.) Véleményük szerint a nemzeti kormányok továbbra is az európai politikai rendszer legfontosabb szereplői maradnak, azonban szemben az intergovernmentalista nézettel már nem monopolizálják az európai szintű döntéshozatalt. Ennek oka, hogy a 20. század második felére a nemzetállamok fölötti és alatti szinteken számtalan kvázi szuverén szereplő jelent meg, ami kollektív döntéshozatal szükségességét hozta magával. A folyamat sok esetben a befolyás jelentős csökkenéséhez vezet a nemzeti kormányoknál. Az Európai Bizottság, az Európai Parlament és az Európai Bíróság nem pusztán a tagállami akarat végrehajtói, hanem egyre inkább önálló szereplőként viselkednek. A nemzeti politikai terek egyre inkább összekapcsolódnak, és sok esetben transznacionális szövetségek alakulnak ki közöttük.

Az MLG szerint a nemzetállamok elsődleges feladata az új politikai integrációk létrehozásában való közreműködés, valamint az, hogy a nemzetek alatti és feletti szinteken létrejövő új szereplőkre átruházza meglévő szuverenitásukat. Liesbet Hooghe és Gary Marks két ideál-típusú modellt alakított ki egy lehetséges többszintű kormányzási rendszerre. (Hooghe – Marks, 2001.) Lásd a 4. táblázatot!

Az EU – és egyben a világ – integrációs folyamatai, valamint a digitális kultúra terjedése miatt egyre többen írnak a klasszikus hatalompolitika végéről. Eszerint a nemzetállami szuverenitás nem csupán „állam alatti és feletti” szereplőkre tevődik át, hanem olyan „állam melletti” aktorokra is, mint a multinacionális vállalatok,

a kormányközi és a nem kormányzati szervek és a különböző civil szervezetek. (Matthews, 1997, 183–184.)

4. táblázat

Az MLG két ideáltípusú modellje

I. típus	II. típus
Többcélú igazgatási egységek.	Egy adott célra létrejött igazgatási egységek.
Az egységek határai egy szinten belül világosak, egymást nem átfednek, emellett az egyes szintek között hierarchikus kapcsolatok vannak.	Az egységek határai horizontálisan és vertikálisan is átfedik egymást, azaz a szintek között nincs hierarchikus viszony.
Az egységek száma korlátozott.	Az egységek száma nagy is lehet.
A szintek száma korlátozott.	A szintek száma nem korlátozott, minden feladatot azon a szinten érdemes megoldani, ahol a legcélszerűbb, és a leggazdaságosabb.
A rendszer viszonylag állandó, a radikális átalakítás költségei magasak.	A rendszer rugalmas, a változó igényekhez gyorsan és alacsony költséggel igazítható.
Pl. föderális államok.	Pl. eurorégiók.

Forrás: Hooghe – Marks, 2001.

2.6 Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy a modernkori európai integrációs elméletek nem feltétlenül egymást kizáró értelmezések. A különböző együttműködések magyarázó felfogások sokkal inkább tekinthetők olyan alternatív elméleti kereteknek, melyek együttesen járulnak hozzá az integrációs folyamatokat segítő, vagy éppen hátráltató nemzetállami motivációk bemutatásához.

Kijelenthető, hogy a 20. század második felében kezdődő európai integrációs folyamatokban egyszerre voltak jelen a korábban bemutatott felfogások, azonban időszakonként különböző súllyal. Az európai integráció történetében a föderális, funkionalista elvek folyamatosan jelen voltak, azonban minden esetben a kormányközi, intergovernmentalista kontroll mellett. A különböző integrációs elméletek egyike sem vált tehát kizárólagosan meghatározó irányzattá.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Ez köszönhető többek között annak is, hogy egyik sem hozott létre egyetlen modellértékű, az egyes felfogásokat egységesítő iskolát.

A föderalisták, a funkcionalisták, az institucionalisták és a többszintű kormányzás elméletének hívei alapvetően az integráció belső mozgató erőiből vezetik le téziseiket és alapvetően együttműködés párti nézeteket vallanak. Velük szemben állnak a kormányköziséget hirdető realista irányzatok, melyek a nemzetállami tényleges szuverenitás elem megőrzéséből indultak ki és alapvetően a lehető legnagyobb függetlenség mellett érvelnek.

Az irányzatok közötti állandó küzdelem tükröződik többek között Maastrichti Szerződéssel megszülető Európai Unió felépítésében is. Megállapítható, hogy az európai alkotmányozási kudarcát követően megszülető Lisszaboni Szerződés sem egységes, a föderális és a kormányközi jelleg egyszerre mutatkozik meg benne. Az államok legfőbb célja, a szuverenitás jellege és az integráció ideális szintje alapján a különböző integrációs irányzatok két nagyobb kategóriába sorolhatók. Lásd az 5. táblázatot!

A szuverenitás és az integrációs elméletek kapcsolata

5. táblázat

Irányzat	Az állam célja	Szuverenitás	Ideális integráció szint	Kategória
Euroföderalizmus	együttműködés	elismerésen alapuló szuverenitás elem dominanciája	magas	Együttműködés párti neoliberális irányzat
Funkcionalizmus, neo-funkcionalizmus	együttműködés	elismerésen alapuló szuverenitás elem dominanciája	magas	Együttműködés párti neoliberális irányzat
Neo-institucionalizmus	együttműködés	elismerésen alapuló szuverenitás elem dominanciája	magas	Együttműködés párti neoliberális irányzat
Intergovernmentalizmus	függetlenség	tényleges szuverenitás elem dominanciája	alacsony, kormányközi	Függetlenségpárti neorealista irányzat
Többszintű kormányzás elmélete (MLG)	együttműködés	elismerésen alapuló szuverenitás elem dominanciája	magas	Együttműködés párti neoliberális irányzat

Forrás: saját szerkesztés.

A nemzetközi integrációk és együttműködések megítélése jól láthatóan szoros összefüggésben állnak a szuverenitás kérdésével. Az Európai Unióban zajló integrációkat és együttműködések különbözőképpen ítélik meg a nemzetközi kapcsolatok

elméleti iskolái. Így eltérő vélemények alakultak ki arról, hogy azok milyen hatást gyakorolnak az azokat létrehozó államok szuverenitására.

Megállapíthatjuk azonban, hogy a 21. század elejére a nemzetállami külső és belső szuverenitásnak komoly korlátokkal kell szembenéznie. Ugyanakkor még mindig nem jött(ek) létre – akár nemzetközi integrációk révén – az(ok) a globális szuverén szereplő(k), melyek az anarchikus nemzetközi viszonyok legfőbb rendezőelveit lefektetné(k). Az Európai Unió továbbra is a szuverén nemzetállamokra épül, akik mindezidáig nem voltak hajlandóak számos a szuverenitásuk szempontjából meghatározó területen a végső döntési jogosítványukat átruházni az Unió számára.¹⁰⁹

A nemzetközi integrációk révén ugyan egyes hatásköröket nemzetállami szintről szupranacionális szintre emelnek, ami felfogható a tényleges szuverenitás korlátozásának. Ugyanakkor az erről szóló döntés a szuverenitás egyfajta gyakorlásának is tekinthető annak megosztása révén (sharing of sovereignty). Eszerint csupán a tényleges szuverenitás melletti elismerésen alapuló szuverenitás-rész térhódításáról beszélhetünk előbbi rovására, ami érdemben a szuverenitást magát nem befolyásolja, csupán annak összetételén belüli arányokon változtat.

Véleményem szerint az elismerésen alapuló szuverenitás felfogás dinamikus nemzetközi elterjedése – párhuzamosan a transznacionalizálódással és az európai integráció folyamatával – ugyan nem szünteti meg teljesen a nemzetállamok autonómiáját és befolyását, ugyanakkor nagymértékben elfedi annak tényleges tagállamonkénti mértékét.

Ennek elsődleges oka az, hogy a mindenkori elismerés indikátorainak, mint hatalmi erőforrásoknak is megvannak és megvoltak a szuverén politikai forrásai és birtokosai. Ezek a nemzetállami szereplők pedig rendelkezve szuverenitás elismerésének indikátoraival „ötlet gazdáiként” és „terjesztőként” komoly tényleges befolyásra is szert tehetnek azzal, hogy az autonómiájukat biztosító értékeket uniós szintre emelve az „adaptáló” államokkal szemben előnyösebb esetlegesen hegemon¹¹⁰ helyzetbe kerülnek. Emiatt viszont egy-egy nemzetállam szuverenitása – annak tényleges és elismerésen alapuló összetevője közötti arány – is nehezen állapítható meg a közösségen belül. Legfeljebb az adott nemzetállamon belül uralkodó nemzetközi

¹⁰⁹ Aktuális kérdés, hogy a világgazdasági válság hatásaként elhúzódní látszó európai recesszió hatása hogyan hat az egységesülő folyamatokra. Így a fent bemutatott integrációs elméletek közül képes lesz-e valamelyik meghatározóvá, vagy kizárólagossá válni a gyakorlatban is. Kérdéses továbbá, hogy a könyvben nem vizsgált euroszeptikus nézetek milyen mértékben válnak és válhatnak meghatározóvá.

¹¹⁰ A hegemon állam az, akinek megvan a képessége arra, hogy normákat teremtsen és tartasson be, valamint meghatározó gazdasági, technikai és katonai dominanciával rendelkezik. (Keohane, 1984, 31–49, 135–182.)

kapcsolatok elméleti sajátosságaiból, illetve a nemzetállam különböző erőforrásai-
ból vonhatunk le erre vonatkozóan következtetéseket.

A szuverenitás jellege esetében a kérdés az, hogy a nemzetállami autonómia pá-
rosul-e érdemi befolyással is. Megállapíthatjuk, hogy autonómia hiányában nem
beszélhetünk szuverenitásról és így érdemi befolyásról sem, ellenben érdemi befo-
lyás nélkül még beszélhetünk autonómiáról és elismerésen alapuló szuverenitásról.
Érdemi autonómia és befolyás esetén pedig megnyílik a lehetőség a tényleges szu-
verenitás megőrzésére és/vagy növelésére.

Az államokat szakpolitikánkenti együttműködés formái és a policy területen be-
lüli szuverenitásuk mértéke és jellege szerint egy kétpólusú skálán helyezhetjük el.
Egyik végén azok a területek találhatók, melyeknél a nemzetállam a szuverenitás
kizárólagos megtestesítője. Másik végén azok a területek találhatók, melyekben
egyedül az Európai Unió illetékes. A két végpont között azok a policy területek
találhatók, amelyekben ilyen-olyan mértékben a tagállamok és az EU illetékes.
Utóbbi esetben a két szereplő tartósan és intézményesen együttműködve lép fel.
Ilyen területnek számít többek között az energiapolitika is.

3. Orosz birodalmiság és a szuverenitás

*„Senki ne higgye biztonságban magát Magyarországon, Európában
és az egész világon Oroszország időleges meggyengülése láttán.
Mert nem egy országról, hanem egy birodalomról van szó, amely soha nem volt
a népfelség, a piaccgazdaság vagy a parlamenti demokrácia letéteményese.”*

(Antall József)

Európa nyugati felének politikai elitje a történelem előrehaladásával fokozatosan
nemzetállami keretek között kereste helyét a nemzetközi kapcsolatokban, ezzel szem-
ben Oroszország vezetői a birodalom kérdésével foglalkoztak. (Szilágyi, 2012, 107.)
Ennek következtében az európai nemzetállamok esetében hatalmat a szuverenitás,
Oroszország esetében – a Szovjetunió összeomlásáig – a birodalmiság fejezte ki.¹¹¹
Gecse Géza szerint a magyar és az orosz tradíció alapján más jelentéstartalommal

¹¹¹ Az orosz történelem a birodalmi struktúrák kibontakozásaként és hanyatlásaként is értelmez-
hető. A hagyományos orosz birodalom elsősorban a külső expanzió és a belső elnyomás in-
tézménye. (Cohen, 1996.)

bír a birodalmiság. Míg Oroszországban a birodalom fogalma¹¹² kezdetektől fogva
az önazonosítás eszközevé vált és így pozitív jelentéssel bír, addig a magyarok in-
kább negatív, mint pozitív tartalmat adnak a fogalomnak. (Szergejev, 2009, 179.)

A politikatudományban a birodalom-kutatásnak két fő aspektusa van. Az egyik
megközelítés az uralmi viszonyok, a hatalom megszerzésének és megtartásának tech-
nikái, (Eisenstadt, 1963, Cohen, 1996.) a másik a politikai kultúra felől közelít a
témához. (Tilly, 1997, Etzioni, 2003.) Mindét megközelítési mód alapvető dilem-
mája azonban az, hogy milyen ismérvek alapján beszélhetünk birodalomról. Meg-
állapítható ugyanis, hogy – akár csak a szuverenitásnak – ennek a fogalomnak sincs
a politikatudományon belül egy egységesen elfogadott jelentése.¹¹³

Kezdetben az ókori római filozófusok adtak komoly elméleti megalapozást a bi-
rodalmi politizáláshoz. Közülük is kiemelkedik Marcus Tullius Cicero (i.e. 106–
43), aki hangsúlyozta az állam biztonságának fontosságát, amit a határok folyama-
tos kiterjesztésével vélt elérhetőnek. Úgy látta, hogy ennek révén megfelelő erőforrá-
sokat is lehet biztosítani az állam belső stabilitásának eléréséhez. (Cicero, 1997.)¹¹⁴
Cicero korában azonban még a Római Birodalom (Imperium Romanum) kifejezés
nem létezett. Maga az „imperium” kifejezés is csak kevésbé volt definiálva. A fo-
galom csak a principátus és a császárság létrejöttével, vagyis a hatalom egy kézbe
kerülésével vált földrajzi fogalommal. Ezzel a birodalom határa a világ határával vált
egyenértékűvé. (Grüll, 2007, 21–26.)

A hagyományos birodalmak meghatározásával Shmuel Eisenstadt (1923–2010)
izraeli szociológus foglalkozott.¹¹⁵ Véleménye szerint a kifejezést általában olyan
politikai rendszer jelölésére használják, amely „nagy kiterjedésű, viszonylag erősen
centralizált területeket foglal magában, s melyben az imperátor személyében és a
központi politikai intézményekben megtestesülő centrum önálló politikai egységet
képez. Ezen kívül, jóllehet a birodalmak többnyire tradicionális legitimáción alapul-

¹¹² Eleinte az orosz nyelvben is használták a latin imperium szóból képzett imperija kifejezést.
A szovjet időszakban már inkább az orosz „gyerzsavát” (nagyhatalmiságot) alkalmazták.
A Szovjetunió megszűnését követően a birodalmiság átmenetileg háttérbe szorult és a pro-
sztranzvo (tér, térség) kifejezést kezdték el használni. A „birodalom” szó használatának rész-
leges ideológiai rehabilitálására politikailag elsősorban nacionalista, kommunista körökben,
illetve tudományos területen történelmi és geopolitikai vonatkozásokban került sor. (Szilágyi,
2012, 109–111.)

¹¹³ A birodalmiság témáról ad jó áttekintést Stephen Howe „Birodalmak” című kötete. (Howe,
2004.) A 20. század meghatározó birodalmait – így a Szovjetuniót, az Orosz, az Ottomán és
a Habsburg Birodalmat mutatja be Karen Barkey és Mark von Hagen „After Empire” című
munkája. (Barkey – von Hagen, 1997.)

¹¹⁴ Cicero a birodalmi hódítást ugyan nyilvánosan dicsérte, azonban belső körökben már kriti-
kával illette és elsősorban az ez által megteremthető békéért ismerte el. (Grüll, 2007, 18.)

¹¹⁵ Eisenstadt hét politikai rendszert különböztet meg, melyek közül a birodalmakat további há-
rom kategóriába sorolta: a patrimonális, a nomád és a bürokratikus kategóriákba.

nak, gyakran építenek legitimációjukba átfogóbb, potenciálisan univerzális politikai és kulturális orientációkat is, melyek meghaladják a birodalom egyes alkotórészeinek hatalmát.” (Eisenstadt, 1968, 4.)

A hagyományos birodalmakban is létezett és használatos volt a „birodalom” kifejezés. A fogalom eleinte a rendszer saját szakrális legitimációjaként fogalmazódott meg, vagyis birodalmak minden esetben valamiféle egyetemes eszme, magasrendű elv megvalósítására születtek meg. Idővel a „birodalom” és a „világ” fogalma szinonimává vált.¹¹⁶ Az egyetemesség gondolata maga után vonta ugyanis a térbeli határtalanság gondolatát is, melynek értelmében a birodalmak egyik meghatározó ismertetőjegyévé a nagy területi kiterjedés válhatott. Ez azonban nem tekinthető kizárólagos és minden esetben helytálló ismérvnek.¹¹⁷ A területi kiterjedésnél döntőbb különbségnek számít az, hogy míg a nemzetállamok területe jól körülhatárolt, a birodalom természetéből adódóan nem ismer határokat.

A hagyományos birodalom további jellemzője, hogy határtalan területein a legkülönbözőbb etnikai, vallási, nyelvi csoportok férnek meg anélkül, hogy a birodalmi központ felszámolná a kulturális sokszínűséget és előírná a hatalom által megszabott normákhoz és eszmékhez való alkalmazkodásukat.¹¹⁸ A hagyományos birodalmakat ezért bár egyetemes eszmék vezérlik, azonban nem alkotnak egyetemes eredetmondát, mivel az ellentmondásba ütközne a birodalom területén élő népcsoportok mondavilágaival. (Komoróczy, 2011, 111.) A birodalmi központ csak abban az esetben lép fel a területén élő helyi csoportok ellen, ha azok fellázadnak a birodalom ellen, vagy annak egyetemes eszméjével szemben. (Szilágyi, 2012, 137–138.) Eisenstadt nyomán a birodalmat az alábbiak alapján különböztethetjük meg a nemzetállamoktól (lásd a 6. táblázatot).

Mindezek alapján megállapítható, hogy a hagyományos birodalmak nem írhatók le a szuverenitás tekintetében a területi államok ismérvei alapján, mivel a belső szuverenitásukat csak a területükön lévő társadalmakkal szemben, külső szuverenitásukat pedig más szuverénként elismert államokkal szemben érvényesíthették volna. Előbbi esetben ennek korlátot szabott az a tény, hogy a hagyományos birodalmak területén nem beszélhetünk a modern kori értelemben vett társadalmakról, így az állam és a társadalom megosztottságáról sem. Utóbbi esetben pedig elmondható,

¹¹⁶ A birodalom „maga a világ, a civilizáció, a fénytől áthatott kozmosz – szemben a káosz nem-világával vagy a barbárság sötét „másvilágával”. Ha a birodalom új és új területekre terjeszkedik is ki, akkor a világ tágul ki, a kozmosz növekszik. (...) A birodalom területe pulzál az időben: hol kitágul, hol összezsugorodik.” (Szilágyi, 2012, 132.)

¹¹⁷ A történelem során találhatunk olyan nagy kiterjedésű országokat, melyek nem tekinthetők birodalomnak, mint például a mai Ausztrália, de olyat is, mely kis méretének ellenére is birodalom volt, mint például a végnapjait élő Bizánc.

¹¹⁸ A hagyományos birodalmak kulturális sokszínűségével Komoróczy Géza foglalkozik „Meddig él egy nemzet? A nemzet történeti látószöge” című munkájában. (Komoróczy, 2011.)

hogy a magukat egy egyetemes eszmét kiteljesítő határtalan birodalomként tekintő rendszerek magukon kívül más, a saját világukon kívüli szereplőkről tudomást sem vettek, legfeljebb a birodalmi expanzió tekintetében.¹¹⁹

6. táblázat

Nemzetállam vs. birodalom, Eisenstadt nyomán

Nemzetállam	Birodalom
Kicsi vagy átlagos terület	Beláthatatlanul nagy terület
Területi államiség	Elvi határtalanság
Homogenitás	Etnikai, vallási, kulturális, nyelvi sokféleség
Lokális eszme	Egyetemes eszme
Állam vs. társadalom viszonya	Centrum vs. birodalmi periféria
Változékonyság, átmenetiség, rövidéletűség	Változatlanság, időtlenség, tartós fennmaradás

3.1 Hagományos orosz birodalmiság

Az orosz birodalmi gondolat először a 15. századi Moszkva központú államban jelenhetett meg.¹²⁰ A fejedelemség nagyjából ekkortól tekintette magát a Római Birodalom két részre szakadásával megszülető Kelet-Római, vagyis Bizánci Birodalom örökösének.¹²¹ Ráadásul ez az esemény összekapcsolódott a mongol birodalmi hódoltság időszakával.¹²² Ezzel Moszkva számára a Harmadik Róma missziója fokozatosan kapcsolódott össze az Eurázsia feletti hatalom eszméjével. Ezzel „életre kelt egy olyan küldetéstudat, amely addig ismeretlen volt az orosz történelemben. E szerint Moszkva: harmadik Róma, a moszkvai uralkodók pedig az ortodoxia, a pravoszlávia, azaz az egyetlen igaz hit valódi örökösei és gyakorlói.” (Gecse, 2007, 22.)

¹¹⁹ „Egy állam elveszítheti a szuverenitását, egy birodalom soha. Összeomolhat, elnyelhetik más birodalmak, de szuverenitását nem vesztheti el, ahogy nem is vívhatja ki.” (Szilágyi, 2012, 129.)

¹²⁰ A Kijevi Nagyfejedelemség és a többi kora középkori állam még nem tekinthető birodalomnak. (Gecse, 2007, 19.)

¹²¹ 1326-ban a kijevi metropolita Moszkvába költözött, így „Moszkva lett az orosz egység spirituális kifejezője is. Bizánc 1453-as elestével egyedül a Moszkvita Oroszországban maradt államvallás a pravoszlávia.” (Gecse, 2007, 21–22.)

¹²² Az orosz fejedelmek 200 évig a birodalom hódoltsága alatt egymással rivalizáltak a tatár kánnál a mongoloknak járó adó beszedésének jogáért.

A cári, császári cím felvételével az orosz uralkodók a nyugati kereszténységben kialakult mintával ellentétben az egyház vezetőjeként a keresztény alattvalóik urai is lettek.¹²³ A hatalom szakrális jellegét megtestesítő cári titulus szorosan összekapcsolódott az uralmi központtal is. A cím ahhoz a vezetőhöz tartozott, aki Orosz földet uralta. (Szilágyi, 2000, 257–316.)

Vitatott, hogy a birodalmi gondolat megjelenésével együtt tekinthetjük-e a Moszkva központú államot birodalomnak. Bár az Aranyhorda felbomlásával a moszkvai fejedelmek a tatár kánokkal szövetezve hódították meg a többi orosz fejedelemséget, ami tekinthető a későbbi orosz birodalmi expanzió első nagy lépésének, azonban vannak, akik a harmadik Róma küldetésstudatát nem tekintik birodalmi törekvésnek.¹²⁴ Mindenesetre a 16–17. századi expanziós politika már egyértelműen a hagyományos birodalmak mintájára történt, III. Iván unokája IV. „Rettegett” Iván uralkodása végére a moszkvai Oroszország területe megduplázódott.

III. Iván (1462–1505) nyugati irányban eljutott Kijev határáig. Jelentős kiterjedésű, ugyanakkor ritkán lakott, erdős és gazdaságilag ekkor még nehezen hasznosítható, de a mongoloktól jól védhető területeket szerzett északi és keleti irányban. Unokája IV. „Rettegett” Iván (1530–1584) már nehezebben meghódítható déli és keleti területeket szerzett a mongoloktól – Kazáni (1552) és az Asztraháni Kánság (1556) – eljutva a Kaszpi-tengerig és a Kaukázusig. IV. Iván uralkodása alatt kezdődött meg Szibéria elfoglalása. Az újonnan szerzett területeket „ütközőterületekkel” védték. IV. Iván 1547-ben felvette a „minden oroszok cárja” címet.

A 17. századra az ún. „zavaros időszak” ellenére a birodalom határai keleti irányban elérték a Csendes-óceánt.¹²⁵

A keleti irányú expanziót követően Nagy Péter (1689–1725) európai területek meghódítását tűzte ki célul, ami a Balti-tenger eléréséhez vezetett.¹²⁶ 1721-ben Péter felvette az „imperátori” címet,¹²⁷ ezzel is helyreállítva az Orosz Birodalom későbbi középkori nagyhatalmi rangját. Ekkortól kezdték el Oroszországot impériumnak, azaz birodalomnak hívni. Nagy Péter hatalomra kerüléséig úgy tűnhetett, hogy az orosz birodalmi törekvéseket meg lehet valósítani a pravoszlávia keretei között,

¹²³ III. Iván az orosz fejedelemségek területei felett egymaga rendelkezett. Ennek alapját a bizánci mintára meghonosuló pomesztje-birtokrendszer garantálta, mely szerint a földesurak a földnek csak a használati jogát kapták meg.

¹²⁴ Hajnady Zoltán szerint a harmadik Róma „nem birodalmi, hanem egy vallási-szakrális eszme „manifesztációja” volt, csak később vert gyökeret az orosz politikai gondolkodásban, illetve szolgált Moszkva nagyhatalmi törekvéseinek ideológiai alapjául és igazolásul.” (Hajnady, 2002, 79.) Simai Mihály szerint a területi terjeszkedés a különböző irányból támadó hódítókkal szembeni védelemben játszott jelentős szerepét. (Simai, 2011, 30.)

¹²⁵ A birodalom területe ekkorra 2 580 000 négyzetkilométerről 5 400 000 négyzetkilométerre nőtt. (Varga, 1984, 80.)

¹²⁶ A Baltikumot az északi háborút lezáró 1721-es nystadti békével sikerült meghódítani.

¹²⁷ Ez nem jelentette a cári cím leváltását, csupán annak megújítását a kor szellemének megfelelően.

azonban a péteri reformok révén kibontakozó adminisztratív államiság a szakrális jelleg visszaszorulásával járt.¹²⁸ A birodalom központi céljává az egyetemes kereszténység helyett a modernizáció vált.¹²⁹ Ezzel a középkori teokratikus orosz birodalom egy abszolutista birodalommmá vált. Az európai hódítások 18. század második felében is folytatódtak. Így 1774-ben Oroszország állandó déltengeri kijáratot szerzett az orosz-török háborút lezáró Kücsük-Kajnardzsában kötött békével. Emellett a jasi békét követően a Krími Kánságot is megkapta, amivel a birodalomé lett a Fekete-tenger egész északi része. Ehhez járult hozzá, hogy a század végére Lengyelország felosztásával az Orosz Birodalomhoz került a lengyelek lakta területek nagy része is.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Oroszország a 15. és 18. század közötti időszakban egy hagyományos birodalomként írható le. A külső expanzió, hódítás – kisebb „rész-kudarcokat” leszámítva¹³⁰ – szinte ellenállás nélkül folytatódott. A belső expanzió esetében megállapíthatjuk, hogy Oroszországban a modernizáció követelményét Európában egyedülálló módon nem a társadalom, hanem az uralkodó elit felvilágosodása kényszerítette ki. Ezért a reformok a birodalom hagyományos jellegét nem érintették, nem kezdődött el a nemzetállam kiépülése. Mindezeket figyelembe véve a szuverenitás fogalma az Orosz Birodalomban a 19. századig nem bír érdemi magyarázó erővel.

Ennek oka, hogy Oroszországban a szuverenitásról csak abban az esetben beszélhetünk, ha a külső – tehát hódítással, területgyarapítással járó – törekvések és a belső – tehát a birodalmi eszme belső kiterjesztését célzó – birodalmi lépések kellő mértékű külső és belső ellenállásba ütköznek. Azaz, ha a birodalommal határos szuverén nemzetállamok és a birodalom, valamint az orosz állam és annak társadalma között állandósuló ellentétek alakulnak ki. Ettől kezdve jelennek meg ugyanis a szuverenitás tényleges és elismerésen alapuló elemei és minthogy megjelennek, a közöttük lévő arány is megítélhetővé válik.

A Nagy Péter által megkezdett és Katalin cárnő által folytatott reformpolitika ugyanakkor már a 18. században felhívta a figyelmet az Orosz Birodalmon belül egy, az orosz politikai gondolkodás történetét végigkísérő szuverenitás-dilemmára. Ennek lényege, hogy mi az orosz modernizáció végső célja: 1. az európai politikai,

¹²⁸ Péter konfliktusba került az ortodox főpapokkal. 1721-ben eltörölte a patriarkátus intézményét, melynek helyére a 12 tagból álló Szent Szinódust állította. Tagjait a mindenkor cár nevezhette ki, akiket bármikor meneszthetett. Vezetője a cár személyes megbízottjaként a főügyész lett. Ez a rendszer egészen 1917-ig fennmaradt.

¹²⁹ Az egyház állami felügyelete II. Katalin cárnő alatt (1762–1796) is folytatódott. 1762-ben államosította az egyház vagyonát és vagyonát kisajátította teljessé téve az egyház kiszolgáltatottságát. (Varga, 1988, 66.)

¹³⁰ Ilyennek tekinthető 1697-ben az északi háborúban a svédektől elszenvedett narvai vereség, ami azonban nagymértékben járult hozzá a Birodalom Nagy Péter-féle átszervezéséhez.

gazdasági és társadalmi rendszerekhez való idomulás és integráció, ami maga után vonja az elismerésen alapuló szuverenitás térhódítását vagy 2. a birodalmi jelleg megőrzése, melynek révén az Európához mért periféria szerepköre helyett önálló centrumot alkotva, tényleges szuverénként válhat modern birodalommá Oroszország.

3.2 Modern orosz birodalmiság

A 19. századra a birodalmi központban (Szentpéterváron és Moszkvában) kialakult egy saját politikai céljait felismerő és azért küzdeni is képes értelmiségi réteg.¹³¹ Köreikben a modernizációval kapcsolatos első meghatározó értelmiségi diskurzus a nyugatos-szlavofil vita volt.¹³² A nyugatosok (zapadnyikok) elmaradottsággal vádolták Oroszországot. Ennek fő okát a Bizáncból átvett ortodoxiában látták. A zapadnyikok szerint Oroszország legfőbb feladata a „Nyugattal” szembeni modernizációs lemaradás reformokkal történő behozatala lenne. Ennek érdekében szükségesnek tartották a társadalom átalakítását, a jobbágyság felszabadítását. A példaképüknek Nagy Pétert tekintették. Az irányzat képviselői közé tartozott Csaadajev mellett Visszarion Grigorjevics Belinszkij (1811–1848), Alekszandr Ivanovics Hercen (1812–1870) és Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij (1828–1889).

A nyugatosokkal szemben érveltek a szlavofilek, akik szerint Oroszországnak „magasztos világtörténelmi jövője” és „különleges küldetése” van. (Heller, 1996, 466.) A szlavofilek visszatértek volna a Nagy Péter előtti moszkvai Oroszországhoz, mivel szerintük a bürokratizált állam idegen az orosz hagyományoktól. Az első képviselők között találjuk Vlagyimir Fjodorovics Odojevskijt (1803–1869), Alekszej Sztjepanovics Homjakovot (1804–1860), Konsztantyin Szergejevics Akszakovot (1817–1860), Jurij Fjodorovics Szamarint (1819–1876) és Alekszandr Alekszandrovics Koseljovot (1838–1911).

A 19. századra a belső társadalmi változások mellett új jelenségnek számított, hogy a nyugati orosz területi terjeszkedés már komolyabb nemzetközi ellenállásba ütközött az európai hatalmak és társadalmak részéről. Az 1815-ös bécsi békét követően a hatalmi egyensúlyi politika vált meghatározóvá Európában, mely a hagyomá-

¹³¹ Az értelmiség és az orosz vezetés közötti első komolyabb összetűzésre a 19. században találunk példát az ún. dekabrista mozgalomban. A napóleoni háborúk idején a fővárosi értelmiség Európa hadszíntereit bejárva érzékelte a modernizáció terén Oroszország lemaradását. Az ún. dekabristák számos utópista elképzelést fogalmaztak meg a birodalom átalakításával kapcsolatban. Társadalmi elképzeléseik miatt I. Miklós végül leverte mozgalmukat.

¹³² Az értelmiség köreiben megjelenő közéleti vitákra élénkítően hatott a politikai tárgyú heti és havilapok megjelenése. Az ezekben megfogalmazott nézeteket a hivatalnokértelmiség többnyire szalonokban vitatta meg. A nyugatos-szlavofil vita előidézője egy 1836-ban a Pjotr Jekovlevics Csaadajev (1794–1856) által közölt frás volt, melynek címe: „Filozófiai levelek egy hölgyhöz”. (Csaadajev, 1981.)

nyos hódítás lehetőségét kizárta. Amennyiben sikerült is Oroszországnak területeket hódítani, akkor sem lehetett azokat a 18. század előtti módon elnyelni, mivel a meghódított nemzetiségek már nem hódoltak be feltétlenül a birodalomnak. Az elfoglalt és az elfoglalni kívánt európai területeken fokozatosan jelent meg a területi autonómia és az önrendelkezés igénye, amit az orosz cárnak is figyelembe kellett vennie, mert különben érdemi ellenállásra is számíthatott.

Bár 1809-ben Finnország Oroszországé lett, azonban nagyhercegség formájában erős belső önkormányzatisággal rendelkezhetett. Így továbbra is a Svédországtól megörökölt törvények vonatkoztak a területre. 1812-ben ugyan Besszarába Oroszországé lett, Moldovát és Havasalföldet azonban fel kellett adnia. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson a lengyel területek jelentős részét szerezte meg ismét Oroszország, de itt is erős belső önkormányzatisággal működhetek a lengyel területek, csak perszonálunió kötötte őket Oroszországhoz. Az 1830-as londoni konferencia értelmében Oroszország a Duna torkolatánál román területekhez jutott, azonban az ottani fejedelemségek jogait bővítenie kellett. Ugyanebben az évben a lengyel nemesség 1830-ban megbuktatta az orosz alkirályt és az 1772-es határok visszaállítását követelte. A cár elutasító döntése után 1831-ben a lengyel országgyűlés kihirdette Lengyelország függetlenségét. Ezután orosz részről véres megtorlás következett.

Mindezek alapján az Orosz Birodalom fokozatosan vált a 19–20. századra egy modernkori birodalommá, a hagyományos birodalmi jelleg és felfogás számos elemét megőrizve. Modern orosz birodalmiságról beszélhetünk, mivel a hagyományos birodalmi törekvések – ahogy láttuk – két érdemi korlátozó feltételbe ütköznek, melyek ugyanakkor nem gátolták érdemben a birodalmi gondolat gyakorlati megvalósítását.

- A birodalom belső kapcsolataiban megjelent az a modern politikai társadalom, mely már képes és hajlandó volt küzdeni politikai elképzeléseiért, személyes szuverenitásáért.
- A birodalom külső kapcsolataiban olyan hatalmi ellenállásba ütközött, melynek révén a közvetlen területi expanziós lépésein kívüli más típusú nemzetközi interakciókat is rendszeresítenie kellett.

A modern birodalom esetében már érdemben beszélhetünk az orosz állami szuverenitást érintő kérdésekről. Ekkortól válik lényegi kérdéssé, hogy az adott politikai rendszeren belül a tényleges és az elismerésen alapuló szuverenitás elem milyen arányban van és legyen jelen.

A hagyományos és a modernkori birodalmiság közötti eltérések és hasonlóság megvilágításához, valamint az orosz állami szuverenitás megítéléséről zajló diskurzusok bemutatásához az orosz birodalmi doktrínákat ismertetem röviden.¹³³ A külpolitikai doktrínák alatt értem a „külpolitika irányára, céljaira, feladataira vonatkozó

¹³³ Ehhez elsősorban Gecse Géza „Bizáncból Bizáncig, Az orosz birodalmi gondolat” című magyar nyelven hiánypótlónak számító kötete volt segítségemre. (Gecse, 2007.)

nézetek, valamint az azok megvalósítására alkalmazandó módszerek, eszközök rendszerét”. (Magyar Nagylexikon 6. 1998, 702.)

Pánszlávizmus

Az orosz birodalmi doktrínák közül az első modernkori nézet a pánszlávizmus volt. Gecse Géza a téma magyarországi kutatója azokat a politikai elképzeléseket tekinti pánszlávizmusnak, amelyek „célja Európa szláv szempontok szerinti megszervezése, illetve működtetése. Ezt a 19. századi pánszlávok többsége többnyire a (szláv) államszövetség létrehozásával és orosz vezetéssel képzelte el. Különböző mértékben ugyan, de a pánszlávok mindegyike szláv etnikumok mellett az (orosz) állam és az ideológia (ortodox egyház) erejére kívánt támaszkodni.” (Gecse, 2007, 14.) Meg kell azonban állapítani, hogy az irányzatnak nincs egységes definíciója.¹³⁴

A pánszlávizmus moszkvai és szentpétervári értelmiségi körökben történő terjedéséhez nagymértékben járult hozzá az 1828–29-es orosz–török háború politikai tapasztalata, melynek révén sokan a politikai vezető körökben igazoltak látták, hogy az ortodox hit önmagában nem képes a külpolitikai expanzió hatékony eszközei alátámasztására.¹³⁵ (Uo. 343.) Ezzel párhuzamosan ismerték fel, hogy a közép-európai szláv népek lehetőséget biztosíthatnak az orosz expanziós politika nyugati folytatására. Mivel azonban a pánszlávizmus első képviselői a dekabristák¹³⁶ voltak, ezért a cári hatalom nem kívánt a 19. század első felében az értelmiség felől érkező pánszláv eszmékre támaszkodni. Annak ellenére sem, hogy „az orosz társadalomnak a szlavofil-nyugatos vita során sikerült bizonyítania, hogy monarchiabarát, önkényuralom-párti része is igen jelentős erőt képvisel”. (Uo. 65–66.)

¹³⁴ Marina Dosztal, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének munkatársa szerint „az orosz közgondolkodásban a fogalom negatív kategóriaként gyökerezett meg”. Így annak oroszországi használata igen ritka. Pánszlávizmus helyett inkább beszélnek „szláv kölcsönösségről, szláv szolidaritásról, szláv ideológiáról”. Dosztal szerint Oroszországban a doktrína definíció szerint „az orosz védnökség alatti szláv egység létrehozását szolgálja”. (Szergejev, 2009, 179–180.)

¹³⁵ Ez nem jelentette ugyanakkor azt, hogy az orosz birodalmi gondolkodásból teljesen kiveszett volna az ortodoxia, mint az expanzióban meghatározó szerepet játszó tényező. Konsztantyin Nyikolajevics Leontyev (1831–1891) „A bizantizmus és a szlávság” (1876) című könyvében kitüntetett szerepet szán a pravoszláv hitnek és az önkényuralomnak, vagyis az ún. bizantizmusnak.

¹³⁶ A mozgalomra még csupán egyfajta „szelektív” pánszlávizmus volt a jellemző, mivel az oroszországi szláv nemzetiségekkel kapcsolatban a lengyeleket leszámítva nem volt toleráns. „Ami a balkáni szláv nemzetek ügyét illeti, a dekabristák voltak az elsők, akik a forradalmi úton megteremtett szláv államokkal képzeltek el a föderáció megteremtését (...) Oroszország vezetése mellett.” (Gecse, 2007, 51.)

A változások szükségességére a Krími háború kudarca (1855) hívta fel az orosz vezetés figyelmét. Ekkortól a hatalom sokkal elnézőbbé vált a pánszláv irányzatokkal kapcsolatban. Ezzel párhuzamosan kezdődött meg Nagy Péter uralkodása után az Orosz Birodalom második nagy modernizációs törekvése, mely a kapitalista gazdasági viszonyok intenzívebb kibontakoztatását célozta meg. 1860-ban megtörtént a jobbágyfelszabadítás és megkezdődött a nyugat-európai intézményrendszer adaptációja, mely dinamikus ipari és katonai fejlesztésekkel párosult. Megkezdődött a glasznoszty (nyilvánosság) politikája.

Ekkor született meg Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkij (1822–1885) révén az első orosz összefoglaló munka, mely a pánszlávizmusról külpolitikai doktrínaként tesz említést.¹³⁷ „Oroszország és Európa” (1869) című tudományos igényű munka egyszerre támaszkodott a hivatalos népiség,¹³⁸ a szlavofil és a nyugatos hagyományokra.¹³⁹

A 19. század második felében jelentek meg az ún. etnocentrikus pánszlávizmus gondolatai, mely az európai új rend kialakításában a központi szerepet a szláv etnikumnak szánta. Az irányzat képviselői Oroszország első számú feladatának tekintették a szláv népek felszabadítását az őket elnyomó német, török és magyar hatalmaktól. Az irányzat képviselőjének számított többek között Ivan Szergejevics Akszakov (1823–1886) és Vlagyimir Ivanovics Lamanszkij (1833–1914). Az etnocentrikus pánszlávizmus megjelenésének idején a szlavofilok és a pánszlávok közötti tartalmi különbség eltűnt és a két fogalom egyre inkább egymás szinonimájává vált. Bár az első balkáni háború orosz sikerei még a pánszláv eszmék újjáéledését sejtették, azonban a második balkán háború az egységes szláv eszmék reálpolitikai antitézisének jelentették. A balkáni szláv népek ugyanis ekkor már nem tartoztak egy egységes politikai és katonai szövetségbe.

¹³⁷ Az első pánszlávizmusról szóló átfogó munka nem Oroszországban és nem orosz szerző által született meg. A szlovák Lüdovít Štúr (1815–1856) „A szlávok és a jövő világa” műve 1867-ben jelent meg Moszkvában. Véleménye szerint a szlávok számára reális alternatívát az Oroszországgal való egyesülés jelentené.

¹³⁸ A hivatalos népiség irányzata Szergej Szemionovics Uvarov (1786–1855) nevéhez fűződik, aki a cárizmus felsőbbrendűségéből és az oroszok nemzeti kivételességéből indult ki. A hivatalos népiségen belül két irányzat különböztethető meg. Az egyik az ún. dinasztikus irányzat, mely az ortodox vallást és az önkényuralmi berendezkedést tartotta az orosz társadalom legfőbb mozgatójának, a másik elképzelés képviselői Mihail Petrovics Pogogyin (1800–1875) vezetésével a népiséget és az önkényuralmat tartották fontosabbnak. (Gecse, 2007, 52–58.)

¹³⁹ Danyilevszkij egyszerre volt idegengyűlölő, önkényuralom-párti és ortodox. (Gecse, 2007, 118.) Az ortodox hitet a szláv etnikum sajátosságának tekintette. A szláv és orosz érdekeket azonosnak véve „Oroszország európai hegemoniáját a kelet-európai szláv föderáció segítségével kívánta fenntartani”. (Uo. 106.)

Államközpontú nacionalizmus

A glasznoszty politikája mellett a 19. század második felétől az állam több kísérletet tett arra, hogy a birodalom önmagát nemzetállamként határozza meg. Ebben kiemelkedő szerepe volt Mihail Nikiforovics Katkovnak (1818–1887), aki publicisztikáival az első olyan gondolkodóként volt képes az orosz birodalmi vezetésre is komoly hatást gyakorolni. Katkov a „Moszkovszkije Vedomosztyi” című lapjában az orosz nacionalizmust érdemi tartalommal töltötte meg. Véleménye szerint az orosz birodalomban az egyetlen kormányképes nemzet az orosz.

Katkovnak az oroszok kívül az összes többi nemzetiséggel szemben fenntartásai voltak. Leginkább a kisoroszoknak nevezett ukránokkal szemben. Nacionalista politikájának két központi eleme a birodalmon belüli oroszosítás és a protekcionista állam szerepének hangsúlyozása volt. 1882-től az oroszok fő feladatát a saját belső piacaik megvédésében látta, amiben véleménye szerint az államnak kell meghatározó szerepet játszania. A pánszlávizmus képviselőivel szemben a határokon túl élő szlávoknak – a szlavofilekkel ellentétben – nem tulajdonított túl nagy szerepet.

Katkov individualizmusa és magántulajdon-tisztelete miatt élesen szemben állt a szlavofilokkal, de a földreform követelésében álláspontjuk egyezett. Katkov célja az orosz középosztály megerősítése volt. Lengyelországban a föld nélküli parasztok mellett állt. A szlavofil tanításban rejlő potenciálisan államellenes obszcina-tant a leghatározottabban elutasította, ugyanakkor össze tudta egyeztetni az állam és az állampolgár érdekeit. Erre a hivatalos népiség – egyoldalúsága miatt – képtelennek bizonyult. (Gecse, 2007, 89.)

Az államközpontú nacionalizmus meghatározó gondolkodójának számít Alekszandr Ivanovics Sztronyin (1827–1889). Véleménye szerint Oroszország elmaradottnak számít „Nyugathoz” képest. Elutasította az önkényuralmi rendszert, amit a tatárok örökségének vélt, a személyi szuverenitás kiterjesztésének és az erős középosztály kialakításának volt híve. Mivel azonban az orosz kultúrát kellő társadalmi összetartó erőnek tartotta, ezért a birodalmon belüli nemzetiségi politika nem foglalkoztatta. Külpolitikájában az orosz állam erejében és az európai szövetségi politikában hitt. Bár meghatározó szerepet szánt az európai szláv népeknek, azonban nem számolt szláv föderációval.

A több hullámban megkísérelt oroszosítás a birodalmon és annak érdekszféráján belül végül számtalan feloldhatatlan konfliktushoz vezetett. A birodalom által elnyelt, vagy elnyelni kívánt területek többsége ugyanis ekkor már modern nemzetállamként igyekezett magát meghatározni. Így az ezzel kapcsolatos törekvések levereése hosszú távon kezdte ki Oroszország nemzetközi expanzióját. A nyugati terjeszkedés leállása több gondolkodót a belső reformokra való összpontosításra (pán-orosz izolációra),¹⁴⁰ másokat a keleti irányú hódításra bízta.

¹⁴⁰ A pánorosz izolacionalizmus meghatározó képviselője volt Konsztantyin Petrovics Pobedonoszev (1827–1907), aki a birodalmi terjeszkedés helyett a belső oroszosítást tartotta fontosnak. Mindezt az orthodox egyház segítségével képzelte el a földközösség megőrzése mellett.

Eurázsiai imperializmus

Az Orosz Birodalom nyugati terjeszkedésével szemben az 1877–1878-as orosz–török háború számított fordulópontnak. Ekkora bizonyosodott be, hogy Konstantinápoly meghódítása a távoli jövőbe csúszik. Így a 19. század végére az eurázsiai gondolkodók megjelenésével – a pánszlávizmus európai birodalmi terjeszkedésével szemben – az ázsiai expanzió került a politikai diskurzusok előterébe. Míg Danyilevszkij követői a birodalmi célok megvalósítását a szlávokra és az etnikai származásra alapozták, addig az eurázsista eszmék képviselői az ázsiai „turáni lelkültre”.

Az irányzat meghatározó alakja volt a 1880-as 1890-es évektől Konsztantyin Nyikolajevics Leontyev (1831–1891), aki szerint az igazi nacionalizmus középpontjában az ortodox egyháznak kell állnia. Véleménye szerint az oroszosításnak első sorban a nyelvi homogenizáció szempontjából van értelme. Az eurázsisták közül Vlagyimir Lamanszkij „Az eurázsiai kontinens három világa” (1892) című munkájában már nem foglalkozott a szláv és a turáni eredettel. A földrészt germán-román, görög-szláv és ázsiai részre osztotta. Utóbbi esetében szükségszerűnek tartotta az ottani népek politikai függetlenségének elvesztését.

Az eurázsiai törekvések komoly hatást gyakoroltak az Orosz Birodalom külpolitikájára is. 1896 és 1905 között az orosz vezetés nem folytatott pánszláv politikát. (Gecse, 2007, 183.) 1900-ban elfoglalták Mandzsúriát. 1902-ben pedig kezdetét vette az orosz–japán háború, ami orosz szempontjából súlyos vereséggel végződött. Az eurázsiai imperializmus a két világháború között emigrációban élte fénykorát, mivel képviselői egytől egyig a bolsevizmussal szemben határozták meg önmagukat.¹⁴¹ „Bár az eurázsiaiaknak nem volt inyükre az, ami Szovjet-oroszországban történt, végkövetkeztéseikben mégiscsak be kellett látniuk, hogy azt, amit eredetileg ők találtak ki, a Szovjetunió megvalósította.” (Uo. 235.) Nézeteik lényege ugyanis az volt, hogy „Oroszország nemzeti szelleme és geopolitikai helyzete folytán sohasem lehet demokratikus.” (Heller – Nyekrics, 1996, 147.)

Az eurázsiai imperializmus gondolatai csak Mihail Gorbacsov glasznoszty-politikája révén jelenhettek meg hivatalosan is szovjet területeken. A Szovjetunió megszűnését követően pedig az irányzat képviselői már nem voltak képesek bekerülni a politikai vezetés legfelsőbb körei. Az eurázsiai imperializmus legújabb kori képviselői közé tartozik Alekszandr Dugin, aki a bipoláris világrend megszűnését követően is kitart a birodalomépítés mellett. Véleménye szerint „a szlavofil geopolitika helyett vissza kell térni az Oroszország németellenes politikáját nyugaton és japánellenes politikáját keleten kizáró eurázsiai tervekhez, szakítani kell a magát orosz nacionalizmusnak álcázó atlanti vonallal”. (Gazdag – Siselina, 2004, 353.)

¹⁴¹ Így Ivan Szolonyevics, Pjotr Szavickij, Nyikolaj Trubeckoj, Georgij Vernadszkij, Lev Gumiljov, Nyikolaj Trubeckoj. Később Georgij Vernadszkij és Lev Gumiljov már nem tudtak iskolát teremteni. (Gecse, 2007, 235–236.)

Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy a 19. századtól a 20. század elejéig tartó orosz birodalmi korszak egyik fő jellemzője, hogy az ortodox vallási eszme végleg¹⁴² elveszítette szellemi primátusát és helyére vezérlő elvként a mindenkor domináns doktrína lépett. Így az egyetemes eszme birodalmi vezérlő elve helyett a doktrínák változékony korszaka vette kezdetét. Az orosz birodalmi politikában váltakozó súllyal jelentek meg a pánszláv, a nacionalista és az eurázsista doktrínák. Mindezek az irányzatok és az általuk képviselt diskurzusok élénken hatottak az orosz birodalom működésére. Megállapítható, hogy az egyes irányzatok közötti állandó küzdelem kimenetele vagyis, hogy melyik irányzat kerekedik éppen felül a politikai vezetés köreiben nagymértékben függött a birodalom külső és belső expanziós tapasztalataitól is.

Bár a hagyományos és a modern orosz birodalomra is alapvetően jellemző a nagy területi kiterjedés, azonban az elvi határtalanság esetében az expanzió módszerének meghatározásában kitüntetett szerepe van a mindenkori uralkodó doktrínának. Míg általában a modern birodalom jellemzője maradt az etnikai, a vallási, a kulturális és a nyelvi sokféleség, azonban ezek között a megjelenő doktrínák különböző preferenciákat állítottak fel. Mindez elkerülhetetlenné tette az állam külső, azaz nemzetközi szereplők, valamint belső, azaz saját társadalmi közötti konfliktusokat. Ezzel párhuzamosan jelent meg a birodalmiság és a nemzetállamiság választása közötti dilemma, ami ekkor még nem veszélyeztette a birodalmi jelleg tartós fennmaradását. A hagyományos és a modern orosz birodalom közötti különbségeket lásd a 7. táblázatban.

Ami a szuverenitás kérdését illeti, megállapíthatjuk, hogy a fogalom 19. századtól az Orosz Birodalomban már érdemi magyarázóerővel bír. Ennek oka, hogy a korábbi expanziós orosz politika komoly korlátokba ütközik területi határain belül és kívül egyaránt. A birodalmi központban (Szentpéterváron és Moszkvában) megjelenő és fokozatosan megerősödő értelmiségi réteg törekvései, a nemzetiségi kérdés erőteljes megjelenése és az európai hatalmi egyensúlyból fakadó kényszerek a hagyományos orosz birodalmisággal szemben a tényleges szuverenitás mellett az elismerésen alapuló szuverenitás elem megjelenését hozták magukkal. Ezzel a szuverenitás ideális jellege körüli dilemmák esetében még érdemben nem merülhetett fel a tényleges szuverenitás elem prioritásának megkérdőjelezése; az elismerésen alapuló szuverenitás elemmel szembeni dominanciája kétségbevonhatatlannak bizonyult.

¹⁴² A 18. századi I. Nagy Péter nevéhez köthetően kezdődő modernizációs politika ebben a tekintetben csupán mérsékli a pravoszlávia eszmei befolyását.

A hagyományos és a modern orosz birodalmiság jellemzői

Hagyományos orosz birodalom	Modern orosz birodalom
Beláthatatlanul nagy terület	Beláthatatlanul nagy terület
Elvi határtalanság	Expanzió irányának doktrínák szerinti meghatározása
Etnikai, vallási, kulturális, nyelvi sokféleség	Etnikai, vallási, kulturális, nyelvi sokszínűség doktrínák szerinti preferálása
Egyetemes eszme	Egyetemes eszmék helyett doktrínák változékonyasága
Centrum vs. birodalmi periféria	Birodalmiság vs. nemzetállamiság
Változatlanság, időtlenség, tartós fennmaradás	Birodalmiság tartós fennmaradása, a doktrínák küzdelme és változásai mellett

3.3 Szovjet birodalmiság

Az 1917-es februári forradalmat követően a cár lemondásával az első világháború Oroszország számára honvédő küzdelemmé vált. Ekkor még az azonnali békekötés politikáját egyedül Vlagyimir Iljics Lenin (1870–1924) képviselte az országban. A növekvő háborúval szembeni társadalmi elégedetlenség végül a bolsevikok hatalomra kerüléséhez vezetett 1917 novemberében. A forradalom győzelmét követően 1917. november 8-án Lenin kezdeményezésére a bolsevik vezetés békedekrétumot adott ki.

Az 1918 márciusában az I. világháborút lezáró breszt-litovszki békeszerződéssel Oroszország eddigi történetének legnagyobb területi veszteségét szenvedte el.¹⁴³ Bár a birodalom külső szuverenitása tekintetében továbbra is elsősorban tényleges szuverenitással rendelkezett,¹⁴⁴ ugyanakkor a korábbiakhoz képest még karakteresebben jelent meg az elismerésen alapuló szuverenitás elem is.

Az 1922-es szovjetek és a németek között Rapalloban megkötött szerződés értelmében kölcsönösen lemondtak az egymásnak fizetendő jóvátételről és korábbi kölcsönökről, egyúttal megállapodtak a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Ezt követően más európai nagyhatalmak is diplomáciai elismerésben részesítették a Szovjetuniót. Emellett 1921-ben baráti szerződést írtak alá Perzsiával és Törökországgal, 1922-ben szövetségi megállapodást kötöttek Mongóliával és ugyanerre

¹⁴³ Le kellett mondania az orosz vezetésnek a Baltikum mellett Lengyelországról és Ukrajna jelentős részéről is.

¹⁴⁴ Ezt jelezte, hogy az 1918. márciusi békeszerződést összes előírásával együtt 1918. november 13-án hatályon kívül helyezték.

törekedtek Kínával is. Ezzel a birodalom a tényleges szuverenitása mérséklődésének elismerése mellett kitört a nemzetközi elszigeteltségéből.

A bolsevik vezetés ekkor elfordult az orosz birodalmi doktrínáktól és küldetés-tudata eleinte kizárólag a világforradalomra összpontosított. „Lenin egy olyan társadalmat szeretett volna, amely megvalósítja az egyenlőség eszmét, s a kapitalista társadalom ellentétjeként a közös tulajdon alapján lehetetlenné teszi a kizsákmányolást és az azzal járó hatalmi harcot.” (Bóka, 2001, 115.) Így a birodalomban eleinte komoly küzdelmet folytattak a cári birodalom hagyatékaként megmaradt oroszosító, nacionalista eszmékkel szemben. Ennek keretében az 1920-as években a politikai vezetés meghirdette a nemzetiségek kollektív önrendelkezési jogát.¹⁴⁵ A szovjet vezetés felismerte ugyanis, hogy a birodalmon belüli nemzetiségeknek csak felét teszik ki az oroszok, ami komoly fenyegetést jelenthet hosszú távon a területi integritás szempontjából. (Niederhauser, 1970, 65–83.)

Lenin javaslatára az 1922. december 30-án megszületett a Szovjetunió, mely magában foglalta Oroszországot, Fehéroroszországot, Ukrajnát és a Kaukázusontúli Szovjetköztársaságot. A birodalom alkotmánya alapján egy szövetségi állam jött létre. A Szovjetunió „egyenjogú népek önkéntes szövetsége” lett, mely alaptörvénye szerint biztosította a „szabad kiválás jogát” és ahol „az államhatalmat minden szövetséges köztársaság önállóan gyakorolja”. Emellett az alkotmány – szövege szerint – garantálta valamennyi polgár szabad anyanyelvhasználatát. (Lengyel, 1991, 76–77.)

A Szovjetunió belső területein és a Kaukázus térségében eközben megerősödött a birodalomban az ún. trockista, sztálinista irányzat. Lenin halálát követően a „szocializmus egy országban” vitában végül Joszif Visszarionovics Sztálin (1878–1953) álláspontja győzedelmeskedett. Ezzel politikai erőre emelkedett az elképzelés, miszerint a szocializmust egy országban is fel lehet építeni. Így a Szovjetunió érdemben szakított a lenini iránnyal. A fő hangsúlyt nem a világforradalom terjesztésére, hanem a szovjet birodalmi törekvések kiteljesítésére helyezték. Ez együtt járt az államnacionalizmus kibontakozásával, vagyis az orosz nemzeti hősök kultuszával. (Gecse, 2007, 216.)

Ugyan Sztálin nem változtatta meg a Szovjetunió szövetségi formáját, azonban a tagköztársaságokat szigorúan ellenőriztette a párt, a hadsereg és a belügyi szervek segítségével, korlátozva azok autonómiáját. (Simai, 2011, 35.) Ezzel a szovjet vezetés az 1920-as években egy de facto egységes, központosított államot hozott létre. A világforradalom eszméjének háttérbe húzódásával a Szovjetunió nem kívánta forradalmasítani Európát. Így a birodalom kívívta, hogy a kontinentális hatalmakkal

kölcsönösen is elismerjék egymást. Ezzel párhuzamosan azonban a birodalmon belül megkezdődtek az államnacionalista tisztogatások, a sztálini vezetés tényleges belső szuverenitásának kiterjesztése.

A második világháború alatt a Szovjetunió kizárólag a szovjet vezetői érdekek alapján alakította és változtatta birodalmi eszmerendszerét. 1939 augusztusában a nyugati szláv területeket kiszolgáltatta a németeknek,¹⁴⁶ majd 1941 után ismét viszszeradt a pánszláv eszmékhez. Az orosz államnacionalizmus helyett a pravoszláv egyház mozgósítása révén – a szlávság védelmének jelszavával – fogtak hozzá a nagy honvédő háborúhoz háttérbe szorítva az orosz nemzeti érzelmeket. A sztálinista hatalom számára 1943 után vált uralkodóvá az a gondolat, hogy az orosz az egyetlen nép, melyre a politikai vezetés számíthat. (Gecse, 2007, 221–226.)

A II. világháborút követően a szovjetek megtarthatták a Molotov-Ribbentrop-paktumban megszerzett területeiket, így Lengyelország és Finnország keleti részét valamint a balti területeket, ami mellé Kárpátalját is megkapták. A német hadsereg megsemmisülésével nyilvánvalóvá vált, hogy az európai kontinensen a Szovjetunó szárazföldi katonai potenciáljával senki sem vetekedhet.¹⁴⁷ Az 1945-ben létrehozott Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági Tanácsának (ENSZ BT) állandó tagjaként a nemzetközi politikai döntésekben vétőjogot szerzett. Mindezek révén megkerülhetetlen szereplővé vált a külpolitika területén.¹⁴⁸

A Szovjetunió politikai vezetése számára tehát nem lehetett kérdéses, hogy a modern nemzetállami fejlődés helyett továbbra is a modern birodalmiság megőrzése és kiterjesztése az elsőszámú prioritás. Ezzel az 1947-ig alapvetően nemzetközi elismeréseken és kiegyezéseken alapuló politikát egy offenzív, a tényleges szuverenitást megerősítő politika váltotta fel a nemzetközi kapcsolatok területén. A rendelkezésre álló erőforrások birtokában Sztálinnál hitelesebben senki sem képviselte a birodalmi gondolatot orosz területen.¹⁴⁹

A szovjet értelmezés szerint a szuverenitás nem volt más, mint „az államhatalom uralkodó jellege és függetlensége”, amely biztosítja, hogy „tekintélyével, szükség esetén pedig kényszerrel is befolyást gyakoroljon a társadalom életének minden aspektusára”. Az államhatalom „mindent átfogó szuverén jellege (...) teszi függetlené az államot nemzetközi vonatkozásban”. (Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija, 1976, 26–65.)

A szovjet érdekszférában – így Magyarországon is – hasonló definíciók születtek a szuverenitás fogalmára. Az 1976-ban megjelent Politikai kisszótárban az alábbi értelmezését találjuk

¹⁴⁶ Mindez a Molotov-Ribbentrop-paktum eredményeként 1941-ig a tengelyhatalmak számára jótékony semlegességet kínált egészen a német támadásig.

¹⁴⁷ Ezt erősítette meg az 1949-es sikeres szovjet atomrobbantás is.

¹⁴⁸ A szovjet szénhidrogénkészletekben rejlő hatalmi potenciálról a könyv III. részében esik szó.

¹⁴⁹ „Soha korábban nem létezett olyan Moszkva-központú állam, amelynek akkora hatalma lett volna, mint amekkora a Szovjetunióé lett közvetlenül 1945 után.” (Gecse, 2007, 245.)

¹⁴⁵ Mindez a nyugati perifériákon a gyakorlatban is érvényesült. Így számos nemzetiség kapott területi autonómiát. „A népek jogairól szóló dekrétum” (1917) alapján 1918-ban kimondták szuverenitásukat a finnek és a balti nemzetek.

a fogalomnak. „Az állam függetlensége az egyenlőség elve alapján minden más hatalommal szemben. Az állami függetlenség nemzetközi jogi kifejezése. Eszerint az állam saját területén minden személyre, területre kiterjedő törvényes hatalmat gyakorol, más államok és nemzetközi szervezetek beavatkozásától mentesen.” (Politikai kisszótár, 1976, 304.)

A szuverenitásnak ez a klasszikus értelmezése lehetőséget adott a szovjet vezetésnek arra, hogy visszautasíthassa a nemzetközi normák számonkérését, ami érdemben korlátozta volna a birodalom tényleges szuverenitását. Ennek értelmében a szovjet vezetés a Marshall segélyt sem fogadta el az Egyesült Államoktól, mivel annak felhasználásáról tájékoztatási kötelessége lett volna, ami a tényleges szuverenitásának korlátozását jelentette volna.¹⁵⁰

Ezzel az 1940-es 1950-es évek fordulójára a tényleges és az alapvetően elismerően alapuló szuverenitás mentén tájékozódó két nemzetközi tömb (USA és Szovjetunió) mentén alakul ki a hidegháború időszakát jellemző kétpólusú világrend.¹⁵¹ A nagyhatalmak két különálló gazdasági, katonai és politikai blokkra osztották a világot, amit nemzetközi intézmények létrehozásával is megtámogattak.¹⁵² A szovjet felfogás szerint azok az államok, amelyek a szovjet blokkba tartoztak csak a „Nyugattal” szemben lehettek szuverének, a Szovjetunióval szemben nem rendelkeztek tényleges szuverenitással.¹⁵³ Éppen ezért a birodalom érdekszférájába tartozó országokban – így Magyarországon is – intenzív szovjetesítésbe fogtak.

1947-től fokozatosan szorították ki a politikai életből a polgári pártokat. Az oroszító törekvések a szellemi élet valamennyi területén megnyilvánultak. Idővel az orosz és a szovjet patriotizmus között csak nehezen lehetett különbséget tenni. (Gecse, 2007, 265–266.) Mindez a Birodalomban és annak érdekszféráján belül is komoly negatív hatást gyakorolt. Ennek legfőbb oka, hogy egy heterogén és területileg rendkívüli méretű birodalmat sokszínű érdekszférájával együtt nem lehetett sem egységes nemzetizmével, sem a kommunizmus kizárólagosan orosz interpretációival hosszú távon egységes keretek között működtetni.¹⁵⁴ Anakronizmusnak számított eközben Jugoszlávia eltávolodása a Szovjet Birodalomtól, valamint a pánszláv alapú együttműködés olyan államokkal, mint Albánia, Magyarország, Románia, vagy éppen az NDK és a Kínai Népköztársaság.

¹⁵⁰ Hozzá tartozik azonban az igazsághoz, hogy a Szovjetunió formálisan betartotta a nyugati hatalmakkal kötött teheráni, jaltai és podsdami megállapodásokat.

¹⁵¹ A hidegháború fogalmát először Walter Lippmann (1889–1974) amerikai újságíró használta 1947-ben. (Németh, 2004, 26.) A fegyverekkel vívott (forró) háborúkkal szemben a küzdelem alapja lélektani és ideológiai volt, azt elsősorban a propaganda és gazdaság területén vívták. A korszak kezdetének a legjobban Harry S. Truman (1884–1972) amerikai elnök 1947. márciusi kongresszusi beszédét tekintik.

¹⁵² 1949 áprilisában született meg a NATO és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) is.

¹⁵³ Ugyanakkor a „csatlós” államok is számíthattak a szovjetek támogatására a Nyugattal szemben.

¹⁵⁴ Ez még akkor is így volt, ha a közös eszmét „szovjet” jelzővel is illették.

Sztálin halálát követően (1953) Nyikita Szergejevics Hruscsov (1894–1971) örökölte meg az első titkári pozíciót. Az új szovjet vezetés újfajta birodalmi koncepcióval rendelkezett. Elismerte a sztálini politika számtalan hibáját és a szocializmus felé vezető utak különbözőségét, ugyanakkor – és ettől maradt birodalmi – továbbra sem mond le az ideológiai küzdelemről és a szocializmus eszméjének világméretű győzelméről. Hruscsovék kétségbe vonták a tényleges szuverenitás-elem mindenáron történő kiterjesztését. Ez az új irányvonal retorikailag a „békés egymás mellett élés politikája”-ként vált ismertté és gyakorlati külpolitikai lépések formájában is megnyilvánult. Ennek következtében a szovjetek nemzetközi kapcsolataiban fokozatosan jelentek meg az elismerően alapuló szuverenitás jellegzetességei.

1954-ben a szovjet csapatok elhagyták a második világháború óta megszállt kínai Port Arthur kikötőt. A korábban létrehozott KGST-t valódi tartalommal kívánták megtölteni. 1955-ben rendelet formájában hivatalosan megszüntették a Németországgal folytatott háborút. Felvették a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, Izraellel és Jugoszláviával elismerve utóbbi szuverenitását is. A Szovjetunió emellett kivonult Ausztriából. Létrehozták a Varsói Szerződést (1955), így Moszkva már legálisan számíthatott a Szerződésben résztvevő csatlós államok haderejére.

Mindezek az iránymódosítások azonban nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a Szovjetunió nyugati érdekszféráján belül a Sztálini idők óta lappangó társadalmi és esetenként a politikai vezetésben is meglévő elégedetlenségek ne eredményezzenek politikai erjedést, ami az 1956-os lengyel és a magyar felkelésben nyilvánult meg. Utóbbi esetében a hagyományos birodalmi jelleg megmaradását jelezte a szabadságharc katonai intervenciót is igényelő leverése.

Hruscsov alatt a szovjet politika expanziós jellege ugyanakkor nem szűnt meg. A birodalom érdekszféra-határai folyamatosan bővültek. Az 1950-es évek második felétől ugyanis a szovjet vezetés már nem feltétlenül és kizárólag a közvetlen szomszédságában törekedett területi expanzióra, hanem a harmadik világ országaiiban is igyekezett egyre nagyobb befolyásra szert tenni. Kuba esetében a szovjet vezetés egyszerre tette kockára egy atomháború kibontakozását és egyben politikai és katonai hitelét. Végül a kompromisszumos megállapodás –, melynek értelmében a Szovjetunió kivonta atomtölteteit Kubából, amiért az Egyesült Államok nem szállta meg a szovjet érdekszférába tartozó szigetet – nagymértékben járult hozzá Hruscsov végső politikai bukáshoz 1964 októberében.¹⁵⁵

1964-től Leonid Iljics Brezsnyev (1906–1982) lett a Szovjetunió első titkára, aki a „létező szocializmus” mottójával a kiegyensúlyozott fejlődés híveként tagadta a szocializmus külön utas Hruscsovi felfogását. Így törekedett a Szovjet Birodalom

¹⁵⁵ Az 1956-os Magyar forradalom és szabadságharc, valamint az 1961-es kubai rakétaválság jelentősen rongálta a Szovjetunió tekintélyét Kína irányába. Minez hozzájárult a két hatalom viszonyának megromlásához is, végső soron pedig a határaikon kibontakozó állandó háborús konfliktusokhoz.

tényleges szuverenitásának megőrzésére, illetve ahol lehetett növelésére. Előbbire talán a legjellegzetesebb példa az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás volt.¹⁵⁶ A Szovjetunió tényleges szuverenitásának kiterjesztése érdekében a politikai vezetés intenzív katonai fejlesztéseket indítványozott.¹⁵⁷ Emellett igyekeztek a gazdasági és a katonai szövetségi rendszeren belül a Szovjetunió mozgásterét növelni a szövetséges államok amúgy is korlátozott szuverenitásának rovására.¹⁵⁸

Azonban ekkor már a Birodalom tényleges szuverenitásának hanyatlására vagy legalábbis korlátaira is számtalan jel utalt.

A szovjet politikai vezetés igyekezett ugyan normalizálni nemzetközi kapcsolatait különösen az atombombával rendelkező Kínával, ez azonban inkább kevesebb, mint több sikerrel járt. Bár a Hruscsovi időszaknak megfelelően a Szovjetunió törekedett a harmadik világban befolyásának növelésére elsősorban Afrikában, a Közel-Keleten, Indokínában és Latin-Amerikában, azonban ezen térségek többnyire piaci alapú gazdaságához már csak nehézkesen volt képes kapcsolódni.

Az enyhülési folyamat reprezentatív elemének számított az ún. „helsinki folyamat”, melynek révén a Szovjetunió számonkérhetővé vált az általa aláírt nemzetközi dokumentumok alapján.

A hidegháborús időszak leghosszabb tárgyalási folyamata – hivatalos nevén Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEE) – 1973. július 3-a és 1975. augusztus 1-je között a finn fővárosban zajlott le. A tárgyalások záródokumentuma kimondta a határok sérthetlenségét, pontosabban annak kizárólag közös akarattal történő megváltoztathatóságát. Emellett irányelveket fogalmazott meg „az államok közötti kapcsolatok és együttműködés elmélyítéséhez”. Aláírói elismerték az „ideák, a gondolatok, az információk szabad áramlását”, valamint az egyének szabad mozgását.

Ezzel a Szovjetunió szuverenitásának számottevő része vált elismerésen alapulóvá. Így például közvetetten lemondott az európai irányú további területi expanziójáról. A nyugati és keleti terjeszkedés korlátozottsága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Brezsnyev-féle vezetés területi expanziót csak dél felé, Afganisztán ellen folytathatott, ami egy minden korábbinál nagyobb fegyverkezési versenyt generált 1979-től. Ezzel egy időre az enyhülési folyamat is megrekedett.

Az 1970-es 1980-as években a Szovjetunió az ún. információs forradalom tekintetében behozhatatlan hátrányba került az Egyesült Államokkal szemben, mivel

az összeegyeztethetetlen volt a Szovjetunió birodalmi típusú belső berendezkedésével.¹⁵⁹ A szövetségi rendszeren belül sem szűnt meg a birodalom belső erjedése. Az 1968-as megtorlással szemben már az 1980-as évek lengyel Szolidaritás mozgalom¹⁶⁰ katonai felszámolására nem került sor.¹⁶¹

Brezsnyev halálával 1982 és 1985 között háromszor is cserére került sor a szovjet első titkári pozícióban,¹⁶² miután Mihail Szergejevics Gorbacsov került hatalomra. Gorbacsov jelszavainak – uszkorenyije (gyorsítás), glasznoszty (nyilvánosság), peresztrojka (átépítés)¹⁶³ – ekkor már semmi közük nem volt a korábbi bolsevik koncepciókhoz és diskurzusokhoz. Gorbacsov az első és utolsó szovjet politikus volt, aki megkísérelte a szovjet állam szuverenitását az elismerésre alapozni. (Szilágyi, 2012, 73.) Ez azonban a szovjet birodalmiság szempontjából a tragikus véget eredményezte,¹⁶⁴ mivel „az ország politikai reformja együtt járt a párt hatalmának kikezdésével is”. (Gecse, 2007, 305.)

1991. december 7–8. között a Szovjetunió három szláv köztársaság, így Oroszország, Belorusszia és Ukrajna vezetői¹⁶⁵ a nyugat-fehéroroszországi belovezsi erdő egyik vadászházában döntöttek a birodalom megszűnéséről. Ezzel párhuzamosan alakították meg a Független Államok Közösségét, melyhez további 9 köztársaság csatlakozott. 1991. december 25-én Gorbacsov lemondott és ugyanezen a napon a Szovjetunió is megszűnt. Későbbi jogutódja Oroszország lett.¹⁶⁶

¹⁵⁹ A fejlesztések még a civil használaton kívüli csúcstechnológiák esetében is elmaradt, ami arra a következtetésre ad okot, hogy a szovjet vezetés nem ismerte fel az informatika fejlődésében rejlő hasznokat. (Castells, 1998, 29–30.)

¹⁶⁰ A Szolidaritás alternatív lengyel szakszervezeti mozgalom, mely a gdanszki hajógyárban kezdte megmozdulásait. Célként fogalmazta meg az államtól és a párttól független szakszervezetek létrehozásának lehetőségét.

¹⁶¹ Bár Jaruzelski 1981 decemberében szükségállapotot rendelt el, szovjet intervencióra nem került sor.

¹⁶² Brezsnyevet követően Jurij Vlagyimirovics Andropov (1914–1984) és Konsztantyin Usztyinovics Csernyenko (1911–1985) is csak rövid ideig lehetett a Szovjetunió első embere.

¹⁶³ A koncepció értelmében 1987-ben megszüntették az SZKP véleményformálási monopóliumát, 1990 februárjában pedig az SZKP KB ülésen a párt lemondott vezető szerepéről és tárgyalni kezdték a pártalapítás törvényes lehetőségeiről.

¹⁶⁴ 1988-ban a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülészakán Eduard Sevarnadze külügyminiszter elismerte, hogy vereséget szenvedett a fegyverkezési versenyben a Nyugattal szemben. (Baráth – Rainer, 2000, 24.) 1989 februárjában a szovjetek kivonultak Afganisztánból.

¹⁶⁵ Ez a három állam hozta létre 1992 decemberében az uniót és formált jogot arra, hogy azt megszüntethesse. Az aláírók között volt Borisz Nyikolajevics Jelcin orosz és Leonyid Makarovics Kravcsuk ukrán elnök, valamint Sztanyiszlav Suskijevics a fehérorosz parlament elnöke.

¹⁶⁶ Oroszország már 1990 júniusában deklarálta szuverenitását.

¹⁵⁶ Prága – ellentétben az 1956-os magyar helyzettel – nem törekedett az ország függetlenségének és egyben szuverenitásának kivívására, de még csak a Szovjetunióhoz fűződő nemzetközi intézményekből való kilépésre sem, csupán az ottani szocialista vezetésen belüli változásokra. Végül mégis kollektív katonai intervencióra került sor.

¹⁵⁷ Ez elsősorban légi és a hadiflotta fejlesztését jelentette.

¹⁵⁸ Ezen politika kibontakoztatásánál a Szovjetunió nagyban támaszkodott a világgazdaságra elsősorban az energiaforrásainak exportjára. Brezsnyev alatt a birodalom „páratlan mértékben rendelkezett alá erőforrásait a világpolitikában élvezett helyzetének javítására”. (Deák, 2003, 25.)

Összességében megállapíthatjuk, hogy bár Sztálin vezetésével úgy tűnt, hogy a tényleges szuverenitás elem primátusa sikeres lehet a Szovjetunióban, azonban a birodalmi törekvések szemben találták magukat egyrészt a kelet-közép-európai nemzetállamok ellenállásával és szuverenitási törekvéseivel, illetve a bipoláris világrendszer ellenpólusával: az Egyesült Államokkal és szövetségeseikkel. Sztálin halálát követően az elismerésen alapuló szuverenitás elem fokozatos kerekedett felül a tényleges szuverenitás elemmel szemben. Szilágyi Ákos találóan így fogalmaz: „Az elismerés annál nagyobb lett, minél jobban összetöpreődött a Szovjetunió szuverenitásának ténye. A szovjet állam elismerésének tetőfokát ennek megfelelően abban a pillanatban érte el, amikor megszűnt létezni.” (Szilágyi, 2012, 73.)

3.4 Oroszország szuverenitása

A birodalom megszűnése után Oroszország a Szovjetunió területének 76 százalékával rendelkezhetett, amivel továbbra is a világ legnagyobb kiterjedésű államának mondhatta magát. Ugyanakkor lakosságának mindössze 51, gazdasági potenciáljának 60, tudományos kapacitásának nagyjából 50 százalékát örökölte meg. (Simai, 2011, 54.) Oroszország nyugati és déli határai mentén szuverén államok sokasága jött létre, így közvetlen nemzetközi környezete átalakult. Földrajzi középpontja keletebbre tolódott. Ezzel új fogalom született Oroszország szempontjából: a közel-külföld.

Ekkor többen gondolták úgy, hogy a posztszovjet tagállamok leválásával az ország megszabadul a Szovjetunió negatív „nettó donor” szerepétől. Közéjük tartozott többek között Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicin (1918–2008) is. Aki 1991-ben úgy gondolta, hogy, „ha leválik a tizenkét köztársaság, e látszólagos áldozat révén Oroszország felszabadítja magát a kincset érő belső fejlődés számára, figyelmét és buzgalmát végre önmagára fordíthatja”. (Szolzsenyicin, 1991, 14.) Ez azonban nem történt meg. Oroszország az 1990-es években legfőbb kereskedelmi partnere és legnagyobb tőkeexportőre maradt a közel-külföld államainak, ezzel is gyakran aránytalan és egyoldalú engedményeket téve a volt tagköztársaságainak. (Deák, 2003, 75.)

Oroszország belső területein is dezintegrációs folyamatokkal kellett szembenéznie etnikai és szociális értelemben egyaránt. Erőteljesen jelentek meg szeparatista törekvések az ország határain belül.¹⁶⁷ Ezt tetézte a rendszerváltás következményeként az oroszországi népesség abszolút csökkenése és minőségi romlása.¹⁶⁸

Ugyan Oroszország megörökölte a Szovjetunió katonai potenciájának meghatározó részét,¹⁶⁹ de ezzel már nem számított szuperhatalomnak. A hidegháború lezárulásával a katonai erő szerepével szemben a gazdasági dimenzió értékelődött felül, ezen a területen pedig az 1990-es években komoly lemaradása volt a „Nyugattal” szemben. A rendszerváltást követő években az orosz gazdaság termelése drámaian visszaesett. Ezt tetézte később az 1998-as pénzügyi válság.¹⁷⁰ Mindez jelentősen rontotta nemzetközi szinten az orosz tárgyalási pozíciókat, ami „izolációs pályára” állította az országot. (Deák, 2003, 48.) Sokáig olyan alapvető politikai rendszert érintő kérdések sem oldódtak meg, mint az orosz állam és kormányforma jellege, ami kihatott a külpolitika potenciáljára is.¹⁷¹

Oroszországban az 1990-es években nem beszélhettünk egy egységes és egyetemes eszmerendszerről. „Nem volt egyértelmű konszenzus a vizionált társadalmi, gazdasági modell és a külpolitikai szerepkör, mozgástér összefüggéseinek kérdését illetően, de nem alakult ki egységes elképzelés a rendszerváltás megítélésének, ütemének és céljainak, a modernizáció és legfőképp a geopolitikai integráció szükségességének a vonatkozásában sem.” (Deák, 2003, 16.) 1991-től kezdődően két koncepció vívott egymással küzdelmet az orosz politikában a modernizáció és az integráció viszonyrendszerében.

Az egyik elképzelés a nemzetközi rendszerbe való integrációt centrumként, vagyis „teljes értékű” nagyhatalomként tartotta megvalósíthatónak. Itt a szuverenitás elsobbséget élvezett az integrációval szemben. A másik a perifériális szerep vállalása mellett is vállalta volna az integrációt és a modernizációt. (Deák, 2003, 52–53.) Az előbbi álláspont révén a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatában az orosz birodalmiság témája ugyan továbbra is vita tárgyát képezte, ugyanakkor minden korábrinál erőteljesebbé váltak a birodalmi léttel szemben érvelő álláspontok. A Szovjetunió összeomlását követően „a választás a birodalmi és a nemzetállami reorganizáció, ez utóbbin belül pedig a nemzet etnikai és a politikai – vagyis alkotmányos állampolgári – integrációja között húzódik”. (Szilágyi, 2012, 106.) Ugyanakkor, míg 1991-ig alapvető kérdésnek számított, hogy a cári Oroszország, majd a Szovjet Birodalom valóban birodalom-e, vagy csupán egy sajátos eurázsiai hatalmi képződmény,

¹⁶⁹ A szovjet kereskedelmi flotta 50 százalékát örökölte meg a Szovjetuniótól. A szevasztopoli bázis Ukrajnához került, ezzel az orosz fekete-tengeri flotta kiszolgáltatottsága is megnőtt.

¹⁷⁰ Oroszország kumulált vesztesége 1992–1998 között az 1989. évi bruttó nemzeti termék négyszerese volt. 1997-ben az ipari termelés az 1991-esnek 41 százaléka, a mezőgazdasági termelés 36 százaléka volt. A gépipar 62 százalékkal, a textilipar 51 százalékkal az állótőkeberuházások 68 százalékkal esett vissza. (Simai, 2011, 69.)

¹⁷¹ 1993-ban az országot kvázi konföderációvá minősítő alkotmánytervezetet hoztak létre, melyet végül nem fogadtak el. A vitákat végül a Jelcin féle alkotmányreform zárta le az 1993. december 12-i népszavazással. Ezzel egy erős elnöki hatalmat jelentő prezidenciális rendszer jött létre, így „1994 elejétől Jelcin hatalma kétségbevonhatatlanná vált”. (Gecse, 2007, 321.)

¹⁶⁷ Ennek a folyamatnak a részeként került sor 1994 decemberében a csecsenföldi háborúra is.

¹⁶⁸ Oroszország 142 milliós lakosságából nagyjából 60 millió ember vált szegénynek. A bérek és fizetések a gazdasági és pénzügyi helyzet miatt akadoztak.

addig a hidegháború lezárulásával a dilemma már az újonnan létrejött orosz állam nemzetállami jellege körül forgott. (Simai, 2011, 25.)

A birodalmiság kérdése kapcsán két meghatározó álláspont alakult ki. Az egyik szerint a szovjet birodalom összeomlása a nemzetté válás és a demokrácia előfeltétele volt, így az pozitív jelenség. A másik felfogás a birodalom kifejezést igyekszik összeegyeztetni a demokráciával, hogy egy értéksemleges fogalomként használva érzékeltethesse a demokratikus Oroszország területi és politikai egységét, valamint a világpolitikában betöltött súlyát. (Szilágyi, 2012, 111.)

3.4.1 Az 1990-es évek meghatározó orosz elméleti irányzatai és a szuverenitás

A Szovjetunió összeomlásával nem pusztán a hidegháború meghatározó nagyhatalma szűnt meg, hanem a 20. század utolsó meghatározó birodalma is. Ezzel új szakasz kezdődött a nemzetközi kapcsolatok területén. Az alapvető vita Oroszország esetében már nem a birodalmiság körül forog, hanem a szuverenitásának ideális összetétele jelenti a legfőbb dilemmát.

Ennek ellenére a Szovjetunió összeomlása után is akadnak olyan orosz gondolkodók, akik az orosz nemzettudat fő feladatának a birodalmi újjászületést tekintik. Közéjük tartozik többek között a korábban bemutatott Alekszandr Dugin, valamint Mihail Szmolin orosz történész, publicista. Utóbbi a liberális demokrácia alternatívájaként tekint a birodalmiságra. Véleménye szerint az Orosz Föderációnak Orosz Birodalommá kell válnia. (Szergejev, 2009, 189.) A 21. században is jelennek meg olyan kötetek Oroszországban, melyek az orosz birodalmi gondolatot népszerűsítik. Így például Szmolin által szerkesztett és 2007-ben megjelent „Russzkij puty v buducseje” című könyv. (Szmolin, 2007.)

Míg egyik oldalon azok állnak, akik a tényleges szuverenitás elem dominanciáját – meglévő arányának megőrzését vagy növelését – tekintik Oroszország legfőbb céljának, addig a másik oldalon azokat a véleményeket találjuk, amelyek az elismerően alapuló szuverenitás-rész kiterjesztését tartják orosz részről elfogadható stratégiának. Előbbi kategóriába tartoztak az 1990-es évek elején a nemzetállamiság és egyben a tényleges szuverenitás primátusát hirdető nacionalisták és a birodalmiság megmaradt híveiként a tényleges szuverenitás kizárólagosságát hirdető kommunisták. Utóbbi kategóriába tartoznak a Jelcin elnöksége alatt vezető politikai pozíciókat kivívó liberálisok.

Az 1990-es évek egyik meghatározó politikai irányzatát a nacionalisták képviselték. Nézeteik legitimitását erősítette, hogy Oroszországban minden korábbinál nagyobb lett az orosz etnikum aránya (84 százalék) (Deák, 2003, 39.), és minden korábbinál nagyobb, 25 milliós nagyságú orosz etnikum került a Szovjetunió megszűnésével az orosz határokon túlra. A nacionalizmus nem rendelkezik egy egységes stratégiai nézetrendszerrel. Így találunk közöttük olyan irányzatokat, melyek a határokon túl rekedt oroszok integrálása érdekében új határok meghúzása mellett érvelnek, és olyanokat is, melyek egy ukrán-orosz-fehérorosz egység kialakítását tartják üdvöztetőnek.

Az 1993-as választásokat követően előbbire példa a Zsirinovszkij által vezetett Oroszországi Liberális Demokrata Párt, mely a posztszovjet térség békés újraegyesítését tűzte ki célul a nemzeti autonómia elutasításával. Mellettük az Oroszországi Össznépi Szövetség Bahurin vezetésével egy föderatív állam megteremtését hirdette az egykori Szovjetunió területén.

Rajtuk kívül léteznek olyan nemzeti irányzatok is, melyek elzárkóznak a nemzetközi integrációk lehetőségétől. Ezek képviselőire általában jellemző, hogy szakítottak a birodalmiság koncepciójával mivel azt a kommunista eszméből eredeztetik. Emellett viszont a nemzeti önrendelkezés és a tényleges szuverenitás híveinek tekinthetők. Az irányzat képviselői közé tartozott az 1990-es évek elején Alekszandr Szolzsenyicin (1918–2008), aki a 2000-es évektől egészen haláláig kiemelkedően jó viszonyt ápolt Vlagyimir Putyinnal.

A „Hogyan mentsük meg Oroszországot?” című kisregényében a következőket vallja a birodalmiságról: „Nincs elegendő erőnk a Birodalomhoz! – és nem is kell, gördüljön le vállunkról, különben szétlapít, kiszípoloz minket, siettetni pusztulásunkat.” (Szolzsenyicin, 1991, 13.) A Szovjetunió felbomlása után megszülető számtalan szuverén nemzetállammal kapcsolatban Szolzsenyicin a következőket fogalmazta meg: „Ma úgy látszik, békésebb és távlatosabb út, ha azt mondjuk: aki válni akar, hogy külön életet kezdjen, az váljon. (...) Sok peremvidéki köztársaságban már akkorára nőtt a centrifugális erő, hogy erőszak és vér nélkül nem lehet – de ilyen áron nem is szabad – visszatartani őket. (...) Tehát haladéktalanul és határozottan ki kell mondani, hogy e tizenkét köztársaságnak kétségbevonhatatlan joga van a teljes elszakadáshoz. (...) Mi, akik maradunk, kénytelenek vagyunk ugyanilyen megfélembreztetlen határozottsággal kinyilvánítani a mi elszakadási szándékunkat.” (Uo. 10–14.) Szolzsenyicin a kelet-közép-európai egykori KGST államokról a következőket írta: „Aztán ott van Kelet-Európa kedvezményes ellátása a mi mindent megváltó nyersanyagainkkal. Eleget éltünk már a „szocialista táborban” szeretjük Kelet-Európa országait, örülünk sikereiknek: éljenek és virágozzanak szabadon – de fizessenek mindenért világpiaci áron.” (Uo. 27.)

A nacionalizmus az 1990-es évek közepére fokozatosan marginalizálódott. Ennek alapját az adta, hogy az irányzat különböző törekvései az 1990-es évek elején komoly konfliktusok forrásává vált az oroszországi és a közel-külföldi etnikumok vonatkozásában, ami megnehezíthette a határokon átívelő szövetségi rendszerek kialakítását is. Az irányzat vezető politikai szerepbe kerülésével Oroszország kockáztatta volna saját belső és külső szuverenitásának helyreállítását.¹⁷²

Éz azonban nem jelentette azt, hogy a nacionalizmus politikai képviselő nélkül maradt volna. 1993 márciusában megalakult az Orosz Föderáción kívül élő oroszok képviselője, a mérsékeltnek mondható Orosz Községek Kongresszusa. Nemzeti pártként működött továbbá az ún. Gyerzsava (Nagyhatalom) párt Alexandr Ruckoj vezetésével. Mellettük továbbra is meghatározó politikai formáció maradt a Zsirinovszkij vezette Liberális Demokrata Párt.

¹⁷² A nacionalisták nézetei egy nemzetközi izoláció esélyét is megteremthették volna, mivel a Nyugat szemében elképzeléseik egy birodalmi restauráció kockázatát is megában rejtették.

Ugyan a birodalom megszűnt, azonban a birodalmi gondolat és a birodalmi beidegződések korántsem tűntek el, legfeljebb kikerültek a politika fő vonalából. Az orosz kommunisták a közel-külföld integrációjában gondolkodtak ugyanakkor ezt – a nacionalistákkal ellentétben – a Szovjetunió helyreállításának célja vezérelte. A birodalmi restauráció igényét a tényleges szuverenitás kizárólagosságának elérése felé tett törekvésként is értékelhetjük. Ez azonban – az egységesülést támogató nacionalizmushoz hasonlóan – a jecini időszakban nem kerülhetett a külpolitika fő áramlatába. Rendszerellenes magatartásuk miatt vagy a képviseleti rendszerektől zárták el őket vagy betiltották nézeteiket.¹⁷³

Miközben mind a nacionalista mind a kommunista tábor az 1990-es évek közepére komoly politikai térvésztestet szenvedett, ezzel párhuzamosan találtak egymásra a liberális kurzussal szembeni egységesülő antitézisként. Ezt a sajátos nacionalista-kommunista ellenzéki tömböt nevezik „vörös-barna”, vagy „hazafias-patrióta” tábornak. A „csoport eszmei skálája rendkívül széles volt a kilencvenes évek elején, találhatók köztük fasiszta, antiszemita, különféle nacionalista, akárcsak a kommunista és az Eurázsia eszmekör különböző olvasataihoz hű csoportok. (...) szervezeti közeledésük az évtized közepére a kommunista pártban” történik meg. (Deák, 2003, 66.) Így az 1990-es években „közvetetten, a végrehajtó hatalom kezdeményezései révén is, de mindkét irányzat beszűrődött az orosz politika rendszerébe”. (Uo. 41.)

Végső soron a nacionalista és kommunista irányzatokat a tényleges szuverenitás rész dominanciájának vágya helyezte közös platformra az elismeréses szuverenitás kiterjesztése mellett érvelő liberálisokkal szemben. Előbbi kettő ugyanis nem volt támogatója a túlzott nemzetközi együttműködésnek, mivel azt az orosz szuverenitás és nagyhatalmi szerepkör elárulásának tekintették. A „vörös-barna” tábor azonban nem veszélyeztethette a liberális irányzat politikai dominanciáját az 1990-es évek elején. Ennek elsőszámú oka, hogy Oroszország szuverenitása ekkor még elsősorban a külföld és különösen a „Nyugat” támogatásán, vagyis elismerésén alapult. Az 1990-es évek elején nem a birodalmiság, hanem Oroszország, mint alapvetően elismerésen alapuló szuverén állam fennmaradása is kérdésesnek számított.

A nacionalista és a kommunista irányvonallal szemben egy karakteresen liberális reformfolyamat vette kezdetét. A liberálisok szerint Oroszország elsőszámú feladata a modernizáció és a nemzetközi politikai és gazdasági rendszerekhez történő minél gyorsabb és mélyebb integráció. A nemzetközi együttműködést az irányzat képviselői akár a periférikus szerep – átmeneti – vállalásával is elképzelhetőnek tartották. Úgy gondolták ugyanis, hogy a liberális elvek lehetővé teszik, hogy a Szovjetunió egykori területén létrejövő nemzetállamok különböző államszövetségeket

hozzanak létre.¹⁷⁴ A liberális irányvonal esetében tehát a nemzetközi kooperáció dominált elítélve a nacionalista és kommunista törekvésekben rejlő konfrontációt, ugyanakkor megőrizve és nem kizárva a nagyhatalmi politizálás jövőbeli lehetőségét.

Az 1993-as orosz választásokat követően az irányzat legfőbb képviselője a Jegor Tyimurovics Gajdar (1956–2009) vezette „Oroszország Választása” Blokk volt, mely radikális piaci reformok bevezetését tűzte ki célul.¹⁷⁵ A liberális kormányzat mottójává a „normális nagyhatalmiság” vált az ideológiamentesség és a nyugatiaság jegyében. Mindezzel az elismerésen alapuló szuverenitás primátusa vált meghatározóvá.

Az 1990-es évek kommunista, nacionalista és liberális irányzatai a birodalmiság-nemzetállamiság, valamint a Cimburszkij-féle szuverenitás-modell alapján a 8. táblázatban helyezhetők el.

8. táblázat

Az orosz politikai irányzatok és a szuverenitás

Az irányzat képviselői	Az állam legfőbb célja	A szuverenitás jellege
kommunisták	birodalmi restauráció	modern birodalmi szuverenitás helyreállítása
nacionalisták	etnikai alapon szervezett nemzetállami függetlenség	tényleges szuverenitás primátusának kivívása
liberálisok	nemzetközi (atlantista) együttműködések és modernizáció	elismerésen alapuló szuverenitás primátusa

3.4.2 Orosz állami szuverenitás Borisz Jecin elnöksége alatt

Oroszország első éveit egy szoros partnerséget kialakítani kívánó Amerika-barát szövetségi politika jellemezte. Az atlantista irányzat fő feladatának tekintette a „Nyugathoz” való politikai, gazdasági és társadalmi felzárkózást. Így megkezdődött a belpolitika területén a piacgazdaság és a demokratikus viszonyok kiépítése, a külpolitika vonatkozásában pedig Andrej Vlagyimirovics Kozirjev miniszterségével a nemzetközi kapcsolatok liberális elvek alapján történő stabilizálása.

¹⁷⁴ Ezen a véleményen volt Gavril Popov is a liberális iskola egyik meghatározó alakja.

¹⁷⁵ Rajta kívül liberális reformpártnak számított Oroszország Demokrata Pártja is. Az 1995-ös választásokat követően a liberális pártok közül egyedül a Grigorij Alekszejevics Javlinszkij vezette Jabloko volt képes bejutni a reformpárti erők közül az orosz törvényhozásba.

¹⁷³ A kommunisták legfőbb politikai erejét az oroszországi Föderáció Kommunista Pártja tölti be Gennagyij Zjuganov vezetésével.

1992 júniusa és decembere között Jegor Gajdar ügyvivő miniszterelnökként radikális piaci reformokat hajtott végre, az ún. „sokkterápia” programját. Ennek keretében megteremtették a kereskedelem szabadságát és árliberalizációt hajtottak végre.¹⁷⁶ Mindez komoly gazdasági és társadalmi megrázkódtatásokkal és a politikai kurzusból való kiábrándulással járt. Ennek ellenére a liberálisok különböző súllyal ugyan, de időről időre megőrizték pozícióikat az orosz politikában. Ez nagyrészt köszönhető volt az irányzat „Nyugathoz” fűződő jó viszonyának. (Deák, 2003, 42.)

A liberálisok birodalomellenessége a nemzetközi szövetségek és integrációk támogatásával párosult. Ennek keretében sikerült rendezni az ENSZ BT tagság átmenését, illetve a szovjet nukleáris potenciál kizárólagosan Oroszország hatáskörében tartását. Emellett viszont az ország kénytelen volt olyan nyugati államok – és különösen az USA – által dominált nemzetközi szervezetekbe belépni, melyekbe teljesen szuverén államként nem kellett volna.

Így Oroszország csatlakozott többek között a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) és a Világbankhoz. Emellett megkezdte 1993-ban a csatlakozási tárgyalásokat a GATT-tal, majd 1995-től annak jogutódjával a Kereskedelmi Világszervezettel (WTO) is. Moszkva nem sürgette a csatlakozást. Végül csak 2011 decemberében zárultak le a tárgyalások és lett Oroszország a WTO tagja.

A birodalmi restaurációs törekvéseknek még a látszatát is elkerülte a Kozirjev vezette diplomácia. Így a közel-külfölddel kapcsolatban is rendkívül passzív volt az orosz külpolitika. Mindez nem kedvezett sem a FÁK-kal való szorosabb együttműködésnek, sem a határon túl élő oroszokkal kapcsolatos ügyek kezelésének.

Nem vezetett eredményre az 1993-ban életre hívott, 12 FÁK-országot tömörítő Gazdasági Unió sem. Az orosz kezdeményezésekre a többi tagköztársaság szuverenitása megőrzése érdekében nem volt hajlandó. Így a posztszovjet térség pusztá konszolidációja is komoly nehézséget jelentett. Mindez hosszú távon az integráció ellenében ható csoportok támogatását követelte meg. „A nem egyszer szétesőben lévő országok egybentartásához a ruszofób elítélők közül kellett kényszerű társat választani.” (Deák, 2003, 72.) Emellett a posztszovjet térség oroszországinál jóval kaotikusabb gazdasági helyzete is nehezítette a kapcsolatok harmonizálását. A kapcsolatrendszer haszonélvezői továbbra is az utódállamok maradtak. A gazdasági együttműködések mélyítésének nem kedvezett az sem, hogy a szovjet utódállamokban az állami akarattól független gazdasági szereplők nem nagyon léteztek. Így érdemi együttműködésre csak az energetika területén a Kaszpi térségen belül került sor.

Bebizonyosodott, hogy a posztszovjet térség etnikai konfliktusai sem kezelhetőek konfrontáció felvállalása nélkül.

¹⁷⁶ Fél évig egyáltalán nem alkalmaztak vámokat. Mivel ez tarthatatlannak bizonyult kialakították a vámok új, piacgazdasági alapú rendszerét. A rendszer összességében meglehetősen kiszámíthatatlannak és áttekinthetetlennek bizonyult. (Ludvig, 2011A, 210.)

A tényekhez azonban hozzátartozik, hogy 1994 elejéig az orosz külpolitikai mozgásteret korlátozta a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti kiéleződő küzdelem.

Ezzel a „vörös-barna” kritika is a politika legfelsőbb szintjein jelent meg kétségbe vonva az eddigi nyugati orientációt. 1992 őszén a kommunisták azt követelték, hogy az elnök helyett a parlament nevezhesse ki a belügyminisztert és a védelmi minisztert. Ebbe végül Jelcin Gajdar miniszterelnök parlamenti megerősítése érdekében beleegyezett. Más kérdés, hogy a parlament nem támogatta ezután Gajdart. Végül a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között a kompromisszumot az jelenthette volna, ha Gajdar visszavonulásáért cserébe a törvényhozás visszavonja az elnöki hatalmat korlátozó alkotmányos módosításokat, az új alkotmányt pedig később népszavazásra bocsátják. Végül az új miniszterelnök Viktor Sztjepanovics Csernomirgin (1938–2010) lett, azonban az alkotmány korrekciója ezúttal sem történt meg. Mindez a két hatalmi ág közötti fegyveres ellentétet vezetett. (Panyuskin – Zigar, 2008, 35–39.)

A konfliktus összességében nehezítette egy letisztult irányvezetés megvalósítását.¹⁷⁷ 1992 második felére már Jelcin közvetlen környezetében sem volt teljes az egyetértés a külpolitikai irányok tekintetében.

1992 augusztusában a Kül- és Védelempolitikai Tanács (SZVOP) is változásokat sürgetett „Stratégia Oroszország számára” című koncepciójában elítélve a kozirjevi Amerika-centrikus külpolitikát. A tanács szerint Oroszország középhatalmi helyzetét saját fegyveres és nukleáris erejével erősítheti meg.¹⁷⁸

A kritikus hangokat igazolni láttatta az a vélemény, miszerint az orosz vezetés külpolitikai kooperációs készsége nem párosult a „Nyugat” részéről az átmenet érdemi támogatásával.

Az USA közvetve az IMF és más nemzetközi szervezetek útján finanszírozta Oroszországot. Emellett 14 milliárd dollárral közvetlenül is vállalta az orosz átmenet támogatását, amiért különböző feltételeket szabott. Végül valószínűleg csak a felét folyósították a tervezett összegnek. (Simai, 2011, 121.)

Mindezek miatt az orosz politikai berkeken belül a liberális külpolitikai irány rövid idő után tarthatatlanná vált. Ezzel megnőtt a hadsereg és az erőszakszervezetek befolyása. A külpolitika túlzott Amerika-központúságának korrekciójára így a posztszovjet térségen belüli a békefenntartás révén került sor. Kezdetben csak diplomá-

¹⁷⁷ Kiéleződött a Legfelsőbb Tanács és az elnöki hatalom közötti nézeteltérés a külügyi irány vonatkozásában. A Külügyminisztérium elveszítette a külügyek terén a kizárólagos irányítást főként a Jurij Szkokov titkársága alatt működő Nemzetbiztonsági Tanács felállása nyomán. (Deák, 2003, 82.)

¹⁷⁸ A SZVOP 1992 és 1997 közötti anyagait magyarul Deák András György dolgozta föl. (Deák, 2003.)

ciai,¹⁷⁹ majd később már a hadsereg közvetlen nyomásgyakorlása révén.¹⁸⁰ Ez azonban ekkor nem váltott ki a „Nyugat” részéről ellenállást. Ennek legfőbb oka az volt, hogy észlelték a Jelcinnel szembeni erők megerősödését a kozirjev-féle atlantista kurzus társadalmi hitelvesztésével párhuzamosan. Ezért igyekeztek a belpolitikai tendenciákat az orosz rezsim külső támogatásával ellensúlyozni.

A külpolitikai irány letisztulásában meghatározó eseménynek számított az 1993-ban népszavazás által hitelesített alkotmány hatályba lépése. Az új alaptörvény lezárta a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti hatalmi versengést utóbbi javára. Az alkotmány szűkítette a törvényhozás jogköreit és kiszélesítette az elnöki hatásköröket, különösen a külpolitika terén.¹⁸¹ 1994 végére Oroszország belső dezintegrációjának veszélye csökkent, mivel Csecsenföld kivételével minden lényeges szubjektummal megegyezés született.

1999-re a föderatív államigazgatás rendszere lényegében kialakult. A regionális rendszer 89 szubjektumot tartalmazott 51 esetben területi, 38 esetben pedig etnikai elvet követve. Ezzel az Orosz Föderáció 49 területből (oblasztyból), 21 köztársaságból, 10 autonóm körzetből, 6 körzetből (krajból), 1 autonóm területből állt Moszkva és Szentpétervár különleges státuszával együtt. A rendszer Vlagyimir Putyin első elnöki ciklusában változott meg. (Lásd a következő fejezetben.)

1994 után a korábbi kooperatív, atlantista külpolitika komoly irányváltáson ment keresztül. A korábbi reform politika visszaszorult és felerősödtek a külpolitikán belül a korábbi birodalmi reflexek, így a poszt-szovjet térséggel kapcsolatos reintegrációs törekvések. Nemzetközi egyeztetés nélkül az orosz hadsereg ismét pozíciókat szerzett például Grúziában és Tádzsikisztánban. Előbbit be is léptette a FÁK-ba. 1995 januárjában született meg az orosz-fehérorosz egyezmény. Azonban összességében továbbra sem haladt az integrációs folyamat perspektivikusan a posztszovjet térségben. Az új államok ugyanis továbbra sem voltak hajlandók frissen szerzett szuverenitásukról politikai, vagy katonai értelemben lemondani.

Az 1990-es évek közepétől megkezdődött az Egyesült Államokkal ellentétes érdekeltségű középhatalmakkal való kapcsolatok érdemi fejlesztése. Így Oroszország elsősorban Indiával, Irakkal, Iránnal és Kínával igyekezett a kapcsolatait elmélyíteni. Ennek alapjául szolgált politikai tekintélyén kívül a fegyver- és a csúcstechnológiai export. Azonban előbbi esetében korlátokat jelentett a hidegháború utáni leszerelési folyamat, valamint a kedvezőtlen világpiaci helyzet. Végül soron azonban a heterogén érdekek jelentettek érdemi korlátot az együttműködéseknek. A „Nyugat-

¹⁷⁹ 1992 nyarán került sor a dél-ozsét és a dnyeszteren túli helyzet rendezésére.

¹⁸⁰ Így például 1992 októberében leállították a baltikumi csapatkivonást. Emellett a hadsereg részt vett az 1993. júniusi azeri puccsban is. Utóbbi esetében az orosz tőkés csoportok kaszpi-tengeri kőolaj érdekeltségeinek védelme is közrejátszott. (Deák, 2003, 93.)

¹⁸¹ A mindenkorai külügyminisztert az elnök választhatta és nevezhette ki.

tal” való ellentétek elsősorban a délszláv konfliktus¹⁸² és a NATO keleti bővítése¹⁸³ kapcsán éleződtek ki.

Jelcin 1996-os újraválasztását követően felgyorsult a privatizáció folyamata. Ezzel a folyamat gazdasági győzteseiként egyre erőteljesebben jelent meg egy új heterogén politikai erőcsoport Oroszországban az orosz nagytőkések, „oligarchák” révén.

Az „oligarcha” elnevezés a köznyelvben és a politológiai szakirodalomban egyaránt elterjedt és vitatott tartalommal bíró fogalom. A könyvben az orosz oligarcha kifejezés esetében a Vitalij Ivanov által alkalmazott definíciót alkalmazom. „Az oligarcha egyáltalán nem feltétlenül nagykapitalista vállalkozó. A mai oroszországi oligarcháknak nagyon gyakran hivatalos státuszuk van (lehetnek közhivatalnokok, politikusok, közéleti szereplők és üzletemberek), ténylegesen irányíthatnak ilyen-olyan állami struktúrákat és rendelkezhetnek forrásaik fölött, de az is előfordul, hogy fél-legálisan vagy nem-formálisan tartják ezeket ellenőrzésük alatt. Az oligarchát több minden teheti oligarchává: 1. az állam kormányzásában való részvétel; 2. valamilyen jelentősebb tulajdon (magán-, állami vagy vegyes tulajdon) ellenőrzése, vagy az, hogy hatalmi jogosítványai és/vagy tekintélye megengedik neki valamilyen jelentősebb tulajdon újraelosztását vagy saját jogon való részvételt ebben az újraelosztásban; 3. képvisellettellel rendelkezik a nyilvános térben közvetlenül vagy tömegmédiák, esetleg pártok, társadalmi szervezetek stb. közvetítésével.” (Ivanov, 2006, 29., idézi: Szilágyi, 2011, 54.)

Ez az újjgazdag orosz réteg az ún. kuponos privatizáció révén hatalmas vagytonokat halmozott fel. Tagjai egyrészt a szocializmus idején hatalmi pozícióban lévő káderekből kerültek ki, akik a rendszerváltás idején jó ütemérzékkel fogtak bele a privatizációba; másrészt az 1991 előtti időszakban illegális üzleti tevékenységet folytatók köréből, akik a Szovjetunió megszűnését követően megfelelő kapcsolatokkal és tapasztalattal rendelkeztek vagyonuk átmentésére. (Simai, 2011, 69.)

Az oligarchák érdekei egyszerre voltak gazdaságiak és politikaiak. Az 1990-es évek elején az orosz tőke kezdeményező szerepet elsősorban a közel-külföldön vállalt. Ez a helyzet azonban Jelcin második elnöki ciklusára érdemben változott meg. Az egymással is küzdő oligarchák egyre nagyobb mértékben vonták önös érdekeik szolgálatába a legfontosabb állami intézményeket és pozíciókat. Tették ezt úgy, hogy többnyire figyelmen kívül hagyták a – föderatív központtal szemben tradicionálisan passzív – társadalmi érdeket. Összességében az egyre növekvő politikai és gazdasági befolyásukkal egyre jobban rongálódott az állami szuverenitás is.¹⁸⁴ A hatalmi

¹⁸² A balkáni politikában változás történt orosz részről a NATO-bombázások megkezdődésével, mivel azt az ENSZ BT megkerülésének értékelték.

¹⁸³ Míg 1991 decemberében Jelcin felvetette a NATO-ba való orosz belépést, (Sz. Bíró, 1999, 117.) addig kevesebb mint két évvel később 1993 októberében már Oroszország potenciális fenyegetésének értékelte a katonai tömb keleti terjeszkedését.

¹⁸⁴ Mindez annak is betudható volt, hogy a választásokat követően Jelcin súlyos szívbetegsége miatt a napi politikai ügyek intézését kevésbé tudta ellátni. Az orosz elnök ténylegesen csak 1997 tavaszától tudta elvégezni a feladatait.

bürokrácia és az oligarchia közötti konfliktus lényegében 1997-ben vette kezdetét és egészen 2003-ig Hodorovszkij letartóztatásáig tartott.¹⁸⁵

1996 januárjában Kozirjevet Jevgenyij Makszimovics Primakov váltotta a Külügyminisztérium élén.¹⁸⁶ Kozirjevvel szemben a Primakov-féle külpolitika a korábbiakhoz képest jobban támaszkodott az ország meglévő pozícióira és a „Nyugatkövető” magatartás helyett sokkal inkább alakítójává akart válni a nemzetközi politikának. A Primakov-féle külpolitika bár nem volt egy koherens külpolitikai doktrína, azonban a külvilág felé mégis egységes irányként foglalta magába a Jelcini éra elején megjelenő fragmentált irányzatokat. Az előző évek eleinte alkalmazkodó majd később konfrontatív külpolitikájával szemben egy kemény, ugyanakkor kooperatívabb irányt képviselt.

A Jelcin második elnöki ciklusában érvényes külpolitikai vonal elfogadta a bipoláris világrend megszűnését, ugyanakkor az egypólusú Amerika-centrikusság helyett egy többpólusú világot vizionált, ahol meghatározó szerepe lehet Oroszországnak. Primakov miniszterelnökként is folytatta a szövetségkereső és reintegrációt¹⁸⁷ támogató külpolitikát.

Oroszország 1998-ban korlátozott jogokkal, de tagja lett a világ legfejlettebb 7 országát magába foglaló együttműködési fórumnak a G7-csoportnak G8-ra bővítve azt. 1999-ben a világ 19 legnagyobb gazdaságát és az Európai Uniót tömörítő G20 csoportnak lett Oroszország teljes jogú tagja. Utóbbi szervezet lényegében átvette a G8 szerepét, így Moszkva teljes jogú tagságával növekedett nemzetközi presztízse. A nemzetközi intézmények, különösen az IMF nyomására 1996-ra fokozatosan megszűntek az exportvámok, az engedélyezési eljárások és a kvótához kötött exporttermékek száma is jelentősen csökkent. (Ludvig, 2011A, 210.)

Az 1998-as gazdasági válság komoly károkat okozott Oroszország belső szuverenitására és stabilizálódására. Az állam közfeladatait a korábbiakhoz képest még nagyobb nehézségek árán és komoly fennakadásokkal tudta ellátni, ami a társadalom további elszegényedéséhez és elégedetlenséghez, a bürokrácia korrumpálódásának felgyorsulásához és a helyi oligarchikus hatalmi erők további megerősödéséhez és

a területi dezintegrációk, szeparatizmusok újbóli megjelenéséhez vezetett.¹⁸⁸

Végül a válság jelentős reformokat idézett elő az orosz gazdaságban.¹⁸⁹ Ennek révén 1999-ben, vagyis igen hamar megkezdődött a konszolidáció időszaka. Az államháztartási reform révén a költségvetés és az államadóság helyzete jelentősen javult. Előbbi esetében a korábbi deficittel szemben többletet értek el, utóbbi pedig az 1999-es GDP 100 százalékaról kevesebb, mint egy évtized alatt 5 százalék alá csökkent. A valódi konszolidáció azonban igazán az csak Putyin elnöksége alatt kezdődhetett meg.

3.4.3 Orosz állami szuverenitás Vlagyimir Putyin vezetésével

Jelcin második elnöki ciklusa legvégén, 1999 szilveszterén váratlanul lemondott és Vlagyimir Vlagyimirovics Putyin miniszterelnököt kérte föl az államfői teendők ellátására. Végül Putyint 2000 tavaszán választották meg Oroszország második elnökévé.¹⁹⁰ Ekkorra Oroszország kül- és belpolitikai értelemben is komoly kihívásokkal találta szemben magát. Moszkva számára a legfőbb belső fenyegetést a szeparatista és az orosz oligarchikus törekvések okozták;¹⁹¹ a külső stabilitás esetében az orosz határok mentén terjeszkedő NATO jelentett komoly kihívást. Putyin első államfői ciklusát ezért Oroszország belső és külső szuverenitásának helyreállítása és az államon belüli erózió felszámolása vezérelte. A konszolidáció alapját az állami recentralizáció, másrészt a kormányzati működés szempontjából stratégiai fontosságú ágazatok megerősítése és állami felügyelet alá vonása jelentette.

Mindezt Putyin már 2000. decemberi programbeszédében is kiemelte. „Oroszországnak erős államhatalomra van szüksége és ezt meg is kell teremtenie. Ez nem totalitárius rendszerhez való visszatérést jelent. Az erős államhatalom Oroszországban nem más, mint a demokratikus, cselekvőképes, föderatív berendezkedésű jogállam hatalma. (...) Ez nem parancsuralmi

¹⁸⁵ Az oligarchákról lásd részletesen David E. Hoffman „Oligarchák. Erő és hatalom az új Oroszországban” című könyvét (Hoffman, 2005), valamint Lee S. Wolosky „Putyin és a plutokraták” című írását. (Wolosky, 2000.) Hodorovszkij politikai manővereiről és a Jukosz vagyon újraosztásáról lásd még Sz. Bíró Zoltán „Állam és oligarchia” című írását (Sz. Bíró, 2003) és Gereben Ágnes „Az orosz kapcsolat” című munkájának témával foglalkozó részét. (Gereben, 2010A, 45–59.)

¹⁸⁶ Primakov 1998 szeptemberéig volt külügyminiszter, utána 1999 májusáig miniszterelnökként folytatta politikai pályafutását.

¹⁸⁷ Bár Oroszország lemondott a birodalmi restaurációs törekvéseiről, ez azonban lehetővé tette az integráció fejlesztését az erre hajlandó utódállamokkal. Így született meg például 1996-ban az orosz-fehérorosz unió.

¹⁸⁸ 1999 végén ismét felerősödött a Csecsenföld szeparatizmus, ami áttevődött Dagesztán területére is. A dél-oroszországi függetlenségi törekvések miatt 1999 októberében katonai beavatkozásra is sor került (második csecsen háború). Az elszakadási törekvések leverése végül nagy mértékben növelte az oroszok körében az akkori miniszterelnök Vlagyimir Putyin presztízst.

¹⁸⁹ A hármas intézkedéscsomagba tartozott a rubel nagyarányú leértékelésével egyenértékű sávszélesítés, az orosz állami értékpapírpiacon befagyasztása és az orosz vállalati és bankszféra külföldi hiteltörlesztésének három hónapos moratóriuma. (Ludvig, 2011B, 460.)

¹⁹⁰ A győzelem elsőprőben nagy volt. 11 riválisa közül 8-an nem érték el a szavazatok 1 százalékát. Gennagyij Zjuganov, Grigorij Javlinszkij és Vlagyimir Zsirinovszkij együttesen csak a voksok 35 százalékát szereztek meg.

¹⁹¹ Janus Bugajski a Jelcini vezetés idején az oligarchák befolyását „az állam foglyul ejtésével jellemezte”. Véleménye szerint az 1998-as orosz pénzügyi válság megmutatta a politikai vezetés számára, hogy az oligarchák számára fontosabb önös érdekük az államnál és utóbbit akár fel is áldozzák előbbi érdekében. (Bugajski, 2004.)

tervezéshoz való visszatérés. (...) Nem, itt arról van szó, hogy az oroszországi állam képes legyen az ország gazdasági és szociális erőinek hatékony összehangolására, az érdekek egyensúlyban tartására, a társadalmi fejlődés optimális céljainak és paramétereinek meghatározására, elérésük feltételeinek és mechanizmusainak kialakítására. (...) A jelenlegi helyzet azt követeli meg, hogy az ediginél nagyobb állami befolyást gyakoroljunk a gazdasági és társadalmi folyamatokra.” (Gevorkjan – Tyimakova – Kolesznyikov, 2000., idézi: Szilágyi, 2011, 119–120.)

Putyin ígéretet tett az oligarchák „elpusztítására”. Ez lényegében egyet jelentett az elnöki hatalomtól független és érdekeivel szemben álló hatalmi központok függetlenségének felszámolásával, ami vonatkozott a legfontosabb politikai közintézményekre (Állami Duma, Szövetségi Tanács, kormány), a regionális politikai és gazdasági elitekre, a releváns ellenzéki pártokra, így az Orosz Kommunista Párt körére és a független tömegmédiákra. Az elnöki adminisztrációba gondosan kiválasztott személyek kerültek. Közülük is kiemelkedő számban rekrutálódtak az erőszak-szervezetek környékéről. Mindez Putyin korábbi KGB-s múltjának volt betudható.

„Egy részük személyes kapcsolatok révén került a végrehajtó intézmény csúcsszerveibe, mások szakértőként, illetve az üzleti életben, az oligarcha szerzett érdemeik, tapasztalataik nyomán kerülnek az elnöki adminisztrációba. A törvényhozásban, vagyis a dumában működő parlamenti pártok többsége a végrehajtó hatalom támogatója, illetve lojális ellenzék.” (Simai, 2011, 34.) A magas rangú hivatalnokok az állami vállalatok igazgatótanácsaiban is helyet kaptak. Így ilyen tisztséget tölthetett be többek között Szergej Ivanov az Egyesült Repülőgépiari Konzorciumban, Alekszander Zsukov és Szergej Nariskin az államvasutaknál (RZSD) és a közszolgálati televízió egyes csatornáin (ORT), Viktor Hrisztyenko – pedig többek között – az olajvezetékeket üzemeltető Transznyefnél; az Elnöki Adminisztráció helyettes vezetője Igor Szecsín a Rosznyefty igazgatótanácsának elnöke lett.¹⁹²

Putyin első lépései között kezdődött meg – a helyi oligarchikus hatalmi struktúrák megtörése céljából – a Föderáció közigazgatási reformja. Ennek keretében a Szövetségi Gyűlés reformja révén csökkentették a területi egységek autonómiáját.¹⁹³ Ezzel párhuzamosan pedig megváltoztatták a szubjektumok vezetőinek státuszát is.¹⁹⁴ Ezzel a föderatív központ és a regionális szint közé egy közvetlenül az elnöknek

¹⁹² Erről részletesen esik szó Szilágyi Ákos „Túlrányított demokrácia, Orosz lecke” című kötetének Putyinburg című fejezetében. (Szilágyi, 2011, 125–134.) Az állami elit új „csékista” összetételéről részletesen számol be Olga Krisztanovszkaja „Anatomija rossziszskoj eliti” című munkájában. (Krisztanovszkaja, 2004.)

¹⁹³ Ezzel a kormányzók nem választással, hanem elnöki kinevezéssel kaptak mandátumot. A korábbi 89, későbbi összevonásokkal 83 szubjektumot hét szuperrégióba rendelték. Az új egységek élére az elnök által választott és kinevezett – az államfőt teljes jogkörrel képviselő – meghatalmazottak (polnomocsnije predsztavityeli) kerültek. Hozzájuk hasonlóan kerültek kinevezésre az apparátusok tagjai is.

¹⁹⁴ A 2003. május 13-i 849. számú elnöki rendelet végül a korábbi kétszintes politikai irányítási rendszert felváltotta egy új háromszintes struktúra.

alárendelt irányítási szint épült be. Ennek révén a helyi autonóm kormányzók föderatív szolgálatok fölötti ellenőrzési és rendelkezési joga minden szubjektumból visszakerült a föderatív központba. (Szilágyi, 2011, 143–152.) Ezzel Putyin a helyi oligarchikus hatalmat megtörve állította helyre az állam területi szuverenitását.

A centralizációt segítette Putyin azon felismerése miszerint a 21. századra a nemzetközi és a belföldi kapcsolatok alakításában nem csak politikai, hanem gazdasági szereplők is nagyfokú hatalommal bírnak.¹⁹⁵ Belátta, hogy a politikai értelemben vett szuverenitás a világban és így a posztszovjet térségben önmagában nem sokat jelent, ha nincs megtámogatva tényleges gazdasági alapokon nyugvó erőforrásokkal, vagyis ha egy állam gazdasági értelemben ténylegesen nem szuverén.

Ezért a Putyin vezette adminisztráció célként tűzte ki az 1990-es években kialakult torz piaci viszonyok felváltását egy olyan állam által dominált gazdasági rendszerre, mely a politikai vezetés és stratégiailag fontos nagyvállalatok összefonódásával képes megőrizni, vagy akár növelni Oroszország tényleges szuverenitását. Ezzel vált fontossá Oroszország energetikai, különös tekintettel kiemelkedő kőolaj- és földgázpotenciáljának és az infrastruktúrájának fejlesztése, állami ellenőrzése vagy akár tulajdonlása.¹⁹⁶ Putyin első két elnöki ciklusa alatt az energetika mellett a hadiipar is kitüntetett figyelemben részesült.¹⁹⁷ A gazdasági húzóágazatok révén a Putyin-féle kormányzat biztosítani tudta az állam belső szuverenitásának helyreállításához szükséges gazdasági alapokat.¹⁹⁸ A politikai vezetés a pénzügyi tartalékok képzése mellett megkezdhetette a nagy állami elosztórendszerek konszolidációját is. Mindez komoly társadalmi legitimitációt biztosított a Putyin vezette kormánynak.

Ezzel Putyinnak sikerült már az első elnöki ciklusa alatt az ún. illiberális túlrányított demokrácia tényleges és kizárólagos irányítását megszereznie és növelnie.

A túlrányított demokrácia (overmanaged democracy, oroszul szverhupravljajemaja demokratyija) kifejezés Nyikolaj Petrov orosz politológustól származik. A fogalom egy olyan rendszert takar, ahol a demokratikus procedúrákat és döntéseket a politika csúcsán lévő csoport – Oroszország esetében az elnök – a politikai rendszer minden szintjén, minden hatalmi ágban létrehozza. Így saját kinevezettjein keresztül a lehető legteljesebb körű politikai irányítást

¹⁹⁵ És valóban: a multinacionális vállalatok és más gazdasági erőközpontok gazdasági és politikai befolyásukkal a történelemben talán soha akkora hatást nem gyakoroltak a nemzetállamok szuverenitására, mint az új évezred kezdetén.

¹⁹⁶ Az orosz energiapolitikáról a könyv III. részében esik szó.

¹⁹⁷ A 2000-ben elfogadott katonai doktrína értelmében a hadsereg modernizálását és újjászervezését tűzték ki célul a létszám csökkentése mellett. Ezzel ismét komoly állami szerepe lett az orosz hadiipar exportért felelő állami monopolvállalatnak a Roszoboronekspozitnak (Roe), mely sokban hasonlít a Gazpromhoz. Putyin első két elnöki ciklusa alatt 6 szorosára emelkedett 2000 óta a katonai költségvetés. (Bugajski, 2008, 160.) Meg kell azonban jegyezni összehasonlításképpen, hogy ez csupán tizede volt az amerikaiak és fele a kínainak.

¹⁹⁸ 1998-as pénzügyi válságot követően az orosz gazdasági növekedés évente 7-8 százalékos volt, ami a reáljövedelmek évi csaknem 10 százalékos emelkedésével párosult.

képes elérni anélkül, hogy a formálisan demokratikus intézményi keretet felszámolná. (Petrov, 2009.) Illiberális demokrácia alatt egy személyi szuverenitás tekintetében korlátozott politikai rendszert értek. A Putyini illiberális demokrácia eszerint ugyan nem tekinthető diktatúrának, azonban egy autoriter jelleggel működő rendszerként fogható fel.

A jelicini érához képest nem az autoriter rendszerépítés volt újdonság, hanem az, hogy Putyinnak sikerült a heterogén oligarchikus érdekeket a központi állami érdek alá rendelni. Az elnöki adminisztráció, mint az állam által konszolidált főhatalom sikeresen tudta az orosz oligarchákat a kormányzat érdekeinek megfelelő irányba mozdítani (ha kellett elmozdítani). Ezzel a politikai ügyek többségének intézése ugyan továbbra is az oligarchák és köreik kezében maradt, többen közülük még saját érdekszférájukat is bővítették Putyin hatalomra kerülése óta, azonban a centrálisan működtetett rendszer a korábbiaknál technokratikusabb és egyben erősebb is lett. (Ivanov, 2006, 40.)

Összességében Putyin pragmatista ideológiamentes államépítő munkájával és a szovjet időszak óta nem tapasztalt életszínvonal emelkedéssel sikerült meghaladnia az 1990-es években kialakult politikai törésvonalakat. Ugyanakkor a választási rendszer 2000-es, 2003-as, 2004-es és 2007-es reformja és a független médiumok állami kontroll alá vonása nagymértékben járult hozzá a politikai pártok marginális szerepének konzerválásához és a szavazások centrális ellenőrzésének kiterjesztéséhez, amit a független médiumok központi kézbe vétele is megerősített.¹⁹⁹

Putyin első elnöki ciklusában is igyekezett valamilyen formában a közel-külföldet reintegrálni. Ennek jegyében 2001-ben létrehozták az Eurázsiai Gazdasági Közösséget, melyhez 5 volt szovjet köztársaság csatlakozott.²⁰⁰ Az együttműködés azonban csak formális volt. A posztszovjet térség integrációja továbbra is lassan haladt előre és a tagok között is kiéleződtek az ellentétek. Sokak, így például Janus Bugajski szerint a Putyin vezette rezsim elsőszámú célja a reintegrációval a külföldi hatalmak FÁK-országok területén való – elsősorban katonai – befolyásának megakadályozása illetve korlátozása, melynek legfőbb eszközévé már nem a katonai erő, hanem a gazdasági behatolás vált. (Bugajski, 2008, 7–8.)

Míneközben 2003-ig az orosz külpolitika nem sokat változott. Putyin külügyminiszterének Igor Szergejevics Ivanovot nevezte ki. Személye a Primakov-féle irányvonal folytatását jelentette. „Miközben együttműködésre törekedett a „Nyugat-

tal”, a Kreml olykor „Nyugat-ellenes” retorikát alkalmazott odahaza, hogy biztosítsa a maga számára a hadsereg és a biztonsági szolgálatok támogatását.” (Gecse, 2007, 341.) A 2000-ben elfogadott külpolitikai stratégia Oroszországot ismét nagyhatalomként nevesíti (Foreign Policy Concept of the Russian Federation, 2000, 1.), azonban a 2001. szeptember 11-én Amerikát ért terrortámadás után a 2003-as iraki háborúig az amerikai-orosz viszony rövidebb időre látványosan is javult.²⁰¹ A NATO 2002-es római csúcán megszületett a NATO-Oroszország Tanács (NRC).

Oroszország Putyin vezetésével ugyanakkor nagyon ügyelt arra, hogy a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozásával tényleges szuverenitása ne csorbuljon, sokkal inkább egy multipoláris világ kialakulásával növelje saját nemzetközi szerepét. Ennek a politikának az eredményeként lazább kapcsolatokra törekedett azokkal a nemzetközi szervezetekkel, ahol a nemzetközi együttműködés kikényszeríthető szabályait és normáit alakítják ki és érvényesítik. Ugyanakkor Moszkva szorosabb viszonyt kívánt elérni azokban az intézményekben, melyek az együttműködések általánosabb elveit, vagy technikai kérdéseit rendezik. (Simai, 2011, 150.)

A nyugatos, liberális Anatolij Csubajsz az oroszországi politikai és gazdasági átalakítás meghatározó szereplője 2003-ban a „liberális birodalom” új államideológiájáról tartott beszédet. Csubajsz szerint a liberális imperializmus „nem jelenti a határok erőszakos megváltoztatását, (...) ám annál inkább jelent gazdasági expanziót és feltételezi az orosz állam erőteljes aktivitását az orosz tőke és az orosz vállalkozói osztály expanziójának támogatása terén”. Emellett „köteles közvetlenül, törvényes eszközökkel mindent megtenni a szabadság és a demokrácia alapértékeinek támogatásáért nemcsak Oroszországban, hanem minden vele szomszédos államban is”. (Sz. Bíró, 2004.)

Az orosz elnök bel- és külpolitikai lépéseivel ismét megjelent a nemzetközi és magyarországi diskurzusban az orosz birodalmi gondolat veszélye. Putyin 2005. április 25-én megfogalmazta, hogy „a Szovjetunió megszűnése a 20. század legjelentősebb geopolitikai katasztrófája volt”, mivel az radikálisan megváltoztatta az addigi globális egyensúlyt. Ezzel az orosz elnök mintegy rehabilitálta az egykori birodalmat.²⁰² A 2007-es müncheni beszédében Putyin keményen támadta a NATO azon törekvéseit, melyek értelmében egy-egy ország vagy ország-csoport érdekeit szolgálja ki mások rovására.

Végül a NATO keleti bővítése az egykori szovjet területeken, valamint a stratégiai rakétavédelmi rendszerek kiépítése a kelet-közép-európai térségben ismét rontott az amerikai-orosz viszonyon. A felek kölcsönösen bírálták egymást azzal, hogy

¹⁹⁹ Hozzá kell azonban tenni, hogy a választási rendszer centralizált szabályozásának kezdete 1997-ig, azaz Jelcin második elnöki ciklusáig nyúlik vissza, tény azonban, hogy annak kitesztelése 2000 után kezdődött el. Erről részletesen lásd Szilágyi Ákos „Túlrányított demokrácia, Oroszlecke” című kötetének „Politikai szint: pártok, parlament, választási rendszer, jogállam” című fejezetét. (Szilágyi, 2011, 152–174.)

²⁰⁰ A közösséghez Oroszország mellett Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán tartozott, akikhez 2005-ben Üzbegisztán is csatlakozott. A felek célja egy több lépcsőben történő gazdasági együttműködés volt.

²⁰¹ Köszönhetően annak, hogy mindkét fél számára egyszerre jelentett ekkor komoly fenyegetést a nemzetközi terrorizmus. Ezt a felismerést erősítette orosz részről 2002. májusi észak-kaukázusi merénylet és az ugyanezen év októberében lezajló moszkvai túsdráma.

²⁰² Roszsijszkaja Gazeta, Ápril 26, 2005.

„puha háborút” (soft war) folytattak az orosz közel külföld területein így a Kaukázus térségében és Kelet-Európában.

A puha háborúban a felek nem törekedtek egymással nyílt katonai összeütközésre. Számos szakpolitikai területen megmaradt az együttműködés a felek között, így az Irán elleni szankciók és az Afganisztáni háború vonatkozásában is lényegében egy véleményen voltak. Ugyanakkor kvázi háborúról is beszélhetünk Moszkva és Washington között, hiszen Putyin első két elnöki ciklusa alatt számos nyugatbarát fordulatot előidézní igyekvő színes forradalomra került sor a posztsovjeti térségben. Gondoljunk csak a 2003. novemberi grúzai „rózsás forradalomra”, a 2004. novemberi ukrainai „narancsos forradalomra”, a 2005. márciusi kirgiz „tulipános forradalomra.” Mindezek mögött az orosz fél rendre amerikai beavatkozást sejtett. 2008-ban a kaukázusi ellentétek Grúziában az oroszokkal való katonai összecsapással végződtek.

Valójában az orosz-amerikai konfliktusok hátterében nem kizárólag katonai, hanem energetikai ellentétek húzódtak meg. Így a belső-ázsiai térségben a szénhidrogén készletek és infrastruktúra feletti befolyásszerzésért, illetve az Európai Uniótól elválasztó tranzitországok energiahálózataitól zajlott komoly küzdelem. Erről részletesen lásd a IV. részt.

A feszült orosz-amerikai viszony csak Obama „nyitás” politikájával,²⁰³ Dmitrij Medvegyev „átmeneti” elnökségével és a világgazdasági válsággal kezdett enyhülni.

Oroszország belső szuverenitásának konszolidációja és a közel-külföld irányában zajló befolyásmegőrző, illetve növelő stratégiájának létalapja a 2008-as gazdasági válság kezdetével látszott meginogni. Ennek legfőbb oka az energiahordozók tartósan magas világpiaci árának jelentős visszaesése volt. A gazdasági nehézségek miatt a felhalmozott pénzügyi tartalékok is apadni kezdtek. Ezzel ugyan sikerült megőrizni a társadalom belső stabilitását, azonban ezzel párhuzamosan csökkent egy esetleges gazdasági modernizáció megvalósításának esélye. Mindez egyben elodázhathatja az orosz nyersanyagexport-függőség mérséklését is. Csubajsz 2010-ben a korábbi liberális birodalmiság korlátaira hívta fel a figyelmet.²⁰⁴

A 2000-es évek közepén beköszöntő hidegbékeként is elnevezett időszakról kezdődően különböző vélemények alakultak ki a magyar értelmiségi körökben Oroszországról. Szilágyi Ákos szerint „Oroszországban a birodalmi örökségen nyugvó adminisztratív állam, a föderatív központi állam a modern nemzetállamot szimulálja az új ezredfordulón: Putyin hatalomra kerülése óta”. (Szilágyi, 2012, 140.)

²⁰³ Az amerikai külpolitikai irányváltásának egyik meghatározó eleme volt, hogy a korábbi interkontinentális rakéták ellen védő rendszer helyett már a közepes és rövid hatótávolságú ún. fokozatos (layered) rendszer elemeit kívánják Lengyelországban kipróbálni.

²⁰⁴ A Jegor Gajdar emlékére rendezett közgazdaságtudományi előadássorozat keretében Csubajsz visszafogottan bár, de elismerte, hogy a kőolajból és földgázból származó többletbevételek révén 2000 és 2010 között megduplázódott az ország GDP-je, ez azonban nem párosult Oroszország modernizációjával. Anatolij Csubajsz: Innovacionnaja ekonomika v Rosszii – sto gylaty? (Csubajsz, 2010.)

Schöpflin György szerint Putyin hatalomra kerülésével kialakult „egy valame-lyest modernizált birodalmi szemlélet”, ahol a hagyományos birodalmi gondolat korszerűsített formát és tartalmat kap. Ennek alapját a „szuverén demokrácia” ideológiája adja, melyben az energiahordozók kiemelt szerepet kapnak az Európai Unióval kialakult kapcsolatrendszer vonatkozásában is. (Schöpflin, 2007, 10.) Schöpflin szerint a fogalomban a hangsúlyos elem a szuverenitás, a demokráciát „egy felülről jövő kézi vezérlés képviseli. Főbb ismérvei: visszaállítani Oroszország nagyhatalmi státuszát, legfőképpen a volt szovjet birodalom államaiban, amelyeknek a függetlensége csupán egy nem túl komolyan veendő látszat. A nyersanyag-konjunktúrából származó előnyöket külpolitikai célokra kell felhasználni, hogy minél erősebb pozícióba kerüljön Moszkva.” (Uo.)

Gereben Ágnes – Schöpflinhez hasonlóan – úgy látja, hogy „a kőolaj- és földgáz-ellátást Moszkva igen hamar gazdaságon kívüli – esetenként az adott ország szuverenitását veszélyeztető politikai – feltételekhez köti”. (Gereben, 2011, 8.) Ennek a feltevésnek az alapját Gereben abban látja, hogy Oroszország egy „birodalmát veszített, de birodalmi tudattól gyötört” hatalom. (Uo. 118.)

Ezzel szemben Simai Mihály szerint a birodalmi Oroszországhoz való visszatérés nem lehetséges. „Úgy lehet talán fogalmazni, hogy Oroszország nemzetközi hatalmi törekvéseiben egyrészt jelen van egy korábban globális hatalom magáról alkotott képe, amelyben a nosztalgia és a keserűség keveredik, másrészt az ország érdekeire, hatalmi helyzetének és lehetőségeinek racionális értékelésére, s a nemzetközi rendszerben való aktív részvétel fontosságára épült pragmatizmus.” (Simai, 2011, 112.)

Az orosz birodalmiságról szóló diskurzusok különbözősége annak is betudható, hogy különbözőképpen ítélik meg a Putyin vezette orosz rendszert és annak szuverenitás törekvéseit. Tény, hogy az 1990-es évek „oligarchikus policentrikusága” helyére Putyin egy „bürokratikus monocentrikus” hatalmi rendszert épített ki Oroszországban, (Szilágyi, 2011, 190.) azonban ez az új politikai rend különböző narratívákban kerül értelmezésre. Másként értékelhető Oroszország belső szuverenitásának helyreállítása, a nyugati mintáktól eltérő centralizált „illiberális” demokráciája és alapvetően nyersanyag bázisú állami bevételeinek felhasználása miatt. Az irányított demokrácia egyik oldalról a birodalmiság újjáéledését jelzi, másik oldalról a szovjet összeomlást követő anarchikus és oligarchikus politikai, gazdasági és társadalmi rend „beszpregyel”²⁰⁵ korszakának lezárását, egyben az eurázsiai térség stabilitásának és pacifikálásának garanciáját biztosítja. A 2000 után lezajló reformintézkedések

²⁰⁵ A beszpregyel orosz kifejezéskifejezés („besz” = nélkül, „pregyel” = határ) a köznyelvben akkor érvényes, ha a formális, mindenkire érvényes, intézményesen betartott és betartatott törvényesség megszűnik, a pusztán fizikai erőszak hatalma bármikor törvényt bonthat, a törvény semmibe vehető, az erősebbek számára semmiféle norma vagy határ nem létezik. (Szilágyi, 2011, 47.)

mögött egyik olvasatban az orosz társadalom elnyomását látjuk; másokban pedig éppen a társadalmi érdekeket figyelembe vevő állam képe bontakozik ki, amely kiszabadítja az embereket az öncélú oligarchák és az 1990-es évek káoszának egzisztenciális fogságából.

Egyik oldalon az orosz külső és belső szuverenitás tényleges szuverenitás elemének kiteljesítését segítő taktikai lépéseket látnak, melyek célja a demokrácia felszámolása és így, a birodalmi gondolkodásmód és egyben a birodalom felélesztése. (Sevcova, 2004, Anderson, 2007.) Eszerint egy „neoimperialista” állam képviselőiben egy újfajta birodalmi politikával állunk szemben, mely a pénz, a természeti erőforrások, a diplomácia és a propagandaeszközök segítségével valósítható meg. (Bugajski, 2008, 4–5.) Ez a felfogás Kelet-Közép-Európában az aszimmetrikus bilaterális viszonyrendszerben rejlő kockázatokra hívja fel a figyelmet, különösen az energiaimport-függőség vonatkozásában. (Schöpflin, 2007.)

A másik oldalon a tényleges szuverenitás elem kiterjesztésének korlátait, az elismerően alapuló szuverenitás elem dominanciájának felszámolhatatlanságát hangsúlyozzák, melynek elsőszámú oka az orosz gazdaság érdemi modernizációjának elmaradása. (Simai, 2011.) Utóbbi narratívát képviselők szerint semmivel sincs kevesebb demokrácia a putyini érában mint az 1990-es évek Oroszországában (Ivanov, 2006, Szilágyi, 2011.), ugyanakkor elismerik, de igazolhatónak látják a demokratizáció korlátozott megvalósíthatóságát. Ennek elsőszámú okát az orosz politikai kultúra sajátosságában, az ország méretei és soknemzetiségű összetételében látják. (Buszigina – Filippov, 2009.)

Sz. Bíró Zoltán szerint a putyini Oroszország egy sajátos önképpel rendelkezik, ami összefügg a szuverenitás esetleges elvesztésétől való félelemmel. Mindez visszavezethető az 1990-es évek politikai tapasztalataihoz.²⁰⁶ Véleménye szerint Putyin második elnöki ciklusa már nem is irányított demokrácia, hanem ún. szuverén demokrácia. Mindez három dolgot is jelent egyszerre. Egyrészt, hogy az oroszok visszaszerezték saját jogukat a rájuk vonatkozó döntések felett, vagyis nem kívülről irányítják őket, hanem ők maguk a végső szuverének. Másrészt abban a tekintetben is szuverének, hogy kizárólag ők döntenek el a saját kulturális és történelmi feltevéleik között, hogy mi a demokratikus. Harmadrészt, hogy két valódi szuverén demokrácia létezik csak az Egyesült Államoké és Oroszországé. Ennek oka, hogy a többiek vagy nem elég demokratikusak (pl. Kína), vagy nem eléggé szuverének (pl. az USA európai szövetségesei, Japán). (Sz. Bíró, 2010A, 64–65.)

²⁰⁶ Ezt az időszakot ugyanis Sz. Bíró szerint az orosz politikai elit nagy része úgy tartja számon, hogy akkoriban az ország elvesztette számos tekintetben a szuverenitását.

III. RÉSZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ ÉS OROSZ BIRODALMISÁG A GÁZSEKTORBAN

1. Európai integráció és nemzetállami szuverenitás a gázszektorban

1.1 Energiahordozó-váltás: a földgáz mint politikai terület megjelenése

Európában a földgáz piacával sokáig nem foglalkoztak közösségi szinten. Közvetlenül a II. világháborút követően a fő hangsúly a szén- és acélipari együttműködésen volt.²⁰⁷ Ennek alapját az 1952-ben hatályba lépő Európai Szén- és Acélközösséget (ESZAK-ot) létrehozó Párizsi Szerződés rendelkezése biztosította. A funkcionalistaelven létrehozott dokumentum hosszú idő után megalapozta a békét Európa nyugati felén. Ezzel megkezdődhetett a földrész gazdasági és politikai integrációja is.

Az 1950-es évek közepére azonban a szénfogyasztás energiamérlegen belüli árnya fokozatosan csökkent.²⁰⁸ Ebben meghatározó szerepe volt a kőolaj ár 1947 és 1970 közötti folyamatos esésének.²⁰⁹ Ezzel az európai szénalapú gazdaság fokozatosan szénhidrogén-alapúvá vált. Az energiahordozó-váltás azonban komoly kihívás elé állította Nyugat-Európát, mivel az alapító szerződéseket létrehozó tagállamok jelentős szénhidrogén készletekkel nem rendelkeztek. Európa energiaexportőről rövid időn belül energiaimportőrré vált.²¹⁰

²⁰⁷ Az 1950-es években Nyugat-Európa fűtőanyag-felhasználásának több mint négyötödét a szén adta, döntően belső (belga, francia és nyugat-német) forrásból.

²⁰⁸ Ekkortól kezdtek el a szénárak fokozatosan csökkenni. A termelési költségek és az árak között kialakuló rést állami támogatásokkal kellett pótolni. Ezzel a kereslet és a termelés is csökkenésnek indult. A szénfogyasztás visszaesésével az ESZAK jelentősége is csökkent.

²⁰⁹ Ez a háború utáni olaj iránti kereslet csökkenésének és a termelés bővülésének volt köszönhető. (Szemerkenyi, 2007A, 22.)

²¹⁰ Az Európai Közösség (EK) energiaimport-függőségének mértéke 1972-ben érte el maximumát, a 63 százalékot. Az energiaváltásról részletesen ír Fred Cottrell „Energy and Society” című munkájában. (Cottrell, 1956.)

Az első komolyabb árnövekedésre és ez által a nyugat-európai gazdasági fejlődés ingatag energetikai alapjainak felismerésére az 1956-os szuezi válság adott okot.²¹¹ Mindez politikai értelemben értékelte fel az Európai Gazdasági Közösség (EGK) tagállamai és a Közel-Kelet országai közötti diplomáciai és gazdasági kapcsolatokat. Ezzel párhuzamosan merült fel importfüggőség mérséklésének szükségessége, melynek megvalósítását többek között az atomenergia hasznosításában látták az ESZAK tagállamai. A fejlesztések egységes kezelésének támogatására született meg az Európai Atomenergia-közösséget (Euratomot) létrehozó 1957-es Római Szerződés is. Ennek ellenére a lényegi beruházások elmaradtak. Jelentős kapacitás-fejlesztésekre csak az 1970-es években került sor.

Az ellátásbiztonsággal kapcsolatos kockázatok csökkentése érdekében megkezdődött az EGK – később Európai Közösségek (EK) – tagországaiban a szénhidrogénmezők feltárása. Ennek következményeként ugyan számottevő kőolajkészleteket nem tártak fel, azonban az 1950-es évek végéig jelentősebb földgázmezőket találtak Olaszországban és Franciaországban.²¹² 1959-ben fedezték fel Nyugat-Európa addigi legnagyobb gázkészleteit a Gröningen melletti Schlochteremnél, ahol 1963-ban kezdődött el a termelés. Ezzel a 1960-as évek közepére Hollandia vált az EK legjelentősebb földgáztermelőjévé, egyben exportőrévé.²¹³ Ugyancsak ekkor kezdődött meg Nagy-Britannia déli partjainál is a földgáztermelés, ami az 1973-as EK csatlakozásakor elérte az évi 2,6 milliárd köbmétert. (BP Statistical Review, 2011.)

A nyugat-európai készletek felfedezésével és kitermelésével kezdetét vette a földgázvezeték infrastruktúra kiépítése is. 1963-ban a tranzitvezetéseket hozták létre Hollandiából Belgium, Franciaország és az NSZK irányába. Az 1950-es 1960-as évek infrastrukturális beruházásai hosszú távon alapozták meg a nyugat-európai energiamérlegen belül a földgáz meghatározó szerepét.²¹⁴

1964-ben az EGK kormányai felismerve az energiafüggőség növekedéséből származó kockázatokat az Európai Szén- és Acélközösség Különleges Tanácsa (ECSC Special Council) révén elfogadtak egy közös jegyzőkönyvet az energiakérdések tárgyában. Ezzel megszületett az első olyan dokumentum, amely a közös energiapolitika irányába mutató lépésként értelmezhető. (Protokoll eines Abkommens betreffend die Energiefragen, 1964.) Ebben célként nevezték meg a szabad piac megteremtését, ami garantálná az energiaszektorban az árak alacsonyan tartását, az áruk szabad áramlását és az ellátás biztonságát. A jegyzőkönyv kimondta a közös energia-

piac szükségességét is, ugyanakkor annak céldátumát nem jelölte meg; a Jean Rey vezette Európai Bizottság azt csupán hosszú távú célként tekintette. Összességében a dokumentumban foglalt – ekkor még meglehetősen idealista – célok nem valósultak meg.

1968-ban az Európai Bizottság (EB) memorandumot terjesztett elő az ellátásbiztonság kérdésében, amelynek címe „Első irányvonalak a közösségi energiapolitikához” volt. (Commission of the European Communities, 1968.) Ebben az EB első ízben fogalmazta meg, hogy szükségesnek tartja:

- Az ellátási zavarok kockázatának és kezelésének folyamatos vizsgálatát,
- A készletezési politika alkalmazását,
- A belső primer energiahordozókhoz, valamint az EK érdekeltségébe tartozó külső forrásokhoz való egyenlő hozzáférést,
- A szénimport koordinációját,
- A közösségi szintű energiaellátási politika kialakítását a szénhidrogének és a nukleáris fűtőanyagok piacán,
- A harmadik országokkal kötött kereskedelmi megállapodások bemutatását,
- A közösségi érdekű beruházási projektek egyeztetését,
- A külső források feltárásában és kitermelésében a közösségi közreműködést.

1973-ra az EK tagállamainak elsődleges energiaszükségletének közel háromnegyedét már a szénhidrogének tették ki. Ráadásul az 1960-as évek után a kőolaj árszintje a 1970-től dinamikus emelkedni kezdett.²¹⁵ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1973 tavaszán megszületett az Európai Tanács (EiT) „Irányvonalak és cselekvési prioritások a közösségi energiapolitika terén” című előterjesztése. (Commission of the European Communities, 1973.) A dokumentum az energiaellátás stabilitásának garanciáit az exportőrökkel való kölcsönös bizalmi kapcsolatokban és együttműködésben látta, amelynek legfőbb biztosítékát a felek közötti komplementaritásban vélte felfedezni. Az EiT javasolta a szénhidrogén külkereskedelem közös szabályrendszerének kialakítását, az olajimport mérséklését, a hatóságok és az olajvállalatok együttműködését valamint a szén és a nukleáris energia energiamixen belüli arányának növelését.

Összességében megállapítható, hogy az energiahordozó-váltással kezdődött el a földgázszektor szakpolitikai ügként való kezelése. A téma nemzetállami szintű kezelése mellett azonban ekkor még nem kezdődött el egy EK szintű, összehangolt

²¹¹ A kőolaj árának egy év alatti megnégyesződését Nasszer egyiptomi elnök döntése váltotta ki azzal, hogy államosítani akarta a szuezi csatornát.

²¹² Olaszországban a Pó völgyében, Franciaországban Lacq-ban találtak komolyabb gáztartalékokat, amit elsősorban saját fogyasztásra vontak termelés alá.

²¹³ Mivel a mező az EK legfejlettebb iparvidékének közelében volt, ezért annak szállítása is hatékonyan megoldható volt.

²¹⁴ Így például Hollandiában a háztartások lényegében teljes mértékben gázfogyasztóvá váltak.

²¹⁵ „A fogyasztói oldalról nézve az olaj árára az energiahordozók más formái hatottak (mint a szén, a földgáz, az atomenergia), illetve az a verseny, amelyet a különböző olajtársaságok egy gyorsan növekvő piac megszerzéséért folytattak. A termelői oldalon azonban az áraknak hosszú időn keresztül az olajtársaságok és a termelő államok közti megállapodásokat tükrözték (kitermelési ár, szállítás, finomítás, a kitermelő ország adói, profit).” (Szemerényi, 2007A, 39.)

politika kialakítása. A funkcionista elven létrehozott ESZAK (1952) és a szuezi válság után megszülető Euratom (1957) nem foglalkozott érdemben a szénhidrogének – különösen nem a földgáz – piacával. Az EK tagállamai realista módon, kormányközi rivalizálás keretében intézték az éppen ekkor felfutó földgázágazattal kapcsolatos ügyeiket. „A földgázhálózat kiépítése nemzeti alapon, nemzeti vállalatok együttműködésében valósult meg, sőt, nemritkán az egyes európai államok egymás közti versengésében.” (Szemerényi, 2007A, 36.) Az ekkor megszülető EK dokumentumok még rendkívül általános célokat fogalmaztak meg, melyek a tagállamok számára nem is támasztottak érdemi kötelezettségeket, így azokat nem is igazán lehetett megszegni.

1.2 Olajválságok és a realista törekvések megerősödése

Az 1970-es évek olajár-robbanásai voltak az első olyan válságok, amelyek rávilágították az Európai Közösségeket és annak tagállamait arra, hogy az energiától való kiszolgáltatottság reális, hosszútávon fennmaradó kockázatot jelent. Ugyan 1973 előtt is voltak politikai válságok, melyek ellátási zavarokhoz vezettek, azonban ezek rövidtávon fejtették ki hatásukat és nem eredményeztek érdemi politikai irányváltást az energiapolitika területén. Ezzel szemben az 1973-as olajár-robbanás hosszan elnyúló hatást gyakorolt az energiaárakra súlyos nehézségeket okozva ezzel Európa szénhidrogénimportra szoruló országaiban.

A válság közvetlenül 1973. október 17-én vette kezdetét azzal, hogy az Olajexportáló Országok Nemzetközi Szervezetének (Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC) arab tagjait magában foglaló Arab Olajexportáló Országok Nemzetközi Szervezete (OAPEC) a jom kippuri háború hatására felfüggesztette az olajexportot azokba az országok, amelyek Izraelt támogatták Egyiptommal és Szíriával szemben. Közéjük tartozott Hollandia is, aki nem csatlakozott az EK arabok melletti kiállásához. Ez komoly próbára tette a Közösség szolidaritását is. Az olajembargo súlyosan sértette az EK-n belüli szabad árumozgást. Végül hosszú vitát követően elvetették Hollandia izolálását nem utolsó sorban azért, mert az ország ekkorra Nyugat-Európa legnagyobb földgázexportálójának számított. Az 1960-ban alapított szervezet felismerte ugyanis, hogy a szénhidrogének az exportőr országok nyomásgyakorló eszközeiként használhatók. Ezzel az alig egy év alatt négyszeresére emelkedett kőolaj árakkal beköszöntött Európa számára a szénhidrogén-szűkös korszak, amely nagyjából az 1980-as évek közepéig tartott. Az áremelések 1975-ben, 1977-ben, 1979-ben és 1980-ban is folyótak.

Az 1970-es évek válságai következtében egyszerre erősödtek meg a realista és a liberális diskurzusok, ami az EK-t és annak tagállamait is saját szerepvállalásának újragondolására készítette. Az energetika területén így a politikai szféra aktivitása egyszerre nőtt meg a tagállami és a közösségi szinten. Az egyes tagállamokban a realista nézetek alapján a nemzetállami szuverenitás megőrzése érdekében születnek koncepciók a válságkezelésre. Így az 1980-as évek közepéig az EK-n belül az

NSZK kivételével a gázpiacot nem nyitották meg a magánszektor előtt.²¹⁶ A gázvezetékek megépítését is elsősorban állami és helyi hatóságok végezték.

Az EK tagjai nemzeti hatáskörben számos átmeneti és hosszú távú intézkedéssel reagáltak az olajválságokra; törekedtek az energiafogyasztás csökkentésére, az energiahatékonyság növelésére és különböző energia-takarékossági programokat vezettek be.²¹⁷ Mindez alapvetően gazdasági ösztönzőkkel, szabályozókkal és árpolitikával valósult meg. Így például megugrott az EK tagállamaiban az ún. „nem vámjellegű korlátozások” száma. Összességében azonban az energiafelhasználás érdemi csökkenésére csak az 1979-es válság után került sor.

A tagállamok egy része a nemzetállami szuverenitásuk megőrzése érdekében más energiaforrások felé fordult. Így voltak, akik részben a széntermelés ismételt felfuttatásában látták ellátásbiztonságuk növelését.²¹⁸ Emellett több helyen lendületet vett az alternatív energiaforrások kutatása és termelése.²¹⁹ Az EK egészét nézve ezekkel az intézkedésekkel azonban komolyabb változások nem történtek. „Sem az 1973-as, sem az 1979-es olajválság energiapolitikai következményei között nem érzékelhető, hogy az árrobbanás hatással lett volna az energiamérleg összetételére. (...) A hetvenes évek elejére ugyanis már a piacgazdaságok szénhidrogén-függősége olyan mértéket öltött, az átállás a szénhidrogén alapú gazdaságra olyan fokú volt, hogy a megoldást nem egy energiahordozó-váltás jelentette.” (Szemerényi, 2007A, 79.)

Az EK országai elsősorban a hazai szénhidrogén lelőhelyek feltárásában, a termelésben és a szállításban értek el eredményeket. Így többen között újabb földgázmezőt találtak az északi-tengeri Ekofisk-nál. Ezzel párhuzamosan az 1970-es években egyre nagyobb lendületet kapott a vezetékhalózat kiépítése, melynek révén az EK kontinentális részén egy integrált infrastruktúra rendszer alakult ki.

1972 és 1974 között épült meg Hollandia, az NSZK és Svájc között a Trans-Európa-Naturgas-Pipeline (TENP). 1980-ra készült el egy kelet-nyugati összekötés a Mitteleuropäische Gasleitung Nord (MEGAL Nord) Csehszlovákia, az NSZK és Franciaország között. Utóbbihoz kapcsolódott a MEGAL Süd, mely a MEGAL Nord-ra kapcsolódva szállít gázt Németország és Ausztria között.

Az infrastruktúra-fejlesztés révén a szénhidrogénekben belül a földgáz aránya növekedni kezdett. Ennek alapját adta, hogy a kőolajhoz képest a földgáz jóval nagyobb

²¹⁶ Nyugat-Németország kivételével az ár- és az ellátás politika az EK tagországaiban nemzeti vagy önkormányzati hatáskörben maradt. (Szemerényi, 2007A, 99.)

²¹⁷ Így például az NSZK-ban 1973. november 25-én bevezették a vasárnapi autós közlekedés tilalmát, Hollandiában pedig kerékpározást támogató kampányt indítottak. (Szemerényi, 2007A, 83.)

²¹⁸ Közéjük tartozott az NSZK és Nagy-Britannia is.

²¹⁹ Ez történt Nyugat-Németország mellett Franciaországban, ahol a szénhidrogén-tartalékok mérsekelt mennyisége miatt a nukleáris energia fejlesztésére koncentráltak.

menyiségben is fellelhető volt az EK területén. A földgáz kutatások Nyugat-Európában elsősorban Hollandiában, Nagy-Britanniában és Norvégiában vezettek eredményre. Ezzel az 1973-as és az 1981-es EK bővítés között a Közösség tagállamainak földgázfogyasztása évi 140 milliárd köbméterről 200 milliárd köbméterre nőtt. (BP Statistical Review, 2002.)

Mindezen lépések mellett az EK tagállamai komplex energiaimport politikába fogtak, többek között a beszerzési források diverzifikálásával. Az 1950-es, 1960-as években még a Közel-Kelet adta a Közösség elsőszámú szénhidrogén piacát, azonban a válság hatására a térség „átkerült a nemzetközi politika szempontjából instabil térségek közé”. (Szemerényi, 2007B, 21.) Mindez megváltoztatta a kétoldalú energiakapcsolatok alakulását a közel-keleti olajexportáló országok és az EK importőr országok között, ami együtt járt a Szovjetunió energiaexportörként való nagyobb elismerésében. Ezzel az 1970-es évek során kimutathatóan növekedett az orosz szénhidrogénexport Európa irányába. (Kapstein, 1990.)

Míg a Közel-Kelet piaci részesedése Nyugat-Európa ellátásában csökkent, addig az egykori Szovjetunióé növekedett. (Jensen, 1967.) Ez különösen igaz volt a gáz esetében. Az 1970-es évek végére az EK országai földgázimportjuk 40 százalékát a Szovjetunióból szerezték be. Közülük is leginkább Franciaország és az NSZK²²⁰ voltak érdekeltek a szovjet földgáz-kereskedelelem élénkítésében, mivel ezzel diverzifikálhatták földgázbeszerzéseiket, növelhették saját piaci exportjukat, politikai szempontból pedig az együttműködés hozzájárult a hidegháború enyhüléséhez. (Szemerényi, 2007A, 91–92.)

A nemzetállami realista törekvések mellett a neoliberális institucionalista elképzelések is hatottak a válságkezelés gyakorlatára. OPEC-et ellensúlyozandóan született meg 1974-ben az intézményközpontú liberális elvek alapján az OECD szakosított szervezetként a Nemzetközi Energia Ügynökség (Energy Information Agency, IEA). A szervezethez Franciaország kivételével az összes akkori EGK-tag csatlakozott. A szervezet feladata az energiaexportőrök nyomásának csökkentése és kivédése, vagyis az importőr országok védelme, a kőolaj-importáló és -exportáló országok közötti párbeszéd elősegítése. Ma már az Európai Unió is képviselteti magát a nemzetközi szervezetben megfigyelői státuszban. Az IEA keretében a következő pontok elfogadására került sor:

²²⁰ Az NSZK 1973. október 1-jén kezdte el a földgázszállítást a Szovjetunióból. Mindezt az az 1970-ben Willy Brandt és Leonid Brezsnyev által aláírt szerződés alapozta meg, melynek értelmében az NSZK gázvezetékcsöveket kezdett szállítani a Szovjetunióba. Cserébe pedig a nyugat-német RuhrGas AG szovjet Szojuzgazexporttól vásárolt gázt. Ezzel Moszkva 20 év alatt mintegy 120 milliárd köbméter földgázt szállított az NSZK-ba. A nyugat-német-szovjet megállapodás 2000-ig szólt.

- A gazdasági és stratégiai célú készletezés bevezetésének kötelezettsége,²²¹
- Az információk cseréje, konzultáció,
- Kollektív ajánlások az energiafogyasztás csökkentésére,
- Ajánlások az olajimport csökkentésére,
- Közös kutatások az energetika területén,
- Nemzetközi finanszírozási források létrehozása az alternatív energiaforrások felkutatására. (Forman, 2004, 192.)

A válság hatására az Európai Közösségek energetikai területein is elkezdtek meg erősödni a liberális diskurzusok. Ennek gyakorlati megnyilvánulásaként az EB 1974-ben először dolgozott ki jelentős dokumentumot egy közös energiastratégia kialakítására „Új energiapolitikai stratégia felé” címen. (Commission of the European Communities, 1974.) Ebben javasolta az energiafelhasználás racionalizálását, az olajimport csökkentését, a hazai energiatermelés bővítését, a széntermelés stabilizálását és a nukleáris energiaszektorban a beruházások növelését. Ugyanebben az évben az EiT határozata is megszületett „A Közösség új energiapolitikai stratégiájáról” címmel. (Council, 1974A.) Ebben ismételtén megfogalmazódott a fogyasztó és a termelő országok közötti együttműködés fontossága valamint a tagállamok szorosabb koordinációja.

„A Közösség 1985-ig terjedő energiapolitikai céljairól” című EiT határozat az első, amely már konkrét, azaz számszerű célokat is megfogalmaz az EK szintjén az energiapolitika területén. (Council, 1974B.) A dokumentum szerint az importfüggőség mértékét 1985-re 50 százalékra kell csökkenteni, az energiafüggséget pedig az 1973-as 63 százalékról 40 százalékra. Ezt a célt alapvetően a fogyasztás növekedésének mérséklésével, valamint a szénhidrogénnel szemben a „megbízható” energiaforrások arányának növelésével kívánták elérni. Ugyanakkor a földgáz fogyasztás arányát 1985-ig 25 százalékra kívánták növelni az 1973-as 2 százalékos szintről.

1979-ben az EB felülvizsgálta az 1974-es energiastratégiát és kiadta az „Európai Közösségek energiapolitikája” című dokumentumot. Erre reagálva 1980-ban az EiT újabb határozatot hozott a Közösség energiapolitika céljaival kapcsolatban. (Council, 1980.) Eszerint 1985-ig továbbra sem haladhatta meg az energiaimportfüggőség az 50 százalékot, az energiaintenzitás változását 0,8 százalékra akarták változtatni. A Közösség nettó olajimportját az 1978-as értéken (472 millió tonna) maximalizálták és a fogyasztását 1990-ig a bruttó primer energia energiafelhasználáson belül 40 százalékra kívánták csökkenteni. Az 1980-as velencei csúcstalálkozón elfogadott állásfoglalás értelmében az energiafogyasztás növekedése nem haladhatta meg a Közösségen belül a gazdasági növekedés 60 százalékát, amit sikerült is tartani az évtized során.

²²¹ Az IEA 90 napi importnak megfelelő olajtartalék készletezését írta elő. A program szólt a készletek megosztásáról vészhelyzet esetén.

Összességében az 1970-es években megszületett határozatok ellenére az EK energiapolitikája továbbra is csak általános célokat fogalmazott meg a közös piac kiépítését szem előtt tartva: az energiaforrások biztonságát, az energiatermékek szabad áramlását a tagállamok között, a nemzeti árszínvonalak közelítését és a racionális felhasználást. Az energetikáért felelős posztok az EK-n belül gyengék voltak, ha csak a közös költségvetésből való részesedésüket, a közösségi jogszabályok alkalmazásának módját, vagy a biztosan alárendelt főbizottság pozícióját tekintjük alapul.²²² Az EK energiapolitikája legfeljebb kiegészítője volt a nemzetállamok realista intergovernmentalista törekvéseinek.

Az olajválságok összességében tehát a közösségi szintű gondolkodást ugyan előmozdították az energiapolitikában, de áttörést nem hoztak az érdemi együttműködésekben. Az EB álláspontja szerint a határozatok nem vezettek egy – a Közösséget, a tagállamokat és az energiaszektor – átfogó közös energiapolitikai együttműködéshez. (Commission of the European Communities, 1981.) Az 1970-es évek realista-neoliberális institucionalista vitájában a gázszektor területén előbbi törekvései érvényesültek a gyakorlati szintű válságkezelésben.

1.3 Olajár-csökkenés, és a liberális törekvések megerősödése

Az 1970-es évek második felétől a földgázszektor esetében a termelés a korábbi dinamikus bővüléssel szemben Nagy-Britanniában stagnálni,²²³ Hollandiában pedig az 1977-es csúchoz képest enyhén esni kezdett.²²⁴ Bár ezt a mennyiséget pótolta a norvég termelés megindulása, azonban az akkori prognózisok a holland és norvég készletek nagymértékű csökkenésével számoltak az 1990-es évekre.

Ráadásul a dél-európai államok EK csatlakozása után a közösség energiaimport-függősége tovább emelkedett.²²⁵ A gázfogyasztás mennyisége a korábbiakhoz képest is nagyobb különbségeket mutatott tagállamonként. Míg 1986-ban Németország 54,5, Nagy-Britannia 52,7, Hollandia 36,5, Olaszország 32,1, Franciaország 26,9 milliárd köbmétert, addig Spanyolország mindössze 2,8-at, Görögország 0,1-et Portugália pedig 0-t fogyasztott.

²²² Az energetikához ekkor egy főigazgatóság tartozott, amely nem volt önálló. Feladata az energetikával kapcsolatos közösségi jelentések, statisztikák elkészítése volt; emellett csupán a közösségi rendeletek és irányelvek megfogalmazásáért és előkészítéséért felelt a Bizottság nevében.

²²³ A termelés az 1977-es 3,7 milliárd köbméterhez képest az 1980-as évek közepéig nem emelkedett évi 3,5 milliárd köbméter fölé.

²²⁴ Hollandia termelési csúcsát 1977-ben érte el 8 milliárd köbméterrel. Ezt követően azonban fokozatosan csökkent ez az érték az 1980-as évek elejére 7 milliárd köbméter alá.

²²⁵ Görögország 1981-es, Spanyolország és Portugália 1986-os csatlakozásával az EK energiaimport-függősége 1980-as évek eleji 40 százalék körüli szintről az 1980-as 1990-es évek fordulójára közel 50 százalékosra növekedett.

Az 1970-es évek második felétől egyre komolyabb stratégiai dilemmát jelentett a szovjet szénhidrogénexport növekedése az EK-ban. A tendenciákat másként értelmezték az Atlanti-óceán két oldalán, így Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. A vita alapját adta, hogy vajon a szovjet piacszerzés mögött egy belső gazdasági válság húzódik meg, vagy éppen ellenkezőleg a birodalmi befolyásszerzés célja. A diskurzust utóbbi irányba billentette ki a Szovjetunió az 1970-es évek második felétől tapasztalható expanziós törekvései a harmadik világban és az 1979-es afganisztáni bevonulás. „Úgy tűnt, Nyugat-Európa egyfajta „22-es csapdjába” került: saját szénhidrogén-ellátásának fenntartása érdekében valójában hidegháborús ellenfele fennmaradását szolgálja.” (Szemerkenyi, 2007A, 101.)

A kételyek ellenére az EK 1980-as években továbbra is rászorult a Szovjetunióból érkező szénhidrogén exportra. 1982 júliusában az NSZK-val újabb megállapodás született 25 éves időtartamra. Ennek értelmében az addig szállított évi földgáz-mennyiség kétszereséről egyeztek meg. A szerződés keretében hitelszerződést írtak alá a német-szovjet földgázüzlet finanszírozására.²²⁶

Az alternatív forráslehetőségeként merült fel az észak-afrikai országok összekapcsolása a dél-európai EK országokkal. A déli bővítésnek is köszönhetően az 1980-as évektől ez az elképzelés a gyakorlatban is kezdett megvalósulni. Az első meghatározó észak-afrikai vezeték a Trans-Mediterranean Pipeline (TransMed)²²⁷ volt, mely az algériai Hassi R'mel mezőt köti össze Tunézián keresztül Olaszországgal.²²⁸ Emellett megkezdődött másik két Algériát Spanyolországgal összekötő vezeték előkészítése – a Maghreb-Europe Gas (MEG) és a Medgazé –, valamint kezdetét vette a Líbiát Szicíliával összekötő Zöld Áramlat gázvezeték tervezése is. A tengeralatti vezetékfektetés nehézségei miatt ezek a projektek azonban csak évtizedekkel később valósulhattak meg.

A MEG vezeték – mely 2000-ben Pedro Duran Farell-ről kapta a nevét – 1996 decemberében állt üzembe és 1997-ben portugál leágazást is kapott. Évi maximális kapacitása 8,6 milliárd köbméter. A Medgaz projekt már az 1970-es években tervezőasztalra került végül csak 2008-ban valósult meg és csak 2011-ben állt üzembe. A Zöld Áramlat megvalósítási tanulmányát az 1980-as években kezdték el elkészíteni az építkezés mégis csak 2003-ban indult

²²⁶ A hitel a Szibéria és Németország között épített 5500 km hosszú földgázvezetékhez Németországból szállított csövek és alkatrészek finanszírozására szolgált. Az infrastruktúra 1984-től évi 40 milliárd köbméter földgázt juttathatott nyugat felé. A vezeték nem kizárólag az NSZK-nak, hanem az Európai Földgáz Szállító Rendszeren (European Gas Transmission Systemen) keresztül több más nyugat-európai országba is szállított földgázt.

²²⁷ 2000-től Enrico Mattei-ra keresztelték.

²²⁸ Az infrastruktúrát első fázisban 1983 adta át az olasz Eni, az algériai Sonatrach és a tunéziai Sotugat vállalat. A TransMed vezetékét kapacitását 1994-re megduplázták ezzel jelenlegi kapacitása évi 30,2 milliárd köbméter.

Össességében az 1970-es években megszületett határozatok ellenére az EK energiapolitikája továbbra is csak általános célokat fogalmazott meg a közös piac kiépítését szem előtt tartva: az energiaforrások biztonságát, az energiatermékek szabad áramlását a tagállamok között, a nemzeti árszínvonalak közelítését és a racionális felhasználást. Az energetikáért felelős posztok az EK-n belül gyengék voltak, ha csak a közös költségvetésből való részesedésüket, a közösségi jogszabályok alkalmazásának módját, vagy a biztosan alárendelt főbizottság pozícióját tekintjük alapul.²²² Az EK energiapolitikája legfeljebb kiegészítője volt a nemzetállamok realista intergovernmentalista törekvéseinek.

Az olajválságok összességében tehát a közösségi szintű gondolkodást ugyan előmozdították az energiapolitikában, de áttörést nem hoztak az érdemi együttműködésekben. Az EB álláspontja szerint a határozatok nem vezettek egy – a Közösséget, a tagállamokat és az energiaszektor – átfogó közös energiapolitikai együttműködéshez. (Commission of the European Communities, 1981.) Az 1970-es évek realista-neoliberális institucionalista vitájában a gázszektor területén előbbi törekvései érvényesültek a gyakorlati szintű válságkezelésben.

1.3 Olajár-csökkenés, és a liberális törekvések megerősödése

Az 1970-es évek második felétől a földgázszektor esetében a termelés a korábbi dinamikus bővüléssel szemben Nagy-Britanniában stagnálni,²²³ Hollandiában pedig az 1977-es csúcshoz képest enyhén esni kezdett.²²⁴ Bár ezt a mennyiséget pótolta a norvég termelés megindulása, azonban az akkori prognózisok a holland és norvég készletek nagymértékű csökkenésével számoltak az 1990-es évekre.

Ráadásul a dél-európai államok EK csatlakozása után a közösség energiaimport-függősége tovább emelkedett.²²⁵ A gázfogyasztás mennyisége a korábbiakhoz képest is nagyobb különbségeket mutatott tagállamonként. Míg 1986-ban Németország 54,5, Nagy-Britannia 52,7, Hollandia 36,5, Olaszország 32,1, Franciaország 26,9 milliárd köbmétert, addig Spanyolország mindössze 2,8-at, Görögország 0,1-et Portugália pedig 0-t fogyasztott.

²²² Az energetikához ekkor egy főigazgatóság tartozott, amely nem volt önálló. Feladata az energetikával kapcsolatos közösségi jelentések, statisztikák elkészítése volt; emellett csupán a közösségi rendeletek és irányelvek megfogalmazásáért és előkészítéséért felelt a Bizottság nevében.

²²³ A termelés az 1977-es 3,7 milliárd köbméterhez képest az 1980-as évek közepéig nem emelkedett évi 3,5 milliárd köbméter fölé.

²²⁴ Hollandia termelési csúcsát 1977-ben érte el 8 milliárd köbméterrel. Ezt követően azonban fokozatosan csökkent ez az érték az 1980-as évek elejére 7 milliárd köbméter alá.

²²⁵ Görögország 1981-es, Spanyolország és Portugália 1986-os csatlakozásával az EK energiaimport-függősége 1980-as évek eleji 40 százalék körüli szintről az 1980-as 1990-es évek fordulójára közel 50 százalékosra növekedett.

Az 1970-es évek második felétől egyre komolyabb stratégiai dilemmát jelentett a szovjet szénhidrogénexport növekedése az EK-ban. A tendenciákat másként értelmezték az Atlanti-óceán két oldalán, így Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. A vita alapját az adta, hogy vajon a szovjet piacszerzés mögött egy belső gazdasági válság húzódik meg, vagy éppen ellenkezőleg a birodalmi befolyásszerzés célja. A diskurzust utóbbi irányba billentette ki a Szovjetunió az 1970-es évek második felétől tapasztalható expanziós törekvései a harmadik világban és az 1979-es afganisztáni bevonulás. „Úgy tűnt, Nyugat-Európa egyfajta „22-es csapdájába” került: saját szénhidrogén-ellátásának fenntartása érdekében valójában hidegháborús ellenfele fennmaradását szolgálja.” (Szemerényi, 2007A, 101.)

A kételyek ellenére az EK 1980-as években továbbra is rászorult a Szovjetunióból érkező szénhidrogén exportra. 1982 júliusában az NSZK-val újabb megállapodás született 25 éves időtartamra. Ennek értelmében az addig szállított évi földgázmennyiség kétszereséről egyeztek meg. A szerződés keretében hitelszerződést írtak alá a német-szovjet földgázüzlet finanszírozására.²²⁶

Az alternatív forráslehetőségként merült fel az észak-afrikai országok összekapcsolása a dél-európai EK országokkal. A déli bővítésnek is köszönhetően az 1980-as évektől ez az elképzelés a gyakorlatban is kezdett megvalósulni. Az első meghatározó észak-afrikai vezeték a Trans-Mediterranean Pipeline (TransMed)²²⁷ volt, mely az algériai Hassi R'mel mezőt köti össze Tunézián keresztül Olaszországgal.²²⁸ Emellett megkezdődött másik két Algériát Spanyolországgal összekötő vezeték előkészítése – a Maghreb-Europe Gas (MEG) és a Medgazé –, valamint kezdetét vette a Líbiát Szicíliával összekötő Zöld Áramlat gázvezeték tervezése is. A tengeralatti vezetékfektetés nehézségei miatt ezek a projektek azonban csak évtizedekkel később valósulhattak meg.

A MEG vezeték – mely 2000-ben Pedro Duran Farell-ről kapta a nevét – 1996 decemberében állt üzembe és 1997-ben portugál leágazást is kapott. Évi maximális kapacitása 8,6 milliárd köbméter. A Medgaz projekt már az 1970-es években tervezőasztalra került végül csak 2008-ban valósult meg és csak 2011-ben állt üzembe. A Zöld Áramlat megvalósítási tanulmányát az 1980-as években kezdték el elkészíteni az építkezés mégis csak 2003-ban indult

²²⁶ A hitel a Szibéria és Németország között épített 5500 km hosszú földgázvezetékhez Németországból szállított csövek és alkatrészek finanszírozására szolgált. Az infrastruktúra 1984-től évi 40 milliárd köbméter földgázt juttathatott nyugat felé. A vezeték nem kizárólag az NSZK-nak, hanem az Európai Földgáz Szállító Rendszeren (European Gas Transmission Systemen) keresztül több más nyugat-európai országba is szállított földgázt.

²²⁷ 2000-től Enrico Mattei-ra keresztelték.

²²⁸ Az infrastruktúrát első fázisban 1983 adta át az olasz Eni, az algériai Sonatrach és a tunéziai Sotugat vállalat. A TransMed vezeték kapacitását 1994-re megduplázták ezzel jelenlegi kapacitása évi 30,2 milliárd köbméter.

el. Az évi nyolcmilliárd köbméter földgáz szállítására alkalmas vezeték felavatására 2004-ben került sor Silvio Berlusconi és Muammar Kadhafi révén.

Ez többek között annak is tulajdonítható, hogy az észak-afrikai földgáz európai értékesítését eleinte még nehezen lehetett kivitelezni, tekintettel elsősorban a költséges és technológiailag bonyolult szállítási lehetőségekre.

A tenger alatti vezetékes szállítás mellett ekkor már megjelent ipari szinten is a cseppfolyósított (LNG) formában történő földgázszállítás. A lehetőséggel kezdetben Algéria élt nagy-britanniai és franciaországi szállítási esetében az 1960-as évek közepétől. Ugyanakkor az új technológia ekkor még rendkívül költségesnek és pazarlónak bizonyult. A szállítás árának háromnegyedét a szállítás melletti halmazállapot-változtatás adta, emellett a gáz mintegy ötöde a folyamat során elhasználódott. Végül az 1980-as évek elején az LNG szállítások az árviták miatt le is álltak.

Az EK az energiafüggőség növekedése miatt a szénhidrogén szükségletek csökkentése, vagy legalábbis szinten tartása mellett érvelt. 1986-ban az EiT újabb 10 éves időszakra szóló energiapolitikai célokat fogalmazott meg. (Council, 1986.) A dokumentumban 1995-ig 20 százalékos energiahatékonyság javulást tűztek ki feladatul úgy, hogy a kőolaj fogyasztását 40 százalékban maximalizálták az energiamérlegen belül. Emellett célként fogalmazódott meg az energiaár-ingadozás mérséklése, a diverzifikáció, a költséghatékonyság, a közös árképzési elvek alkalmazása, valamint a piaci integráció.

Az energiaszektoron belül a neoliberális nézetek térnyeréséhez nagymértékben járult hozzá az 1980-as évek második felétől kezdődő nagymértékű energiaár-csökkenés, ami megteremtette a lehetőségét az EK-n belül egy olyan nemzetközi energiarendszer kialakításának, amely a piaci elvek alapján a nemzetállami szintű politikák korlátozása nélkül is működtethető. Ezzel az 1970-es években meghatározó realista nézetek az 1980-as évekre egyre inkább teret vesztek. Úgy tűnt ugyanis, hogy az energetika ellátásbiztonsági problémái hosszú távon megoldódtak és az energetika ezzel egy klasszikus piaci területté válhat. A liberális elvek dominanciája együtt járt az integrációs törekvések felerősödésével. A nemzetállami szuverenitás mellett érvelő nézetekkel szemben egyre többen tartották elképzelhetőnek az EK szintű szabályozás kiterjesztését az energiapolitika területén.

A neoliberális institucionalista elvek gyakorlati megerősödését jelezte az Egységes Európai Okmány elfogadása. Az 1986-ban elfogadott dokumentum deklarálta az egységes piac megvalósítását 1992 végéig. Ehhez szükség volt az EK-n belüli belső korlátok lebontására, vagyis a deregulációra, ami a nemzetállami szinten hozott adminisztratív szabályozók megszüntetését jelentette.²²⁹ Az energiapolitika területén ezzel a legfőbb cél az energiahordozók, mint termelési tényezők, áruk szabad

áramlásának megvalósulása, valamint az egyes tagállamokat érintő aszimmetrikus gazdasági sokkok létrejöttének csökkentése lett. Ehhez szükség volt az eddigi egyhangú szavazási rendszer megváltoztatására. Ekkorra már mindezt a tagállamok többsége is elfogadta még a nemzetállami szuverén hatásköreik egy részének közösségi szintre emelésével is.²³⁰

Az EB által 1986-ban kiadott Fehér Könyv az energiaszektor újra racionalizálására, liberalizálására és a szerkezeti átalakításokra helyezte a hangsúlyt. A Bizottság a közösségi energiapolitika fókuszpontjába a közös belső piac kialakításának célját helyezte. Ennek érdekében a dokumentum áttekintette mindazokat a korlátozó feltételeket, amelyek ennek kialakítását nehezítették. Az EB a versenyképesség növelését a kereskedelmi akadályok lebontásával vélte elérhetőnek.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az 1980-as évek – elsősorban az energiaárak csökkenése miatt – a neoliberális, piacelvű megfontolások kerekedtek felül az EK, később EU szintű diskurzusokban az 1970-es évek protekcionista realista megközelítéseivel szemben. Az energiaválságok megszűnésével az energiapolitika központi célja az árak csökkentése lett, amit a privatizáció, a liberalizáció és a dereguláció neoliberális módszereivel kívántak elérni. Ezzel párhuzamosan az energia-biztonság klasszikus ellátásbiztonsággal kapcsolatos dilemmái háttérbe szorultak.

1.4 Törekvések az EU gázszektorában 2006-ig

Az 1990-es évek az EU számára legfontosabb liberális célok egyike az energiapolitika területén egy egységes piac létrehozása lett. Ennek érdekében elengedhetetlennek látszott a földgázszektor területén az Unión belüli infrastruktúra fejlesztése és a belső piaci liberalizáció végrehajtása. Emellett a Szovjetunió összeomlása miatt és a keleti bővítés realizálódása érdekében fontossá vált az energiafüggőség negatív hatásainak kiküszöbölése. Ezért megkezdődött az Oroszországgal és a Fák-államokkal történő együttműködések uniós szintű fejlesztése.

1995-ben a Bizottság újabb Fehér Könyvet fogadott el „Energiapolitika az Európai Unióért” címmel. (Commission of the European Communities, 1995.) A dokumentum a korábbiakhoz képest sokkal konkrétabban tett említést a belső piac fejlesztéséről és az energiaszektor külkapcsolati vonatkozásairól. Az 1990-es évek az energiaellátás-biztonság kérdése elsősorban a környezetvédelem kontextusában került tárgyalásra. Mindez azt jelentette, hogy a téma a Fehér Könyvben összekap-

²³⁰ Ebben kiemelkedő szerepe volt az Európai Bizottság ekkori elnökének Jacques Delorsnak is. Ezzel a tagállamok jogszabályainak mintegy 300 közösségi irányelv alapján történő harmonizációjára került sor. „Az egységes piac programja így többek között a különböző protekcionista jellegű nemzeti előírások, szabványok felszámolását, a tőkemozgások korlátozásának megszüntetését, valamint a közbeszerzések és számos szolgáltatási ágazat liberalizálását biztosította.” (Horyáth, 2005, 43.)

²²⁹ Az energiaválságok és az ebből (is) fakadó gazdasági visszaesés következtében megugrott az EK tagállamaiban az ún. „nem vámjellegű korlátozások” száma.

csolódott az energiaellátás biztonság és a versenyképesség fenntartásának kérdésével.²³¹

Az 1995-ös dokumentum célkitűzéseinek teljesülése érdekében a Tanács 1998 decemberében több éves cselekvési keretprogramot fogadott el 2002-ig, melyben továbbra is hangsúlyos elemnek számított a nemzetközi együttműködés erősítése, a megújuló energiaforrások és a környezetbarát technológiák alkalmazásának ösztönzése. 2000 novemberében az Európai Bizottság az ellátásbiztonság és a versenyképesség javítása érdekében tett ajánlásokat az ún. Zöld Könyv formájában.

Az „Európai stratégia az energiaellátás biztonságának megteremtése felé” (European Commission, 2000.) című dokumentumban értékelték az EU akkori és jövőbeli helyzetét, lehetőségeit és a szükséges teendőket, továbbá mérlegelték a rendelkezésre álló energiaforrásokat, a beszerzésben és energiafelhasználásban várható tendenciákat 2030-ig. A Zöld Könyvben ennek érdekében javasolták a fizikai infrastruktúra fejlesztésének elősegítését. A célok között szerepelt többek között a kőolaj-, a földgáz-, és a villamosenergia-vezetékrendszer további fejlesztése, bővítése és összeköttetése is. A Zöld Könyv foglalkozott az Európai Unió nagy keleti bővítéséből adódó energiainport-függőségi kockázatokkal; így az ún. külső energiapolitika (extern energy policy) szükségességével, az Oroszországgal folytatott párbeszéd²³² és a Kaszpi-tenger térségében lévő lelőhelyek kiaknázásának fontosságával.

A dokumentumban megállapították, hogy az Unió akkori 50 százalékos energiainport-függősége rendkívül kockázatos, mivel csökkent a szolgáltatások biztonságát és növeli az ellátási nehézségek kialakulásának kockázatát. Ráadásul ez az érték 2030-ra a 70 százalékot is elérheti. A többlet igényeket pedig csak növekvő behozattal lehet pótolni. A probléma kezelésére a keresletnövekedés kontrollját és a kínálati függőség kezelését fogalmazta meg a dokumentum. Előbbi esetében a neoliberalis elveket követve a horizontális és szektorális politikáknak szánt komoly szerepet a dokumentum. A szállítókkal való kapcsolattartást állandó dialógusok keretében képzelték el, ahol törekedni kell az intézményi keretek fejlesztésére, tartalmi szempontból pedig széles körű környezeti, technológiai és befektetési kérdésekre is ki kell térni.²³³

1.4.1 Törekvések egységes belső gázpiac létrehozására

Az egységes európai piac infrastrukturális feltételeinek a megvalósítása érdekében a megfelelő energetikai hálózatok kialakítását a Transz-európai hálózatok (TEN) energetikai programja (TEN-E) segítette elő. (Erről lásd a 4. mellékletet.) Az infrastrukturális fejlesztéseket ösztönző programok mellett megkezdődött az egységes belső piacot létrehozó neoliberális szabályozási keretnek megvalósítása is. Erre szolgált az 1998-ban első, majd 2003-ban a második energiacsomag. (Lásd az 5. mellékletet.)

A programok bevezetése ellenére azonban az állami és regionális monopóliumok jelenléte fennmaradt, ami akadályozta a neoliberális törekvések megvalósulását, vagyis a valós verseny megjelenését és az árak leszorítását. Számos esetben nem történt meg a hálózatok és az energiaellátás érdemi elválasztása, megnehezítve ezzel, hogy új vállalatok lépjenek be a piacra. Bár a második energiacsomagban a korábbiakhoz képest hangsúlyosabban deklarálta az ellátásbiztonság növelésének fontosságát, azonban garanciális feltételek hiányában azt az Európai Unió tagállamaira bízta, akik viszont nem hajtották végre maradéktalanul a direktívában foglaltakat.²³⁴

1.4.2 Energia Charta

A hidegháború vége felé a realista nézetekkel szemben egyre karakteresebben fogalmazódott meg az a neoliberális gondolat, hogy az energiapolitikát célszerű volna globális keretek között koordinálni. Ennek szellemében 1989-ben holland kezdeményezésre merült fel az EK és a Szovjetunió közötti energiapolitikai együttműködés fejlesztése.

Az ötlet Ruud Lubbers holland miniszterelnöktől származott. A javaslat értelmében neoliberális institucionalista elvek alapján szeretne volna az energiapolitika szempontjából az akkori 12 tagállamot összekapcsolni a Szovjetunióval, később annak utódállamaival és Oroszországgal. Eszerint célja volt a „Nyugat” és a volt szovjet tagállamok közötti energiaügyi kapcsolatok intézményesítése, a meglévő energetikai-infrastruktúra fejlesztése. Emellett a megfelelő feltételeket kívánt biztosítani Közép- és Kelet-Európában a nyugati energetikai befektetések számára a piacgazdasági feltételek kiépítésének támogatásával.

Végül erre vonatkozóan 1991 decemberében Hágában aláírták az ún. Európai Energia Chartát.²³⁵ A kezdeményezés ekkor még csak együttműködési szándéknyilatko-

²³¹ Ez újdonságnak számított, ugyanis a környezetvédelmi szempontok eddig nem jelentek meg karakteresen az energiapolitikai koncepciókban. A Fehér Könyvben viszont már az energiafelhasználás csökkentése és az energiahatékonyság növelése elsősorban az ellátásbiztonság növelésének céljából fogalmazódott meg.

²³² Moszkva ekkor még a megbízhatóbb és kiszámíthatóbb partnerek közé tartozott, így a diverzifikációs cél a maitól eltérő értelemben fogalmazódott meg ekkoriban. (Ludvig, 2006, 7–8.)

²³³ A Zöld Könyv állításait, valamint a prognózisok helytállóságát és az ezekre adandó válaszokat az Unió folyamatosan figyelemmel kísérte – ha kellett – korrigálta. Utóbbira került sor 2005-ben a „European Energy and Transport Trends to 2030” című munkában is. (European Commission, Directorate-General for Energy and Transport, 2003.)

²³⁴ Ez annak is tulajdonítható, hogy a direktívákat egyszerű többséggel fogadták el, vagyis az uniós szabályok nem az összes tagállam beleegyezésével valósultak meg. Így viszont a nagy befolyással bíró tagállamok képviselői és a mögöttük álló vállalatok saját érdekeiknek megfelelően alakíthatták a szakpolitikai döntéshozatalt és a végrehajtást.

²³⁵ Az 51 aláíró ország között – valamennyi európai tagállamon kívül – ott volt az Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, India, Japán, Kanada és Kína is. Megfigyelőként 10 nemzeti közti szervezet is résztvevője lett a charta munkájának.

zatnak minősült; jogilag is kötelező érvényű nemzetközi egyezményként (Energy Charter Treaty, ECT) 1998-ban lépett érvénybe.

Az Energia Charta alapvetően a WTO-normáihoz igazodott. Céljai között szerepelt a diszkrimináció-mentesség megteremtése a beruházások, a kitermelés, a feldolgozás és a szállítás területén. Az aláírók között megszülető beruházások esetében kimondta a nemzeti elbánást vagy legkedvezőbb elbánás elvét, továbbá garanciákat rögzített az államosítás és a kisajátítás ellen. Emellett deklarálta a profit repatriálásához, valamint a vezetők és alkalmazottak kiválasztásához fűződő befektetői jogokat. (Romanova, 2002, 59.) A Charta előírta a hálózatok használatához való diszkrimináció-mentes hozzáférést valamennyi aláíró és a harmadik felek számára is.

A dokumentumban foglalt pontok teljesítése azonban komoly nehézségekbe ütközött. Problémát jelentett, hogy az Unió tagállamai és az Európai Bizottság között nem történt meg kellőképpen a szuverén hatáskörök és kompetenciák lehatárolása. Ez sok esetben érdekütköztetésekhez is vezetett. Azonban a nehézségek közül kiemelkedik, hogy Oroszország ugyan 1994-ben aláírta a szerződést, de a mai napig nem ratifikálta. Ennek elsőszámú oka, hogy a szerződésbe bevont országok köre rendkívül széles lett. Ráadásul Oroszország egy stratégiai fontos területen, az energetikában mondott volna le szuverén hatásköreiről. „A csővezetékekhez való hozzáférés politikai és gazdasági fegyverét az orosz szállító vállalat, a Gazprom nem kívánta elveszíteni rivális szállítói kedvéért.” (Ludvig, 2006, 150.)²³⁶ A ratifikáció elmaradásával kapcsolatos viták a későbbiekben újra és újra megújulnak az EU és Oroszország között.

Az EU álláspontja szerint Oroszországot köti az egyezmény annak ratifikálása nélkül is. Az Unió a Charta 45. cikk 1. bekezdésére hivatkozott, mely szerint az aláíró felek megállapodtak abban, hogy ideiglenesen is alkalmazzák a megállapodást, amennyiben az nem összeférhetetlen az aláíró ország alkotmányával, törvényeivel vagy jogszabályaival. Brüsszel hivatkozott a dokumentum 45. cikk 2. bekezdésének a) albekezdésére is, mely szerint az aláíró lehetővé tehetett olyan nyilatkozatot, amely szerint nem áll módjában az ideiglenes alkalmazást elfogadni. Ez esetben az EU-nak jó hivatkozási alapnak számított, hogy Oroszország ilyen nyilatkozatot nem tett. Ráadásul Oroszország egészen 2009. augusztus 20-ig nem élt a Charta 45. cikk 3. bekezdésében foglalt lehetőségével sem, mely véget vethetne az ideiglenes alkalmazásnak. (Itt azonban meg kell jegyezni, hogy kilépés esetén is 20 éven át alkalmazni kell az egyezmény rendelkezéseit azon más aláírók befektetéseire, amelyek az ideiglenes alkalmazás megszűnése előtt történtek.)

Az ideiglenes alkalmazás felmondásának előzményeként 2009. áprilisában Dimitrij Medvegyev orosz elnök helsinki bemutatta azt az orosz dokumentumot, amelyet az Energia Charta helyett javasolt megvitatásra és elfogadásra. (Kemény, 2009, 62–63.) Az orosz elnök beszédében annak a véleményének adott hangot, hogy a nemzetközi energiaügyi együttmű-

ködés új szabályainak megalkotására lenne szükség egy nemzetközi egyezmény keretében. Véleménye szerint fel kellene váltani a chartát egy új, átfogó egyezménnyel egyensúlyra törekedve az energiaforrásokkal rendelkező országok, a tranzitországok és a fogyasztók érdekei között. Medvegyev szerint az energiacharta „nincs összhangban a világ realitásaival”.

Andris Piebalgs, az EU korábbi energiabiztosa szerint az orosz javaslat is a charta tapasztalataira épít ugyan, és bizonyos szempontból ambiciózusabb is annál, azonban annál általánosabb. Véleménye szerint az EU legfeljebb a charta kiegészítését tudja elképzelni az orosz féltől származó információk alapján, vagyis finoman elhatárolódott az orosz elnök javaslatától. A 2009. májusában megrendezett EU-orosz csúcsot követően azonban José Manuel Barroso megfontolásra érdemesnek tekintette Oroszországnak az ellátásbiztonság megerősítése érdekében tett javaslatait az Energia Charta felülvizsgálata esetében.

1.4.3 EU-orosz partnerségi és együttműködési megállapodás

Többek között az EU keleti bővítésével kapcsolatos problémák kezelésére született meg az Európai Unió és Oroszország közötti partnerségi és együttműködési megállapodás. (Partnership and Cooperation Agreement, PCA.) A PCA-t 1994. június 24-én, Korfun írták alá és 1997. december 1-jén lépett életbe. A megállapodás eredetileg 10 évre szólt.²³⁷ A kapcsolatrendszer meghatározza az EU-orosz együttműködés kereteit és működteti azokat a fórumokat és intézményeket, melyek segítik a közös ügyekben a döntéshozatalt. A szakpolitikai együttműködések terén kiemelt területnek számít az energiapolitika és az ehhez kapcsolódó energiadialógus intézménye.

Az Európai Unió és Oroszország közötti energiapolitikai párbeszéd a 2000. októberi 6-i EU-Oroszország csúcson indult el, amelynek célja a kölcsönös függő helyzetből fakadóan az energiastratégia összehangolása. (Joint Declaration, 2000.) Az energiapárbeszéd keretein belül szakértői és magas szintű politikai találkozókra kerül sor, amelynek keretében négy tematikus csoportot hoztak létre. Első az energiastratégiák és mérlegek, második a beruházások témaköre, harmadik a technológia-transzfer és energetikai infrastruktúrát érintő problémák és végül negyedik az energiatakarékossági és környezetvédelmi kérdések.

A dialógust az EU részéről a Bizottság energiaügyekben illetékes főigazgatója,²³⁸ orosz részről pedig Viktor Hrisztyenko miniszterelnök-helyettes vezeti.²³⁹ A dialógus

²³⁶ A Charta prompt gázpiacokra vonatkozó elképzelésében Oroszország nem volt érdekelt. Moszkva ugyanis a hosszú távú szerződések mellett állt ki. Emellett a beruházások engedélyezésének kérdésköre is kényes kérdés volt az oroszok számára.

²³⁷ Bár a felek közötti nézeteltérések miatt a szerződés 2007. decemberében lejárt, azonban a PCA 106. cikke alapján – a felek felmondásának hiányában – automatikusan meghosszabbodott. (Pálfiné, 2009, 96.)

²³⁸ François Lamoureux (2001–2005), Andris Piebalgs (2006–2009), Günther Oettinger (2010–).

²³⁹ A Lisszaboni szerződés megszületésével a találkozókra részt vesz az Unió közös kül- és biztonságpolitikáért felelős főmegbízottja Catherine Ashton is.

legnagyobb, gyakorlatban is megnyilvánuló eredménye a felek közötti évente kétszer megtartott csúcstalálkozó. Emellett kerekasztal-összejöveteleket is tartanak, ahol az Unió és Oroszország energetikai szakemberei, hivatalnokai és iparági képviselői, kiemelten a legnagyobb vállalatok vezetői vesznek részt.²⁴⁰ Rendszeresen tartanak évente egy-két alkalommal úgynevezett EU-Oroszország Gyáriparos Kerekasztalt, (EU-Russia Industrialist' Round Table) ahol az aktuális kérdésekről egyeztetnek a felek.

Az energiadiálógus úgy tűnt, hogy egy – a kelet-közép-európai uniós államok számára is megfelelő – Brüsszel-Moszkva szintű párbeszédre cseréli a korábbi aszimmetrikus kétoldalú államközi kapcsolatokat. Végül azonban az új párbeszédet elősegíteni kívánó rendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az energiadiálógus leginkább kézzel fogható produktumának a 2001 szeptemberében írt Synthesis Report tekinthető, amely az Európai Unió és Oroszország legfontosabb céljait és igényeit tartalmazza.²⁴¹

A 2003. májusi szeptérvári csúcson a PCA alapján megállapodás született az együttműködés hosszú távú kereteinek kialakítására, melynek négy pillére volt:

- a közös gazdasági tér,
- a szabadság, biztonság és igazságosság,
- a külbiztonsági együttműködés,
- a kulturális aspektusok is tartalmazó kutatási és oktatási közös tér.

Összességében azonban megállapítható, hogy az EU-orosz együttműködés az Unió keleti bővítését követően számos energetikai területen elakadt vagy az orosz ellenérdekek, vagy az összeegyeztethetetlen uniós tagállami érdekek miatt. (Ludvig, 2011B, 469–470.)

1.4.4 Európai szomszédságpolitika

2003 decemberében – amikor az EU15-ök bővülése már biztosra vehető volt, ezzel együtt pedig tudható, hogy a nyugati FÁK-államok az Unió közvetlen szomszédságába kerülnek – a Wider Europe koncepció nyomán megszületett a Strategy

²⁴⁰ Ilyen találkozóra került sor többek között 2003 októberében, valamint 2005 júniusában, amikor több mint száz európai és orosz közigazgatási és vállalati szakértő vett részt a megbeszélésen.

²⁴¹ A párbeszéd további dokumentumait az eleinte félévente, majd később évente megjelenő fejlődési jelentések (Progress Reports) jelentik. Ezekben az adott időszakban elért eredményeket foglalják össze, valamint kijelölik az együttműködés további lépéseit és irányait. A jelentésekbe csak a mindkét fél által elfogadott célok kerülhetnek bele. A témáról részletesebben lásd Pálfiné Sipőcz Rita „Kényes egyensúly” című írásának PCA-val foglalkozó részét. (Pálfiné, 2009, 106–109.)

Paper on the European Neighbourhood Policy (ENP), amely egyaránt vonatkozott az EU déli, keleti, majd később a kaukázusi szomszédságára is. (Commission, 2004.)

Az ENP egy részletesen kidolgozott feltételrendszer²⁴² teljesítése esetén politikai és gazdasági együttműködést kínál. A keleti szomszédságpolitika legfőbb célja a térség országainak demokratizálásán keresztüli stabilizálása. Azokkal az országokkal, akik vállalták a követelmények betartását, az EU kétoldalú akcióterveket (ENP Action Plan) írt alá, amelyek már a specifikus követelményeket tartalmazzák.

Le kell azonban szögezni, hogy az ENP 2007-ig nem képezett önálló fejezetet az EU költségvetésében. Ekkor még „az uniós szomszédság-politika pénzügyi tekintetben nem más, mint a meglévő segély- és támogatási programoknak egy politikai kerettel történő összefogása, de semmiféle ezen túlmutató cselekvésre nem alkalmas”. (Rácz, 2006, 22.) A 2007–2013-as költségvetés már tartalmazott az ENP céljaira egy önálló részt (European Neighbourhood and Partnership Instrument, ENPI), azonban a program továbbra is számos gyenge ponttal bírt.

Bár a hosszú távú reformokra adott összegek az országok gazdasági profiljának fejlesztésére ösztönzőleg hatnak, túlságosan nehéz a hozzáférés a lehívható összegekhez, a rendszer túlbürokratizáltsága, valamint a folyamatok időigénye miatt. A program demokratizációs céljai kapcsán kevés érdemi eredményről számolhatunk be.

Ez természetesen azzal is magyarázható, hogy a demokratikus rendszerek nem egyik napról a másikra alakulnak át, és szilárdulnak meg. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy az EU egésze nem volt képes hatékonyan bekapcsolódni a szomszédságában zajló, számára kedvező vagy éppen kedvezőtlen folyamatokba. Gondoljunk csak a 2005–2006, valamint a 2008–2009 fordulóján lejátszódó orosz-ukrán gázválságokra.

A jelenlegi szomszédságpolitika legnagyobb gyengéje az, hogy nem kíván az abban résztvevők számára politikai értelemben vett végcélt biztosítani, valamint hogy nem hoz létre az Unió és partnerei között együttesen működtetett intézményeket.

Az ENP rendkívül kiszolgáltatott az EU tagállamok szomszédságpolitikájának eltérő preferenciái miatt. A keleti szomszédságpolitika megítélése nem egységes az Unió tagállamai között, ennek egyik legfőbb oka az Oroszországhoz fűződő, eltérő bilaterális viszony, a másik az integráció perspektíváinak és irányainak különböző megítélése. A térség stabilizálását természetesen minden tagállam támogatja, azonban annak finanszírozása, az ENP végső kifuttatása és Oroszországgal való egyeztetése országonként eltér.

Az ENP keleti irányú fejlesztésében leginkább elkötelezett országok nem zárkoznak el Ukrajna esetében az EU-hoz való csatlakozás lehetőségétől sem. Ezen országok körébe tartozik általában Csehország, Lengyelország, Litvánia és Svédország. Az ENP déli irányú fejleszté-

²⁴² Gazdasági reformok, demokratizálás, emberi jogok védelme, jogállamiság fejlesztése, fenntartható fejlődés.

sében a leginkább elkötelezett országokat – nyilvánvaló földrajzi, és ebből is fakadó gazdasági, biztonságpolitikai okokból – a mediterrán térségben kell keresnünk. Legfőbb képviselőjük Franciaország. Emellett beszélhetünk „köztes” érdekeltségű tagállamokról is, mint például Németországról, amely támogatja ugyan a keleti szomszédságpolitikát, de semmiképpen nem a déli ENP-t támogatók és Oroszország rovására.

1.4.5 Energiaközösség

Az egységes európai energiapolitika megvalósításának célja vezérelte a 2005. október 25-én aláírt és 2006. július 1-jén hatályba lépett ún. Energiaközösség (Energy Community, EC) létrehozását. Az EC önálló bécsi Titkársággal rendelkezik és célja az Unió energiapiacának délkelet-európai kiterjesztése, valamint az energia-ellátás-biztonság külkapcsolatokon keresztüli növelése. Az Energiaközösségről szóló 2006-os szerződés aláírói közé tartozott az EU 27 tagállama mellett Albánia, Bosznia Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia, az ENSZ Koszovói Ideiglenes Közigazgatási Missziója.

Az Energiaközösség célja egyrészt a piaci kapcsolatok fejlesztése, másrészt közvetlen energiapolitikai kapcsolatokat kíván létrehozni azokkal az országokkal, melyek elválasztják az Uniót a földgázforrásokban bővelkedő orosz, Kaszpi és közel-keleti régióktól. Ezt úgy éri el, hogy az EC-t aláíró országokra kiterjeszti az uniós belső piaci és környezetvédelmi szabályozásokat. Politikai értelemben az Energiaközösség növeli az európai integráció esélyét, gazdasági értelemben pedig hozzájárul az energiaipari beruházások növeléséhez, az infrastruktúra fejlesztéséhez és az energiaellátás biztonságának növeléséhez. (Horváth, 2011, 428.)

1.4.6 Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy az 1990-es évek elejétől az EU keleti bővítéséig számos neoliberalis institucionalista lépésre került sor az Európai Unió részéről. Ezek egy része a belső energiapiac kiteljesítését kívánták előmozdítani az infrastrukturális fejlesztések uniós szintű támogatásával, másrészt konkrét tagállamokra kötelező érvényű bizottsági direktívák (energiacsomagok) kiadásával. Emellett az EU keleti bővítésének realizálódásával számos uniós és nemzetközi szintű szerződés és intézmény született az Európai Unió és Oroszország, valamint a FÁK-államok közötti kapcsolatok fejlesztésére.

A belső piac kiterjesztésének, az ellátásbiztonság növelésének és a környezetkárosító hatások mérséklésének céljai azonban nem vezettek egy uniós szinten egységes energiapolitika megvalósításához, legfeljebb az abba az irányba tett első komoly lépéseként értékelhetők.

A megfogalmazott szempontok esetében problémát jelentett ugyanis, hogy „többnyire egymással ellentmondásban” állnak, „sőt egyik a másikat nem egy esetben kizárja. Az egységes energiapiac létrehozásának eredményeként csökkenő energiaárak például könnyen az ener-

giafogyasztás növekedését vonhatják maguk után, ez viszont növelheti a környezetkárosítás szintjét.” (Szemerkényi, 2007A, 178.)

Az egységes belső piac kialakítására megszülető infrastruktúra-fejlesztő programok elsősorban versenyképességi és kevésbé ellátásbiztonsági célokat követtek. Bár első ízben került sor a földgáz piacán Uniós szintű pénzügyi támogatásokra egyes kiemelt projektek esetében, azonban azok nagysága a beruházások összköltségéhez képest marginálisak voltak. A belső energiapiaci liberalizációt előmozdítani kívánó első két energiacsomag direktívái a tagállamok önérdékkövető, realista magatartása miatt nagyrészt nem, vagy nem úgy valósultak meg, ahogy azt a Bizottság várta volna. A megvalósuló intézkedések az ellátásbiztonság növelésére sem nyújtottak garanciális feltételeket.

Az EU energetikát érintő külkapcsolatai tekintetében számos új nemzetközi szerződés és döntéshozatali tér született meg – így az ECT (1998), az EU-orosz energiadialógus (2000), az ENP (2003), az EC (2006). Tény azonban, hogy ezek az EU tagállamnak eltérő érdekei, illetve az orosz stratégiai törekvések miatt nem teltek meg olyan érdemi tartalommal, ami révén a nemzetállami szuverének energiapolitikai hatásköreik meghatározó hányadát nemzetállamok feletti, vagy azokon túli szintekre emelték volna.

2. Szovjet birodalmiság és orosz szuverenitás a gázszektorban

2.1 Szovjet birodalmiság és a gázszektor

A II. világháború előtt a gázszektor fejlesztése alapvetően az Egyesült Államokban zajlott. A Szovjetunióban eleinte a szénhidrogéneknek nem volt stratégiai szerepe. Sztálin idejében az 1949-ben létrehozott Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) még érdemben nem gyakorolt hatást az energiapolitikára. Az 1950-es évek közepéig a kőolajexportot csak kétoldalú szerződésekben szabályozták.

Az 1930-as évek elején a birodalom gázfelhasználása mindössze 10-15 millió köbméter volt. Ugyanakkor megállapítható, hogy a szovjet hatalom már a szénhidrogének világ gazdasági felfutásának kezdetén a politikai befolyása alá vonta az energiaszektort. Az 1917. októberi forradalmat követően az akkori orosz politikai vezetés első döntéseinek egyikeként államosította a bakui olajmezőket, valamint a Royal Dutch Shell orosz befektetéseit. Ezzel „saját export olajárait tetszése szerint szabadon szabta meg, könnyedén ki tudta játszani egyik partnerét a másik ellen, megszorítások nélkül tudott diszkriminálni felvásárlók és ellátók között, és a szovjethatalom politikai céljai szerint tudta fölhasználni az olajexport irányítását”. (Szemerkényi, 2007A, 41.)

A kőolaj és a földgáz készletek feltárási folyamata az 1950-es években gyorsult fel.²⁴³ A szektoron belüli intézményrendszer fejlesztése az évtized második felében kezdődött el. Ekkorra váltak a szénhidrogének a modern birodalmi célok kibontakoztatásának egyik meghatározó alappillérvé. Így a szovjet blokkon belül a legfontosabb törekvések egyike az energiahordozó váltás lett, azon belül is a földgáztermelés fokozott növelése. (Szemerkényi, 2007A, 66.)

Az 1956-ban megalakított energiakereskedelemmel foglalkozó Kőolaj- és Gázipari Bizottság révén került sor a szénhidrogének multilaterális intézményesítésére. A szervezet a szovjet blokkon belüli szénhidrogén tranzakciókért felelt. 1959-ben az SZKP XXI. Pártkongresszusán meghirdették a szénhidrogének és így a földgáz szerepének növelését a KGST gazdaságaiban. A keleti blokkon belül az energia- kapcsolatok intézményesítése mellett szót, hogy a szovjet érdekszférába tartozó kelet-közép-európai államok kőolaj- és földgázszükségeit többnyire nem fedezték a saját feltárt készleteik. A szatellit államok túlnyomó többsége, így Magyarország is rászorult a szovjet szénhidrogén-importra.

Az 1960-as évek fejlesztéseivel a Szovjetunió célja a birodalom tényleges szuverenitásának kiterjesztése volt a KGST országokra. Eszerint a SZU úgy kívánta a lehető legtöbb piacát elérni, hogy a lehető legkevesebb tranzit-ország zsarolóerejével kelljen számolnia. A gázellátási rendszer így teljes mértékben centralizált és központi elosztású lett. A sugaras jellegű vezetékes infrastruktúra révén a kelet-közép-európai szocialista országok egymás közötti energiapolitikai kapcsolatai nem válhattak kellően szorossá. Ezzel a KGST energiapolitikai kapcsolatrendszerét a Szovjetunió kivételével egyetlen tagállam sem tudta érdemben befolyásolni. A szocialista államok, köztük Magyarország számára is egy gazdasági szempontból irracionális, a piaci szempontokat figyelmen kívül hagyó, a szovjet forrásokon kívül más alternatív beszerzési lehetőségeket nem biztosító struktúra jött létre.

A folyamatokat segítette, hogy az 1960-as években három unikális nagyságú²⁴⁴ földgáz-mezőt fedeztek fel a Szovjetunióban: az Urengoj-szkojét 1966-ban, a Medvezsjét 1967-ben és a Jamburgszkojét 1969-ben. Ezzel a birodalom legjelentősebb földgázlelőhelyei Közép-Ázsia, Ukrajna és Észak-Kaukázus mellett az 1960-as években Nyugat-Szibériában, a Komi Autonóm Köztársaságban és a Jakut Autonóm

²⁴³ A Szovjetunióban a szénhidrogének energiamérlegen belüli a részaránya 1953-ban 22, 1963-ban pedig már 48 százalék lett. (Kun, 2005, 290–320.) A földgáz készletek nagysága a kőolajjal szemben nem voltak titkosak. A szovjet tartalékok mennyisége az 1951-es 173 milliárd köbméterről 1960-ra 2,2, 1971-re 15,8, 1976-ra pedig 25,8 billió köbméterre nőttek. (Stem, 1983, 364.)

²⁴⁴ Az orosz természeti erőforrások minisztériuma 2001 óta egy határozata nyomán 4 kategóriába sorolta az orosz kőolaj és földgáz mezőket (unikális, nagy, közepes és kicsi). Az unikális kategóriájú mezők több mint 300 millió tonna kőolajat vagy 500 milliárd köbméternél nagyobb mennyiségű földgázt rejtnek.

Köztársaságban voltak. A készletek fokozatos feltáráásával a földgáztermelés 1950-re évi 5,8 milliárd köbméterről 1960-ra 45,3, 1970-re 198 milliárd köbméterre nőtt. (Uo. 108.) Így megkezdődhetett a gázvezetékrendszer érdemi kiépítése és a földgáz exportja a KGST országokba. 1967-re a Testvériség vezeték elért egészen Csehszlovákiáig, ami nagyobb mennyiségű szállítást tett lehetővé a szovjet érdekszféra országaiba. 1955 és 1970 között a Szovjetunió gázvezetékrendszerének hossza – leágazásokkal együtt – 9000 kilométerről 56000 kilométerre nőtt. (Uo. 53.)

Idővel azonban a KGST-n belüli energetikai beruházásokat a birodalom belső gazdasági nehézségei is motiválták. Egyre nagyobb szükség volt a költségvetési bevételek növelésére. Ebben kézenfekvőnek számított a szovjet szénhidrogénexport növelése. Mindez további fejlesztéseket és kapacitásbővíítéseket igényelt.²⁴⁵ A belső gazdasági válság kezelésére 1964-ben Alekszej Koszigin neveztek ki miniszterelnöknek. Gazdaságélénkítő reformsomagjának gyakorlati alkalmazására azonban nem került sor. Ez köszönhető volt Brezsnyev 1964-es hatalomra kerülésének,²⁴⁶ valamint a nyugat-szibériai kőolaj- és földgázmezőkben – különösen az 1965-ben felfedezett Szamotlor-mezőben – rejlő gazdasági és politikai potenciálnak. A legfelső politikai vezetés úgy gondolta, hogy a feltárt készletek komoly bevételi lehetőséget jelentenek, ennek révén pedig a költségvetés egyensúlya helyreállítható.²⁴⁷

Fordulatot jelentett a szovjet szénhidrogén-politika esetében, hogy az 1960-as évek végétől az újonnan feltárt tartalékokat már nem kizárólag a KGST országokba, hanem Nyugat-Európába is exportálni kívánták.²⁴⁸ Az Európai Közösségekbe (EK-ba) történő földgázexport elsőként a Testvériség gázvezeték nyugati irányú meghosszabbításával kezdődhetett el 1968-ban.²⁴⁹ Ekkor az osztrák OMV 20 éves szerződést kötött a Szovjetunióval. Ezt követően újabb hosszú távú megállapodásokat írt alá Moszkva az olasz ENI-vel (1969), a nyugat-németországi Ruhrgassal (1970) és a finn Nestevel (1971).²⁵⁰

A kapcsolatok mélyítését később gyorsította az 1973-as olajválság, ami az olajárak rendkívüli megemelkedésével járt. Ez komoly átrendeződést eredményezett az

²⁴⁵ A kialakult gazdasági helyzetet nehezítette, hogy az 1950-es 1960-as években az energiaszektorból érkező bevételeket a szovjet vezetés nem fordította a terület modernizálására.

²⁴⁶ Brezsnyev a kezdetektől ellenezte a Koszigin-féle reform elképzeléseket.

²⁴⁷ Az évtized végén tarták fel többek között a tyumenyi terület északi részét, ahol a készletek nagysága elérte 1-3 trillió köbmétert. (Szemerkényi, 2007A, 66.) Ezzel 1970-re a földgáz-készletek becsült nagysága egy évtized alatt megkétszereződött és elérte 80 trillió köbmétert.

²⁴⁸ A Szovjetunió számára már az 1956-os szuezi válság idején felmerült a KGST-n túli nyugat-európai országok kőolajjal történő ellátása. A nyugati szénhidrogén export lehetősége azonban a földgázszektor esetében vált kezdetektől foga valós alternatívává.

²⁴⁹ Az 500 kilométer hosszú vezeték kezdeti kapacitása évi 1,5 milliárd köbméter volt, és eleinte csak a KGST-n belüli gázellátásért felelt.

²⁵⁰ A megállapodások alapján az NSZK-ba 1973-ban, Olaszországba és Finnországba 1974-ben, Franciaországban pedig 1976-ban kezdődtek el a szállítások.

EK országainak energiaiimport piacainak vonatkozásában. A Közel-Kelet rovására a Szovjetunió további jól fizető nyugati piacokat szerzett, ami nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy a birodalom a világ legnagyobb földgáztermelőjévé válhasson.²⁵¹

A Szovjetunió és a nyugat-európai országok közötti energetikai együttműködések vonatkozásában komoly viták folytak az Atlanti-óceán két oldalán. Az Egyesült Államok politikai vezetése és szakértőinek többsége az EK-ba irányuló szovjet földgázexportban a Szovjetunió birodalmi befolyásának növekedését látta. (Brezinski, 1983.) Az USA véleményével szemben az EK országai kevésbé számoltak azzal, hogy a földgázt nyomásgyakorló eszközként alkalmazható. Úgy gondolták, hogy a kereskedelem egyoldalú leállítással a szovjetek komoly bevételektől eshetnének el, valamint súlyos bizalom- és piacvesztést kockáztathatnának. (Stern, 1984.)

Tény azonban, hogy az 1970-es években a Szovjetunió EK-val való kapcsolataiban – a konfrontáció mellett – az együttműködés lehetősége is megjelent. A nyugati szénhidrogén kereskedelem felfutásában ugyanis ekkor már nem kizárólag expanzív birodalmi megfontolások játszhattak szerepet, hanem a szovjet gazdaság mélyülő válsága is. A szovjet törekvések sikerét megalapozó hadiipari fejlesztések technológiai és anyagi fedezete nagyrészt a nyugati kőolaj- és földgázexportból származott. Mindez a szénhidrogének piacán állandó fejlesztéseket és kapacitásbővítést igényelt, ami viszont egyre nagyobb nehézség árán volt megvalósítható.

A földgázszektor esetében az újonnan feltárt lelőhelyek és a fogyasztók közötti távolságok egyre nagyobbak lettek. Nem kedvezett a szükséges fejlesztéseknek az sem, hogy a kitermelés alá vont készletek egyre zordabb éghajlati körülmények között voltak fellelhetők. A felmerülő problémákkal megdrágult az infrastruktúra fenntartásának és működtetésének a költsége, nem beszélve az új termelési körzetek infrastruktúrájának kialakításáról, a vezetékekhez vezető utak, vasutak karbantartásáról. Mindezek a termelési és szállítási költségeket is jócskán megnövelték.

Az infrastrukturális beruházások ekkor már elképzelhetetlenek voltak a nyugati hitelek és modern technológiák nélkül.²⁵² Így az 1970-es évek végére a szovjet bankok nemzetközi hitelfelvételei is rendkívüli mértékben felgyorsultak.

A kiépítendő vezeték és tárolókapacitások költségeit a hitelek mellett azzal is mérsékelni kívánta a Szovjetunió, hogy – az 1960-as évek gyakorlatához hasonlóan –

²⁵¹ Az 1973-as olajválság idején a termelés évi 220 milliárd köbméter volt, ami 1983-ra 500 milliárd köbméterre növekedett. Összehasonlításként az addigi első Egyesült Államokban ugyanezen időszak alatt évi 621 milliárd köbméterről 465 milliárd köbméterre esett vissza ez az érték. (BP, 2002.) Emellett 1970 és 1980 között a Szovjetunióból Nyugat-Európába történő gázszállítások 1 milliárd köbméterről 25,5 milliárdra, a KGST-be történő szállítások pedig 2,4 milliárdról 32,1 milliárd köbméterre növekedtek. (Stern 2006, 4.)

²⁵² Az előirányzott beruházási költségek mintegy 80 százalékát a vezetékrendszer kiépítése tette ki. (Szemerkényi, 2007A, 133.)

igyekezett azokat megosztani a KGST országok között. Így épült meg többek között az 1970-es évek közepén a szocialista blokk legnagyobb közös beruházása a nyugati-földgázexport szempontjából kulcsfontosságú orenburgi gázvezeték is.

A vezeték megépítéséről 1973-ban született politikai döntés a KGST XXVII. prágai ülésén. Az 1974-ben megkötött keretmegállapodást követően a munkálatok 1975 és 1980 között zajlottak. A vezeték 1979-ben adták át. A beruházásban részt vett a Szovjetunió mellett Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és Románia. A 2750 kilométeresre tervezett vezeték kezdetben öt építési szakaszra osztották fel a KGST tagállamok között. A megvalósítás módját azonban több ízben módosították. A vezeték évente 28 milliárd köbméter gáz szállítására volt képes.²⁵³

A jól fizető nyugat-európai energia piacok megjelenésével párhuzamosan értékelődött le a KGST-n belüli szénhidrogén-kereskedelem Moszkva szempontjából. A korábbi KGST-s célpiacon a Nyugat-Európa elérését biztosító tranzit országokká kezdtek átlényegülni stratégiai szempontból. A kelet-közép-európai országok csővezeték-hálózatát az 1960-as évek második felétől – ennek megfelelően – elsősorban az akkori szovjet eredetű gáz nyugat-európai irányú exportjára alakították ki. Így egy kelet-nyugati irányú vezetékrendszer struktúra konzerválódott a közép-európai térségben²⁵⁴ úgy, hogy továbbra sem jöttek létre észak-dél irányú hálózatok a régióban.

Az 1973-as olajválságot követően a Szovjetunió – ellensúlyozandó saját belső problémáit – a KGST-n belüli kőolaj árakat elkezdte a világpiaci szinthez igazítani, ami komoly költségvetési teherként jelentkezett a szatellit államok számára.²⁵⁵ Az 1970-es évek derekára a nyugati energiaexport növekedésével párhuzamosan a szovjet blokk számos országában a szénhidrogén-szállítások csökkenése volt tapasztalható, ami súlyos cserearány-változásokat eredményezett a kelet-közép-európai országok számára. Az 1980-as évekre a szocialista blokkon belül a szervezési nehézségek, a fontos beruházások csúszása és a technológiai modernizáció elmaradása komoly ellátási problémákhoz is vezetett. Ezzel elkerülhetetlenné vált az energiafogyasztás hatékonyabbá tételének politikai ösztönzése.

1980-ban a KGST hosszú távú stratégiájában célként fogalmazták meg a Szovjetunió kívüli tagországok szénhidrogén-termelésének fokozását, a kőolaj felhasználásának csökkentését, valamint indítványozták a fejlődő országokból származó energiaiimport bővítését. Utóbbi révén megnyílt a lehetőség a KGST tagországok számára a szovjet szénhidrogén-szükségletek Szovjetunió kívüli pótlására. Ezzel az 1980-as évekre fokozatosan megélénkülhetett a fejlett nyugati országokkal is a

²⁵³ A projektről részletesebben írt Nagylaki Endre „Az orenburgi gázvezeték építése” címmel. (Nagylaki, 2008.)

²⁵⁴ Így a Szovjetunió-Lengyelország-NSZK, a Szovjetunió-Csehszlovákia-Ausztria, valamint a Szovjetunió-Magyarország vonalon.

²⁵⁵ Ennek alapját egy 1975-ben bevezetett KGST-n belüli új árképzési rendszer adta.

kelet-közép-európai országok kereskedelme, egyben lazulhatott a birodalommal való kapcsolataik szorossága is. A kelet-közép-európai térség alternatív energiaforrások felé fordulása a kőolajjal szemben a földgázszektor fejlődését eredményezte. Mindez a nyugati KGST országok energiamérlegében is megmutatkozott.

A birodalomban meginduló erjedési folyamatok, a KGST kohézióját is kikezdő belső gazdasági nehézségek ellenére az 1970-es 1980-as évek fordulóján mégis úgy tűnhetett, hogy a hidegháború enyhülési időszaka véget ért. „Nyugatról” nézve ugyanis az a látszat alakult ki, hogy a Szovjetunió képes a nyugat-európai energia bevételeit birodalmi mozgásterének növelésére felhasználni. Ezt jelezte többek között a SALT-tárgyalások²⁵⁶ leállása, a harmadik világban történő szovjet pozíciószerzés,²⁵⁷ valamint az Afganisztánban történő 1979-es bevonulás.

Minden belső nehézség ellenére a Szovjetunió ekkor még kiváló adatokat produkált az energiaszektoron belül is. Az 1970-es évek végétől újabb feltárt mezőket vontak termelés alá Jakutföldön és Nyugat-Szibériában.

A nyugat-szibériai készleteket az akkori szovjet tartalékok több mint felére becsülték. Közülük a legnagyobb mező az Urengoj volt, mely önmagában több mint 10 trillió köbméter földgázt tartalmazott a szakértők szerint. Nyugat-Szibéria északi részének mezőinek nagyságát 24-25 trillió köbméterre becsülték. (Szemerkenyi, 2007A, 127.)

Így a Szovjetunió gáztermelése az 1975-ös 270 milliárd köbméteres szintről 1980-ra 406, 1985-re pedig 600 milliárd köbméterre növekedett. (BP, 2002.) Ezzel párhuzamosan a Szovjetunióban található vezetékrendszer tíz év alatt 56000 kilométerről 1980-ra 130000 kilométerre nőtt. (Szemerkenyi, 2007A, 114.)²⁵⁸

Az 1980-as évekre azonban az Egyesült Államok után Nyugat-Európában is megfogalmazódott a gyanú, hogy az EK szovjet energiakereskedelme révén saját nemzetközi fenyegetettségét növeli. A nemzetközi folyamatok fokozták ugyanis annak az elképzelésnek a megalapozottságát, hogy szénhidrogén bevételek megerősíthetik a Szovjetunió harmadik világbeli és a KGST-n belüli pozícióit. Az minden esetre bizonyosnak tűnt, hogy a szovjet földgázszektor a nyugati hitelek és technológiai támogatás nélkül nem fejlődhetett volna abban az ütemben, ahogy az az 1970-es években történt. A helyzet kihasználására azonban továbbra is más stratégiát követett a Reagan vezette Egyesült Államok és a nyugat-európai államok többsége. Míg az USA a szovjet gazdaság gyengeségéből indult ki és az 1980-as évek második felének olajárcsökkenéséből adódó lehetőségek kihasználását tekintette alapvető céljának, addig az európai nemzetközi stratégia a szovjet birodalmi

²⁵⁶ A SALT (Strategic Arms Limitation Talks) tárgyalásokat az európai nukleáris fegyverek csökkentésének céljával kezdték meg. Végül a folyamat eredménytelenül zárult.

²⁵⁷ Gondolok itt elsősorban a dél-jemeni és etióp szovjet szatelitkormányokra.

²⁵⁸ Az 1980-as évek nyugat-európai exportnövekedését elsősorban az Urengoj vezetéknek volt köszönhető.

nyomás csökkentését a gazdasági kapcsolatok lépésről lépésre történő erősítésével tartotta elérhetőnek.²⁵⁹

Tény, hogy a szénhidrogénekre alapozott politika azt is jelentette, hogy a Szovjetunió az 1970-es évek során visszafordíthatatlanul szénhidrogénexport függővé vált. Ez azzal párosult, hogy a Szovjetunió a szénhidrogén-bevételeiből származó hasznot továbbra sem fordította saját gazdasága és az energiaszektor modernizálására vagy érdemi tartalékképzésre. Ezzel az energiatermelés technikailag elavulttá vált, a vezetékrendszer nagymértékben amortizálódott, a lelőhelyek túllépve a termelési csúcson fokozatosan kioregedtek és kitermelésük egyre kevésbé volt (költséghatékony).

Az 1980-as évek második felére a potenciálisan feltárható földgázmezőket a megrugó termelési költségek miatt nem vonták termelés alá. A KGST-n belüli szovjet szénhidrogén-export az 1980-as évek közepétől nagymértékben esett vissza. Mindent a szovjet vezetés 1989-re már hivatalosan is elismerte.²⁶⁰ Végül a nyolcvanas évek második felében bekövetkező drasztikus kőolajár csökkenés és az Egyesült Államokból érkező katonai „csillagháborús” fenyegetés is hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió mozgásterének nagymértékben csökkent az EK és a KGST nyugati tagállamai felé.

Az Egyesült Államok vezetése a Stratégiai Védelmi Kezdeményezés (Strategic Defense Initiative, SDI) koncepciójával elsősorban nem katonai, hanem gazdasági jellegű csapást kívánt mérni a Szovjetunióra. A projekt sok szempontból a „politikai blöff” kategóriájába tartozott, mivel annak elsőszámú célja nem a megvalósítás, hanem a Szovjetunió gazdasági megrendülésének előidézése volt. A „csillagháborús” terv kifejezés az SDI szovjet szinonimája volt, amit minden nemzetközi és belpolitikai fórumon használt.²⁶¹

A keleti blokk jövője szempontjából kritikus időszakban ráadásul a birodalom kilátásait rontotta, hogy nem állt az élén egy olyan politikai vezetés, mely a kihívásokra világos stratégiával állt volna elő. Breznyev 1982. novemberi halála után gyors egymásutánban három-

²⁵⁹ Erről ad megbízható tájékoztatást a „CIA's Analysis of Soviet Union, 1947-1991” című dokumentum különösen annak 38. pontja „Soviet Economic Problems and Prospects” című része. (CIA, 2001.)

²⁶⁰ Bár a szovjet vezetés 1989-re megerősítette, hogy a KGST tagországai számíthatnak a Szovjetunióból érkező energiainportra, azonban jelezték, hogy a hagyományos szovjet szénhidrogén-lelőhelyeken a kitermelés a továbbiakban nem növelhető és sürgették a konvertibilis elszámolás bevezetését. (Szemerkenyi, 2007A, 188.)

²⁶¹ A témának széleskörű amerikai irodalma van. Így például lásd: Broad, William J. (1992): Teller's War: The Top Secret Story Behind the Star War's Deception. New York, Simon and Schuster. Snyder, Alvin A. (1995): Warriors of Disinformation: American Propaganda, Soviet Lies, and the Winning of the Cold War. New Snyder, Alvin A. (1995): Warriors of Disinformation: American Propaganda, Soviet Lies, and the Winning of the Cold War. New York, Arcade. Fitzgerald, Frances (2000): Way Out There int he Blue: Reagan, Star Wars, and the End of the Cold War. New York, Simon and Schuster.

szor is változott a Szovjetunió első titkárának személye. Jurij Andropov 1984. februári halála után Konsztantyin Csernyenko, majd 1985 márciusában Mihail Gorbacsov lett az első titkár.

A Szovjetunió gazdasági nehézségei nehezen érintették a KGST országok földgáz-ellátás biztonságát. Magyarországon például a földgázfogyasztás az 1980-as évek közepére elérte az évi 10 milliárd köbmétert úgy, hogy a növekvő igények mellett²⁶² a hazai földgáztermelés visszaesésével is számolni kellett. A Szovjetunióból érkező földgázbehozattal kapcsolatos bizonytalanságokat tetézte, hogy ekkor a magyarországi földgáztárolókból származó tartalékok nagyjából egy hétre lettek volna csak elegendők.

1989-ben a politikai vezetés komoly erőfeszítéseket tett egy magyar energiapolitikai koncepció lefektetésére.²⁶³ Emellett a magyar Ipari Minisztérium tárgyalásokat folytatott Moszkvában többek között a földgázimport témájában. Ennek azonban érdemi eredménye nem lett. Míg az 1970-es években – a szovjet szénhidrogén-export csökkenése révén – volt mód kisebb mértékű importdiverzifikációra, addig az 1980-as évek végére ez a lehetőség már sokkal inkább tűnt egyfajta kényszernek. A folyamat végső soron a KGST nemzetközi befolyásának csökkenését és az energiapolitika nemzetállami hatáskörbe való visszakerülését eredményezte.

A Szovjetunió összeomlásával, így a Varsói Szerződés és a KGST megszűnésével a függetlenné váló nemzetállamok számára az elsődleges cél a gazdasági szuverenitás kialakítása, vagyis annak nyugati elismertetése lett. A szuverénként elismert kelet-közép-európai országok számára azonban újabb kihívást jelentett a megmaradó orosz energiaimport kényszer mellett a piaci mechanizmusok elterjedésével a kedvezményes energiaárak megszűnése.²⁶⁴

Az egykori KGST-kapcsolatrendszerben az energiapolitika a rendszerváltást követően szinte semmit sem változott. A vezetékrendszerek fejlesztésére az 1990-es években érdemben nem került sor. Az észak-déli határkeresztesző kapacitások nem jöttek létre. Alapvetően megmaradt az orosz földgáz-import kényszere, mely nagymértékben korlátozta a nemzetállamok tényleges szuverenitásának kibontakozását. A régió tagállamainak mozgástér növelését a függőségi viszonyok megosztása, vagyis a gázszektoron belüli diverzifikáció biztosíthatta.

²⁶² Az 1985-ös 6,5 milliárd köbméteres termelési csúcsot követően 1990-ig fokozatosan csökkent 4,2 milliárd köbméterre. (BP, 2002.)

²⁶³ Célként tűzték ki a termelés és a szolgáltatás önfinanszírozási képességét, a termelői és a fogyasztói árak világpiaci szinthez való igazítását, az energiahatékonyság növelését, valamint az energiaszektorba való nyugati tőke bevonását.

²⁶⁴ A rubeles, kedvezményes kereskedelmi megállapodásokat egy dollár alapú elszámolás váltotta fel, ami jelentősebb költségvetési terhet rótt az egykori KGST tagállamokra. Az árak csökkentését rövid- és középtávon nem segítette a szocializmusban kiépített sugaras, illetve kelet-nyugati irányú kereskedelmi infrastruktúra.

2.2 Orosz szuverenitás és a gázszektor

Oroszország a Szovjetunió összeomlásával elvesztette a gázvezeték-hálózatok és a lelőhelyek egyharmadát, a kompresszor állomások egynegyedét. (Panyuskin – Zigar, 2008, 26.) Ezzel párhuzamosan az egykori szovjet belkereskedelem szuverén nemzetállamok közötti külkereskedelemmé vált, a gázszektor pedig még inkább meghatározó exportágazat lett. Mindez „nagyobb infrastrukturális beruházásokat, a távolabbi piacokig elérő logisztikai lánc kiépítését, a fogyasztókkal való szorosabb együttműködést, a felek közötti bizalom és kiszámíthatóság növelését feltételezi”. (Deák, 2008A, 21.) Ennek ellenére az orosz átmenet nehézségei miatt komoly ellátási és tranzitproblémák merültek fel az 1990-es években. Az átmenet során az orosz gáztermelés nagymértékben csökkent elsősorban a kereslet drasztikus visszaesése miatt.²⁶⁵

A gázszektor legfontosabb szereplője 1989-től az egykori szovjet gázipari minisztériumból létrehozott Gazovaja Promüslennosztj, ismertebb nevén a Gazprom lett. A vállalat az oroszországi gáztermelés több mint 90 százalékát adta az 1990-es években. Rajta kívül a termelés csak nagyon koncentráltan, néhány vállalat révén valósul meg, melyeknek azonban számos problémával kell megküzdeniük.

A legnagyobb Gazpromon kívüli termelő az Itera volt egészen a Gazprom vagyon-visszaszerzési törekvéseinek kezdetéig. 2003-tól a Novatek került a második legnagyobb gáztermelő szerepébe. Rajtuk kívül meghatározó gáztermelőnek számít a Jukosz főbb vagyonszkezeit megszerző Rosznyeft, valamint a Szurgutnyeftyegaz, a LUKoil és a TNK-BP. Gazpromon kívüli gáztermelőket Weiner Csaba három kategóriába sorolta. Az egyikbe azok a gáztársaságok tartoznak, melyek nincsenek a Gazprom ellenőrző befolyása alatt, a második csoportba azok a vállalatok vannak, melyek fő tevékenysége ugyan az olajbányászat, de tevékenységük során földgáz is felszínre hoznak. Végül a harmadik kategóriába azokat a társaságokat sorolta Weiner, melyek termelésmegosztási-egyezmény keretében végeznek gáztermelést. (Weiner, 2010, 38–40.) Ez utóbbiaknak azonban számos problémával kell megküzdeniük. Így „a szállítóvezetékhez való korlátozott hozzáféréssel; az exportlehetőségek (illetve az exportbevételek) hiányával; ezekhez kapcsolódóan a kitermelés helyén fizetett kedvezőtlen árral; [a 2000-es évektől] a Gazprom ellenséges felvásárlásaival; a szűk hitelpiaccal”. (Uo. 240.) Mindezek ellenére a Gazprom részesedése a gáztermelésből csökkent a 2000-es évek során. (Weiner, 2011B, 371.)

A Gazprom első vezetője a korábbi gázipari miniszter Viktor Csernomirgyin lett. Őt bizalmasa Rem Ivanovics Vjahirev (1934–2013) váltotta 1992 végén miután Borisz Jelcin Csernomirgyint miniszterelnöknek nevezte ki.²⁶⁶

²⁶⁵ Ennek mélypontja 1997-ben volt 571,1 milliárd köbméterrel. Az oroszországi gáztermelés csak 2006-ra érte el és haladta meg az 1991-es kitermelési csúcsot (642,9 milliárd köbmétert) 656 milliárd köbméterrel.

²⁶⁶ Elnöki pozíciója előtt Vjahirjev a szovjet gázipari minisztériumban Csernomirgyin első miniszterhelyettese volt, majd a gázkonzern megalakulását követően a vállalat második embere.

A Gazpromot 1993-ban ún. orosz részvénytársasággá, RAO-vá alakították. Ezzel megkezdődött 1993 és 1995 között a vállalat részvényeinek elsődleges privatizálása. Mindez szigorú szabályok szerint történt tekintettel arra, hogy a gázipar továbbra is stratégiai ágazatnak, a Gazprom pedig stratégiai cégnek számított.²⁶⁷ Az 1990-es években két elnöki ukáz is szigorúan szabályozta a külföldi tulajdonrész nagyságát az orosz vállalatban.²⁶⁸ Ennek köszönhetően a Gazprom nem jutott az olajipari cégek sorsára, vagyis megőrizhette egységes technológiai struktúráját és monopolhelyzetét a gázszektoron belül. A gázkonszern csak 1998-ban vált nyílt részvénytársasággá, ún. OAO-vá.²⁶⁹ Ennek köszönhetően néhány külföldi vállalat is meghatározó tulajdonrészhez juthatott az orosz cégen.²⁷⁰

Az 1999-ben elfogadott gázellátásról szóló törvény értelmében a Gazprom részvények 25 százalék plusz egy része maradt állami tulajdonban, így a további 13,5 százalékát értékesíteni kellett. Külföldi tulajdonban legfeljebb 25 százalék mínusz egy részvény kerülhetett a korábbi 14 százalékkal szemben. Míg a törvény értelmében külföldön csak letéti jegyek formájában lehetett részvényeket vásárolni, addig belföldön olcsóbban és közvetlenül juthattak hozzá. Ugyanakkor a törvény – szemben a nemzetközi szervezetek követelésével – megtiltotta a gázellátás egységes rendszerének felszámolását, vagyis a Gazprom feldarabolását.

A vállalat számára komoly tehertételt jelentett, hogy az 1992. január 2-án a Jelcin által életbe léptetett árliberalizációról szóló rendelet a gázipari cégre nem vonatkozott, vagyis megmaradt a rögzített áras rendszer. Emiatt a Gazprom országon belül tevékenysége veszteséges volt. Mindezt csak a külföldi export révén tudta a vállalat valamennyire kompenzálni.²⁷¹ Ezzel párhuzamosan az 1990-es években visszaestek a beruházások a gázszektorban mind a termelés mind a szállítás terüle-

²⁶⁷ A magánosításnak ebben a szakaszában a részvények 41 százaléka maradt a kormányzat közvetlen kezelésében és 10 százalék került a vállalat tulajdonába. A maradék részt szétosztották a vállalat alkalmazottai és az orosz lakosság között. (Deák, 2007B, 28.)

²⁶⁸ Eszerint a részvények csak 14 százaléka kerülhetek külföldi tulajdonba. 1996 októberében a vállalat mindössze 1,15 százaléknyi részvénynek megfelelő részt bocsátott ki londoni letéti helyezett kötvények formájában. Ezt 2,5 milliárd dollárért értékesítettek 1997-ben.

²⁶⁹ Deák András György szerint 1998-ig a menedzsment két módon „csemegezett” a vállalat eszközeiből. 1. Vjahirev rendelkezett a cégen lévő állami részvények 35 százalékának szavazati jogával. 2. A menedzsment a pénzügyi folyamatokra „telepedett rá”, ami a Gazprom holdudvarának, a céghez kötődő kiszolgáló vállalkozásoknak privatizálásában és szerződésekkel való „kistafirozásában” jelentkezett. (Deák, 2007B, 7–8.)

²⁷⁰ Az 1990-es évek végén a német Ruhrgaz már 6 százaléknak megfelelő részvénytulajdonnal rendelkezett a Gazpromban.

²⁷¹ Bár ennek köszönhetően az oroszországi gázárak nemzetközi viszonylatban alacsonyak voltak, azonban azt a lakossági és az ipari fogyasztók számottevő része így sem tudta kifizetni. Ráadásul a nem pénzügyi fizetések aránya is növekedett. 1994-ben a nemfizetés aránya az értékesítésben elérte az 56 százalékot. (Weiner, 2010, 20.)

tén.²⁷² Többek között ennek is betudható, hogy az 1990-es években nem fedeztek fel unikális földgázkészleteket rejtő mezőket az ország területén.

A folyamatok az orosz politikai vezetés és a Gazprom közötti nyílt konfliktusokhoz vezettek. Így például 1993. február 1-jén a Csernomirgin négyszeresére emelte a belföldi gázárát. Végül a felek között az a hallgatólagos megegyezés született, hogy a társaságnak nem kell a teljes törvény által előírt adót befizetnie csak annyit, amennyire „a kormánynak a leghalaszthatatlanabb ügyek rendezéséhez szüksége van”. (Panyuskin – Zigar, 2008, 40.) Ez az íratlan alku fennállt egészen Csernomirgin miniszterelnök 1998. márciusi leváltásáig. Ezt követően azonban az orosz pénzügyi válság negatív hatásaival kiegészülve a felek kapcsolata rendkívül konfliktusossá vált.²⁷³ 1998 őszére világossá vált, hogy Csernomirgin nem tudja átmenteni hatalmát a Jelcin utáni korszakra, ami egyben megpecsételte a Vjahirev vezette Gazprom menedzsment sorsát is. (Deák, 2007B, 7.)

A politikai vezetés és az energiavállalat közötti ellentétek is hozzájárultak ahhoz, hogy az orosz cég egyre veszteségesebbé kezdett válni. Ebben közre játszott az is, hogy Vjahirev irányítása alatt – döntően 1998 második felétől – a Gazprom számos jövedelmező tevékenységét, így többek között a volt szovjet tagköztársaságokba irányuló exportot leányvállalatokba rendezték.²⁷⁴ A kiszervezések révén meghatározó szerephez kerültek a Gazprom menedzsment hozzátartozói, így a vezetés gyerekei, feleségei, testvérei és unokatestvérei.²⁷⁵ Ekkoriban a Gazprom részvények 38 százaléka a Vagytonkezelési Minisztériumon keresztül az állam tulajdonában volt, 10 százalék pedig a Roszgazifikacija állami társaságnál.²⁷⁶

2000 januárjában Vjahirev bejelentette, hogy a Gazpromot egy kitermelő és egy szállító részre kívánja bontani. Végül ez a felvetés a kormány nyomására enyhült.

²⁷² Történt ez annak ellenére, hogy a három szovjet időkből feltárt unikális mező is elérte az 1980-as 1990-es évekbe az éves termelési csúcsot. A Medvezsje 1983-ban, az Urengoj-szkoje 1987-ben és a Jamburg-szkoje 1994-ben tetőzött. (Weiner, 2010, 20.)

²⁷³ Az 1998-as orosz válság kezdetétől a Gazpromot egyre több olyan támadás érte, hogy a vállalat nem fizeti meg megfelelően az adót. A Nemzetközi Valutalap hitelért cserébe az adókerülés felszámolását kérte. Az orosz adóhivatal vezetője Borisz Grigorjevics Fjodorov (1958–2008) is adóelkerüléssel vádolta a gázvállalatot és a vagyoneszközei zárolásával fenyegette a céget. Az orosz vállalat hosszas vitákat követően végül engedett a nyomásnak.

²⁷⁴ Így az 1990-es évek végén létrehozták az Itera nevű gázkereskedő vállalattal a Purgazt.

²⁷⁵ Vjahirev fia Jurij, aki 1994-ben a Gazprom és a Mol közös vállalatának, a Panrusgaznak lett vezérigazgató-helyettese 1999 januárjában apja jóvoltából a Gazexport vezetőjévé válhatott. Rem Vjahirev bátyja, Viktor vezethette a Gazprom fűtővállalatait egyesítő Burgazt; a lánya, Tatjana a Gazprom beszállító cégének, a Sztrójtranszgaznak lett az egyik legnagyobb részvényese. Utóbbi vállalatnak Viktor Csernomirgin két fia is tulajdonosa volt. (Panyuskin – Zigar, 2008, 123.)

²⁷⁶ Utóbbi tulajdonrész vagytonkezelési jogát sokan továbbra is Rem Vjahirevhez kötötték. (Panyuskin – Zigar, 2008, 49–55.)

Eszerint csak azokat a cégeket kívánta kiszervezni, melyek nem taroztak a gázvállalat fő profiljába. (Panyuskin – Zigar, 2008, 108.) Ennek ellenére Vjahirev módosítani kívánta a Gazprom alapokmányát úgy, hogy ne csupán leányvállalatokat lehessen kiszervezni a konszernből, hanem azok részvényeit is szabadon eladhassa az igazgatótanács. 2000. június 29-én azonban a módosító javaslatait elvetették. Vjahirev önjáróságának végét a 2000 decemberében az Állami Duma által elfogadott részvénytársaságokról szóló törvény alapozta meg, melynek értelmében bármely részvénytársaság vezetője elmozdítható az igazgatótanács egyszerű többségének támogatása révén.

2.3 Vlagyimir Putyin és az orosz gázszektor

Putyin első két elnöki ciklusával jelentősen megváltozott az orosz energiapolitika. Megkezdődött az állami és a gazdasági szféra érdemi átalakítása. Különösen igaz volt ez a földgáz ágazatra. A Gazprom esetében az elsőszámú cél egy globális, vertikálisan integrált energetikai társaság kialakítása volt, mely a teljes szektort uralja a termeléstől a végső fogyasztók eléréséig. (Stern, 2005.)

Putyin még Szentpétervár polgármester-helyetteseként kezdett el foglalkozni az állam és a stratégiai nyersanyagok kapcsolatával. Az orosz elnök energiapolitikai terveiről elsőként doktori disszertációjában olvashatunk, melyet 1999-ben védett meg a szentpétervári Gornij Insztitútban. „A régió ásvány- és nyersanyagkincseinek stratégiai kezelése a kialakuló piaci viszonyok között” című munkában Putyin megfogalmazta, hogy növelni kell az állam szerepét a nyersanyagforrások termelésében és értékesítésében, mivel ezzel Oroszország befolyásos szerepet szerezhet a világban. (Putyin, 1999.)

Ennek érdekében 2000-től Vlagyimir Putyin szentpétervári köre fokozatosan kezdte elfoglalni az energetika meghatározó területeit. Így lett lényegi gázipari szaktudás nélkül 2000 májusában Alekszej Boriszovics Miller a Gazprom elnöke, júniusban pedig Dimitrij Anatoljevics Medvegyev a vállalat igazgatótanácsának elnöke.

Alekszej Miller 1962-ben született. Vlagyimir Putyin beosztottjaként a szentpétervári önkormányzatban került egyre magasabb pozíciókba. A későbbi elnök Moszkvába kerülésekor a Szentpétervár Tengeri Kikötő Részvénytársaság fejlesztési és befektetési igazgatója lett. Putyin miniszterelnöksége alatt az állami tulajdonban lévő Transznyefty irányítása alá tartozó balti kőolajvezeték-rendszer (BTSz) vezérigazgatói székébe került, majd 2000 júliusában energetikai miniszter helyettes lett.

A gyors ütemben cserélődő Gazprom vezetés 2001 első felére döntően negyven évesnél fiatalabb vezetőkből állt, akik szinte kivétel nélkül Millerrel együtt dolgoztak 1996 és 1999 között.²⁷⁷ Mellette Dimitrij Medvegyev is biztosította pozícióit a

vezetésben azzal, hogy a vállalat jogi és vagyongazdálkodó főosztályának élére is az ő bizalmasai kerültek. (Deák, 2007B, 12.) Vjahirev ugyan átmenetileg megmaradt az igazgatótanács elnöke végül azonban 2001. április 30-án távozott a vállalatától. Hasonlóan kényszerült felmondásra Jurij nevű fia is a Gazexport – a későbbi Gazprom-export – éléről.²⁷⁸

Az átalakulással párhuzamosan Miller azt a feladatot kapta Putyintól, hogy „álítsa meg a Gazprom Rem Vjahirev regnálásának utolsó évében felgyorsult szétrablását”. (Gereben, 2010A, 62.) Ezzel megkezdődött a Gazprom-aktívák visszaszerzése.

A vállalat vezetése megvonta az Iterától a FÁK-államokba történő gázexport jogát és visszavette az összes kitermelő céget, melyet Vjahirev idején a Gazpromtól kapott, így a Purgazt vagy a dél-oroszországi mezőket birtokló Szevernyeftyegazpromot. Néhány év alatt Miller vezetésével leépítették azokat a közvetítőket, ahol jelentős pénzek áramlottak el a konszernből. Mihail Boriszovics Hodorovszkij 2003-as letartóztatását követően megkezdődött a Jukosz vállalat vagyontárgyainak az újraosztása, melynek egy része szintén az orosz gázvállalathoz került. Emellett a Gazprom leányvállalatainak sikerült meghatározó részesedést szerezniük a belföldi fogyasztókat ellátó társaságokban is.

„A kiszervezett vagyonelemeket vagy kisebb összegekért cserébe, vagy a közvetlen rokonság egyes tagjai ellen indított büntetőjogi és adóhatósági eljárások keretében sikerült jórészt visszaszerezni.” (Deák, 2007B, 13.) Ennek köszönhetően az orosz vállalatban egyre nagyobb lett az állami szerepvállalás és végül sikerült annak többségi részvénycsomagját állami tulajdonba venni. Mindezt az orosz vállalat vezetése 2003 márciusában jelentette be. (Gazprom, 2003A.)²⁷⁹ Ezzel gyakorlatilag lezárult a Gazprom konszolidációja is, 2006 végére már a Gazprom-csoport birtokolta az orosz földgázkészletek 62,4 százalékát, 29,85 billió köbmétert. (Gazprom in Figures, 2007, 12.)²⁸⁰

Emellett fokozatosan nőtt meg a külkereskedelem szerkezeti és vállalati koncentrációja is.²⁸¹ Mindebből a szénhidrogének aránya egyre nagyobb részt tett ki. Míg 1995-ben az orosz kivitel kevesebb, mint felét adta a kőolaj és a földgáz, addig 2008-ra ez megközelítette az export háromnegyedét. (Ludvig, 2011A, 217.) Az export

²⁷⁸ Az átalakításról részletesen lásd Valerij Panyuskin és Mihail Zigar „Gazprom az orosz fegyver” című kötetének „Az utódlás machinációja” című fejezetét, (Panyuskin – Zigar, 2008, 113–118.) vagy Deák András György „Egy monopólium magánélete. Klánok a Gazpromban” című írását, különösen annak a berendezkedés éveiről szóló részét. (Deák, 2007B, 10–14.)

²⁷⁹ Ebből 10,74 százalék a Gazprom leányvállalataihoz tartozott.

²⁸⁰ Ezek 90 százaléka 14 mezőhöz köthető, melyek közül több még nincs termelés alatt. Az orosz földgázkészletekről részletesen lásd Weiner Csaba PhD dolgozatának 2.1. fejezetét.

²⁸¹ Ludvig Zsuzsa kimutatja, hogy míg 2001-ben az orosz export 20 legnagyobb szerepére jut a teljes kivitel 53 százaléka, addig 2007-re 16 vállalatra jut a 73 százaléka. (Ludvig, 2011A, 212.)

²⁷⁷ Így többek között Andrej Kruglov, Mihail Szereda, Jelena Vasziljevna, Kirill Szeleznyov. (Deák, 2007B, 10.)

értéke alapján az első 10 cég közül az első 5 a szénhidrogén ágazatból kerül ki és az első 10 vállalat közül 8 tartozott ebbe a szektorba. Az első helyen álló Gazprom a 2001-es 16,4 milliárd dolláros exportja 2007-re 40,8 milliárdra nőtt. (Uo. 212–213.)

Az 1990-es évek liberális gazdaságpolitikájával szemben felerősödtek az első-sorban külpolitikai ösztönzésű protekcionista törekvések. Ilyennek számítottak a költségvetés szempontjából jelentős bevételt jelentő szénhidrogénekre kivetett exportvámok és kitermelésre vonatkozó adók. További protekcionista lépésnek számított a kettős, vagyis eltérő belső és külső energiaárak kérdése, a szállítóvezeték-ekhez történő harmadik feles hozzáférés blokkolása, a gázszektoron belüli külföldi befektetések korlátozása, valamint az Energiacharta ratifikálásának elmaradása.

A 2006. július 18-án elfogadták – és ugyanezen év július 31-től hatályba lépett – az orosz gázexportról szóló 117-FZ számú szövetségi törvény. Ez lényegében kimondta a Gazprom kizárólagos exportjogát. Mindez azt jelentette, hogy a belföldi szállítóvezeték feletti monopol helyzete mellé a külföldi eladások terén is egyedülálló mozgástere nyílt az orosz vállalatnak. (RG.ru, 2006.)

A mindössze három cikkelyből álló törvény rögzítette, hogy minden Oroszország területén kitermelt földgáz külföldi értékesítése kizárólag az Egységes Gázellátó Rendszer tulajdonosát, illetve százszázalékos tulajdonában álló leányvállalatát illeti meg, vagyis az orosz vállalatcsoportot. A törvény elfogadását követően Dimitrij Medvegyev – ekkor még az első miniszterelnök-helyettesként és a Gazprom igazgatóságának elnökeként – a kizárólagos exportjoggal kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy az Oroszország gazdasági érdekeit szolgálja azaz, hogy az orosz szállítók külföldi konkurenciaharcának megakadályozásával az árak csökkenésének veszi elejét. (MTI, 2006.)

Hasonlóan stratégiai célokat követtek azok a hosszú előkészítést igénylő törvény-csomagok, melyeket Putyin második elnöki ciklusának végén írt alá. A 2008 májusában hatályba lépő 57-FZ és az 58-FZ szövetségi törvények a külföldi beruházásokat korlátozását segítette többek között a gázszektor területén és határozta meg a stratégiai ágazatok és társaságok körét.

Az 57-FZ 42 tevékenységet nevez meg a nemzetvédelem és állambiztonság szempontjából stratégiai jelentőségűnek. Az egyik ilyen a földtani ismeretszerzés és/vagy ásványkincsek feltárása és kitermelése a szövetségi lelőhelyeken. Erről az 58-FZ rendelkezik.²⁸²

Mindez a lépések és törekvések ellentétesek voltak a WTO gyakorlatával és késleltették Oroszország Világkereskedelmi Szervezethez való csatlakozását. (Weiner, 2011B, 212–214.)

²⁸² Erről részletesen lásd Weiner Csaba „Külföldi közvetlen tőkeberuházások Oroszországban, kitekintéssel az oroszországi magyar befektetőkre” című írásának 6.2. részét a külföldi beruházások korlátozásáról. (Weiner, 2011B, 336–337.)

A konszolidációt követően a Gazprom vezetése a nyilvánosság előtt is egyre ambiciózusabb célokat fogalmazott meg. Ezt mutatta a 2003-ban elfogadott orosz energiasztratégia „Oroszország Energiasztratégiája a 2020-ig terjedő időszakra” címmel.²⁸³

A Szovjetunió összeomlását követően az orosz vezetés először 1992-ben fogadott el egy 2010-ig szóló energiapolitikai koncepciót „Oroszország energiapolitikája az új gazdasági feltételek között” címmel, melyet végül 1994. december 7-én hagyott jóvá a kormányzat. Ehhez kapcsolódott a 472. számú „Az Oroszországi Föderáció energiapolitikájának és tüzelőanyag-energetikai komplexuma strukturális átalakításának fő irányai a 2010-ig tartó időszakban” című elnöki törvényerejű rendelet (1995. május 7.), valamint az 1006. számú kormányhatározat „Oroszország 2010-ig szóló energiasztratégiájának alapelvei” címmel (1995. október 13.). (Weiner, 2011B, 361.)

A dokumentum alapján a Putyin vezette Oroszország külpolitikájának egyik alappillére a nyersanyagexport azon belül is elsősorban a földgáz kivitel lett. Ennek értelmében 2020-ig meg kívánta duplázni az éves földgáz kivitelt a 2003-as 185 milliárd köbméteres szintről 275–280 milliárdra.

A Gazprom elképzeléseiről a vállalat 2003. évi közgyűlésén Miller „A stabilizációtól a növekedés felé” címmel tartott előadást. (Gazprom, 2003B.) A 2004-es „Úton az energetikai vállalat felé” című beszédében a konszern első embere már egy globális, több energetikai területet is magában foglaló vertikálisan integrált vállalat kialakítását vizionálta. (Gazprom, 2004.) Vlagyimir Putyin 2005 decemberében Oroszország fejlődésének új irányairól szóló beszédében kijelentette, hogy országának globális energetikai hatalommá kell válnia, melynek keretében garantálnia kell Európa és Észak-Amerika (!) ellátásának biztonságát.

A tervek eleinte nem tűntek légből kapottnak, hiszen az egykori minisztérium a 2005-re a világ legnagyobb földgáztermelő- és szállító vállalata volt. A Gazprom a világ földgázkészleteinek 17 és az oroszországi tartalékok 60 százalékával rendelkezett úgy, hogy a világ kitermelésének 20 százalékával bírt a belföldi 90 százalék mellett. A gázkonszern biztosította az orosz adóbevételek negyedét, amivel Oroszország komoly sikereket ért el a külföldi adósságának visszafizetésében és így állami szuverenitásának helyreállításában. A cél elérése szempontjából meghatározó lépésnek számított, hogy 2005 végére megtörtént a vállalat teljes liberalizációja, ami megszüntette a Gazprom-részvények kereskedésének korábbi korlátait. A Gazprom grandiózus törekvéseit ösztönözte továbbá, hogy az orosz vezetés 1999-től előbb lassú, majd 2004 elejétől egészen Putyin második elnöki ciklusa végéig magas és egyre növekvő kőolajárral számolhatott.²⁸⁴

²⁸³ Az ominózus stratégiát az orosz kormány ugyan 2000. november 29-én szentesítette, de csak 2003-ban került elfogadásra. (2003. augusztus 28. 1234-p. számú kormányhatározat.)

²⁸⁴ Az olajár az 1998-as hordónkénti 10 dolláros szintről 2003-ra 40–50 dolláros szintre emelkedett.

A stratégiában foglalt törekvések ellenére azonban az export a 2000-es évek közepén nemhogy növekedett, hanem csökkent.²⁸⁵ A 2020-ig szóló orosz energiasztratégia hibájaként róható fel, hogy nem oldotta fel a beruházási szükségletek nagyságrendje, és a külső források bevonásával szembeni orosz fenntartások közötti el-lentmondást, sem a meglévő piacok, sem a lehetséges új felvásárlók tekintetében. Bár 2000 és 2006 között az egy főre jutó beruházások átlagos nagyságához mérten a vezető szénhidrogén-ipari régiókban a beruházások értéke közel nyolcszorosára nőtt (Zubarevics, 2008, 155–157.), azonban a korábban termelés alá vont készletek kimerülése, az új mezők feltárásainak és a termelés növelésének túlzott költségei miatt a stratégia maradéktalanul nem teljesült.

A Gazprom a 2000-es évek elejéig számos kisebb mezőt állított termelésbe, de a korábbiakhoz fogható unikális mezőt csak egyet.²⁸⁶ Éppen ezért a már meglévő hosszú távú szerződésekben foglalt gázszállítások teljesítése érdekében is szükségessé vált az újonnan feltárt a korábbiakhoz képest a fogyasztóktól távolabb eső, többnyire mélyebben és bonyolultabb módon felszínre hozható készletek felszínre hozása.²⁸⁷ Ez azonban a magas technológiai és pénzügyi okokból, valamint a Gazprom hazai és külföldi akvizíció következtében megugró adósságállomány miatt önértékelő komoly kihívás elé állította az orosz vállalatot. (Weiner, 2010, 238.)

Varró László 2007 tavaszán úgy látta, hogy pusztán az európai kereslet kielégítése érdekében, mintegy harminc milliárd dollár értékben kellene beruházni az orosz gáziparba. Ezért a szakértő véleménye szerint a jövőben elkerülhetetlennek látszott a gazdasági partnerek bevonása is a fejlesztő beruházásokba, így például az EU anyagi támogatását is megkerülhetetlennek látta. (Varró, 2007, 76.) A kiértékelő munkára, valamint a szükséges beruházási összegek felbecsülésére az EU hajlandónak bizonyult anyagilag is áldozni a TACIS-keretből. Így 10 millió eurót irányoztak elő a 2003-as keretből csak a szénhidrogén-szektorra vonatkozóan. (European Commission, 2002, 4.)

²⁸⁵ 2006-ban például csak 151,4 milliárd köbmétert földgázt tudtak értékesíteni, amiből 129,94 milliárd köbmétert kaptak az EU27-ek (British Petroleum, 2007). Az Európai Unióban 2007. első fél évében a földgázimport 16,6 százalékkal csökkent, ebből 15,7 százalék esett a FÁK-tagállamaira (Eurostat, 2007A). A szénhidrogénekből származó bevételek ugyan 2007-ig így is emelkedtek, azonban nem az energiaszektor növekedése, hanem a kedvező világpiaci olajárak miatt.

²⁸⁶ A Jamal-félszigeten 2001 óta működő Zapoljarnoje mező a becslések szerint 3,4 trillió köbméternyi földgázt rejt.

²⁸⁷ 2008-ig „Oroszországban (...) a gáztermelés nyolcvan százaléka három, még a Breznyev-korszakban feltárt óriás gázmezőből származik, melyek élettartamuk végén járnak”. (Varró, 2007, 76.) Az 1970-es 1980-as évek óta termelés alá vont mezők lassan kimerülnek, kitermelésszintjük egyes becslések szerint eléri az 54-76 százalékot.

Bár az orosz energiasztratégia célként fogalmazta meg saját földgázpiacainak keleti irányú diverzifikációját²⁸⁸ – csökkentve ezzel az európai exportfüggőségét –, azonban Európa továbbra is Oroszország legnagyobb gázfelvásárlója maradt úgy, hogy ez a helyzet nagy valószínűség szerint sokáig így is marad.²⁸⁹

A vezetékhálózat kiépítéséhez, és ezzel a piacok diverzifikációjához is komoly tökére volna szükség. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük az új piacok ellátásához nélkülözhetetlen termelésbővítés igényét is.

A „keleti bővítés” hatékonysági szempontból komolyan vitatható, hiszen a távol-keleti vagy indiai piacok felé való nyitás egyik napról a másikra nem valósítható meg. Ráadásul ez a változás csak komoly beruházások révén volna elérhető. Mindez nem feltétlenül lenne költségkímélő lépés orosz részről, és önértékelő jelen állás szerint nem is finanszírozható. Ezt igazolja az orosz energiasztratégia alábbi kijelentése is: „Az orosz állam támogatni fogja az orosz vegyesvállalatok részvételét a nagy nemzetközi gáz-, olaj- és energiaszállítási projektek kifejlesztésében és megvalósításában mind nyugati és keleti irányban.” (Ministry of Energy of the Russian Fed., 2003, 12.)

A keleti irányú terjeszkedésnek azonban nem csak beruházási korlátai voltak, hanem a befektetés gazdaságossága is megkérdőjelezhetőnek tűnt, mivel az Európai Unió tagállamai mintegy háromszor annyit fizettek a gázért, mint amennyit az ázsiai államok áldoztak volna a tüzelőanyagra. A kínaiak például az európaiak által a 2000-es évek közepén fizetett 263-265 dollár/ezer köbméteres átlaggal szemben legfeljebb 100 dollárt lettek volna hajlandóak fizetni. (Mosolova, 2007.) Sz. Bíró Zoltán szerint ez a szám még ennél is alacsonyabb lehet, nagyjából az európai átlagár negyede. (Sz. Bíró, 2007.)

Kína és Oroszország között a mai napig nem jött létre vezetékes gázvezetékes összeköttetés annak ellenére sem, hogy 2004. október 14-én a Gazprom és a CNPC stratégiai együttműködési megállapodást kötött és 2006. március 21–22-i találkozójukon a felek jegyzőkönyvet írtak alá a Kínába való orosz gázexportról. (Gazprom, 2006.)²⁹⁰ Egyelőre bizonytalan a jövőbeni kínai-orosz gázszerződés sorsa elsősorban a távol-keleti ország kereslete és az eladandó gáz ára körüli viták miatt.²⁹¹

²⁸⁸ Az ázsiai földgázexport célja nem számított új keletűnek. Japánnal például már az 1960-as évek közepén megkezdődtek a tárgyalások a szigetországba tartó szállítások lehetőségeiről. (Weiner, 2010, 198.)

²⁸⁹ 2006-ban az orosz földgázexportnak majd háromnegyede Európában értékesült, ebből az EU tagállamokra jutott a teljes export több mint kétharmada.

²⁹⁰ LNG formájában elhanyagolható mennyiségben vásárolt Kína Oroszországtól földgázt. 2009-ben 0,25, 2010-ben pedig 0,51 milliárd köbmétert. (BP, 2010, 2011.)

²⁹¹ A 2008-as világgazdasági válságig Oroszország távolkeleti gázexport lehetőségeiről lásd Weiner Csaba PhD értekezésének 9. fejezetét. (Weiner, 2010, 197–212.)

2.4 Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunió szénhidrogénnel kapcsolatos stratégiai lépései mögött a hidegháború során végig kimutathatók voltak – a gazdasági mellett – a szovjet birodalmi szuverenitás szempontjából meghatározó politikai célok. Az 1950-es 1960-as években a szénhidrogén export még alapvetően a KGST-n belül zajlott. Ennek gazdasági előnyét a biztos és kiszámíthatóan tervezhető exportbevételek elérése adta a szovjet állami költségvetés számára, melynek közvetett politikai célja a Szovjetunió belső integritásának a fenntartása volt, valamint a KGST tagállamok egyoldalú szovjet birodalmi függőségének fenntartása. Másként fogalmazva: a Szovjetunió szénhidrogén politikájának alapvető célja az 1950-es 1960-as években a birodalom tényleges szuverenitás megőrzése és KGST-n belüli kiterjesztése volt.

Ebben a birodalmi politikában fordulat állt be az 1960-as évek közepén elsősorban a Szovjetunió belüli gazdasági válságjelenségek miatt. A gazdasági reformok elmaradtak és a költségvetés egyensúlyát az újonnan feltárt szénhidrogénkészletek nyugat-európai exportjával igyekeztek helyreállítani. Ezzel a kizárólag a keleti blokkon belüli értékesítésre alapozott energiapolitika lezárult, ami hosszú távon az expanziós birodalmi politika feladását is maga után vonta.

Az 1970-es évek olajválságai következtében Nyugat-Európa és a Szovjetunió fokozatosan egy kölcsönös függő helyzetbe került a szénhidrogénsetektor területén. Ennek alapját az adta, hogy az EK országai a közel-keleti piacokban csalódva nagyfokú import-diverzifikációra törekedtek, amiben partnerre találtak az éppen ekkor belső gazdasági nehézségeit energiaexport révén orvosolni kívánó Szovjetunióban.²⁹²

A Nyugat-Európával megnyílt gazdasági kapcsolatok valódi gazdaságmodernizációs hatást azonban nem fejtettek ki. Ezért a nyugati-piacoktól való energiaexport-függőség a birodalmi törekvések legfőbb korlátjává vált az 1980-as évekre. Ebben kulcsszerepe volt a kőolaj világpiaci árának: amilyen gyorsan megugrott az 1970-es évek során, éppen olyan drasztikusan kezdett csökkenésbe az 1980-as évek közepétől. Ezzel végleg megszűnt az export nyomásgyakorló szerepének még az elvi lehetősége is. Ez a tényező végső soron alapjaiban rendítette meg a szénhidrogén-export-függővé vált Szovjetunió és szatellit államainak amúgy is ingatag lábakon álló gazdaságát, megindítva ezzel (is) a KGST és a Varsói Szerződés erózióját.

A Szovjetunió összeomlását követően a gázsetektor legfontosabb szereplője az egykori szovjet gázipari minisztériumból létrehozott Gazprom lett. Az 1990-es évek szigorú szabályozásának köszönhetően a vállalat megőrizhette egységes technológiai struktúráját és monopolhelyzetét az ágazaton belül. A vállalat számára ugyanakkor komoly tehertételt jelentett, hogy a Jelcin által életbe léptetett árliberalizáció-

²⁹² Ezzel 1990-re a szovjet gázexport elérte a 109 milliárd köbmétert, amiből a 63 milliárdos nyugat-európai értékesítés meghaladta a KGST országok 46 milliárdos értékét. (Stern, 2006, 4.)

ról szóló rendelet rá nem vonatkozott. Emiatt a Gazprom országon belül tevékenysége eleinte veszteséges volt. Mindez az 1990-es évek során a beruházások visszaesésével járt mind a termelés mind a szállítás területén. A kieső bevételeket a Gazprom csak a nyugat-európai export révén tudta valamennyire pótolni.

Az átmenet nehézségei miatt az orosz vezetés és a Gazprom között kezdetben nyílt konfliktusok alakultak ki, amit csak a felek közötti kompromisszum szüntetett meg. Eszerint a társaságnak nem kellett a teljes törvény által előírt adót befizetnie csak annyit, amennyire a kormánynak a leghalaszthatatlanabb ügyek rendezéséhez szüksége van. Ez az íratlan alku fennállt egészen Csernomirgyin miniszterelnök leváltásáig. Ezt követően azonban az orosz pénzügyi válság negatív hatásaival kiegészülve a felek kapcsolata ismét rendkívül konfliktusossá vált. Látva, hogy Csernomirgyin nem tudja átmenteni hatalmát a Jelcin utáni korszakra, 1998 második felétől felgyorsult a Gazprom számos jövedelmező tevékenységének kiszervezése, ami tovább nehezítette az orosz gázvállalat helyzetét.

Komolyabb energiapolitikai változásra került sor Vlagyimir Putyin első két elnöki ciklusa alatt azzal, hogy megkezdődött az állami és a gazdasági szféra érdemi átalakítása különösen a földgáz ágazatban. A Gazprom esetében az elsőszámú cél egy globális, vertikálisan integrált energetikai társaság kialakítása lett, melynek révén a gázkonszern képes a teljes szektort uralni a termeléstől kezdve a végső fogyasztók eléréséig.

Ennek érdekében 2000-től Vlagyimir Putyin szentpétervári köre fokozatosan foglalta el az energetika meghatározó területeit, így a Gazpromot. Az átalakulással párhuzamosan megkezdődött a gázvállalat aktíváinak a visszaszerzése. Ennek köszönhetően végül sikerült a Gazprom többségi részvénytársaságát állami tulajdonba venni. A kőolaj és a földgáz stratégiai szerepének növekedésével fokozatosan nőtt meg a külkereskedelem szerkezeti és vállalati koncentrációja a szénhidrogén-ágazat javára. Az 1990-es évek liberális gazdaságpolitikájával szemben felerősödtek az elsősorban külpolitikai ösztönzésű protekcionista törekvések is.

A konszolidációt követően a Gazprom vezetése a nyilvánosság előtt is egyre ambiciózusabb célokat fogalmazott meg. Ezt mutatta a 2003-ban elfogadott 2020-ig szóló orosz energiastratégia is. A tervek eleinte nem tűntek légből kapottnak, hiszen az egykori minisztérium a 2005-re a világ legnagyobb földgáztermelő- és szállító vállalata lett. A gázkonszern biztosította az orosz adóbevételek negyedét, amivel Oroszország komoly sikereket ért el a külföldi adósságának visszafizetésében és így állami szuverenitásának helyreállításában. A Gazprom grandiózus törekvéseit ösztönözte, hogy Putyin második elnöki ciklusa végéig magas és egyre növekvő kőolajárral számolhatott.

A stratégiában foglalt törekvések ellenére azonban az export a 2000-es évek közepén nemhogy növekedett, hanem csökkent. A 2020-ig szóló orosz energiastratégia hibájaként róható fel, hogy nem oldotta fel a beruházási szükségletek nagyságrendje, és a külső források bevonásával szembeni orosz fenntartások közötti ellentmondást, sem a meglévő piacok, sem a lehetséges új felvásárlók tekintetében.

A gázszektort érintő ambiciózus orosz törekvések következtében – és az orosz stratégia gyenge pontjai ellenére – a 2000-es évek derekán Európában egyre ambivalensebben ítélték meg a Gazprom és rajta keresztül az orosz energiapolitikát.²⁹³ Egyre többen látták úgy, hogy a Gazprom az orosz külpolitika meghosszabbított karjaként funkcionál vagy éppen a vállalat gyakorlatilag állam az államban. Mások szerint a Gazprom lépései mögött nem kell politikai indítást keresni, így tisztán gazdasági érdekből is racionálisan jár el. (Weiner, 2010, 231.) Utóbbi esetben azonban aggodalmat elsősorban a Gazprom mérete okozza és kevésbé az orosz vállalat esetében feltételezett politikai természetű motivációk. Deák András György szerint a Gazprom európai terjeszkedése esetében „csapdahelyzetbe” került. „Ha orosz állami vállalatként mutatkozik, akkor el kell szenvednie a Moszkva és a nyugati fővárosok közti egyre feszültebb kapcsolatok minden következményét. Ha viszont nagy globális játékosként, a downstream aktívákra pályázó nyugati cégeként próbálja bemutatni magát, akkor a méretéből fakadó ódzkodással szembesül.” (Deák, 2007B, 27–28.)

²⁹³ Mindehhez nagymértékben járult hozzá az is, hogy a Gazprom konszolidációjának lezárulása nagyjából egy időbe esett Hodorovszkij 2003. októberi letartóztatásával, ami folytatódott a Jukosz feldarabolásával.

IV. RÉSZ

A „NABUCCO VS. DÉLI ÁRAMLAT” VITA MAGYARORSZÁGON (2006–2012)

1. A 2006-os orosz-ukrán gázválság közvetlen következményei

2006-ot megelőzően a magyar kormányok nem foglalkoztak érdemben az ország gázdiverzifikációs hiányosságaiból fakadó szuverenitás-kérdésekkel. Történt ez annak ellenére, hogy folyamatosan került sor kisebb nagyobb gázkimaradásokra a kelet-közép-európai térségben technikai okok, vagy politikai természetű konfliktusok eredményeként.²⁹⁴ Az első, Magyarországot közvetlenül is érintő földgázellátási zavar 2006. januárjában történt az orosz-ukrán gázárvita következményeként. (Lásd a 6. mellékletet.)

A korábbi válságokhoz képest ekkor újdonságnak számított, hogy a gázkimaradás az európai országok széles körét érintette méghozzá úgy, hogy az orosz „csapelzárás” ekkor nem kizárólag – sőt, nem elsősorban – a szerződést nem teljesítő tranzitőr Ukrajnát érintette, hanem a távolabbi célországokat is.²⁹⁵ Bár a 2006. januári konfliktus viszonylag rövid idő alatt lezárult, az események bumerángthatásként ütöttek vissza Oroszországra az európai vásárlók bizalmának megingásával. Az európai energiaellátás biztonságát is veszélyeztető konfliktus új taktikai lépésekre készítette az Egyesült Államokat, az Európai Uniót és annak tagállamait, köztük Magyarországot.

A nyugati világ szinte egyöntetűen kemény szavakkal bírálta 2006 januárjában a Kreml energiapolitikáját. Amerikában számtalan publicisztika és tanulmány született arról, hogy Moszkva egy offenzív energiasztratégia keretében él az „energiafegyver” bevetésével.²⁹⁶ Az Európai Uniót is megdöbbentette a kialakult helyzet.

²⁹⁴ Így például 2003 telén a Gazprom majdnem 24 órára leállította a gázszállítást Fehéroroszországba, ami hatással volt a Baltikumra, Lengyelországra és kis mértékben Németországra. 2005 elején Törökmenisztán is megszakította a gázáramlást Oroszországra és így Ukrajna irányába. Ugyanekkor Gazprom sem szállított rövid időre Azerbajdzsánnak a fosszilis tüzelőanyagból.

²⁹⁵ Ukrajna Európa gázimportjának kulcsfontosságú tranzitfolyosójának számít. A Gazprom 2005-ben az európai piacokra 145 milliárd köbméter gázt exportált, melyből Ukrajnán át 128 milliárd köbmétert szállított. (Ígyjártó, 2006, 91.) Kijev az állami tulajdonú Naftogaz vállalatán keresztül az országon keresztülhaladó vezetékrendszer felett is rendelkezik.

²⁹⁶ Erre példa Celeste A. Wallandernek, a washingtoni Center for Strategic and International Studies Oroszország és Eurázsia Programjának vezetőjének a The New York Times-ban január 5-én megjelent írása. (Wallander, 2006.)

A 2004-es narancsos forradalomnak és az új ukrán rezsim nyugat-orientáltságának is köszönhető, hogy az EU – egy Ukrajnával együtt érző retorikába ágyazva – a kijevi álláspont nagy részének átvételével reagált az energiaválságra.²⁹⁷ Az orosz-ukrán gázár-vita következtében előálló ellátásbiztonsági zavarok hatására az EU tagállamai számára nyilvánvalóvá váltak gázimport-függőséggel kapcsolatos kockázatok, valamint az Unión belüli érdekkülönbségekből fakadó koordinációs hiányosságok.

A 2006. januári események hatására lendületet kapott a magyar sajtóban és a szakértők körében a gázszektoron belüli energiaellátás-biztonság növelésével kapcsolatos alternatívák keresése. Az ezzel kapcsolatos diskurzusok eleinte még az alternatív vezetékek építések helyett elsősorban a tározókapacitások fejlesztéséről és alternatív magyarországi gázmezők termelés alá vonásáról szóltak.²⁹⁸

2006-ban a gázválság következményei mellett számos sajtóértesítés is növelhette a magyar társadalom Oroszországtól való kiszolgáltatottságérzését. 2006 február közepén az orosz és a magyar médiában is megjelentek találgatások arról, hogy az E.ON Ruhrgas meg kívánja osztani a Moltól megvásárolt földgázüzletágát stratégiai partnerével a Gazprommal.

A Gazprom már 2004-ben is érdeklődött a magyar gázüzletág iránt. A 2006. februári találkozás alapját Alekszandr Medvegyev egy berlini konferencián tett kijelentése adta, miszerint a két vállalat a magyar gázüzletágról tárgyalt. Egy 2006. júliusi Putyin-Merkel találkozón valóban szóba került, hogy az E.ON hozzájuthat a világ egyik legnagyobb gázlelőhelyének számító Juzsno-Russzkoje mező 25 százaléka mínusz egy százalékos részesedéséhez. Ezért cserébe eleinte úgy tűnt, hogy a Gazprom a német vállalat magyarországi érdekeltségeiben szerezhet tulajdonrészt. Az erről szóló megállapodás azonban sokáig elhúzódott, végül a tranzakcióra ebben a formában nem került sor.

Emellett 2006. november 29-én a Népszabadság magukat megnevezni nem kívánó forrásokra hivatkozva arról írt, hogy Magyarország Nyugat-Európánál drágábban kapja az Oroszország felől érkező földgázt. (Népszabadság, 2006.)²⁹⁹

1.1 Az Európai Bizottság második zöld könyve

Az orosz-ukrán konfliktus hatására az energiapolitikai és különösen a gázszektort érintő európai integráció felgyorsult. Az energiapolitika az uniós szakpolitikák egyik legdinamikusabban fejlődő területévé vált. Az EU egységes belső energiapiac megvalósítása érdekében felgyorsult az uniós szintű szabályozás kiterjesztése, az infrastrukturális beruházások támogatási programjainak a korszerűsítése, valamint az EU energiapolitikai külkapcsolatainak a fejlesztése.

Nem sokkal a 2006-os gázválság után az Európai Bizottság (EB) kiadta a második Zöld Könyvét „Európai stratégia az energiaellátás fenntarthatóságáért, versenyképességéért és biztonságáért” címmel. (European Commission, 2006.) Ebben az eddig elért eredmények és a jelenlegi helyzet elemzése mellett az EB megfogalmazta az európai energiapolitika három fő célkitűzését: a környezeti fenntarthatóság fejlesztését, az európai gazdaság versenyképességének biztosítását, valamint az ellátás biztonságának növelését. Az utóbbi területtel ugyanakkor a Zöld Könyv továbbra is elsősorban gazdasági és környezeti szempontból foglalkozott. Az ellátásbiztonság témája eszerint jellemzően versenypolitikai és technológiai problémaként merült fel.

Az ellátási zavarok a dokumentum szerint a hálózatok összekapcsolásával és fejlesztésével, az energiahatékonyság növelésével, a stratégiai tartalékok készletével kerülhetők el. A biztonság növelése érdekében a dokumentum szerint csökkenteni kell a keresletet az energiaszerkezet változatosabbá tételével, a helyben rendelkezésre álló és a megújuló energia alkalmazásának növelésével. Emellett az energiaszolgáltatókkal és a fogyasztókkal együttműködve ki kell alakítani egy olyan közös keretet, ami elősegíti az energiaigény növekedésével szükséges beruházásokat. Javítani kell az EU szükséghelyzetekre való felkészültségét. Kedvezőbb feltételeket kell biztosítani a globális erőforrásokhoz hozzáférni kívánó európai vállalatoknak, valamint garantálni kell a lakosság és a vállalkozások energiához való hozzáférést.

Összességében azonban a fenti célok elérése érdekében a tagállami szuverenitás elismerése miatt az Európai Tanács (EiT) tartózkodott mindenfajta értékítélettől, bárminemű uniós preferencia megnevezésétől az energiatermelési technológiák tekintetében. Határozata alapján minden tagállamnak a saját környezete, lakossága, ipara, politikája és költségvetése szerint, méltányosan kell hozzájárulnia a közös célok eléréséhez. A Zöld Könyv a külkapcsolatok vonatkozásában mindössze annyit fogalmazott meg, hogy a szomszédos országokat közelebb kell hozni az Unió belső piacához egy „közös szabályozási térség” kialakításával.³⁰⁰

³⁰⁰ A dokumentum az energetikai partnerségek létrehozását a kölcsönös függés kontextusában tárgyalta hangsúlyozva a termelő- és a tranzitországokkal folytatott kétoldalú és regionális párbeszédet és az energiaiimporttól való egyre nagyobb függőség csökkentésének célját.

²⁹⁷ Az unióban felerősödő oroszellenes hangulatra példa Michael Emerson, a Centre for European Policy Studies (CEPS) vezető elemzőjének írása. (Emerson, 2006.)

²⁹⁸ Előbbi esetében egy 1,2 milliárd köbméter kapacitású magyar stratégiai földgáztározó megvalósításáról, utóbbinál pedig a „makói gázmezőben” rejlő potenciálról lehetett hallani. (Lásd a 7. mellékletet.)

²⁹⁹ A cikk szerzője a GKI Energiakutató Kft. egyik tanulmányára hivatkozott, mely forrásmegjelölés nélkül közölt egy ábrát, mely a 2006 év elején érvényes magyar, német, belga, olasz és spanyol importárakat tartalmazta. Az adatok a lap szerint megerősítették informátoraik véleményét. Tény azonban, hogy a magyar és a többi nyugat-európai ügyfél gázára titkos, így azzal kapcsolatban csak becslések lehetségesek.

A Zöld Könyvben Moszkvára vonatkozóan egy „új kezdeményezés” szükségességét is megfogalmazták. A termelő- és a tranzitországokkal a kétoldalú és regionális megállapodások helyett a komplexitást helyezték előtérbe. Legfőbb célként a dokumentum megfogalmazta egy összeurópai, az Európai Unió szomszédságát is magába foglaló energiaközösség megvalósítását azon térségek bekapcsolásával, ahol már elkezdődött egy közös szabályozási térség létrehozása. Fontos eleme a dokumentumnak az Energia Charta Egyezmény oroszok általi ratifikálásának szorgalmazása, valamint a tranzitjegyzőkönyvekkel kapcsolatos tárgyalások lezárása.

1.2 A Nabucco felértékelődése

Az orosz-ukrán gázár-vitára adott válaszként az EU ismét megfogalmazta a földgáz-beszerzési források további diverzifikálásának szükségességét.³⁰¹ Bár a 2006-os Zöld Könyvben Oroszországról továbbra is, mint első számú partnerországról írtak a gázüzletágon belül, azonban a forrásdiverzifikáció esetében példákat Moszkva riválisai közül hoztak.³⁰² Mindezek mellett az Európai Unió ismét az általa prioritást élvező gázhálózati tervek között szereplő Nabucco vezeték megvalósítását sürgette. A projekt legfontosabb politikai célja, hogy alternatívát nyújtson Európának az orosz gázzal szemben, valamint az, hogy diverzifikáltabbá tegye az Unió külső importút-vonalait.

A Nabucco megvalósításáról szóló első megbeszélések 2002 februárjában kezdődtek el az osztrák OMV és a török BOTAS energetikai vállalat között. A felek 2002 májusában együttműködési megállapodást kötöttek. Ezt követően került sor a kibővített tárgyalásokra, melyeken már a magyar Mol, a román Transgaz, majd a bolgár Bulgargaz képviselői is részt vettek. Az öt vállalat 2002 júniusában, Isztambulban szándéknyilatkozatot írt alá a projekt megvalósításával kapcsolatban. Októberben pedig együttműködési megállapodást kötöttek egy a kivitelezés lehetőségeit vizsgáló, átfogó megvalósíthatósági tanulmány elkészítéséről. A Nabuccóban érdekelt vállalatok elérték 2003 decemberében, hogy az Európai Bizottság közel 1,7 millió euró értékben támogassa a tanulmány megszületését.³⁰³ Ezt követően 2004. június 24-én létrehozták a Nabucco Konzorciumot (Nabucco Gas Pipeline International GmbH-t,

NIC) bécsi székhellyel, melynek vezetője az osztrák OMV lett. (Nabucco-pipeline.com, 2012.) A NIC felelős a Nabucco vezeték fejlesztéséért, megépítéséért, működtetéséért, valamint a kapacitás-kereskedelemért és a kapacitás-kiosztásért.

A 2004 végére elkészült megvalósíthatósági tanulmány szerint a projekt technikailag és gazdaságilag kivitelezhető, pénzügyileg finanszírozható. 2005 júniusában a felek aláírták a Joint Venture Agreementet, ami szabályozza a Nabucco partnerek részvételét a NIC-ben, illetve a Nemzeti Nabucco Vállalatokban. Emellett a Nabucco partnerek megállapodtak a szállítási szabványokra vonatkozó egyezményről (HoT) is. Ekkor a projektet az Európai Bizottság bevett a transzeurópai hálózatok (TEN) közé is.

A tervezett vezeték a kezdeti elképzelések szerint nagyjából 3300 kilométer hosszan húzódott volna Törökország, Bulgária, Románia, Magyarország útvonalon Ausztriáig. A vezeték maximális kapacitása évi 31 milliárd köbméter lett volna, ebből az ausztriai Baumgarten-be nagyjából 50-55 százaléka jutott volna, a többi a tranzit országokban került volna piacra. A Nabucco tervezett költségeit az eredeti megvalósíthatósági tanulmány szerint 2004-es áron 4,6 milliárd euróra tették.

A 2006. januári gázválság után úgy tűnt, hogy az EU és tagállamainak szándéka a gázvezeték megvalósulásáról határozott. Ezt mutatta, hogy 2006-ban a Nabucco a TEN-E keretében 4,8 millió eurós uniós támogatást is kapott a további tervezéshez. (Liste, 2006.) Ugyanezen év júniusában a Nabucco útvonalául szolgáló országok energiaügyi miniszterei Bécsben találkoztak, hogy felgyorsítsák a projekttel kapcsolatos gazdasági és jogi szabályozással kapcsolatos előkészületeket. Az egyeztetésen részt vett Andris Piebalgs uniós biztos is, aki a közös nyilatkozatot írt alá a részvevőkkel a projekttel kapcsolatban. Az Egyesült Államok vezetése is figyelemmel kísérte a Nabucco körüli fejleményeket és üdvözölte a projektet, bár közvetlenül, azaz beruházóként nem vett abban részt.

Mindemellett a vállalkozás sikere nem kizárólag a politikán és a politikusokon múlt. A vezeték megvalósulásának esélye nagymértékben függött a projektben résztvevő vállalatok gazdasági számításaitól.³⁰⁴ A projektért elsősorban a NIC-ben résztvevő nagy multinacionális cégek egyenlő arányban feleltek. 2006 októberében a Bulgargaz bejelentette, hogy a Nabucco Konzorcium 5 tagja négy nagy európai energiavállalattal tárgyal a projekthez való csatlakozásról, így a francia Totallal és a Gaz de France-al, valamint a német E.ONnal és az RWE-vel. Közülük 2008. február 5-én utóbbi csatlakozott a konzorciumhoz.

A Total 2007 februárjában, a Gaz de France 2007 decemberében szakította meg a tárgyalásokat a Nabucco Konzorcium tagjaival. Előbbi esetében közre játszhatott, hogy Oroszország engedélyezte a vállalat részvételét a Stokman gázmező jövőbeni kitermelésében, utóbbi ese-

³⁰¹ A fenti célkitűzések nem most fogalmazódtak meg először, gondoljunk csak a már korábban bemutatott TEN programban szereplő prioritást élvező projektekre, vagy a 2003-as „Communication”-ra melynek címe „On the development of energy policy for the enlarged European Union, its neighbours and partner countries”. (Communication, 2003.)

³⁰² Így megemlíti a dokumentum Észak-Afrikát, a kaszpi-tengeri régiót, a Közel-Keletet, valamint felveti az LNG-terminálok kiépítésének kérdését is.

³⁰³ Ennek értelmében az EB a megvalósíthatósági tanulmány, a piaci elemzés, valamint a technikai, a gazdasági és a pénzügyi tanulmányok költségeinek 50 százalékát állta. (Liste, 2003.) A forrásokból ráadásul Ausztria mellett négy ekkor még nem uniós tagállam is részesülhetett.

³⁰⁴ A NIC-ben érdekelt vállalatok bár üzleti célokat követnek, azonban mindegyikben van állami tulajdonrész. A bolgár Bulgargazban és a török BOTAS-ban teljes mértékben, a román Transgazban pedig többségi tulajdonos az állam, de az OMV-ben és 2011-től a Molban is van állami tulajdonrész.

tében pedig a törökök ellenállása miatt, hogy Franciaország büntetőjogi kategóriába sorolta az első világháború alatti örmény népirtást.

Ezzel a 6 vállalat a NIC-ben egyaránt 16,67 százalékos tulajdonrésszel rendelkezett.

A Nabucco vezetékét elsősorban a közép-ázsiai, Kaszpi-tenger térségből érkező földgázzal kívánják feltölteni, azonban a projekt talán legnagyobb gyengéjének éppen az számít, hogy tisztázatlan, hogy pontosan honnan érkezhetsz gáz a tervezett csőbe. Mivel a Nabucco projektben résztvevőknek nem volt gázforrásuk a leendő vezeték túlsó felén, ezért a térség a politikai és gazdasági élet szempontjából egyaránt felértékelődött.

1.3 A Kaszpi térség felértékelődése

Régebben a Kaszpi-tenger térsége Moszkva és Teherán érdekszférájába tartozott.³⁰⁵ Mára a régió a nagy energiapolitikai játszmák talán leginkább szem előtt lévő területévé vált.³⁰⁶ A Szovjetunió felbomlását és a bipoláris világrend megszűnését követően a közép-ázsiai hatalmi vákuumba új szereplők léptek be. A politikai részről az Egyesült Államok, az Európai Unió és Kína, míg üzleti szempontból a világ meghatározó energetikai vállalatai igyekeznek betörni a térségbe elérve annak piacait és szénhidrogénkészleteit.

Míg az amerikai politika elsőszámú célja, hogy leválassza az orosz érdekszféráról a Szovjetunió egykori tagállamait, a mai FÁK-államokat és elszigetelje az egyre inkább felértékelődő régióban Iránt, addig az EU és Kína elsősorban energiaéhsége és az energiaforrások diverzifikációja szempontjából számol a régióval. Éppen ezért a 2006-os orosz-ukrán gázválság után a kelet-közép-európai államok gázellátás-biztonsági dilemmái és az Egyesült Államok geopolitikai érdekei a Nabucco projekt ügyében kerültek közös nevezőre a Kaszpi régió esetében.

Türkmenisztán

A Kaszpi térség egyik meghatározó állama Türkmenisztán, melynek földgáz-potenciálja Oroszország után a legjelentősebb a FÁK-államok közül. Becslések szerint Asgabat a világ legjelentősebb konvencionális készleteivel rendelkezik.

Erre utal legalábbis az az első független külső elemzés, melyet a Gaffney, Cline and Associates (GCA) cég készített, és amit a türkmén vezetés is nyilvánosságra hozott 2008 őszén.

³⁰⁵ A Kaszpi térség országai közé sorolom a Kaszpi-tenger mentén elhelyezkedő volt szovjet tagállamok – Azerbajdzsán, Kazahsztán, Türkmenisztán – mellett az érdemi földgázkészletekkel rendelkező Üzbegisztánt és Iránt is.

³⁰⁶ Bár a térségbeli gázmezők mindössze 60 százaléka feltárt, a biztos források mennyisége így is igencsak tetemesnek számít, nagyjából 232 billió köbméterre tehető. (Thoma, 2010.)

Eszerint a türkmén fővárostól 350 kilométerre, délkeletre található Dél-Jolotán gázmező a világ legjelentősebb készletei közé sorolható. Legkevesebb 4000 milliárd köbmétert rejt a mező, de az elemzés szerint az ottani tartalékok nagysága elérhetik akár 14 000 milliárd köbmétert is. Ezzel a világ 4-5. legjelentősebb mezője lehet a Dél-Jolotán. (Socor, 2008.)

Türkmenisztánban 2007-ben 72,3 milliárd köbméter gázt termeltek és ebből 50 milliárd köbmétert exportáltak. (Weiner, 2010, 167.) Asgabat a külföldi értékesítést 2030-ra 250 milliárd köbméterre növelné.

A grandiózus célok megvalósítását azonban megnehezítette, hogy Türkmenisztánban a 2000-es évek közepén még komoly infrastrukturális korlátokkal kellett szembenéznie. A Kaszpi-tenger keleti partján található ország ugyanis nyugati irányba kizárólag a szovjet érából fennmaradt közép-ázsiai vezetéken keresztül volt képes exportálni, mégpedig egyedül Oroszországon át.³⁰⁷ Ráadásul az 1967-ben megépült a vezeték meglehetősen rossz állapotban volt. A hálózat évi 85 milliárd köbméteres kapacitása a 2000-es évek közepére 41 milliárdra esett vissza.

Az ominózus vezeték segítségével Türkmenisztán Oroszországon kívül elsősorban Ukrajnának szállított földgázt. Efelett az orosz vezetés is szemet hunyt még az 1990-es években, mivel az átmenet nehézségei miatt a közel-külföldi piacok még nem voltak kellően jövedelmezők Moszkva számára. Kijev például számtalanszor bárterben, vagy egyáltalán nem fizetett a leszállított évi 10-15 milliárd köbméter gázért.

Az ezredfordulót követően azonban Moszkva már másként ítélte meg a poszt-szovjet térségen belüli gázszállítások fontosságát.

A türkmén-ukrán kereskedelmet Vjahirev elnöksége idején a Gazprom akkori vezetéshez köthető Itera végezte. A közvetítő cég a türkmén gáz oroszországi tranzitjáért megkapta a szállított mennyiség jelentős részét, amivel szabadon kereskedhetett Ukrajnában, vagy annak határain túl is. Putyin hatalomra kerülését követően Kijev és Asgabat – a Miller vezette Gazpromot kijátszva – 2001 májusában egy 5 évre szóló szerződést kötött, ami 2002–2006 között fedezte Ukrajna teljes gázfogyasztását. (Deák, 2006, 2.)

Éppen ezért 2003 áprilisában Vlagyimir Putyin orosz és Szaparmurat Nyijazov türkmén elnök megkötötték azt a 2004-től 2028-ig érvényes gázszerződést, mely a Kaszpi ország Oroszország felé történő exportjának növekedését alapozta meg.

A Gazprom Export 2005. december 29-én a 2006-os évre – a korábbi szerződésben szereplő évi 10 milliárd köbméter helyett – 30 milliárd köbméterre szerződött le a türkmén partnerével. A mennyiséget 2006 szeptemberében további 12 milliárd köbméterrel növelték az év végéig. A 2007–2009-es időszakra évi 50 milliárd köbméteres mennyiségben állapodtak. A megállapodást a 2006 decemberében elhunyt Szaparmurat Nyijazov elnök utódja Gurbanguly Berdimuhamedow is megerősítette 2007 februárjában. (Gazprom, 2007A.)

³⁰⁷ Dél-felé az 1990-es évek végére megépítettek egy évi 11 milliárd köbméter kapacitású vezetéket Irán felé.

A megállapodás révén a Gazprom a türkmén forrásokból sokáig hatalmas hasznot húzott,³⁰⁸ ugyanakkor az egyezés szükségessé tette a meglévő szállítókapacitások növelését és a meglévő infrastruktúra felújítását is.

A felek közötti együttműködést azonban nehezítette, hogy Türkmenisztán a meglévő „északi”, orosz kapcsolata mellett nyugati és keleti irányba is szeretne volna diverzifikálni exportját. Utóbbi homlokterében az a Kína állt, akivel már 1992 óta folytatott tárgyalásokat. Az ügyben előrelépés a 2005. júliusi és novemberi kínai-türkmén találkozókra történt, amikor megállapodás jött létre a felek között egy évi 30 milliárd köbméteres export megvalósítását biztosító vezeték létesítésének lehetőségéről. Erről végül Szaparmurat Nyijazov türkmén és Hu Jintao kínai elnök kötött általános egyezményt 2006. április 3-án. (CNPC, 2007.)

Emellett Türkmenisztán keleti irányban Afganisztánnal, Pakisztánnal és Indiával egyeztetett egy évi 33 milliárd köbméter földgáz továbbítására képes csővezeték megépítéséről. Az ún. TAPI egy 1680 kilométeres vezeték, mely a türkmén gázlelőhelytől, Dovletabattól az indiai-pakisztáni határvárosig, Fazikáig érne. A projekt megvalósítási szempontjából a legnagyobb kockázatot a biztonsági garanciák hiánya adja.³⁰⁹

Egy nyugati irányú, Oroszországot megkerülő export megvalósítása jóval nehezebb vállalkozásnak látszott. Türkmenisztán ugyanis szárazföldi útvonalon csak Iránon keresztül tudná alternatív úton eljuttatni gázát Európába, azonban ezt a lehetőséget az Európai Unió és az Egyesült Államok is ellenzi. Így viszont nem marad más lehetőség, minthogy a tervezett nyugati irányú alternatív vezeték a Kaszpi-tenger alatt haladjon át. Bár az elképzelés nem új keletű,³¹⁰ azonban ennek a lehetőségnek a megvalósítását a térség országaival folytatott politikai természetű viták blokkolják.³¹¹

³⁰⁸ A türkmén gáz ára ugyan a 2000-es évek közepére majdnem a duplájára növekedett, de 2007-ben így is csak 100 dollárba került ezer köbmétere az orosz vállalatnak. A Gazprom ezt különböző közvetítő cégeken keresztül 250-300 dollárért reexportálta Ukrajnába és rajta keresztül az Európai Unió tagállamaiba.

³⁰⁹ Erről részletesen lásd John Foster „Afghanistan, the TAPI Pipeline, and Energy Geopolitics” című írását. (Foster, 2010.)

³¹⁰ Már 1996-ban felmerült egy nagyjából évi 16 milliárd köbméteres kapacitású Transz-Kaszpi Gázvezeték megépítése a General Electric, a Bechtel National és a Shell részvételével. A projekt megvalósítása érdekében az Egyesült Államok közel 1,5 millió dollárt is kiutalt Türkmenisztánba. Nyijazov türkmén elnök azonban leállította a projektet a kiújuló azeri-türkmén ellentétek miatt. (Gereben, 2011, 305.)

³¹¹ A Kaszpi-tenger partvidékéből Azerbajdzsán 955, Irán 724, Kazahsztán 2320, Oroszország 695, Türkmenisztán 1200 kilométeres partvidékkel rendelkezik.

A Kaszpi-tenger jogi státusza

A Kaszpi-tenger esetében a termeléssel és a vezetékfektetéssel kapcsolatos problémák alapját az adja, hogy nem alkalmazható rá sem a nemzetközi tengerjog sem a tavakra vonatkozó jog. Az sem eldöntött, hogy jogi státusz szempontjából tóként vagy tengerként kezeljék-e a vízmedencét. Ha a Kaszpi-tengert tengernek számít, akkor az exkluzív gazdasági zónák lehatárolása okoz gondot,³¹² ha viszont tónak minősül, akkor bármiféle beruházás csak akkor vihető véghez, ha ehhez az összes „tóparti” állam megadja rá az engedélyt. Ez viszont – érthetően – Oroszország és Irán részéről nem talál politikai támogatásra.

Moszkva és Teherán nem tengerként és tóként, hanem egyedi vízmedenceként tartja számon a Kaszpi-tengert, amire speciális jogi státusz kialakítását tartották fontosnak. A felek egy 1921-es és egy 1940-es szerződésre hivatkoztak. Az egyezmények a felek szerint beleszólási jogot biztosítanak a számukra a Kaszpi-tengert érintő ügyekbe, így a tengerfenék és víz megosztásba, a halászatba és a hajózásba. Ezt a történeti jogra való hivatkozást azonban sokak szerint felülírta a Szovjetunió felbomlása. Bár a FÁK megalakulását szabályozó 1991. decemberi alma-atai megállapodás értelmében a FÁK-államok vállalták a volt Szovjetunió nemzetközi kötelezettségeinek betartását, azonban az csak a halászati és hajózási kérdéseket szabályozta. (Thoma, 2010.)

2003 májusában Azerbajdzsán, Kazahsztán és Oroszország egy háromoldalú egyezmény keretében felosztotta a Kaszpi-tenger északi (64 százalékot kitevő) részét.³¹³ A megállapodás értelmében a tengerfenék is a tengerpart hosszúságok arányában lenne megosztva, a víz pedig a tengerparti 15 mérföldes sávon túl közös hasznosítású volna. Eszerint Iránnak csak az 1990 előtt érvényes 14 százalékát hajlandók elismerni. Teherán ezzel szemben ragaszkodik az 5 egyenlő (20 százalékos) részre osztáshoz. (Gereben, 2010A, 163.) A megállapodást Irán mellett Türkmenisztán sem ismeri el. Egy transz-kaszpi gázvezeték létrehozását hátráltatja a medence keleti és nyugati végén lévő két politikai központ, Asgabat és Baku között meg-megújuló határvita a Szerdar/Kjapaz mezők hovatartozásáról. (Gyenge, 2012, 146.)

A jogi státusz körüli viták mellett nem elhanyagolható szempont az sem, hogy – amennyiben meg is lenne a térségben a beruházás melletti egyhangú politikai támogatás, akkor is – a Kaszpi-tengeren keresztül építendő 1200 kilométer hosszúságú víz alatti vezeték anyag- és technológiai költsége rendkívül magas volna.

³¹² Az ENSZ 1982-es tengerjogi konvenciója (UNCLOS) alapján a tengerrel határos országok 12 mérföldes tengerparti sávja az állam szuverén területéhez tartozik és további 188 mérföld kizárólagos gazdasági zónának számít, ahol az adott állam exkluzív halászati és kitermelési jogokkal bír. Ez azonban a Kaszpi-tenger nagysága miatt nem alkalmazható, mivel az országokhoz tartozó 200 mérföldes zónák sok esetben átfedik egymást. (Thoma, 2010.)

³¹³ Ez alapján Kazahsztán 27, Oroszország 19, Azerbajdzsán pedig 18 százalékos részesedést szerzett a Kaszpi-tenger teljes felületéből. (Weiner, 2010, 171.)

Kazahsztán és Üzbegisztán

Türkmenisztán mellett számottevő földgázkészletekkel a Kaszpi-tenger keleti oldalán még Kazahsztán és Üzbegisztán rendelkezik. A termelés alá vonható mezők azonban nem tartalmazzak a türkménhez hasonló nagyságú exportképes forrásokat. A felszínre hozott földgáz elsősorban a régióban talál gazdára. Kazahsztán esetében 2007-ben mindössze 29,6 milliárd köbméter termelését tervezték, amiből nagyjából kilenc milliárd köbmétert szántak belföldi fogyasztásra. A 2000-es évek közepén Üzbegisztán is úgy kalkulált, hogy a 2007-re tervezett kivitele várhatóan nem fogja meghaladni az évi 12-13 milliárd köbmétert. Ráadásul ezt az amúgy sem túl nagy mennyiséget ekkor még teljes egészében fölvásárolták az ország szomszédai, így Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Oroszország.

Azerbajdzsán

A Kaszpi-tenger nyugati partján elhelyezkedő Azerbajdzsánban a földgáztermelés sokáig nem számított nagynak, épphogy csak elérte az évi 6,5 milliárd köbmétert. Mindez az ország belső igényeinek kielégítésére sem volt elegendő, így Baku kénytelen volt évi négy milliárd köbméter gázt Oroszországból importálni a szovjet időkbeli megörökölt Mozdok-Kazi-Magomed vezeték révén.

A helyzet nagyot változott 2006 őszén. Ekkortól kezdődött meg ugyanis a Bakutól száz kilométerre lévő Sah Deniz mezőn a kitermelés, melynek révén Azerbajdzsán önellátóvá vált földgázból.³¹⁴ A lehetséges azeri források élénken foglalkoztatták az EU vezetőit is. 2006 novemberében José Manuel Barroso az EB elnöke İlham Alijev azeri államfővel még egy emlékeztetőt is aláírt az EU-azeri együttműködés elveiről, ami érintette az energiaellátás kérdését is.

A Sah Deniz mező termelésére és az exportvolumenére vonatkozóan azonban eleinte ellentmondásos vélemények láttak napvilágot. Voltak olyan szakértők, akik szerint a kitermelt évi mennyiség nem lesz kimagasló.³¹⁵ Eszerint az álláspont szerint a teljes Európába irányuló azeri export sem lenne elegendő a Nabucco vezeték megtöltésére, mások szerint az azeri készletek jelenthetik a legfőbb garanciát a projekt megvalósítására. A nyugat felé történő azeri exporttal kapcsolatban a legfőbb dilemmát az jelentette, hogy vajon mennyi juthat el abból hosszú távon a grúz és a török igények mellett az Európai Unió tagállamaiba.

³¹⁴ A mezőn a feltárás 2003-ban kezdődött el. A szakértők szerint a területen található földgázkészletek a 700-1000 milliárd köbmétert is elérhetik. Egyes feltételezések szerint akár 1200 milliárd köbméter gázt is rejthet a föld mélye.

³¹⁵ Eszerint 2007-re nagyjából ötmilliárd köbméter földgáz hozható felszínre, amiből 3,2 milliárd köbméter kerülhet exportra. A termelés csúcsra járatása esetén, 2009-ben a Sah Deniz-i lelőhelyeken csak évi 8-8,5 milliárd köbméter gáz felszínre hozatalával számoltak, amiből mindösszesen évi 7 milliárd köbmétert juttattak volna Európa felé.

Az azeri Sah Deniz mezőről kitermelt gáz nyugati exportjára létrehozták az ún. Baku-Tbiliszi-Erzerum (BTE), más néven Dél-kaukázusi vezeték (South Caspian Pipeline, SCP).³¹⁶ A 2007 óta működő infrastruktúra –, mely ekkor egyedülként lett volna képes Oroszországtól függetlenül gázt juttatni a Nabuccóba – nagyon kis teljesítményűnek számított. A vezeték csupán évi 8,8 milliárd köbméter földgáz szállítására volt alkalmas. Ezt az alacsony mennyiséget pedig Grúzia és Törökország kötötte le magának. Így a Nabucco gázának szállítására a BTE-n keresztül csak a vezeték jelentős kapacitásbővítésével volna lehetőség. Mindemellett Baku nincs könnyű helyzetben már csak azért sem, mivel a szomszédos országokkal, így Oroszországgal, Örményországgal és Iránnal sincs túl jó viszonyban. Mindez megnehezíti a vezetékrendszer jövőbeni fejlesztését.

Irán

A Nabucco számára forrásokat jelenthet a Kaszpi térség déli medencéjében elhelyezkedő Irán is, aki a világ jelenleg feltárt földgázvagyonának 18 százalékával rendelkezik. Mindez Oroszország mögött a világ második legnagyobb tartalékát jelenti. Ennek ellenére Irán 2007-es fogyasztása gyakorlatilag egybe esett a kitermelésével.³¹⁷ Ugyan Teherán Törökországba is exportált földgázt,³¹⁸ azonban maga is importra szorult. (BP, 2008.)

A legfőbb probléma azonban Irán esetében a nemzetközi szinten tapasztalható biztonságpolitikai bizonytalanság és a kockázat, ami blokkolja a perzsa állam földgázszállító vezetékhalozatának bővítését, valamint az exportmennyiség növelését. Teherán ugyanis vonakodik a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség (International Atomic Energy Agency, IAEA) határozatait teljesíteni illetve atomprogramját leállítani. Ezért az Amerikai Egyesült Államok ellenez és szankcionál mindennemű külföldi befektetést az iráni energiaszektorba.³¹⁹

Teherán energiapolitikája és arrogáns külpolitikai retorikája nagy mértékben hozzájárul a magas világpiaci energiaárakhoz, valamint ahhoz, hogy az ország távol marad Oroszország legfontosabb nyugati földgáz piacaitól. A bizonytalan helyzet miatt Irán nyugati irányba egyedül Törökországnak szállít gázt és nincs jelen Európában. Az iráni gázipar fejlesztésének legfőbb katalizálójává így elsősorban Kína válik. Teherán ezért egyre inkább kelet felé tekintett, és a cseppfolyós földgáz-ke-

³¹⁶ A 2006 óta működő infrastruktúra két fő részvényese a British Petroleum és a norvég Statoil 25,5-25,5 százalékkal.

³¹⁷ Irán évente több mint 90 milliárd köbmétert hoz felszínre.

³¹⁸ Az ország gázexportja a NIGEC társaság kezében van.

³¹⁹ Az USA vezetése szigorúan elvetett bármilyen nyugati földgáz- és kőolaj beruházást az országban. Az amerikai elnök 90 napon belül szankciókat kezdeményezhet azokkal a külföldi cégekkel szemben, melyek 20 millió dollárnál nagyobb értékben ruháznának be az iráni energiaszektorba.

reskedelemben gondolkodott. Ezt bizonyította, hogy 2004-ben 70 milliárd dolláros, 25 évre szóló szerződést kötött a kínai Sinopec vállalattal.

1.4 Orosz törekvések

A 2006. januári gázválság kiváltotta Európa bizalomvesztését Moszkvával szemben. Mindezt jelezte a Nabucco projekt megvalósításának további Uniós ösztönzése. Oroszország ebben a helyzetben stabilizálni kívánta regionális hatalmi pozícióit a gázszektor területén. Ennek egyszerre voltak politikai és gazdasági megfontolásai is. Előbbi esetében törekedett a közel-külföld és az Unió keleti területein az energiapolitikai befolyásának megőrzésére és/vagy növelésére. Utóbbi esetében prioritást élvezett a lehető legmagasabb gázár és exportbevétel elérése, aminek szintén voltak politikai visszacsatolási lehetőségei is. Mindehhez Moszkva a következő célok elérésére törekedett a földgázszektor területén:

- A Kaszpi térségbeli gáztermelő országok akadályozása abban, hogy közvetlenül, vagyis orosz kontroll nélkül jussanak el az európai piacokra,
- Zavartalan és folyamatos gázkereskedelembiztosítása az Oroszország és az Európai Unió között elhelyezkedő tranzit, „kapuőr” államokkal,
- A nyugat-európai fogyasztók bizalmának visszaszerzése.

E célok egy három pilléres stratégia követésén alapultak:

- A közel-külföldi források feletti monopol földgáz-felvásárlói szerep megszerzése/megőrzése,
- A tranzit szállítási infrastruktúra feletti kontroll megszerzése/növelése/megőrzése politikai befolyásszerzés vagy nyomásgyakorlás révén,
- Az európai földgázfogyasztók biztonságos ellátásának garantálása alternatív orosz érdekeltségű földgázprojektek kezdeményezésével.

A stratégiát végül egy összetett taktikai lépéssorozat révén kezdték el megvalósítani, mégpedig a meglévő orosz szállítási útvonalak diverzifikálásával, vagy legalábbis annak – nyomásgyakorlás céljából történő – kommunikálásával.

Alternatív forrás-országok blokkolása

Oroszország törekszik a Kaszpi országok, így Azerbajdzsán, Kazahsztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán tartalékainak és szállítási útvonalainak ellenőrzésére. Teszi ezt úgy, hogy a Gazprom révén igyekszik velük földgázvásárlási, vagy elővételi megállapodásokat kötni. Emellett Moszkva szeretné a szovjet időszakból származó vezetékinfrastruktúra szerkezetét megőrizni, illetve úgy bővíteni, hogy a szállítások szempontjából megkerülhetetlen legyen a közel külföld forrás-országai számára. Összességében Oroszország a Gazpromon keresztül igyekszik állandóan lebegtetni a Kaszpi térség gázára való igényét jelezve, hogy a meglévő vagy alternatív vezeték-

projektek segítségével képes lehet azt Európában is értékesíteni. Így jutunk el az alternatív forrás-országok blokkolása esetében az orosz ihletésű Déli Áramlathoz, mely szűkítheti a Nabucco betáplálási pontjaként szolgálni képes államok körét.

A kapuőrök blokkolása

Oroszország és Európa között több meglévő és opcionális tranzitfolyosó létezik, így a gázszállítás szempontjából több potenciális „kapuőrrel” is számolni kell a posztszovjet régióban.³²⁰ Ezek pacifikálása tehát meghatározó szempont Moszkva számára. Erre megfelelő eszköznek bizonyult a posztszovjet térségbe exportált földgáz árának a nyugat-európai szinthez való igazítása.³²¹ A Gazprom a gázárak lassított ütemű növeléséért cserébe tulajdonosi jogokat vár bizonyos energetikai létesítményekben, így elsősorban a szállítóvezetékben.

Az orosz vezetés tagadja az energiapolitikai befolyás növelésének direkt célját. Azzal érvel, hogy éppen az alacsonyan tartott ár bizonyítaná, hogy Moszkva nem kezeli önálló, szuverén államoknak a volt szovjet tagköztársaságokat. A Kreml és a Gazprom véleménye szerint az áremelés éppen ezen államok függetlenségének elismerését jelenti. Tény azonban, hogy ez az elismerés nem minden közel-külföldi ország esetében érvényesült 2006-ot követően. Az áremelések mértéke és üteme nagymértékben különbözött az egyes utódállamok esetében. A földgáz ezer köbméterének ára és a váratlan technológiai problémák száma annál inkább növekedett, minél több nézeteltérés bontakozott ki az érintett állam és Moszkva között. (Az oroszokkal folytatott vitákról lásd a 3. mellékletet.)

Bár Moszkva számos közel-külföldi szomszédjával szemben élt korábban is az energiaárak növelésével, ugyanakkor az ukránokkal folytatott 2005–2006-os vita a korábbi konfliktusoknál fajsúlyosabbnak bizonyult. Éppen ezért Oroszországnak a gázárpolitikán kívül más eszközökkel is élnie kellett.

A 2000-es évek közepén az orosz szállítások legnagyobb része Ukrajnán keresztül haladt nyugat felé. Ezzel Kijev a világ legmeghatározóbb gáztranzitálójának számított. Az ország jelentőségét mutatta, hogy ő rendelkezett Oroszország után a világ legnagyobb kapacitású gáztároló-rendszerével, mely döntően az ország nyugati területén található. Moszkva és Kijev viszonyának rendezése a 2000-es évek közepén nem tűnt egyszerűnek, azért sem mert az orosz- és a nyugatbarát ukrán erők közel azonos súlyt képviseltek hazájukban. Mindez rendkívül instabillá tette Ukrajna belpolitikai viszonyait és külpolitikai relációit.

³²⁰ Könyvemben nincs mód kitérni az összes tranzit ország vizsgálatára, így csak azokkal a konfliktusokkal foglalkozom, melyek Magyarország ellátásbiztonságára érdemi hatást gyakoroltak.

³²¹ Míg az 1990-es évek végén az egykori Szovjetunió területén a gáz átlagára nagyjából az európai szint háromnegyedét tette ki, addig a 2000-es évek közepére kevesebb, mint harmadát. „2005 és 2007 között a FÁK és a balti államok átlagosan 2,3-szeres drágulást szenvedtek el, míg Nyugat-Európa országainak 1,4-szeres áremelkedést kellett elkönyvelniük.” (Weiner, 2010, 110.)

Így vált kiemelt fegyvelmező eszközzé a kapuőr államokat elkerülő alternatív vezetékek projektek kommunikálása és/vagy kivitelezése az Északi és a Déli – kezdetben Kék – Áramlat földgázvezeték-projektek formájában.³²²

Az EU bizalmának visszaszerzése

Moszkva stratégiailag külön kezeli az Európai Unió nyugati és keleti országait. Az EU-hoz 2004-ben csatlakozott tagállamok egyszerre számítanak tranzit országoknak és jól fizető piacoknak. Ezért az orosz vezetés az alternatív gázvezeték-projektek révén igyekszik vagy elkerülni a térséget (lásd Északi Áramlat) vagy – amennyiben az orosz célokat hátrányosan érintő projektekben (pl. Nabucco) vennének részt – törekszik – akár megosztásuk révén is – érdekelté tenni őket alternatív orosz ihletésű gázberuházásokban. A Gazprom célja a nagy nyugat-európai energiavállalatok bevonása a szállítórendszerek kiépítésébe. Ennek révén Moszkva gazdasági szempontból komoly tőkebevonásra, politikai hozadékként pedig a projektek nyugat-európai elismerésére számít. A továbbiakban az orosz ihletésű projektek közül kizárólag a Magyarországot közvetlenül érintő alternatívákkal foglalkozom.

2. A vezetékvita kezdete

Az alternatív vezetékek projektekkel kapcsolatos szuverenitás-diskurzusok kezdete 2006. február 28-ára tehető, amikor nem sokkal az orosz-ukrán gázválság után Vlagyimir Putyin második elnöki ciklusa közepén tárgyalta a kormányzati ciklusának végén járó Gyurcsány Ferenc magyar miniszterelnökkel.³²³ A találkozó középpontjában egy alternatív gázvezeték projekt, az Oroszországot Törökországgal összekötő Kék Áramlat meghosszabbítása (a továbbiakban Kék Áramlat II) állt.

A Kék Áramlatot egy 1997-es orosz-török kormányközi megállapodás alapján 2000-ben kezdték el építeni és 2005 végén adták át. Az 1213 kilométer hosszúságú évi 16 milliárd köbméteres kapacitású, 3,3 milliárd dollár értékű vezetéket az orosz Izobilnojét a török főváros Ankarát köti össze. A Kék Áramlat a török és az orosz fél közötti gázár-vita miatt csak 2006-ban állhatott üzembe és 2007-ben is mindössze 60 százalékos kihasználtsággal működ-

³²² Ezen törekvéseknek adott súlyt az a tény is, hogy ekkora már két Ukrajnát elkerülő vezetékhálózatot is üzembe állítottak Európa irányába. Így 1996-ban megkezdődött a Jamal-Európa (Jamal-1) vezetékek működése, mely orosz-fehérorosz-lengyel-német vonalon szállít gázt. 2005-ben a Kék Áramlat is üzembe állt, mely a Gazprom és az olasz ENI közös vállalkozásaként szállít gázt a Fekete-tengeren át Törökországba.

³²³ A találkozó többek között azért is számított emlékezetesnek, mivel 14 év után érkezett ismét hivatalos látogatás keretében orosz elnök Magyarországra.

hetett. A vezetékek meghosszabbításáról szóló projekt kulcsszereplőinek a Kék Áramlat legfőbb beruházói számítanak, így az orosz Gazprom és az olasz ENI.

A magyar-orosz találkozón egy magyarországi gázelosztó-központ megvalósítása is felmerült. A bejelentések pillanatában elsősorban ennek megépítése ígérkezett magyar részről stratégiai szempontból támogatható alternatívának.³²⁴ Gazdasági részről a Mol Nyrt. érdekeivel is egyezett az elképzelés, mivel a vállalat rendelkezik a hazai nagynyomású gázhálózattal és a gáz tárazására is alkalmas kimerült mezőkkel. Bár az elosztó központ szerepére ekkor már tudhatóan Szerbia és Ausztria is igényt tartott, azonban a magyarországi megvalósításnak nyomatékot adott, hogy a február végi találkozón az orosz delegáció tagjaként részt vettek többek között a Lukoil és a Gazprom képviselői is.

A Kék Áramlat II-ről szóló bejelentés váratlanul érte a magyar és a nemzetközi politika szereplőit is. A gázvezeték meghosszabbításának terve révén ugyanis a Nabucco először talált „orosz riválisra”. Az ezzel kapcsolatos feszültséget azonban még csökkentette, hogy a Kék Áramlat II felvetése a 2006-os magyar országgyűlési választás kampányának közepén történt, így a szakpolitikainak tűnő bejelentés nem került a magyarországi politikai diskurzus középpontjába.³²⁵ Ráadásul a „nyugati” aggodalmakat Gyurcsány Ferenc megelőzte azzal, hogy a Kék Áramlat II bejelentésekor is a Nabucco gázvezeték közelgő megépítéséről és ezzel egész Európa energiabiztonságának javításáról beszélt.³²⁶

Brüsszelben is pragmatikusan fogadták az orosz bejelentést. Az EU energiaügyi biztosa nem politikai, hanem versenyjogi kérdésként tekintett a Gazprom európai üzleteire. Andris Piebalgs egy 2006-os Népszabadságnak tett nyilatkozatában így fogalmazott: „Számomra ez versenyszabályozási kérdés. Több vagy kevesebb versenyt idéz-e elő? Mérlegelni kell: domináns helyzetbe kerül-e ez a vállalat? Kiterjed-e az ellenőrzése a teljes vertikumra? Ezt mind-mind figyelembe kell venni, de nem szabad ebből úgy politikai kérdést csinálni, hogy a cég nemzetisége kerüljön az előtérbe.” (Népszabadság, 2007.)

A Kék Áramlat II-ről szóló nyilvános diskurzus 2006-ban elsőként a szakértők körében bontakozott ki. Az orosz bejelentéssel kapcsolatban számos olyan nemzet-

³²⁴ A Kék Áramlat II magyarországi szakaszának és a gáztároló megvalósíthatósági tanulmányának elkészítésére a Mol a Gazprommal közös céget hozott létre Sep Company Tanácsadó Kft. néven. A Mol bejegyzett partnere a Gazprom Germania GmbH lett. A vegyesvállalatot 2006 júliusában alapították.

³²⁵ A balliberális magyar kormánnyal szemben kritikus Magyar Nemzetben tettek ugyan említést a Kék Áramlat magyarországi megvalósításának bizonytalanságáról, ugyanakkor Stier Gábor a napilap orosz témákkal foglalkozó külpolitikai újságírója szerint „mindenképpen előny, hogy Magyarország az első között sorakozott fel mellé.” (Stier, 2006A.)

³²⁶ A miniszterelnök úgy fogalmazott, hogy az EU által is támogatott projekt „kapuja” hazánk lehet.

közi elemzés jelent meg, mely annak háttérében a kelet-közép-európai térség, mi több a magyar politikai rendszer megosztását és a Nabucco ellehetetlenítését látta.

Sokan kiemelték, hogy az orosz diplomácia a magyar belpolitika esetében szándékosan egyoldalú. Így akadt olyan vélemény is, miszerint Moszkva – már-már a kétoldalú viszony színlátszágát is kockáztatva – előnyben részesítette a hazai baloldalt. Erre utalt Ljubov Siselina, a Moszkvai Gazdaságkutató Intézet Közép-Európával foglalkozó vezető munkatársa, aki szerint „Putyin elnök budapesti látogatására sajnálatos módon éppen a magyar választási kampány idején, ráadásul az ellenzék vezetőjének érezhető mellőzésével került sor”. (Stier, 2006B.) Siselina ezzel arra utalt, hogy a Fidesz miniszterelnök-jelöltjével előre egyeztetett rövid négy szemközti megbeszélést az orosz elnök a találkozó napján mondta le. Így Putyin Orbán Viktorral csak a többi parlamenti párt elnökének jelenlétében találkozott.

Ekkor elsősorban az Oroszországgal meglehetősen konfrontatív politikát folytató Lengyelországból származtak ilyen típusú nézetek.

Bartosz Cichocki, a varsói Keleti Kutatások Központja részéről úgy fogalmazott, hogy a Kék Áramlat II melletti esetleges magyar elköteleződés a Nabucco projekt megvalósítását ássa alá. Véleménye szerint mindez károsan hatna az összeurópai és a visegrádi energiabiztonsági érdekekre. (Stier, 2006C.) A Lengyelországból érkező szakértői és politikai nyilatkozatok értelmezésénél azonban nem feledkezhetünk el arról, hogy Varsó éppen ez idő tájt tiltakozott a Lengyelországot elkerülő Északi Áramlat vezetékiprojekt megvalósításával kapcsolatban; egyúttal éppen ekkor vétózta meg az EU és Oroszország közötti új együttműködési szerződést. Utóbbi indokaként a lengyel mezőgazdasági termékek orosz embargóját és az ezzel kapcsolatos európai szolidaritás hiányát hozta fel. Varsói vélemények értékelésénél fontos azt is megjegyezni, hogy Lengyelország energiabiztonságát egyik alternatív vezetékiprojekt, így a Nabucco és a Kék Áramlat II sem érintette közvetlenül.

A magyar szakértői diskurzus alakulását nagyrészt az befolyásolta, hogy az alternatív vezetékeket alapvetően gazdasági, vagy – a magyar szuverenitásra is hatást gyakorló – politikai ügyként értelmezték-e. Varró László, a Mol vezető közgazdásza Oroszország és Európa kölcsönös függőségét hangsúlyozta az ügyben. A magyar gázszektoron belüli orosz részesedést Csaba László közgazdász úgy értékelte, hogy a Gazprom ezzel piaci alapon növeli az ellátás biztonságát. Velük szemben Gereben Ágnes Oroszország-szakértő az orosz befolyásnövelésből származó kockázatokot emelte ki. (Stier, 2006A.) A Kék Áramlat II megjelenését követően elkezdődött a magyar kormány ellenzéki sajtó általi tesztelése is, azzal kapcsolatban, hogy vajon az a Nabuccót vagy az orosz ihletésű projektet támogatja-e inkább.

A Magyar Nemzet című jobboldali napilapban Erdősi Csaba a következő találgatásokba bocsátkozott: „Magyarország jelen pillanatban mind a két vezetéket akarja, de a jelék arra mutatnak, hogy végül a Kék Áramlat mellett határozza el magát a kormány. Nem hivatalos információk szerint a magyarországi hezitálást látva már el is készült a Nabucco egy olyan nyomvonalverziója, mely Szlovákián át jutna el Ausztriába.” (Erdősi, 2006.) Mindez azt sugallta, hogy amennyiben Magyarország nem kötelezi el magát a Nabucco mellett, akkor északi szomszédunk miatt kimaradhat abból. Ez azonban földrajzilag csak úgy lenne lehetséges, ha Romániából Kárpátalján keresztül menne a vezeték Szlovákiába. Így viszont az ukrán kockázati tényező szempontjából a projekt nem jelentene semmilyen előrelépést.

A Gyurcsány Ferenc és Vlagyimir Putyin közötti tárgyalások a II. Gyurcsány-kormány megalakulása után Oroszországban folytatódtak 2006. szeptember 18-án a görög-orosz és a bolgár-orosz magas szintű tárgyalásokat követően. Az orosz államfő megbeszéléseinek középpontjában minden esetben a Kék Áramlat II állt. A Gyurcsánnyal való találkozó azonban a tekintetben kilógott a sorból, hogy az orosz elnök a Fekete-tenger-parti rezidenciáján fogadta a magyar miniszterelnököt jelezve a vele való kapcsolatok szorosságát.

Ekkor – tematizációs szempontból – az őszi beszéd okozta magyar belpolitikai válság írta felül és egyben értelmezte át a magyar-orosz tárgyalást nehezítve annak érdemi, tartalmi értékelését. Az egyeztetésen nem történt áttörés a februári találkozóhoz képest.³²⁷ Ennek ellenére az esemény újabb fórumot biztosított arra, hogy Putyin megerősítse februári bejelentésének komolyságát,³²⁸ valamint arra, hogy a magyar miniszterelnök az egyeztetésnek összeurópai keretbe foglalását adjon.³²⁹

2006-ban még egy orosz-magyar találkozóra került sor az október 20-án a finnországi Lahtiban tartott EU-orosz csúcs keretében. Az esemény kevésbé volt jó hangulatú, érdemi eredményeket sem hozott.³³⁰ Emellett azonban Putyin a munkavacsora alkalmával különálálkozót folytatott – többek között – Gyurcsány Ferencel is. A téma fókuszában ismét az energiaterületi együttműködés állt. Gyurcsány elmondta, hogy az energiaellátás biztonság érdekében a kormány kész az EU többi tagállamával együttműködni, ugyanakkor fenn kívánta tartani azt a kiemelkedően jó viszonyt, ami az utóbbi időben kialakult Magyarország és Oroszország között.

Az egyre szorosabb magyar-orosz és az elhidegülő EU-orosz és amerikai-orosz viszony miatt az újságírói és szakértői vélemények mellett és mögött már 2006 második felében megkezdődhetett a „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita a nemzetközi diplomácia nem nyilvános tereiben. E téren különösen aktívnak mutatkoztak azok az országok, amelyek nem ápolnak felhőtlen viszonyt Oroszországgal és/vagy Magyarországgal, illetve kimaradni látszottak az orosz gázprojektből. Legalábbis erre

³²⁷ Konkrétumot a két agrárminiszter által aláírt mezőgazdasági és élelmiszer-ipari együttműködési megállapodás jelentett.

³²⁸ Elmondása szerint „semmi ok nincs feltételezni”, hogy nem valósulnak meg a bejelentett bevezetések Magyarországon. (Füzes, 2006.)

³²⁹ Gyurcsány magát az EU-orosz kapcsolatok kulcsszereplőjeként mutatta fel. „Ez több mint Oroszország és Magyarország együttműködése, ez Oroszország és Európa együttműködése.” – jelentette ki a találkozó végén Gyurcsány. Majd szinte szó szerint megismételte Putyin néhány nappal a német Die Weltnek adott nyilatkozatát. „Egymásra vagyunk utalva. Európának szüksége van az orosz energiára, Oroszországnak szüksége van az európai vevőkre.” (Magyar Nemzet, 2006.)

³³⁰ Az orosz fél már a munkavacsora előtt bejelentette, hogy nem kívánja ratifikálni az energia chartát. A találkozót beárnyékolta egy tényfeltáró orosz újságíró Anna Politkovszkaja meggyilkolásának híre is.

utalnak a Wikileaks³³¹ által nyilvánosságra került román diplomáciai találkozókról készült iratok.

Egy 2006. október 26-i követségi távirat szerint Ioan Codrut Seres román gazdasági miniszter Matthew Bryza amerikai helyettes külügyi államtitkárral találkozási sérelmezte, hogy Kóka János „oroszbárátabb, mint korábban”. Véleménye szerint Magyarország egyre kevésbé érdekelt a Nabucco vezetékek azeri, vagyis nem orosz eredetű gázzal való feltöltésében. Bryza ennek kapcsán elismerte, hogy a Mol vezetőivel való találkozásán ő is azt tapasztalta, hogy a vállalat több szempontból tartaná jobbnak, ha a Nabuccón keresztül orosz gáz érkezne. Egy 2006. október végi irat szerint Anca Ilinoiu, Traian Basescu román elnök külpolitikai tanácsadója szerint a Gazprom „hatékonyabban gyarmatosít a Vörös Hadseregénél”, a kelet-közép-európai régióban tervezett orosz gáztárolókat pedig a hidegháborús szovjet bázisokhoz hasonlította. Ugyanez az irat utal Bryza korábbi találkozására Sergiu Medar nemzetbiztonsági tanácsadóval, aki szerint Oroszország célja Ukrajna, Olaszország, Algéria és Magyarország révén „bekeríteni” az EU-t és kiiktatni a versenytársakat. (Szócs, 2011.)

3. A 2007. januári orosz-fehérorosz energiavita közvetlen következményei

A Moszkva és Minszk közötti energiaár-vita eredményeként 2007. január 8-án néhány napra elzárták a Barátság kőolajvezetékét. Ennek következtében Magyarország, Németország, Lengyelország, Ukrajna és Szlovákia több napig nem kapott rajta keresztül a fosszilis tüzelőanyagból. A magyar illetékeseknek – akár csak a 2006-os gázválságnál – a problémák megszüntetésére érdemi ráhatása nem volt. (Az orosz-fehérorosz vitákról részletesen lásd a 9. mellékletet.)

3.1 Nemzetközi reakciók

A 2007. januári orosz-fehérorosz olajválság következtében fejeződött ki talán a legértelmezesebben az energiaszektor területén a „nyugati” világ nemtetszése Oroszországgal kapcsolatban. Az újabb „csapelzárást” követően számos írás jelent meg a nemzetközi sajtóban Moszkva konfrontatív európai energiapolitikájáról.

³³¹ A Wikileaks által megszerzett amerikai diplomáciai táviratokat 2010 novemberében kezdték el publikálni. Végül 2011. szeptember 2-án az összes – nagyjából negyedmillió – dokumentumot egyszerre hozták nyilvánosságra. Ezek között szerepeltek a 2006. március 14. és 2010. február 25. között a budapesti amerikai nagykövetségen készült iratok is, melyek száma több mint 700. Közülük 36 titkos és 415 bizalmas besorolású volt. Az iratok közül számtalan foglalkozott Magyarországgal és Oroszországgal viszonyával. Ezen belül is kiemelten tárgyalták a Nabucco és a Déli Áramlat vezetékek ügyét.

A The Washington Post január 9-én Moszkva agresszív energiapolitikájáról írt, mely fenyegeti Európát. A lap azt ajánlotta a kontinensnek, hogy „a megbékítés politikája, azaz hosszú távú szerződések és befektetési lehetőségek helyett inkább a visszaszorítás stratégiáját tegye magáévá, vagyis kötelezze Moszkvát a nemzeti energiacharta aláírására, ezzel letörhetné Putyinék monopolisztikus törekvéseit”. (Blahó, 2007.) A Handelsblatt szerint „Oroszország megmutatta, milyen felelőtlenül játsza globális szerepét. Több mint arcátlan, ha megszünteti a gázellátást vagy emeli az árat, ha bármiféle probléma merül fel kapcsolataiban.” (Uo.)

Oroszország bírálata mellett komoly kritikák fogalmazódtak meg az EU „tehetetlenségével” kapcsolatban is.

A Népszabadság egyik publicisztikája ironikusan így festi le a helyzetet: „Az Európai Unió és a tagországok tisztelt vezetői az eseményekre (...) egyforma dramaturgia szerint reagáltak: tanácsalanság, fejcsóválás, „vizsgálat”, „egyeztetés” (főleg egymással). Miután a probléma tőlük teljesen függetlenül megoldódik, a ráncok kisimulnak, és csendben megállapítják: ha az uniós tagállamok az energia ügyében egységesen lépnének fel, az ilyen jelenségek elkerülhetők lennének. Aztán az ügy rohamsebességgel eléri végzetét, és az álmosító konferenciák egyik szekciótémájaként végzi. Ahol is természetesen kiderül, hogy a „tagállami elmentések” miatt összehangolt cselekvésre nincs lehetőség. (Persze Magyarország még pénzt is szokott kérni az uniótól, de az nem ad.) A következő krízisnél pedig az egész játék kezdődik elölről.” (Marnitz, 2007A.)

Az Egyesült Államokban is a frekvenciát témák közé került az orosz energiapolitika ügye. 2007 tavaszán Washingtonban egymást követték az energiabiztonságról és Oroszországról szóló fórumok. Ezek középpontjába a földgázszektor témája állt.³³² A fórumok üzenetei közel álltak az akkori lengyel külpolitika Oroszország-szkeptikus álláspontjához.³³³

A fehér-orosz-orosz vita folyamánként előálló „csapelzárást” Angela Merkel, az uniós soros német elnökeként, José Manuel Barroso pedig az Európai Bizottság vezetőjeként ítélte el.³³⁴ A német kancellár 2007. január 21-i oroszországi látogatásakor pótlólagos energiaellátási garanciákat követelt Putyintól.³³⁵ 2007. március

³³² Április elején a Zbigniew Brzezinski nevével fémjelzett Stratégiai és Nemzetközi Tanulmányok Központja (Center for Strategic & International Studies, CSIS) a közép-európai államok biztonságával kapcsolatban tartott kétnapos konferenciát. Április végén került sor a Jamestown Foundation konferenciájára, ahol többek között felszólt Marshall Goldman a Harvard Egyetem Oroszország-kutató intézetének társigazgatója. Véleménye szerint Moszkva saját érdekeit az energetikai cégein keresztül érvényesíti.

³³³ Janusz Bugajski, a CSIS konferencia házigazdája egyben a központ európai programjának vezetője és a rendezvényen felszólaló Mark Pekala, az Egyesült Államok Európával és Euráziával foglalkozó külügyi államtitkár-helyettese is lengyel származású. Rajtuk kívül is számos lengyel meghívott vett részt a találkozón. (Horváth Gábor, 2007A.)

³³⁴ Merkel a bizalmon alapuló együttműködést ellehetetlenítő lépésnek, Barroso egyszerűen csak elfogadhatatlannak nevezte az orosz reakciót.

³³⁵ Merkel Szocsiban egy olyan válságrendező mechanizmus kialakítását tartotta szükségesnek, amellyel megelőzhetővé válhatna az energiaellátással kapcsolatos problémák kiiktatása.

28-án Frank-Walter Steinmeier német külügyminiszter pedig asztanai látogatásán arra kérte a közép-ázsiai országokat, hogy tegyenek meg mindent az Oroszországtól független európai energiaszállítások érdekében. Az Európai Bizottság elnöke az energiahatékonyság növelését, a környezetbarát energiaforrások termelési arányának ugrásszerű emelését, az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának csökkentését javasolta a problémák orvoslására.³³⁶

2007-ben az orosz kritikák ellenére a Nabucco ügyében érdemi előrelépések nem történtek. Egy – az Európai Tanács 2007. március 8–9-i ülésén elfogadott – nyilatkozat alapján ugyan 2007. szeptember közepén koordinátort neveztek ki a projekt előmozdítása érdekében. A pozícióra felkért Jozias van Aartsen volt holland külügyminiszter, azonban – miután Hága polgármesterének is megválasztották – csak rész munkaidőben foglalkozott a projekt kérdésével.

Az egyre gyakoribbá váló energiaválságok az Európai Uniót elsősorban saját energiapolitikájának továbbgondolására készítette. Ennek keretében megtörtént a 2006-os Zöld Könyv első felülvizsgálata.³³⁷ A dokumentum a német elnökség programjához igazodva az éghajlatváltozás és az energiapolitika szoros összefüggéseiből indult ki.³³⁸

- A földgáz belső piacán a verseny ösztönzése érdekében szét kívánták választani az ellátási, a termelési és a rendszerüzemeltetési tevékenységeket. Ezt az ún. „unbundling” szabályozást a fogyasztói árak csökkentése, a nemzeti energiarendszer-irányítók függetlensége és a tevékenységek harmonizálása miatt látták szükségesnek.
- Az ellátásbiztonság esetében a korábbi célokat foglalták össze, vagyis javasolták a források és az útvonalak diverzifikációt, a hatékony válságkezelő mechanizmusok kialakítását, valamint a gáztároló létesítmények elérhetőségének és költségeinek az alapos felmérését.
- A kapcsolatok tekintetében meg kívánták újítani a 2007-ben lejárt EU-orosz partnerségi és együttműködési megállapodás. Emellett szorosabb kapcsolatokra

³³⁶ Mindezek a „programpontok” azonban nem számítottak újdonságnak, hiszen azokat már a 2007 első fél évére készülő német soros uniós elnökség a januári válság előtt kidolgozta.

³³⁷ Az Európai Tanács 2007. március 8–9-i ülésén elfogadta az európai energiapolitikai célkitűzésekről szóló megállapodást, amit az EiT Akcióterve foglalt össze. (Council of the European Union, 2007.)

³³⁸ A dokumentum melléklete tartalmazta az EU rövid távú energiapolitikai célkitűzéseit „Európai Tanács Akcióterv (2007–2009) – Energiapolitika Európának” címmel. (Council of European Union, 2008A) A terv öt fő területre osztotta fel a közösségi feladatokat és kihívásokat. Ezek közül három részletesen érintette a földgázszektort is. 1. A gáz és a villamos energia belső piaca, 2. ellátásbiztonság, 3. energia-külpolitika, 4. energiahatékonyság, 5. energia technológiák.

törekedtek a szénhidrogénekben gazdag közép-ázsiai, kaszpi- és fekete-tengeri régiókkal.

Az Európai Tanács döntött arról, hogy az elfogadott akciótervet rendszeresen áttekintik az elért eredmények vonatkozásában. Emellett az EiT felkérte a Bizottságot egy aktualizált stratégiai energetikai felülvizsgálat elkészítésére.

Az Európai Tanács 2008. októberben elfogadott egy iránymutatást (Council of the European Union, 2008B.), amelyben az energiabiztonság témakörével foglalkozva kitértek a diverzifikáció, a válságmechanizmusok, a kritikus infrastruktúrák fejlesztésének és a kapcsolatok építésének kérdésére is. 2008 novemberében nyilvánosságra hozták az energiapolitika második stratégiai felülvizsgálatának eredményét „Az energiapolitika második felülvizsgálata: az Európai Unió energiabiztonsági és szolidaritási akcióterve” címmel. (Communication from the Commission, 2008.)

A dokumentum már konkrét lépéseket nevezett meg az alábbi öt témában: 1. Infrastruktúrafejlesztés és az energiaellátás diverzifikálása, 2. energiaügyi kapcsolatok fejlesztése, 3. kőolaj- és földgázkészletek, válságkezelési mechanizmusainak fejlesztése, 4. energiahatékonyság, 5. az EU saját energiaforrásainak a lehető legjobb kiaknázása. A dokumentum fontosnak tartja a déli gázfolyosó megvalósítását, a diverzifikált és megfelelő cseppfolyós (LNG) földgázellátást, a balti államok rendszerbe való hatékony bekapcsolását, a földközi-tengeri energiagyűrűt, a tengeri energiaforrások hasznosítását és az észak-déli irányú infrastrukturális összeköttetések megvalósítását Közép- és Délkelet-Európában. Az Európai Bizottság 2010 novemberében kiadta az ún. „Energia 2020” stratégiát, mely lényegében a 2007–2009 közötti időszak cselekvési tervének folytatásaként értelmezhető. (Lásd a 10.1.3 mellékletet.)

Az Európai Unióban elsősorban a belső piaci reguláció fejlesztése révén igyekeztek gátat szabni a Gazprom gazdasági expanziójának és ez által Oroszország politikai térhódításának. José Manuel Barroso 2007 folyamán több ízben jelentette ki, hogy az európai energiapiacot nem uralhatja néhány, az EU szabályainak eleget nem tevő Unió kívüli csoport.

2007. szeptember 19-én az EB elfogadott egy jogalkotási javaslatcsomagot. Ebben javasolta a gázüzletágra vonatkozóan a földgáz belső piaci szabályozásának módosítását, az Energiaszabályozói Együttműködési Ügynökség létrehozásáról szóló rendelet elfogadását, valamint a 2005-ös földgázszállító-hálózatokhoz való hozzáférés feltételeiről szóló rendelet módosítását.

A Bizottság javaslatainak célja:

- Az ellátási és termelési tevékenységek tényleges szétválasztása a rendszerüzemeltetési tevékenységtől (tulajdonosi szétválasztás, Independent Transmission System Operator – ITSO).
- A nemzeti energiaszabályozó hatóságok hatáskörének további összehangolása, valamint függetlenségének megőrzése.
- A nemzeti szabályozó hatóságok együttműködésére független mechanizmus kialakítása.
- A hálózatok és rendszerek üzemeltetésének összehangolása.

- Az energiapiacok működésének fokozottabb átláthatósága.³³⁹

A tervezett és végső formájában 2009 júliusában elfogadott ún. harmadik energiacsomag tartalmát (lásd a 10.1.1 mellékletet) már annak előkészítése alatt is komolyan sérelmezték Moszkvában. Az oroszok szerint a szabályozás ahhoz vezethet, hogy a piacokon megjelenő egyre nagyobb számú szereplő növeli a gáz árát.³⁴⁰ Moszkva tisztázni szeretne volna, hogy az EU-ban miképpen védik a beruházók jogait a tervezett orosz ihletésű vezetékek építésénél. A fenntartások és a kritikák háttérben elsősorban a Gazprom európai érdekeltségeinek elvesztésének félelméből állt.³⁴¹

3.2 Magyarországi reakciók

Az ellenzéki Fidesz részéről sokáig nem jelentek meg Moszkvával szemben kritikus vélemények a szélesebb nyilvánosság előtt. Fordulatra csak az Európai Néppárt decemberi egyeztetését követően került sor. Ekkor az ismétlődő ellátásbiztonsági-váltságot hatására az Európai Parlament jobboldali pártjának tagjai egyetértettek abban, hogy Európa orosz energiafüggése minden korábbinál nagyobb.

A találkozó után az Európai Néppárt alelnökeként Orbán Viktor konkrétan nem válaszolt a sajtónak arra a kérdésre, hogy Oroszország miként használhatja az „energiafegyvert”. A Fidesz elnöke ugyanakkor annyit elárult, hogy a „kelléténel több tüzet nem akar magára vonni” és sejtelmesen megjegyezte, hogy az energiafegyver használatára „a példák a sajtóból jól ismertek”. Ezzel Orbán mintegy burkoltan elismerte az offenzív orosz energiapolitikáról szóló diskurzus létjogosultságát, azonban a magyar ellenzéki párt vezetőjeként 2006 decemberében még nem állt annak közvetlenül az élére.

³³⁹ Mindezen törekvésekkel kapcsolatban az Európai Külpolitikai Tanács (ECPR) részéről Pierre Noël írt elismerően „Beyond dependence: How to deal with Russian gas” című tanulmányában. (Noël, 2008.) Véleménye szerint a belső piac kialakítása lenne a leghatékonyabb diplomácia az oroszokkal szemben.

³⁴⁰ A témáról többek között szó esett a németországi Wiesbadenben tartott német-orosz csúcson is. A 2007 októberében a Lisszabon melletti Mafrában megrendezett EU-orosz csúcstalálkozón a felek szakértői csoport felállításáról hoztak döntést annak vizsgálatára, hogy a tervezett energiacsomag hogyan érintheti Oroszországot. A találkozón Putyin kezdeményezte egy olyan közös előrejelző rendszer létrehozását, amely energiaválság esetén információkat szolgáltat az Oroszország felől érkező energiaforrásokról. (Az elképzelés összhangban állt Merkel 2007 januári felvetésével.)

³⁴¹ A harmadik energiacsomag értelmében például Litvánia kötelezte az orosz vállalatot a balti országon áthaladó vezetéke eladására.

Ez ügyben változás 2007 januárjában történt. Ekkor a Fidesz elnöke a jobboldali Magyar Demokrata című hetilapnak adott interjújában meglehetősen negatív színben tüntette fel a magyar kormány energiapolitikáját és Moszkva Kelet-Közép-Európához való viszonyulását. Orbán nyilatkozata tartalmazta az elhíresült mondatot miszerint „nem akarunk a Gazprom legvidámabb barakkja lenni!”.³⁴²

„Nehéz ugyanis nem észrevenni, fenyeget a veszély, hogy visszasorolnak bennünket az orosz érdekszférába. Most ez nem katonai megszállást, hanem gazdasági érdekszférába sorolást jelenthet. A kormány ezt a veszélyt vagy nem érzékeli, vagy nem aggasztja, sőt mintha elő is segítené ezt a veszedelmes folyamatot. Az energiafüggőség kulcskérdés lesz a következő években, Európa energiaéhsége óriási. Olyan hol nyílt, hol titkos megállapodások kötnek, amelyek Magyarországot Oroszország előretolt gazdasági bástyájává tehetik. Kelet felől nézve mi vagyunk az utolsó olyan ország, ahol az állam lemondott a nemzetstratégiai és nemzetbiztonsági szempontból felbecsülhetetlen értékű közellátási rendszerek tulajdonáról. Tőlünk nyugatra ez nem lehetséges. Tegyük világossá: nem akarunk a Gazprom legvidámabb barakkja lenni!” (Orbánviktort.hu, 2007A.)

Lényegében ez volt az első olyan politikusi kijelentés, melynek következtében az energetika a magyar kül- és belpolitikai napirend homlokterébe került. A nyilatkozatnak nemzetközi szinten aktualitást adott, hogy annak január eleji megjelenésekor már javában zajlott az orosz-fehérorosz gáz- és kőolajár-vita. Tény azonban, hogy az események Magyarországot ekkor még közvetlenül nem érintették,³⁴³ így a konfliktus a hazai diskurzusban nem dominált.³⁴⁴

A magyar kormány – reagálva az Orbán interjúra – a belpolitikai diskurzust két-féle „gondolkodásmód” által ihletett kategóriába osztotta. Göncz Kinga külügyminiszter a kormányerőket „az Európai Unió általános politikájának megfelelően a kapcsolatok, a bizalom építésére, az együttműködésre alapozók” körébe sorolta,

³⁴² A teljességhez azonban hozzátartozik, hogy a „Gazprom legvidámabb barakkjáról” szóló kijelentés először Németh Zsolt szájából hangzott el egy 2006. decemberi Fideszes konferencián.

³⁴³ A kijelentés nyilvánosságra kerülésének időzítése (január 4.) váratlannak tűnt, mivel január 1-jével a gázválság veszélye megszűnt, az orosz-fehérorosz vitákból származó kőolaj-kimaradásra pedig csak január 8-án, vagyis 4 nappal az Orbán interjú megjelenését követően került sor.

³⁴⁴ Az egyre szorosabb orosz-magyar kapcsolatok társadalmi megítéléséről 2006 második felében a Magyar Ruszisztikai Egyesület és Intézet felkérésére a Társi végzett 1033 fős minta alapján felmérést, melyet november elején hozott nyilvánosságra. (Szvák, 2006.) Eszerint a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlődését ugyan kedvezően ítélték meg a megkérdezettek: előbbi esetben 65 százalékuk bővítette és csak 5 százalékuk csökkentette volna azt, utóbbi esetben 61 és 2 százalék volt ez az érték. Ugyanakkor a politikai kapcsolatokat csak a megkérdezettek 38 százaléka kívánta növelni, 8 százalékuk kifejezetten csökkenteni szeretne volna. (Az iskolai végzettség emelkedésével a politikai bővítésnek megítélése kedvezőbb volt.)

míg a Fideszt „a nemzeti érdekek ellen ható konfrontatív, zsákutcába vezető” gondolkodásmód képviselői közé tette. (Dunai, 2007.)³⁴⁵

Göncz nyilatkozata továbbra is napirenden tartotta az Orbán által megkezdett nemzetközi lojalitási vitát. Ettől kezdve Németh Zsolt, a külügyi bizottság fideszes elnöke vált a magyar-orosz vezetés közötti kapcsolatok elsőszámú kritikusává.³⁴⁶ Január 5-én az ellenzéki politikus a kétoldalú kapcsolatok politikai kockázataira hívta fel a figyelmet. Németh igyekezett – gazdasági fogalmi keretbe ágyazva – hangsúlyozni a Fidesz euroatlanti lojalitását szemben a kormánypárti MSZP-vel és SZDSZ-szel.

Németh arra hivatkozott, hogy „az oroszok visszaélnék *monopol* helyzetükkel” és „*politikai fegyverként* alkalmazzák a földgázszállítások ügyét”. Véleménye szerint Gyurcsány Ferenc az EU-val előre nem egyeztetett külön utas politikát folytat és az Unió által támogatott Nabucco gázvezeték helyett a Kék Áramlat II-t támogatja. Mindezt szerinte Kóka János gazdasági és közlekedési miniszter egy külügyi bizottságban tett nyilatkozata igazolja.³⁴⁷

A Németh által tett január 5-i vélemény találkozott több hazai és külföldi szakértő következtetésével is. A Budapest Analyses (BA) 2007. január 10-én megjelent angol nyelvű elemzésében az elmúlt hónapok magyar-orosz viszonyát bírálta. A BA írása a Gyurcsány-kormányt a „Nabucco vs. Kék Áramlat” vitában felelőtlennek és alternatíva-ellenesnek tekintette. Az elemzés szerint mindez „egyértelműen tetten érhető volt az Országgyűlés Külügyi Bizottságának 2006. október 10-i vitája során, amikor is Kóka János egyértelművé tette: az európai és amerikai elemzőkkel szemben Magyarország előnyben részesíti a Törökországon keresztül kizárólag orosz gáz szállítását lehetővé tevő Kék Áramlat gázvezeték magyarországi kiépítését”. (Budapest Analyses, 2007.)³⁴⁸

³⁴⁵ A kormány – megerősítendő saját, együttműködést ösztönző törekvéseit – egy Nemzeti Energia Tanács létrehozására tett javaslatot a parlament külügyi és gazdasági bizottságának ösz-szevont, január 15-i ülésén. A fórumon az akkori tervek szerint közösen dolgozták volna ki az új energiakoncepciót a kormány, a parlamenti pártok és a civil szféra képviselőivel.

³⁴⁶ Németh még a 2007. januári „csapelzárásra” reagálva jelentette ki, hogy Magyarországnak hozzá kell járulnia ahhoz a stratégiai célkitűzéshez, amely Oroszország energetikai monopol-pozíciójának a megtörésére irányul.

³⁴⁷ Németh a Kóka-féle nyilatkozat pontos időpontjának megnevezése vagy idézése nélkül ekkor még egy újabb történelmi analógiával igyekezett élni: „Ahogy Kádár János az ’56-os forradalom leverése után különalkut kötött az oroszokkal a magyar gulyáskommunizmusról, úgy akar most a magyar kormány különmegállapodásokat kötni.” (Csuha, 2007A.)

³⁴⁸ A BA véleménye és annak igazolása jól kivethetően közel állt a Fidesz akkori álláspontjához. (Az elemző cég főszerkesztője az a Bába Iván volt, aki az I. Orbán-kormány alatt 1998 és 2000 között Magyarország varsói nagykövetségén dolgozott. A BA vezetője ezt követően két éven át a Külügyminisztérium közigazgatási államtitkára majd 2002-től 2006-ig a Fidesz külügyi hivatalának vezetője volt.)

Vladimir Socor, a Jamestown Foundation elemzője 2007. január 16-án megjelent írásában szintén kétértelműnek és Gazprom-barátnak nevezte Gyurcsány Ferenc miniszterelnök és Kóka János gazdasági miniszter energiapolitikáját. A román származású, Németországban élő szakértő hivatkozott Orbán Viktor és Németh Zsolt gondolataira és forrásként a Budapest Analyses január 10-i elemzését jelölte meg. Socor szerint a kormány veszélyezteti az európai szolidaritáson alapuló energetikai összefogást. Leszögezte, hogy bár a Mol tagja annak a Nabucco Konzorciumnak, mely egy új, a Gazpromtól független gázvezeték megépítésében érdekelt, azonban a Gyurcsány-kormány tagjai rendszeresen tesznek olyan nyilatkozatokat, melyek szerint az orosz monopólium közép-európai terjeszkedését favorizálják. A szakértő véleménye szerint Magyarországnak a Nabucco-vezetékkel kellene választania. (Socor, 2007.)

Németh Zsolt január 23-án a Népszabadságban megjelent publicisztikájában folytatta a kormány orosz politikájának kritikáját.³⁴⁹ Ekkor a külügyi bizottság elnöke Magyarország növekvő orosz energiafüggőségét már nyíltan az ország szuverenitását veszélyeztető tényezőnek nevezte.³⁵⁰ A kormányzat energiapolitikai lépéseinek hiteltelenítésére kijelentette, hogy „az Oroszországgal kötött átláthatatlan különalkuk megbuktak”. Ezt véleménye szerint megerősítik a nemzetközi és a hazai tapasztalatok is. Előbbi esetében – a korábban idézett – Vladimir Socorra, a téma „egyik legelismertebb szakértőjének” cikkére hivatkozott.³⁵¹ A magyar kormány inkonzisztens kommunikációját Németh ismét Kóka János – Budapest Analyses által is – már sokadszor hivatkozott külügyi bizottságban tett állítólagos kijelentésére alapozta. A 2006. október 10-i ülésen az SZDSZ-es pártelnök miniszter szerinte is prioritásként kezelte a Kék Áramlat II vezetékét.

Bár Németh, a BA és Socor is az ominózus bizottsági ülésen elhangzottakkal kívánta igazolni a kormány ellentmondásos politikáját, azonban ez a – gyakran hivatkozott, az elemzésekben és az ellenzéki politikai véleményekben felbukkanó Kókának tulajdonított – nyilatkozat a bizottsági jegyzőkönyvekben nem lelhető fel. Az archívum alapján a miniszter egyik vezetéket sem kívánta a másik ellenében támogatni.

³⁴⁹ Németh ez esetben is leszögezte, hogy elutasítja az oroszellenesség vádját. „Elutasítunk minden érzelmi alapú oroszellenességet. A Fidesz nem orosz-, hanem monopolelles.” (Németh, 2007A.)

³⁵⁰ Véleménye szerint Orbán Viktor korábbi utalása egyértelmű: „Magyarország növekvő energiafüggősége Oroszországtól veszélyezteti az ország szuverenitását. (...) Az Oroszországtól való egyoldalú és aránytalan függés biztonsági, gazdasági és politikai kockázatokat rejt.” (Uo.)

³⁵¹ Érdekesség, hogy Igor Szavolszkij Oroszország ekkori budapesti nagykövete Vladimir Socort „az amerikai neokonzervatívok egyik, energetikai szakértőnek nehezen nevezhető képviselőjének” nevezte. A Magyar Nemzetnek adott interjújában szerinte „olyan politológusról van szó, akinek igazi szakmája az oroszellenesség”. Szavolszkij megjegyzi, hogy a Jamestown Foundation említett munkatársát látta a Fidesz egyik konferenciáján is. (Stier, 2007B.)

Kóka a projektek viszonyáról az alábbi gondolatokat fogalmazta meg: „A két vezető jelentős mértékben konkurálhat egymással, a Nabucco, illetve a Kék Áramlat. Azonban egyrészt vannak olyan vélemények, miszerint a két projekt egyesíthető volna, másrészt pedig Magyarország Oroszországgal folytatott stratégiai együttműködés mellett is feltétlen célja és kötelessége, hogy valamennyi olyan diverzifikációs lehetőséget megvizsgáljon, amely Magyarország számára kiaknázzható.” (Kóka, 2006.)

Németh Zsolt ezt akkor a projektek „egyensúlyozásnak” nevezte és annak a véleményének adott hangot, hogy Magyarországnak „világos, egyértelmű prioritást kell adnia a Nabucco gázvezeték megépítésének”. A gazdaságügyi miniszternek intézett kérdésére a Nabucco, illetőleg a Kék Áramlat II egyesíthetőségével kapcsolatban fogalmazta meg. Erre válaszként Kóka a következőket mondta: „Ami a Nabucco és a Kék Áramlat viszonyát illeti, én magam annak a híve vagyok, hogy a kettő párhuzamosan menjen, versenyezzenek egymással ezek a projektek. (...) Én magam ezt a két projektet nem tartom egységesítendőnek.” (Kóka, 2006.)

Összességében ez azért érdekes, mert a Gyurcsány-kormány 2006-os orosz kapcsolatát kritikával illető hazai és nemzetközi elemzések egyaránt (Budapest Analyses, január 10., Vladimir Socor, január 16.) erre a 2006. október 10-i külügyi bizottságban – állítólag – elhangzó Kóka-féle kijelentésre hivatkoztak. Tették ezt valószínűleg éppen Németh Zsolt január 5-i nyilatkozata nyomán. Végül a fideszes politikus 2007. január 23-án valószínűleg – a fent bemutatott – körbehivatkozás révén saját igazát vélte felfedezni a feltehetően rá hivatkozó elemzésekben.³⁵²

4. IHT: Vezetékvita a politikai diskurzus középpontjában

2007. március 12-én az International Herald Tribune-nek (IHT) adott Gyurcsány-féle nyilatkozat tette a bel- és a külpolitika középpontjába a „Nabucco vs. Kék Áramlat” vitát.³⁵³ A magyar miniszterelnök kijelentéseit tartalmazó cikk az alábbi fő- és alcímmel jelent meg az IHT címlapján: Magyarország a Gazpromot választja az EU-val szemben, Budapest úgy dönt: a csővezeték meghosszabbítása többet ér a tömb „álmánál”.

³⁵² Németh Zsolt január 23-i Népszabadságban megjelent publicisztikájával egy napon a Magyar Nemzet közölte a Budapest Analyses január 10-i elemzését. Ennek tartalma megegyezett a Népszabadságban megjelent Németh-publicisztikával. A BA itt is tett utalást Kóka János „világos” megfogalmazására. Eszerint „az európai és amerikai elemzőkkel szemben Magyarország előnyben részesíti a (...) Kék Áramlat magyarországi kiépítését (...) a Nabucco-gázvezeték helyett”. (Magyar Nemzet, 2007B.) A cikk mellett hivatkozták Vladimir Socor korábban bemutatott január 16-án megjelent írását is. (Magyar Nemzet, 2007C.)

³⁵³ A Gyurcsány-féle gondolatok Judy Dempsey budapesti riportsorozatának harmadik részeként jelent meg.

A heves indulatokat kiváltó miniszterelnöki mondatok a következők voltak: „A Nabucco egy hosszú álmom és régi terv. De nekünk nincs szükségünk álmokra. Projektet szeretnénk. A lakásokat gázzal kell fűteni. A Nabuccóval a nagy baj az, hogy nem tudjuk, mikor szállít gázt hozzánk. Ha valaki megmondaná határozottan, hogy ekkor és ekkor gázt kapunk belőle, akkor az rendben van, de a lakosságot nem lehet álmokkal fűteni, csak gázzal. (...) A Kék áramlat mögött nagyon erős elszántság, szervezeti erő és kapacitás van.” (IHT, 2007.) A miniszterelnök által alkalmazott retorikai fordulat, melyet a nyelvészek enthüzmeként definiálnak gyakorlatilag azt sejtette, hogy a miniszterelnök szerint nincs szükség a Nabuccora hiszen az csupán egy álmom. Ezzel pedig úgy tűnhetett, hogy a miniszterelnök a Kék Áramlat II-t támogatja. Az ominózus cikkben Kóka János – „Koko János” néven szerepeltetve – leszögezte, hogy szeretnék diverzifikálni Magyarország energiaellátását. Véleménye szerint a Nabucco és a Kék Áramlat II „két versengő projekt. De a Nabucco inkább elképzelt, mint valóságos.” A gazdasági miniszter a cikkben megjegyezte, hogy szívesen látna egy erősebb Nabuccót.

Gyurcsány Ferenc és Kóka János nyilatkozatának időzítése azért volt különösen kellemetlen, mert éppen ekkoriban kívánta a Nabucco Konzorcium a projekt befejezését 2012-re halasztani. A magyar kormányzat Kék Áramlat II melletti határozottnak tűnő kiállása pedig azért tűnt kissé elfogultnak, mivel annak megvalósítása is csúszott. (Az orosz ihletésű projekt megvalósíthatósági tanulmányának már 2006 végére el kellett volna készülnie.) Bár Gál J. Zoltán kormányzó március 15-én a korábbi, hivatalos kormányzati álláspontot ismételte meg,³⁵⁴ azonban a kormány érezhetően komoly hitelességi válságba került az alternatív gázvezetékprojektek ügyében.

Az IHT-ben tett nyilatkozatok révén merült fel komolyabban, hogy a „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita esetében már nem csupán sejtéseken alapuló nézeteltérés lehet a kormány és a Fidesz között, hanem egy – szakpolitikai ellentétnél komolyabb – lojalitási, orientációs, mi több egy nemzeti szuverenitást érintő diskurzusról is beszélhetünk. A lapban tett kijelentésekre reagálva Németh Zsolt első ízben beszélhetett miniszterelnöki és miniszteri kijelentésekre alapozva Magyarország függőségének csökkentéséről és „hazánk szuverenitásának súlyos megsértéséről”. (MTI, 2007A.)

³⁵⁴ Gál J. kijelentette, hogy „Magyarország mind a Nabucco, mind a Kék Áramlat gázvezeték ügyében érdekelt: a két vezető tervének megvalósulása erősíteni fogja a versenyhelyzetet az európai piacon. (...) Még nem dönthető el, hogy a Nabucco és a Kék Áramlat egymás versenytársa vagy kiegészítője lesz-e.” (Magyar Nemzet, 2007D.)

4.1 Nemzetközi reakciók

Nemzetközi szinten az IHT cikk megjelenését követően a kritikus hangok elsősorban a projektekben közvetlenül nem érintett Egyesült Államokból, Lengyelországból és a Baltikumból érkeztek. A szélesebb magyar nyilvánosság előtt a projektekről szóló vita a 2007. március 15-i Fidesz nagygyűlésen kapott nemzetközi színezetet az egykori litván köztársasági elnök Vytautas Landsbergis ünnepi beszéde révén.

Landsbergis szerint „most, hogy az európai szabadságjogokat korlátozás fenyegeti azáltal, amit egyetlen energia-ellátó diktálhat, az Önök országa ismét az európai történelem keresztútjához érkezett. Az értékek mérlegének egyik serpenyőjében az olajos orosz pénz, míg a másikon az európai szolidaritás és becsületesség eszméje van. A választás az Önöké, magyaroké.” (Fidesz.hu, 2007A.)

Az alternatív vezetékek körüli vitában Egyesült Államok volt a Nabucco legaktívabb képviselője. Ezt mutatta az amerikai-azeri energiaügyi együttműködési jegyzőkönyv, melyet 2007. március végén Condoleezza Rice és Elmar Mammadyarov írtak alá. Ennek célja az orosz földgázszállítások konkurenciájának erősítése volt. Az amerikai külügyminisztérium közlése szerint ugyanis a dokumentum által többek között a Nabucco vezetékek megépítését akarták elősegíteni.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a közel-keleti status quo megváltozzon például Irán ügyében. Az amerikai kormányzat határozottan nehezményezte például a Nabuccóban is résztvevő OMV és az iráni NIOC társaság nem kötelező jellegű megállapodását. A 2007 tavaszán kötött szándéknyilatkozat földgáz-feltárásról és termelésről szól az iráni parsi mező esetében. A 22 milliárd euró értékű megállapodás magában foglalt egy LNG üzem létesítést is. Sean McCormack az amerikai külügyminisztérium szóvivője elmondta: „Talán nem ez a legalkalmasabb időpont nagy beruházásokra az iráni gáz- és olajiparban, amikor konfliktus van Irán és a nemzetközi közösség között.” A nagykövetség nem zárta ki az OMV-vel szembeni büntetőintézkedéseket sem.

Az IHT cikket követően April Foley, az Egyesült Államok budapesti nagykövete többször találkozott Gyurcsány Ferencel.

A Kék Áramlat II és a Nabucco vezetékek ügyében 2007. április 5-én találkozott Foley Gyurcsánnyal a Wikileaks által publikált diplomáciai iratok szerint. Ekkor az egyeztetésről szóló dokumentum szerint magyar miniszterelnök viselkedése a „panaszostól a színészkedőig terjedt”. A magyarországi követ javaslatot tett Gyurcsánynak arra, hogy hogyan tisztázhatja a kormány álláspontját az alternatív vezetékek ügyében. Eszerint a magyar kormányfő elutazhatna Azerbajdzsánba és rendezhetne egy Nabucco-konferenciát. Az irat szerint Gyurcsány erre reagálva hitet tett a diverzifikálás mellett, de tagadta, hogy kötelessége lenne választani a Kék Áramlat II és a Nabucco között. „Ki a franc akarja a Gazpromtól függeni?” – kérdezte ingerülten a kormányfő, majd a Nabuccót és a horvátországi LNG projektet is leszólta.

A felek április 16-án találkoztak ismét. Az iratok szerint a miniszterelnök ekkor bevallotta, hogy személyesen is felkavarta az előző vita. Ismét hitet tett a diverzifikáció mellett és az alábbi ötletekkel fordult a nagykövethez: elküldi Göncz Kinga külügyminisztert Közép-Ázsiába, hogy előkészítse a magyar kormányfő 2008-as látogatását a régióban, beszél Ivo Sanader horvát miniszterelnökkel a magyar-horvát vezetékek-összeköttetés tervéről, megkéri a washingtoni magyar nagykövetet, hogy véleménycikkben pontosítsa a magyar kormány ál-

lásponthoz kapcsolódóan írt publicisztikát Gyürk András az Európai Néppárt fideszes képviselője, az Európai parlament ipari és energetikai bizottság tagjaként a „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita tétjeként a jövőbeli gázár mértékét jelölve meg. (Gyürk, 2007.)

laspontját a Nabuccóval kapcsolatban, valamint igyekszik a projekt megvalósítása érdekében egy Budapesti konferenciát létrehozni. Emellett Gyurcsány a „félreértések” tisztázására személyesen beszélt volna telefonon George W. Bush amerikai elnökkel. A nagykövet ez utóbbival kapcsolatban megjegyezte, hogy az elnök csak akkor veszi fel a telefont, ha pozitív lépéseket lát magyar részről. A dokumentum szerint Foley remélte, hogy ezzel a válasszal „nyernek egy kis időt”, de szerinte Gyurcsány vissza fog térni a legfelsőbb szintű beszélgetés felvetéséhez.”

Az irat szerint a magyar miniszterelnök egy komoly hibát követett el Foleyval való találkozásánál. Eszerint a magyar kormányfő tagadta, hogy a Putyinnal való moszkvai találkozójukon szóba került volna az energetika. Tette ezt a miniszterelnök annak ellenére, hogy a tanácsadói Gyurcsány háta mögött az amerikai nagykövetségen beszámoltak arról, hogy a tárgyalás lényegében az energiáról szólt. A Wikileaks által nyilvánosságra hozott dokumentumok alapján az amerikai nagykövet június 17-én ebédre fogadta a miniszterelnököt feleségével Dobrev Klárával, ahol a kormányfő „feszültnek, befelé fordulónak és nyíltan védekezőnek” mutatkozott. (Gergely, 2011.)

Matthew Bryza, az amerikai külügyminisztérium Közép-Ázsiával foglalkozó helyettes államtitkára is egyre gyakrabban érkezett tájékozódás céljából Magyarországra. Utóbbi nyilatkozataiban ugyan leszögezte, hogy „a kormány legmagasabb szintjére az égvilágon semmi panaszuk sincs”, ami igaz „Magyarország Oroszországgal fenntartott gazdasági kapcsolataira” is, azonban a helyettes államtitkár kifejezésre jutatta, hogy „ami nekik nem tetszik az a monopólium”. Bryza a Nabucco mellett érvelve többször leszögezte, hogy a kaukázusi és Kaszpi térségben elegendő gáz van, ezért „lényegesnek” tartotta, hogy „Magyarország világosan megfogalmazza elkötelezettségét a Nabucco megtöltésére irányuló együttműködés iránt Azerbajdzsánnal és a közép-ázsiai államokkal”. (Horváth Gábor, 2007C.)

A nyilvánosság előtt az amerikai vezetéshez közel álló szakértők és más nemzetközi energetikával foglalkozó intézmények karakteresebben fogalmaztak a témában. Janus Bugajski a CSIS intézet igazgatója az IHT-cikk körüli viták után elismerte, hogy „érezhető aggodalom alakult ki Washingtonban, hogy Magyarország az oroszok belső érdekkörébe kerülhet”. Úgy fogalmazott, hogy az volt az érzésük, hogy hazánk „túl olcsón adja el magát”. Elmondta, hogy erről beszéltek is a magyar vezetőkkel, akik felismerték, hogy Moszkva milyen stratégiát folytat a térségben.” (Miklós, 2008.) Claude Mandil, az IEA vezérigazgatója szerint Magyarországnak a Kék Áramlat II helyett a Nabuccót kellene támogatnia. Az IEA vezetője ugyanakkor úgy látta, hogy Oroszországban az elsőszámú kockázatot nem a birodalmi expanzió, hanem az ottani források csökkenése jelenti. (Marnitz, 2007B.)³⁵⁵

A nyugati sajtó több ízben is írt arról, hogy az EU-ban aggódnak a magyar miniszterelnök oroszbarát kijelentése miatt.

³⁵⁵ Ehhez az állásponthoz kapcsolódóan írt publicisztikát Gyürk András az Európai Néppárt fideszes képviselője, az Európai parlament ipari és energetikai bizottság tagjaként a „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita tétjeként a jövőbeli gázár mértékét jelölve meg. (Gyürk, 2007.)

Erre példa a konzervatív osztrák Die Presse április 4-i száma, melyben arról írtak, hogy az Unióban egyre többen tartanak attól, hogy a budapesti „nyet” miatt megghiúsulhat a Nabucco gázvezeték. A kezdeti viták elmúltával az Unió energiaügyi biztosa is megjegyezte a Romania Libera című napilap 2007. június 8-i számában, hogy „ez az egész pesszimista hangulat Magyarország szerencsétlen megnyilatkozásaival egy időben indult. Budapest szkeptikusan nyilatkozott a Nabuccóval kapcsolatban, s a Kék Áramlat-2 tervet részesítette előnyben kijelentéseivel. Ezt követően merültek fel kérdések és kételyek, az azonban nem állítható, hogy bármilyen gond lenne a Nabucco-tervvel.” (Pataky, 2007.)

A Nabuccóban közvetlenül érintett tagállamok vezető politikusai részéről Alfred Gusenbauer osztrák kancellár nyilvánította ki véleményét a magyar kormányfő nyilatkozatára reagálva. Eszerint Ausztria elvárja az összes kelet-európai EU-tagországtól, hogy támogassák a Nabucco gázvezetékét. (MTI, 2007B.)

Ennek ellenére az Európai Bizottság részéről továbbra is meglehetősen pragmatikusan álltak a kérdéshez a nyilvánosság előtt. Ferran Tarradellas Espuny, Andris Piebalgs energiaügyi biztos szóvivője elmondta, hogy mivel a Gyurcsány-kormány nem értesítette az EB-t arról, hogy bármelyik vezetékprojekt mellett kiálltak volna, ezért a Bizottságnak „semmi problémája nincs a magyar kormánnyal”. (Lovas, 2007A.) Mindezt megerősítette március 20-án Andris Piebalgs is, aki egy budapesti szakmai találkozón járva Kóka Jánossal folytatott megbeszélését követően a két alternatív vezetékét továbbra sem nevezte egymást kizáró projektnek.

A Nabuccóban érintett vállalatok – az EB-hez hasonlóan – nem kívántak a sajátban megjelent cikkekre reagálni. A Nabucco projektben részvevő OMV szóvivője Bettina Gneisz-Al-Ani semmilyen formában nem kívánta kommentálni a magyar kormány „puhatolózásait”. A Népszabadságnak nyilatkozva csak annyi mondott: „Nem kell gázkonfliktust szítani.” (Szászi, 2007.) Az ekkor még mindkét vezetékben érintett Mol elnök-vezérigazgatója Hernádi Zsolt minden vitával kapcsolatos nyilatkozatában leszögezte, hogy minél több vezeték halad át Magyarországon annál jobb.³⁵⁶

Amellett, hogy 2007 tavaszára az Európai Unió és Oroszország közötti viszony nem sokat javult, az IHT cikk körüli nemzetközi vita mérséklődni látszott. Az április 23–24-én Bécsben megtartott III. Európa-Oroszország Fórumon – bár továbbra is komoly kritikákat fogalmaztak meg Moszkvával kapcsolatban,³⁵⁷ azonban – a

³⁵⁶ Véleménye szerint „nincs sok értelme (...) szembeállítani a két projektet, s főleg nem érdemes ezt politikai szintre emelni. (...) A Nabucco-Kék Áramlat versenyfutásban a Mol aligha fogja bármelyik projektet előzetes támogatásban részesíteni.” (Erdősi, 2007A.)

³⁵⁷ Peter Mandelson az EU kereskedelmi biztosa szerint a két fél viszonya 1991 óta nem volt olyan rossz, mint most. Jerzy Buzek előadásában az egykori lengyel miniszterelnök EP képviselőként az orosz energiafegyverről és az uniós országok megosztásáról beszélt. A balti államok közül pedig Gediminas Kirkilas litván miniszterelnök illetve kritikával a magas energiaárakra alapozó és az emberi jogokat hanyagoló orosz stabilitást.

„Nabucco vs. Kék Áramlat” vita nem jelent meg karakteresen a konferencián. Az IHT-ben megjelent Gyurcsány nyilatkozattal és általában a magyar kormány alternatív gázvezetékéről és orosz kapcsolatáról „sem bíráló, sem pedig dicsérő szavak nem hangzottak el. (...) Még az orosz meghívottak is csak Berlint és Rómát emelték ki Moszkva szoros partnereinek.” (Stier, 2007C.)

Az Európai Külkapcsolati Tanács (European Council on Foreign Relations, ECFR) 2007 novemberében adta ki az EU-orosz erőviszonyokat felmérő tanulmányát, melyben Magyarországot a „baráti-pragmatisták” csoportjába helyezték az orosz politikai kapcsolat tekintetében. (Leonard – Popescu, 2007.) Eszerint az országot a gyakorlatias üzleti-gazdasági célokat követő államok közé sorolták, akik kisebb ellenállást mutatnak a politikai vitákban. Így Máltaival, Ausztriával, Belgiummal, Bulgáriával, Portugáliával, Luxemburggal, Finnországgal, Szlovéniával és Szlovákiával került Magyarország egy kategóriába. Az elemzés további négy kategóriát nevesített: 1. Trójai falovak (Görögország, Ciprus), 2. Stratégiai partnerek (Németország, Franciaország, Olaszország, Spanyolország), 3. Fagyos pragmatisták (Nagy-Britannia, Hollandia, Csehország, Dánia, Észtország, Lettország, Svédország, Írország, Románia), 4. Új hidegháborúzó (Lengyelország, Litvánia).

Az amerikai diplomácia azonban a háttérben továbbra is figyelemmel kísérte a magyar-orosz diplomáciai kapcsolatokat. Ezt látszott igazolni az a 2007. augusztusi keltezésű elemzés, amit Wikileaks hozott nyilvánosságra.

Az elemzésben a magyar diplomácia orosz elköteleződésének okairól esett szó. Az elemzés szerint a Moszkvához való közeledés fő okai a következők: 1. Magyarország EU-n belüli háttérbeszorulása, 2. a magyar „pénzemberek” befolyása és 3. Gyurcsány személyes motivációi. Az első esetében az elemzés két okot nevesít: Gyurcsány „otthonról hozott csomagját”, utalva az őszödi beszéd belpolitikai hatásaira, valamint a miniszterelnök „reménytelen felkészületlenségét a magas szintű találkozókra”. A „pénzemberek” befolyásáról a következőket említi az irat: „Miután a vezető magyar véleményformálók és üzletemberek [itt említi Demján Sándort, Csányi Sándort, Kapolyi Lászlót és Hernádi Zsoltot] kelet felé tekintenek, nem kellene meglepődnünk azon, hogy Gyurcsány – aki maga is a privát szektorban szerezte vagyionát – az üzletemberekhez igazodik ebben a törekvésében.” Ami pedig Gyurcsány személyes motivációját illeti: A magyar kormányfő „talán azt értékeli Putyinban, ami neki nincs a birtokában – a hazai pozíciójának szilárdságát és a külpolitikában meglévő magabiztosságát”. Emellett az elemzés szerint „Putyin kétségkívül tett róla, hogy Gyurcsány szívesen látott vendégnek érezze magát nála. Ugyanezt nem érezheti az európai vezetők körében.” (Wirth, 2011.)

4.2 Magyarországi reakciók

A „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita belpolitikai relevanciáját mutatta, hogy az IHT cikk után érzékelhetően megugrott a két projekt mellett vagy ellen érvelő cikkek és publicisztikák száma a magyar sajtóban. A különböző napi és hetilapok politikai orientációja komoly hatást gyakorolt az egyes projektek melletti és elleni érvek

mértékére és arányára.³⁵⁸ Ez azonban nem jelentette azt, hogy az egyes szerkesztőségek minden esetben bal-jobb megosztottság szerint sorakoztak fel a Nabucco vagy éppen a Kék Áramlat II projekt mögé. A jobboldali Magyar Nemzet vélemény rovatában Gyürk András fideszes európai néppárti képviselő Nabucco-t támogató írásával egy lapon jelentek meg Tóth Gy. László politológus gondolatai az ellenzéki Fidesz energiapolitikájának kivitelezhetetlenségéről.³⁵⁹ Ugyanígy a kormánypárti Népszabadságban illetve kritikával a Gyurcsány-kormány külpolitikai orientációját Lengyel László³⁶⁰ és Aczél Endre.

Az IHT-ben megjelent miniszterelnöki nyilatkozatot követően a Magyar Nemzet számos nemzetközi szakértőnél érdeklődött a kialakult helyzettel kapcsolatban, azonban a Fidesz nemzeti szuverenitást féltő álláspontja kezdetben nem talált érdemi támogatásra.³⁶¹ A hazai szakértők többnyire kerülve az értékvitákat a megvalósíthatóság realitása alapján igyekeztek bemutatni a projekteket. Ezeknél a véleményeknél rendre elhangzott, hogy jó volna egy olyan vezetékek, mely nem csupán a meglévő útvonalakat, hanem a forrásokat is megosztaná, ugyanakkor ezt megnehezítik a Nabucco körüli (forrásoldali és pénzügyi) bizonytalanságok.³⁶² Sokak szerint pusztán egy álvitáról van szó,³⁶³ amit pártpolitikai érdekek mozgatnak³⁶⁴ vagy éppen egy olyan diskurzusról, mely a lényeges energetikai kérésekről tereli el a fi-

³⁵⁸ Majtényi László és Miklósi Zoltán szerint például az IHT cikket követően a Népszabadságban meg sokasodtak a Nabucco-szkeptikus beszámolók. (Majtényi – Miklósi, 2007.)

³⁵⁹ Tóth Gy. László szerint a „Nabucco még a tervek szintjén sem létezik”, és „eleve vesztes pozícióból egyszerűen értelmetlen konfrontálódni az orosz birodalmi törekvésekkel, és azt hinni, hogy e törekvést az amerikai birodalom vagy a közös Európa méltányolja majd”. (Tóth Gy. László, 2007.)

³⁶⁰ Lengyel szerint a kormány nem érzékeli az Egyesült Államok és az EU nagyhatalmainak politikai hangsúlyeltolódását Oroszországgal szemben, a legrosszabb pillanatokban alakította ki magáról azt a képet, hogy Putyin Oroszországának fő szövetségese a térségben. (Lengyel, 2007.)

³⁶¹ Alexander Rahr, a Német Külpolitikai Társaság kutatója a magyar-orosz kétoldalú energetikai együttműködésről helyeslően beszélt és óvott az „ideologizált politikától” utalva Landsbergis március 15-i kijelentéseire. Mindez a vélemény találkozott Szergej Markov a Moszkvai Politikakutató Intézet igazgatójának véleményével. Utóbbi szerint a kétoldalú megállapodásokra azért van szükség, mert az EU-orosz együttműködések megvalósulását az „ideologizált csoportok” gátolják, többnyire amerikai érdeket képviselve. (Magyar Nemzet, 2007E.)

³⁶² Erre példa Sz. Bíró Zoltán a Történettudományi Intézet főmunkatársának nyilatkozata. Ebben a szakértő első között adott a „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita kezdetén rövid áttekintést a Nabucco gyengeségeiről. (Dési, 2007B.)

³⁶³ Deák András György szerint a két vezetékek körüli vita egy „műbalhé”. Véleménye szerint „ma egy lépéssel előbbre van a Kék Áramlat-2 projekt, bár a Nabuccóval egyetemben ez is több sebből vérzik”. (Stier, 2007A.)

³⁶⁴ Lásd Gyarmati István „A Kék Nabucco” című írását a Népszabadság 2007. április 17-i számában. (Gyarmati, 2007.)

gyelmet.³⁶⁵ A vitát színesítették a magyar sajtóban – akár főoldalon is felbukkanó – név nélkül nyilatkozó titkosszolgálati szakértők is, akik az orosz befolyás veszélyéről nyilatkoztak.³⁶⁶

A Fidesz részéről az alternatív gázvezetékek témáját továbbra is Németh Zsolt igyekezett a magyar belpolitika napirendjén tartani. Március 18-i sajtótájékoztatóján egy Putyin-Gyurcsány-paktumról beszélt, melynek értelmében Magyarország a Kék Áramlat II-t részesíti előnyben az EU által preferált Nabuccóval szemben. A külügyi bizottság fideszes elnöke felszólította a miniszterelnököt, hogy hozza nyilvánosságra az együttműködés részleteit. Németh emellett bejelentette, hogy a Fidesz egy határozattervezetet nyújt be, amelyben felszólítja a kormányt, hogy térjen vissza az uniós közös energia politikájához.³⁶⁷ Egy nappal később a „Putyin-Gyurcsány-paktummal” kapcsolatos elképzeléséről a fideszes politikus egy parlamenti interpelláció keretében is vitázott Göncz Kinga külügyminiszterrel.³⁶⁸ Végül Németh sejtését a későbbiekben már nem hangoztatta. A konkrét dokumentum helyett egyszerűen csak szövetségről beszélt.³⁶⁹

Egy nappal a sajtótájékoztatót követően Németh interpellációt intézett a kormányhoz „Kibújt a szög a zsákból?” címmel. Az ügy ismételt politikai, orientációs élet mutatta, hogy felszólalását nem a gazdaságügyi, hanem a külügyminiszterhez intézte. Göncz Kinga válaszában elmondta, hogy mivel még egyik projekt sem realitás, ezért Magyarországnak minden lehetőséget nyitva kell hagynia.³⁷⁰

³⁶⁵ Lásd Ámon Ada és Kazai Zsolt írását az Energia Klub nevében a Népszabadság 2007. április 14-i számában „A valódi kérdés” címmel. (Ámon – Kazai, 2007.)

³⁶⁶ A magukat megnevezni nem kívánó katonai elhárításban jártas elemzők szerint a Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH) kémelhárításról szóló fejezetének egy része is az orosz titkosszolgálatok hazai tevékenységére utalt. Erről részletesen lásd Haraszti Gyula: Európába karmolna az orosz medve? Magyar Nemzet, 2007. április 6. (Haraszti, 2007.)

³⁶⁷ A határozati javaslat végül március 23-án Németh Zsolt (Fidesz), Balla György (Fidesz) és Nagy Andor (KDNP) nyújtották be H/2596 számon „Az Európai Unió közös energiapolitikájáról” címmel. (H/2596, 2007.) Ebben kérték, hogy a kormány álljon ki „az egyéni különalkuk helyett” az EU formálódó közös energiapolitikája mellett és ennek szellemében „kötelezze el magát” Nabucco gázvezeték megépítése mellett. A javaslatot első körben 2007. április 2-án a Gazdasági és informatikai bizottság nem vette tárgysorozatba.

³⁶⁸ Németh szerint „az derül ki a miniszterelnök szavaiból, hogy formálódóban van a magyar és az orosz kormány között egy Európa-ellenes politikai szövetség”. (Németh, 2007B.)

³⁶⁹ Egy héttel a paktum felvetését követően Orbán Viktor a Lánchíd rádióknak adott március 25-i interjújában – az Európai Néppárt ünnepi ülését követően – a magyar-orosz viszony esetében már csak „szövetkezésről” és „titkos viszonyról” beszélt.

³⁷⁰ Másnap a parlamentben Podolák György szocialista képviselő napirend előtti felszólalásában illetve kritikával Németh Zsolt politikáját, ami szerinte nem más, mint Magyarország lejáratása. Véleménye szerint „Magyarország elemi érdeke, hogy mindkét ágon, tehát a Kék áramlat-, illetve a Nabucco-vonalon próbálja megteremteni annak a feltételét, hogy a gázellátás biztosított legyen Magyarországon”. (Podolák, 2007.)

Németh Zsolt azonban március 22-i nyilatkozatában a Nabucco melletti azonnali döntés mellett érvelve kijelentette: „Tudni kell: két vezeték egyidejű megvalósításának semmi realitása nincsen. Az olyan adatok, amelyek netán így is értelmezhetőek, megtévesztők. (...) Amondó vagyok, hogy Magyarországnak ebben a helyzetben egyértelműen prioritást kell adnia a Nabuccónak. Annyit várok el a magyar kormánytól, nem többet, hogy ezt világosan és egyértelműen kimondja és képviselje.” (Füzes, 2007B.)

Tény azonban, hogy a Fideszen belül nem mindenki volt ugyanezen a karakteres állásponton. A Németh Zsolt-féle interjú elhangzásának napján Brüsszelben Martonyi János, az I. Orbán kormány külügyminisztere mindössze annyit várt volna el a magyar kormánytól, hogy az hamarabb döntse el, hogy „vagy nem kér a Nabuccóból, vagy pedig a két elképzelést egyszerre futtatja, s majd egyszer választ közölük”. (Uo.) Ennek ellenére a Fidesznek kedvezett, hogy a kormány részéről – a kezdeti kormányzóvivői cáfolatok mellett – az IHT-ügy „kirobbantói”, vagyis a kormányfő és a gazdasági miniszter a nyilvánosság előtt nem tett érdemi nyilatkozatot.

Gyurcsány a magyar-orosz paktum létezését cáfolandó csak március 21-én adott nyilatkozatot a Népszabadságnak, melyben korrigálni kívánta az IHT-ben tett korábbi nyilatkozatát.³⁷¹ A miniszterelnök mellett ekkor már Szili Katalin az országgyűlés MSZP-s elnöke is árnyalni próbálta a lapban közölt kormányzati nyilatkozatokat. Utóbbi igyekezett a külföldi újságírókat is meggyőzni arról, hogy az IHT-ben szereplő információk tévesek. (Jámbor, 2007.)

Gyurcsány Népszabadságban tett vallomásának élet azonban ismét tompította, hogy másnap újabb látogatást tett Vlagyimir Putyinnál. A felek közötti szoros viszonyt és a találkozó kötetlen jellegét mutatta, hogy az orosz elnök kissé váratlanul, de ismét dácájában fogadta a magyar miniszterelnököt.³⁷² A megbeszélésen – a mezőgazdasági együttműködések megvitatása mellett – szó esett a Kék Áramlat II vezetékről is. A felek kiálltak a pragmatikus kapcsolatépítés mellett. Gyurcsány ismét gazdasági narratívába helyezte az újabb politikai találkozót több üzletet és kevesebb ideológiát ígérve.

A „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita a magyar országgyűlés 2007. március 26-i ülésnapján is megjelent a napirend előtti felszólalásokban. A Fidesz részéről számos, a vezetékiprojekteken túlmutató értékalapú kijelentés hangzott el.

³⁷¹ A kormányfő szerint „az a nemzeti érdek, hogy mind a két lehetőséggel, az alternatíva mindkét oldalával foglalkozzunk! (...) Magyarország nem akar két szék között a pad alá esni.” (Füzes, 2007A.)

³⁷² Az Oroszországból tudósító Nyilas Gergely beszámolt arról, hogy „az újságírók, a rádiósok és tévések már gyülekeztek a Kreml sajtótermében, amikor az illetékesek azt közölték velük, a találkozó nem itt, hanem az orosz elnök dácájában lesz, a Moszkvától nyugatra fekvő Novo Ogarjovóban”. (Nyilas, 2007A.)

Navracsics Tibor a Fidesz frakcióvezetője szerint „szükségünk van Európára, ugyanis igaz az a mondás, miszerint az olaj és a gáz jöhet keletről, de a szabadság csak nyugatról jöhet”. (Navracsics, 2007.) Semjén Zsolt a Kereszténydemokrata Néppárt frakcióvezetője úgy látta, hogy nem lehet asszisztálni egy olyan orosz politikához, amely politikai és gazdasági értelemben befolyási övezetét akarja tenni Magyarországot. „Szeretném már most leszögezni, hogy korrekt gazdasági kapcsolatokra kell törekednünk Oroszországgal. Nem támogatunk semmiféle oroszellenességet – én személy szerint egyébként nagy tisztelője vagyok a pravoszláviának (Derűtség az MSZP soraiban.) –, de azért azt látni kell, hogy a befolyási övezet expanziós gondolata nem Putyin elnök úrnak a sajátja, még csak nem is a Szovjetunióknak volt a találmánya, hanem Nagy Péter cártól kezdve ez az orosz történelemnek a sajátja. Ezzel tisztában kell lennünk. És a nemzeti érdekek érvényesítésének a lehetőségi feltétele az, hogyha a szövetségeseink számára nem kérdéses, hogy ki kivel van.” – mondta Semjén. (Semjén, 2007.)

Bár Gyurcsány a napirend előtti felszólalásában igyekezett számszaki adatokkal, tehát gazdasági alapon indokolni, hogy miért nem szabad kizárni a Kék Áramlat II-t, azonban a beszéd tartalmában kizárólag a Nabucco gyenge pontjai mentén érvelt és nem indokolta, hogy miért is lehet „minden bizonnyal reális alternatívának” tekinteni azt. Ezzel kapcsolatban Németh Zsolt még ugyanezen a napon napirendelőtti felszólalásában megfogalmazta kritikáját.³⁷³

A vita folytatódott az Országgyűlésen kívül is. A Fidesz egy március 28-i Gelért Szállóban megrendezett protokolláris rendezvényen – ahol az Európai Unió 50. születésnapját ünnepelték – már diplomáciai szintű szóváltásra is sor került az ellenzék legnagyobb pártjának elnöke és a budapesti orosz nagykövet között.

Orbán Viktor a fórumon a következő kijelentést tette Oroszországgal kapcsolatban: „A mi felfogásunk szerint az orosz-Európai Unió kapcsolat, illetve az energiafüggőség problémájának a lényege, hogy az orosz észjárás és az európai észjárás a gazdaságot illetően jelentősen különbözik egymástól, és ezt a tényt rögzítenünk kell. Az európai észjárás piaci észjárás. Az orosz észjárás nem piaci alapú, hanem állami, politikai természetű észjárás. (...) Az állami politikai észjárás azt mondja, hogy a gazdasági életben is meghatározó az állami befolyás, hogy a stratégiai ágazatokban állami tulajdonnak kell lennie. Tehát nem az államtól független aktorok a szereplői a stratégiai ágazatoknak, hanem az állam által tulajdonolt, vagyis a legerősebb függésbe hozott szereplők vannak. Az átláthatóság ebben az észjárásban nem

³⁷³ „A két vezeték, ha gazdaságilag össze is vethető, de azt hiszem, hogy meglehetősen felszínesre és féloldalasra sikerült a miniszterelnök úrnak ez a gazdasági elemzése. Jó lett volna, ha elemzi a Kék Áramlat vezetékek körül meglévő bizonytalanságokat is. Az igazi kérdés, tisztelt Ház, nem a gazdasági összevetés, hanem a biztonságpolitikai összevetés. (...) Igenis létezik, 2006 januárjától nagyon is létezik az orosz energetikai veszély. Nem avított oroszellenességről van szó, hanem a piaci normákat semmibe vevő monopólium ellen vagyunk, amelyik egyébként a saját belföldi és nemzetközi szerepvállalásában is semmibe veszi az alapvető piaci normákat.” (Németh, 2007C.)

képvisel olyan értéket, mint a piaci észjárásban. Sőt. És végezetül az állami politikai észjárásban nem a verseny elfogadása, hanem a monopolhelyzetekre való törekvés a természetes, és eszerint is jár el.” (Friderikusz Most, 2007.)

A rendezvényen részt vettek a diplomáciai testületek képviselői, így többek között az akkori budapesti orosz nagykövet Igor Szergejevics Szavolszkij is, aki bár előzetesen nem tartozott az előadók közé, azonban – a diplomáciában szokatlan módon – szót kért és a következőket mondta: „Az egyetlen megoldás a tárgyalás, de a tárgyalás csak akkor van, amikor van kölcsönös bizalom. Ha egy orosz köolajvállalat azt érzi, hogy itt nem bizalom, hanem nem tudom milyen okokból szított bizalmatlanság van, akkor az meg máshol van, mert ez egy olyan piac, ahol hosszú távra kell tervezni. Oda megy a szállító, ahol van fogadókészség. Ahol nincs, hát akkor attól meg kell szabadulni. Nem kell ebből politikát csinálni, elnök úr. Isten bizony. Megértettük egymást?” (Uo.)³⁷⁴

Az orosz nagykövettel lezajlott szóváltást követően Orbán március 30-án a Fidesz 2007-es születésnapján ünnepségén is megismételte korábbi kijelentését.³⁷⁵ A jobboldali párt elnökének véleménye ugyanakkor nem váltott ki komolyabb, európai szintű vitát. Az ellentét alapvetően nem került ki a nemzetközi térbe és megmaradt a magyar kormány és a Fidesz közötti diskurzus keretében. Magyar Kormánysszóvivő Iroda Orbán szavaira reagálva közleményt adott ki: „A radikális parlamenti ellenzék vezére bocsánatkérés helyett diplomáciai ámokfutásba kezdett. Ez kárt okoz az országnak, kárt okoz a magyar gazdaságnak. A kormány a kommentár helyett a kár enyhítésével foglalkozik.”³⁷⁶

Orbán Viktor az Európai Néppárt alelnökeként – a Hanns Seidel Alapítvány szervezésében tartott háttérbeszélgetést követő sajtótájékoztatóján – beszélt ismét „a speciális orosz politikai észjárásról”. Véleménye szerint Moszkva másképp építi fel gazdasági rendszerét, mint a nyugati államok. A különbség fontos eleme, hogy időnként politikai célokra is használja gazdasági befolyását. (Lovas, 2007B.) Schmitt Pál, Szájer József és Gyürk András fideszes európai néppárti képviselők levelet írtak Göncz Kingának, melyben kérték, hogy a kormány a „zavaros és egymásnak ellent-

³⁷⁴ Az orosz nagykövet szavaira – a Fidesz elnöke mellett kiállva – Dariusz Semaška a litván nagykövet kritikus szavakkal reagált. Eszerint Vilniusnak is volt tapasztalata az orosz piacgazdaságról, amikor nyolc hónapig nem kaptak olajat tőlük.

³⁷⁵ Oroszország „egy demokrácia lényegét nélkülöző többpártrendszer, és nem kellene hagyunk, kedves fiatalok, hogy ez így legyen, és hasonlóképpen nem kéne megengedni az utánunk következő fiataloknak, hogy miután mi a szovjet rendszer legvidámabb barakkja sorsától megszabadultunk, most a Gazprom legvidámabb barakkjává tegyék Magyarországot.” (Fidesz.hu, 2007B.)

³⁷⁶ Orbán Viktor Oroszországgal és az energiabiztonsággal kapcsolatos kijelentései a Wikileaks által nyilvánosságra hozott iratok szerint a hazai energetika területén komoly meglepetést okozhatott. Egy 2007. április 4-i irat arról számol be, hogy az amerikai követség úgy értesült, hogy a Molból szóltak a Fidesz elnökének, hogy ne essen túlzásba az ügyben. (Gergely, 2011.)

mondó nyilatkozatai után” kötelezze el magát a „Nabucco földgázvezeték megépítése mellett”, mert az „ezzel ellentétes politika azok érdekeit szolgálja, akik a gazdasági érveken túlmutató, hatalmi megfontolásokból igyekeznek megosztani az Európai Uniót az energetikai együttműködés terén”. (Fidesz.hu, 2007C.)

A vita hatásai a magyar belpolitikára

Összességében a „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita esetében megállapítható, hogy a vita alapvetően külpolitikai színezete ellenére dominánsan jelent meg a belpolitikai diskurzusban is. Mindez már nem csupán a politika legfelsőbb belföldi köreit, hanem a magyar társadalom szélesebb rétegeit is elérve mutatott rá a magyar-orosz viszony ambivalens jellegére.

Ezt igazolja vissza a Medián 2007. március végén készített közvélemény-kutatása is. Eszerint a magyar-orosz együttműködés általános megítélésében és az aktuálpolitikai események (Orbán-Szavolszkij szóváltás) vonatkozásában is meglehetősen polarizált vélemény volt kimutatható a megkérdezettek körében. A válaszolók csak szűk többsége (52 százalék) gondolta úgy, hogy az ország érdeke, hogy a lehető legjobb viszonyra törekedjen Magyarország Oroszországgal. Ezzel szemben 39 százalék látta úgy, hogy az ország túlságosan elkötelezett Moszkva felé. A gázellátás biztonságára vonatkozóan a megkérdezettek kétharmada úgy vélte, hogy a politikai, diplomáciai kapcsolatok nagy hatással vannak a magyarországi gázellátás biztonságára. A válaszolók 82 százaléka összefüggést látott a kapcsolatrendszer állapota és az importált gáz ára között.

A gázvezeték-vita esetében a megkérdezettek egyszerre látták úgy, hogy Magyarország belátható időn belül csak az orosz gázzal tudja biztosítani a gázszükségleteit (59 százalék) és azt is, hogy amennyiben konfliktus van az EU és Oroszország között, akkor Magyarországnak az Unió oldalára kell állnia (67 százalék). A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita esetében a lakosság megosztott volt. A megkérdezettek 14 százaléka látta úgy, hogy elsősorban az oroszországi gázszállítások biztonságát kell növelni, 37 százaléka, hogy inkább az EU-val közösen kellene olyan új vezeték létrehozni, ami más országokból szállítana földgázt. Ugyanitt a válaszolók 41 százaléka gondolta úgy, hogy a két törekvés egyszerre szolgálná az ország érdekeit.

Az Orbán-Szavolszkij szóváltás megítélésében a megosztottságot mutatta, hogy a megkérdezettek 48 százaléka látta úgy, hogy a felek közötti vita árt a magyar-orosz kapcsolatoknak, míg 45 százalékuk szerint az nem lesz hatással a két ország viszonyára. A kormánypárti válaszadók 66 százaléka ártalmasnak tartotta a szóváltást. Ez az érték az ellenzékieknél mindössze 36 százalék. (Medián, 2007.)

A Fidesz alapvetően egy értékalapú vitába bocsátkozott és egy szuverenitási, lojalitási keretben értelmezte az alternatív vezetékprojektek körüli eseményeket. Ezzel arra törekedett, hogy azonnali „színváltásra”, vagyis választásra bírja a Gyurcsány vezette adminisztrációt, vagy legalábbis fenntartsa a kormány álláspontja körüli bizonytalanság érzetét. Tette ezt úgy, hogy komolyan kockáztatta a Moszkvával való kiegyensúlyozott viszony megszűnését. A tényekhez azonban hozzá tartozik, hogy Orbán Viktor, Igor Szavolszkij és a magyar kormány orosz-magyar kapcsolatokra tett kijelentéseire az orosz politikai vezetés és média érdemben nem reagált.

A kormány ugyan több ízben hangsúlyozta, hogy Oroszországgal érdekalapú, pragmatikus és nem értékalapú politizálást kívánt folytatni, a kommunikáció és az energetika területén születő eredmények, a vágyak és a valóság nem jártak kéz a kézben. A kormány úgy kötelezte el magát burkoltan az orosz Kék Áramlat II projekt mellett (is), hogy 2007. elejére hazánk maradt az egyetlen Nabucco projektben érintett állam, amely egyetlen érdemi szerződést sem tudott felmutatni Moszkvával a gázdiverzifikáció ügyében, és semmivel sem tudta előrehaladottabb állapotban felüntetni az orosz tervet a Nabuccóval szemben. „Budapest nemcsak energiapolitikájában, de külpolitikájában is az európai trenddel szemben mozgott – míg konkrét ágazati szerződéseket nem írt alá, addig diplomáciai vonatkozásban épphogy demonstratívan erősítette ezt a relációt.” (Deák, 2009A.)

Eközben elsősorban az IHT cikk miatt a kormány állandó defenzívába kényszerült, hitelvesztetten kellett kiállni korábbi álláspontja mellett, vagyis a „minél több vezeték annál jobb-elve” mellett. Ezzel párhuzamosan az állandó ellenzéki, elsősorban fideszes és amerikai hivatalos és félhivatalos források nyomása miatt is önkéntelenül belekeveredtek egy nemzetközi szintű érdekalapú vitába is. Úgy érveltek tehát a kormány képviselői a Nabucco gyengeségeivel, hogy nem tudtak felmutatni érdemi erősségeket a Kék Áramlat II projekt mellett sem.

Kitörés a karanténból: lépések a Nabucco előmozdítására

A kormány a hazai és a nemzetközi kritikákra reagálva számos szimbolikusnak tekinthető lépést tett a Nabucco érdekében. 2007. március 30-án Gyurcsány Ferenc és Mirek Topolánek cseh miniszterelnök budapesti találkozóján a visegrádi négyek eredményesebb érdekérvényesítése céljából egy energia-munkacsoport létrehozására tettek javaslatot. Gyurcsány ekkori kijelentése szerint „a V4 keretében jóval eredményesebben kezelhető az érdekérvényesítés az energetikában, mint külön-külön”. (Zord, 2007.) Göncz Kinga a Figyelő című lap április 12-i számában bejelentette, hogy a közeljövőben konferenciát szerveznek a Nabucco gázvezetékéről és a külügyminiszter néhány hét múlva ellátogat Azerbajdzsánba is. (Figyelő, 2007.)

2007. május 17-én Göncz Kinga İlham Alijev azeri elnökkel és Artur Rasizadeh miniszterelnökkel találkozott. Az esemény jelentőségét mutatta, hogy ez volt az első alkalom, hogy magyar külügyminiszter Azerbajdzsánban járt. A felek beruházásvédelmi és gazdaságfejlesztési megállapodást kötöttek. Alijev 2008. február 18-án látogatott Magyarországra. Ugyancsak 2007 májusában Szili Katalin az országgyűlés elnöke Nurszultan Nazarbajev kazah államfővel egyeztetett Aszتانában. A találkozó alkalmával szóba került annak lehetősége, hogy Magyarországon logisztikai központ létesülhetne a kazah ásványi anyagok továbbszállítására.³⁷⁷

³⁷⁷ A kazah elnök 2007 novemberében járt Magyarországon eleget téve Sólyom László köztársasági elnök meghívásának. Nazarbajev ekkor ismét találkozott Göncz Kingával, valamint Gyurcsány Ferencel is egyeztetett.

2007. április 26-án Szekeres Imre honvédelmi miniszter a vezeték-vitával kapcsolatos hivatalos magyar álláspontról tájékoztatta Robert Gates amerikai védelmi minisztert és John Negroponte külügyminiszter-helyettest Washingtonban. A magyar kormány részéről első ízben jelentette ki, hogy „ha választani kell, akkor a közös európai energiaszolgáltatást garantáló megoldást választja, amely ebben az esetben a Nabucco”. (Horváth Gábor, 2007B.) Szekeres nyilatkozatát egy nappal később Washingtonban is megismételte.

Minderre a kormány szóvivői iroda úgy reagált, hogy a honvédelmi miniszter kijelentése „nem állt ellentétben” a kormány eddigi álláspontjával, mivel ezzel továbbra sem kötelezte el magát Magyarország egyik vezeték mellett sem és nem zárta ki egyik projektet sem. (Bodacz, 2007.)

Az egy irányba mutató kommunikáció mellett azonban továbbra is megjelentek az MSZP-n belül a Nabuccóval kapcsolatban szkeptikus hangok is. Egy nappal a Szekeres Imre-féle amerikai nyilatkozat előtt Szanyi Tibor „Magyarország energiái” című publicisztikájában többek között a Nabucco projekttel kapcsolatos anomáliák és kritikák rövid vázlatát adta. „A Kék Áramlat részben már működik (...) A továbbépítése kevesebbe kerül, mint a Nabucco [melyből] még egyetlen méter sem épült (...) a Nabuccót táplálni hivatott országok politikailag semmivel sem stabilabbak, mint Oroszország.” Szanyi megjegyezte, hogy ha „távol tartjuk magunktól az oroszokat, csak ez esetben távol lesznek tőlünk, mi pedig az üzlettől”. Végül leszögezte, hogy számára „egy húzódozó-ingadozó miniállaménál sokkal rokonszenvesebb egy sokoldalú és együttműködő Magyarország víziója”. (Szanyi, 2007.)

Kóka János gazdaságügyi miniszter júniusi kétnapos amerikai látogatása során Matthew Bryzával találkozva megismételte Szekeres korábbi nyilatkozatát.

Kóka szerint, „ha a Nabucco gázvezeték valóban alternatíva lesz, Magyarország azt fogja választani, mert a Nabucco jelenti az igazi több lábon állást az energiaellátásban. (...) Ha van lehetőség független forrásból táplálkozni, akkor mi is érdekeltünk vagyunk a függőség csökkentésében.” (Magyar Nemzet, 2007F.)

Május 7-én a gazdasági bizottság – április 2-i álláspontjával szemben – tárgysorozatba vette az Európai Unió közös energiapolitikáról szóló korábbi Németh Zsolt által kezdeményezett javaslatot, melyet a médiában csak „lex Nabucco”-ként emlegettek. (A parlamenti döntés elsősorban kommunikációs szempontokat követetett, hiszen május 22-én az Európai ügyek bizottsága általános vitára nem ajánlotta a javaslatot.)

Gyurcsány Ferenc július 19-én a mordvinföldi Szaranszkban magyar-orosz-finn csúcstalálkozóra kapott meghívást.

A találkozón való részvétel lemondására szólította fel a magyar miniszterelnököt Németh Zsolt a Tallinn és Moszkva közötti konfliktus miatt. Az ellentétek okán az észti miniszterelnök ugyanis nem kapott meghívót a fórumra. A balti ország és Moszkva közötti nézeteltérés április végén kezdődött el azzal, hogy eltávolították Tallinn központjából a második világháborús szovjet emlékművet és helyette egy katonai temetőben állították azt fel. Ezt követően komoly zavargások kezdődtek el. Sokan az eseménnyel összefüggésben említették, hogy az orosz állami vasúttársaság az Észtországba érkező kőolajszállítások ütemtervét javítási munkákra hivatkozva átalakították. Az ügyben az EP fideszes képviselői szolidaritásukat fejezték ki az észti kormánnyal és nemzettel.

A fideszes kritikák ellenére a magyar miniszterelnökrészt vett a finnugor fesztivál megnyitóján és a késő esti órákban találkozott az orosz elnökkel. Gyurcsány azonban – uniós elkötelezettségét jelezve – újságírók előtt javasolta egy európai gázholding létrehozását, amely az EU tagállamainak energetikai vállalatainak nevében léphetne fel a gázvásárlási ügyekben a Gazprommal szemben.

Érdekesség, hogy az elképzelés Mosonyi Györgytől a Mol vezérigazgatójától és Zsuga Jánostól a Mol Földgázszállító Zrt. vezérigazgatójától is elhangzott 2007 decemberében. Mindketten azzal érveltek, hogy a régió gázvezeték hálózatai a nemzeti irányítások miatt túlságosan széttagoltak és hiányoznak az egymást összekötő szakaszok. Úgy vélték, hogy egy 27 ezer kilométeres szállítóhálózattal rendelkező vállalt jóval hitelképesebb lenne a bankok szemében és a tarifarendszer is egységesíthetőbb lenne. Mosonyi nem zárta ki, hogy a Nabucco is ennek a cégnek az égisze alatt valósulhatna meg.³⁷⁸

A magyar kormány „EU-hűségét” azonban a legérzékletesebben a Nabucco gázvezetékéről szóló nemzetközi konferencia megszervezése mutatta. A nagyszabású rendezvényre 2007. szeptember 15-én került sor. A megbeszélésen Gyurcsány a diverzifikációt elősegítő alternatív projektek ügyét nem pusztán energiaellátási, hanem „stratégiai, az ország és a térség önállóságát, biztonságát befolyásoló” kérdésnek nevezte. A magyar miniszterelnök megjegyezte, hogy „bolond az az ország és régió, amelyik attól boldog, hogy egyetlen eladója van”. (Erdősi, 2007B.) Leszögezte azonban, hogy minden lehetséges útvonalra szükség van.

A konferencián részt vett az Európai Bizottság energiaügyi biztosa is, aki kijelentette, hogy az unió is hajlandó saját pénzügyi forrásaiból a Nabuccóra áldozni. Hernádi Zsolt a kelet-európai uniós országok észak-déli infrastrukturális összekötését és egy LNG-terminál megépítését sürgette.

Érdekesség, hogy a politikai csatározások mellett a Mol komoly megegyezést kötött a két vezetékprojekt által egyaránt elkerülni kívánt Ukrajnával. 2007. május 23-án a Népszabadság adott hírt arról, hogy a magyarországi energiavállalat bővítené a Testvériség gázvezeték hazai leágazását. Arra hivatkoztak, hogy a 2010-ig megvalósuló magyarországi stratégiai gáztárolót biztonságosan fel kell tölteni, ezért az alternatív projektek megvalósulásáig nem várhat a vállalat. A tervezett vezeték a 100 kilométer hosszú és az ukrán határtól Hajdúszoboszlóig vezet. Ezzel a Magyarországra érkező napi importgáz mennyiséget tízmillió köbméterrel emeli meg. (Marnitz, 2007C.)

Reinhard Mitschek a Nabucco Gas Pipeline GmbH vezetője bejelentette, hogy 2007 végéig akarnak döntést hozni a projekt gyakorlati megvalósításáról. Ekkor a beruházás első szakaszának megkezdését 2009-re várta és 2012-ben kívánta üzembe helyezni a vezetéket. A Budapesti konferencia beharangozóján Kóka János elismerte, hogy hiba volt „a kormány egy részéről” a Nabucco álomnak nevezése, mert ha ezt

³⁷⁸ A közös kelet-európai hálózatokról szóló plenáris ülésre a regionális földgázszállító cégek között 2008. március 14-én Bukarestben került sor.

túl sokszor ismételjük, az tényleg csak álom marad. (Marnitz, 2007D.) Kóka kijelentette továbbá, hogy a kormány teljes politikai súlyával a Nabucco megépítése mellé áll. (Erdősi, 2007B.)

A Fidesz üdvözölte a kormány „irányváltását”, amit a határozott ellenzéki fellépés következményének tulajdonított.³⁷⁹ Míg a kormány komoly lépéseket tett a Nabucco projekt előmozdítása érdekében, addig a Fidesz apró gesztust tett Moszkva irányába. Németh Zsolt „Még egyszer Oroszországról” című publicisztikájában bejelentette, hogy a partneri viszony érdekében létrehozzák a Fidesz Oroszország Klubját azért, hogy „folyamatossá váljon a párbeszéd az orosz üzleti és kulturális élet magyarországi képviselőivel”. (Németh, 2007D.) Az alakuló ülésre 2007. május 30-án került sor.

Az Oroszország Klub létrehozása azonban nem párosult az ellenzéki párt kommunikációs fordulatával. Németh továbbra is tartotta azt az álláspontot, hogy baj van a moszkvai gazdaságfilozófiával és demokrácia-felfogással. Véleménye szerint Moszkva az egyoldalú energetikai függést politikai eszközként kívánja felhasználni. (Uo.) Hozzá hasonlóan Orbán Viktor 2007. október 23-i beszédében is éles vonalat húzott az általa „nyugatinak” és az oroszokkal fémjelzett „keletinek” nevezett rend között.

Orbán szerint „1956-ban mi egy Kelet elleni forradalmat vívtunk. (...) A keleti politika nem tűri az önállóságot, nem tűri a függetlenséget, és nem tűri a szabadságot. Felszámolja az emberek független életét védő védvonalakat. Vagyontalanná tesz, elszegényít, kiszolgáltatottá vetkőztet, ha kell, megfélemlít. A hatalomtól függő élet láncába fűz. Mióta a Kelet betette a lábát Magyarországra, a magunkfajta szabadságszerető magyarok mindig ugyanazt akarták; szabadulni sorvasztó öleléséből, és elzavarni hazai helytartóikat. (...) A szovjetek birodalma is a múlté. Eltűnt, de nem enyészett el nyomtalanul. Helyén ma egy életerős, újratartozott keleti hatalom emelkedik fel. Izmosodik, terjeszkedik, újraéleszti és pártfogolja egykori híveit, Ukrajnától Közép-Európán át a Balkánig. A világ lassan ráébred, hogy a történelmi kihívást nem a kommunizmus előtti veszélyes eszmék újjáéledése jelenti, mert azok gyökerei alól a történelmi változások már kimosták a talajt. A „nyugati” világ számára a történelmi kihívást a keleti új rend gyarapodó erői jelentik, melynek lehetétét, jelenlétét, kisugárzását már a bőrünkön érezhetjük.” (Orbánvikt.hu, 2007B.)

5. Lépések és ellenlépések a Nabucco végpontjain 2007-ben

2007 márciusában magas rangú amerikai és iraki tisztségviselők találkoztak Isztambulban. A titkos egyeztetés alkalmával a felek megállapodást kötöttek arról, hogy

³⁷⁹ Németh Zsolt szerint „ha a Fidesz politikusai idehaza nem teszik szavá határozottan az Oroszországgal kapcsolatban felmerülő kérdéseket, még mindig nagyban folyna gázügyben a mutyizás”. (Németh, 2007E.)

Törökországon keresztül kívánnak iraki eredetű földgázt jutatni Európába. A török kormány az erről szóló dokumentumot csak 2008 januárjában hozta nyilvánosságra. A megállapodás szerint az iraki földgáz is biztosítéka lehet a Nabucco gázvezeték megvalósításának.

Ennek alapját az adta, hogy az Irak északi területein létrehozott öt új földgázkitermelő egy-egy nemzeti konzorciumokra kívánták bízni. Hilmi Güler, a török energiaügyi miniszter szerint a tárgyalások folyamatosak. Ezek keretében rendszeresen egyeztetnek a Nabucco projekt jövőjéről és különböző alternatívákról is. A miniszter szerint a kitermelés révén akár évi 280 milliárd (!) köbméter földgáz is kerülhet Törökország segítségével Európába.

Mindezek az elképzelések negatívan hathattak az orosz-török együttműködésre közvetve pedig a Kék áramlat II projekt meghosszabbításának tervére.³⁸⁰ Talán ennek is betudható, hogy 2007 májusában Vlagyimir Putyin a Nabucco két alternatív végpontján is nagyszabású tárgyalásokba kezdett. Az orosz elnök látogatást tett azoknál a Kaszpi térségben lévő volt szovjet utódállamoknál, amelyek forrásaikkal potenciálisan megtölthetnék az Unió által is támogatott földgázvezetékét.

Putyin a Gazprom vezetésével május 10-én Kazahsztánban, 11-én pedig Türkmenisztánban egyeztetett. A találkozókat követően május 17-én szándéknyilatkozatot írt alá Gurbaniguly Berdimuhamedow türken és Nurszultan Nazarbajev kazah elnökkel. A memorandum értelmében fel kívánták újítani a Türkmenisztánt Oroszországgal összekötő Kaszpi-tenger melletti gázvezetékét (Közép-Ázsia-Központ-III). Ezzel párhuzamosan pedig felépítettek volna egy másik 510 kilométeres hálózatot is, mely 2012-re évente minimum 12 milliárd köbméterrel növelte volna a meglévő infrastruktúra kapacitását.

A tervekről ekkor még kevés részlet volt ismert, ugyanakkor úgy tűnt, hogy Moszkvának sikerült meggyőznie partnereit, hogy a gázexportjuk többsége továbbra is Oroszországon át jusson el a világpiacra, ami komoly ellenlépésnek számított a Transz-Kaszpi Gázvezeték megvalósítása és így a Nabucco projekt szempontjából. Nem sokkal a memorandum aláírását követően Kazahsztán már kevesebb perspektívát látott az Oroszországot megkerülő nyugati piacokat célzó vezetékekben.

Anarbek Tolumbajev, a kazah energetikai minisztérium gázágazattal foglalkozó osztályának vezetője szerint: „Jelen állapotában a Nabucco csupán egy mitikus projekt. Ausztria bedobta az ötletet, ezután hosszú hallgatás következett, most pedig politikai szempontból ismét érdekes a terv. Valamiféle számítások ugyan készültek, azokból azonban mi semmit sem láttunk. Egyelőre igazából csak a politika hangoztatja a fontosságát, ami érthető is, ám amíg emellé komolyan, részletes, a forrásokra, az útvonalra és a felvevőpiacra vonatkozó tervekkel nem zárkózik fel az üzleti szféra, addig számunkra ez a terv mitikus is marad.” A miniszter nem

³⁸⁰ Ugyanakkor az amerikai-török törekvések esetében továbbra is számolni kellett azzal, hogy az iraki biztonságpolitikai helyzet a jövőben is komoly kockázati tényezőt marad. Az iraki-török megállapodást a kurd-kérdés is megnehezíti.

tartotta kizártnak, hogy Kazahsztán a jövőben csatlakozzon a projekthez, de ezt elsősorban az ország déli részén a jövőben feltárára kerülő készletek mennyiségétől tette függővé. Tolumbajev szerint „a jelenlegi kapacitást lekötik a működő exportútvonalak és 2015 előtt nem lehet számítani változásra”. (Stier, 2007D.)

Ugyanakkor a tárgyalások megakadni látszottak Oroszország és Türkmenisztán között. A legfőbb kérdés a felek között a szállítandó gáz ára volt.³⁸¹

Vlagyimir Putyin közép-ázsiai körútja mellett komoly tárgyalások kezdődtek a Nabucco vezeték tervezett európai végállomásával, Ausztriával is. 2007. május 25-én az orosz elnök bécsi látogatása alkalmával az OMV és a Gazprom szándéknyilatkozatot írt alá a Baumbarten mellett működő gázelosztó-központ működtetéséről és bővítéséről. Eszerint az orosz vállalat fele részben beszállt volna az ottani Közép-európai Gázipari Kereskedelmi Platformba (Central European Gas Hub – CEGH) is.³⁸² A találkozó alkalmával Alekszej Miller „a kontinens legfontosabb elosztó központjaként” nevesítette a baumgarteni létesítményt. Nem véletlenül, hiszen innen évi 80-100 milliárd köbméter földgáz európai újraosztása történik. A CEGH ami ekkor több mint a felét adta az EU-ba irányuló éves szintű orosz gázszállításnak. (Sz. Bíró, 2008.)

A bécsi megállapodás magyar szempontból ismét kérdésessé tette annak a stratégiai tározónak a megvalósítását, melyről Putyin 2006. februári látogatásakor született megállapodás. Más szóval a 2006. decemberi szerb,³⁸³ majd pedig a 2007. május végi osztrák szándéknyilatkozattal újabb versenytársat kapott Magyarország a regionális gázelosztó-központ szerepére.

Nem sokkal az ausztriai bejelentést követően Viktor Juscsenko ukrán elnök július 10-i budapesti látogatásán felajánlotta, hogy 60 milliárd köbméteres tározókapacitásának felét kereskedelmi alapon juttatja el az EU-nak. Ehhez kapcsolódóan Magyarországgal egymilliárd köbméter földgáz stratégiai tárazásáról kezdődtek el tárgyalások.

³⁸¹ 2007. július 17-én a kínai CNPC és a türkmén Turkmengaz között megszületett egy évi 30 milliárd köbméter szállításáról szóló 30 éves megállapodás. (CNPC, 2007.) Ezzel közel egy időben a türkmén elnök kijelentette, hogy a Nabucco szempontjából meghatározó jelentőségű Transz-Kaszpi Gázvezeték az orosz-kazah-türkmén megállapodás ellenére nem került le a napirendről. Berdimuhamedow ezt a kijelentését 2007 szeptemberében uniós illetékesek előtt is megerősítette. (Weiner, 2010, 171.)

³⁸² A CEGH ekkor az OMV leányvállalatának az OMV Gas Internationalnak a kizárólagos tulajdonában volt.

³⁸³ A felhőtlennek látszó magyar-orosz viszonyt beárnyékolhatta, hogy a Gazprom 2006. december 20-án szándéknyilatkozatot írt alá a szerbiai NIS vállalattal arról, hogy a Kék Áramlat vezeték rajtuk keresztül is áthaladna. Mindez a szakértők szerint csökkentette annak az esélyét, hogy Magyarország regionális gázelosztó központ legyen. Különösen akkor, ha a vezeték a balkánon keresztül érne el Észak-Olaszországot. Ebben az esetben hazánkra csak egy leágazás jutna a Kék Áramlatból.

A kétoldalú orosz megállapodások sokak számára tette egyértelművé, hogy Oroszország az alternatív gázprojektjei révén egymással játssza ki a régió országait és vállalatait.

Putyin májusi megállapodásainak sikerét árnyalták Törökország újabb tárgyalásai, ezúttal Iránnal. 2007. július közepén ugyanis Ankara földgázszállítási együttműködésről írt alá szándéknyilatkozatot Teheránnal. Mindez a Nabucco projekt megvalósulása szempontjából is kiemelkedő fontosságúnak látszott. A megállapodás értelmében ugyanis évi 30-31 milliárd köbméter földgázt terveztek szállítani Iránból Törökországba. Az együttműködés sikere esetén úgy tűnt, hogy meglehet a Nabucco vezeték megvalósítását garantáló gázmennyiség.

A megállapodásnak fontos része volt az is, hogy a török Turkish Petroleum Corporation 3,5 milliárd dolláros beruházásával bekapcsolódott volna az iráni Dél-Parsz-Aszaluja gázmező feltárásába is. A projektben érdekelt volt az osztrák OMV is. Mindez megkérdőjelezte – az Irán körüli európai megítélés egységessége mellett – a korábbi orosz-osztrák megállapodás realitását. Ugyanakkor Washington továbbra is ellenzett minden külföldi befektetést az iráni energiaszektorba. Ezt Matthew Bryza a budapesti Nabucco konferencián is megerősítette: „Az Egyesült Államok támogatja a Nabuccót mint az európai energiaellátás diverzifikálásának fontos elemét. De csakis Irán nélkül.” (Zord, 2007.)

A török-iráni megállapodás Türkmenisztánra vonatkozóan is tartalmazott passzusokat.³⁸⁴ Eszerint Asgabat a Transz-Kaspi Gázvezeték megépülése nélkül is tudna gázt juttatni Törökországba, mégpedig Iránon keresztül. Ennek alapját az adta, hogy a Türkmenisztánt Iránnal összekötő évi 11 milliárd köbméter kapacitású vezeték nem működött teljes kihasználtsággal, mindössze évi 4 milliárd köbméter gáz áramlott rajta. Mindez a Nabucco szempontjából is kedvező fejleménynek számított mivel úgy tűnt, hogy nem csupán iráni, hanem türkmén forrásokra is elérhetőek a tervezett projekt révén.

Putyin érzékelve a Teheránnal folytatott tárgyalások kockázatait 2007 októberében Iránba látogatott. Erre alkalmat kínált a Kaszpi-tenger menti államok második csúcstalálkozója. A csúcson először sikerült a Kaszpi-tenger jogi státuszára vonatkozóan közös dokumentumot elfogadni. A part menti országok által aláírt megállapodás értelmében a felek leszögezték, hogy csak akkor kezdhető bármilyen tenger alatt beruházás, ha azt mind az öt ország jóváhagyja. Ezzel ugyan a konfliktus nem oldódott meg, azonban Putyin nyilvánvaló jelét adta annak, hogy blokkolni kívánja az EU és az Egyesült Államok által is támogatott termelésre és szállításra vonatkozó beruházásokat, így elsősorban a Transz-Kaspi Gázvezeték megépítését.³⁸⁵

³⁸⁴ Hilmi Güler, török energiaügyi miniszter csak azután írta alá a memorandumot, hogy egyeztetett az ügyben Türkmenisztánnal.

³⁸⁵ A találkozó ennek ellenére nem az említett dokumentum miatt volt emlékezetes hanem, mert Putyin békés célúnak nevezte az iráni atomprogramot. Érdekesség, hogy 2008 februárjában már Moszkva is „gyanúsnak” tartotta Teherán nukleáris programját.

A találkozót követően Ankara és Teherán együttműködése végül nem bontakozott ki a gyakorlatban. Irán inkább keleti irányban törekedett értékesíteni földgázát.³⁸⁶

Így 2008. április végén megállapodás született egy Irán és India közötti gázvezeték létrehozásáról. Az akkori tervek szerint a vezeték 2012-re 2600 kilométer hosszan érte volna el Pakisztánt és Indiát, napi 60, később akár 150 millió köbméteres kapacitással. Teherán keleti nyitása egyébként az orosz mellett az amerikai diplomáciának is köszönhető volt.³⁸⁷

Putyin kazahsztáni és türkménisztáni látogatásai az év végére hoztak kézzel fogható eredményt. 2007 novemberében Oroszország és Türkmenisztán egyezsége jutott a gázár kérdésében. Moszkva ugyanis beleegyezett az Asgabattól átvett földgáz árának emelésébe.³⁸⁸ (Gazprom, 2007D.) Így elhárult az akadály az elől, hogy 2007. december 20-án Oroszország, Kazahsztán és Türkmenisztán véglegesítse a megállapodást a Kaszpi-tengeri vezetékfejlesztésekről. A szerződés többek között egy évi húszmilliárd köbméteres új vezeték létrehozását tartalmazta, melynek megvalósítását 2010-re tervezték.

Összességében a Nabucco nem haladt a korábbi elképzeléseknek megfelelő ütemben. Bár 2006 végén megkezdődött műszaki tervezésről szóló tender előkészítése, azonban a NIC 2007 végén sem hozott végleges döntést a projekt megvalósításáról.³⁸⁹ Ebben nagymértékben játszott közre, hogy a tervezett vezeték ausztriai és forrásoldali végpontjainál Moszkva komoly tárgyalásokba kezdett. Oroszország ugyanis nem kívánt passzív szemlélője lenni Törökország Irakkal és Iránnal folytatott gáz-tárgyalásainak. Így határozott lépéseket tett a Kaszpi térség esetében a kialakult gázszállítási status quo fenntartása érdekében.

³⁸⁶ Irán a szűk keresztmetszetek és a fejlesztések hiánya miatt nem tudta a korábbi megállapodásnak megfelelő mennyiségű gázt Törökországnak leszállítani. Ráadásul a 2008 januárjában bekövetkező rendkívüli hideg miatt három hétre le is állt a Törökországba irányuló gáz-exportja. A helyzetet nehezítette, hogy 2007. december közepétől egyébként Türkmenisztán sem szállította le a szerződésben foglalt mennyiséget Teheránnak.

³⁸⁷ Irán a szűk keresztmetszetek és a fejlesztések hiánya miatt nem tudta a korábbi megállapodásának megfelelő mennyiségű gázt Törökországnak leszállítani. Ráadásul a 2008 januárjában bekövetkező rendkívüli hideg miatt három hétre le is állt a Törökországba irányuló gáz-exportja. A helyzetet nehezítette, hogy 2007. december közepétől egyébként Türkmenisztán sem szállította le a szerződésben foglalt mennyiséget Teheránnak.

³⁸⁸ A megállapodás során Türkmenisztánnak végül sikerült elérnie, hogy a Gazprom a következő év első félévében ezer köbméterenként 130 dollárt, a második félévében 150 dollárt fizessen a türkmén gázért. Ez 30 százalékos áremelést jelentett az orosz vállalat számára.

³⁸⁹ A NIC a brit Pensén céget bízta meg a beruházás tervezésének irányításával. Az ezzel kapcsolatos munka 2008 januárjában kezdődött. Az akkori elképzelések szerint a vállalat által elkészített terv szolgált volna alapul „a végső, hivatalos engedélyezéshez”, „a teljesítmény- és minőségi jellemzők meghatározásához” és „a beszállítókkal történő tárgyalásokhoz”. A megállapodás értelmében a tervezés fő elemeinek megvalósítását 2008 végéig kellett elkészíteni. Mindez a Nabucco projekt további csúszását sejtette.

6. A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita kezdete

Oroszország a Kék Áramlat II vezeték tervét a Déli Áramlat projekttel váltotta fel 2007 nyarán. Az új elképzelés szerint a 3300 kilométeres vezeték a Fekete-tengeren keresztül szállítana földgázt Délkelet-Európába.

A cső pontos útvonala sokáig nem volt ismert. A vezeték a kezdeti tervek szerint Oroszország krasznodari területéről Novorosszijszk kikötőjétől indulna és a Fekete-tengeren keresztül érné el az Európai Uniót. 2007 nyarán az egyik lehetséges északi ága Románián/Bulgárián és Magyarországon át érné el az ausztriai Baumgartent, a déli szakasza pedig Bulgárián és Görögországon keresztül Olaszországot.

A Déli Áramlat vezeték átmérője és kapacitása a kezdeti tervek szerint megegyezett volna a Nabuccóéval, vagyis nagyjából évi 30 milliárd köbméter gáz szállítását tette volna lehetővé 2020-ra. A projektet 2007 nyarán három éven belül kívánták megvalósítani. A vezetékrendszer átadását 2013-ra tették.

Az elképzelésről az olasz ENI és az orosz Gazprom június 23-án írt alá Rómában együttműködési megállapodást.³⁹⁰ A memorandum feladatul tűzte ki a Déli Áramlat technikai és gazdasági megvalósíthatóságának elemzésével és a kivitelezéssel kapcsolatos politikai és jogi keretek áttekintésének megkezdését. (Gazprom, 2007B.) Végül a megvalósíthatósági tanulmányról és a közös projektcégről szóló kötelező érvényű egyezményt 2007. november 22-én írták alá a felek. Ennek értelmében a közös társaság feladata lett a piackutatási feladatok ellátása mellett egy műszaki-gazdasági megvalósíthatósági tanulmány elkészítése is. (Gazprom, 2007C.) Az akkori terv szerint a költségeket a két energetikai vállalat fele-fele arányban osztotta volna meg egymás között. A megállapodás politikai jellegét mutatta, hogy ugyan ezen a napon Moszkvában tárgyalt Romano Prodi olasz miniszterelnök is Vlagyimir Putyinnal.

Az ENI és a Gazprom jó viszonya régóta fennáll. Paolo Scaroni az olasz vállalat vezetője „évek óta úgy jár Vlagyimir Putyin Moszkva környéki dácájába, mintha haza menne. Akármilyen kormány jutott uralomra Olaszországban, Scaroni mindig elérte, hogy hazája politikai vezetői közbenjárjanak Moszkvában az ENI érdekében. És mamutvállalata régóta minden más cégnél komolyabb szerephez jut az orosz energetika piacán. Más nyugati vállalatoktól (...) eltérően ráadásul az ENI-t még soha nem fosztották meg egyetlen kitermelési licenctől sem.” (Gereben, 2011, 160.)

A grandiózus vállalkozás számos tisztázatlan problémát is felvetett. Egyrészt a Déli Áramlat Fekete-tenger alatti szakasza miatt rendkívül bonyolult műszaki problémák merültek fel.

³⁹⁰ A memorandumot olasz részről Paolo Scaroni, az ENI energetikai konszern vezérigazgatója, orosz részről pedig Alekszandr Medvegyev, a Gazprom akkori elnökhelyettese, a Gazprom Export vezetője írta alá.

A vezeték víz alatti szakasza lehet a világ legmélyebben lefektetett hálózata. A tervezett szakasz körülbelül két kilométeres mélységben, több mint 900 kilométeren hosszan húzódna. A mérnökök munkáját nehezítik a Fekete-tenger geológiai értelemben bonyolult fenékviszonyai. Ennek feloldásában segíthet a projektben résztvevő ENI technológiai tudásait. Az olasz vállalat már bizonyított a Fekete-tengeren, hiszen a Kék Áramlat kivitelezésében is aktívan részt vett.

A kivitelezés körüli nehézségek a vezeték költségeit is nagymértékben növelték.³⁹¹ A Fekete-tenger emellett nem csak a technikusoknak és a közgazdászoknak, hanem a jogi és a politikai szakértők számára is okozhat bonyodalmakat. A tenger alatti szakasz lefektetéséhez szükséges ugyanis azon országok beleegyezése is, melyek víz alatti talapzatán keresztülhaladhat a vezeték. Mivel az esetek túlnyomó többségében a projektből kimaradó szereplőkről beszélhetünk, ezért a kezdetektől elhúzódo tárgyalásokra és hosszantartó politikai alkukra lehetett számítani.³⁹²

Szakértők szerint a Déli Áramlat lehetséges forrásaival kapcsolatban kockázati tényezőnek számított az orosz gáztermelés is, mely ekkor már évek óta stagnált. (Sz. Bíró, 2008.) Felmerült a kérdés, hogy vajon Oroszország képes-e a tervezett vezetékét önerőből, vagyis az egyre nehezebb természeti és éghajlati körülmények között kitermelhető készleteivel és/vagy a Kaszpi térségbeli gáz reexportjával megőltetni.

Talán ezek a projekttel kapcsolatos anomáliák is hozzájárultak ahhoz, hogy a 2007. júniusi ENI-Gazprom megállapodással kapcsolatban nem mutatkozott komolyabb nemzetközi ellenállás. Két nappal az aláírást követően maga Andris Piebalgs az EU energiaügyekért felelős biztosa nyilvánosan is üdvözölte a felek közötti együttműködést. Magyarországon a Fidesz is csak a Kék Áramlat II vezeték „felmelegített változatának” tekintette az új útvonalon tervezett projektet.

Magyar részről az érdektelenség elsőszámú oka az lehetett, hogy az alternatív vezetékről szóló júniusi ENI-Gazprom megállapodással szinte egy időben került sor az osztrák OMV magyaránú Mol-részvény vásárlási akciójára. Mindezt a Mol és a magyar politika szinte egésze egy ellenséges felvásárlási kísérlet kezdetének tekintette. Az OMV és a Mol közötti konfliktus hosszú hónapokra lekötötte a közélet figyelmét. Ezzel az energetika területén a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita csak később került ismét a nemzeti szuverenitásról szóló diskurzusok középpontjába. (A Mol-OMV vita orosz energiafüggőséggel összefüggő diskurzusáról lásd a 11. mellékletet.)

A Déli Áramlat projekt körüli események 2008 első negyedében gyorsultak fel, amikor a második elnöki mandátumának végén járó Vlagyimir Putyint számos a

³⁹¹ Becslések szerint a Déli Áramlat akár kétszer olyan drága is lehet, mint a Nabucco vezeték. Előbbit ekkoriban mintegy 10-15 milliárd dollárra, utóbbit pedig 6-8 milliárd dollárra becsülték a független szakértők, illetve a beruházók.

³⁹² A legrövidebb szakasz kivitelezésének terve esetén Ukrajna hátráltathatta a megvalósítást, egy hosszabb verzió esetén pedig Törökország.

Déli Áramlat jövője szempontjából előremutató megegyezésre tett kísérletet. Így elsőként január 18-án a Gazprom és az ENI Svájcban bejegyeztette az 50-50 százalékos tulajdonolt South Stream AG nevű vegyesvállalatot 100 000 svájci frank törzstőkével. (Gazprom, 2008A.)

Ugyanezen a napon Putyin kétnapos szófiai látogatásának alkalmával Bulgária csatlakozott a Déli Áramlat gázvezetékprojekthez.³⁹³ A két ország között komoly viták voltak a vezetékszisztem bulgáriai szakaszát tulajdonló és működtető vegyesvállalat tulajdonrésze kapcsán, ugyanis mindkét fél egyaránt többségi tulajdont szerettek volna a projekt bulgáriai szakaszáért felelő konzorciumban. Végül abban állapodtak meg, hogy a projektcégben fele-fele arányban osztoznak majd.³⁹⁴

A következő átfogó energiaügyi megállapodásra Szerbiával került sor 2008. január 25-én. Ennek előzményeként 2008. január 15-én a Gazprom Nyefty egyezményt írt alá a szerb állami tulajdonban lévő Naftne Industrije Srbije (NIS-nek) 51 százalékos részvénycsomagjának a megvásárlásáról. A szerbiai gázpiac 60 százalékát lefedő energiacég többségi részének megvásárlását pályáztatás, tender kiírása nélkül igyekezett elérni a Gazprom.³⁹⁵ Bár a pontos ajánlat a nyilvánosság előtt nem volt ismert, azonban úgy szölkak a hírek, hogy a többségi tulajdonért cserébe az oroszok többek között a Déli Áramlatot szerbiai szakasza³⁹⁶ mellé alacsony tranzitdíjat és gázarat ígértek.³⁹⁷

Az átfogó ajánlatcsomagot Borisz Tadicss szerb köztársasági elnök, Vojiszlav Kostunica miniszterelnök és Vlagyimir Putyin orosz elnök írta alá 2008. január 25-én Moszkvában.³⁹⁸ Eszerint a Gazprom 51 százalékos részesedéssel közös vállalatot hozna létre a NIS-sel a szerbiai szakasz megvalósíthatósági tanulmányának elkészí-

³⁹³ A megállapodást a bolgár kormányfő és Vlagyimir Putyin orosz elnök írta alá Szófiában.

³⁹⁴ Az egyezés értelmében a közös vállalatot Bulgáriában fogják bejegyezni. A megvalósíthatósági tanulmány elkészülését követő 2 éven belül kell elkezdenni a vezetéksz bulgáriai fektetését. (Novinite.com, 2008.) Végül a bolgár parlament 2008. július 25-én hagyta jóvá a megállapodást.

³⁹⁵ Korábban a szerb kormány privatizációs eljárás keretében értékesítette volna a társaság negyedét, amire többek között a Mol is igényt tartott volna. A NIS több szempontból is értékesnek számított. A vállalat ekkor két olajfinomítóval, egy Horvátországból érkező vezetékszel és a szerbiai olajtermékeket és üzemanyagokat forgalmazó infrastruktúra nagy részével rendelkezett.

³⁹⁶ A Dow Jones hírügynökség egy szerb kormányilletékesre hivatkozva azt közölte, hogy a Gazprom évi 10 milliárd köbméter gázt kíván szállítani Szerbiába a Déli Áramlaton keresztül, amit 2012-ig építenének meg.

³⁹⁷ Az elképzelés szerint a bánáti Szölösudvarnokon (Banatski Dvor) található gáztározó bővítésére is sor került volna. Az ajánlatcsomag értelmében a Gazpromneft a NIS többségi tulajdonáért 400 millió eurót fizetett volna. Az orosz vállalat további 500 millió eurót fektetett volna be a határidőhöz nem kötött fejlesztésekbe. A szerb kormány ez utóbbi ajánlat árát túl alacsonynak tartva kérte a Gazpromot, hogy emelje az ajánlott összeget 2 milliárdra.

³⁹⁸ A megállapodás szövegtervezetét a szerb kormány január 23-án hagyta jóvá.

tésére, valamint a vezetéksz létrehozására és üzemeltetésére.³⁹⁹ A szerződés megkötésével úgy tűnt, végérvényesen eldől, hogy Romániát elkerüli a Déli Áramlat. Emellett sokan úgy látták, hogy Magyarország relevanciája is csökkent a projektben.

A megállapodások megosztották a szerb politikai elitet.

Az akkori kormánykoalíciót alkotó két nagy blokk véleménye összeegyeztethetetlennek tűnt egymással. A Szerb Demokrata Párt (DSS) és az Új Szerbia (NS) oroszbarát, hazafias blokk kiállt a szerződés mellett, és az üzlet megkötésétől tette függővé a stabilizációs és társulási megállapodás aláírását az EU-val. Velük szemben az EU párti Demokrata Párt (DS) és a G17 Plusz ellenezte az egyezményt. A kormánytagok egy része túl alacsonynak ítélte az oroszok által felkínált összeget. Mladjan Dinkics szerb gazdaságügyi miniszter „megalázónak” találta az ajánlatot, hiszen az a NIS 1,2 milliárd dolláros jegyzett tőkéjének felét sem érte el. A Déli Áramlat kapcsán a nyomvonalra és a kapacitásra vonatkozóan megkérdőjelezte továbbá a hatalmas tranzitbevételekről szölk kalkulációkat is. Vojiszlav Kostunica miniszterelnök szerint viszont Oroszország így nagyobb támogatást nyújthat Koszovó függetlenedésének nemzetközi elismerésének meggátolása érdekében. Problémát jelentett a megállapodással kapcsolatban, hogy a NIS az autonómia párti erők véleménye szerint vajdasági tulajdon.

Borisz Tadicss köztársasági elnök valószínűleg a szerb elnökválasztás miatt az utolsó pillanatig nem foglalt állást a kérdésben. Bár Szergej Sojgu, a rendkívüli ügyek minisztere még 2008 áprilisában is igyekezett a szerződés ratifikációját felgyorsítani, azonban a Tadicss-féle párt által delegált kormánytagok ellenállása miatt végül a folyamatok elakadtak. Az új szerb kormány kevésnek tartotta a NIS eladásáért járó összeget. A tranzakció újratárgyalására még egy bizottságot is létrehoztak. Végül a megállapodás ratifikációjára csak 2008 szeptemberében került sor.⁴⁰⁰

A Gazprom és az OMV a szerbekkel kötött 2008. januári „NIS-megállapodás” napján együttműködési megállapodást kötött a baumgarteni CEGH közös fejlesztéséről és bővítéséről.⁴⁰¹ Az akkori egyesség értelmében a két vállalat a projektben fele-fele arányban részesedik. (Gazprom, 2008B.) Néhány nap múlva azonban a Gazprom

³⁹⁹ A vegyesvállalat létrehozásáról szölk megállapodást végül február 25-én kötötték meg. (Gazprom, 2008C.)

⁴⁰⁰ A Kostunica kormány által aláírt megállapodást végül Borisz Tadicss és Dmitrij Medvegyev szentesítette. A NIS 51 százalékaért járó 400 millió eurót a Gazprom 2009 januárjában fizette ki. Később, 2011 márciusára a Gazprom saját részesedését 56,15 százalékra növelte a szerbiai vállaltban azzal, hogy tőzsdei kisérszvényesektől további 5,15 százalékos tulajdonrészt vásárolt.

⁴⁰¹ Viktor Kristyenko energiaügyi miniszter még egy 2007. augusztusi levelében meghívta Ausztriát a Déli Áramlat vezetékszprojektben való részvételre. (A címzett Martin Bartenstein osztrák gazdasági és munkaügyi miniszter volt.) A megállapodást Wolfgang Ruttenstorfer az OMV vezérigazgatója és Alekszandr Medvegyev a Gazprom alelnöke írta alá Bécsben. Előbbi szerint „a megállapodás egy további mérőöldkő az OMV és a Gazprom együttműködésében, amely mintegy 40 éves múltat tekint vissza.” Ruttenstorfer szerint ezzel a megállapodással egy újabb fontos lépést tettek Európa hosszú távú gázszükségletének biztosítása érdekében. (Energiainfó, 2008A.)

és az OMV konfliktusba került egymással.⁴⁰² Ezzel először merült fel, hogy Ausztria kimaradhat a vezetékprojektből és Ausztria helyett Szlovénia felé haladhat majd a Déli Áramlat.

Erre utalt, hogy 2008. április 11-én Alekszej Miller Ljubjanában találkozott Janez Jansa miniszterelnökkel és Danilo Türk államfővel. A tárgyalások eredményeként a Gazprom vezetője megszerezte a szlovén vezetés támogatását a Déli Áramlat projekthez. Végül azonban 2008 novemberében a két vállalat és a bécsi tőzsde mégis aláírta a megállapodást a CEGH közös fejlesztéséről és bővítéséről. Ugyanakkor Szlovénia is megmaradt alternatív útvonalként a Déli Áramlat számára.

2008. április 29-én megállapodás született a Déli Áramlat görög szakaszának megvalósításáról és az ezt kivitelező és üzemeltető közös vállalatról. A moszkvai megállapodást 2008 szeptemberében ratifikálták Athénban. (Népszabadság, 2008B.)⁴⁰³

6.1 Magyarország csatlakozása a Déli Áramlat projekthez

Az alternatív vezetékprojektek körüli magyarországi diskurzus a Déli Áramlatról szóló magyar-országi megállapodás megkötésekor élénkült fel. Az aláírásra hosszas viták után került sor. Kezdetben a Gazprom a Mol Nyrt.-vel tárgyalt, akivel nem sikerült megegyeznie, így az oroszok a magyar állammal is megkezdtek tárgyalásokat.

Az utolsó nyilvános moszkvai Mol-látogatásra 2007 decemberében került sor. A vita azért húzódnak el, mert a Gazprom többségi (51-49 százalékos) részesedést szeretett volna elérni a Déli Áramlat magyarországi szakaszáért felelő vegyesvállalatban. Emellett az oroszok szerették volna elérni azt is, hogy a magyar fél úgy biztosítsa az átmenő forgalom zavartalanosságát, hogy a tranzit – tehát az országon csak áthaladó – gáz külön vezetéken keresztül menjen, illetve azt külön tárolókban raktározzák. Ez azonban a Mol-nak komoly pluszköltségekkel járt volna. (Marnitz, 2008A.)

2007. december 7-én Viktor Zubkov – az első magyar-országi kormányközi konzultáció alkalmával – ígéretet tett arra, hogy a Déli Áramlat földgázvezeték északi ága elérni majd Magyarországot függetlenül attól, hogy a vezetéket Szerbián vagy Románián keresztül halad-e át. Emellett a 10 milliárd köbméteres stratégiai gáztározó magyarországi megvalósításának terve sem került le a napirendről. A budapesti találkozót követően a Mol és a Gazprom vezetői is találkoztak a Déli Áramlat vezetői magyarországi szakaszának megvalósításával kapcsolatban. A megbeszélésen a közös projekt céljainak megvalósításáról esett szó. A találkozóról túl sok információ nem került nyilvánosságra.

⁴⁰² A Gazprom állítólag közvetlenül akarta a végső felhasználóknak eladni a gázt vagy annak egy részét, így a felek nem tudtak megegyezni az osztrák piac felosztásában. (Gereben, 2011, 153.)

⁴⁰³ A projektről először 2007. június 26-án tárgyalt Putyin Konsztantinosz Karamanlisz görög miniszterelnökkel a fekete-tengeri országok vezetőinek csúcstalálkozóján Isztambulban.

Mindössze annyit lehetett tudni Alekszandr Mendvegyevtől a Gazprom Export elnökétől, hogy a Mollal közösen tervezett gáztározók kiépítéséhez már kijelölték a két területet és márciusra nézik át a technológiai elemzéseket a tárolásra és a vezetékiépítésre. (Nyilas, 2007B.)

Ezt követően a magyarokkal folytatott titkos tárgyalások sem vezettek eredményre.

Sajtóértesülések szerint az oroszok továbbra is ragaszkodtak a többségi tulajdonhoz, míg a magyar tárgyalódelegáció a Veres János vezetésével a fele-fele arányhoz. A tárgyalások folyamán az orosz fél rendre Magyarország elkerülésével fenyegette a magyarokat. (Marnitz, 2008A.) Február 22-én egy hónapon belül ez volt már a második egyeztetés a pénzügyminiszter és Miller között. „Az eredménytelenség láttán Veres János már felállt és hazaindult, amikor útközben érte az oroszok telefonja, hogy hétfőn (február 25-én) folytassák a tárgyalásokat.” (Dunai, 2008A.)

Végül Dmitrij Medvegyev február 25-i budapesti látogatásakor történt elmozdulás a holtponton.⁴⁰⁴ Ekkor született döntés arról, hogy Magyarország csatlakozik a Déli Áramlat projekthez és vált nyilvánvalóvá, hogy egy 100 százalékos állami tulajdonú társaság és nem a Mol Nyrt. lesz a leendő vegyesvállalat tagja a tervezett vezeték magyarországi szakaszán. A vita azonban ezzel sem zárult le. Még 2008. február 28-án, vagyis a megállapodás aláírásának napján is zajlottak a tárgyalások a két fél között.

A tervezett negyven perc helyett Gyurcsány Ferenc és Vlagyimir Putyin több mint másfél órán keresztül tárgyaltak. Az orosz fél szerette volna elérni, hogy önálló állami garanciát kapjanak a magyaroktól a projekt megtérülésére. Ebben azonban a magyar miniszterelnök nem ment bele. „Megnéztük Moszkva esti fényeit most pedig megyünk haza – nagyjából ezekkel a szavakkal készült felállni az asztaltól a csütörtöki moszkvai tárgyalások egy pontján Gyurcsány Ferenc. (...) Putyin azonban maradásra ösztönözte a magyar kormányfőt, és a szakértők ismét elvonultak. (...) Végül is ő (Putyin) mondta ki az orosz „da” szót.” (Kis, 2008A.)

Bár a magyar miniszterelnök leszögezte, hogy továbbra is „két vasat tart a tűzben”, vagyis nem tett le a másik alternatív vezetékprojektről sem, azonban a megállapodást újfent beárnyékolta egy újabb szerencsétlen mondat: „Önök gyorsabbak voltak, mint a Nabucco!” Ehhez kapcsolódott Putyin ironikusan megjegyzése a rivális vezetékről: „Ha valaki csak azért akarja túrni a földet, hogy vascsöveket pakoljon bele, mi ezt nem ellenezzük.” (Kis – Nyilas, 2008.) Végül az egyezményt Viktor Hrisztyenko ipari és energiaügyi miniszter és Veres János pénzügyminiszter írta alá Gyurcsány Ferenc miniszterelnök és Vlagyimir Putyin orosz elnök jelenlétében.

Az ötoldalas szerződés értelmében a Déli Áramlat gázvezeték magyarországi szakasza fele-fele arányban egy magyar állami tulajdonú társaság, a Magyar Fejlesztési

⁴⁰⁴ A leendő orosz elnök ekkor belgrádi látogatását követően a tervezett programjától eltérően érkezett Magyarországra Szergej Lavrov külügyminiszter és Alekszej Miller a Gazprom vezérigazgató társaságában.

Bank (MFB)⁴⁰⁵ és a Gazprom tulajdonába kerül. A korábbi ígérettel szemben a tíz-milliárd köbméteres helyett csak egy egymilliárdos tározóról szolt a szerződés. A megállapodás értelmében „a magyar fél vállalja, hogy a magyar-orosz társaságot a legkedvezőbb vám- és adófeltételekben részesíti, amelyek többek között előirányozzák a projekt megvalósításával kapcsolatos munkálatok elvégzéséhez szükséges be-
rendezések és részegyezségek, illetve anyagok és szolgáltatások áfamentességét a megtérülési határidő eléréséig”. (Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma, 2008.) A megvalósításért magyar részről a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium, orosz részről az Ipari és Energiaügyi Minisztérium felel.

A megállapodás 7. cikkelye komoly jogi aggályokat vetett fel, mivel az a kapacitás felhasználási jogát teljes egészében az orosz alapító félnek adta.⁴⁰⁶ Mindez szembement volna az EU versenyjogi szabályozásával, a harmadik feles hozzáférés (third party access) lehetőségével, miszerint a vezeték kapacitását versenypályázat keretében kell kiosztani.⁴⁰⁷ A megállapodás nem tett említést az árról és a megtérülési időről,⁴⁰⁸ és az sem volt tisztázott, hogy a projekt mennyiben lesz összeegyeztethető az unió készülő harmadik energiacsomagjával, vagyis mennyiben és hogyan teljesül majd a termelő a kereskedő és a szállító feladatok elválasztása.⁴⁰⁹

6.2 Nemzetközi reakciók

Már a magyar-orosz tárgyalások alatt érzékelhető volt, hogy az amerikai diplomáciai nyomás tovább nőtt a II. Gyurcsány-kormányon. Ezt jelezte April H. Foley az Egyesült Államok budapesti nagykövetének számos nyilatkozata is.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ A 2008. február 27-i parlament összevont bizottsági meghallgatásán Veres János elmondta, hogy az MFB „vagy egy projektcege” képviselheti a magyar államot a vállalkozásban. Egyes találgatások szerint ez a vállalat az MFB alatt álló a Beszállítói Befektető Zrt. lehet. (Marnitz, 2008B.)

⁴⁰⁶ A megállapodás 7. cikkelye így szolt: „A gázvezeték összes kapacitásának felhasználási joga az orosz alapítót illeti”. (Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma, 2008.)

⁴⁰⁷ Ez alól csak a brüsszeli versenyhatóság adhat felmentést, kérelem és egy hosszas elbírálás után.
⁴⁰⁸ A szerződés aláírásakor a magyar miniszterelnök a megtérülési időt nagyjából 15 évre tette. Veres János a Rosszizszkaja Gazeta március 7-i számában elmondta, hogy a Déli Áramlat vezeték hazai szakasza nagyjából 700 millió euróba fog kerülni, amelynek nagy részét nemzetközi bankhitelből kívánják fedezni. A miniszter szerint a pontos költségeket 2008 végéig kívánják megállapítani, az építkezést pedig 2009-ben tervezik megkezdeni. (RG.ru, 2008.)

⁴⁰⁹ A 7. cikkel a magyar szerződés nem számított „külön utasnak” a bolgár-orosz és a szerb-orosz megállapodáshoz képest. Mindhárom esetben az oroszoké lett a vezetékkapacitás felhasználásnak a joga, a szerbeknél a tározóé is. (Weiner, 2010, 230.)

⁴¹⁰ Foley szerint „a Déli Áramlat nem jelent diverzifikációt. Ha Magyarország részt vesz a projektben az a magyar, diverzifikációról szóló állásponttal ellentétes lenne”. (Zalán, 2008A.)

Emellett ismét megnőtt Európában a magas szintű amerikai látogatások száma. Washington 2008. február 22-én a Nabucco vezeték teljes támogatásáról biztosította az EU-t. Matthew Bryza Brüsszelben elmondta, hogy az USA segíteni fog a projekt körüli „döntések összehangolásában”. Washington elsőszámú érve a vezetékek becsült beruházási költsége és a jövőben szállítható földgáz ára volt.⁴¹¹

Február 25-én, a magyar-orosz szerződés aláírási időpontjának kijelölésekor az amerikai helyettes államtitkár már határozottan úgy fogalmazott, hogy a Gazprom valójában meg akarja akadályozni a Nabucco megépülését. Ezért mindenképpen az általuk támogatott projektet kell megvalósítani. Utalva a Déli Áramlat forrásoldali tisztázatlanságára Bryza javasolta, hogy koncentráljanak arra, hogy honnan származik majd az orosz ihletésű vezetékbe gáz. (Horváth Gábor, 2008A.)

Március 18-án, vagyis a magyar-orosz megállapodás aláírását követően az amerikai helyettes államtitkár a következő nyilatkozatot tette a Népszabadságban: „Kicsit tanácstalan vagyok. Nehezen tudom megérteni, hogy egyes emberek a kormányokban, legyen szó a magyarról vagy bármelyik más országról, miért nem látják, mennyire sürgős és fontos tárgyalópozíciójuk és nemzetbiztonságuk megerősítése. Nem látom be, miért nem elsődleges nemzeti érdek a diverzifikálás, ha az ország szempontjából legfontosabb árucikk 80-100 százalékát egyetlen cég, egyetlen ország szállítja.” (Horváth Gábor, 2008B.)⁴¹²

Az aláírást követően számos tudományos intézet fogalmazta meg aggályait az orosz ihletésű vezetékkel kapcsolatban. A washingtoni Hudson Intézet jelentése többek között ugyanarra a következtetésre jutott, mint az amerikai diplomácia, vagyis a két alternatív vezeték egymással rivalizál és nem kiegészítői egymásnak. (Baran, 2008.) A magyar kormányt érő kritikákhoz ismét csatlakozott Vladimir Socor, aki a Nabucco-projektből való „dezertálással” vádolta a magyar politikai vezetést a CSIS egyik rendezvényén. (Horváth Gábor, 2008C.)

Valószínűleg az amerikai nyomás intenzitását uniós tagállamok is ösztönözhetnék. Legalábbis erre tesznek utalást a Wikileaks által nyilvánosságra hozott dokumentumok. Közéjük tartozhatott Románia is, aki úgy volt érdekelt a Nabucco megvalósításában, hogy nem vett részt

⁴¹¹ Daniel Fried, az USA külügyminiszter helyettese a Déli Áramlattal kapcsolatban a Népszabadságban úgy fogalmazott: „Ez nem alkalmas pillanat arra, hogy figyelmünket olyan vezeték terelje el, amely legalább háromszor olyan drága mint a Nabucco, és amelyet egy monopolista a verseny elfojtására hoz létre.” Utóbbit igazolandó Fried felidézte Alekszej Miller február 25-i kijelentését, miszerint a Gazprom úgy számol, hogy „a Déli Áramlat Dél- és Kelet-Európa teljes gázigényét kielégíti”. (Fried, 2008.)

⁴¹² Bryza ebben az interjújában is megerősítette korábbi állítását a Déli Áramlat „valódi” céljáról: „Az orosz kezdeményezés a figyelemelterelést szolgálja, a helyzet azzal fenyeget, hogy a Nabucco jelentős késedelmet szenved.” (Horváth Gábor, 2008B.) Az interjú címe – Két vezeték nem mindig több egynél – árulkodó, hiszen pontosan egy héttel korábban Göndör István a kormánypárti MSZP-s képviselő a gázvezetékvitával kapcsolatos parlamenti napirend előtti felszólalását „a kettő több mint az egy” mondattal zárta. (Göndör, 2008.)

a Déli Áramlat projektben. Bukarest 2008. március 12-án gazdasági együttműködést írt alá Azerbajdzsánnal, a Nabucco egyik potenciális forrás országával. Egy 2008. március 17-én küldött távirat szerint Viorel Palasca román gazdasági államtitkár aggodalmát fogalmazta meg Magyarország „hinta politikája” miatt és kérte az amerikai kormányt, hogy gyakoroljon nyomást Budapestre a Nabucco projekt érdekében.

A dokumentumokból az is kiolvasható, hogy Bukarest még 2009-ben is az Egyesült Államok energiapolitikájának eminens megvalósítójaként kívánta magát feltüntetni. Egy 2009. május 8-i távirat szerint Calin Stoian külügyi államtitkár beszámolt az amerikai diplomáciának a Nabucco kormányközi egyezményének előkészületeiről. Ebben Bukarest gyakorlatilag bepanaszolta Washingtonnak Magyarország és Törökország azon javaslatát. Eszerint a Budapest és Ankara közötti egyezmény említést tett volna egy iráni leágazásról. Bukarest véleménye szerint a javaslatot egyedül a román küldöttség ítélte el az amerikai álláspontot követve. (Szócs, 2011.)

Összességében az Egyesült Államok nem volt képes a kommunikációs offenzíván túl komolyabb ösztönzést adni a Nabucco projekt előmozdítására. Ezt jelezte Vladimir Socor 2008. januári kijelentése. Eszerint Gyurcsány Ferenc IHT-ben tett nyilatkozatával ő maga ugyan nem értett egyet, sőt kritizálta azt, ugyanakkor elismerte, hogy „tulajdonképpen igaza van [a magyar kormányfőnek, mivel] senki sem kínált fel reális alternatívát”. (Király, 2008.)

Maga Matthew Bryza is közvetve elismerte egyik interjújában, hogy az Egyesült Államok mozgásterét korlátozott a kérdésben. Azon túl, hogy „nyilvánosan üdvözlük” a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita körüli számokra pozitív fejleményeket, csak annyit tehetnek, hogy dolgoznak a berlini, a párizsi, a római, a londoni kormányokkal és segítenek az EU közös energiapolitikájának megteremtésében. (Horváth Gábor, 2008E.)⁴¹³

Az amerikai törekvéseket nehezítette, hogy EB és az EiT nem volt érdekelt a Moszkvával való konfliktusok mélyítésében sokkal inkább az EU-orosz partnerségi megállapodásról szóló tárgyalások megkezdésében, ami ekkor már 1,5 éves késedelmet szenvedett.⁴¹⁴ Emellett figyelembe vették azt a tényt is, hogy a Déli Áramlat projektben számos EU tagállam és meghatározó nyugat-európai energetikai vállalat kívánt részt venni. Éppen ezért az EB hivatalosan nem tekintette a Déli Áramlatot a Nabucco földgázvezeték versenytársának.

Andris Piebalgs energiaügyi biztos 2007 decemberében úgy látta, hogy az orosz ihletésű projekt „új ellátási útvonalat biztosít az Európai Unió számára, és erősíti az ellátás biztonságát, mivel az EU-n áthaladó több csővezeték az ellátás nagyobb biztonságát jelenti; de nem lép a Nabucco helyébe”. (Piebalgs, 2007.) 2008. február 26-án – amikor már látható volt a Déli Áramlat előkészítésének igyekezete és eredménye – Ferran Tarradellas, Andris Piebalgs energiaügyi biztos szövivője megerősítette a Bizottság korábbi véleményét.⁴¹⁵

Jozias van Aartsen, az EU Nabucco-koordinátora a magyar-orosz megegyezés napján megerősítette az EB véleményét. Úgy látta, a Nabucco elsőbbséget élvező projekt, de annak nem riválisa a Déli Áramlat.⁴¹⁶ Van Aartsen a Bruxinfónak elmondta: „Nem látom, miért jelentene veszélyt a Déli Áramlat a Nabuccóra. Tudom, hogy időnként egymással versengőnek, vagy egymást kizárónak próbálják beállítani a két beruházást. De ha figyelembe vesszük, hogy Európának a következő 2-3 évtizedben mennyi gázra lesz szüksége, akkor nyilvánvaló, hogy annál jobb, minél több gázvezeték épül.” (Bruxinfo, 2008B.)⁴¹⁷

Matthias Ruete, az EB Energiaügyi és Közlekedési Főigazgatóságának (DG Transport and Energy, DG TREN) vezetője egy 2008. július 2-i kerekasztal-beszélgetésen úgy látta, hogy nem csak a Déli és az Északi Áramlatra, valamint a Nabuccóra van szükség, hanem további más vezetésekre is. Eszerint a Nabucco nem az orosz beszerzések alternatívája, hanem egy szükséges pótlólagos ellátási csatorna. (EurActiv, 2008.)

Nem lehet azonban kijelenteni, hogy az Európai Unión belül ez kizárólagos véleménynek számított volna. Az Európai Parlamentben elhangzottak ugyanis a Déli Áramlattal kapcsolatban szkeptikus vélemények is. Az Európai Néppárt (EPP) frakciója például elítélte a Déli Áramlattal kapcsolatos magyar-orosz szerződést „partizánszerződésnek” nevezve azt. Joseph Daul frakcióvezető véleménye szerint „a politikai elkötelezettségű egyezmény nem segíti elő a közös energiapolitika megerősítésének európai célját”, valamint „gyengíti az olyannyira vágyott európai szolidaritást” és „a tervezett Nabucco vezeték megvalósíthatóságát”. (Népszabadság, 2008A.)

⁴¹⁵ Tarradellas kijelentette, hogy „semmilyen negatív hatást nem gyakorol a Déli Áramlat a Nabucco-gázvezeték tervére, a két elképzelés kiegyenlíti egymást”. (Magyar Nemzet, 2008A.)

⁴¹⁶ A Wikileaks által nyilvánosságra hozott iratok szerint ekkoriban a magyar kormány elégedettségének adott hangot a Nabucco koordinátor munkájával kapcsolatban. Egy 2007. novemberi távirat szerint Kóka János April Foleynál bírálta Aartsen munkáját, mivel a holland politikus hívásuk ellenére sem csatlakozott a magyar kormánydelegáció azeri és türkménisztáni útjához. (Galambos, 2011.)

⁴¹⁷ Az EPP annak ellenére lépett fel támadóan a Déli Áramlat projekttel szemben, hogy a Pártnak tagja volt Silvio Berlusconi pártszövetsége. Az olasz miniszterelnök jó kapcsolatokat ápolt Vlagyimir Putyinnal – az ENI olasz vállalat projektben való részvétele miatt is –, és kiállt a vezeték megvalósulása mellett.

⁴¹³ Sz. Bíró Zoltán ekkor úgy látta, hogy „Washington akkor lendíthetne igazán érdemben a [Nabucco] projekten, ha leülne tárgyalni Iránnal”. (Sz. Bíró, 2008.)

⁴¹⁴ 2008 májusára a lengyel-orosz hűsvita megoldódott és a litvánokat is sikerült lebeszélni arról a vétőről, ami blokkolhatta volna az EU-orosz partnerség megújítását szolgáló tárgyalások megkezdését. Így kerülhetett sor június 26–27-én a nyugat-szibériai Hanti-Manszijszkban a felek közötti találkozóra. Itt bejelentették, hogy a tárgyalások első fordulója július 4-én lesz Brüsszelben. Az EU-orosz kapcsolat azonban ekkor sem volt felhőtlen. Az Unió többek között nehezítette a grúziai abház és dél-oszét területeknek nyújtott orosz támogatásokat.

Tény azonban, hogy maga a NIC vezetője Reinhard Mitschek sem határolódott el az orosz törekvésektől. Egy 2008. március közepén adott interjújában nem zárta ki annak az esélyét sem, hogy valamennyi földgáz Oroszország felől is érkezzen a csúskapacitásától elmaradó Kék Áramlat vezetéken keresztül a Nabuccóba. Ráadásul ekkor Törökország sem visszakozott ettől az elgondolástól. (Weiner, 2010, 179.)

6.3 Magyarországi reakciók

A Déli Áramlatról szóló megállapodás a magyarországi parlamenti pártok között komoly belpolitikai vitákat eredményezett.

Történt ez annak ellenére, hogy a Sonda Ipsos 2008. február 28-i felmérése szerint a kérdés kevésbé osztotta meg a szavazópolgárokat, mint a politikai elitet. A gázvezetékek esetében a megkérdezettek 46 százaléka mindkét vezeték, 23 százalék csak a Nabucco, 7 százalék pedig csak a Déli Áramlat megvalósítását támogatta. 4 százalék szerint egyik vezeték megépítésére sem lenne szükség. (Sonda Ipsos, 2008.)

A szerződést fenntartások nélkül egyedül a kormánypárti MSZP támogatta. A szocialisták koalíciós partnere az SZDSZ és az ellenzéki MDF csak akkor állt volna ki a megállapodás mellett, ha az nem akadályozza a Nabucco megvalósítását. A Fidesz részéről Navracsics Tibor frakcióvezető február 26-án – vagyis még a szerződés aláírását megelőzően – kezdeményezte, hogy tartsanak rendkívüli parlamenti ülést a témában. Végül erre nem került sor. Annyit azonban a legnagyobb ellenzéki párt el tudott érni, hogy a parlament öt párti nyilatkozatot fogadjon el a Nabucco ügyében.⁴¹⁸

A kormány és a Fidesz közötti feszültséget tovább növelte, hogy Veres János egy nappal a szerződés aláírása előtt jelentette be, hogy a dokumentumtervezet tíz évig nem hozható nyilvánosságra. A papírokba csak a parlamenti frakcióvezetők nézhetek bele. A fejleményekre reagálva Orbán Viktor február 28-án, vagyis az aláírással egy időben Losoncon puccsnak nevezte a moszkvai megállapodást.

Orbán szerint „történik valami Magyarországon, ami mindannyiunk számára lecke. Anélkül, hogy külpolitikai kalandokba bocsátkoznék, szeretném önöket tájékoztatni arról, hogy Magyarországon puccs van. A magyar kormány puccsot hajt végre a magyar parlament ellen, a magyar kormány puccsot hajt végre a saját népe ellen. Tíz évre titkosított, hosszú távra szóló szerződést köt Oroszországgal a XXI. századot és a magyar nép, a teljes Kárpát-medencei életét döntően meghatározó kérdésben: az energia kérdésében. Úgyhogy arról mi semmit nem tudunk.” (Orbánviktork.hu, 2008A.)

⁴¹⁸ Az MSZP bár nem ellenezte a rendkívüli ülés összehívását, de a február 27-i időpontot nem tartotta megfelelőnek. Tény azonban, hogy az ügy törvényhozás előtti megtárgyalására nem sok lehetőség kínálkozott. Február 25-én derült csak ki, hogy a megállapodást február 28-án fogják aláírni.

Végül – Veres János bejelentésével szemben – az 5 oldalas dokumentum az aláírást követően megjelent a Magyar Közlönyben. Ennek ellenére az eljárást Orbán továbbra sem tekintette „alkotmányjogi értelemben” legitimnek. Saját korábbi miniszterelnöki tapasztalataira hivatkozva úgy vélte, hogy ez nem lehet a teljes dokumentum.

„Voltam miniszterelnök, láttam már néhány szerződést, és tudom, hogy az ilyen stratégiai jelentőségű kérdéseket körülbelül hogyan kell megfogalmazni, és hogyan kell szabályozni. Ez nem az a szerződés. (...) Először szeretném megismerni, hogy melyik az igazi papiros. Mert még egyszer mondom, ez a papír olyan komolytalan, hogy kizárt, hogy harminc évre rendezné az orosz-magyar együttműködés energetikai kérdéseit. Ezt ezzel a papírral nem lehet rendezni.” – jelentette ki Orbán. (Inforadio.hu, 2008A.)

A szakértőket is megosztotta a Déli Áramlatról szóló szerződés aláírása. Sz. Bíró Zoltán szerint Magyarország „nem köteleződhet el egyoldalúan egyik terv – legyen az a Nabucco, avagy a Déli Áramlat – mellett sem. Már csak azért sem, mert mindkét projektnek vannak sebezhető – kockázatot rejtő – pontjai.” Ezért a felelős kormányzati magatartást abban látta, ha mindkét terv megvalósítását segíti. (Sz. Bíró, 2008.) Deák András György szerint Magyarország egyedül nem lenne képes megakadályozni a vezeték megvalósítását. Ezért jobb, ha részt vesz a projektben, mint-hogyha kimarad belőle és esetleg Horvátország felől kerülnek el minket. (Deák, 2008B.)

Ugyanakkor több szakértő a Fidesz melletti állásponthoz közeli véleményt fogalmazott meg. Így például Kaderják Péter több fórumon keményen bírálta a Déli Áramlatról szóló szerződést. (Kaderják, 2008, Szlazzsánszky, 2008.) Bár szerinte is „felvethető a kérdés, miért Magyarország legyen az egyetlen ország, amely ha már épül egy ilyen vezeték, balek módon ne próbáljon abból hasznot húzni”, ugyanakkor bírálta annak módját, elsősorban az együttműködés 7. cikkében foglaltakat.

A Magyar Energia Hivatal egykori elnöke szerint a magyar-orosz egyezmény ebben a formában „már majdnem hazaárulás”. (Szlazzsánszky, 2008.) A 7. cikk szerint ugyanis, „ha az orosz fél azt mondja, holnaptól ezen a csővezetéken egyetlen köbméter gázt sem hozok, ezt legálisan teszi. Ha azt mondja, hogy ezen a csővezetéken teljes kapacitással átnyomom a gázt Magyarországon, de nem engedélyezem, hogy ebből magyar fogyasztó egyetlen köbméter gázt kivegyen – ami a vezeték egyik ígérete lenne – ezt is jogszerűen teszi.” (Uo.)

Kaderják szerint mindez nemcsak a gázellátás biztonságát, hanem a jövőbeni tranzitbevételeket is veszélyeztetheti. A szakértő szerint a dokumentum 7. cikke ráadásul eltér az Európai Unió felfogásától. „Az orosz fél nemigen akarja elfogadni, hogy a gáz és a csővezeték két külön dolog. (...) Az oroszok azt szeretnék elérni, hogy az európai területen futó csővezetékük felett is százszázalékos kontrollt gyakorolhassanak. Európa arra törekszik, hogy olyan energetikai hálózatot alakítson ki, amely úgy használható, mint a közúthálózat: bárki, aki kifizeti a használati díjat, közlekedhet rajta.” (Uo.)

2008 júliusában Gyürk András a Fidesz EP képviselője a magyar-orosz megállapodással kapcsolatban kérdést intézett az EB-hez, amire Andris Piebalgs 2008 szeptemberében válaszolt. Ez alapján a Déli Áramlatról szóló egyezmény a közösségi jog hatálya alá tartozik, így annak helyes alkalmazása követendő. (Piebalgs, 2008.)

A magyarországi diskurzusban a megállapodás aláírását követően egyre gyakrabban tettek említést a Déli Áramlat gyenge pontjaira, így a Fekete-tenger körüli anomáliákra, vagyis a török és az ukrán fél projektet blokkoló környezetvédelmi és jogi lépéseire, a tengerfenék alatti földrajzi kockázatokra és annak árfelhajtó hatásaira. Emellett egyre többször merült fel az is, hogy vajon Oroszország képes-e megtölteni a Déli Áramlat vezetéket, és ha igen, milyen forrásból.⁴¹⁹ Egyes szakértők szerint a megállapodás aláírását a magyar kormány összekapcsolhatta volna a hosszú távú orosz gázszerződés újratárgyalásával kedvezőbb megállapodást kötve a Gazprommal. Mások a vezetékek tervezett útvonalával kapcsolatos anomáliákra hívták fel a figyelmet.⁴²⁰

A vezetékek vitát élezte az is, hogy annak kezdete Magyarországon egybe esett a nemzeti energiapolitikai koncepció 2007–2008 közötti megalkotásával.

A 2008–2020 közötti időszakra vonatkozó energiapolitikai koncepció (40/2008.) egy keretdokumentum, mely az 1993-as országgyűlési határozatot (21/1993.) váltotta fel. A dokumentum célja, hogy elősegítse Magyarországon az ellátásbiztonság, a versenyképesség és a fenntarthatóság, mint hosszú távra szóló elsődleges célok együttes érvényesülését, a gazdaság és a lakosság energiaigényeinek biztonságát, gazdaságos, a környezetvédelmi szempontok figyelembevételével történő kielégítését, az energiapiaci verseny erősítését, valamint az Európai Unió keretében meghatározott közösségi célok megvalósulását. A koncepció parlamenti tárgyalásáról részletesen lásd „Az új energiapolitikai koncepció és a Déli Áramlat projekt közpolitikai elemzése a parlamenti kormányzás tekintetében” című elemzésemet. (Virág, 2010.)

A Fidesz részéről az energetikára vonatkozó irányvonal parlamenti vitái alkalmával számos kérdés és kritika mutatott rá a kormányzat parlamenten kívüli tevékenységének visszasságaira.⁴²¹ 2008. március 3-án Németh Zsolt országgyűlési felszólalásában az amerikai álláspont mellett érvelve például megismételte Matthew Bryza korábbi kijelentéseit. (Németh, 2008B.)

A legtöbb kritika a Külügyi bizottság ülésén az ellenzéki pártok részéről fogalmazódott meg azzal kapcsolatban, hogy a határozat nem kívánja megnevezni a prioritásait az alternatív vezetékekprojektekkel kapcsolatban mindaddig, amíg a választás

⁴¹⁹ A Déli Áramlat leendő forrásaival kapcsolatos anomáliák hazai és külföldi kritikája nem sokkal a Matthew Bryza ezzel kapcsolatos javaslata után szaporodott meg. (Horváth Gábor, 2008A.)

⁴²⁰ 2008. június 4-én Brendan Devlin, az EB energiapolitikáért felelős egységének a vezetője az Energia Klub által szervezett vitán a Déli Áramlattal kapcsolatban elmondta, hogy még annak kitalálói sem tudják, merre vezet majd. Véleménye szerint „a projekt csak marketingfogás, nem több mint egy rajzolt vonal a térképen”. (Dékány, 2008.)

⁴²¹ Varga Mihály a Fidesz részéről a következő kérdéssel fordult a kormányzathoz: „Hol is tart most éppen a miniszterelnök úr? Most éppen a Nabuccót támogatja vagy ezt a Déli Áramlatot? Jó lenne ezt is tudni, mert ennek is vannak azért következményei és hatásai.” (Varga, 2008.)

igénye nem merül fel, mondván a kormányzat nincs abban a politikai pozícióban, ahonnan ezt megtehetné.

Felsmann Balázs szakállamtitkár a Költségvetési bizottság ülésén indoklásában további érveket fogalmazott meg erre vonatkozóan. „Mivel ezek [a projektek] nem kormányzati beruházások, ezért a kormányzatnak elsődlegesen semlegesnek kell lennie. (...) Ezek magánprojektek, magánberuházások. Valójában az ellátásbiztonságot azzal javítjuk, ha ezeket a lehetőségeket a befektetői környezet megfelelő menedzselésével biztosítjuk, hogy ezek a vezetékek létrejöhessenek.” (Felsmann, 2008.) Ez az érvelés nem állja meg teljes mértékben a helyét, hiszen a Kék, illetve később a Déli Áramlat projektben az a Gazprom érdekelt, melynek többségi tulajdonosa éppen az orosz állam.

Dióssy Gábor államtitkár a Külügyi és határon túli magyarok bizottságának február 12-i ülésén elmondta, hogy véleménye szerint „az, amit ma Németország vagy Oroszország meg tud csinálni, azt Magyarország nem fogja tudni megcsinálni, tehát mi európai energiapolitikát nem fogunk tudni meghatározni”. (Dióssy, 2008.)

Az ellenzék ezzel szemben továbbra is a Nabucco projekt elsődlegességét hangsúlyozta, amit a kormánypárti képviselők nem támogattak.⁴²² Az energiapolitikai koncepció vitáján az ügyet a leghatározottabban továbbra is Németh Zsolt képviselte,⁴²³ aki módosító indítványt is benyújtott a témában Fónagy Jánossal és Nagy Andorral.

Eszerint megfogalmazták, hogy „a Kormány a rendelkezésére álló eszközökkel járuljon hozzá új nagykapacitás földgázszállító vezetékek megvalósításához az importdiverzifikáció érdekében és azért, hogy Magyarország a gázellátás szempontjából regionális elosztó és tranzitországgá váljon. A Kormány az Európai Unió formálódó közös energiapolitikájának keretében keressen megoldást hazánk energia-biztonságára. Ennek szellemében a Kormány egyértelműen prioritásként kezelje a Kaszpi-tenger térsége és Közép-Európa között létesítendő, az Európai Unió által stratégiai projektként megjelölt Nabucco földgázvezeték elsődleges megépítését.” (4858/17. számú módosító javaslat.) Ezt végül nem fogadták el.

Kritikaként fogalmazódott meg a – H/4858-as előtti – H/4671. számú határozati javaslatról leválasztott háttér tanulmány kapcsán, hogy az a gázvezeték-diverzifikáció ügyében meglehetősen megkésett állapotot tükröz. Többek között azért mert, nem tesz említést a Déli Áramlat vezetékekprojektről. (H/4671., 2008.)

⁴²² Geberle Erzsébet SZDSZ-es képviselő a Külügyi és határon túli magyarok bizottsági ülésén helyesnek tartotta, hogy „akár a Nabucco, akár a Blue Stream, akár az új Déli Áramlat [realizálódik], a magyar kormányzat mindhárom energiavezetékkel kapcsolatban kifejezte azt a fajta érdeklődését, hogy amennyiben megvalósul, szeretne benne részt venni”. (Geberle, 2008.)

⁴²³ A dokumentum a Külügyi és határon túli magyarok bizottságának ülésén úgy látta, hogy a kormány „a passzív, nem cselekvő, alkalmazkodó, véleményt nem formáló irányt jelöli ki az energiadiverzifikációban Magyarország számára”. (Németh, 2008A.)

Németh Zsolt a Külügyi és határon túli magyarok bizottságának ülésén elmondta, hogy „a koncepció még a Kék Áramlat vezetékről beszél, holott már beleérkezett a kormányzat a Déli Áramlat periódusába és időszakába az együttes kormányülés eredményeként. Nem is ejt szót a Déli Áramlatról a koncepció, holott a Kék Áramlat elképzeléséről még meglehetősen konkrétan fogalmaz meg állításokat. (...) Egy kicsit poros a koncepció, ami előttünk fekszik. Ez nem azt mutatja, hogy a minisztérium figyelt volna vagy hangsúlyt fektetett volna arra, hogy ha egy ilyen alapos vagy fontosnak gondolt elemzést elének terjeszt, akkor az tükrözze az aktualitásokat.” (Németh, 2008A.)

Bár a legtöbb kritika a Külügyi bizottság elnökétől, Németh Zsolttól érkezett a gázvezeték-diverzifikáció kérdésében, mégis az általa vezetett bizottság volt az egyetlen, ahová egyetlen a feladatkörébe tartozó módosító sem érkezett. Végül a parlament 2008. április 14-én fogadta el az energiapolitikai koncepciót. Tény azonban, hogy a gazdasági tárca által készített tervezetet az MSZP-s és SZDSZ-es képviselők módosítóival teljesen átirták. Végül a H/4858. számú országgyűlési határozati javaslat tervezet hetedik pontja a következő célt fogalmazta meg a gázvezeték-diverzifikáció ügyében: „A Kormány a rendelkezésére álló eszközökkel járuljon hozzá új nagykapacitású földgázszállító vezetékek megvalósításához az importdiverzifikáció érdekében és azért, hogy Magyarország a gázellátás szempontjából regionális elosztó és tranzitországgá váljon.” (H/4858, 2008.)

A dokumentum indoklása szerint „a hazai földgázellátás jelenleg függő helyzetben van az orosz földgázszállításoktól. Ezen függés enyhítéséhez, továbbá az ország európai gázpiaci pozíciójának javításához, a dél- és nyugat-európai rendszerhez való aktív csatlakozáshoz új beruházások szükségesek a gázszállítási infrastruktúrába. A diverzifikációs alternatívák között nem kívánatos bármelyik projektnek prioritást biztosítani a többivel szemben, mert a magyar kormányzat nincs döntési pozícióban bármely projekt megvalósítását illetően. Mindazonáltal, ha a választás igénye felmerül, biztosítani szükséges a magyar kormányzat támogatását az Európai Unió formálódó energiapolitikai erőterében megvalósuló közös érdekű projekteknek. Figyelembe véve kedvező geológiai adottságainkat és az ebből adódó gazdaságpolitikai előnyünket a földgáztárolási lehetőségeink vonatkozásában, Magyarország érdeke, hogy hazai tárolói beruházások és fejlesztések révén is kapcsolódjon bármely projekt keretében megvalósuló új vezetékhez.” (H/4858., 2008.)

Bár a vitákból az derült ki, hogy a kormány álláspontja szerint „nemzeti érdek és fontos energiapolitikai cél, hogy legalább az egyik vezeték nyomvonala Magyarországon keresztül vezessen” és csak „választás igénye mellett” támogatható „az Európai Unió formálódó energiapolitikai erőterében megvalósuló közös érdekű projektek”, azonban számos olyan kormányzati manőverre bukkanhatunk, ami ennek ellenére hatott. A kormányzati kommunikáció sok esetben ellentmondásosnak tűnt, ráadásul a Déli Áramlatról szóló szerződés olyan tárgyalásokat és előzetes egyezte-

téseket követően került sor, melyek részleteibe sem a nyilvánosság, sem a parlament nem volt bevonva.⁴²⁴

Kormányzati lépések a Nabucco érdekében

2008. közepére az ellenzéki Fidesz és a parlamenti többségét elvesztő kormány egy nehezen tartható pozícióba navigálta magát a „Nabucco kontra Déli Áramlat” vitában. Mindez a taktikai lépéseinek módosítására kényszerítette a feleket. A kormány egyre több gyakorlati lépést tett a Nabucco projekt megvalósítása érdekében.

A Déli Áramlatról szóló február végi megállapodás előtt Dióssy Gábor, a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium államtitkára felajánlotta, hogy Magyarország vállalja a koordinátori szerepet a Nabuccóval kapcsolatos kormányközi megállapodás előkészítésére. Ennek célja az volt, hogy a projektben részt vevő vállalatok megfelelő politikai támogatást kapjanak.

A Déli Áramlatról szóló magyarországi megállapodás napján Daróczi Dávid kormánybiztos bejelentette, hogy a miniszterelnök Nabucco-ügyi utazó nagykövetet nevez ki Bayer Mihály személyében.⁴²⁵ Erre végül 2008. március 2-án került sor. Bayer 2008. májusi amerikai látogatásán tompítva a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita élet hangsúlyozta, hogy „a verseny nem vezetékek, hanem az energiaforrások között zajlik”. Elmondta továbbá, hogy Magyarország egymaga nem tudja megépíteni a Nabuccót, de ha akarná, sem tudná megfinanszírozni. (Horváth Gábor, 2008D.)

Gyurcsány Ferenc 2008. július 7–9. között teljesítette korábbi ígéretét azzal, hogy Kaszpi térségben tett látogatása alkalmával tárgyal Azerbajdzsán és Türkmenisztán vezetőivel.

A 2008-as Wikileaks-es iratok közül több utalt arra, hogy a Gyurcsány megingott külpolitikai hitelességének helyreállításán dolgozott. Banai Károly, Gyurcsány Ferenc külügyi tanácsadója az amerikai nagykövettel folytatott beszélgetéseiről elmondta, hogy a miniszterelnök Kaszpi körútjával demonstrálni akarták a magyar vezetés Nabucco melletti elkötelezettségét. Ennek ellenére az iratok szerint az EU-ban nagyon rossz visszhangja volt az útnak, ugyanis egyszerű „feltűnősködésnek” tekintették azt. Az MSZP-s Szabó Vilmos, a parlament külügyi bizottságának akkori alelnöke is elhibázott lépésnek nevezte Foleyval folytatott beszélgetésén

⁴²⁴ Horváth János Fideszes képviselő az energiapolitikai koncepció általános parlamenti vitáján elmondta, hogy szerinte „itt az volna kifogásolható az Országgyűlés színe előtt, amikor erről beszélnek, ha a kormány kihagyná az Országgyűlést ebből a folyamatból, a legelejétől fogva. Nekem az az érzésem, hogy ha én miniszterelnök lennék vagy valamelyik itt a barátaink közül – majdnem bármelyikőtök, bármelyikünk –, akkor előtte elmennék az Országgyűléshez, és meghallgatnánk, hogy mit is gondol az Országgyűlés, mielőtt elkötelezem az országot valami nagy-nagy dologra; nemcsak nagy dologra, de nagy-nagy dologra.” (Horváth János, 2008.)

⁴²⁵ Bayer megbízatása keretében a Külügyminisztérium keretei között működő „Nabucco Nemzeti Irodát” vezethette.

Gyurcsány lépését, amiről egyébként „nem lehetett lebeszélni a miniszterelnököt”. (Galam-bos, 2011.)

A körút végül nem sok érdemi eredménnyel járt. A találkozókon a magyar delegáció túl sok biztatást nem kapott a Nabucco projekt potenciális forrás-országainak vezetőitől. Alijev elnök szerint jelenleg mind a három földgáztranzit vezeték kapacitása le van kötve és csak a kitermelés növelésével bővíthet az azeri export. Gurbanguly Berdimuhamedow türkmén elnök jelezte, hogy az ő elsőszámú érdekük, hogy a földgázukat közvetlenül saját határukon túlra tudják eljuttatni, de az már kevésbé érdekli, hogy onnan hogyan kerül el az a végfelhasználóig. (Kis, 2008B.)

Gyurcsány látogatásának idején Bahit Szultanov, kazah gazdasági és költségvetési miniszter szavai is megerősítették a földgázszektor területén a keleti és orosz orientációt. Szultanov szerint „Európa felé egy transzkaspi vezetéken keresztül lenne értelme eladni a gázt, ennek megépülésére azonban a Kaszpi-tenger felosztásának jogi rendezetlensége miatt egyelőre nincs esély. Komoly sikerként könyveljük el ugyanakkor a Kaszpi-tenger melletti csővezeték bővítéséről szóló kazah-türkmén-orosz megállapodást, amely északi irányba biztosíthatja az export növelését. De elkülönítettünk a büdzséből összegeket egy Kína felé épülő vezetékre is.” (Stier, 2008.) Nem sokkal a nyilatkozatot követően meg is kezdődött a kazah állami gázvállalat, a KazMunayGaz közreműködésével egy Kínába vezető 1300 kilométeres vezeték építése.

Ennek többek között az is oka lehetett, hogy közvetlenül Gyurcsány látogatása előtt Dmitrij Medvegyev újonnan megválasztott orosz elnök is látogatást tett a térségben.

Medvegyev Kaszpi térségben tett látogatására ösztönzően hathatott, hogy 2008 tavaszán két meghatározónak tűnő bejelentésre is sor került a Nabucco két potenciális forrás országa Türkmenisztán és Irak jóvoltából. Egy Unió delegáció előbb egy Türkmenisztánban tartott közép-ázsiai térséggel tartott miniszteri konferencia alkalmával megállapodott Asgabatban, hogy 2009-től évi 10 milliárd köbméter földgázt exportál majd az EU-ba. (Bruxinfo, 2008A.) Nem sokkal ezt követően pedig Nuri al-Maliki iraki miniszterelnök is bejelentette José Manuel Barroso társaságában, hogy a közel-keleti ország „jóakarata jeléül, politikai gesztusként” kötelezettséget vállalt arra, hogy országa a szír határ közelében lévő Akkas mezőről évente legalább 5 milliárd köbméter gázt exportál majd az EU-ba. Cserébe az iraki kormányfő a közel-keleti ország újjáépítésénél fokozott uniós támogatást várt. (Uo.)

Putyin 2007-es körútjához hasonló Medvegyev is megerősítette, hogy piaci áron vásárolná fel az összes eladó gázt Azerbajdzsántól. Az orosz elnök Türkmenisztánnak a 2008-as ár háromszorosát ígérte. Emellett újabb egyezményt írt alá a szovjet időkbeli származó gázvezeték a bővítéséről⁴²⁶ és a Kaszpi-tenger melléki vezeték

⁴²⁶ Ekkor a megállapodás már a Kaszpi menti vezeték türkmén szakaszának 30 köbméteresre való növeléséről szólt és arról, hogy ebben a Gazprom is részt fog venni. (Weiner, 2010, 170.)

megvalósításáról. Ez Putyin egy évvel korábbi megállapodásánál is kedvezőbb alku-nak tűnhetett Türkmenisztán számára. (Gazprom, 2008E.)⁴²⁷

Pragmatikusabb fideszes vélemények

A Fidesz részéről a korábbiakhoz képest váratlan lépésnek számított Orbán Viktor 2008. áprilisi katarai látogatása, ahol az ottani földgáz Magyarországra juttatásáról tárgyalt. Erre a legjobb lehetőség az ellenzéki párt elnöke szerint – a Nabucco projekt szemben – a cseppfolyós (LNG) szállítás. A tankerekkel érkező földgáz eszerint a majdani horvátországi Krk szigeti visszagázosító terminál és a magyar-horvát gázvezeték segítségével érhetné el Magyarországot. Az esemény azért is meglepetésszerű volt, mivel a Fidesz elnöke erről a Mollal sem egyeztetett. Tudvalevő, hogy a Krk szigeti terminálban a német E.ON volt érdekelt a Mol viszont nem.

Nem sokkal ezt követően Orbán Viktor a Hilton Hotelben tartott előadást az „Európa 2025 – Oroszország és az európai biztonság” című konferencián. A 2008. június 2-án megtartott beszédében a Déli Áramlat vezetékről szóló magyar-orosz szerződéshez a korábbiakhoz képest sokkal pragmatikusabban viszonyult. A megállapodás a Fidesz elnöke szerint üzleti szempontból lehet kívánatos mind Oroszország, mind Magyarország számára, amit nem is kívánnak elvitatni. „A puding próbája az evés – mondja a magyar. Meglátjuk majd így lesz-e?” – fogalmazott Orbán. (Orbánviktur.hu, 2008B.)

7. „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita és az orosz-grúz háború

A 2008. augusztus 8-án kezdődő öt napos orosz-grúz háború ismét felerősítette az alternatív vezetékek körüli vitákat.⁴²⁸

Tekintettel Irán nemzetközi elszigeteltségére és az azeri-örmény ellentétekre Grúzia volt az egyetlen olyan ország, mely tranzit útvonalául szolgálhatott az Oroszországot megkerülni képes azeri kőolaj és földgáz szállítmányok nyugati piacokra való

⁴²⁷ Szergej Prihogyko orosz elnöki tanácsadó Medvegyev türkménisztáni tárgyalásai után leszögezte ugyan, hogy a megbeszélésen „egyszer sem került szóba a Nabucco-terv”. Mindez véleménye szerint „csak az európai hivatalnokok fejében létezik”. (Menedzser Fórum/MTI, 2009.)

⁴²⁸ A grúziai konfliktust Heidi Tagliavini, svájci nagykövet asszony vezetésével működő független nemzetközi tényfeltáró küldöttség vizsgálta ki az Európai Tanács 2008. decemberi felkérése nyomán. A testület egy háromkötetes jelentésben foglalta össze az eseményeket. Eszerint Mihail Szaakasvili grúz elnök hadseregével 2008. augusztus 7-én dél-ozsét szeparatistákra támadott. Az orosz vezetés „kihasználva” a háborúhoz vezető körülményeket „aránytalanul” nagy erővel indult meg a kaukázusi állam ellen és végül egyoldalúan kiáltotta ki Grúzia szakadár területeinek, vagyis Dél-Oszétjának és Abháziának a függetlenségét. (Report, 2009.)

eljuttatására. A nemzetközi feszültséget növelte, hogy a háború idején ellentmondásos hírek és híresztelések láttak napvilágot a kaukázusi országon áthaladó energia-infrastruktúra állapotáról, így többek között a Baku-Tbiliszi-Ceyhan (BTC) és a Baku-Supsa (BS) olajvezetésekről.

Két nappal a háború előtt a PKK kurd szeparatista szervezet terroristái felrobbantották a BTC vezetékét, amit üzemeltetője a BP le is állított. A szállítás a háború alatt sem indulhatott el. A brit vállalat augusztus 12-én a Grúzián keresztüli gázszállítást is leállította. Ezzel kapcsolatban Robert M. Cutler, energetikai szakértő, az ottawai Carleton egyetem professzora elmondta „az oroszok nem bombáztak grúziai olajvezetékét. Hanem a vezeték közvetlen közelében mindkét oldalt bombázták. Vagyis azt akarták megmutatni, hogy ha akarnák, széltől-hetnék az egészet.” (Magyari, 2010.) Ezzel szemben a grúzok úgy vélték, hogy az oroszok szándékosan támadták a BTC vezetékét csak célt tévesztettek. (Skarbo – Petre, 2008.)

7.1 Nemzetközi reakciók

Az Egyesült Államok éles hangon ítélte el az orosz agressziót. Condoleeza Rice, az USA külügyminisztere szerint a háború során „mindkét oldalon követtek el hibákat, ám Oroszország vezetőinek válasza – egy szuverén állam megszállása annak nemzetközileg elismert határait átlépve, majd ennek az államnak a megcsonkítása Abházia és Dél-Oszétia elismeréséve – aránytalan volt. (...) Az orosz támadás beleillik abba az egyre rosszabbá váló képletbe, mely az utóbbi évek orosz magatartását jellemzi, hogy a gázt és az olajat a kényszerítés eszközeiként használja. (...) A kialakuló kép egy egyre diktatórikusabb és egyre agresszívebb Oroszországot ábrázol.” (Rice, 2008.)

Az EU tagállamainak többsége kivárt, majd később egymásnak ellentmondó nyilatkozatokat tett az ügyben. Az Unió soros elnökségét adó Franciaország még augusztus 8-án elkötelezettségét hangsúlyozta Grúzia szuverenitása és területi egysége mellett a nemzetközileg elismert határok között. Angela Merkel német kancellár ezzel szemben csak augusztus 15-én nyilatkozott arról, hogy aránytalannak tartja az orosz intervenciót. A leghatározottabban a lengyel és a román elnök állt ki Grúzia sérthetatlensége mellett. Velük szemben a cseh államfő támadta a leginkább a kaukázusi államot.⁴²⁹ Végül a viták ellenére az orosz-grúz háború nem akadályozta meg az EU-orosz partnerségi szerződés meghosszabbításáról szóló egyeztetések megkezdését.

⁴²⁹ Václav Klaus a Mladá Fronta Dnes című cseh lapban 2008. augusztus 18-án megjelent írásában kijelentette, hogy „a grúz elnöknek, a kormánynak és a parlamentnek a háború kirobbanásáért viselt felelőssége elvitathatatlan és fatális”. (MTI, 2008A.)

A britek, a lengyelek és a baltiak az erősebb fellépés pártján álltak, míg a franciák, a németek és az olaszok visszafogottabbak voltak a szankciók és a tárgyalások folytatásának kérdésében. Ugyanakkor az EU-orosz energiapolitikai megbékélés mellett érvelt ekkor számos uniós és oroszországi politikus és szakértő az Európai Reform Központ (Centre for European Reform, CER) 2008 októberében megjelent „Pipelines, Politics and Power” című kiadványában is. (CER, 2008.)

A Nabucco projekt megvalósulásának esélyeit rontotta, hogy az Európa felé vezető potenciális tranzitút vonal, Grúzia stabilitása megrendült. Ennek is betudható, hogy ellentmondó hírek érkeztek Azerbajdzsánból a vezeték támogatásával kapcsolatban. Dick Cheney amerikai alelnök azeri látogatásakor Baku már kockázatosnak nevezte a „Nyugattal” való túl szoros együttműködést. Natiq Alijev azeri energiaügyi miniszter szerint az ország nem keres új útvonalakat a meglévőkhöz és a már eltervezett törökországin kívül a földgáz Európába szállítására. A Nabuccóval kapcsolatban megjegyezte „nagyon sok a megoldatlan politikai, gazdasági és pénzügyi kérdés, és még keresni kell az elégséges mennyiséget biztosító gázforrást is”. (Népszabadság, 2008C.)⁴³⁰ Ennek ellenére Szili Katalin 2008. szeptember 5-i bakui látogatásán az azeriek már megerősítették, hogy fontosnak és támogatandónak tartják a Nabuccót.

7.2 Magyarországi reakciók

A magyar diplomácia csak a grúziai szakadár területek függetlenségének orosz elismerése után nyilatkozott meg az ügyben. Ekkor Budapest károsnak és sajnálatosnak nevezte Abházia és Dél-Oszétia szuverenitását elismerő rendeletet. A magyar álláspont szerint az EU-nak egységes üzenetet kell küldenie Moszkvának. Göncz Kinga szerint a rendezés alapelveinek Grúzia területi épségének és nemzetközileg elismert határainak helyreállítása kell lennie, vagyis az ország teljes szuverenitásának visszaállítása. (Seres, 2008.) Gyurcsány Ferenc a grúz-orosz háborúval kapcsolatban ekkor nem nyilvánított véleményt.

A Fidesz álláspontja ismét nagy hasonlóságot mutatott az amerikai hivatalos véleményekkel. Orbán Viktor – megelőzve a magyar kormány helyzetértékelését – az 1956-os szovjet beavatkozáshoz hasonlította az orosz-grúz háborút.

Orbán Viktor az Inforádióknak adott interjújában a háborús események kapcsán elítélte az orosz agressziót és párhuzamot vont az 1956-os magyarországi szovjet bevonulással. Véleménye szerint „olyasmi történt, amely a hidegháború vége óta nem fordult elő. A nyers erőpolitika birodalmi szemléletű és erejű érvényesítése, amelyet Oroszország most vállalt, az

⁴³⁰ Az azeri nyilatkozatokat magyarázhatta az is, hogy a Baku tarthatott attól, hogy Abházia és Dél-Oszétia orosz elismerése után idővel a Hegyi-Karabakh szuverenitását is elismerheti Moszkva.

elmúlt 20 évben ismeretlen volt. (...) a pusztá tények szerint idegen csapatok állomásoznak egy másik ország területén, szétlőnek városokat és ártatlan civilek hálnak meg. (...) Ki kell nyilvánítanunk, hogy az Amerikával együttműködő Európának igenis van felelőssége, és vannak eszközei, amelyeket józanul és okosan ilyen történelmi pillanatban használni kell. (...) Amit az oroszok most mondanak, az semmivel sem különbözik attól, amit 56-ban mondtak Budapestről.” (Inforádió.hu, 2008B.)

A Fidesz elnökének kijelentéseire ezúttal is Igor Szavolszkij reagált meglehetősen éles hangon. Elmondása szerint Orbán valótlanosságokat állít.⁴³¹

Ennek ellenére a Fidesz elnöke szeptemberi amerikai látogatása idején levélben biztosította támogatásáról Grúziát és a vele szimpatizáló Ukrajnát, Lengyelországot és a Balti államokat.⁴³² Érdekes, hogy Orbán szavai támogatásra leltek a kormánykoalícióból 2008. április 30-án kilépett SZDSZ-nél⁴³³ és a Fidesz politikáját kritizáló amerikai szakértőknél is.⁴³⁴

Az orosz-grúz háború Magyarországon közvetlenül hatott a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita felerősödésére is. 2008. szeptember 2-án Németh Zsolt a konfliktus nyomán azt követelte, hogy hazánk függessze föl a Déli Áramlat projekt előkészületeiben való részvételt, és erről győzze meg a másik négy érintett tagállamot is. A külügyi bizottság vezetője találkozott Kóka Jánossal, az SZDSZ frakcióvezetőjével is, akivel közös közleményben jelentették ki, hogy a két párt szerint végre érdemi lépésekre van szükség a Nabucco vezeték megépítéséhez.⁴³⁵

Orbán Viktor és Németh Zsolt kijelentései azonban ekkor a jobboldali táboron belül szült ellentéteket. Erre utal, hogy Orbán Viktor kéthetes amerikai látogatása idején 2008. szeptember 4-én komoly kritikák jelentek meg a Fidesz külpolitikai irányával kapcsolatban a jobboldali napi és hetilapokban.

⁴³¹ Az orosz budapesti nagykövet – az MTI szerint – enyhe undorral fogadta Orbán szavait, mert ami a külpolitikai kérdéseket illeti: „hát ők az amerikai neokonzervatívok zsebéből prédikálnak”. (Magyar Nemzet, 2008B.)

⁴³² A levél kapcsán Szavolszkij ismét Amerika bábjának nevezte Orbánt és cáfolta a levélben elhangzó vádakat.

⁴³³ Az SZDSZ-es Eörsi Máttyás szerint az ügyben a Fidesz elnökének „minden mondata helytálló volt”. Véleménye szerint, ha Oroszország térdre kényszeríti Grúziát, és ellehetetleníti az országon keresztüli energia tranzitot, akkor ezzel megakadályozza az Európába irányuló azeri olaj és földgáz szállítást. (Magyar Nemzet, 2008C.)

⁴³⁴ Charles Gati a John Hopkins Egyetem tanára is megalapozottnak nevezte Orbán ’56-os párhuzamát. Véleménye szerint nyilvánvaló, hogy a mostani Oroszországgal hasznos és előnyös lehet kereskedni, de barátkozni vele életveszélyes. Gati szerint, aki eddig kételkedett ebben, most láthatja: Magyarország szuverenitását nem az Európai Unió és nem is Amerika veszélyezteti. (Szócs, 2008A.)

⁴³⁵ A fenti törekvéseknek kedvezet, hogy ugyanezen a napon az EU-orosz kapcsolatokról szóló Unió csúcstekeztelen még arról született döntés, hogy a grúziai orosz csapatkivonásokig minden tárgyalást felfüggesztenek Moszkvával.

D. Horváth Gábor a Magyar Nemzet főszerkesztő-helyettese „Gáz” című vezércikkében fideszes vagy Fideszhez közel álló személyek amerikai kapcsolatait firtatva számos olyan kérdést fogalmazott meg, mely az ellenzéki párt elhibázott külpolitikai lépéseire utalt.

A publicisztikában Németh Zsolt, Martonyi János, Bába Iván és Vladimir Socor került a kritika középpontjába. D. Horváth a következő kérdéseket fogalmazta meg írásában: „A tökéletesen artikulálható hazai érdek képviselője valóban azt kívánja-e tőlünk, hogy atlantistábbak legyünk Amerikánál? Magyarország gazdasági fellendülése érdekében tényleg hitet kell-e tennünk kizárólagosan Oroszországgal szemben és az Egyesült Államok mellett? Valóban magyar érdek-e az egyik gázvezeték programjának előkészületeiben való részvételünk felfüggesztése és a másik vezeték melletti ideológiai elkötelezettség?” D. Horváth szerint „az uniós országok a pragmatikus szempontokat előnyben részesítik az érthetetlen és értelmetlen ideológiai alapú külpolitikával szemben. (...) Magyarországnak energiára van szüksége, s nem arra, hogy Németh Zsolt elzárja a csapokat.” (D. Horváth, 2008.)

A Magyar Demokratában Bencsik András főszerkesztő is kétségbe vonta az orosz offenzívával kapcsolatos félelmek megalapozottságát. Véleménye szerint „Oroszország – amint az arab országok – a tartós békében érdekelt, hiszen gond nélkül áramlik hozzá a rengeteg pénz, amellyel befejezheti a modernizációt. Nincs szüksége erőszakra. Sőt.” (Bencsik, 2008.) A jobboldali, konzervatív Heti Válasz című hetilap szeptember 4-i címlapján az alábbi cím volt olvasható: „Amerikai álmok, Gyurcsány vagy Orbán Washington igazabb barátja?” A konzervatív lap újságírója Ablonczy Bálint szerint Orbán Amerika-politikájának hátterében „az elkötelezettség erősítése” és „a korábban megromlott viszony helyreállítása” áll. A cikk szerzője szerint „ez ügyben régóta munkálkodik a Fidesz fő atlantistájának tartott Németh Zsolt (...) és Dán Károly, a Fidesz külügyi igazgatója, aki négy évig volt Washingtonban diplomata”. (Ablonczy, 2008.)

A kritikák ellenére a Fidesz részéről eleinte nem történt érdemi változás az orosz külpolitika megítélésével kapcsolatban.

Németh Zsolt szeptember 17-i Magyar Nemzetben megjelent írásában megfogalmazott 7 pontos javaslatból sem lehetett érdemi irányváltás kiolvasni. Véleménye szerint „az új orosz külpolitikai doktrína gyakorlatilag nyíltan célul tűzi ki a nyugati és európai államok megosztását, hogy ezáltal politikai-gazdasági lehetőségekhez jusson. (...) Az orosz külpolitika újra csak hagyományos érdeklődésben tud gondolkodni, felfogásuk szerint valójában „szövetségesek” és „ellenfelek” vannak. Ebbe a logikába viszont az nem fér bele, hogy szuverén államok saját maguk döntsenek, milyen országot akarnak, milyen szövetségi rendszerben tudják elképzelni saját jövőjüket, és nem fér bele a XXI. századi európai szemlélet.” (Németh, 2008C.)

Az orosz külpolitika Fidesz általi megítélésében szerepet játszhatott az is, hogy szeptember 11-én April H. Foley amerikai nagykövete a Déli Áramlattal kapcsolatos tárgyalások felfüggesztését megfontolásra érdemesnek találta. Ennek ellenére az ezzel kapcsolatos washingtoni felvetésekre a magyar kormány részéről Göncz

Kinga meglehetősen elutasítóan reagált.⁴³⁶ A külügyminiszter – finoman üzenve az amerikai diplomáciának – megjegyezte: „Mást jelent több ezer kilométerről, s megint más néhány száz kilométerről nézni Oroszországot.” (Körműves, 2008B.) A magyar kormányzat mellett a vállalati szféra részéről a Mol hivatalos álláspontja sem változott. Eszerint mindkét vezeték megvalósítása hasznos lenne.

A „Nabucco vs. Déli Áramlat” diskurzussal kapcsolatban ekkor a legkritikusabb szakértői véleményt Deák András György fogalmazta meg, aki „gumicsontnak” nevezte a két vezeték körüli – általa „rögeszmésnek” nevezett – vitát, amit inkább tekintett lojalitási, mint valódi energiapolitikai dilemmának. Véleménye szerint a Nabucco és a Déli Áramlat kérdése hazánkban inkább csak egy hitvita, mivel abba túl sok beleszólásunk nincsen. Deák szerint „a dolog lényege mégiscsak az, hogy egymásnak ugrottunk azért, mert két nagyhatalom és egy szószátyár unió mindenféle vonalakat rajzolt a térképünkre”. (Deák, 2008C.)

Összességében megállapíthatjuk, hogy az orosz-grúz háború komoly változásokat nem hozott a magyar diskurzusban, legfeljebb annyit, hogy az ismét megjelenő potenciális energiaellátási kockázatokkal a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita is felerősödött. Ennek révén egyre többen vették észre a vezetékek mögött meghúzódó hatalmi játszmák lényegét. 2008 második felében a már szokásosnak mondható magyar-orosz legfelsőbb szintű találkozók elmaradtak. Mindössze a Gazprom delegációja tárgyalt a Déli Áramlat ügyében Erős Jánossal, az MFB vezérigazgatójával és a pénzügyminisztérium más vezetőivel. A téma a vezeték magyarországi szakaszáról készülő megvalósíthatósági tanulmány előkészítése volt. Ezt követően szeptember végén Moszkvában került sor az orosz-magyar kormányközi bizottság ülésére. A találkozó a vezeték ügyében nem hozott érdemi eredményt.⁴³⁷

2008 szeptemberében Magyarország a Nabucco projekt előmozdítására tett érdemi lépést azzal, hogy H/6238. számú országgyűlési határozati javaslat alapján létrejött a Nabucco földgázvezeték előkészítésének és megvalósításának folyamatát segítő eseti bizottság. (H/6238., 2008.) A november 26-i ülésen célként fogalmazták meg annak segítését, hogy az alternatív vezetékekben résztvevő országok – Ausztria, Magyarország, Románia, Bulgária és Törökország – egységes politikai támogatásukról biztosítsák a gázvezeték megépítését. A Nabucco ösztönzésére szolgáló intézmény volt egyébként az első bizottság, melyben a helyek elosztásakor az SZDSZ már ellenzéki pártként szerepelt. Az eseti bizottság elnöke Kóka János

⁴³⁶ Göncz szerint a projekt Európa érdekeit szolgálja és szükség van rá. A külügyminiszter szerint „egyetlen országban sem vált belpolitikai témává a projekt kérdése”. Véleménye szerint a megosztottság sérülékenyebbé teszi az országot. „Ezért is érkehetnek éppen Magyarországra a Déli Áramlat átgondolására felszólító üzenetek az Egyesült Államokból, még akkor is, ha Magyarország nem kulcsszereplője ennek a történetnek. Emiatt mégiscsak itt zajlik le ez a vita.” (Körműves, 2008A.)

⁴³⁷ Érdekesség, hogy 2008 decemberében a Népszabadság arról adott hírt, hogy a Mol mellett az E.ON is szívesen biztosítana gáztárolót a Déli Áramlat magyarországi szakaszához. (Marnitz, 2008C.)

(SZDSZ), későbbi társelnöke pedig – 2009. május 4-től Mesterházy Attilát váltó – Veres János (MSZP) lett.

Kettőjük kiemelkedő bizottsági szerepvállalása ellentmondásosnak számított a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita hevében. Kóka János volt az az egykori gazdasági és közlekedési miniszter, akit a Fidesz első között vádolt a Nabucco elárulásával. Veres János pedig a Gyurcsány-kormány pénzügyminisztereként a kezdetektől részt vett – egyfajta politikai-bizalmi funkcióban – a Kék Áramlat II, majd a Déli Áramlat vezetékekkel kapcsolatos – többnyire titkos – gazdasági tárgyalásokon. A koalícióból kilépett SZDSZ a Nabucco melletti elköteleződésének hangsúlyozására kiadott egy közleményt, mely szerint az országok támogatásának megszerzése érdekében fel kell állítani egy nemzetközi védnöki testületet is, amelyben az érdekelt országok parlamentjei képviseltetnék magukat. Az erről szóló parlamenti határozatot (H/7018) 2008. december 15-én a parlament egyhangúan el is fogadta. (H/7018., 2008.)

8. A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita és a világgazdasági válság kezdete

A gazdasági válság hatására a világ energiaszükséglete radikálisan visszaesett. Mindez az energiafelhasználáson belül a legerőteljesebben a földgázszektort sújtotta,⁴³⁸ ami fordulópontot jelentett az orosz gázszektor számára is a korábbi évekhez képest. Oroszországban – a 2008-as termelési csúcsot (664 milliárd köbméter) követően – 2009-ben 12,1 százalékkal esett vissza a felszínre hozott orosz gáz mennyisége (583,6 milliárd köbméter) elsősorban az európai exportpiacok beszűkülése miatt.⁴³⁹

Mindez a nyersanyagárak túlzott mértékű esésével,⁴⁴⁰ a Gazprom bevételeinek csökkenésével és a konszern hitelállományának tervezettnél nagyobb mértékű bővülésével párosult.⁴⁴¹ Az orosz vállalat helyzetét tovább nehezítette, hogy több uniós tagállam illetve vállalat újra kívánta tárgyalja a hosszú távú gázszerveződéseit.

⁴³⁸ 2009-ben a világ gázfogyasztása 2,1 százalékkal csökkent. (BP, 2010.)

⁴³⁹ A Gazprom az egykori szovjet piacokon túli európai exportja a 2007-es 168 milliárd köbméteres mennyiségről 2009-ben 152,8 milliárdra esett vissza. (Gazprom in figures 2005–2009, 2010, 56.) Összességében 2008–2009 között 14 százalékkal esett az exportált földgáz mennyisége és közel 40 százalékkal az értéke. (Ludvig, 2011A, 220.) Mindez az amerikai nem konvencionális gáztermelés felfutásával együtt ahhoz vezetett, hogy Oroszország 2009-ben a második helyre szorult a világ gáztermelésében.

⁴⁴⁰ A kőolaj hordónkénti átlagára a 2008. júliusi 129,7 dolláros csúcsról szeptemberre 97, decemberre 39,2 dolláros szintre esett és egy év múlva sem emelkedett a 70-80 dolláros szint fölé. (Weiner, 2011A, 285.)

⁴⁴¹ A gazdasági válság három fázisáról lásd Simai Mihály (2011): Az Orosz Föderáció a XXI. században, az átalakulás és a világgazdasági integrálódás útjain. In: Simai Mihály (szerk.): Oroszország két világ között. Budapest, Akadémiai Kiadó, 23–169., különösen annak „A válság három fázisa” című 5.6. alfejezetét. (Simai, 2011, 80–86.)

A Gazprom számára kedvezőtlen szerződésmódosításokra végül 2009 után került sor. Így például 2010 elején az E.ON elérte, hogy a teljes orosz exportmennyiség 15 százalékát 2012 végéig a mindenkori spot piaci árak alapján számolják, ami 200 millió dolláros veszteséget jelentett a Gazpromnak. Árcsökkenésre jelentkezett be többek között az olasz ENI, a német Wingas és az RWE, a török BOTAS, a francia GdF Suez, az osztrák EconGas és a finn Gasum is. Az ukrán Naftogaz is hasonló céllal fordult az orosz vállalatához.

A gázszektoron belüli problémákat tetézte a 2009. januári orosz-ukrán gázválság is. (Erről a 9.1 fejezetben esik részletesen szó.)

8.1 A gazdasági válság és a Déli Áramlat

A negatív világ gazdasági fordulat hozzájárult ahhoz, hogy 2009 elején az orosz politika legfelsőbb szintjein kezdtek el az energiapolitika reformjával foglalkozni.

A gazdasági válsággal döntő jelentőségűvé vált, hogy mennyire lesz képes Oroszország gazdaságának diverzifikálására. Ezzel a kérdéskörrel foglalkozik Medvegyev „Oroszország, előre!” című cikkében, mely a Rosszijszkaja Gazeta 2009. szeptember 10-i számában jelent meg. (Medvegyev, 2009.) Az ún. Medvegyev-manifesztumban az elnök szerint Oroszország súlya a nemzetközi rendszerben korlátozott és igen alacsony. Ez elsősorban a „megalázó/primitív nyersanyagfüggőség” számlájára írható, ami nagyfokú modernizációs lemaradással párosul. A világ gazdasági válság véleménye szerint többek között arra kell, hogy ösztönözze Oroszországot, hogy javítsa a termelés, a szállítás és az energiafelhasználás hatékonyságát. Emellett véleménye szerint fejleszteni kell az ország nukleáris technológiáját, információs és kommunikációs rendszereit, az egészségügyi technikai és gyógyszeripari hátterét, valamint az agráriumot és a hagyományos ipari területeket.

Andrej Kruglov a Gazprom pénzügyi vezetője 2009 februárjában már arról beszélt, hogy „világos sorrendet kell felállítani beruházási projektek között, hogy lássuk, melyik hogyan halad, melyeket kell mindenképpen tovább finanszírozni, illetve melyek hagyhatók későbbre, amikor már javul a pénzügyi helyzet”. (Energiainfó, 2009C.) Ez lényeges fordulatot jelentett 2008 végéhez képest, amikor még arról esett szó a vállalat részéről, hogy minden olyan projektet végrehajtanak, amelyet már bejelentettek és szerződés áll mögötte.⁴⁴²

Végül 2009. november 13-án egy új orosz energiastratégiát fogadtak el. A dokumentum rendkívül ambiciózus a földgáztermelés és az export tekintetében. Előbbi esetben a 2008-as szinthez képest legalább 33–42 százalékos növekedéssel számoltak, vagyis az évi 664–665 milliárd helyett már 885–940 milliárd köbméter felszínre

⁴⁴² Az orosz Kommerszant című lap az év elején tudni vélte, hogy a Gazprom vezetése azt mérlegeli, hogy csak azokat a projekteket támogatja 2009-ben, amelyek 25 dolláros brent olajár és 36 dolláros rubel árfolyam mellett is megtérülnek. Eszerint az orosz vállalat teljes beruházási programja 920,5 milliárd rubelről 713 milliárdra eshet. (Energiainfó, 2009D.)

hozatalát tüzték ki célul. Az export esetében a 2008-as 241 milliárdos szintről 2030-ra 349–368 milliárd köbméteres külföldi értékesítést vártak.⁴⁴³ Az energiastratégiaiban már kiemelt szerep jutott az energiahatékonyság növelésének és a termelési költségek csökkentésének. Utóbbi esetében a mennyiségi növelésével számoltak, valamint célként tüzték ki az energiahordozókra már kevésbé épülő gazdaság felé való elmozdulást a környezetbiztonság növelésével párhuzamosan.⁴⁴⁴

A 2030-ig szóló koncepcióban továbbra is számoltak az energiaszállító infrastruktúra fejlesztésével, elsősorban az útvonal diverzifikációval. Történt ez annak ellenére, hogy számos a kitermelési képességek bővítését célzó projektet kellett lemondani 2009 elején.⁴⁴⁵ Ezzel továbbra is a legfontosabb megvalósítandó projektek között szerepelt a Déli Áramlat. (Energy strategy of Russia, 2010, 56.)

Ugyanakkor 2008 végén a vezetékek kapcsolatban korábban nem rendezett problémákról is olvasni lehetett már az orosz sajtóban. A Vedomosztyi című orosz napilaphoz került belső használatra szánt Gazprom-tanulmány – Az oroszországi gázszektor fejlesztésének generális vázlata (2008–2030) – szerint a Dél Áramlat üzembe helyezéséhez egy 2400 kilométeres (!) oroszországi vezetékhálózatra is le kell fektetni, aminek átadását a dokumentum 2015 és 2024 közti időszakra tett. Ráadásul a kiszivárgott tanulmány nem szólt a vezeték lehetséges forrásvidékéről sem. (Sz. Bíró, 2010B.) Az orosz lap kapcsán megjelent magyarországi interpretációk szerint a gázcső árának emelkedése miatt a Fekete-tenger alatti szakasz több mint 10 milliárd dollárba kerülhet, ami évente akár 5–10 százalékkal növekedhet. (Dunai, 2008B.)

2008 során a Déli Áramlat magyarországi szakaszának megvalósítása is keslekedett. Mindezt Szergej Kuprijanov, a Gazprom szóvivője decemberben már elismerte. Ennek okát ugyanakkor a Gazprom részéről technikai jellegűnek nevezték. Kuprijanov elmondása szerint csak a szerződésmintákat kellett módosítani az MFB miatt. A Népszabadság értesülései szerint azonban az orosz vállalat halogatta a közös cég megalapítását annak ellenére is, hogy a magyar kormány egész évben sürgette a projekt cég létrehozását. A lap szerint „Veres János, a szerződést magyar részről szignáló pénzügyminiszter számos alkalommal azért egyeztetett a Gazprommal, hogy még 2008-ban megalakulhasson a vegyesvállalat”. (Marnitz, 2008D.) Erre azonban nem került sor.

⁴⁴³ A 2030-ig tartó időszakot a dokumentum 3 szakaszra osztja. 2010 és 2015 között az elsődleges cél a világ gazdasági válság energiaszektort érintő negatív hatásainak a felszámolása, 2015 és 2022 között az energiaszektor hatékonyságának a maximalizálása, 2022 és 2030 között pedig az alternatív energiaforrások széleskörű elterjedése és alkalmazása.

⁴⁴⁴ A 2030-ig szóló energiastratégia bemutatásával részletesen Weiner Csaba foglalkozott „Oroszország a világ átalakuló energiagazdálkodásában” című írásának 1.1. fejezetében. (Weiner, 2011B, 361–366.)

⁴⁴⁵ Gondolhatunk itt elsősorban a Stokban és a Kovitka mezők feltárásának a befagyasztására. (Gereben, 2011, 162–165.)

8.2 A gazdasági válság és a Nabucco

A Nabucco esetében a forrásoldali bizonytalanságok mellett a pénzügyi problémák is nehezítették a megvalósítást. A projekt tervezésével foglalkozó Pensen cég munkájának első eredményeként a NIC felülvizsgálta a Nabucco várható költségét, és azt 2008 tavaszán – vagyis még a világgazdasági válság előtt – a korábbi 5 milliárd euróról 7,9 milliárd euróra emelte. Bayer Mihály Nabucco nagykövet 2008 szeptemberében kijelentette, hogy a bizonytalan gazdasági helyzet legalább fél évvel tolhatja el az alternatív vezeték finanszírozási csomagjának összeállítását. Véleménye szerint pénzügyi támogatás az EU részéről nem várható az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Banktól (EBRD) az Európai Beruházási Banktól (EIB) viszont igen. (MTI, 2008B.)

A Nabucco létrehozását nehezítette, hogy a Déli Áramlat mellett számos új, útvonal és forrásoldali diverzifikációs célt szolgáló projekt is komoly lendületet vett. Fabrizio Barbato, az EB energia és közlekedési főigazgató-helyettese a román *Evenimentul Zilei* című lapnak adott nyilatkozatában elmondta, hogy a Nabucco megvalósítását több Kaszpi térségben tervezett vezeték veszélyezteti. (Rostás, 2008.) Ilyenek többek között a török-görög-olasz összeköttetés (Interconnector Turkey-Greece-Italy, ITGI), vagy az adriai vezeték (Trans-Adriatic Pipeline, TAP).

Az Interconnector Turkey-Greece-Italy (ITGI) vezeték azeri eredetű földgáz szállítana Törökországon és Görögországon keresztül Olaszországig. A török-görög szakasz (ITG) már 2007 szeptemberében elkészült, ugyanakkor meghosszabbításához szükségesnek tűnt a meglévő szakasz kapacitásbővítése. A görög-olasz szakasról (IGI-ről) 2005-ben kötöttek kormányközi egyezményt. A szárazföldi szakaszért a görög DESFA S.A. felel. A Ion-tenger alatti 207 kilométeres szakaszt, vagyis az ún. Poszeidón vezetékét a 2008-ban létrehozott IGI Poseidon S.A. valósítaná meg, melynek tulajdonosa az olasz Edison International Holding és a görög DEPA. A tervek szerint a szállítási kapacitás nagysága eleinte évi 8, később 12 milliárd köbméter lenne, amit a két vállalat 25 évig meg is tarthatna magának. Ugyanakkor a konzorcium évi 1 milliárd köbméter gáz esetében köteleességet vállalt a szabadpiaci feltételekkel történő értékesítésre.

A Trans Adriatic Pipeline (TAP) projekt a görögországi Thessalonikiból indulna és a legrovidebb úton, Albánián át érne el az Adriai-tenger érintésével Dél-Olaszországot. A kezdeti tervek szerint vezeték teljes hossza 510 kilométer lenne, amiből az Adriai-tenger alatti rész 115 kilométert tenne ki. A vezeték az elképzelések szerint eleinte évi 10 milliárd köbméter kapacitással bírna, de a későbbiekben elérhetné ennek dupláját is. A projekt kezdetben a svájci EGL (Elektrizitäts-Gesellschaft Laufenburg AG) és a norvég StatoilHydro közös vállalkozása volt. Előbbi hosszú távú szerződéssel rendelkezett az iráni NIGEC állami gázvállalattal, utóbbi pedig termelési jogosítványokkal az azeri Sah Deniz I-ben.⁴⁴⁶

⁴⁴⁶ A TAP projekt határozott törekvéseit jelzi, hogy az EGL bakui irodát nyitott 2010 júniusában.

Ebben a helyzetben kezdődött el 2008. november 14-én az a nagyszabású nemzetközi konferencia Bakuban, melyet a Nabucco előmozdítása céljából rendeztek meg. A rendezvény fontosságát mutatta, hogy azon az EU és Törökország tagállamainak állam és kormányfői, az amerikai energiaügyi miniszter és az Unió energiaügyi biztos is részt vett. Kedvező előzménynek számított Ferran Taradellas az EB energiaügyi biztosának szövivőjének a konferencia előtt tett nyilatkozata miszerint Törökország 2009 januárjában aláírhatja azt a kormányközi szerződést, ami a Nabucco projektben résztvevő államok politikai elkötelezettségét adhatja. Ennek ellenére a konferencia érdemi előrelépést nem hozott.

Andris Pielbags, az EU energiaügyi biztos és İlham Alijev azeri elnök felszólalásaiban ki sem ejtették a Nabucco nevét.⁴⁴⁷ Gyurcsány Ferenc elmondása szerint „verekedés volt reggelig, hogy a záródokumentumba egyáltalán bekerül-e a Nabucco szó”. Magyarország ekkor – elmondása szerint – azzal fenyegetőzött, hogy nem írja alá a konferenciát záró megállapodást, ha az alternatív vezeték nem kerül be a dokumentumba.⁴⁴⁸ Végül azonban magyar követelés teljesült, (Zalán, 2008B.) ugyanakkor a magyar miniszterelnök további elképzelései nem találtak támogatásra a konferencián.

Gyurcsány Ferenc felszólalásában felvetette, hogy az EU közvetlen forrást biztosíthatna a vezeték megvalósítása számára. Emellett a Moszkvával megindult enyhülés jegyében a magyar kormányfő javasolta Oroszország, Európa és a Kaszpi térség közötti energiapartnerség megvalósítását. A világgazdasági válságra hivatkozva Gyurcsány szerint az Uniónak újra kellene gondolnia, hogy a Nabucco vajon pusztán egy kereskedelmi alapokon nyugvó vállalkozás, vagy egy átfogó biztonsági kérdés megoldása is egyben.

A világgazdasági válság miatt bekövetkező földgáz iránti keresletcsökkenés 2008 őszén jótékonyan hatott az EU-orosz viszonyra. A kiszámíthatatlan piaci helyzet által ugyanis úgy tűnt, hogy megnőtt a politikai természetű együttműködések szükségyszerűsége. Mindez tompította a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita élet is, mivel az európai energiafogyasztás-csökkenésével az eddig is lassan haladó két alternatív vezeték megvalósulása tovább csúszott.

A világgazdasági válság és az alternatív vezetékprojektek körüli különböző bizonytalanságok miatt a korábbiaknál határozottabban fogalmazódott meg a tervezett infrastruktúrák valamilyen összekapcsolása, akár a Nabuccóban való orosz részvétel formájában.

⁴⁴⁷ Alijev beszédében egyszer, csak utalás szintjén tett említést a Nabuccora: „Hiszem, hogy megvalósul az a csővezeték-projekt, amelynek megtárgyalása jelenleg folyik.” (Aliyev, 2009, 16.)

⁴⁴⁸ Bayer Mihály Nabucco nagykövet szerint azonban a vita „nem volt annyira drámai, mint amennyire egyik-másik sajtónyilatkozatban megjelent”. Ezzel Bayer mintegy árnyalta Gyurcsány konferencia után tett kijelentéseit. (Bayer Mihály, 2008A.)

Az ötlet nem számított újnak, hiszen az elképzelés már 2007. június végén is felmerült. Ennek alapját az adta, hogy Johann Gallistl, a NIC alelnöke a „Die Presse” című osztrák lapnak kijelentette, hogy az orosz vállalat meghívást kapott szállítóként a tervezett vezetékbe. Ezzel szemben Hilmi Güler török energiaügyi miniszter arról számolt be, hogy úgy tudja, hogy Oroszországot és Iránt akár részvényesként is szívesen látnák a projektben. (MTI, 2007D.) Ekkor azonban oroszok szempontjából még egészen más kicsengése volt a felvetésnek, hiszen az nem sokkal a Déli Áramlat projekt bejelentését követően merült fel.

Az elképzelés a magyar publicisztikákban is megjelent. Erdősi Csaba a Magyar Nemzet újságírója – meglepő időzítéssel éppen – a 2009. januári orosz-ukrán gázválság közepén, nem sokkal a magyarországi Nabucco konferencia előtt írt a „Nabucco Áramlat” ötletéről. Mivel szerinte „sem a Nabucco, sem a Déli Áramlat nem tartozik a könnyen kivitelezhető, egyszerű vállalkozások közé. (...) Józan bank sem az egyikre, sem a másira nem fog egykönnyen hitelt adni, hiszen mindkét esetben kockázatos a megtérülés,” ezért javaslata a Nabucco nyomvonalán egy évi 20 milliárd köbméteres vezeték orosz forrásokkal való – olcsóbb – megtöltését. (Erdősi, 2009.)

A Nabucco szempontjából az orosz gázforrás lehetősége – többek között a költségek megnövekedése, a korábbi orosz ellenlépések és a forrásoldali problémák miatt – a projekt kivitelezhetőségének egyik alapját jelenthette.

Az elképzelés ekkor rövid időre nem tűnt orosz részről sem elképzelhetetlennek. Legalábbis erre utalt Andrej Gyenyiszov, orosz külügyminiszter-helyettes kijelentése. A politikus az Interfaxnak nyilatkozva annyit mondott, hogy a Nabuccóban való orosz részvétel „a régió helyzetének a függvénye”, vagyis a korábbiaktól eltérően nem cáfolta annak lehetőségét. (Dunai, 2008B.)

9. A 2009. januári orosz-ukrán gázválság közvetlen hatásai

A 2008–2009-es orosz-ukrán gázár-vita következményeként előálló ellátásbiztonsági krízis miatt Moszkva és Kijev egyaránt komoly presztízavesztést szenvedett el. (Az orosz-ukrán vitáról és a gázválságról lásd a 12. mellékletet.) A válság miatt a legnagyobb károkat elszenvedő uniós tagországok kártérítési követeléssel fordultak a Gazpromhoz.⁴⁴⁹ Emellett az EU-ban felgyorsult a gázellátási problémák koordinált kezelését sürgető javaslatok megfogalmazása,⁴⁵⁰ valamint a Nabucco projekt előmozdítását segítő találkozók szervezése. A válság hatására Moszkva mellett

⁴⁴⁹ Bulgária 80 millió eurós kárpótlást kért, azonban az orosz vállalat ezzel kapcsolatban Kijev felé fordította Szófiát. Végül az ügy ezzel le is zárult. A szlovákiai Slovenský Plynárenský Priemysel (SPP) a párizsi arbitrázsbíróshoz fordult egy 100 millió dolláros követeléssel. Erre reagálva a Gazprom a hosszú távú gázszerveződésben foglalt gázmennyiség átvételének elmaradását róta fel a szlovákiai vállalatnak a 2009-es évre vonatkozóan.

⁴⁵⁰ Erről lásd a 10.1.4 mellékletet.

Brüsszel is intenzívebb kapcsolatépítésbe kezdett a Kaszpi térség földgázban gazdag országaival.⁴⁵¹

Az időszakos gázválságok világossá tették, hogy milyen fontos szerepe lehet az Európai Uniót Oroszországgal összekötő és egyben elválasztó országoknak az energia tranzit és így az ellátásbiztonság vonatkozásában. Ukrajna és Fehéroroszország pusztán földrajzi elhelyezkedésük miatt ugyanis komoly gazdasági és politikai zsarolópotenciállal bírnak mind az EU, mind Oroszország irányában. Éppen ezért az Európai Unió intenzív kapcsolatépítésbe kezdett ezekkel az országokkal is. Ennek egyik elemeként született meg 2009-ben az ún. Keleti Partnerség projekt és vált kiemelt fontosságúvá az Unió számára az ukrán gázvezeték-infrastruktúra felújításának kérdése is. (Az EU orosz földgázimport függőséggel kapcsolatos kockázatok mérséklésére tett alternatív külkapcsolati lépéseit lásd a 10.2 mellékletben.)

9.1 A 2009. januári gázválság és a Nabucco

Magyar részről a 2009. januári ellátási zavarok idején Kóka János levélben sürgette a magyar politikusokat egységes fellépésre és érvelt a Nabucco földgázvezeték megépítése mellett. Az Országgyűlés Nabucco Bizottságának SZDSZ-es elnöke Oroszországot és Ukrajnát is komoly kockázati tényezőnek mutatta be a gázellátás biztonságának tekintetében.

Kóka szerint „sokadszor éljük meg ugyanazt a forgatókönyvet, és ha nem lépünk, a jövőben sem számíthatunk másra: Oroszország saját monopolhelyzetét mindig erőteljes politikai-gazdasági érdekvédelemre, Ukrajna a tranzitország szerepét pedig alkudozásra próbálja felhasználni”. A levelet az Energiainfo.hu hozta nyilvánosságra 2009. január 7-én. (Energiainfo, 2009A.) Kóka május 12–15. között Washingtonba is ellátogatott, ahol többek között a Nabucco megépítésének kérdéseiről tárgyalt Matthew Bryzával, az Energiaügyi Minisztérium szakembereivel, valamint Richard Lugar szenátorral, az amerikai Szenátus Külügyi Bizottságának rangidős tagjával, aki a beruházás egyik legaktívabb támogatójának számít az Egyesült Államokban. Kóka az International Finance Corporationnal (IFC) és az amerikai Eximbankkal is tárgyalt a Nabucco finanszírozásáról. Előbbitől az eseti bizottság elnöke szerint nagyjából 100 millió dollárra lehet számítani, „ha a program összeáll”, utóbbi pedig „akár több száz millió dolláros finanszírozási kapacitást is nyújthat”. (H/10075, 2009, 2–3.)⁴⁵²

⁴⁵¹ Így Benita Ferrero-Waldner az Európai Bizottság külügyi biztosa és Dmitrij Medvegyev orosz elnök közvetlenül a 2009. januári gázválságot követően felkereste a Kaszpi térség gázban gazdag országait. Mindketten a Nabucco projekt potenciális forrás országaiban tárgyaltak. Előbbi a kaukázusi államokat, így kiemelten Azerbajdzsánt, utóbbi pedig Üzbegisztánt és Türkmenisztánt látogatta meg.

⁴⁵² Kóka 2009. december 2–5. között ismét járt Washingtonban, ahol amerikai szakértőkkel, kormányzati tisztségviselőkkel és politikussal tárgyalt a Nabucco megvalósításáról. (H/11484, 2009, 4.)

Az ügyben Gyurcsány Ferenc miniszterelnök is rendkívül határozottan fogalmazott: „Ilyet nem lehet csinálni! Az nem lehetséges, hogy Ukrajna és Oroszország revolve-rezi egymást, de a golyók bennünket találhatnak el.” (Marnitz, 2009A.) Gilyán György, Magyarország decemberben hivatalba lépett moszkvai nagykövete szerint az „oroszukrán gázkonfliktus fő tanulsága, hogy az energiabiztonság érdekében alternatív gázszállítási útvonalakra és energiahordozókra van szükség. Elkerülhetetlen a korábbinál szorosabb együttműködés az uniós és a külső partnerekkel is.” (Nyilas, 2009A.)

Miközben azonban a magyar diplomácia hangsúlyozta a felekkel kapcsolatos fenntartásait direkt konfrontációba nem bocsátkozott; így nem kívánt a válság kapcsán felelősöket keresni és a kétoldalú magyar-orosz viszony felülvizsgálatát sem tartotta időszerűnek. Ez az irányvonal és kommunikáció ekkor már nem csak a kormány, hanem a teljes magyar politikai elit esetében elmondható volt. Érdemi és közvetlen vita az orosz-ukrán gázválsággal kapcsolatban a kormány és a legnagyobb ellenzéki párt, a Fidesz között nem volt.

Orbán Viktor a gázkimaradások okán az alternatív vezetékiprojektek esetében azt javasolta, hogy a Nabucco gázvezeték projektet emeljék közös uniós program szintjére. A nyilatkozatok összhangban álltak az EU soros elnökségét vezető Csehország külügyminiszterének álláspontjával is. Prága szerint a válság után is szükség van az Európai Unió és Oroszország közötti partnerségi egyezmény kidolgozására. (Pröll, 2009.)

2009. január 27–28-án magyar kezdeményezésre nemzetközi Nabucco-csúcstalálkozót tartottak Budapesten.⁴⁵³ A fórum fő célja a Nabucco körüli viták kérdések rendezése és a forrás- és tranzitországok érdekeinek összehangolása volt.

A csúcstól azonban – a Wikileaks által nyilvánosságra hozott iratok szerint – az Európai Bizottságnak fenntartásai voltak a budapesti konferencia sikerét illetően. Andris Piebalgs egy 2009. január 12-i dokumentum szerint távolmaradását fontolgatta a csúcstól, ráadásul más uniós tisztségviselőket is erre buzdított. Az EB-hez közeli források szerint a biztos attól tartott, hogy a nemzetközi találkozó a magyar belpolitikai csatározások áldozata lesz. A dokumentum alapján Bayer Mihály Nabucco-nagykövet szerint az erről szóló pletykákat Jozias van Aartsen az Európai Bizottság Nabucco-ügyi koordinátora, illetve az ő stábjába terjeszthette. A budapesti amerikai nagykövetség egy nappal később reagált a brüsszeli információra. Egy April H. Foley által aláírt jelentésben határozottan kijelentve, hogy „a találkozó széles, többpárti támogatást élvez Magyarországon”. Végül Piebalgs részt vett és fel is szólalt a konferencián. (Galambos, 2011.)

Gyurcsány Ferenc a konferencia házigazdjaként az energiáról már, mint hatalmi tényezőről beszélt. A kormányfő szerint annak hiánya „csökkentheti a nemzeti szuverenitást” is.

⁴⁵³ Fontos megjegyezni, hogy a konferenciát még a 2009. januári válság előtt, 2008 júliusában kezdeményezte Gyurcsány Ferenc a Kaszpi térségben tett látogatásakor. A rendezvény előkészítésében – Kóka János kezdeményezésére – a Nabucco bizottság is részt vett.

A magyar miniszterelnök a Nabucco csúcson javaslatot tett a Nabucco vezetékek ügyével foglalkozó nemzetközi titkárság létrehozására budapesti központtal.⁴⁵⁴ Gyurcsány emellett beszélt a projekt finanszírozásáról is. Eszerint a vezetékek megépítéséhez 2 milliárd eurós uniós támogatás szükséges. Ezt az összeget a magyar kormányfő szerint kiegészíthetik az EBRD és EIB hitelei. Gyurcsány emellett kérte az EU-t, hogy rövid távon 200-300 millió euróval támogassa a Nabucco projekt megvalósítását.⁴⁵⁵

Az EU energiaügyi biztosa megfontolandónak nevezte a magyar miniszterelnök elképzelését és ígéretet tett arra, hogy azt a Bizottság ülésén is felveti.⁴⁵⁶ Az EU finansziális kiállása mellett azonban nem sok – a Nabucco érdemi megvalósítását segítő – eredménye volt a konferenciának. A jelentősebb hitelezők részéről a komolyabb bejelentések elmaradtak. Bár Philippe Maystadt, az EIB elnöke a konferencián kijelentette, hogy a kormányközi megállapodástól függően,⁴⁵⁷ akár 25 százalékban is finanszírozná a Nabuccót, azonban leszögezte, hogy – bár már vizsgálják a projektet – még korai volna a várható döntésről nyilatkozni.

A Nabucco körüli komolyabb elköteleződés hiányára tett óvatos utalást Ilham Alijev azeri elnök is, amikor „az együttműködés további aspektusait” hiányolta. Bár Azerbajdzsán államfője kijelentette, hogy mindent megtesznek a projekt előmozdítása érdekében, ugyanakkor leszögezte, hogy nem pénzügyi segítségre, hanem „szoros integrációra, több európai uniós programra, több erőfeszítésre” van szükségük, amelynek révén „megoldódnak a problémák és hatékony partneri együttműködés valósul meg”. (Aliyev, 2009, 21.)

A Nabucco majdani európai gázszállításával kapcsolatban komoly feszültségek mutatkoztak Ankarával. Nem sokkal a találkozó előtt Törökország – tranzitszerepéből adódó zsarolópotenciálját felmutatva – ugyanis bejelentette, hogy amennyiben

⁴⁵⁴ A hangzatos bejelentés ellenére ennek megvalósítására a konferencia után nem került sor. A Nabucco International Board (NIB) ötletét Magyarország részéről elsősorban a Nabucco eseti bizottság elnökeként Kóka János igyekezett a későbbiekben is napirenden tartani. Így a Bizottság javasolta, hogy a magyar kormány továbbra is kezdeményezőként lépjen fel a NIB létrehozásában, ugyanis az intézményt „elismert és tekintélyes politikusokból és szakemberekből álló testületként a szükséges európai elkötelezettség megjelenítésére is alkalmasnak” találta. (H/10075, 2009, 5–6.)

⁴⁵⁵ Erre lehetőséget biztosított az, hogy az EB az uniós költségvetésben 5 milliárd euró el nem költött összeget talált, mely az agrárköltségvetésben maradt meg. Ennek elosztására az EIT felkérte az Bizottságot. Végül a megmaradt összegből 1,5 milliárdot a széles sávú internet terjesztésére, 3,5 milliárdot pedig különböző energiaprojektekre szántak.

⁴⁵⁶ Ez meg is történt a Bizottság soron következő január 28-i heti ülésén. Az ajánlás értelmében a gazdaságélénkítési program keretében az Európai Unió 250 millió euróval támogathatná a Nabucco gázvezeték építését. Később a végleges összeg – jelentős német kormányzati nyomásra – 200 millió euróra csökkent.

⁴⁵⁷ Andris Piebalgs ekkor a kormányközi megállapodást 2009. március végére tette.

az EU-csatlakozást célzó tárgyalásokon nem nyitják meg az energiapolitikával foglalkozó rész tárgyalását, akkor felülvizsgálják a Nabuccóval kapcsolatos álláspontjukat. A vezeték forrásoldali problémáival kapcsolatban a konferencián az azeri és iraki résztvevőktől vártak biztató nyilatkozatokat, hiába.⁴⁵⁸ A konferencia rendezői a türkmének és a kazahok esetében önmagában a részvételt is kiemelendő eredményként tartották számon. Utóbbi delegáció végül – az érzékelhető orosz ellenérdekltség miatt – csak megfigyelőként jelent meg Budapesten.

Összességében a januári budapesti Nabucco konferencia után még számos megoldandó kérdés maradt a földgázvezetékkel kapcsolatban.

Ennek okán 2009. március 3-án Brüsszelben külön szimpóziumot tartottak a Nabucco ügyében Kóka János és Szent-Iványi István EP képviselő kezdeményezésére. A rendezvényen részt vettek az érintett országok, az Európai Bizottság, az Európai Parlament és a finanszírozásban potenciálisan szerepet vállaló pénzintézetek: az EIB és az EBRD képviselői. A rendezvény témái között szerepelt a kormányközi megállapodások lezárásának kérdése, a gazdasági válság lehetséges hatása a Nabucco megvalósítására, egy közös európai energiapolitika létrehozásának kérdése, valamint az EU finanszírozási forrásainak bevonási lehetősége.

Ráadásul a vezeték körüli elbizonytalanodást sejtették azok a 2009. március 17-én nyilvánosságra került sajtóhírek, melyek szerint – a januári budapesti Nabucco konferencia finanszírozási ígéreteivel szemben – nevesítve már nem is szerepel majd a Nabucco az EU által támogatandó projektek között, helyére általánosan a déli folyosó elnevezés kerülhet. A hírek végül nem igazolódtak be. Az ellentmondásos értesülésekkel egy időben jelentette be Alekszandr Medvegyev, hogy a Gazpromnak felajánlották, hogy csatlakozzon a Nabucco projekthez, amit az orosz fél elhárított.⁴⁵⁹

9.2 A 2009. januári gázválság és a Déli Áramlat

A 2009-es gázválság hatására Gazprom ismét lendületet akart adni a Déli Áramlat megvalósításának. Ennek keretében a vezeték eredetileg tervezett évi 31 milliárd köbméteres kapacitását 47 milliárdosra kívánták növelni. 2009. február 6-án Alekszandr Medvegyev orosz vállalat vezérigazgató-helyettese a projektben részt vevő beruházókkal tartott találkozáján bejelentette, hogy a Gazprom tervei szerint megkezdí a Déli Áramlat építését. Az egyeztetést követően először esett szó a projekt

várható költségeiről. Eszerint a teljes összeget ekkor 19-24 milliárd dollárra tették. (MTI, 2009A.)⁴⁶⁰

Medvegyev bejelentése a vezeték megvalósításának 1-1,5 éves csúszását vetítette előre. Ezért 2009 elején a projekt előmozdításának szándékát leginkább a Déli Áramlatban résztvevő országokkal való megállapodások jelezték. Ezen a téren úgy tűnt előrelépés történhet Szlovénia esetében. Ljubljana és Moszkva közös közleményben tudósított ugyanis arról, hogy az ezzel kapcsolatos összes szükséges egyezményt előkészítették az aláírásra. A szlovénokkal való együttműködéssel a Gazprom az – orosz érdekek szempontjából renitensen viselkedő – osztrák felet ismét egy alternatív szerb-horvát-szlovén leágazással zsarolhatta.

2009 elején a Déli Áramlat ügyében a legkomolyabb előrelépés Magyarország esetében történt. A II. Gyurcsány-kormány egyik utolsó lépéseként – 2009. március 10-én – aláírták Moszkvában a magyar és az orosz miniszterelnök jelenlétében a gázvezeték magyarországi szakaszáért felelő vállalat alapításáról szóló együttműködési megállapodást és a Pusztaföldvár-Dús gázmezőből kialakítani kívánt 1,2-1,3 milliárd köbméteres kapacitású gáztároló fejlesztéséről szóló egyezményt.⁴⁶¹ Előbbi Alekszej Miller, a Gazprom vezérigazgatója és Erős János, a Magyar Fejlesztési Bank elnöke, utóbbit Miller és Hernádi Zsolt, a Mol Nyrt elnök-vezérigazgatója írta alá. (Az igazsághoz azonban hozzá tartozik, hogy a felek eredetileg még 2008-ban akarták aláírni a szerződést.)

A Déli Áramlat Magyar-Orosz Zrt.-ről szóló szerződés ugyan még nem számított céges alapító okiratnak,⁴⁶² ugyanakkor az aktus jelzésértékű volt, hiszen az elképzelések első cégszintű megfogalmazására került így sor. Ezzel Magyarország ismét a Déli Áramlat irányában legelkötelezettebb országnak tűnhetett. Gyurcsány ennek negatív politikai hatásait elkerülendő ezúttal kiemelte, hogy a Nabucco Magyarország számára elsőbbséget élvez a magyar parlament korábbi döntésének értelmében.

A dokumentum szerint az elnöki pozíciót évente töltik majd be a magyar és az orosz fél képviselői. A cég élén négytagú igazgatóság állna két magyar és két orosz taggal. Mellettük egy-egy vezérigazgató is részt venne az irányításban. Ugyanakkor a dokumentum számos jogi és politikai kérdést vetett fel. Az egyezmény alapján „az MFB Zrt. tudomásul veszi, hogy a Gazprom jogosult a Magyar Gázvezeték kapacitás-elosztását száz (100) százalékban meghatározni”. Emellett „a Felek meg-

⁴⁵⁸ Az iraki olajügyi államtitkára még a konferencia előtt elmondta, hogy egyelőre nincs hivatalos álláspontjuk az ügyben. (Zalán, 2009.)

⁴⁵⁹ A meghívásról egyébként a Nabucco Konzorcium egyik tagjánál, az OMV-nél hivatalosan nem tudtak.

⁴⁶⁰ A Fekete-tenger alatti szakasz építési költsége eszerint 4 milliárd dollár lehet. 15-20 milliárdra becsülték a Bulgáriától Ausztriáig tartó 1300 kilométeres és a Görögország adriai partjaihoz vezető 990 kilométeres szárazföldi szakaszokat. A tényleges költségeket a végleges nyomvonalról és a tengeri szakasztól tették függővé.

⁴⁶¹ A céget Pusztaföldvár Földgáztároló Zrt. néven 2010 februárjában jegyezték be 494 millió forintos jegyzett tőkével.

⁴⁶² A céget végül 2010. március 1-jén hozták csak létre 5 millió forintos jegyzett tőkével.

állapodnak, hogy a Megvalósíthatósági Tanulmány a Gazprom által meghatározott kapacitás-elosztás alapján kerül elkészítésre és elemzésre.” (Együttműködési alapszerződés, 2009.) Eszerint az orosz fél dönthetne arról, hogy Magyarország mennyi gázt kaphat. Mindez árnyalta a projekt ellátásbiztonság növelésének eredményességét.

A 2009-es megállapítás 4.7. cikkelye a 2008-as megállapodás z. cikkelyéhez képest már árnyaltabban fogalmazott: „A Felek törekednek arra, hogy mentességet szerezzenek – amennyiben ez szükséges – azon kötelezettség alól, hogy harmadik személyek számára a Magyar Gázvezetékhez való hozzáférést lehetővé tegyék.” (Együttműködési alapszerződés, 2009.) Ez a passzus azonban összességében továbbra sem oldotta meg az EU harmadik energiacsomagjával való összeférhetőség kérdését. A megállapodás után továbbra is kérdéses maradt, hogy komoly ráfordítások mellett milyen haszonnal párosulhat a projekt-megvalósulás esetén.

Érdekesség, hogy a fenti anomáliák ellenére és a korábbi magyar-orosz megállapodásokkal ellentétben a Fidesz ekkor már csak belpolitikai éllel kritizálta a kormány újabb lépését. Németh Zsolt – utalva a magyar-orosz találkozón résztvevő népes magyar delegációra – elmondta, hogy az események arra utalnak, hogy a magyar miniszterelnök még a választások előtt a stratégiai-gazdasági ágazatokban saját szocialista klientúráját akarja helyzetbe hozni orosz segítséggel. A külügyi bizottság fideszes elnöke külön hangsúlyozta, hogy pártjának nem Oroszországgal, hanem Gyurcsány Ferencsel van vitája. A Fidesz korábbiaknál mérsékeltebb kritikájában közrejátszhattak az amerikai vezetés visszafogottabbá váló nyilatkozatai a Déli Áramlat vezetékekkel kapcsolatban. Ezzel úgy tűnhetett, hogy a Fidesz hosszú idő után felhagyhat oroszszkeptikus politikájával.⁴⁶³

10. A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita magyarországi elhalása (2009–2010)

2009 folyamán a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita fokozatosan háttérbe szorult a magyarországi szuverenitást érintő diskurzusokban. Ennek több oka is volt, így 1. az amerikai hivatalos álláspont megváltozása, 2. a Szurgutnyeftyegaz Mol részvényvásárlása a magyarországi kormányváltás idején, 3. a Fidesz-orosz viszony rendeződése, 4. alternatív projektek térnyerése a nemzetközi gázellátás-biztonsági

⁴⁶³ A legnagyobb ellenzéki párton belüli kisebb fordulatra utalt, hogy Németh Zsolt egy 2009 januárjában – az orosz-ukrán gázválság alatt – írt és 2009 februárjában a Polgári Szemlében megjelent esszéjében még ekképpen fogalmazott: a Fidesz azt mondja, hogy „az új orosz vezetékek [a Déli Áramlat] mindaddig ne épüljön meg, míg el nem kezd működni a Nabucco”. (Németh, 2009A.)

diskurzusokban. Természetesen a fenti pontok egymással is szoros ok-okozati összefüggésben álltak.

10.1 Az amerikai álláspont változása

Bár a 2009. januári orosz-ukrán gázválság elsőre azt sejtette, hogy komoly lendületet kaphat a Nabucco projekt ügye Washington támogató fellépésével, azonban ez nem így történt. Az amerikai diplomácia a korábbiakhoz képest meglepően csendesen és visszafogottan reagált az Európát érő gázellátási zavarra. Ebben elsősorban az amerikai elnökválasztás és az ezzel járó hatalomváltás játszhatott szerepet.

A budapesti Nabucco-csúcson is komoly elmozdulást lehetett észlelni a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita tekintetében Washington részéről. A nemzetközi konferencián ugyanis már nem tekintették a két projektet egymás riválisának. A legérzékenyebben Matthiew Bryza, amerikai külügyi helyettes-államtitkár fogalmazott jelezve az amerikai álláspont változását: „Támogatjuk a Nabucco-projektet, ahogy támogatjuk a Déli és az Északi Áramlatot is.” (Energiainfó, 2009B.)

A kijelentés amerikai részről eleinte váratlannak tűnhetett. Azonban az új amerikai vezetés Oroszországgal folytatott találkozóinak hangvétele megerősíthette a szélesebb közvéleményt is abban, hogy az USA változást kíván az amerikai-orosz kétoldalú kapcsolatokban. Ennek értelmében az Obama adminisztráció jelezte, hogy a korábbi republikánus vezetés konfrontatívabb oroszpolitikáját egy konszenzuskeresőbb, pragmatistább megközelítés váltja fel, ahol az eltérő vélemények tisztelete és a közös érdekek keresése vezeti bilaterális kapcsolatokat.

A demokrata vezetés mellett a legtöbb félhivatalos és szakértői forrás így már nem állt ki a korábbi határozottsággal a Nabucco ügye mellett.⁴⁶⁴ Az amerikai vezetés alternatív vezetékekkel kapcsolatos iránymódosítása karakteresen fogalmazódott meg abban a kétpárti támogatást élvező stratégiai tanulmányban, amit 2009. március 16-án mutattak be Washingtonban.⁴⁶⁵ A „The Right Direction for U.S. Policy toward Russia” című dokumentumban a tételes ajánlások között szerepelt Európa Oroszországot megkerülő földgázbeszerzési törekvéseinek támogatása vezetékes vagy LNG szállítások révén, azonban a tanulmány nem emelte ki külön a Nabucco projekt ügyét. (A Report from The Commission on U.S. Policy toward Russia, 2009, 11–12.)

⁴⁶⁴ Természetesen továbbra is akadtak nagy számban olyan szakértők, akik szerint az orosz-grúz háború és az orosz-ukrán gázválság eseményei indokolják a Nabucco kivitelezését. Így például Vladimir Socor sem változtatott a projekttel kapcsolatos korábbi álláspontján. (Socor, 2009.)

⁴⁶⁵ A Harvard Egyetem Belfer Központjára és a washingtoni Nixon Központra épülő testületet két exszenátor, a demokrata Gary Hart és a republikánus Chuck Hagel vezette.

Az iránymódosítás a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vitában más energia szakértők tanulmányaiban is határozottan megmutatkozott. 2008 novemberében F. Wallace Hays a Center for European Policy Analysis (CEPA) energiabiztonsággal foglalkozó főmunkatársa „A Nabucco vezetékek – józan értékelés” című tanulmányában a projekt marginális szerepére utalt Európa gázellátása terén. A forrásoldali problémák mellett az orosz és török politika túlzott befolyását említette a projekt gyenge pontjának. Felvetette más alternatív megoldások lehetőségét, mint például az ITGI meghosszabbítását, a Gazprom reformját és az LNG projektek támogatását is. (Hays, 2008, 26–27.)

Egy John Hopkins Egyetemen tartott rendezvényen F. Wallace Hays úgy vélte, hogy nem kizárólag a Nabucco számít üdvöztető projektnek az Oroszországot elkerülő vezetékek között. Véleménye szerint „az Egyesült Államoknak nem kellene egyetlen forgatókönyvet támogatnia Európa energiabiztonságának növelésére. Szélesebb körű politikát kellene támogatnia, és el kellene kerülnie, hogy eldöntse (majd kézi vezérelje a döntést), hogy mely vezeték könnyíthet meg egy déli energiafolyosót.” (Szócs, 2008B.)⁴⁶⁶

Hays-hez hasonlóan Jeffrey Mankoff a CFR Oroszország-kutatója is szkeptikus volt a Nabucco sikerét illetően. „Eurázsiai energiabiztonság” című 2009. februári tanulmányában a Nabuccót túl költségesnek és politikailag bonyolultnak nevezte. Az orosz-grúz háborúról is, mint a projektet elbizonytalanító tényezőről írt. (Mankoff, 2009, 19–20.)

Soros György a Népszabadságban egy több részes cikksorozatot jelentetett meg 2009 elején. „Az Oroszország-probléma Európában” című 3. részben részletesen írt az orosz „geopolitikai agresszióról”, az „oszd meg és uralkodj” elvéről és a „kontinenst dominálni kívánó veszélyről”. Soros írásában azonban a kockázatok „semlegesítésével” kapcsolatban nem ejtett szót az alternatív vezetékek ügyéről. A „kulcs” a magyar származású amerikai üzletember szerint az EU egységes energiapolitikájának kialakítása, melynek keretében létrehozhatnának egy olyan „európai szintű szabályozó hatóságot, mely a nemzeti hatóságok felett áll”. Véleménye szerint emellett ki kell építeni egy „európai szintű elosztóhálózatot” is. (Soros, 2009.)

Charles Gati, a John Hopkins Egyetem professzora is úgy látta, hogy Obama elnök új politikája miatt „a Nabucco e pillanatban lekerül a napirendről”. A magyar származású egyetemi tanár ekkor ugyanis el tudta képzelni, hogy „az új adminisztráció úgy gondolja: ha az európaiaknak a diverzifikáció nem olyan fontos, hogy megépítsék a Nabucco vezetéket, akkor ők [az amerikai vezetés] megvárják, hogy az európai közvélemény és politikai elit milyen következtetésekre jut. (...) Ha Európa nem lép, akkor nem tudom, hogy Amerika miért izgassa magát jobban, mint Európa.” (Kömüves, 2009.)

⁴⁶⁶ A John Hopkins Egyetem tartott rendezvényen Orbán Anita, a Constellation Energy Institute igazgatójának „Hatalom, energia és az új orosz imperializmus” című angol nyelvű könyvét mutatták be.

Az amerikai-orosz viszony javulását az energetika területén Moszkva részéről is megerősítették. Ezt mutatta Igor Szavolszkij leköszönő budapesti orosz nagykövet nyilatkozata a Magyar Nemzetben: „Alapvetően megváltozott az orosz-amerikai kapcsolat az Obama-adminisztráció hatalomra kerülése után. (...) Nyitottabb, (...) hozzáállása nem ideológiai indíttatású. (...) Az új kihívások több kérdésben is közös platformra hozták Oroszországot és az Egyesült Államokat. S a közös pontok között ott van az energetikai együttműködés is.” (Stier, 2009C.)

Bayer Mihály Nabucco-nagykövet washingtoni tárgyalásai alkalmával nem tagadta, hogy a Nabucco jórészt az amerikai-orosz geopolitikai vetélkedés egy eleme, így a vele kapcsolatos „üzenetek” is finomodtak a két állam kapcsolatainak javulásával. Véleménye szerint ugyan Washington véleménye a gázvezetékéről nem változott, azonban az oroszokkal való kapcsolatok javítása érdekében az Obama-féle vezetés kerüli azoknak a kérdéseknek a felvetését, amelyek ronthatják a kétoldalú kapcsolatok újraindításának esélyeit. Bayer úgy vélte, hogy az amerikai nyilatkozatok valószínűleg „puhábbak, körültekintőbbek, kevésbé harsányak lesznek, mint a korábbi kormány idején, de tartalmilag nem fognak megváltozni”. (MTI, 2009B.)

Az amerikai-orosz enyhülési folyamat aggodalommal töltötte el a kelet-közép-európai régió számos volt és jelenlegi politikai vezetőjét. Attól tartottak ugyanis, hogy Washington kisebb figyelmet szentel majd a térség országainak problémáira. Ezért Kelet-Közép-Európa 22 volt és jelenlegi politikusa levelet írt az Obama-adminisztráció tagjainak 2009 júliusában, melyet a lengyel Gazeta Wyborcza című lap honlapján is nyilvánosságra hoztak.⁴⁶⁷ Ebben az aláírók úgy fogalmaznak, hogy Kelet-Közép-Európa „egyike a világ azon részeinek, amelyekről Amerika megfigyelt”. (GW, 2009.)

10.2 Gyurcsány „távozása”

és a Szurgutnyeftyegaz Mol részvényvásárlása

„Nabucco vs. Déli Áramlat” vita magyarországi elhalásának meghatározó eleme volt Gyurcsány Ferenc „távozása” a miniszterelnöki székből.⁴⁶⁸ A kormányváltással

⁴⁶⁷ Az aláírók a következők voltak: Valdas Adamkus, Martin Butora, Emil Constantinescu, Pavol Demes, Lubos Dobrovsky, Vaclav Havel, Rastislav Kacer, Sandra Kalniete, Karel Schwarzenberg, Michal Kovac, Ivan Krastev, Alexander Kwasniewski, Mart Laar, Kadri Liik, Janusz Onyszkiewicz, Adam Rotfeld, Vaira Vike-Freiberga, Alexandr Vondra, Lech Walesa. Magyar részről Eörsi Máttyás, Gyarmati István és Martonyi János írta alá a levelet.

⁴⁶⁸ Gyurcsány Ferenc által használt „távozom” kifejezés közjogi értelemben nehezen volt értelmezhető, hiszen az nem egyenértékű a lemondással. Előbbi esetben a konstruktív bizalmatlansági indítvány eredményes alkalmazásának lehetőségére kerülhetett sor, utóbbi esetben a köztársasági elnök jelölhetett volna új miniszterelnököt. Végül Gyurcsány Ferenc után – egy hosszan tartó „miniszterelnök keresést” követően – a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye révén Bajnai Gordon lett a magyar kormányfő.

ugyanis a gázvezetékek körüli konfliktusok egyik meghatározó alakja került ki a diskurzustér centrumából.

Március 21–22-én az orosz sajtó csak az AP rövid jelentésében számolt be a magyar kormányfő szándékáról. Később viszont a Kommerszant már a Kreml számára „kellemetlen meglepetésként” kommentálta az eseményt. Az orosz lap szerint ezzel ugyanis a Déli Áramlat egyik fontos európai támogatóját veszítette el. A Kommerszant ugyanakkor nem zárta ki, hogy Gyurcsány – az Északi Áramlat gázvezetékek mellett lobbizó Gerhard Schröder korábbi német kancellárhoz hasonlóan – a South Stream AG vállalat vezetői posztját kapná meg, amit ekkor még nem töltött be senki.⁴⁶⁹ Végül az egykori magyar kormányfő – a korábbi olasz miniszterelnökhöz Romano Prodihoz hasonlóan – nem lett a Déli Áramlat vezetékiprojektért felelős cég vezetője.

Az SZDSZ és az MSZP között egyre kilátástalanabbnak tűnő miniszterelnök keresés közben 2009. március 29-ről 30-ra virradóra az OMV váratlanul eladta 21,2 százalékos Mol-részesedését egy ismeretlen tulajdonosi háttérű orosz vállalatnak a Szurgutnyeftyegaznak.

A Hanti-Manysi Autonóm Körzetben működő vállalat Oroszország negyedik legnagyobb integrált kőolajcége. A Szurgutnyeftyegaz 2003-ban nyrt.-vé alakulásakor tett közzé részlegesen adatokat a tulajdonosi szerkezetéről. (Eszerint csak az előző év közepén végbement változások előzményeiről számoltak be.) (Gereben, 2011, 81.) Gereben Ágnes szerint „a cégóriás tulajdonosi körében sok a nem-kereskedelmi cég. Ezek fedőszervek, a profit kimentésére. Szurgutnyeftyegaz közeli források meggyőződése, hogy [Vlagyimir] Bogdanov [a vállalat vezetője] és a legfelső menedzsment birtokolja a részvények döntő részét.” (Uo.) Gereben szerint „az orosz sajtó adataiból annyit lehetett tudni, hogy 72 százaléknyi részvényt a menedzsment rendelkezik. A fennmaradó részből 25 százalék tulajdonosa a milliárdos kőolajexportőr Gennagyij Tymcsenko, Putyin (...) régi munkatársa, a Szurgut exportjának fő bonyolítója.” (Uo. 84.)

A J. P. Morgan közreműködésével lebonyolított tranzakció a tőzsdén jegyzett aznapi ár közel kétszeresét, 1,4 milliárd eurót tett ki, vagyis nagyjából megfelelt annak az árnak, amennyiért az OMV annak idején megvásárolta a Mol-részvényeket. (Gereben, 2011, 80.)

A részvényt cseréje váratlanul érte a politikai elitet és a Mol vezetését is. Az ellenzéki Fidesz részéről Németh Zsolt és Gyürk András is a kormány felelősségét említette az ügyben. Előbbi úgy fogalmazott, hogy „Magyarország vagy béna kacsa,

⁴⁶⁹ Az orosz lap szerint „úgy tűnik, Gyurcsány teljesen elhagyja a magyar politikát. Így már semmi akadálya, hogy a South Stream AG – a felépítendő gázvezeték üzemeltető társaság – élére álljon”. (Гафеев, 2009.) A Népszabadság megkeresésére a Kommerszant munkatársa elmondta, hogy ők csak lehetőségként vetették fel, hogy Gyurcsány a South Stream AG vezetőjévé válhatna. Arról nincs tudomásuk, hogy ilyen ajánlatot valóban kapott volna. (Nyilas, 2009B.)

vagy pedig Oroszország ügynöke”.⁴⁷⁰ Németh a Nemzetbiztonsági Hivatal felelősségét is felvetette az ügyben. A vádak a Moszkvában a Déli Áramlat projekt miatt gyakran megforduló Veres János, Keller László és a kormányszóvivői iroda is tagadta. Hernádi Zsolt a Mol elnök-vezérigazgatója is a megszokottnál keményebben fogalmazott az ügylettel kapcsolatban. Úgy vélte, hogy „felmerül annak a gondolata, hogy az OMV eddig csak fedezte az orosz szándékot”.

Az osztrákok lépése azért is lehetett váratlan a Mol elnök-vezérigazgatója számára, mivel az OMV első embere Wolfgang Ruttenstorfer egyik interjúbán –, melyet 2009. március 18-án készítettek és március 23-án jelentettek meg – úgy nyilatkozott, hogy ebben az évben nem vállnak meg a Mol-részvényeiktől. Történt ez kevesebb, mint két héttel a részvényeladás előtt. Ráadásul néhány nappal az interjú megjelenését követően ő maga is vásárolt 26 500 darab OMV-részvényt. Az üggyel kapcsolatban az OMV vezérigazgatóját bennfentes kereskedelemmel is megvádolták. Ruttenstorfert azonban 2011. január 27-én első fokon felmentette a bíróság. Az OMV egykori első emberét végül a Gazprom többségi tulajdonában lévő szerbiai NIS igazgatósági tagjának választották.

Minden esetre egyre több olyan elmélet látott napvilágot, miszerint a Szurgutnyeftyegaz mögött valójában maga Vlagyimir Putyin áll és Moszkva valódi célja a magyar vállalat megszerzése mondván, a Mol kiváló kőolaj finomítókkal rendelkezik a tér-ségben.

Egy 2009 novemberében keletkezett, Wikileaks által kiszivárogtatott diplomáciai irat szerint Hernádi Zsolt Richard Morningstarral való beszélgetésekor beszámolt egy korábbi Igor Szeccsinnel történt egyeztetéséről. Ezen az orosz miniszterelnök-helyettes állítólag azt mondta neki, hogy „amennyiben a Mol a Szurgutnyeftyegaz ellen harcol, nemcsak egy nagyvállalattal, hanem az orosz állammal is szembeszáll, ennek pedig olyan eszközök is rendelkezésére állnak, amelyek egy cégnek nem”. Emellett Szeccsin felajánlotta Hernádnak, hogy az ismeretlen háttérű vállalatot lecserélik egy megfelelőbb cégre. (Origo, 2011C.) Ugyanezen irat szerint Mesterházy Attila, az MSZP akkori alelnöke April Foley nagykövetnek azt mondta, hogy „az OMV és a Szurgutnyeftyegaz közötti üzlet megerősíti azt a gyanút, hogy az OMV valójában orosz érdekeket igyekezett szolgálni, amikor megkísérelte a Mol felvásárlását”. (Uo.)

Más híresztelések szerint a háttérben a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita állhat. Eszerint az oroszok a Mol-on keresztül biztosítanák utóbbi projekt megvalósítását közvetve a Nabucco projekt ellehetetlenítésével, melyben a magyarországi vállalat is érdekelt.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Németh szerint „jó esetben nem véletlenül akkor került sor erre a tranzakcióra, amikor az MSZP és az SZDSZ megbénította a magyar államot. Így csak annyi lenne a kormány felelőssége, hogy évek óta képtelen volt felkészülni egy ilyen váratlan behatolásra. Azonban van egy rosszabb verzió is, aminek alapján a magyar kormány tevékeny hozzájárulásával került a stratégiai jelentőségű olajtársaság egy része a Szurgutnyeftyegazhoz.” (Dékány, 2009.)

⁴⁷¹ Ezzel az „egy ideje közkézen forogó összeesküvés forgatókönyvvvel” foglalkozott az Index internetes portál 2009. március 31-i írása is. (Index, 2009.) A Mol ötödének megvásárlása és az európai gázpiaci verseny összefüggéseiről Magyarai Péter készített ugyanitt terjedelmes elemzést. (Magyarai, 2009B.)

Ez utóbbi konspirációs teóriát Sz. Bíró Zoltán nem tartotta reálisnak. A szakértő véleménye szerint „orosz nézőpontból rég rossz lenne, ha Moszkva csak a MOL ügyeibe történő betekintéssel jutna olyan információkhoz – illetve befolyásolási képességhez –, amivel hatékonyan „torpedózhatná meg” a Nabuccót. Hiba lenne efféle illúzió rabjává válni!” (Sz. Bíró, 2010A.) Vele szemben Gereben Ágnes úgy látta, hogy „abban az esetben, ha a Szurgutnyeftye gaz tényleges befolyást szerzett volna a MOL-ban, és ezzel de facto beteszi a lábát az EU-ba, már nem lett volna megállás: a Rosznyefty [orosz olajipari vállalat] végrehajtotta volna a lebegtetett fűziót [a Szurgutnyeftye gazzal]”. (Gereben, 2011, 85.)

Összességében megállapítható, hogy a Szurgutnyeftye gaz Mol-részvény vásárlásával az energetikával kapcsolatos magyarországi szuverenitás diskurzus a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita helyett a Mol-ban történt orosz részesedésszerzés körüli kockázatok értékelése köré rendeződött. (A Szurgutnyeftye gaz Mol-részesedésének rendezéséről lásd a 13. mellékletet.)

10.3 Fordulat a Fidesz-orosz viszonyban

A 2006–2010-es parlamenti ciklus második felére egyre biztosabbá vált a Fidesz 2010-es választási sikere. Ezzel párhuzamosan merült fel a kérdés, hogy vajon hogyan alakul majd a minden korábbinál jobban megromlott viszony a jobboldali párt és Oroszország között. A Fidesz nyilvánosság előtt tett kijelentései és a Wikileaks által bemutatott iratok is azt mutatták, hogy a párt 2009 második felében megtette az első lépéseket a Moszkvával való enyhülés irányába.

A Wikileaks által nyilvánosságra hozott iratok szerint 2009 novemberében Orbán jelezte Richard Morningstarnak, az amerikai külügyminisztérium energiaügyi különmegbízottjának, hogy prioritásnak tekint a Nabucco megvalósítását, de nem kívánja megkockáztatni a Déli Áramlatból való kimaradást sem, még akkor sem, ha utóbbi projekt áldozatául esik a Nabucco. Egy 2010. január 21-én írt bizalmas besorolású irat szerint Orbán Viktor Tsakopoulos Kounalakis amerikai nagykövetnek is elismerte, hogy nincs ellenére a Déli Áramlat projekt és követendőnek tartja a Gyurcsány- és a Bajnai-kormány ez irányú politikáját. Egy 2008-as irat szerint Orbán szintén amerikai diplomatáknak nyilatkozta, hogy a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita élezésével valójában a Gyurcsány-kormány pozícióit kívánta gyengíteni. (Origo, 2011B.)

Míg 2009 júniusában a Fidesz elnöksége nevében Orbán Viktor „követelte” a kormányzó MSZP-nek írt levelében, hogy állítsák le a Déli Áramlat gázvezeték magyarországi cégének alapítási folyamatát, (Fidesz.hu, 2009.)⁴⁷² addig egy 2009. november 15 és 17 közötti nemzetközi konferencián már egészen más véleményen

⁴⁷² A „követelés” gyakorlatilag a „szófia mintát” követte. A bolgár választásokat megnyerő jobbközép GERB párt ugyanis ekkor kezdeményezte a Déli Áramlatról szóló szerződés felülvizsgálatát. (Erről lásd a IV. 11.3.1 fejezetet.)

volt. A Constellation Energia Intézet és a varsói Keleti Intézet (Instytut Wschodni) által megrendezett IV. Energia Fórumon⁴⁷³ a Fidesz elnöke beszédében – az amerikai vezetés hivatalos véleményével egyezően – kiállt a Nabucco és a Déli Áramlat projekt mellett is.

Orbán a következőket mondta: „Jó hír, hogy a Nabucco tett előre néhány lépést, és – bár erről megoszlanak a vélemények, de – szerintem jó hír, hogy a Nabucco által megtett lépéseket az oroszok a Déli és az Északi Áramlat ügyében követik. Tehát nemcsak a Nabucco, hanem az Észak és a Déli Áramlat ügye is mozdul előre.” (Orbánvikt.hu, 2009A.) A Fidesz elnökének szavai váratlanul tűnhetek a konferencián. A Martonyi János által alapított intézet vezetője a Fórum társrendezője Orbán Anita ugyanis ugyanekkor még az orosz gáztól való függőség mérséklése mellett érvelt. Úgy vélte a Déli Áramlat Oroszországgal jelent együttműködést.

Orbán Viktor a konferencián a „nemzeti szuverenitás fontos alkotóelemének” már nem az oroszokhoz fűződő viszonyt és a Nabucco, valamint a Déli Áramlat vezeték közötti választást, hanem egy olyan magyar energiastratégia kidolgozását nevezte meg, amely húsz éven belül garantálja az energiafüggetlenséget.⁴⁷⁴ A közép-európai térség energiabiztonságának zálogát a regionális együttműködésekben látta, kiemelten az észak-déli energiainfrastruktúra kiépítésében. (Uo.)

A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita elhalását Orbán novemberi kijelentései mellett a Wikileaks által nyilvánosságra hozott bizalmas táviratok is megerősítették. Bár Richard Morningstar 2009. novemberi magyarországi látogatásán szóba került a vezeték témája, azonban Bajnai Gordon miniszterelnökkel, Orbán Viktor Fidesz elnökkel és Hernádi Zsolt Mol vezérigazgatóval folytatott tárgyalásainak középpontjában – a korábbiaktól eltérően – már más ügyek álltak. Az iratok szerint ekkor már a magyar vezetőket sem elsősorban a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita érdekelte, sokkal inkább a Szurgutnyeftye gaz által birtokolt Mol-részvények kérdése és az orosz-horvát kapcsolatok elmélyülése. A Zágrábbal való viszony esetében Bajnai Gordon és Hernádi Zsolt is aggodalmát fejezte ki. Az eurázsiai ügyekben illetékes amerikai különmegbízott 2011 novemberében már a nyilvánosság előtt is kijelentette, hogy csak az üzletileg életképes vezetéseket kell támogatni. (Marnitz, 2011.)

Az enyhülési folyamat egy érdekes epizódjának számított Orbán Viktor év végi Oroszországi látogatása és annak belpolitikai visszhangja. A Fidesz elnöke részt vett az Egyesült Oroszország (JeR) 2009. november 21-i szentpétervári kongresszusán, ahol találkozott Vlagyimir Putyinnal is. Orbán Viktor a Hír TV-nek nyilatkozva

⁴⁷³ A Fórumon a kelet-európai régió politikai és szakértői találkoztak, kiegészülve az Egyesült Államok, Oroszország és Nyugat-Európa meghívott vendégeivel. A rendezvény védnöke Sólyom László köztársasági elnök volt.

⁴⁷⁴ Az energiafüggetlenség elérésének megfogalmazása felvetette a jövőbeni orosz konfrontáció lehetőségét. Ezt azonban Orbán cáfolni kívánta egy november 25-i interjújában. Úgy fogalmazott, hogy Oroszország a magyar energiafüggetlenség elérésében még segíteni is fog, mégpedig a nukleáris energia területén. (Orbánvikt.hu, 2009C.)

elmondta, hogy a beszélgetés során említést tett az orosz-magyar kapcsolatok javításának céljáról, annak 21. századi alapokra helyezéséről. Szándékát két nappal később a parlamentben is megerősítette.

November 25-én a korábban Oroszországgal kapcsolatban komoly fenntartásokkal élő Németh Zsolt a külügyi bizottság ülésén már úgy nyilatkozott, hogy „sem az EU-nak, sem Magyarországnak nem érdeke Oroszország elszigetelése”. Emellett „nagyon fontos fejleménynek” tartotta azt, hogy „az új amerikai adminisztráció új tónust ütött meg az oroszországi kapcsolatokban”. (Németh, 2009B.)

A meghívással és a „Putyin-Orbán” találkozó tényével kapcsolatban hetekig tartó találgatás vette kezdetét a magyar médiában. Arról, hogy Orbán milyen minőségben látogatott Oroszországba és hogy a személyes találkozás mennyiben volt előre szervezett ellentmondásos információk jelentek meg a nyilvánosság előtt. A látogatásról elsőként a Magyar Nemzet számolt be 2009. november 20-i számában. (Stier, 2009A.) A lap értesülése szerint Orbán Viktor az Európai Néppárt (EPP) alelnökeként látogat Oroszországba. Egy nappal később Orbán saját honlapján is úgy fogalmaztak, hogy az Európai Néppárt alelnökeként vesz részt az Egységes Oroszország párt XI. kongresszusán. (Orbánviktork.hu, 2009B.) A szentpétervári kongresszust megelőzően a Népszabadság érdeklődésére Andrej Klimov a дума külügyi bizottságának helyettes vezetője elmondta, hogy a rendezvényre nem konkrét személyeket, hanem pártokat hívott meg a JeR, ahol Orbán az Európai Néppárt alelnökeként lehetett jelen.⁴⁷⁵ Ezzel szemben november 25-én az M1 Ma reggel című műsorában Betlen Jánosnak már azt mondta, hogy „a meghívólevelet az orosz parlament elnöke küldte... Úgy küldte, hogy meghívom Önt mint a Fidesz elnökét.” (Orbánviktork.hu, 2009C.)

A Putyin-Orbán találkozó jellegével kapcsolatban Szijjártó Péter az MTI-t arról tájékoztatta, hogy a Fidesz elnöke négy szemkört tárgyalt az orosz miniszterelnökkel. Dimitrij Peszkov, az orosz kormányfő szóvivője megerősítette ezt, de csak a felek közötti „spontán találkozóról” tett nyilatkozatot.⁴⁷⁶ Tény, hogy hivatalosan sem Vlagyimir Putyin, sem Dmitrij Medvegyev programjában nem szerepelt Orbán Viktorral, vagy más külföldi párt vezetőjével találkozó és az egyeztetésnek sem volt semmilyen tárgyi bizonyítéka (film-, hangfelvétel, fotó).

Nem sokkal a kongresszus után Vlagyimir Putyin és Gyurcsány Ferenc magánjellegű moszkvai vacsorájáról készült fotóról cikkezett a baloldali sajtó jelezve, illetve vizsgálva a magyar politikusok „valódi” bizalmi viszonyát Moszkvával. A Népszabadság tájékoztatása szerint „a találkozóra alig három nappal az után került sor,

⁴⁷⁵ Klimov elmondta, hogy „a pártvezetés kiküldte a meghívókat, ezután a pártok döntötték el, hogy kit küldenek az ünnepségre”. (Nyilas, 2009C)

⁴⁷⁶ Még a kongresszus előtt a дума külügyi bizottságának helyettes vezetője egy Orbán-Putyin megbeszéléssel kapcsolatos kérdésre válaszul sejtelmesen megjegyezte, hogy „egy ilyen találkozó nem ellenkezik a fizika törvényeivel”. (Nyilas, 2009C.)

hogy Vlagyimir Putyin – orosz értékelések szerint „futólag” – találkozott Orbán Viktorral. (...) Kevésbé megszokott, hogy egy ilyen [Putyin és Gyurcsány közötti] találkozóról készült fénykép felkerüljön az orosz kormányfő hivatalos honlapjára.” (Nyilas, 2009D.)

December 1-jén Debreczeni József már arról írt a Népszabadság vélemény rovatába, hogy „nem volt Putyin-Orbán-találkozó: ez teljes bizonyossággal kijelenthető”. (Debreczeni, 2009A.) Végül az újonnan kinevezett orosz nagykövet, Alekszandr Tolcsak tisztázta a helyzetet, lezárva ezzel a hetekig tartó találgatásokat: „A találkozó létrejött. Orbán urat, mint a magát konzervatív pártnak minősítő Fidesz vezetőjét, Borisz Grizlov, az állami дума elnöke hívta meg az Egységes Oroszország párt szentpétervári kongresszusára (...) a Fidesz elnökeként. (...) A félórás találkozóra tehát sor került, amely négy szemkörti beszélgetés volt, és nem a folyosón találoztak.” (Seres, 2009.)⁴⁷⁷ Debreczeni József az eset után elnézést kért.⁴⁷⁸

Orbán Viktor az oroszok irányába tett pragmatikus lépéseit és kijelentéseit Martonyi János 2009. december 30-i Népszabadságban adott interjúja is megerősítette.⁴⁷⁹ Véleménye szerint „a két ország között stabil, átlátható kapcsolatokra van szükség. (...) Geopolitikai okokból függünk Oroszországtól, ezért tiszta, világos kapcsolatokat szeretnénk, aminek az előkészítése megkezdődött Szentpéterváron.” (Inotai, 2009.) Egy későbbi 2010. április 8-i interjújában Martonyi a még hivatalban lévő baloldali magyar kormányzat nyilatkozataival összhangban fejtette ki álláspontját a Nabucco és a Déli Áramlat projekttel kapcsolatban. Véleménye szerint mindkét vezetéket a diverzifikációs célokat szolgálja.⁴⁸⁰ A későbbi külügyminiszter ekkor már komoly gazdasági lehetőséget látott a „keleti nyitásban”. (Stier, 2010B.)⁴⁸¹

⁴⁷⁷ A Seres Attila, Népszabadság újságírójának kérdésére, hogy miért kellett ennyit várni a találkozó tényének megerősítésére a nagykövet elmondta: „Bennünket nem kérdeztek. Amikor kérdeztek, válaszoltunk.” (Seres, 2009.)

⁴⁷⁸ „Kénytelen vagyok kijelenteni: úgy látszik, tévedtem, mégiscsak lehetett Putyin-Orbán-találkozó. (...) Sok mindent nem értek ebben az ügyben, ám ha az oroszoknak jó okuk volt úgy dönteni, hogy három hét után mentőövet dobunk Orbánnak, akkor – minden őt illető egyéb kritikám és ítéletem fenntartása mellett – kénytelen vagyok elnézést kérni tőle.” (Debreczeni, 2009B.)

⁴⁷⁹ Az interjú címe is sokatmondónak számított: „Nem nekünk kell a nagyhatalmakat kritizálni”.

⁴⁸⁰ A későbbi külügyminiszter szerint „diverzifikálni kell a forrásokat, ez a Nabucco, és az útvonalakat, ez pedig a Déli Áramlat. Mi tehát nem állítjuk e kettőt szembe egymással, nem kétséges azonban, hogy a források diverzifikálása lényegesebb, mint az útvonalaké. A Nabucco továbbra is nagyon fontos projekt, s nem ideológiai, hanem nagyon konkrét gazdasági kérdés, de adott esetben részt kívánunk venni a Déli Áramlat építésében is.” (Stier, 2010B.) Martonyi nyilatkozatával kapcsolatban meg kell azonban jegyezni, hogy a Nabucco nem csak forrás, hanem útvonal diverzifikációt is jelent.

⁴⁸¹ Ezzel kapcsolatban egy 2011 eleji interjújában Martonyi megjegyezte, hogy „egyáltalán nem volt biztos abban”, hogy Oroszországot Kelethez kell-e sorolni. (Stier, 2011A.)

Az enyhülés jegyében 2010. január 21-én az orosz külpolitikával kapcsolatban leginkább kritikus Németh Zsolt Konsztantyin Koszacsovval az orosz дума külügyi bizottságának elnökével találkozott Budapesten. A megbeszélést követően az orosz fél elmondta, hogy a fideszes politikus a magyar-orosz kapcsolatok stabilitásáról biztosította. Koszacsov a Magyar Nemzetben a legnagyobb ellenzéki párt eddigi Oroszországgal kapcsolatos megnyilvánulásait elsősorban belpolitikailag motiváltnak tartotta. Véleménye szerint a Moszkvához fűződő viszony „a magyar ellenzéki párt szemében nem Oroszországról, hanem legfőbb politikai ellenfeléhez, a szocialistákhoz való viszonyulásról szól”. (Stier, 2010A.)⁴⁸²

Nem sokkal a magyarországi parlamenti választások első fordulójára előtt Oroszország már kinyilvánította megelőlegezett bizalmát a leendő jobboldali kormánnyal kapcsolatban. Alekszandr Tolkacs újonnan kinevezett budapesti orosz nagykövet szerint Moszkva „együtt akar, együtt tud és együtt is fog működni az új jobboldali kormánnyal”. Ezt arra alapozta, hogy találkozott a Fidesz számos vezetőjével és ezt a nyitottságot érezte az ő részükről is. Tolkacs hangsúlyozta, hogy „semmilyen rossz szul értelmezett közös múlt nem befolyásolhatja a jó viszonyt”. (Máté, 2010.)

A választást követően Alexander Medvegyev a Gazprom alelnöke a Magyar Nemzetben jelentetett meg egy írást „Az orosz gáz harmincöt éve Magyarországon” címmel. Ebben kijelentette, hogy a Gazprom „nagy várakozásokkal” tekint az új budapesti partnereivel történő munka elé, „azzal a céllal, hogy a magyarországi energiaellátás és gázbiztonság területén megalkossuk a jó kapcsolat folytatásának kereteit.” (Medvegyev, 2010.)

A kormányváltást követően Orbán Viktor az orosz kapcsolatokkal kapcsolatos elképzeléseit egy 2010. augusztus 30-i nagyköveti értekezleten fogalmazta meg. Eszerint a formálódó új világrendben egyre jobban háttérbe szoruló „Nyugatnak” kiegyezést kell kötnie Oroszországgal. E történelmi megállapodásnak azonban nem lehet Orbán szerint Közép-Európa az „áldozata”. (Dési, 2010.) A Moszkva felé történő „keleti nyitás” politika előmozdítása céljából került kinevezésre Fellegi Tamás fejlesztési miniszter a magyar-orosz kapcsolatokért felelős biztosnak,⁴⁸³ akinek ezzel állandó tárgyalopartnere Viktor Zubkov első miniszterelnök helyettes, energiaügyek-

⁴⁸² Koszacsov a Magyar Nemzetben részletesebben is kifejtette véleményét: „Nem akarok senkit megsérteni, de érzésem szerint mindez azzal magyarázható, hogy a Fidesz bizonyos időszakban kevés esélyt látott a kormányváltásra, s teljes mértékben átadva magát az ellenzéki szerepnek, kizárólag a hatalomra kerülésért küzdött, míg annak belátható közelségbe kerülése felelősségteljesebbé teszi a politizálást.” (Stier, 2010A.)

⁴⁸³ 2010 novemberében egy viszonylag korai kormányon belüli hatáskör átrendezéssel Matolcsy Györgytől a fejlesztési miniszterhez került az energiasztratégia foglalkozó államtitkárság is. Így a klímapolitikai és energetikai szakterület a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium felügyelete alatt egyesült.

ben pedig Igor Szeccsin Putyin energiaügyekért felelős helyettese lett.⁴⁸⁴

A kiegyezés keretében az alternatív vezetékek projektek ügyében a korábbi baloldali kormányhoz sokban hasonló politika kezdett érvényesülni. A Külügyminisztérium és a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium (NFM) véleménye szerint „a kormány minden olyan kezdeményezést, csővezetékét támogat, ami az ország energiaellátásának biztonságát növeli, legyen az a Nabucco, a Déli Áramat, a horvát és lengyel LNG-terminálokhoz vezető csővezetékek vagy éppen az AGRI-vezeték”. Ugyanakkor leszögezték, hogy „az Európai Bizottság álláspontjával összhangban Magyarország számára is az egyes számú prioritás a Déli Folyosóban a Nabucco projekt megvalósítása”. (Nyilas, 2010A.)

Az oroszokkal való kiegyezés a jobboldali sajtóban többnyire elismerésre talált.

2010 szeptemberében Stier Gábor a Magyar Nemzet újságírója publicisztikában sürgette a Moszkvával való kiegyezést. Véleménye szerint az eurázsiai térség egyesítésére olyan esély kínálkozik, „amit bűn lenne elszalasztani”. Ennek indokát abban látta, hogy „Amerika mesze van, s (...) gondokkal küszködik, ráadásul Európa kevésbé érdekli”. Stier szerint kedvez a közeledésnek az, hogy „az önbizalmában megerősödött Oroszország immár nem fél, de nem is fenyeget”, emellett „eltűnni látszik (...) az erős közép-európai ellenállás is”. (Stier, 2010D.)

Ugyanakkor nem sok szó esett a kormányközeli médiában a Déli Áramlat projekttel kapcsolatos jobboldali irányváltásról.

Az Országgyűlésben a magyar-orosz kapcsolatokban beállt változásokról csak elvétve esett szó kritikai éllel. Az ellenzékbe került MSZP részéről ezek közé tartozott Szekeres Imre és Kovács László felszólalása 2010 végén.⁴⁸⁵ A téma felelevenítéséről elsősorban a baloldali médiában születtek időszakos jelleggel áttekintő írások, publicisztikák. A témáról elsőként Népszabadság közölt terjedelmes kritikát. (Marnitz, 2010A.)

A magyar-orosz kapcsolatok fejlesztése céljából Fellegi először augusztus 27-én tárgyalta Moszkvában Viktor Zubkovval. A megbeszélés a magyar-orosz vegyes bizottság munkájának az előkészítéséről szólt. Ezt követően azonban már komoly fennakadásokkal folytatódtak az egyeztetések. Ezt jelezte, hogy már a megbeszélések időpontjának a meghatározása is komoly nehézséget okozott. A felek közötti találkozó végül többszöri módosítás után került november 10–11-re.⁴⁸⁶ A megbeszélések

⁴⁸⁴ Fellegi kormánybiztosi feladatait 2011 decemberéig végezte, amikor az IMF-tárgyalásokért felelős tárca nélküli miniszter lett. 2012 júliusától Sziijártó Péter a Miniszterelnökség nemzetközi kapcsolatait felelős államtitkárságának vezetője felel a keleti nyitás politikájáért, így az orosz-magyar kormányközi kapcsolatokért is.

⁴⁸⁵ Szekeres 2010. december 6-án, Kovács december 7-én tette szóvá a Fidesz irányváltását. Ezzel alkalmat adott a kormányoldalnak arra, hogy jelezze a baloldal „pálfordulását” is.

⁴⁸⁶ Szeptember 27-én elmaradt Zubkov budapesti látogatása. Ekkor még úgy tűnt, hogy ebben szerepet játszhatott az őszi magyarországi önkormányzati választás. Azonban 2010-ben az októberre halasztott egyeztetés sem valósult meg.

eltolódásának hátterében a magyar-orsz kapcsolatokban felhalmozódott vitás kérdések állhattak. Így a Malév, az EMFESZ Kft. ügye, a Szurgutnyeftyegazhoz került Mol-részvények megvásárlásának kérdése, valamint az Oroszországgal kötött hosszú távú gázbehozatali szerződés meghosszabbítása is problémás ügynek számított. Ekkor már a Déli Áramlat magyarországi szakaszának témája tűnt a legkevésbé konfliktusos területnek.

Sajtótájékoztatók szerint az együttműködést nehezítette az energiaszektor érintő válságadó bevezetése is, ami nagymértékben ronthatott Magyarország tárgyalási pozícióját. Az árbevételre vetített adó ugyanis komoly terhet rótt a Panrusgázra. (MTI, 2010I.) A Panrusgáz a Gazprom egyik legrégebbi magyarországi érdekeltsége, amit még 1994-ben a Mol és a Gazprom alapított. 2010-ben részvényesei a Gazprom Export, az E.ON Ruhrgas International AG és a Centrex Hungaria Zrt. voltak. A cég feladata a Gazprom Exporttól érkező gázimport értékesítése. A vegyesvállalat 2010 decemberében kérte a Magyar Energia Hivaltól – az általa egyébként nem használt – gázkereskedelmi engedélyének visszavonását, mivel az terhekké vált a különadó fizetési kötelezettség miatt. A visszavonás végül 2011 év elején meg is történt.

A Magyarország és Oroszország között megrekedt tárgyalásokat végül Putyin mozdította ki a holtponton azzal, hogy telefonon invitálta meg Orbán Viktort Moszkvába. A november 30-i találkozón azonban a felek konkrét eredményekről nem számoltak be. Ráadásul – a diplomáciai etikettől eltérően – nem készült semmilyen fotó vagy felvétel a tárgyaló felekről a megbeszélés követően és nem adtak ki közös sajtónyilatkozatot sem. A Putyin-Orbán találkozó után Szijjártó Péter miniszterelnöki szóvivő nem kívánt tájékoztatást adni. Az egyeztetésről csak Dimitrij Peszkov Putyin sajtótitkára nyilatkozott szűkszavúan. Elmondása szerint a találkozó konstruktív és jó hangulatú volt, de eredményeket nem hozott. A találkozó egyébként – Magyarországgal ellentétben – az orosz sajtóban különösebb érdeklődést nem váltott ki.⁴⁸⁷ A találkozót követően a Déli Áramlattal kapcsolatban sem történt érdemi előrelépés.

Bár Alekszej Miller szerint „Magyarországon soha (!) nem vonták kétségbe a projekt szükségességét” (Nyilas, 2010B.) és konstruktívnak nevezhető a felek közötti együttműködés, ennek ellenére a Déli Áramlat ügye nem haladt előre. Ugyan 2011 februárjában Martonyi János Moszkvában tárgyalt Szergej Lavrov orosz külügyminiszterrel a vezetékéről,⁴⁸⁸ ezt követően pedig a Magyar-Orosz Kormányközi Együttműködési Bizottság 2011. márciusi ülésén nyílt mód a magas szintű tárgyalásokra, azonban érdemi eredményeket nem tudtak fel-

⁴⁸⁷ A Kommerszant egy találkozó előtti fotót és a megbeszélés elején elhangzott Putyin-féle rövid nyilatkozatot közölt. A Nyezaviszimaja Gazeta, a Pravda és a Vedomosztj honlapján be sem számoltak az eseményről. A Déli Áramlat projekt megvalósításáról egyébként 2011 februárjában Martonyi János is tárgyalt orosz partnerével Szergej Lavrovval említésre érdemes eredményt azonban ez a találkozó sem hozott.

⁴⁸⁸ Szergej Lavrov Martonyi vizitjét 2013. május 2-án viszonozta. Ezzel 10 év után látogatott ismét orosz külügyminiszter Magyarországra.

mutatni a projekttel kapcsolatban. Annyi történt csupán, hogy a Déli Áramlat esetében újból megerősítették a magyarországi szakasz megépítésének célját. Fellegi Tamás 2011. június 19-én találkozott ismét Zubkovval a szentpétervári Nemzetközi Gazdasági Fórumon, ahol elsősorban a Déli Áramlat kialakításáról és a paksi atomerőmű korszerűsítéséről tárgyaltak a felek.

Végül 2010 novembere után csak 2013. január végén került sor újabb találkozóra Orbán Viktor és Vlagyimir Putyin között. A helyszín ismét Moszkva volt.⁴⁸⁹

10.4 Új ellátásbiztonsági projektek: az észak-déli energiafolyosó ötlete

A januári gázválságok jól mutatták, hogy az Európai Unió kelet-közép-európai térségeinek gázhálózata komoly fejlesztéseket igényelne. Különösen az észak-déli összeköttetéseket biztosító infrastrukturális beruházások megkétszerezte jelentett komoly kockázatokat a földgázellátás-biztonság terén. A probléma 2009-től Magyarországon is megjelent az ellátásbiztonsággal kapcsolatos vitákban. Így a magyar politikai elit – párhovatarozástól függetlenül – egyre többen kezdett foglalkozni az ún. határkeresztesző kapacitások kiépítésének előmozdításával.⁴⁹⁰

A Magyarországot más államokkal összekötendő vezeték terve összhangban állt a NETS projekt keretében létrehozandó ún. észak-déli energiafolyosó koncepciójával. A policy újdonsága, hogy északi és déli irányban is lehetőséget biztosít az Unión belüli közvetlen gázkereskedelemre a kizárólagosan kelet-nyugati összeköttetések mellett. Az elképzelésre ösztönzően hatott, hogy 2009. július 19-én az Európai Bizottság elfogadta – 2008. november 26-i javaslata nyomán – az Európai Energiaügyi Gazdaságélénkítő Program Európai (*European Energy Programme for Recovery*, EEPR) létrehozásáról szóló 663/2009/EK európai parlamenti és tanácsi rendeletet. (Regulation (EC) No 663/2009, 2009) A NETS projektről és a hozzá kapcsolódó EEPR-ről lásd a 10.1.2 mellékletet.

⁴⁸⁹ A magyar delegáció tagja volt Matolcsy György nemzetgazdasági miniszter, Németh Lászlóné nemzeti fejlesztési miniszter, Varga Mihály tárca nélküli miniszter, Szijjártó Péter a Miniszterelnökség külügyi és külgazdasági államtitkára és Baji Csaba az MVM Zrt. elnök-vezérigazgatója. Orosz részről részt vett a találkozón többek között Nyikolaj Fjodorov mezőgazdasági miniszter, valamint a Gazprom, a Roszatom és a Vnyesekonombank elnöke.

⁴⁹⁰ Göncz Kinga nem sokkal a 2009-es válság után sajtótájékoztatóján jelentette be, hogy „arra fel tartanak az események, hogy gondolkoznunk kell egy Szlovákiát és Magyarországot összekötő, valóban működőképes és megfelelő kapacitású gázvezeték kiépítéséről”. (Magyar Nemzet, 2009.) 2009. január 21-én Orbán Viktor az Euromoney elnevezésű bécsi konferencián a kormányzati elképzeléssel összhangban egy erős közép-európai szövetség létrehozását sürgette. A Fidesz elnöke ennek megvalósítására egy észak-déli irányú regionális szállítási hálózat megteremtéséről beszélt.

A kelet-európai régió gázvezeték infrastruktúra fejlesztése érdekében összehangolt fellépésre került sor 2010. február 24-én. Ekkor a Visegrádi Csoport kezdeményezésére kibővített V4 csúcstartottak Budapesten. A találkozó központi témája a régió energiabiztonsága volt. A nemzetközi találkozón a szokásos résztvevőkön kívül⁴⁹¹ további kelet-közép-európai országok képviseltették magukat.⁴⁹² A csúcstalálkozó alkalmával egy nyilatkozatot is elfogadtak a visegrádi négyek, melyhez csatlakozott Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Szerbia, Szlovénia, Románia és Ausztria. Az aláírt dokumentum nyolc pontban rögzítette az aláíró országok közös prioritásait.

Eszerint támogatták gázhálózataik további integrálását és a források további diversifikálását. Ezek fő eszköze az aláírók szerint a V4-es országokon keresztül haladó, a tervezett horvát és lengyel LNG terminálokat összekötő észak-déli energiahelyes, a Nabucco gázvezeték és a NETS projektek megvalósítása, valamint a konstancai, a horvátországi és a lengyelországi LNG és CNG projektek.⁴⁹³ Az aláírók elvárták az Európai Parlamenttel történő mihamarabbi politikai megállapodást a biztonsági gáztartalékok szabályzásáról, és hogy az Európai Bizottság összehangolja a nemzeti és az uniós vészforgatókönyveket. Határozottan támogatták a közös regionális érdekek azonnali megjelenítését a Második EU Energiapolitikai Akciótervben (2010–2014). Aláírásukkal felléptek annak érdekében, hogy a regionális energiabiztonsági projektek finanszírozására uniós kohéziós alapokból is történjen. Közös erőfeszítést tettek az uniós pénzügyi források számukra kedvezőbb elosztásáért. Kinyilvánították, hogy ösztönöznék a régió meghatározó energia vállalatának szorosabb együttműködését a szinergiák és az energiaellátás biztonsága érdekében. Emellett kifejezték, hogy további rendszeres, magas szintű energiabiztonsági találkozókat készülnének. Végezetül az aláírók terveik szerint munkacsoportokat hoznának létre egyes kiemelt projektekre. (A Budapesti V4+, 2010.)

A V4+ résztvevői által aláírt dokumentum az észak-déli energiahelyes megvalósulásának egyik meghatározó előnyeként nevesített, hogy elérhetést biztosíthat a jövőben létesíteni kívánt LNG terminálok felé is. Ez is jelezte már, hogy a cséppfolyós szállítások lehetősége a NETS projekttel párhuzamosan egyre inkább bekerült a hazai és a kelet-közép-európai régió energiapolitikai diskurzusába, mint egyre

⁴⁹¹ Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia.

⁴⁹² A találkozón összesen 11 ország vett részt, közülük 8 miniszterelnöki szinten volt jelen. Képviseltette magát a csúcson az Egyesült Államok, a Nemzetközi Energiaügynökség vezérigazgatója, Tanaka Nobuo, valamint az Európai Bizottság és a spanyol EU elnökség szakemberei is.

⁴⁹³ A compressed natural gas (CNG), azaz sűrített földgáz nagy nyomás alatt tárolt szénhidrogén gázok elegye. A CNG megfelelő technológiának számít tárolásra és gépjárművek hajtására, azonban az LNG-hez hasonlóan nagy mennyiségben, hajóval történő szállításának lehetősége egyelőre nem bizonyított.

realisabbnak tűnő forrásdiverzifikációt segítő alternatíva. A nemzetközi találkozó házigazdjaként Bajnai Gordon magyar miniszterelnök mérföldkőnek nevezte a csúcstalálkozó eredményét.

Érdekesség viszont, hogy a Déli Áramlat gázvezeték a nevesített közös prioritások között nem szerepelt, arról csak a dokumentum lábjegyzetében tettek a projektben érintett országok említést. A csúcson résztvevő Richard Morningstar az amerikai elnök energiaügyi megbízottja kijelentette, hogy nem ellenzi a Déli Áramlat projekt megvalósítását. Emellett azt is megjegyezte, hogy a Gazprom részt vehet majd a Nabucco kapacitásának felére kiírható nyilvános pályázaton is. (Dunai, 2010.)

11. „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita a nemzetközi térben (2009–2010)

A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vitában képviselt amerikai álláspont megváltozása ellenére 2009-ben tovább folytatódott az alternatív vezetékek körüli nemzetközi küzdelem. A tárgyalások érintettjei közé tartoztak: 1. a Nabucco számára potenciális forrás-országok, 2. a két vezeték tranzit- és célországai és 3. a beruházásokban érdekelt vállalatok és államok. Meg kell azonban jegyezni, hogy a két projekt érintettjei ekkor már nem elsősorban egymás ellenében vívtak küzdelmet, hanem számos más energiapolitikai projekttel és elképzeléssel szemben is.

11.1 Küzdelem a gázban gazdag országok kegyeiért

Türkmenisztán és a kínai befolyás

2009 tavaszán lendületet adhatott volna a Nabucco projektnek, hogy Türkmenisztán komoly konfliktusba keveredett Oroszországgal. Történt ugyanis, hogy a türkmén elnök március 24–25-i moszkvai tárgyalásain sem oldódtak meg a felek által korábban egyeztetett gázinfrastruktúra-fejlesztéssel kapcsolatos kérdések.⁴⁹⁴ Türkmenisztánnak nem tetszett, hogy a Gazprom számos korábbi vállalatát nem teljesítette, így nem kezdte meg a Kaszpi-tenger melletti gázvezeték felújítását és kapacitásának bővítését. Az orosz vállalatnak pedig elsősorban az nem felelt meg, hogy a

⁴⁹⁴ A kapcsolatokra nem hatott kedvezően az a 2008. augusztusi hír sem, mely szerint Berdimuhamedow a korábbi 30 milliárdos kínai gázexport megállapodás mellé további 10 milliárd köbméterrel növelte volna a Peking felé irányuló szállításokat. (Weiner, 2010, 175.)

türkmen elnök elzárkózott a tervezett Kelet-Nyugat⁴⁹⁵ és a Kaszpi-tenger menti vezeték összekötésétől, amivel Asgabat akadályozta Oroszországot a Dél-Jolotan mező forrásaihoz való hozzáféréseben. (HVG, 2009A.)⁴⁹⁶

Nem sokkal a márciusi türkmen-orsz találkozózt követően, április 8-ról 9-re virradó éjszaka tisztázatlan körülmények között gázvezeték-robbanás történt a türkmen-üzbég határ közelében a Közép-Ázsia-Központ-4 (SzAC-4) vezetéken, mely Türkmenisztánt kötötte össze Oroszországgal. Az eseményekért Asgabat Moszkvát tette felelőssé. A türkmenek szerint a robbanást túlnyomás okozta, ami azért következhetett be, mert a Gazprom bejelentés nélkül 90 százalékkal csökkentette a szerződés szerinti türkmen gáz átvételét. A szállítások drasztikus visszaesése miatt május végén teljesen leállt a tranzit Oroszország felé. Asgabat az incidens miatt nemzetközi vizsgálatot és kompenzációt követelt a helyreállítási munkálatokra.

Az események politikai és/vagy technológiai hátterének tisztázása nem célja a könyvnek. A tényekhez azonban hozzá tartozik, hogy a robbanás előtt a Gazprom ezer köbméterenként 310-315 dollárért vásárolta 2009-től a türkmenisztáni gázt. Ennek értelmében 2009-re akár 90 milliárdra is növekedhetett volna a leszállított gáz volumene a korábbi 40 milliárd köbméteres mennyiségről. Ezzel a konstrukcióval ugyan a világgazdasági válság kezdetéig Moszkva biztosítani tudta, hogy Türkmenisztán ne keressen alternatív vásárlókat, később azonban a gázár- és gázkereslet-csökkenése miatt az oroszok számára rendkívül előnytelenné vált az Asgabattal kötött szerződés. A vezetékrobbanás végső soron ahhoz vezetett, hogy oroszoknak – a türkmen szállítás hiányában – nem kellett kifizetnie a korábban reexportra szánt – kereslet hiányában nehezen eladható – gázt. Emellett újra lehetett tárgyalni Asgabattal a korábbi gázmegállapodást is.

⁴⁹⁵ Az új, nagyjából 1000 kilométeres vezetékét évi 30 milliárd köbméter szállítására tervezték. Célja a türkmen gázvezeték-hálózat kelet-nyugati összekapcsolása, valamint a külföldi export lehetőségek szélesítése. Az új infrastruktúra hivatott az ország keleti részén található Dél-Jolotan gázmező forrásait összekötni a Kaszpi-tenger térségével.

⁴⁹⁶ Miután a vita a felek között nem rendeződött Türkmenisztán nemzetközi pályázatot írt ki az előbbi gázvezeték építésére, amit végül türkmen vállalatok nyertek el. A 2 milliárd dolláros beruházást saját forrásokból kívánták biztosítani. Az építkezés 2010 júniusában kezdődött el és várhatóan 2015-ben fejeződik majd be.

2009. december 29-én több olyan megállapodás született, melyek értelmében külföldi cégek kezdhettek a Dél-Jolotan gázmezőn különböző munkálatokba. Ugyanakkor Türkmenisztán továbbra sem engedélyezte, hogy a felszínre hozott gázból a külföldiek is részesüljenek. Nekik csak a jóval kockázatosabb, tengeri gázmezőiből kínáltak fel termelési hányadot. A külföldi beruházók ún. szolgáltatási szerződések révén gázipari létesítményeket, például gázfeldolgozó üzemeket és kompresszor állomásokat építhetnek összesen 9,7 milliárd dollár értékben.

Türkmenisztán és Oroszország viszonyának megromlása komoly károkat is okozott a Gazpromnak és rajta keresztül Oroszországnak. A kialakult helyzet ugyanis lehetőséget kínált az Európai Unió tagállamai és energetikai vállalatai számára a türkmen gázforrások elérésére. 2009 áprilisában a Nabucco projektben is érdekelt német RWE hosszú távú együttműködési szándéknyilatkozatot írt alá Türkmenisztánnal.⁴⁹⁷ Bár az elfogadott dokumentum nem számított érdemi megállapodásnak, még kevésbé szerződésnek, azonban komoly áttörést jelentett a türkmen energia-kapcsolatok tekintetében. Felkínálta ugyanis annak a lehetőségét, hogy a Kaszpi-tenger keleti és nyugati partja között létrejöjjön az a vezetékinfrastruktúra, ami gázt juttathat majd a Nabuccóba is.

Az egyezmény aláírását az is megalapozta, hogy 2008 decemberében találkozott egymással Türkmenisztánban Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen, Abdullah Gül török és İlham Alijev azeri elnök. Az egyeztetésen egy Oroszországot elkerülő és Európába vezető energia-folyosó létrehozásáról esett szó. Ezzel úgy tűnt feloldhatóvá válhat az azeri-türkmen ellentét, mely blokkolta a Kaszpi-tengeren történő beruházásokat, így a két országot összekötő vezeték megvalósítását. Arról érkeztek a hírek, hogy a türkmen és az azeri vezetés egy széleskörű megállapodás keretében közösen kívánja diverzifikálni a Kaszpi térségből kifelé tartó energiahordozó szállításait. Emellett úgy tűnt, együtt kívánnak működni az energiahordozók feltárásában, a lelőhelyek fejlesztésében, valamint a szénhidrogének szállításában. „Országaink megfelelő energiaforrásokkal rendelkeznek. Megállapodtunk, hogy ki kell nyitnunk az ajtókat is, azaz készen vagyunk az export diverzifikálására”, mondta a korábban fagyos azeri-türkmen kapcsolatokat követően a türkmen elnök. (Energiainfó, 2008C.)

A 2008. decemberi találkozó kézzelfogható eredményének tűnt, hogy megalapították Londonban azt a bécsi székhelyű Caspian Energy Company Ltd-t (CEC), melynek 50-50 százalékos tulajdonosa a Nabuccóban régóta érdekelt OMV és az ahhoz később csatlakozó német RWE lett. A vállalat feladata lett volna, hogy feltárja azokat az átfogó infrastrukturális megoldásokat, melyek megteremthetik a Kaszpi térség földgázkészletei és Európa közötti kapcsolatot. Az RWE 2009 elején Bakuban is irodát nyitott, azzal a céllal, hogy a helyi együttműködések előmozdítása mellett előkészítse a Nabucco gázvezetéken szállítandó gáz beszerzését is. Ezzel az OMV után egy másik Nabuccóban érdekelt vállalat nyitott képviselőket Azerbajdzsánban.

Az Európai Unió elkötelezettségét mutatta egy transz-kaszpi vezeték létrehozásában, hogy a 2009 májusában megtartott EU-csúcson a tagállamok megegyeztek abban, hogy minél előbb létre kell hozni a Kaszpi Fejlesztési Társaságot (Caspian Development Corporation, CDC). Eszerint a szervezet feladata lenne ösztönözni a térség

⁴⁹⁷ A memorandum kilátásba helyezte a türkmenisztáni gáz közvetlenül Németországba történő szállítási lehetőségének vizsgálatát, valamint a német konszern bevonását a Kaszpi-tengeren lévő gázforrások feltárásába és kitermelésébe.

gázforrásainak megvásárlását. (Patkó, 2009.)⁴⁹⁸ Június elején magas szintű tárgyalásokra került sor Türkmenisztánnal Brüsszelben. A találkozó fókuszában a gáz-kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése és az EU importdiverzifikációs törekvéseinek előmozdítása állt. A felek azonban nem jutottak egyezségre, mivel nem értettek egyet a gázból származó költségvetési bevételek újraelosztásának átláthatóságában.⁴⁹⁹

A gázmegállapodások elmaradása ellenére Türkmenisztán folyamatosan lebegette a nyugati gázexportjának lehetőségét. 2009 júliusában Gurbanguly Berdimuhamedow türkmén elnök több ízben jelentette ki, hogy Türkmenisztán kész gázt szállítani akár a Nabuccóba is. Így 2009-ben több magas szintű tárgyalásra került sor a projektben érdekelt országokkal is.

Románia elnöki szinten egyeztetett Türkmenisztánnal az energiaszektoron belüli együttműködésekről. Ausztria esetében többször került sor ún. vegyes-bizottsági ülésekre, melyeken a türkmén fél felajánlotta az osztrák OMV-nek, hogy – a kölcsönös előnyök elve alapján – vegyenek részt a Kaszpi országban olaj- és gázipari szervizprojektek fejlesztésében, valamint a szénhidrogének feltárásában és termelésében. Augusztus végén bolgár-türkmén államfői találkozóra került sor Szófiában, ahol Georgi Parvanov bejelentette, hogy Bulgária kész legalább 2,5 milliárd köbméter földgázt vásárolni a Kaszpi országból. A türkmén államfő az ősszel török kollégájával is találkozott Antalyában. A találkozón a legfontosabb kérdések között volt az energiabiztonság ügye is. Július végén a türkmén elnök beszélt András herceggel, az Egyesült Királyság nemzetközi kereskedelemért és befektetési ügyeiért felelős különleges megbízottjával arról, hogy Türkmenisztán a briteknek is szállíthat gázt, amennyiben felépül a Nabucco gázvezeték. November 24–25. között a türkmén elnök Olaszországban is tárgyalt energiapiaci együttműködésről. A Silvio Berlusconi olasz miniszterelnökkel folytatott tárgyalásra nem sokkal azután került sor, hogy az olasz ENI felajánlotta segítségét az Indiába és Pakisztánba vezető exportvezeték létrehozásában.

Végül Brüsszel és Moszkva helyett Peking kötött meghatározó gázszerződést Türkmenisztánnal. Li Ke-csiang (Li Keqiang) kínai miniszterelnök-helyettes és Gurbanguly Berdimuhamedow türkmén elnök kormányközi keretmegállapodása értelmében a Kínai Állami Fejlesztési Bank 4,1 milliárd dollár hitelt adott kedvezményes feltételek mellett a Türkmengaz energetikai cégnek. A hitel célja a Déli-Jolotan gázmező feltárására vonatkozott. A megállapodás lehetőséget biztosított arra is,

⁴⁹⁸ Bayer Mihály a Nabucco előmozdítását segíteni kívánó eseti bizottság 2008. december 10-i ülésén a következőket fogalmazta a meg a CDC-vel kapcsolatban: „Az egyik nagyon fontos eleme lenne, hogy a türkmének például már azelőtt juthatnának valamifajta bevételhez, hogy elkezd csordogálni vagy mozogni a gáz. Ugyanis a CDC lehetőséget teremtene arra, hogy bizonyos infrastrukturális fejlesztési beruházásokat a CDC által generált pénzekből meg lehessen valósítani, tehát könnyebb legyen létrehozni azokat a türkmén, esetleg kazah kitermelési kapacitásokat, amelyek az Unió déli folyosón keresztül gázellátását, energiabiztonságát szolgálná.” (Bayer Mihály, 2008B.)

⁴⁹⁹ Ekkoriban Washington is tárgyalt volna Asgabattal, de a találkozó elmaradt. Hivatalos indok szerint Hillary Clintonnal amerikai külügyminiszter kisebb balesete hiúsította meg az egyeztetést.

hogy a 2009. december 14-én átadott vezetéken akár évi 40 milliárd köbméter gáz legyen szállítható.⁵⁰⁰

Türkmenisztán Oroszországot megkerülő stratégiai manőverei nagymértékben járultak hozzá ahhoz, hogy végül 2009. december 22-én Dmitrij Medvegyev orosz elnök egyezségre jutott Gurbanguly Berdimuhamedow türkmén elnökkel a Türkmenisztánból Oroszországba történő földgázszállítások felújításáról. 2010-ben a Gazprom által átvett földgáz mennyisége ugyan csökkent a 2003-as megállapodáshoz képest, de az ára nem változott. A felek a szállítások felújítása mellett újabb szándéknyilatkozatot írtak alá a Kaszpi-tenger mellett húzódó vezeték megépítéséről is. (Gazprom, 2009D.)

Azerbajdzsán

Moszkva komoly tárgyalásokba kezdett a Kaszpi térségben Azerbajdzsánnal is. Ennek elsőszámú oka, hogy Baku 2009-ben már évi 7,19 milliárd köbméter földgáz exportjára lett képes (BP, 2010.), ami az akkori becslések szerint 2015-re elérheti akár az évi 10 milliárd köbmétert is. (Sz. Bíró, 2008.) Az orosz politikai vezetés számára tehát egyáltalán nem volt lényegtelen kérdés, hogy az Azerbajdzsánban kitermelt gáz hol és milyen szállítási infrastruktúrán keresztül értékesül. Éppen ezért az egyeztetések középpontjában a kaukázusi ország gázforrásainak Oroszországon keresztüli exportja állt.

A Gazprom és az azeri állami tulajdonú energiavállalat, a State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR) között 2009. március 27-én született megállapodás arról, hogy Oroszország megvásárolná az azeri gázkészletek egy részét. (Gazprom, 2009A.) Erről április 18-án Dmitrij Medvegyev és İlham Alijev írt alá egy politikai egyezményt. Eszerint az azeri gázkészletek egy részét a jövőben Oroszországon keresztül szállítanák Európába.⁵⁰¹ Az azeri gázvásárlások ügyében a Gazprom május 15-én tett grandiózus bejelentést. Eszerint az orosz vállalat felvásárolná a Nabucco számára potenciális forrásokkal rendelkező Azerbajdzsán összes kitermelésre kerülő többletgázát. (Az orosz törekvés valóságtartalma ekkor komolyan megosztotta a nemzetközi energia szakértőket is.)⁵⁰²

⁵⁰⁰ 1833 kilométer hosszúságú vezeték az üzbég-türkmén határ közeli mezőkről Kazahsztán érintésével, kazah és üzbég források hozzáadásával juttat földgázt a kínai Xinjiang tartományba. A projekt keretében 2010-ben már 6 milliárd köbméter gázt szállítottak.

⁵⁰¹ Erre lehetőséget biztosított, hogy a két ország között kiépített infrastruktúra létezett még a szovjet időkben, mely évi 5 milliárd köbméter földgáz szállítását teszi lehetővé.

⁵⁰² Ariel Cohen a Heritage Foundation kutatója a The New York Times-ban sürgette az Obama vezette kormányzatot, hogy vegye külpolitikai prioritásai közé az Oroszországot elkerülő kaukázusi és közép-ázsiai energia tranzit fejlesztések támogatását. (Cohen, 2009.) Ezzel szemben Vladimir Socor az V. Európa-Oroszország fórumon a Kreml blöffjének nevezte a Déli Áramlat projektet. (Stier, 2009B.)

A Gazprom és a SOCAR közötti június 29-i újabb találkozót⁵⁰³ követően Alekszej Miller közleményben jelentette ki, hogy az orosz vállalat a Sah-Deniz mezők esetében elővásárlási jogot szerzett. Ennek értelmében az azeri mezőre jelentkező más potenciális vevőnek a Gazpromnál kedvezőbb ajánlatot kell tennie. (Gazprom, 2009B.) Néhány héttel a bejelentés után azonban a SOCAR vezetője cáfolta a Gazprom közleményét. Rovnag Abdullajev kijelentette, hogy egyetlen országnak sincsen elsőbbsége az azerbajdzsáni Sah-Deniz lelőhelyek gázára. (MTI, 2009C.)

Az orosz és az azeri vállalat a végleges gázszerződést végül október 14-én írta alá. (Gazprom, 2009C.) A három évre szóló megállapodás értelmében az orosz vállalat 2010-től legalább évi 0,5 milliárd köbméter azeri gázt importálhat, ami később növekedhet is.⁵⁰⁴ A SOCAR vállalta, hogy fél évre előre értesíti partnerét a következő időszakban küldendő mennyiségről. A földgáz a Sah Deniz I nevű, tengeri lelőhelyről érkezik Oroszországba. Ennek révén megnőtt az esélye annak, hogy a Dél-Oroszországba szállított orosz gáz felszabadulásával, az így kialakuló többlet Európában értékesülhessen akár a Déli Áramlat vezeték segítségével.

A Sah Deniz I. kapacitásainak lekötése miatt a Nabucco projekt résztvevői már csak a Sah Deniz II. projektben (SD II.) kitermelhető azeri gázforrásokra számíthattak.⁵⁰⁵ A mező nagyjából 1,2 ezer milliárd köbméter gázt rejthet. Az orosz-azeri megállapodás után azonban a korábbiakhoz képest kevésbé lelkes nyilatkozatok érkeztek Bakuból a Nabucco irányába.

A 2010. januári Davosi csúcson Ilham Alijev azeri elnök – bár támogatásáról biztosította a Nabuccót mégis – kiábrándítónak és komolytalannak nevezte a tervezett vezetékét. Elmondása szerint „nem lehet tudni, hogy ki vezeti, ki fogja össze és ki fogja finanszírozni”. Az azeri elnök szerint így viszont egyetlen lépéssel sem lehet közeledni a megvalósulás felé. Alijev szerint „az ügy túlságosan átpolitizálódott, elvégre ezzel Európa szeretné megszüntetni energiafüggőségét az oroszoktól. Ugyanakkor bizonytalanná vált azáltal, hogy a Nabucco-projekthez csatlakozott számos ország ugyancsak támogatja a Moszkva által szorgalmazott Déli Áramlatot.” (Kárpátfő, 2010A.)

Ezt tetézte, hogy az SD II-n a kitermelés is folyamatosan késett.⁵⁰⁶ További nehézséget jelentett, hogy a Sah Deniz II. forrásaira más alternatív vezetékprojektek is

igényt tartottak. Így például az ITGI és TAP is, mely projekteket az Európai Bizottság is támogatásáról biztosított.⁵⁰⁷

Egyéb lehetséges forrásországok

Türkmenisztán keleti nyitását és az azeri-orosz tárgyalásokat látva úgy tűnt, hogy a Nabucco forrásoldali problémájára elsősorban Irak kínálhat megoldást. Ebből a szempontból biztató jelnek számított a Mol és az OMV 2009. májusi 15-i észak-iraki beruházásának bejelentése az ún. Khor Mor mezőn. A két vállalat egyaránt 10-10 százalékos stratégiai részesedést vásárolt a közel-keleti ország kurdisztáni területein földgázt termelő Pearl Ltd.-ből.⁵⁰⁸

Problémát jelentett viszont, hogy az iraki központi és a kurd regionális kormányzat között nem volt egységes álláspont arról, hogy kinek a hatáskörébe tartozik az energiaexport ügye. 2009 szeptemberében Taner Yildiz, török energia miniszter a Nabucco szempontjából kedvező nyilatkozatot tett. Eszerint Törökország és Irak szándéknyilatkozatot készít elő arról, hogy utóbbi földgázt szállít majd a Nabucco gázvezetékbe. Nem sokkal ezután Reinhard Mitschek a NIC vezetője is erre utaló kijelentést tett. Elmondása szerint ugyanis a korábbi elképzelésektől eltérően nem azeri, hanem az iraki Kurdistanban kitermelt gázt táplálhatnak a vezetékbe.

A Nabucco potenciális forrás országai közé tartozott 2009–2010 fordulóján Egyiptom is. Az észak-afrikai ország nagyjából 2,8 trillió köbméter földgázkészlettel rendelkezik, melynek nagy része a Nílus deltavidékén és a sekélyebb földközi-tengeri vizekben található. Becslések szerint azonban a mélyebben fekvő rétegekben akár a feltételezett mennyiség kétszerese is megtalálható. Az észak-afrikai országból – a cseppfolyós szállítás mellett – a már meglévő Arab Gázvezetéken érkezhettek volna gáz Jordánián és Szírián keresztül Törökorszáig. A terv megvalósításához egy szírtörök hálózati összeköttetés megvalósítására és a meglévő évi nagyjából 1 milliárd köbméteres kapacitású infrastruktúra bővítésére lenne szükség.⁵⁰⁹

Egyiptommal elsősorban Magyarország törekedett komolyabb energiaügyi kapcsolatok kialakítására. Kóka János a Nabucco előmozdítására létrehozott bizottság

⁵⁰³ A dokumentumot Alekszej Miller, a Gazprom elnöke és Rovnag Abdullajev, az Azeri Állami Olajtársaság vezetője írta alá.

⁵⁰⁴ A január 1-jével induló gázszerződés révén végül 0,72 milliárd köbméter gázt szállítottak Azerbajdzsánból Oroszországba 2010-ben. (BP, 2011.)

⁵⁰⁵ A Sah Deniz II. projekt üzemeltetője ekkor 25,5-25,5 százalékos részesedéssel a brit BP és a norvég Statoil volt. 10 százalékot birtokolt az azeri SOCAR, a francia Total és a National Iranian Oil. Emellett a török TPAO is 9 százalékkal rendelkezett a projektben.

⁵⁰⁶ Az SD II-t eleinte 2013-ban tervezték megnyitni, később ez az időpont 2016-ra, majd 2017-re tolódott.

⁵⁰⁷ 2010 márciusában az új német energiaügyi biztos Günther Oettinger szerint a Nabucco gázvezeték ugyan változatlanul elsőbbséget élvez az Európai Unió energiapolitikájában, ám a közösség más hasonló projekteket is támogatna, így a fenti két elképzelést is. (MTI, 2010B.) A biztos emellett azt is megjegyezte, hogy az EB „nem áll a Déli Áramlat útjába, és támogatja is azzal a feltétellel, hogy eleget tesz a biztonságra vonatkozó műszaki feltételeknek”. (MTI, 2010B.)

⁵⁰⁸ Az OMV 350 millió dollárt fizetett a részvényekért. A Molnak pedig saját törzsrészvényeiből adott 3-3 százalékat az addigi tulajdonosoknak.

⁵⁰⁹ Az interkonnektor a szír belpolitikai helyzet és a török-szír konfliktus miatt jelenleg nincs napi-renden.

elnökeként 2009. október 30-án járt az észak-afrikai országban.⁵¹⁰ 2009 októberében Hoszni Mubarak egyiptomi elnök Budapesten járt, majd ezt viszonzva 2010. február 8-án Bajnai Gordon magyar miniszterelnököt is több napos látogatásra Kairóba invitálta. A tárgyalások alkalmával minden esetben hangsúlyosan került szóba a Nabucco ügye. Az egyiptomi-magyar kapcsolatok fejlesztése a II. Orbán-kormány idején is folytatódott, azonban az arab tavasz kezdetével az észak-afrikai ország érdemben kikerült a projekt látóköréből.⁵¹¹

11.2 Küzdelem a „kapuőr” Törökország kegyeiért

A Nabucco és a Déli Áramlat szempontjából egyaránt kulcsszereplőnek mutatkozott Törökország. Ez elsősorban a kisázsiai ország földrajzi elhelyezkedésének tudható be. Ankara felismerve tranzitszerepéből fakadó lehetőségeit hosszú ideig lebegtetette az alternatív vezeték projektekben való részvételi szándékát.⁵¹² Törökországnak egyszerre több olyan motivációja is volt, melyek miatt élénk érdeklődést mutatott a legkülönbözőbb vezetékprojektek iránt.

A világgazdasági válság ellenére Ankara gyors ütemű gazdasági fejlődést produkált. Mindez rendkívüli energiaszükséglettel párosult. Törökország 10 év alatt majdnem megnégyszerezte gázimportját. Csak 2006-ról 2007-re 15 százalékkal növekedett a behozatala a fosszilis tüzelőanyagból, ami a későbbiekben tovább nőtt. Bayer Mihály Nabucco-nagykövet úgy látta, hogy „a törökök azt szeretnék, ha a Nabucco a saját gázellátásukat is szolgálná, ami azonban az uniós felek szerint már a vezeték gazdaságosságának rovására menne”. (Hírszerző, 2008.) Ankara ugyanis – a tervezett ITGI-hez hasonlóan – a Nabucco esetében is igényt tartott a teljes kapacitás évi 15 százalékanak lekötésére, amit ráadásul kedvezményes áron, tranzitdíj fizetése nélkül akart átvenni.

Törökország sokáig – Ukrajnához hasonlóan – komoly „kapuőr” szerepet is szeretett volna szerezni Ázsia és Európa között. Ankara nem elégedett meg a rá testáltni kívánt tranzit szereppel, hanem elosztó központtá válva közvetítő kereskedőként

akart volna részt venni a projektekben. Eszerint olcsón felvásárolta volna keleti határain a földgázt és eladta volna a jól fizető nyugati piacokon. (Deák, 2007A, 131.)

Ankara komoly zsarolópotenciált is látott az alternatív vezetékprojektekben. Ennek megfelelően Törökország a Nabucco projekt előmozdításáért cserébe eleinte saját EU csatlakozásának felgyorsítását kívánata előmozdítani. A kisázsiai ország törekvései összeegyeztethetetlenek voltak a projektben részt vevő többi szereplő számára. Éppen ezért sokáig nem volt áttörés a vezetékek törökországi szakaszát illetően, így késett a kormányközi egyezmény aláírása a Nabucco esetében és vele az open season (kapacitás lekötés) kiírása is.⁵¹³

2009. május 8-án a cseh EU-elnökség Prágában rendezett nemzetközi konferenciát az európai és a közép-ázsiai országok részvételével „A Déli folyosó – új selyemút” címmel. A csúcson megvitatták Európa ázsiai gázimportjának lehetséges módjait, részben az orosz szállítástól való erős függés csökkentése érdekében. Az esemény egyetlen ugyanakkor nem elhanyagolható eredményeként Abdullah Gül török elnök aláírta azt a nyilatkozatot, melynek értelmében – úgy tűnt – lezárulhatnak a Nabucco kormányközi megállapodásához vezető tárgyalások.⁵¹⁴

A prágai konferencia zárónyilatkozatát a potenciális földgázforrás-országok közül Azerbajdzsán és Egyiptom írta alá; A Kaszpi tenger keleti partvidékén elhelyezkedő gázforrásokban gazdag országok, így Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán nem. A találkozóra az iraki vezetés ezúttal nem küldött képviselőket. A török államfő a kormányközi szerződés aláírásának feltételeként ismét Ankara uniós csatlakozásának előmozdítását nevezte meg, egészen pontosan az energiafejlesztésről szóló egyeztetések megkezdését.

Moszkva látva Ankara fokozódó elköteleződését a Nabucco mellett – nem sokkal a projektet segítő kormányközi szerződés aláírása előtt – ajánlatot tett a Törökországnak a Déli Áramlatban való részvételre. Ennek értelmében a vezeték Fekete-tenger alatti szakasza a korábbi tervektől eltérően délebbre, a török tenger alatti talapzaton haladna át. Talán az orosz ajánlat is hozzájárult ahhoz, hogy Ankara még egy nappal a kormányközi szerződés aláírása előtt is ragaszkodott a vezetéken szállítandó gáz 15 százalékanak megtartásához és továbbra sem zárta ki azt, hogy a későbbiekben Oroszország is csatlakozzon a projekthez. (Energiainfó, 2009F.)

⁵¹⁰ Kóka 5 napos látogatása alkalmával találkozott Szameh Fahmi olajügyi miniszterrel, Abu el-Encinnel, az egyiptomi törvényhozás alsóházának ipari és energetikai bizottságának elnökével és Galal Ghorabbal, a felsőház ipari, energetikai és szállítási bizottságának alelnökével. Emellett felkereste Egyiptom vezető gázvállalatát, az EGAS-t, ahol a Mollal és a Nabuccóval kapcsolatos együttműködési lehetőségekről egyeztetett.

⁵¹¹ Orbán Viktor az EU soros elnökeként az egyiptomi megmozdulások napján látogatott Kairóba. Ezzel a magyar kormányfő volt az utolsó európai vezető, akit a zavargások előtt fogadott Hoszni Mubarak egykori egyiptomi államfő. (Szabó, 2011.)

⁵¹² A Nabucco esetében annyi előrelépés azonban történt, hogy 2008 márciusában az Európai Bizottság meg tudott állapodni a török kormánnyal arról, hogy a vezeték kiindulópontja az Ankara melletti Ahiboz lehet. (HVG, 2008.)

⁵¹³ Mindezen Gyurcsány Ferenc 2008. november végi törökországi látogatása sem tudott érdemben változtatni. A törökökkel való megegyezés körüli nehézségeket jelezte a német Manager Magazin értesülése. Eszerint az Északi Áramlat mintájára – ahol Gerhard Schröder egykori kancellár a projekt vezetője – a Nabucco is német politikust keres lobbistának és PR-tanácsadónak Joschka Fischer személyében. (Student, 2009.) Az egykori zöldpárti politikus köztudottan jó viszonyt ápol Ankarával és nyíltan kiáll a közel-keleti ország EU integrációja mellett.

⁵¹⁴ Ez alapján Törökország kifejezte elkötelezettségét amellett, hogy a Nabuccóról szóló államközi megállapodást 2009. június végén Ankarában aláírja.

Végül 2009. július 13-án Törökországgal együtt aláírták a Nabucco gázvezeték építésével kapcsolatos kormányközi megállapodást. Így megszületett az első olyan megállapodás, amely az uniós határokon túlnyúlóan teremtett egységes gázszállítási szabályokat.⁵¹⁵ Az ankarai megállapodás ugyan nem foglalkozott a gázkereskedelemmel és az ármeghatározás kérdésével, ugyanakkor a Nabucco projektben érintett öt ország komoly lépést tett a vezeték megvalósítása érdekében azzal, hogy az alternatív gázvezeték megkapott minden olyan kormánygaranciát, ami nélkülözhetetlen a szállítókvaló tárgyaláshoz és a végső befektetői döntés meghozatalához.

A szerződés az aláíró államok ratifikációja után lépett életbe. A folyamatban Magyarország élen járt, mivel 2009. október 19-én az országgyűlés elsőként tette meg ezt a lépést. Törökország utolsóként – 2010. március 4-én – ratifikálta a szerződést.

A megállapodással magyar javaslatra létrehozták a Nabucco Bizottságot a beruházás segítésére és ellenőrzésére. A bizottságba a megállapodást aláíró kormányok egy-egy képviselőt delegáltak. Megfigyelői státussal részt vehetett az új intézmény munkájában a német kormány, az EB, az EBRD, az EIB, és a Nemzetközi Nabucco Társaság is.

A Nabuccót Brüsszel is kedvezményben részesítette azzal, hogy a tervezett kapacitásának felét 25 évre mentesítette az Unió harmadik feles hozzáférési előírása alól.⁵¹⁶ Emellett a Bizottság döntött a korábban meghatározott 200 millió eurós központi támogatásáról.⁵¹⁷ Az elképzelések szerint a bankok részéről az EIB a költségek 25 százalékát, az EBRD pedig egymilliárd eurót hitelezne meg a projekt számára. (Népszabadság, 2009B.)

A kormányközi szerződés után Törökország szerepe továbbra is meghatározó maradt a Déli Áramlat esetében is. Vlagyimir Putyin 2009. augusztus 6-án egy éven belül már negyedszer is találkozott Recep Tayyip Erdogan török kormányfővel az orosz ihletésű projekt előmozdításáról.⁵¹⁸ A nyári orosz-török egyezség értelmében Ankara hozzájárult ahhoz, hogy Oroszország megkezdje az előzetes kutatómunkákat a vezeték Törökországhoz tartozó felségvizein.

A Déli Áramlat fekete-tengeri engedélyért cserébe ekkor az orosz fél biztosítani szándékozott Ankarát a Samsun-Ceyhan vezeték kőolajellátásáról. Ezzel kapcsolatban a felek közös

⁵¹⁵ A kormányközi szerződés az összes vonatkozó uniós szabályt figyelembe vette és összehangolta a török jogrenddel. A dokumentum tehát megkönnyítette a Nabucco kapacitásának kihasználását azzal, hogy a szállítani kívánó vállalatoknak egyetlen szerződést kellett csak megkötniük és egyetlen tranzitköltséggel kellett számolniuk.

⁵¹⁶ Eszerint a vezeték kapacitásának 50 százalékáról ez idő alatt a beruházók határozhatnak, másik felére pedig tendert írnak majd ki.

⁵¹⁷ A támogatást a beruházók 2010 végéig hívhatták le.

⁵¹⁸ Az orosz-török miniszterelnöki találkozón ezúttal részt vett Silvio Berlusconi olasz kormányfő is.

munkacsoportot is létrehozta. A Samsun-Ceyhan vezeték Törökország Fekete-tengeri és Földközi-tengeri partvidékét köti össze. Az infrastruktúra kiépítésének terve az 1990-es évek elején merült fel. Az építkezés 2007-ben kezdődött el, amit olaj hiányában felfüggesztettek. Az üzemeltető társaság fő részvényesei a török Calik Group, az olasz ENI, kisebbségi tulajdonos az Indian Oil. A vezeték tervezett kapacitása évi 50 millió tonna, ami 70 millióra bővíthető.

A megbeszéléseket követően a török fél a Déli Áramlat projekthez való csatlakozás orosz javaslatát is megfontolásra érdemesnek találta. (Népszabadság, 2009C.)

2009. október 19-én a sajtóban már arról írtak, hogy Taner Yildiz török gazdasági miniszter átadta Milánóban a Déli Áramlat törökországi építéséhez szükséges összes engedélyt a Samsun-Ceyhan kőolajvezeték megépítéséért cserébe. (MTI, 2009E.) Ennek ellenére a török hatóságok sokáig késlekedtek a dokumentumok kiadásával. 2010. január 13-án Moszkvában, június 8-án pedig Isztambulban került sor újabb orosz-török találkozókra, melyek a nyilvánosság számára kevés konkrétummal zárultak. Annyit lehetett tudni, hogy a török félnek a végleges építési engedélyt legkésőbb 2010 végéig kell megadnia a Déli Áramlat számára. Ez azonban nem történt meg. Az újabb határidő 2011 novemberére csúszott.

A Nabucco szempontjából fontos kérdésnek számított, hogy Azerbajdzsán és Törökország meg tud-e egyezni a két ország közötti gáztranzit ügyében. Az ezzel kapcsolatos vita ugyan a tarifákról folyt, valójában a megegyezést a török-örmény viszony rendezési kísérlete nehezítette.⁵¹⁹ Ankara a Bakuval való egyeztetésekkel egy időben ugyanis rendezte kapcsolatait Örményországgal.

A gázszerződés ügyében Ankara és Baku ellentétes tartalmú nyilatkozatokat tett 2009 őszén. Míg Taner Yildiz török energia miniszter bejelentette, hogy hamarosan megszülethet az azeri gáz szállításáról szóló megállapodás, addig az azeriek elfogadhatatlannak tartották a tranzit törökök által ajánlott feltételei. Októberben Alijev elnök burkoltan azt is megfogalmazta, hogy amennyiben nem sikerül megállapodni, akkor Baku más útvonalat keres európai exportjához. Mindez a Nabucco szempontjából nem tűnt kedvező fejleménynek.

Végül a Jerevával való békülésből nem lett semmi, mivel 2010. januárban az örmény alkotmánybíróság olyan feltételekhez kötötte a két ország szerződésének ratifikálását, amit a törökök nem fogadhattak el. Ennek is köszönhető, hogy végül 2010. április 27-én a török energiaügyi miniszter bejelentette, hogy sikerült a török BOTAS-nak és az azeri SOCAR-nak megegyeznie minden részletkérdésben – így az árról is – a földgáz szállításának feltételeit illetően. Az erről szóló megállapodást végül csak 2011-ben írták alá.

⁵¹⁹ Baku és Jereván között állandó konfliktust jelent a Nagorno-Karabah hegység hovatartozása. Robert M. Cutler szerint a török-örmény közeledés mozgatórugóit nem Moszkvában kell keresni. Eszerint a békéltetés az amerikai kormányzat „félresiklott kísérlete” volt, amit elsősorban az örmény diaszpóra erőltetett a demokrata adminisztrációra. (Magyari, 2010.)

11.3 Küzdelem Kelet-Közép-Európáért

Az orosz politikai vezetés és a Gazprom – észlelve a velük szembeni nemzetközi bizalomvesztést és az alternatív gázprojekteket sürgető kelet-közép-európai hango-
kat – igyekezett lendületben tartani a Déli Áramlatot. 2010 januárjában az orosz vállalat új egységet hozott létre a projekt irányítására. Az osztály feladata lett a projekt mérnöki és építési munkáinak koordinálása,⁵²⁰ a Déli Áramlatot kiszolgáló oroszországi gázvezeték hálózat kibővítése, a vezeték tenger alatti részének lefektetése és a már meglévő gázszállító létesítmények kibővítésére és újabbak építése a projektben érintett országokban.

2009. május 15-én az orosz ihletésű projektben résztvevő négy vállalattal született újabb megegyezés. A Gazprom elsőként az olasz ENI-vel kívánta rendezni a Déli Áramlattal kapcsolatban fennálló rendezetlen problémáit.

A Reuters olasz kormányzati forrásokra hivatkozva arról értesült, hogy továbbra is kérdésesnek számított, hogy mi lesz az ENI szerepe a Déli Áramlat projektben. Annyi volt ugyanis biztos, hogy a Gazprommal együtt 50-50 százalékos tulajdonosa annak a konzorciumnak, amely a projekt megvalósíthatósági tanulmányaért felel. A hírügynökség szerint az olasz vállalat maga szeretne kereskedni a vezeték által szállítandó gázzal azokban az országokban, amelyeken az áthalad. Ezzel szemben a Gazprom csak a vezeték üzemeltetésére és az olaszországi tranzitra adna lehetőséget. A hírügynökség szerint nézeteltérést jelentett a felek között, hogy az ENI részt kívánt venni a projekt második szakaszában is a Gazprom eredeti szándéka ellenére. (Energiainfó, 2009E.)

Jelezve a felek közötti ellentéteket az olasz vállalat vezetője Paolo Scaroni 2009 tavaszán arra tett javaslatot, hogy a tervezett vezetéket össze kellene kapcsolni a Nabuccóval.⁵²¹ A feszültségek mérséklése érdekében május 15-én Putyin Szocsiban fogadta Silvio Berlusconi.⁵²² Ugyanekkor a Gazprom részéről Alekszej Miller második kiegészítést írt alá a Déli Áramlat vezeték létrehozásáról az ENI vezetőjével. Ennek értelmében a vezeték Fekete-tenger alatti szakaszának kapacitását 63 milliárd köbméterre növelnék. (Gazprom, 2009E.)⁵²³

A Gazprom az olaszokkal való megegyezés mellett szerződéseket kötött a Bolgár Energia Holdinggal, a DESFA-val, és a NIS-sel. Ennek értelmében a Déli Áramlat

⁵²⁰ Az osztályt Leonyid Csugunov felügyeli, aki közvetlenül Alekszej Millernek tartozik beszámolóval. Csugunov 1956-ban született Grozjinban és az ottani Olajintézetben tanult, ahol mérnöki PhD fokozatot szerzett. Dolgozott a Nagyimgazpromnál, ahol 1998-ban a cég általános igazgatója lett. Csugunov 1998–2009 között a Jamalgazinvest vezetője volt.

⁵²¹ Gereben Ágnes szerint ekkoriban a „Nametkin utcai Gazprom központban suttogni kezdtek, hogy Scaroni távozásáig a Déli Áramlatból nem lesz semmi. Ekkoriban felmerült a projekt befagyasztásának lehetősége.” (Gereben, 2010B.)

⁵²² A találkozót követően az olasz kormányfő határozottan kiállt a projekt megvalósítása mellett.

⁵²³ Ekkor a kereskedés módjáról is megegyeztek a felek, de ennek tartalma nem került nyilvánosságra.

vezeték Bulgária, Görögország és Szerbia területén haladna át. A beruházás előkészítésére mindhárom országban megalapítanának egy-egy vegyesvállalatot. Ezek egyik tagja a Gazprom, a másik pedig a helyi érintett társaság lenne. A dokumentumok alapján a szerbiai cégben a Gazprom 51, a másik kettőben 50 százalékos részesedést szerezhet.

A megállapodások értelmében a konzorciumok feladata a megvalósíthatósági tanulmányok elkészítése lesz. Az aláírt dokumentumok értelmében a cégek felelnek majd az előkészületek szervezési, jogi és technikai részleteiért, valamint a vezeték adott országbeli szakaszának későbbi üzemeltetéséért is. (Gazprom, 2009F, 2009G, 2009H.)⁵²⁴ Miller a megállapodásokat követően elmondta, hogy a Déli Áramlatban részt vevő államokkal úgy döntöttek, hogy a vezetéket legkésőbb 2015. december 31-ig üzembe kívánják helyezni.

11.3.1 Bolgár vs. román szakasz

A Déli Áramlat projekt előmozdítása szempontjából az egyik legnehezebb partnernek Bulgária bizonyult. Szófiával a tárgyalások csak lassan haladtak előre. A legfőbb nézeteltérés abban állt, hogy az oroszok a vezetékprojekt bolgár szakaszán a tranzit esetében a meglévő vezetékrendszert szerették volna használni. Ebbe a bolgárok azonban nem voltak hajlandók beleegyezni. Talán nem véletlen, hogy a bolgár-orosz közeledés megtorpanásakor időről-időre jelentek meg olyan nem hivatalosan sajtótárgyalások miszerint Bulgária helyett Románia vehet részt a Déli Áramlat projektben. (Energiainfó, 2008B.)

2009. április végén Putyin Szergej Sztanisev bolgár kormányfővel találkozott. A kétnapos tárgyalást követően úgy tűnt a tárgyalások kimozdulhatnak a holtpontról. Az orosz miniszterelnök ugyanis kijelentette, hogy eltekintenek a korábbi kérésüktől. Nem sokkal azonban a május 15-i Déli Áramlat megállapodások után Oroszországnak ismét gondjai támadtak Bulgáriával.

A 2009. júliusi bolgár választásokat megnyerő jobbközép GERB párt ugyanis a gázvezetékéről szóló szerződés felülvizsgálatát kezdeményezte. Bojko Boriszov a párt vezére még beiktatása előtt jelentette be, hogy szeretné áttekinteni az elődei által kötött nagy energia projektekről szóló szerződéseket. Az ország pénzügyi helyzetének romlására hivatkozva a leendő kormányfő levélben követelte a távozó bolgár energiaügyi minisztertől, hogy vezessenek be moratóriumot számos a bolgár vezetés által kötött energiaügyletre, így a Déli Áramlat projektekre is. Mindez ismételtén felve tette Szófia kihagyását a projektből.

Bulgária Gazprommal szembeni zsarolópotenciálját nagymértékben csökkentette azonban a Déli Áramlat szerbiai konzorciumának közelgő megszületése. Az orosz-

⁵²⁴ Az erről szóló végleges görög szerződést 2010. június 7-én írták alá. (Gazprom, 2010A.)

szerb közös vállalat ugyanis nem kizárólag Románia, hanem akár Törökország irányából is elkerülhetővé tehetné Bulgáriát. Így Traicso Trajkov bolgár energiaügyi miniszter augusztus eleji bejelentés alapján ismét úgy tűnt, hogy Bulgária nem kíván a Déli Áramlat elé akadályokat állítani. Mindezt Bojko Boriszov miniszterelnök is megerősítette.⁵²⁵

2010. február 16-án – vagyis nem sokkal a Nabucco kormányközi szerződésének bolgár törvényhozás általi ratifikációja, február 3-a után – Alekszej Miller váratlan látogatást tett Szófiában. A találkozón újabb konfrontációra került sor a Déli Áramlat ügyében. A bolgár gazdasági miniszter ugyanis magasabb tranzitdíjat kért a Bulgárián áthaladó orosz gázért, emellett követelte, hogy iktassák ki a közvetítőket az orosz gáz bulgáriai kereskedelméből. (MTI, 2010A.) Nem sokkal a találkozó után ismét felmerült Bukarest csatlakozása a Déli Áramlathoz.⁵²⁶ Ráadásul április 13-án Románia szándéknyilatkozatot is aláírt a projekthez való csatlakozásról.

A román-orosz „gázkapcsolatok” felélénkítése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy 2010. július 6-i bolgár-orosz találkozón megegyeztek a Déli Áramlat gázvezeték Bulgárián áthaladó szakaszának tulajdonlásáról. Bojko Boriszov bolgár kormányfő és Viktor Zubkov orosz kormányfő-helyettes a találkozó alkalmával egyaránt hangsúlyozta, hogy jelenleg nincs rendezetlen kérdés Bulgária és Oroszország között a Déli Áramlattal kapcsolatban. A felek kijelentették, hogy a két ország megvalósíthatósági tanulmányt készített a vezetékről és rögzíti a munkálatok menetrendjét. (MTI, 2010E.)

Ekkor a tárgyalások egyik fő témája már a Bulgária által fizetendő gázár mértéke, illetve a gáz elszámolásának esetleges megváltoztatása lehetett, amit a bolgárok a Déli Áramlattal egy csomagban kezeltek. Ezt jelezte, hogy július közepén, amikor az orosz és a bolgár energiaügyi miniszter Szófiában aláírták a Déli Áramlat munkálatainak menetrendjéről szóló szerződést, azt is bejelentették, hogy a tárgyalásokon Bulgária alacsonyabb árat alkudott ki az orosz gázimportra. (MTI, 2010F.) Bár ekkor már tudható volt, hogy Oroszország megegyezésre jut Bulgáriával az orosz-bolgár vegyesvállalat megalapításáról, azonban a jövőbeli tranzitdíj tárgyalások miatt a Moszkva fenn kívánta tartani a nyomást Szófián.

2010. október 13-án román-orosz megegyezésről szóltak a hírek. A Gazprom ugyanis szándéknyilatkozatot írt alá a román Transgaz S.A. vállalattal a Déli Áramlat esetleges romániai szakaszának műszaki-gazdaságossági számításainak elvégzé-

⁵²⁵ Nyár végére ugyanis a kormányfő már egészen másként látta a gáz projektek körüli helyzetet: „Mindkét vezeték jó Bulgáriának, bár azt hiszem, a Déli Áramlat kicsit hamarabb fog megépülni, éppen ezért is szeretnénk részt venni a vállalkozásban.” – jelentette ki Boriszov. (Energiainfó, 2009G.)

⁵²⁶ A Gazprom 2010. február 18-i közleménye szerint a romániai Transgaz is megerősítette, hogy érdekli a Déli Áramlat projekt. Adriean Videanu román gazdasági miniszter szerint egyenesen a Gazprom ajánlotta fel Bukarestnek a csatlakozás lehetőségét. (Reuters, 2010.)

séről. A munka elvégzésére a felek közös munkacsoportot is létre kívántak hozni. Kedvező eredmények esetén a két vállalat javaslatot tehet a Déli Áramlat vezeték építésében való együttműködést rögzítő, kétoldalú kormányközi megállapodás jövő év első negyedében történő aláírására. (Gazprom, 2010C.)

Végül Putyinnak 2010. november 13-án sikerült megszereznie a bolgár vezetés beleegyezését a gázvezeték megvalósításáért felelős cég létrehozásába. Az 50-50 százalékos tulajdonosi hányadú konzorcium alapítói szerződését Alekszej Miller és Maja Hrisztov a Bolgár Energetikai Holding vezérigazgatója írta alá. (Gazprom, 2010D.) Az aláírás alkalmával Bojko Boriszov bolgár miniszterelnök a korábbi konfliktus feledtetésére egy bolgár pásztorkutyakölyköt is ajándékozott Putyinnak.

11.3.2 Szerb-horvát-szlovén vs. szerb-magyar-szlovén vs. szerb-magyar-osztrák szakasz

2009-ben a Déli Áramlat magyarországi előkészületei nem haladtak a korábbi terveknek megfelelően. A vezetékszakaszért felelő vegyesvállalat annak ellenére sem jött létre, hogy a közös cég létrehozásának szándékát tartalmazó dokumentumban rögzített határidők már régen lejártak. Eközben a Népszabadság értesülése szerint a Gazprom a Déli Áramlat magyarországi szakaszért felelő konzorciumban „különböző alegységek” kialakításával igyekezett a tényleges irányítást megszerezni. Emellett a székhely és az alaptőke nagyságában is ütközött a magyar és az orosz fél. Emiatt a korábban biztosnak látszó 2009 nyaráról novemberére, majd 2010-re csúszott a cégalapítás lehetősége. (Marnitz, 2009B.)⁵²⁷

A Déli Áramlat szempontjából előrelépés 2009. október 20-án történt, amikor megszületett a szerb szakasz építéséről az előzetes megállapodás a Gazprom és a NIS között.⁵²⁸ Dusan Bajatovic a NIS vezetője az aláírást követően bejelentette, hogy a korábbi tervektől eltérően évente akár 36-41 milliárd köbméter földgáz haladhat át a Déli Áramlat szerbiai szakaszán. Végül a szerb szakaszért felelős vegyesvállalat létrehozásáról szóló szerződést 2009. november 17-én írták alá. (Gazprom, 2009J.) A vállalatban a korábbi megállapodásoknak megfelelően a Gazpromnak 51, míg a NIS-nek 49 százalékos részesedése lett.

⁵²⁷ Hasonlóan lassan haladt a Sep. Co. tervtanulmánya is, melynek elkészítése szintén kifutott a szerződésben rögzített határidőből. A Mol és a Gazprom közös cége állítólag ekkorra csak egy „előtanulmányt” készített el, de a tényleges tervre orosz kérésre zárt pályázatot hirdetett, ami végül különböző érdekütközések miatt halasztásra került. (Marnitz, 2009B.)

⁵²⁸ Az erről szóló dokumentumot Alekszej Miller és Dusan Bajatovic írta alá. A Déli Áramlathoz hasonló megállapodás mellett társaságot alapítottak egy 450 millió köbméteres szerbiai gáz-tároló létesítésére is. (Gazprom, 2009I.) A vegyesvállalatot 2010 februárjában jegyezték be. Végül a törzsudvarnoki (Banatski Dvor) létesítményt 2011 októberében állították üzembe.

Nagyjából ugyanekkor 2009. november 14-én Szlovénia kormányközi együttműködési megállapodást kötött Oroszországgal a Déli Áramlatban való részvételtől.⁵²⁹ (Energiainfó, 2009H.) Mindez ismét felvetette Ausztria kimaradását az alternatív vezetékprojektből. Legalábbis erre utalt Putyin Moszkva közelében lévő, novo-ogarjovói rezidenciáján a szlovénokkal kötött egyezmény aláírásakor. Az orosz miniszterelnök szerint ugyanis a megállapodással megszületett a Déli Áramlat megvalósításához szükséges összes aláírás európai partnereivel. Ezt úgy is lehetett értelmezni, hogy a vezeték szerb-magyar-szlovén vonalon haladva elkerüli Ausztriát.

Bécs mellett Budapest számára is rejtett azonban kockázatot a Ljubljánával való kormányközi megállapodás. Különösen amiatt, hogy Ivo Szanander horvát miniszterelnök 2009 közepi lemondását követően Horvátország érdeklődése is felélénkült a Déli Áramlat iránt.⁵³⁰ Horvátország csatlakozási szándékával lehetőség nyílt Moszkva számára egy alternatív szerb-horvát-szlovén gázvezeték vonal létrehozására is a szerb-magyar-osztrák vonal mellett vagy azzal szemben.⁵³¹

Végül az előrehaladó nyugat-balkáni orosz tárgyalásoknak köszönhetően a Gazprom és az MFB – gyakorlatilag az utolsó pillanatban,⁵³² – 2010. január 29-én írta alá a Déli Áramlat Magyarország Zrt.-t alapító dokumentumait a magyar-orosz Gazdasági Együttműködési Kormányközi Bizottság ülésén Budapesten.

Ezt megelőzően a felek január 12-én írták alá a vegyesvállalat létrehozásáról szóló nyilatkozatot. A Wikileaks egyik január 21-i irata szerint január 14-én Eleni Tsakopoulos Kounalakis budapesti amerikai nagykövet találkozott Bajnai Gordonnal. A távirat szerint a magyar miniszterelnök azt mondta, hogy a „projektet sokkal elővigyázatosabban és átláthatóbban folytatná, mint elődje”. A megbeszélésen a dokumentum szerint Bajnai azzal magyarázta a Déli Áramlat szerződés január végére történő elhalasztását, hogy jobban meg tudja érteni „az egész orosz pozíciót”. Bajnai szerint a Gazprom erősíteni akarja a befolyását a Nyugat-Balkánon, és emiatt megtörténhet, hogy a Déli Áramlat elkerüli Magyarországot. (Origo, 2011B.)

A szerződés azonban még nem jelentett garanciát arra, hogy a magyar szakasz meg is valósul, mivel arról a Gazprom csak 2011-ben ígért végleges befektetői döntést,

ami aztán tovább csúszott.⁵³³

Budapest aggodalmait tovább növelte, hogy 2010. március 2-án Horvátország is csatlakozott a Déli Áramlathoz.⁵³⁴ A kormányközi szerződés értelmében a Déli Áramlat horvát szakaszának építésére egy 50-50 százalékos orosz-horvát tulajdonú vegyesvállalatot hoznának létre. Az oroszok ugyan nem hivatalosan, de többségi tulajdont akartak a horvátországi projektcégben, emellett szeretnék volna elérni, hogy Zágráb eltekintsen a Krk szigetére tervezett LNG-terminál megépítésétől. (Szilágyi, 2011, 7.)

Nem sokkal az orosz-horvát kormányközi megállapodást követően arról lehetett hallani, hogy esetleg a Boszniai Szerb Köztársaság is csatlakozna a Déli Áramlat vezetékprojekthez egy 480 kilométer hosszú észak-boszniai leágazással, mely kapcsolatban lehetne a tervezett horvát szakasszal. Milorad Dodik miniszterelnök háromnapos moszkvai útja után március elején már biztosnak mondta a Bosznia csatlakozását a vezetékhez. (Energiainfó, 2010.) A bejelentés vitákat indukált Bosznia-Hercegovina Bosznia Szerb Köztársasága és a Muszlim-Horvát Föderációja között. 2010 augusztusában viszont a boszniai gázszolgáltató már a Nabuccóhoz való csatlakozásról egyeztetett a gázvezetéktervben résztvevő török BOTAS céggel. (MTI, 2010G.)

A Szlovéniával és Horvátországgal lezajló eredményes orosz tárgyalások is hozzájárultak ahhoz, hogy 2010. április 24-én Ausztriával is megszületett a Déli Áramlat létrehozásáról szóló kormányközi megállapodás.⁵³⁵ Ennek értelmében megnyílt a lehetősége egy paritásos alapon működő közös ausztriai konzorcium létrehozására, mely egy minimum évi 5-10 milliárd köbméteres gázvezeték szakaszért felelne. A felek közötti közös sajtókonferencián Putyin élesen bírálta a Nabuccót. Az orosz kormányfő szerint ugyanis „értelmetlen és veszélyes szállítási szerződések nélkül gázvezeték építeni”. Werner Faymann osztrák kancellár viszont továbbra sem látott „érdekkonfliktust” a két vezeték között. (MTI, 2010C.)

11.4 Küzdelem a nyugati partnerekért

A Gazprom amellett, hogy igyekezett megnyerni – és így egymás ellen is kijátszani – az alternatív gázberuházásokban érdekelt délkelet-európai érintetteket, törekedett minél több nyugat-európai energiavállalatot is megnyerni a projektnek. Ennek révén Moszkva egyrészt komoly tőkebevonásra számított másrészt bízott a projektek nyu-

⁵²⁹ A megállapodást Vlagyimir Putyin orosz és Borut Pahor szlovén miniszterelnök, valamint Szergej Smatko orosz energia és Matej Lahovnik szlovén gazdasági miniszter írták alá.

⁵³⁰ A nyugat-balkáni ország sokáig visszautasította a vezetékekkel kapcsolatos orosz közeledést és inkább a Krk szigeten létrehozandó LNG terminál építését szorgalmazta.

⁵³¹ Az osztrákok hezitálása miatt a magyar-osztrák irány mellett szóltak ekkor elsősorban a két szakasz eltérő domborzati viszonyai. A Dinári-hegységen keresztül ugyanis a projekt jóval drágábbnak tűnt.

⁵³² A 2009-es megállapodás 3.1-es cikkelye alapján: „Amennyiben 2010. január 30-ig a Feleknek nem sikerül megegyezniük a kölcsönösen elfogadható további lépéseket illetően, úgy bármely Fél a másik Félhez intézett írásbeli felmondással megszüntetheti a jelen Szerződést, 5 Munkanapos felmondási idővel.” (Együttműködési alapszerződés, 2009, 11.)

⁵³³ Még 2012 június elején is jelentek meg olyan orosz sajtóhírek (Moszkovszkije Novoszty), amelyek értelmében a Déli Áramlat elkerülheti Magyarországot. (Stier, 2012.)

⁵³⁴ A horvát-orosz kormányközi megállapodást Vlagyimir Putyin és Jadranka Kosor orosz és horvát kormányfő tárgyalásai után Szergej Smatko orosz energiaminiszter és Djuro Popijac gazdasági, munkaügyi és vállalkozási miniszter írta alá Moszkvában.

⁵³⁵ A politikai megállapodást Reinhold Mitterlehner osztrák gazdasági és Szergej Smatko orosz energetikai miniszter írta alá Werner Faymann és Vlagyimir Putyin jelenlétében.

gat európai államok általi elismerésében is. Utóbbi megvalósulása esetén az oroszok az Unió szintű energiaszabályozási kérdéseknél komoly brüsszeli érdekképviselőben bíztak.

Az olasz ENI mellé az egyik potenciális nyugat-európai partnernek az Electricité de France (EdF) tűnt. A francia vállalattal a tárgyalások 2009 nyarán gyorsultak fel, azonban az együttműködéssel kapcsolatos sajtótájékoztatók csak Vlagyimir Putyin orosz és Francois Fillon francia miniszterelnök 2009. szeptember 14-i moszkvai megbeszélését követően kezdődtek el. Ekkor a kormánykörökből származó értesüléseket politikai oldalról Dmitrij Peszkov, Putyin sajtótitkára is megerősítette. (MTI, 2009D.)⁵³⁶

Az együttműködés szempontjából meghatározó eseményre 2009. november 27-én került sor. Ekkor született ugyanis megállapodás a francia vállalat Déli Áramlat-hoz való csatlakozásáról. (Gazprom, 2009K.) Az EdF bevonási tervével a Gazprom egy újabb nyugat-európai ország vállalatát nyerte meg a projektnek. Ezzel orosz szempontból egyrészt megtörhetőnek tűnt az olasz ENI fekete-tengeri konzorciumon belüli alkupozíciója, másrészt a francia cég révén az EU egyik meghatározó tagállama is megnyerhetőnek látszott a Déli Áramlat számára.

Az EdF, az ENI és a Gazprom végül 2010. június 19-én írt alá memorandumot a projektben való közös részvételről. Eszerint a francia vállalat a Fekete-tenger alatti vezetékszakszert felelő konzorciumban legalább 10 százalékos részesedést szerez. (Gazprom, 2010B.) A háromoldalú aláírás ellenére azonban komoly viták kezdődtek az ENI és a Gazprom között.

A probléma főként abban állt, hogy egyik fél sem akart megválni meglévő részvényeitől. A Gazprom ragaszkodott 50 százalékos részesedéséhez, az ENI viszont azt szerette volna, hogy egyelő menynységű részvénytől váljanak meg.⁵³⁷ Az ellentétek miatt a Gazprom kijelentette, hogy az olaszok helyett más partnert kereshet a Déli Áramlat projekthez, amennyiben az ENI nem változtat álláspontján. A Gazprom végül – a feszültségek csillapítására is gondolva – 2010. december 23-án kiegészítő szerződést kötött az olasz vállalattal, melyben megerősítették eddigi stratégiai együttműködésüket. (Gazprom, 2010F.)

2010. július 13-án a német Handelsblatt arról számolt be, hogy a Gazprom ajánlatot tett a Nabucco Konzorciumban is résztvevő, a Kaszpi térségben a projekt szem-

⁵³⁶ Ugyanakkor az elképzelést eleinte egyik vállalt sem erősítette meg. Sőt az ENI is csak a sajtóból értesült a francia vállalat esetleges csatlakozásáról. A nyilvánosság előtt a Gazprom részéről először Alekszej Miller beszélt az EdF csatlakozási terveiről szeptember 24-én Szalehardban. Eszerint a francia vállalat a cső Fekete-tenger alatti szakaszának a lefektetésében vehet majd részt.

⁵³⁷ 2010. április 27-én Putyin még arról tett bejelentést, hogy az újonnan csatlakozó vállalat a Gazprom és az ENI meglévő részesedéséből egyaránt 10-10, azaz összesen 20 százalékot kap. (MTI, 2010D.)

pontjából komoly előkészítő munkát végző német RWE-nek arra, hogy csatlakozzon az Oroszország által favorizált Déli Áramlathoz. Mindezt a vállalat szóvivője is megerősítette a német üzleti lapnak. Alekszandr Medvegyev, a Gazprom elnökhelyettese ugyan elismerte, hogy telefonos megbeszélést folytatott a német vállalt stratégiai igazgatójával, azonban véleménye szerint csak általános dolgokról esett szó, így az „ajánlattevésről” szóló hírt határozottan cáfolta. (Handelsblatt, 2010.) Végül az RWE nem csatlakozott a projekthez.

Ezt követően a Gazprom egy német vállalattal kezdett tárgyalásokba, mégpedig az Északi Áramlat projektben résztvevő Wintershall BASF (Badische Anilin- und Soda-Fabrik) nevű leányvállalatával. A Kommerszant 2010 szeptemberében arról írt, hogy a tárgyalások a német féllel már fél éve zajlanak. A Wintershallnak állítólag a Gazprom francia EdF részesedésének megfelelő részt ajánlott. Ezt azonban a német fél ekkor még nem erősítette meg.

11.5 Összegzés

2009–2010 során első látásra kifejezetten ígéretesnek tűnő megállapodások születtek a Déli Áramlatban. Ennek ellenére úgy tűnt, hogy az orosz ihletésű projekt nem egy klasszikus értelemben vett gázvezeték beruházás, hanem elsősorban az európai alternatív diverzifikációs célok blokkolását szolgáló gondolati konstrukció. Ezt a feltételezést látszott igazolni a Gazprom 2010. november 30-i bejelentése. Eszerint a korábban tervezettnél jóval drágább lehet a Déli Áramlat megvalósítása.⁵³⁸

Az alternatív vezeték politikai jellegét mutatták azok a szakértői kalkulációk is miszerint a beruházás csak akkor térülne meg, ha radikálisan megnövekedne az európai gázfogyasztás, vagy Ukrajnában a tranzit ára. (Chyong, 2010.) Erre azonban kevés esély mutatkozott. Nem kedvezett a projekt kivitelezésének ugyanis, hogy az európai válság hatására az európai exportpiaci bővülés kifejezetten bizonytalannak látszott. Az ukrán tranzit lecserélése sem számított sürgetőnek, mivel a 2009. januári megállapodás révén Moszkva és Kijev között a korábbiaknál kiszámíthatóbb szerződéses viszony jött létre 2019-ig.

Ráadásul a türkmén-orosz konfliktus következtében a belső-ázsiai források Déli Áramlat révén történő re-exportjának esélye is csökkent.⁵³⁹ Mindez azt is jelentette, hogy a külföldön értékesítésre szánt orosz forrásokat csak az ukrán vezetékeknél

⁵³⁸ A Gazprom új kalkulációja alapján a beruházás költsége 15,5 milliárd euró lehet. Ebből csak a Fekete-tenger alatti szakasz 10 milliárdba kerülhet, vagyis több mint kétszer annyiba, mint amennyivel Alekszandr Medvegyev 2009 februárjában kalkulált. (Gazprom, 2010E.)

⁵³⁹ A Kaszpi térség forrásainak a Déli Áramlatba való becsatornázásának lehetőségét mutatta, hogy a projekt oroszországi útvonalterve keresztezte a Közép-Ázsia-Központ (SzAC) vezetéket. (Deák, 2012, 14.)

hosszabb és így drágább útvonalon lehetne eljuttatni a legnagyobb európai célpiacokra, Észak-Olaszországig és/vagy Ausztriáig. (Deák, 2012, 4–5.)

A Déli Áramlattal kapcsolatos kételyek már a hazai szakértők körében is megfogalmazódtak. 2010 elején a „2000” című internetes lapban Sz. Bíró Zoltán a következőket írta: „Ami pedig a Déli Áramlat kapcsán történik, az nem más, mint annak a képzetnek a hitelt érdemlő fenntartása, hogy Moszkva kész és képes a vezeték megépítésére – ami egyébként megfelel a tényeknek –, miközben ezt még maga sem döntötte el, vagy ha el is döntötte, ez a döntés egyelőre sokkal inkább hajlik a nem-megépítés, mintsem a költséges vezetékfektetés felé.” (Sz. Bíró, 2010B.)⁵⁴⁰

Egy évvel a 2009. januári gázválságot követően egyre határozottabban volt érzékelhető a Nabucco körül elbizonytalanodás is. Komoly problémákra utaltak a pragmatikussá váló amerikai nyilatkozatok mellett az egyre szkeptikusabb hangvételű európai kijelentések is. 2010 elején a NIC részéről elsősorban az open season eljárás eredményétől tették függővé a Nabuccóról szóló év végi beruházási döntést. Werner Auli az OMV olaj- és gázipari divíziójáért felelő vezetője egy 2010-es bécsi konferencián kijelentette, hogy „a piac dönti el, hogy szükség van-e a Nabuccóra vagy sem, a tendereken kiderül, van-e elegendő kereslet; ha nincs, akkor nem lesz vezeték”. (Index, 2010.)⁵⁴¹

Az Európai Bizottság részéről 2010 márciusában Oettinger adott interjút a német Süddeutsche Zeitungnak, melyben a Nabucco csúszására utaló nyilatkozatot tett. Bejelentette ugyanis, hogy 65 százalék esélyt ad annak, hogy a Nabucco megépítéséről 2010 végéig döntés születik.⁵⁴² Véleménye szerint a nagyjából 2018 lehet az a dátum, ami előtt gáz érkezik a vezetéken keresztül Európába. (Az eddigi hivatalos nyilatkozatok szerint 2018-ra már maximális kapacitással kellene működnie a vezetékeknek!) Bár a NIC vezetője Reinhard Mitschek először cáfolta a csúszással kapcsolatos találgatásokat, végül azonban 2010. november 5-én az osztrák Wirtschaftsblatt-nak nyilatkozva ő is elismerte a projekt kivitelezésének eltolódását.

Mitschek először arról beszélt, hogy a vezeték építésének menetrendje nem változik, vagyis azt 2011 végén szeretnék megkezdeni. Ennek értelmében 2014-ben már megkezdődhetne a szállítás is. 2010 októberében 2012 végi építési kezdésről beszélt. Mindez a korábbi nyilatkozatokhoz képest egy éves csúszást jelentett a kivitelezés tervét illetően. (Ballin, 2010.) Végül 2011 júniusában a NIC a kivitelezést 2013-ra, a vezeték átadását pedig 2017-re tolta ki.

⁵⁴⁰ 2010 áprilisában Sz. Bíró Zoltán a Nemzet és Biztonságnak adott interjújában is arról beszélt, hogy „úgy tűnik, hogy ezt a vezetéket Oroszország nem fogja megépíteni, vagy legalábbis még hosszú évekig halogatja majd a végső döntés meghozatalát”. (Sz. Bíró, 2010A, 69.) Sz. Bíró véleménye szerint ugyanakkor a Nabucco blokkolásához „egyáltalán nem kell” a Déli Áramlat megépítése. (Sz. Bíró, 2010B.)

⁵⁴¹ Auli hozzátette ugyanakkor, hogy a konzorcium biztos benne, hogy lesz vevő a Nabucco gázára. (Index, 2010.)

⁵⁴² Oettinger 2009 szeptemberében ennek esélyét 30 százalékra tette.

Bár 2010 augusztusában a Nabucco Konzorcium részvényesei két beszállító szárnyvezeték megépítéséről is megállapodtak Törökország grúzai és iraki határán keresztül, azonban Azerbajdzsánból és Irakból is kedvezőtlen hírek érkeztek a vezeték-projekt építése szempontjából. Baku ismét aggodalmát fejezte ki a projekt megvalósításával kapcsolatos problémák miatt.

Bár 2010 őszén Azerbajdzsán budapesti nagykövete Vilajet Gulijev a Nabucco megépítését továbbra is a kaukázusi ország „természetes érdekének nevezte”, azonban véleménye szerint „a jelenlegi állapotban a helyzet nem ad túl sok optimizmusra okot. Másképp fogalmazva, [a Nabucco] további sorsa nem csupán a mi kezünkben van. Éppen ezért amikor a többi résztvevő pesszimizmusát és passzivitását Baku látja, természetes, hogy elkezd kételkedni a terv megvalósíthatóságában.” – mondta Gulijev. (Stier, 2010C.)

Irak olajügyi minisztere, Motaszam Akram Haszán egy 2010. október 31-i Abu-Dzabiban tartott konferencián kijelentette, hogy országa 6-7 évig biztosan nem tud földgázt biztosítani a Nabuccóba, mivel először saját országuk áramellátását kívánják szilárd alapokra helyezni. (MTI, 2010H.)

12. Túl a vezetékvitán: az alternatív projektek körüli diskurzusok felfutása

Kelet-Közép-Európa számos országa egyre komolyabb lehetőségeket látott a gázellátás-biztonsági problémái orvoslása szempontjából az alternatív szállítási és termelési technológiák felfutásában, így az LNG import és a nem konvencionális gáztermelés⁵⁴³ kibontakoztatásában. Mindezek az elképzelések szorosan kapcsolódtak az EU és a kelet-közép-európai tagállamok által is támogatott észak-déli energiafolyosó elképzeléséhez.

Délen az Adriai-tenger partján a horvátországi Krk-szigeten hoznának létre egy cseppfolyósított gáz fogadására képes létesítményt.⁵⁴⁴ A terminál Észak-Afrikából (Algériából, Egyiptomból, Líbiából) és a Közel-Keletről (Egyesült Arab Emírátsokból, Katarból, Ománból)⁵⁴⁵ szállíthatna tankerhajókon keresztül cseppfolyós földgázt.

⁵⁴³ A nem konvencionális gáz, más néven palagáz nem más, mint olyan földalatti – a konvencionális gázzal szemben jóval mélyebb, 4-6 kilométer mélységben található – kőzetrétegekbe szorult gáz, ami egy rendkívül költséges ún. hidraulikusreperesztéses technológiával hozható felszínre. Az eljárásról részletesebben lásd Hamberger Judit: Lengyelországban gáz van. (Hamberger, 2011.)

⁵⁴⁴ A projektben a német E.ON és RWE, a francia Total, az osztrák OMV és a szlovén Geoplina vesz részt.

⁵⁴⁵ Katarral és Ománnal közvetlenül az orosz-ukrán gázár-vita lezárása után Gyurcsány Ferenc is tárgyalta.

A fogadóállomás akár évi 10-15 milliárd köbméteres kapacitással is tudna működni. Kelet-Közép-Európa északi részén Lengyelországban is létrehozának egy hasonló terminált. A Swinoujscieben felépítendő létesítmény egy 2009-ben aláírt szerződés értelmében 2014-től lenne működőképes, melyhez forrásokat Katar biztosítana.⁵⁴⁶

A nem konvencionális gázkészletekben rejlő potenciállal Európában elsősorban Lengyelországban kezdtek foglalkozni.⁵⁴⁷ A legmerészebb becslések szerint⁵⁴⁸ kevesebb, mint egy évtizeden belül az országnak nem lesz szüksége gázimportra, sőt akár jelentős exportórré is válhat a kelet-közép-európai régióban. (Hamberger, 2011, 3.) Amennyiben ez megtörténne, akkor az egész térség, így Magyarország energetikai függőségi viszonyai is megváltoztathatnának.

Bár a technológia az Egyesült Államokban komoly áttörést hozott a gázszektor esetében, azonban Európában számos kritika fogalmazódott meg a termelési technológia ilyenfajta diverzifikációjával szemben elsősorban a környezetvédők részéről. A zöldek törekvései komoly politikai támogatással bírnak az EB-ben és az EP-ben egyaránt.

Az Európai Parlamentben a környezetvédelmi bizottság elnökének, Jo Leinen német szociáldemokrata képviselőnek a vezetésével egy klub is alakult a technológia európai betiltása érdekében. Leinen, aki egyébként Gerhard Schröder jó barátja környezetvédelmi kockázatokra alapozza véleményét. Az Európai Bizottság bár elrendelte a környezeti hatásokra irányuló kutatásokat, azonban ezen a területen nem rendelkezik szabályozói hatáskörrel. A technológia uniós szintű betiltásához, vagy korlátozásához a tagállamok egyhangú döntésére volna szükséges. (Hamberger, 2011, 6–7.)

Tagállami szinten a technológia legnagyobb ellenzője Franciaország és Németország. Előbbi szenátusa – a lengyelekhez hasonló nagyságú palagáz készletek ellenére – 2011. július 1-jével betiltotta az effajta gáztermelést.⁵⁴⁹

Az alternatív gázszállítási és -termelési technológiák alkalmazásáról szóló projektek megjelenése a gázellátás-biztonsághoz kapcsolódó szuverenitás diskurzusok újabb nagy fejezetét nyitotta meg és jelentett egyben komoly kihívást az orosz energiapolitikai törekvések esetében. Végül soron a kelet-közép-európai LNG és a nem konvencionális gázprojektek megjelenése is hozzájárult a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita leépüléséhez. 2010 után a térséget érintő alternatív vezetékiprojektek

⁵⁴⁶ Ennek értelmében évi 1,5 milliárd köbméter gázt vásárolna a lengyel PGNiG a Qatargas vállalatától.

⁵⁴⁷ A lengyel Környezetvédelmi Minisztérium a lengyel PGNiG mellett számos tengerentúli vállalatnak adott koncessziós jogot palagáz kutatásra, így többek között az amerikai Exxon Mobilnak, Chevronnak, ConocoPhillipsnek, Marathon Oilnak és a kanadai Lane Energynek.

⁵⁴⁸ Lengyelország palagáz-készleteinek nagysága az amerikai energiaügynökség, az IEA szerint eléri az 5-5,3 billió köbmétert. A jelenleg kitermelhető készlet nagyság nagyjából 500-800 milliárd köbméter lehet.

⁵⁴⁹ Ugyanakkor a lelőhelyek és a technológia kutatását nem állították le.

már kevésbé egymással, sokkal inkább ezekkel a projektekkel kezdtek rivalizálni. A korábbiakhoz képest azonban a politikai természetű viták továbbra is Oroszországgal folytak.

Ami az LNG-piacot illeti a Gazprom ugyan már 2005-ben megkezdte a tapasztalatszerzést, ugyanakkor „a meglévő tervek egy részét lemondták, más részük pedig még messze van a projektstádiumtól”. (Weiner, 2011B, 390.) Bár a legújabb energiastratégia 2030-ig a cseppfolyósított technológia felfutásával számol, (Energy strategy of Russia, 2010, 141.) azonban jelenleg a Szahalin-2 az egyetlen projekt,⁵⁵⁰ melynek révén állami támogatás mellett képes Oroszország cseppfolyósított földgázzal kereskedni a Távol-Keleten. Várhatóan ez a helyzet hosszú évekig így is marad. (Weiner, 2011B, 390.) Így viszont Oroszország Kelet-Közép-Európában továbbra is érdekelt maradt a Déli Áramlat projekt előkészítésében, illetve annak sejtetésében.

A nem konvencionális gáztermelés európai felfutása esetében is a legnagyobb ellenérdekelte szereplő Oroszország. A technológia felfutása ugyanis komolyan átrendezheti a gázszektoron belüli erőviszonyokat, aminek Oroszország valószínűleg nem lenne nyertese. Amennyiben a kontinensen a nem konvencionális gáztermelés elterjedne, az orosz import könnyen lecsökkenhetne, hosszú távon pedig akár le is állhatna.

Nem véletlen, hogy kezdetben az orosz vezetés igyekezett elbagatellizálni a technológiát, később pedig a környezetkárosító hatásokra hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor vannak arra utaló jelek, hogy Oroszország nem kíván az LNG-hez hasonlóan ezen a területen is lemaradni a nemzetközi trendektől. (Weiner, 2011B, 430.) Bár a Gazprom jelen van a nem konvencionális gáztermelésben,⁵⁵¹ ennek aránya azonban a teljes gáztermelésben hosszú távon sem fog 0,5 százalék fölé menni. (Weiner, 2011B, 376.) Sokan a francia és a német ellenállás mögött is a Moszkvához fűződő stratégiai viszonyt látják, így többek között azt, hogy mindkét ország nagy energetikai vállalatai érdekeltek például az Északi és a Déli Áramlat projektekben.

12.1 A második Orbán-kormány elképzelései

2011 első félévének soros magyar EU-elnöksége alatt kiemelkedő eseménynek számított az Európai Tanács február 4-ikei rendkívüli ülése, melyen külön energiacsúcsot tartottak.⁵⁵² A találkozóra Budapest központi témának szánta a kelet-közép-

⁵⁵⁰ Az üzemet 2009 tavaszán avatták fel Szahalin szigetén.

⁵⁵¹ 2010 februárjában megkezdődött az ún. CBM-termelés a Kuznyeck-medencében található Talgyiszkoje mezőn. (Weiner, 2011B, 375.)

⁵⁵² Az ülés napirendje kétszer is módosult. Német kezdeményezésre megtárgyalták a Berlin által sürgetett versenycsomagot. Emellett az egyiptomi felkelés hatására az arab tavasz eseményeiről is egyeztettek az állam és kormányfők.

európai gázvezeték-infrastruktúra fejlesztésének ügyét. A csúcson végül megerősítették az eddigi stratégiai irányokat és azok továbbvitelére szólították fel a tagállamokat és a Bizottságot.⁵⁵³ Emellett az EiT kimondta, hogy 2014-re létre kell hozni az energiaszektorban az egységes belső piacot, biztosítva a gáz és a villamos energia akadálytalan áramlását. A célkitűzés alapján 2015-re nem maradhat „energia-sziget” az EU-ban az energiaellátás tekintetében. Ehhez szükség van a megfelelő uniós szabályozás bevezetése mellett az energiainfrastruktúra fejlesztésének folytatására.

Az EiT a megvalósítás esetében komoly korlátozó feltételként mutatott rá a vezetéképítések megkezdését lassító engedélyeztetési eljárások körüli problémákra. Mindezt arra vezették vissza, hogy a nemzetállami hatáskörbe tartozó szabályozások rendkívül eltérőek. Ezért a csúcson felhívták a figyelmet a tagállami szintű eljárások egyszerűsítésének fontosságára.

Az EU-csúcson kevés szó esett az észak-déli infrastruktúra kiépítésének uniós általi pénzügyi támogatásáról. Alapértelmezés szerint a szükséges infrastruktúrális beruházások túlnyomó többségét a piacnak kell állnia. Az Unió felelőssége elsősorban a befektetők számára vonzó szabályozási keretek kialakításában áll. A találkozót döntése értelmében korlátozott közfinanszírozásra, így uniós közpénzekből csak olyan projektek esetében lesz lehetőség, amelyek támogatása az ellátásbiztonság, vagy a szolidaritás szempontjából indokolt, de nem vonzanak megfelelő mennyiségű piaci finanszírozást. Ezeket a kiegészítő jellegű uniós pénzügyi hozzájárulásokat az EU erre a célra kijelölt alapjaiból biztosítanák.

Ez az elképzelés lényegében a német felfogást tükrözte. Így viszont a legfontosabb kérdés továbbra is az maradt, hogy a megvalósítás során az egyes tagállamok és azok vezető energiaceégeinek szempontjai milyen módon és mértékben ütköznek a meghatározott irányelvekkel és megvalósításukkal.

Az EiT sürgette a tagállamokat a harmadik energiacsomag mihamarabbi bevezetésére, mivel a március 3-i határidőt viszonylag kevesen tudták tartani. Megfogalmazták, hogy javítani kell az EU-n belüli koordinációt a külső partnerekkel való egységesebben fellépés érdekében. Emellett megfogalmazták a megbízható és átlátható szabályokon nyugvó energiapartnerség szükségességét Oroszországgal. Az energetikai külkapcsolatok terén a csúcs résztvevői felkérték az Európai Bizottságot, hogy a magyar elnökség végére terjessze elő az energetikai területén a tagállamok ellátásbiztonságát és nemzetközi együttműködéseit segítő javaslatait. Erre végül 2011 szeptemberében került sor.

Ekkor az Európai Bizottság javaslatot tett a tagállamok és a harmadik országok közötti, az energiaüggyel kapcsolatos kormányközi megállapodásokra vonatkozó információcsere fejlesztésére. Eszerint az EU tagállamainak tájékoztatniuk kellene egymást a közösségen kívüli országokkal kötött nemzetközi energetikai együttműködésekről, még a tárgyalási szakaszban

⁵⁵³ Az első tematikus csúcstalálkozó előtti este külön munkavacsora keretében vitatta meg José Manuel Barroso a Romániával és Bulgáriával kiegészült visegrádi négyekkel az észak-déli energiaszervezés témáját.

lévőkről is. Emellett az EB javaslata alapján a Bizottság eseti elbírálás alapján véleményt is alkothatna arról, hogy ezek megfelelnek-e az uniós jognak és az európai célkitűzéseknek. Az elképzelés szerint lehetőség volna az államközi tárgyalások esetében az uniós szintű lebonyolításra is. Az EB elképzelése egyébként harmonizált az EiT ezzel kapcsolatos februári elképzeléseivel.

2011. február 10-én az észak-déli irányú földgáz-, kőolaj- és villamosenergia-hálózati összeköttetés megvalósítására – a V4+ dokumentumban foglaltak szerint – létrehozta egy magas szintű politikai munkacsoportot (high level group-ot).⁵⁵⁴ A vállalkozás célja a regionális együttműködések erősítése, az energiahálózatok fejlesztése és integrálása, valamint az ellátás biztonság növelése érdekében az energiaforrások és -útvonalak diverzifikálása. A politikai munkacsoportokban a visegrádi együttműködés országai mellett Románia, Bulgária és Szlovénia vesz részt. Uniós csatlakozásáig Horvátország megfigyelőként segítette az együttműködést.⁵⁵⁵ A magyar érdekek képviselője Kovács Tamás Iván az európai uniós és nemzetközi kapcsolatokért felelős helyettes államtitkárt bízta meg. A tematikus (villamos energia, gáz, olaj) munkacsoportok megalakulásuk után havi gyakorisággal üléseznek.⁵⁵⁶

A soros elnökséget követően a II. Orbán-kormány fenntartotta korábbi álláspontját az EU energiapolitikai integrációjának fontosságával kapcsolatban. Ezt megerősíti az a miniszteri közlemény, melyet Fellegi Tamás adott ki a lengyel elnökség által a tagállami energiaügyi miniszterek számára szervezett 2011. szeptember 19-én és 20-án megtartott informális találkozót követően.⁵⁵⁷

Eszerint az NFM úgy látta, hogy a japán fukusimai katasztrófa, az észak-afrikai arab tavasz eseményei és a gazdasági válság új helyzet elé állította az EU tagállamait. Fellegi szerint egy egységes és megfelelően összehangolt külső energiapolitikát kell kialakítani a belső piac kiteljesítéséhez és a kulcsfontosságú politikai – ezen belül a nemzetközi együttműködési – célkitűzések eléréséhez is. A magyar kormány álláspontja szerint mindez nélkülözhetetlen az Európai Unió és tagállamai számára ahhoz, hogy vezető szerepet vívhasanak ki az energetikán túlmutató geopolitikai kérdésekben, sikerrel képviseljék az uniós és nemzeti energiaügyi érdekeket az Európai Unió határain kívül, és versenyképesebbé tegyék az európai ipart. (Kormány.hu, 2011.)

Fellegi szerint az EU közös erővel olyan eredményekre képes, amelyeket egyetlen tagállam sem tudna önállóan elérni. Ezért „további lépéseket kell tenni az uniós

⁵⁵⁴ Az elképzelésről a hat tagállam kormányfője Barrosoval is tárgyalt egy vacsora keretében a február 4-i energiacsúcsot megelőző este.

⁵⁵⁵ Egyes munkacsoportokban Ausztria és Németország képviselői is részt vesznek.

⁵⁵⁶ 2011. november 23-án írták alá az Észak-Dél Energia Infrastruktúra Folyosó cselekvési tervet és az annak végrehajtásáról szóló szándéknyilatkozatot Brüsszelben.

⁵⁵⁷ A Wroclawban megrendezett informális találkozón az Európai Unió energiabiztonságáról, külső energiapolitikájáról tárgyaltak.

és a tagállamok intézkedéseinek egységbe foglalása érdekében”. A miniszter szerint „az Európai Unió stratégiai érdeke, hogy kulcsfontosságú energiabeszállítóival és lehetséges új beszállítóival, valamint az energiafogyasztó országokkal – beleértve a gazdaságilag feltörekvő országokat is – stabil és hosszú távú partnerségeket alakítsunk ki”. (Uo.)

A nemzetközi szinten megmutatkozó uniós szintű együttműködést pártoló kormányzati nyilatkozatok mellett a II. Orbán-kormány új 2030-ig szóló energiastratégiai koncepciót készített, melynek értelmében prioritásnak számít az állami szerepvállalás megerősítése is az energiaszektorban.

A kormány 2011. február 2-án tárgyalta a stratégia Nemzeti Fejlesztési Minisztérium által készített előterjesztését, mely tartalmazta a koncepció fő irányait és a dokumentum véglegesítésének ütemtervét. A tervezet – egy hónap csúszással – májusban került társadalmi vitára, egy hónappal később pedig kormány elé. Végül stratégiát a meghosszabbított tavaszi parlamenti ülészakban fogadta el az országgyűlés.

Ennek értelmében kiterjesztették a Magyar Energia Hivatal jogköreit. A földgázszektorban is elsőszámú céllá vált az állam befolyás növelése, különös tekintettel a 2015-ben lejáró magyar-orosz hosszú távú gázár-megállapodásra. Ennek keretében vásárolta vissza a magyar állam a Szurgutnyeftyegaznál lévő 21,2 százalékos Mol-részvénycsomagot⁵⁵⁸ és kezdődtek meg a tárgyalások az E.ON gázüzletágának megszerzéséről.

E téren a legnagyobb változást az hozta, hogy a korábban kizárólag a villamosenergiával foglalkozó Magyar Villamos Művek (MVM) csoport egyre aktívabb szerepet kapott a gázszektorban. Így a II. Orbán-kormány az állami tulajdonú vállalatcsoportot jelölte ki több alternatív gázprojekt megvalósítására. Az MVM-hez került az AGRI projekt megvalósítására és későbbi üzemeltetésére létrehozott nemzetközi vegyesvállalat magyarországi képviselője. Hasonlóan a vállalatcsoport hatáskörébe került a magyar-szlovák gázvezeték összeköttetés magyarországi szakaszának, valamint a HAG vezeték bővítésének az ügye. 2011 októberében felmerült, hogy a Déli Áramlat projekt magyarországi szakaszáért felelős magyar-orosz vegyesvállalat 50 százalékanak tulajdonrésze is kerüljön át az MVM-hez.⁵⁵⁹

Utóbbiról először a Világgazdaság írt 2010. október 19-én. A lap sejtése szerint a változás mögött közvetlenül az állhat, hogy a Déli Áramlat ügyében előrelépés történt Fellegi Tamás szeptember 16-i moszkvai megbeszélésén, illetve a Viktor Zubkov október 11-én, Budapesten tartott tárgyalásán. A Világgazdaság szerint „ez azt is jelenti, hogy kikerülhet a holtpontról a hosszú ideje tervezett, de nem túl gyorsan haladó, és Magyarország számára a jelen gazdasági helyzetben meglehetősen drága beruházás ügye. Egyúttal lekerülhet a Gazprom projektvariánsai listájáról a Magyarországot kihagyó nyomvonal változat.” (Világgazdaság, 2011.)

⁵⁵⁸ Lásd a 8. mellékletet.

⁵⁵⁹ Az MVM gázprojektjeiről lásd a 14. mellékletet.

12.2 A Nabuccótól a Nabucco West-ig

Az Európai Bizottság elnöke és az EU energiaügyi biztosa – bizonyítva politikai elkötelezettségét a Nabucco mellett – 2011 januárjában a Kaszpi térségbe látogatott, ahol nyilatkozatot írt alá Alijev azeri elnökkel egy Európába vezető földgázvezeték megvalósításáról. Az eseményről az európai sajtóban úgy számoltak be, mintha a Nabucco már a megvalósulás célegyenesébe érkezett volna.⁵⁶⁰ A bizakodásra ekkor az adott okot, hogy az Unió illetékesei még joggal számolhattak azzal, hogy 2011 márciusára döntés születik az azeri Sah Deniz II forrásainak a hozzáféréséről a Nabucco számára.⁵⁶¹ Később azonban kiderült, hogy az SD II-re az ajánlattétel határideje október 1-jéig kitolódik.⁵⁶²

Mindezt tetézte, hogy az ITGI és a TAP mellett újabb potenciális projekt jelent meg a Sah Deniz II gázára. Nem sokkal az október 1-jei határidő előtt ugyanis a BP is bejelentkezett az azeri készletek nyugati irányú szállítására. A Nabucco útvonalához kísértetiesen hasonló gázvezeték, a South-East Europe Pipeline (SEEP) volt. Ezzel sokak szerint a Nabucco elsőszámú riválisa a SEEP projekt lett, mivel a BP nem csak abban, hanem magában a Sah Deniz II. mező termelésében is érdekelt volt. (Natural Gas Europe, 2012A.) Végül a tenderen való indulásra mind a négy projekt konzorciumának lehetősége nyílt.

Ekkor azonban már a legfőbb problémát az okozta, hogy győztes pályázó kihirdetése folyamatosan csúszott.⁵⁶³ Mindezt tetézte, hogy a potenciális forrás országokkal nem sikerült 2011 tavaszáig szerződést köti a Nabucco Konzorciumnak. A NIC így 2011. május 7-én bejelentette, hogy a projekt kivitelezése legkorábban 2013-ban kezdődhet el, és a vezetéken való szállítás csak 2017-ben indulhat el.

A Nabucco számára további problémát jelentett, hogy kedvezőtlen hírek érkeztek Azerbajdzsánból. Tíz nappal a 2011. október 1-jei határidő után Tamam Bayatly, a BP azerbajdzsáni, grúziai és törökországi műveleteiért felelős kommunikációs igazgatója bejelentette, hogy Sah-Deniz II mezőről a 2017-től tervezett évi 16 milliárd köbméterből csak 10 milliárd juthat el Európába, mivel 6 milliárdot Törökország lekötött magának.

⁵⁶⁰ A lapokban arról írtak, hogy az azeri elnök akár évi 21 milliárd köbméter gázt is hajlandó biztosítani a következő 5-8 évben a Nabuccónak, ráadásul Törökmenisztán is hajlandó évi 10 milliárd köbméter gáz szállítására.

⁵⁶¹ Joschka Fischer volt német külügyminiszter, a Nabucco Konzorciumban résztvevő OMV és RWE vállalatok lobbistája is úgy látta ekkor, hogy a következő hónapokban várhatóan döntés születik a Nabucco gázvezeték ügyében.

⁵⁶² 2011 júniusában a Bakuban tartották meg a „Caspian Oil and Gas 2011” című konferenciát, ahol 28 ország 300 kőolaj- és földgáz értékesítő vállalata vett részt. A nemzetközi találkozón ezúttal sem érkezett megnyugtató válasz Ilham Alijev elnöktől Azerbajdzsán Nabucco projektben való részvételével kapcsolatban. (Gereben, 2011, 323.)

⁵⁶³ Először 2011 év végére, majd 2012. március végére ígérték végleges döntést.

A megvalósítás kezdése mellett már a projekt költsége körül is ellentmondásos vélemények kerültek nyilvánosságra. 2011. február 20-án a brit *The Guardian* című lap arról adott hírt, hogy a BP olajtársaság egyik – belső vállalati terjesztésre szánt, de kiszivárgott – tanulmányában a NIC által eddig hangoztatott 7,9 milliárd helyett 14 milliárd euróra becsülték a Nabucco költségeit. A brit energiavállalat szerint a válság miatt megnövekedő acélárak miatt a projekt jóval költségesebb lehet az azeri Sah Deniz II gázáért versenybe szálló más elképzelésekkel szemben. (Webb, 2011.)⁵⁶⁴ A NIC részéről feltételezésnek tekintették a BP becslését, ugyanakkor elismerték, hogy felülvizsgálják a projekt költségeit.

Ekkora már a Nabucco és a Déli Áramlat vezeték összehangolásának elgondolását az Egyesült Államok is támogathatta. 2011. februárjában David Thorne az Egyesült Államok római nagykövete az olasz La Stampának elárulta, hogy a Nabucco és a Déli Áramlat összevonásáról már többször tárgyaltak washingtoni illetékesek a Gazprom partnerével az olasz ENI-vel. (Stier, 2011B.)

Ekkor számos érv szólhatott az amerikai elképzelés mellett, így többek között az „arab tavasz” energiaszektorra gyakorolt hatása, a kínai energiaszükséglet dinamikus növekedése és a távol-keleti cunami katasztrófa miatt leálló Japán atomerőművek ügye. 2011. március 25-én Lovas István egy, a *Financial Times*-ben megjelent írásra hivatkozva úgy fogalmazott, hogy „jobb lenne inkább lecsapni minden köbméter orosz földgázra, mielőtt beüt a globális forráshiány és kiderül, azt Kína és az atomerőműveivel bajba került Japán felszippantja”. (Lovas, 2011.)

A vezetékgyesítési elképzelések az Európai Unióban is megfogalmazódtak, de nem a Déli Áramlat, hanem a Sah Deniz gázáért versenybe szálló projektek vonatkozásában.

Így komoly tervezés kezdődött a Nabucco és az ITGI projekt összehangolásáról. A kezdeti elképzelések szerint az azeri gáz az olcsóbb ITGI vezetéken volna elszállítható Törökországon keresztül az Unió tagállamaikig, ahonnan a Nabuccón haladhatna tovább.⁵⁶⁵ Végül a Nabucco és az ITGI projekt egyesítésének terve lekerült a napirendről, miután utóbbi február 20-án az azeri konzorcium döntése nyomán kiesett a Sah Deniz II gázáért folytatott versenyből.

2011. június 8-án ugyan újabb projektfinanszírozási egyezményeket (PSA) írtak alá a Nabuccóban érdekelt államok a törökországi Kayseriben, ugyanakkor a jogi keretek véglegesítésén kívül az államok továbbra sem nyújtottak anyagi támogatást a tervezett vezetékhez.

⁵⁶⁴ A BP szerint a nagyjából 300 kilométeres ITGI vezeték 2,5 milliárd euró lenne, mivel azt a meglévő törökországi vezetékhez kapcsolnák. A TAP-gázvezeték még olcsóbb lenne, mindössze 1,1 milliárd euró.

⁵⁶⁵ Ugyan a NIC vezetője ekkor úgy nyilatkozott, hogy nem kell egyesíteni a projektet egy kisebb beruházással, azonban hozzátette, hogy amennyiben a részvényesek úgy döntenek, hogy erre szükség van, akkor természetesen annak nincs akadálya. (MTI, 2011A.)

Ezek a kétoldalú jogi egyezmények a Nabucco Konzorcium és az egyes tranzitországok között jöttek létre. A PSA-k szabályozzák az egyes országokban a Nabucco építési és későbbi működési feltételeit. Főbb elemei a szállításra vonatkozó kedvező jogszabályi környezet kialakítása az Európai Unió és Törökország esetében, a vezeték védelme az esetleges kedvezőtlen jogszabályi változásoktól, valamint a projekt törvényhozási és adminisztratív szempontú támogatása. 2011. június 1-jével az olasz D’Appolonia S.p.A. lett a Nabucco környezeti és társadalmi hatástanulmányokért felelős tanácsadója. A cég felelős az egész projektre kiterjedő környezeti és társadalmi hatástanulmányok tartalmi egyezéséért, valamint a NIC és a nemzetközi pénzügyi intézmények előírásainak és követelményeinek a harmonizációjáért.⁵⁶⁶

A Nabucco körül halmozódó problémák miatt Bulgáriában az is megfogalmazódott, hogy ebben a formában nem támogatják a projektet.

Trajcso Trajkov bolgár gazdasági, energetikai és turisztikai miniszter 2011 júliusában kijelentette, hogy a bolgár kormány nem vár tovább az európai uniós Nabucco-projektre mivel az túlságosan drágán és lassan kivitelezhető. Ehelyett önállóan kívánja megépíteni a Bulgáriát Törökországgal összekötő, évi 5 milliárd köbméter földgázt szállítani képes vezetéket, ami akár 2014-ben üzembe is állítható.⁵⁶⁷

Ekkor már a NIC résztvevő Mol és a korábban a projektben határozottan elkötelezettnek tűnő Fidesz vezette magyar kormány is komoly kritikával illette a Nabucco projektet. Hernádi Zsolt 2011. július 29-én a Hvg.hu-nak azt nyilatkozta, hogy bár egyet ért a Nabucco „ideológiájával”, azonban „a jelenlegi működési struktúra miatt lassú a haladás, és egyre nehezebben válaszoljuk meg magunknak és a részvényeseinknek a hatékonyságra és a megtérülésre vonatkozó kérdéseket. Vagyis ennél többet akkor költünk csak rá, ha biztosítottak látjuk a megtérülést.” (Csabai – M. László, 2011.)

A Nabucco költségeivel kapcsolatos bizonytalanságokra hívta fel ismét a figyelmet Fellegi Tamás a II. Orbán-kormány fejlesztési minisztere egy londoni szakkonferencián. Eszerint „a nagyon derülátó forгатókönyv” is 24-26 milliárd euró körüli összeget jelenthet. Emellett a magyar miniszter „nagyon komoly kétségeit” is megfogalmazta azzal kapcsolatban, hogy a Nabucco-beruházásnak meglesz-e a szükséges közfinanszírozási támogatottsága szervezeti és tagállami részről. (MTI, 2011B.)

A Nabucco finanszírozása körüli elbizonytalanodást jelezte Jürgen Grossman az RWE vezérigazgatójának 2012 januárjában a Wall Street Journalnak adott nyilatkozata is, miszerint a német vállalat „továbbra is érdekelt a közép-ázsiai gáz európai importjában, azonban mindezt a kiadási minimalizálása mellett kívánja véghezvinni. A lényeg, hogy a Kaszpi-térségből származó gáz eljusson Európába, teljesen

⁵⁶⁶ A találkozón egyetlen a Nabuccóba potenciális gázforrást biztosítani képes gáztermelő ország képviselője sem vett részt.

⁵⁶⁷ A bolgár miniszter ezt egy nappal azután jelentette be, miután tárgyalt Natik Alijev azeri gazdasági miniszterrel. Itt ígéretet kapott Bakutól arra, hogy a vezeték elkészülését követően évi egymilliárd köbméter gázt kaphat Szófia. (Energiainfó, 2011A.)

mindegy, hogy ezt a vezetékét éppen Nabucco-nak nevezik-e vagy sem.” (Portfolio, 2012.)

Nem sokkal Grossman nyilatkozatát követően Richard Morningstar az USA eurázsiai energia-nagykövete is arról beszélt egy 2012. januári ukrajnai konferencián, hogy a Nabucco teljes megvalósításának valószínűsége az évek múlásával egyre kisebb. Véleménye szerint mára egyértelművé vált, hogy a pénzügyi és időbeli szempontok szerint is bonyolultabb a feladat a vártnál, a vezeték megvalósítása rengeteget késik a tervezetthez képest, és a résztvevő vállalatok száma sem elég nagy. (Energiainfó, 2012A.)

2012 februárjában a NIC részéről már arról lehetett hallani, hogy számos forgatókönyvön dolgoznak a vezeték hosszának és kapacitásának csökkentésével kapcsolatban. (Energiainfó, 2012B.) Ennek lényege a törökországi szakasz megépítésének elvetése volt.⁵⁶⁸ A Nabucco kapacitásának mérséklésének tervéhez hozzájárulhatott, hogy az azeri forrásokon kívül máshonnan továbbra sem mutatkozott komolyabb szándék a vezeték megtöltésére.

Így érdekesebbnek látszott a Nabuccót a bolgár-török határig megépíteni és összekapcsolni – az ITGI kiesését követően – azzal a Transz-Anatóliai Vezetékkel (Trans-Anatolian gas pipeline, TANAP), mely Azerbajdzsánból szállítana földgázt Grúzián keresztül Törökországba.

A TANAP megvalósításáról 2011. december 24-én jött létre szándéknyilatkozat az azeri SOCAR, valamint a török BOTAS és TPAO vállalatok között. Az elképzelés szerint a vezeték a török-bolgár határtól az Azerbajdzsánnal szomszédos Grúziáig érne. A TANAP 2018-ra készülhet el és teljes kapacitása évi 16 milliárd köbméter lehet, ebből 6 milliárd Törökországban maradna. Hosszú távon azonban a vezeték kapacitása bővíthető lenne. 2023-ra évi 23, 2026-ra pedig 31 milliárd köbméterre. A NIC tervei szerint a Nabucco West keleti végpontját kapcsolták volna össze a TANAP nyugati végével.

A tervezett projektek egyesítésének lehetőségéről az érintettek február 28-án tárgyaltak Bécsben.⁵⁶⁹ Az együttműködést azonban nehezítette, hogy Ankara nem értett egyet a TANAP-on belüli haszonélvezeti aránnyal, ami késleltette a projekt kivitelezését is.⁵⁷⁰ A TANAP relevanciáját növelte, hogy 2012 áprilisában a BP azeri elnöke bejelentette, hogy a Sah Deniz II gázáért versenyző vezetékeknek legalább évi 24 milliárd köbméteres kapacitásúnak kell lennie. (Natural Gas Europe, 2012A.)

⁵⁶⁸ Történt ez annak ellenére, hogy ekkorra már elkészült a vezeték Törökországon futó szakaszára vonatkozó környezeti hatástanulmány.

⁵⁶⁹ Sokan ekkor a Nabuccóval szemben a TAP gázvezetékét tartották azeri gáz szállítására a legesélyesebb projektnek. (Energiainfó, 2012C.)

⁵⁷⁰ A SOCAR 80, a török BOTAS 15 és TPAO 5 százalékot birtokolt, azonban Törökország szeretne volna részvényeinek együttes értékét 50 százalékra növelni. (Később a projekthez további vállalatok is csatlakoztak.)

2012. április 23-án Orbán Viktor Brüsszelben az Európai Politikai Központ (European Policy Centre, EPC) nevű elemzőintézet rendezvényén Lovas István a Magyar Nemzet újságírójának kérdésére reagálva kijelentette, hogy „a Nabucco bajban van”. A miniszterelnök úgy látta, hogy a Mol „elhagyja a teljes projektet”. (Dékány, 2012A.)

A nyilatkozat kapcsán érdekességnek számít, hogy a bejelentés előtti héten a magyar miniszterelnök találkozott Alekszej Millerrel. A Miniszterelnöki Hivatal szerint a felek áttekintették a Déli Áramlat tervének megvalósítását és „külön hangsúlyozták, hogy a beruházás az ütemtervnek megfelelően folyik, és megvitatták annak országos jelentőségűvé emelését”. (Dékány, 2012A.)

Orbán Nabuccóval kapcsolatos nyilatkozatát a Mol eleinte nem kívánta sem megerősíteni, sem cáfolni, ugyanakkor ismét említést tettek a projekt körüli bizonytalanságokról.

A Mol szerint „több bizonytalanság merül fel a Nabucco-projekttel kapcsolatban, amelyet nehéz lenne figyelmen kívül hagyni. Mind a finanszírozási háttér, mind pedig a gáz forrása bizonytalan. 2003 óta a beruházás megvalósítási költségei folyamatosan növekednek, ugyanakkor még mindig nem világos, hogy mennyi lesz a végösszeg.” A Mol elmondása szerint ezeket az aggályokat többször is jelezték a Nabucco igazgatónácsában. (Dékány, 2012A.)

Néhány nappal később április 26-án azonban Hernádi Zsolt – a vállalat éves közgyűlése után újságírók előtt – már bejelentette, hogy a Mol akár kész lemondani a NIC-ben lévő részesedéséről. A Mol elnök-vezérigazgatója elárulta, hogy a magyar cég az év elejétől felfüggesztette a Nabucco Konzorcium működési költségeinek ráeső részének befizetését.⁵⁷¹

Miután a Mol a NIC két tőkeemelésében sem vett részt, ezért tulajdoni hányada két ütemben lecsökkent. Elsőként 2012 folyamán 14,6 százalékra esett vissza a részesedése, majd 2013 elején 13 százalékra. Ezzel párhuzamosan a többi részvényes tulajdoni hányada arányosan 17,1 százalékra, majd 17,4 százalékra emelkedett.⁵⁷²

A bejelentés komolyabb bel- és külpolitikai vitákat nem eredményezett. Ugyanakkor Herczog Edit szocialista EP-képviselő „kérdésesnek” és „nem szerencsésnek”

⁵⁷¹ Hernádi szerint a Mol eddig nagyjából 20 millió dollárt költött a „rosszul menedzselt beruházásra” úgy, hogy „ma nincs olyan ember, aki meg tudná mondani, mi is pontosan a Nabucco-projekt”. (Dékány, 2012B.) 2012-re a NIC tagjainak 30 millió eurós költség hozzájárulást kellett befizetnie, ami nagyjából annyi, mint amennyit a tagvállalatok a tervezés eddigi éveiben összesen fizettek be. (Marnitz, 2012.)

⁵⁷² 2012. május 14-én a Népszabadság már arról írt, hogy a Mol vizsgálja a SEEP-hez való csatlakozását. A BP a Népszabadságnak megerősítette, hogy a Mollal közös munkacsoportokban tekintik át a projekt magyarországi megvalósításának lehetőségét. A BP Bulgáriában a Bulgartranszgazzal működik együtt. A brit vállalat Romániában új vezeték beruházásokat tervez, Törökországban pedig várhatóan a meglévő vezetékrendszert használná fel.

nevezte a MOL – és ezzel együtt Magyarország – döntését. Véleménye szerint ugyanis a NIC-ből való kilépéssel a források diverzifikálása helyett „növeljük függőségünket Oroszországtól, emellett lemondunk arról az alkupozícióról, amelyet Európa 500 milliós piaca nyújt számunkra a közös vezetékkel”. Véleménye szerint mindez a gázárakban is megmutatkozhat majd. (Energiainfo, 2012E.)

Az Egyesült Államokat nem érte váratlanul a magyar miniszterelnök bejelentése. Richard Morningstar, az amerikai külügyminisztérium eurázsiai energetikai ügyekben illetékes különmegbízottja egy, a Transzatlanti Kapcsolatok Központja által a Johns Hopkins Egyetemen megrendezett konferencián április 26-án a következőket mondta: „Ha figyelték, az elmúlt napokban nagy figyelmet kapott Magyarország miniszterelnökének, Orbán Viktornak a kijelentése. A véleményem ezzel kapcsolatban az, hogy ez egyáltalán nem hír és semmit sem adott hozzá a vitához. Rég, legalább egy éve tudjuk ugyanis, hogy a 30 milliárd köbméter kapacitású Nabucco nem lesz az első (megépülő) csővezeték.” (Index, 2012A.)

Nem sokkal ezt követően a Nabuccóban részt vevő OMV bejelentette, hogy dolgoznak egy a korábbi tervekhez képest fele olyan hosszú, kezdetben évi 10 később 21 milliárd köbméter földgáz szállítására képes vezetéken, a Nabucco West-en. Az új elképzelés szerinti vezeték a korábbi 3900 helyett mindössze 1300 kilométer hosszú lenne és nem érne el a Kaszpi-térségig csupán a bolgár-török határig. Itt – az új elképzelések szerint – a TANAP vezetékhez kapcsolódva jutna azeri földgázhoz.

Újdonságnak számított, hogy az új Nabucco projekt a Fekete-tenger partján frissen feltárt mezőkről is szállíthatna földgázt Ausztriáig. 2012. február 22-én jelentette be az ExxonMobil és az osztrák OMV csoporthoz tartozó Petrom, hogy jelentős földgázterületekre találtak a Fekete-tenger romániai partjaitól 170 kilométerre található ún. Neptun lelőhelyén.⁵⁷³ Az itt található Domino 1-es kútnál az első becslések alapján a feltárt készletek nagysága elérheti 42-84 milliárd köbmétert is. Végül a Petrom 2013 áprilisában jelentette be, hogy a háromdimenziós szeizmikus mérések igazolták, hogy évi 6,5 milliárd köbméter földgázt lehet kitermelni a térségben.⁵⁷⁴ Az OMV és az Exxon akár egymilliárd dollárt is kész költeni a földgázmező feltárására. A kitermelés kezdetéről több elképzelés is nyilvánosságra került.⁵⁷⁵ A feltárt mező mellett máshol is várható nagyobb találat, ami lehetőséget kínálhat más európai

⁵⁷³ Az ExxonMobil 2008-ban írt alá megállapodást az OMV-Petrommal, amelynek értelmében közösen kutatják fel a Fekete tenger kontinentális talapzatának földgázlelőhelyeit. A vállalatok ukrán és bulgár engedélyekkel is rendelkeznek és szeretnék a fekete-tengeri lelőhelyeiken minél hamarabb megkezdni a termelést.

⁵⁷⁴ A földgázmező jelentőségét növeli, hogy ez volt az első sikeres mélytengeri fúrás a Fekete-tenger térségében. A Neptun térség közel tízezer négyzetkilométer, ahol a tenger mélysége 50 és 1700 méter között mozog. A szakemberek becslése szerint a tengerfenéktől további 3000 méteres mélységig kell lefúrni a szondának ahhoz, hogy elérje a tartalékokat.

⁵⁷⁵ A román államfő szerint a földgáz felszínre hozatala 2015–2017 között, Victor Ponta miniszterelnök szerint 5-6 éven belül, Mariana Gheorghe, a Petrom vezérigazgatója szerint pedig 2018 után kezdődhet el.

országokba történő exportra is a tengeri talapzatról, akár a Nabucco West segítségével is.⁵⁷⁶ Gerhard Roiss az OMV vezérigazgatója április 26-án a Handelsblattnak azt nyilatkozta, hogy a fekete-tengeri találattal a helyzet megváltozott, ami azt jelenti, hogy a Nabucco West-nek fele-fele arányban kell majd szállítani az újonnan feltárt talapzatról és a Kaszpi-térségből. (Menzel, 2012.) Ez az új elképzelés Hernádi Zsolt szerint nem lenne más, mint a már meglévő regionális vezetékek összekapcsolása.

Végül május 16-án Nabucco Konzorcium benyújtotta a rövidített és kisebb kapacitású gázvezeték megépítésre vonatkozó ajánlatát a Shah Deniz II tartalékaira. Nem sokkal ezt követően – 2012. június 28-án – a gázmezőért felelő konzorcium jelezte, hogy a SEEP-pel szemben Nabucco West projektet szeretné a közép-európai országokon áthaladó földgázszállítmányok szállítási útvonalául. A Mol a Nabucco vezeték számára kedvező hírre reagálva kijelentette, hogy a döntés a magyarországi vállalat álláspontját igazolja, miszerint az eredeti Nabucco projekt nem gazdaságilag megvalósítható, míg egy felülvizsgált, rövidebb és kisebb kapacitású vezeték életképes lehet.

Annak ellenére, hogy a SEEP projekt kiesett a Sah Deniz II forrásáért folyó küzdelemből sajtóhírek szerint a BP sem mondott le a déli gázvezeték-infrastruktúrákban való részvételről. A Népszabadság értesülései szerint a British Petroleum vezette azeri termelők gázuk fejében átvennék az irányítást a Nabucco West Konzorcium felett. (Marmitz, 2012.) Emellett a BP április végén bejelentette, hogy évi 37 milliárd köbméteres kapacitására növelné Dél-Kaukázus gázvezetékét, amit a Sah Deniz II készleteivel töltené meg. A vállalat nem zárta ki, hogy valamikor türkmén gázt is szállítsanak a vezetéken. Ebben az esetben az infrastruktúra kapacitása akár 55 milliárd köbméterre is növelhető.

Két nappal a Sah Deniz II Konzorcium részéről tett nyilatkozat előtt Törökország megegyezett a TANAP-ról Azerbajdzsánnal.⁵⁷⁷ Az ezzel kapcsolatos végleges megegyezést azonban csak október közepén jelentette be a török kormány. A kedvező hír lehetőséget adott újabb részvényesek belépésére a Nabucco West projektbe. Így a korábban a NIC-be bejelentkező német Bayern Gas is fokozott érdeklődést mutatott az alternatív vezeték iránt.

A Nabucco Konzorcium számára ettől kezdve az egyik legfontosabb kérdés az lett, hogy a Törökországon keresztülhaladó TANAP vezetékre a Nabucco West vagy a TAP csatlakozhat-e majd rá.⁵⁷⁸ Ekkor úgy tűnt, hogy a Sah Deniz II Konzorcium

⁵⁷⁶ Az OMV 2013 júniusában jelentette be, hogy a Totallal és a Repsollal közösen próbafúrásokat előkészítő háromdimenziós szeizmikus méréseket kezd a Fekete-tenger bulgáriai szakaszán az ún. Han-Asparuh bloknál, mely több mint 14 ezer négyzetkilométeren terül el. A mérések 7740 négyzetkilométeren végzik.

⁵⁷⁷ Az erről szóló szerződést İlham Alijev azeri elnök és Recep Tayyip Erdoğan török miniszterelnök írták alá.

⁵⁷⁸ A TAP vezetékéről szóló szándéknyilatkozatot Albánia, Olaszország és Görögország képviselői 2012 szeptember végén írták alá. Ennek értelmében a három ország azon fog dolgozni, hogy a vezeték építéséhez szükséges konstrukciós és jogszabályi munkák elkezdődjenek.

részeről 2013 elején születhet végleges döntés.⁵⁷⁹

A Nabucco szempontjából új fejleménynek számított, hogy az azeri SOCAR vállalat vezetője Rovnak Abdullajev 2012 júliusában bejelentette, hogy mindenképp jelentős mértékű részesedést kíván vásárolni a végül győztes vezetékprojektből, legyen az akár a Nabucco West akár a TAP. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy – az orosz Gazpromhoz hasonlóan – Bakunak is határozott célja, hogy Európa gázellátásához ne csak forrást biztosítson, hanem ellenőrizze annak szállítási útvonalát is.⁵⁸⁰

A két európai vezetékprojekt között kiéleződő versengés miatt nem volt meglepő, hogy a TAP után a Nabucco Konzorcium is felajánlotta, hogy 50 százalékos erejéig a Sah Deniz tulajdonosai részvényvásárlási jogot kapnak a projektcégtől, amennyiben ő győz az Európába történő gázszállításra kiírt pályázatban.⁵⁸¹ Ennek megfelelően elvi megállapodás született arról is, hogy a felek eszerint osztoznak majd a beruházás költségein is.

Nem sokkal azután, hogy 2013 áprilisában a Nabucco benyújtotta a Sah Deniz II. konzorciumhoz a gázszállításra vonatkozó döntés támogató csomagját derült ki, hogy az RWE kiszállt a projektből.⁵⁸² A német vállalat tulajdonrészét az OMV vásárolta meg, aki ezzel a konzorciumban a legnagyobb részvénysé vált.⁵⁸³ Az osztrák vállalat részesedésének kilenc százalékát ezt követően a francia GDF Sueznek kívánta eladni. A tranzakciót 2013 második felére tervezték.

12.3 Déli Áramlat: úton a megvalósulás felé

2011. április közepére elkészültek a Déli Áramlat projekt megvalósítási tanulmányai Szerbiára, Szlovéniára, Ausztriára, Horvátországra és Romániára vonatkozóan. Ekkor még úgy tűnt, hogy megtörténhet az áttörés az osztrákok Déli Áramlathoz való

⁵⁷⁹ Erre utalt legalábbis Reinhold Mitterlehner osztrák gazdasági miniszter a Nabucco-országok képviselőinek találkozója alkalmából tartott sajtótájékoztatóján 2012. október 8-án Bécsben.

⁵⁸⁰ A Natural Gas Europe internetes portál szerint Baku saját forrásból bővítené a BTE vezetékét, mely így elegendő forrást biztosíthatna a TANAP vezeték számára. (Natural Gas Europe, 2012B.)

⁵⁸¹ A TAP projekt már 2012 augusztusában felajánlotta a tervezett vezeték tulajdonrészének a felét. A Nabucco esetében hasonló döntésre csak 2013. május 21-én került sor a Nabucco Kormányközi Bizottság bukaresti ülésén.

⁵⁸² A német vállalat Nabucco konzorciumból való kiszállásáról szóló értesülések már 2012 decemberében megjelentek a sajtóban elsőként a Fokus című lapban. A magazin az RWE részesedésének megvásárlójaként az OMV-t nevezte meg ágazati értesülésekre hivatkozva.

⁵⁸³ A tényekhez hozzá tartozik, hogy az ominózus tranzakció már márciusban lezajlott, amiről hivatalos nyilatkozatot a Nabucco konzorcium nem adott ki. Az adásvétel ténye csak a gázvezeték előzetes munkálatait politikailag koordináló bizottság április 12-i budapesti ülésén vált nyilvánvalóvá azzal, hogy az ülést követő sajtótájékoztatón az RWE kimaradt a résztvevők szóbeli és írásbeli felsorolásából.

csatlakozásának ügyében. 2011. február 21-én ugyanis a Gazprom megállapodott az OMV-vel a projekt ausztriai szakaszának megépítéséért felelő vegyesvállalat létrehozásáról, amiben a felek 50-50 százalékos arányban vettek volna részt.

Nem sokáig örülhettek azonban az oroszok, mivel 2011. március 3-án életbe lépett az Unió harmadik energiacsomagja. Mindez érdemben akadályozta meg a Gazpromot abban, hogy a Déli Áramlat elérje Baumgartent. A csomag értelmében az orosz vállalat ugyanis nem vehetett részt a Közép-európai Gázipari Kereskedelmi Platform (CEGH) OMV-vel történő közös fejlesztésében és bővítésében.

A baumgarteni központ továbbra is stratégiai jelentőséggel bír a Gazprom számára, mivel Európa harmadik legnagyobb ilyen gázelosztójaként itt halad át az Oroszország felől érkező európai import harmada. Ráadásul itt érhetne véget a Déli Áramlat északi ága mellett a Nabucco gázvezeték is.

A CEGH-ből való kimaradást az oroszok azzal magyarázták, hogy az EU elfogadhatatlan feltételeket támasztott.

Vlagyimir Putyin – még az EU harmadik energiacsomagjának hatálybalépése előtt a Süddeutsche Zeitung 2010. január 26-i számában – terjedelmes cikkben bírálta azt, hogy a ki-termelő és értékesítő vállalatoknak le kell mondaniuk a szállítási rendszerek tulajdonlásáról. Véleménye szerint „ez aláássa a befektetők kívánságát, hogy új projektekbe fektessenek be, ami a konkurenciára épülő piac helyett néhány év múlva lepusztuló infrastruktúrát, energetikai hiányt, következésképpen az európai felhasználók számára magas árakat eredményezhet”. (Gereben, 2011, 182–183.)

2011. június 20-án Alekszandr Medvegyev szerint az Európai Bizottság „hátsó szándékot látott az üzletben, azt feltételezve, hogy így akarjuk leigázni Európát, s olyan elképzeléseket tulajdonított nekünk, amelyekkel nem rendelkezünk”. (Magyar Nemzet, 2011.) A Gazprom Export vezetője szerint a Gazprom csak biztosítani akarta a CEGH likviditását, „amely teljes egészében a Gazpromtól függ”. (Gereben, 2011, 124.)⁵⁸⁴

2011 szeptemberére bizonyossá vált, hogy komoly fordulat történt az Európai Bizottság Déli Áramlattal kapcsolatos megítélésében is, ami túlmutat a harmadik energiacsomag körüli vitákon. Günther Oettinger ugyanis az Európai Unió érdekeire nézve sértőnek nevezte a projekttel kapcsolatos orosz tevékenységet egy kölni beszédében. Véleménye szerint a Déli Áramlat az „oroszok kísérlete a Déli Folyosó projekt megakadályozására”. Az Európai Bizottság energiaügyi biztosja kijelentette, hogy problémák lesznek a szerződésekkel, amennyiben a Déli Áramlat zavarni

⁵⁸⁴ Medvegyev így fogalmazott: „Ha az Európai Bizottság nem hajlandó kiterjeszteni ránk a tisztesség véleményét, akkor gondoskodjon Brüsszel a cég likviditásáról. Nagyon el vagyok keseredve. Az Európai Bizottság vétője szűklátókörűségre vall. Remélem, hogy előbb-utóbb az üzleti logika kerekedik felül Brüsszelben!” (Gereben, 2011, 124.)

fogja a vetélytárs európai Nabucco vezetéket. (Energiainfó, 2011B.)⁵⁸⁵

Nem sokkal Oettinger kölni beszédét követően, szeptember 27-én az Európai Bizottság közleményt adott ki arról, hogy a versenyszabályok megsértésének gyanúja miatt előre be nem jelentett ellenőrzéseket végzett a gázellátásban és -tárolásban tevékenykedő vállalatoknál. Ellenőrzés összesen tíz országban zajlott Kelet- és Közép-Európában. A vizsgálat a gázszektorban tevékenykedő társaságokat érintette.⁵⁸⁶

A Gazprom egy nappal később közleményében reagált az eseményekre. Eszerint az orosz energetikai óriáscég – az európai gázpiac liberalizálásának „úttörőjeként” – nyitott az EU-tagállamok hatóságaival és így az Európai Bizottsággal való párbeszédre. Ugyanakkor a vállalat – elmondása szerint – nem tudott semmiféle kifogásról, ezért nem is ajánlhatta fel a minden lehetséges kérdés szabályozására alkalmas együttműködését. Az orosz energiaügyi minisztérium is reagált a vizsgálatra hangsúlyozva, hogy Moszkva számít a Gazprom érdekeinek és jogainak tiszteletben tartására. Az orosz sajtó az ellenőrzéseket egyértelműen egy Gazprom ellenes támadásként értékelte.

A Brüsszellel folytatott kommunikációs csata mellett a Gazprom folytatta a Déli Áramlat projekt előkészítését. Szeptember 16-án csatlakozott a vezetékek megvalósításáért felelő konzorciumhoz a francia EdF és a német BASF/Wintershall is. A megállapodással – az eddigi memorandumokat követően – az első jogi érvényű dokumentum is megszületett a felek között. (Gazprom, 2011A.)

Komoly áttörést jelentett a projekttel kapcsolatban, hogy december 27-én a török kormány megadta az engedélyt a vezetékek tenger alatti szakaszának megépítéséhez. (Gazprom, 2011B.)

A törökkel való megegyezés éveken keresztül húzódott. 2011. március 16-án Erdogan török miniszterelnök még nem járult hozzá ahhoz, hogy a Déli Áramlat a Fekete-tengeri török tengeri talapzatán haladjon át. Emiatt Oroszország még azt is felvetette, hogy esetleg vezetékek helyett tankerhajókon LNG-formájában juttatná el Bulgáriáig a földgázt. (Legalábbis ennek kivizsgálására szólította fel Putyin Szergej Smatko orosz energiaminisztert egy 2011. március 17-i vezetőségi ülésen.) Végül június 6-án a Gazprom elállt a fekete-tengeri LNG projekt

⁵⁸⁵ Oettinger hozzátette: „Az oroszok jobban járnak, ha Európa 600 milliárd köbméteres piacán 30 százalékos részüket van, mintha 400 milliárd köbméterből 40 százalék a részüket.” Ezzel az orosz Kommerszant szerint a biztos az orosz fél tudára adta, hogy Európa csak akkor kész növelni az oroszországi gázvásárlásait, ha csökken a Gazprom része az európai energiapiacra és ezzel Európa függősége az orosz energiahordozóktól. (Energiainfó, 2011B.)

⁵⁸⁶ Vizsgálták a Gazprom leányvállalatainak tevékenységét is, így Gazprom Germania és a csehországi Vermex s.r.o.-t. Emellett a német RWE AG és az E.ON több leányvállalata, a lengyel PGNiG és az osztrák OMV is megerősítette, hogy náluk is folyt vizsgálat. Utóbbi vállalat vezérigazgatója Gerhard Roiss elmondta, hogy olyan európai vállalatokat vizsgálnak, amelyek Oroszországból vásárolnak földgázt. Ezt erősítette meg az RWE németországi vállalata a Reuters hírügynökségnek is. Eszerint a Gazprommal kötött szerződések esetleges versenyellenes elemeit vizsgálták.

megvalósításától. 2011 végén az is késleltette a megállapodást, hogy a törökök a Déli Áramlat Fekete-tenger alatti szakaszának építését a hosszú távú gázszerveződésük kedvezőbb áron történő meghosszabbításához köthették. Így október elején utóbbi megállapodás elmaradásával is fenyegetőzött Ankara.

Egy nappal később az erről szóló hivatalos szerződést is aláírták. (Gazprom, 2011C.) Ezzel az utolsó fontos nemzetközi megállapodást is aláírták a vezetékek megépítése érdekében. Vlagyimir Putyin ekkor arra kérte fel a Gazpromot, hogy a kivitelezés még 2012-ben kezdődjön el.

Ennek értelmében Alekszej Miller 2012. január 20-án jelentette be, hogy a Déli Áramlat megépítése még decemberben elkezdődhet. (Gazprom, 2012A.)⁵⁸⁷ A beruházás kivitelezésének gyorsítása érdekében a Gazprom komoly kedvezményekre is hajlandónak bizonyult. Így például Bulgáriának 2012. április 1-től december 31-ig 11 százalékos gázárkedvezményt ajánlott, amennyiben november 15-ig meghozza a végső döntést a projekt megvalósításával kapcsolatban. (Energiainfó, 2012D.)

Ennek ellenére több probléma is felmerült a projekt előrehaladásában.

2012 júniusában Deljan Dobrev bolgár gazdasági és energiaügyi miniszter bejelentette, hogy nem biztos, hogy országa alá tudja írni a kért határidőig a szerződést. Végül azonban 2012. augusztus 27-én Szófiában mégis megszületett az erről szóló megállapodás a Gazprom és Bolgár Energetikai Holding között. A dokumentum meghatározza a gázvezeték csatlakozási pontját a bolgár gázvezetékrendszerhez, valamint a beruházás megvalósításának soron következő lépéseit. (Gazprom, 2012B.) A gázár-csökkentés esetében a megállapodás évi 2,9 milliárd köbméteres mennyiségre vonatkozott. Később a Gazprom a Déli Áramlat bolgár szakaszának megvalósítása érdekében az elkövetkezendő 6 évre 20 százalékkal csökkentette Bulgária számára a gáz árát. Ráadásul a korábbi szerződéshez képest az előre megállapított mennyiségnek csak 80 százalékát kell mindenképpen átvennie Szófiának, a korábbi 90 százalékkal szemben.

A Gazprom beruházási igazgatója Jaroszlav Golko a Déli Áramlat oroszországi szakaszának költségét 9 milliárd euróra becsülte egy 2012. május 23-i moszkvai sajtótájékoztató alkalmával.⁵⁸⁸ Bár Golko elmondta, hogy a Déli Áramlathoz Oroszország szárazföldi részén csatlakozó ún. Déli Folyosó megépítésével kapcsolatos projektek megvalósítása már folyik, azonban az orosz RBK daily üzleti napilap értesítése szerint a Gazprom nem kapta meg az engedélyt a gázvezeték orosz területen

⁵⁸⁷ Ennek ellenére ellentmondó hírek jelentek meg a beruházás megkezdésével kapcsolatban. Míg Paolo Scaroni az ENI vezérigazgatója úgy fogalmazott – az NGE szakportál értesülése szerint –, hogy az építkezésről szóló döntés csak 2013 elején fog megszületni, addig Tomiszlav Nikolics szerb elnök szerint a Déli Áramlat szerbiai szakaszának építését már decemberben megkezdik.

⁵⁸⁸ Ráadásul az MTI kérdésére, hogy beindul-e a Déli Áramlat gázvezeték építése decemberben, a jelen lévő vezető szakemberek nem kívántak válaszolni. Arra hivatkoztak, hogy erről a Gazprom felső vezetése ad majd tájékoztatást a június közepére tervezett sajtórendezvényen.

átmenő szakaszának építésére. (MTI, 2012.)⁵⁸⁹

Az EU harmadik energiacsomagjának hatályba lépésének hatására ismét erősödni látszott a szerb-magyar-szlovén szakasz megvalósításának esélye. Ennek keretében a Gazprom vezetése március 22-én Szlovéniában, 23-án pedig – Zágráb érintése nélkül – Szerbiában járt. Az orosz vállalat és a szlovén Geoplin Plinovodi között megállapodás született a Déli Áramlat szlovén szakaszának megépítéséről. Ennek értelmében 2012 júniusában létrehozták a szlovén szakaszért felelő vegyesvállalatot a South Stream Slovenia LLC-t a Gazprom és a Plinovodi 50-50 százalékos részvételével.⁵⁹⁰

Ekkor azonban a magyarországi szakasz megvalósítása körül lassultak le az események, mivel az erre a célra létrehozott konzorcium 50 százaléka papíron még mindig a Magyar Fejlesztési Bankhoz tartozott, annak ellenére, hogy a magyar kormány már döntött arról, hogy az átkerül az MVM-hez.

Ekkoriban jelentette be a Gazprom vezetése, hogy lemond a Mollal közösen tervezett pusztai földvári gáztározóról annak megvalósíthatósági tanulmányára hivatkozva. Alekszandr Medvegyev 2012. februári a Világ gazdaságnak adott interjújában bejelentette, hogy a tározó érdekében létrehozott projektet felosztatják. A Gazprom elnökhelyettese azonban jelezte, hogy nyitottak a magyar tározókapacitás bővítésével kapcsolatos javaslatokra. (B. Horváth, 2011.)

Végül 2012. augusztus elején dőlt el végérvényesen, hogy az MVM építheti meg a Déli Áramlat gázvezeték magyarországi szakaszát, miután az azt előkészítő cég 50 százalékát megvásárolta az MFB-től.⁵⁹¹

2012. október 10-én Orbán Viktor a magyar Országgyűlés épületében fogadta Alekszej Millert. A szűkszavú tájékoztatás szerint a tárgyalás egyik fő témája a Déli Áramlat volt. Nem sokkal az egyeztetés után a kormány kiemelt projektté nyilvánította az orosz ihletésű vezetéket.⁵⁹² Mindez annak is betudható volt, hogy ekkor már úgy tűnt, hogy a projekt Magyarország álláspontjától függetlenül megépül. Ez ugyan növelte az ahhoz való csatlakozásunk célszerűségét, viszont nem feltétlenül jelentett többet a veszteségeink minimalizálásánál.

2012. szeptember 4-én az uniós végrehajtó-javaslattevő testület bejelentette, hogy az Európai Bizottság versenyfelügyeleti vizsgálatot indított a Gazprom ellen.

Egy nappal később Antoine Colombani, Joaquín Almunia versenyjogi biztos szövegírója elárulta, hogy egy litván panasz kapcsán került az orosz vállalat Brüsszel látókörébe. Litvánia mel-

lett Észtország és Lengyelország is komoly konfliktusba került Oroszországgal amiatt, hogy az EU harmadik energiacsomagjában előírt kötelezettségek teljesítésével egyoldalúan kívánták csökkenteni a Gazprom tulajdonrészét saját területükön lévő energetikai szállító rendszerekben. Így a lengyel kormány például úgy határozott, hogy a Jamal-Európa gázvezeték 33 milliárd köbméteres kapacitású 684 kilométeres lengyel szakasza feletti ellenőrzést a lengyel állami Gaz-Systemnek adja a Gazprom helyett.⁵⁹³

Az EB azt vizsgálja, hogy a Gazprom akadályozza-e a versenyt nyolc közép- és kelet-európai uniós ország gázpiacán, így többek között Magyarországon⁵⁹⁴ azzal, hogy megsérti az Európai Unió trösztellenes előírásait. A bizottság úgy véli, hogy a Gazprom visszaélve piacvezető szerepével akadályozza a gáz szabad áramlását az unió tagállamai között, felosztja a piacot és megakadályozza a gázellátás diverzifikálását. Emellett tisztességtelen árakat szab ügyfeleinek azáltal, hogy a földgáz árát a kőolaj árához köti. Az EB ezt a sejtését a harmadik energiacsomag a földgáz belső piacáról szóló 2009/43/EK irányelvének 9. és 11. cikkére alapozhatta,⁵⁹⁵ amit a köznyelvben csak „Gazprom-zaradéknak” vagy „Gazprom-klauzulának” neveznek.

Amennyiben beigazolódik a Gazprom versenyellenes tevékenysége, akkor a Bizottság bírságot szabhat ki a vállalatra, ami elérheti akár a bevételei 10 százalékát is. Komoly kockázatokat jelenthet az orosz cég számára, hogy akár felülvizsgálhatják az eddigi szerződések alapjait, így az árképzési és az elszámolási formulákat is. Emellett olyan feltételeket szabhatnak a Gazprom alternatív európai projektjei, így a Déli Áramlat számára, amik megingathatják a beruházások megvalósítását.

A brüsszeli bejelentésre az orosz politikai vezetés és a Gazprom is sajtón keresztül reagált. Bár Vlagyimir Putyin szeptember 9-én a vlagyivosztoki APEC-csúcs zárásakor kijelentette, hogy nincs kereskedelmi háború Oroszország és az Európai Unió között a Gazprom elleni versenyfelügyeleti vizsgálat miatt, azonban megjegyezte, hogy a trösztellenes vizsgálat nem segíti a kétoldalú viszonyt. Véleménye szerint az EB vizsgálata az uniós tagállamok súlyos gazdasági helyzetének és a kelet-európai tagállamok támogatásának a következménye. Nála élesebben kommentálta az eseményeket Alekszandr Medvegyev, aki az Európai Bizottságot tisztességtelennek nevezte az EU-ban zajló folyamatokat.⁵⁹⁶

Szeptember 12-én már gyakorlati ellenlépésekre is sor került orosz részről. Egy elnöki rendelet alapján ugyanis a stratégiai fontosságú, külkereskedelmet folytató

⁵⁸⁹ A késlekedést a Fekete-tenger parti Anapa település elhelyezkedése okozta, mivel az ott található szövetségi üdülőhely éppen a Déli Áramlat tervezett útvonalába esett. Félő volt tehát, hogy amennyiben a gázcég május végéig nem kapja meg az engedélyt, csúszhat a Déli Áramlat építésének decemberre ígért kezdete. (MTI, 2012.)

⁵⁹⁰ Az erről szóló szerződést Alekszej Miller és szlovén kollégája Marjan Eberlincs írta alá.

⁵⁹¹ Ennek ellenére továbbra is jelentek meg olyan sajtóértesülések, melyek szerint a Déli Áramlat elkerülheti Horvátország felé Magyarországot. (Jutamji List, 2012.)

⁵⁹² Az erről szóló kormányrendelet 2012. október 25-én jelent meg a Magyar Közlönyben.

⁵⁹³ A konfliktusról részletesen esik szó Gereben Ágnes „A FÁK – tegnap, ma holnap” című kötetében a 143–146. oldalon.

⁵⁹⁴ A vizsgálat alá eső országok a következők: Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország és Szlovákia.

⁵⁹⁵ A 9. cikk „a szállítási rendszerek és a szállításrendszer-üzemeltetők szétválasztásával”, a 11. pedig „a harmadik országokkal kapcsolatos tanúsítással” foglalkozik. (Directive 2009/73/EC.)

⁵⁹⁶ A 2012. decemberi Európai Unió-Oroszország csúcstalálkozón Putyin már „civilizálatlannak” nevezte az EU energiaszabályozását, mivel a harmadik energiacsomag szerinte visszamenőleges hatállyal rendelkezik.

orosz részvénytársaságok nem adhatnak ki információt más országoknak, vagy külföldi szervezeteknek. Eszerint amennyiben a Gazpromnak is az erre a célra létrehozandó kormányzati hatósággal kell egyeztetnie minden lépését, amely állami érdekeket érint. A rendelet értelmében a Gazprom nem dönthet önállóan a földgázszerveződések módosításáról sem. Így a vállalat az orosz állam beleegyezése nélkül nem dönthet a gázár csökkentéséről sem. Azt sem határozhatja meg ezentúl a Gazprom, hogy eladja-e az üzletrészt, részvényeit, tulajdonát, vagy külföldi működési jogosultságát.

A Gazprom látva az Európai Unió határozott fellépését az EU harmadik energiacsomagjának érvénybe lépése előtt szerette volna lezárni a Déli Áramlat körüli tárgyalásokat az uniós tagállamokkal. Így az előzetes ígéreteknek megfelelően 2012. november 15-re minden részmegállapodás megszületett a projekt kivitelezéséhez. A szerb szakasz megvalósításáról október 29-én, (Gazprom, 2012C) a szlovénról november 13-án, (Gazprom, 2012D) a fekete-tenger alattiról november 14-én (Gazprom, 2012E), a bolgárról november 15-én született végleges szerződés. (Gazprom, 2012F.)

A magyar szakaszra vonatkozóan október 31-én írták alá a részvényesi megállapodást és a végső befektetési döntést. (Gazprom, 2012G.)⁵⁹⁷ Ezzel végérvényesen eldőlt, hogy Magyarországon és nem Horvátországon keresztül éri el a vezeték végpontját. Horvátország felé várhatóan csak egy leágazást építenek Szerbia felől.

Erről 2013. január 17-én Alekszandr Medvegyev és Mladen Antunovic, a horvát állami gázszállító vállalat a Planco elnök-vezérigazgatója írt alá akcióttervet Zágrábban. A tervezett szakasz 100 kilométer hosszú és évi 2,7 milliárd köbméter kapacitású lehet. A 60 millió eurós költségeket fele-fele arányban osztják el a felek. Az építkezést 2015-ben kezdenék el és 2016 decemberére fejeznék be. A Gazprom a megállapodás mellett további energiaipari beruházásokat is kilátásba helyezett a nyugat-balkáni országban.

A Gazprom Déli Áramlatért felelős vezetője, Leonyid Csugunov szerint Horvátországgal két okból nem született a tranzitra vonatkozó megállapodás. Egyrészt, mert Zágráb azt szeretne volna elérni, hogy a vezeték úgy menjen át rajtuk, hogy az érkező földgázból nem vásárolnak, másrészt azért, mert a Gazprom nem akarták teljesen kizárni az osztrák csatlakozás lehetőségét. (Magyar Nemzet, 2012A.) 2013 júniusában felmerült, hogy Horvátország mellett Macedónia is csatlakozhat egy leágazással a Déli Áramlat vezetékhez. Ezzel Zoran Sztavreszki macedón miniszterelnök-helyettes szerint megnyílt annak a lehetősége is, hogy Koszovó és Montenegró között is létesüljön gázvezeték összeköttetés. (Energiainfó, 2013C.)

A 229 kilométer hosszú magyar vezeték a szerb határon található Hercegszántót köti majd össze Bata és Nagykanizsa érintésével a szlovén határnál lévő Tornyiszentmiklóssal. Az infrastruktúra egy kompresszor állomást is tartalmaz majd. A vezeték évi 30 milliárd köbméter gáz szállítására lesz képes, költsége a tervek szerint 600-610 millió euró lesz, amit 70 százalékban hitelből fedeznének.

⁵⁹⁷ A szerződést Baji Csaba, az MVM Magyar Villamos Művek elnök-vezérigazgatója és Alekszandr Medvegyev írta alá.

A Déli Áramlatról a Gazprom hivatalos álláspontja szerint annyi tudható, hogy a csövek beszerzésére leghamarabb 2013 őszén írhatják ki a pályázatot. A 2380 kilométer hosszú hálózat építési szakasza valamikor 2014-ben kezdődhet el és 2015-ben indulna meg az üzemszerű működés.⁵⁹⁸ A tervezett négy – egyenként 81 centiméter átmérőjű – vezeték mindegyikének lefektetése 2018-ig tarthat majd. A tervek szerint 2016-ban évi 15,75, 2017-ben 31,5, 2018-ban 47,25 végül 2019-ben évi 63 milliárd köbmétert földgázt szállíthatnak a hálózat segítségével.

Miután a Déli Áramlat tenger alatti szakaszát építő cég, a South Stream Transport (SST) elkészült a megvalósíthatósági tanulmánnyal a Gazprom 2012 decemberében bejelentette, hogy a vezeték költségei – fél milliárd euróval – 16 milliárd euróra nőnek.⁵⁹⁹

Összességében azonban nehéz pontosan meghatározni a projekt várható összköltségét. Alekszej Szerebrjakov a Gazprom projekt igazgatóságának helyettes vezetője szerint a legújabb költségekről szóló hírek mögött is csak előzetes kalkuláció áll. (MTI – Energiainfó, 2012B.) A szerződések aláírását követően a Fekete-tenger alatti nagyjából 925 kilométer hosszú vezeték szakasz költségeit mintegy 10 milliárd euróra becsülik az orosz vállalat részéről. Bizonytalanabbnak tűnik a Déli Áramlat 1455 kilométeres szárazföldi szakaszának ára. Itt a hozzávetőleges becslések 6 és 10 milliárd euró között mozognak. Várhatóan a költségek 30 százalékát a beruházók adják majd, a fennmaradó részt hitelből finanszírozzák. Szerebrjakov szerint a tenger alatti szakasz pontos költségei a tenderek befejeződését követően, 2013 közepére lesznek ismertek. (MTI – Energiainfó, 2012.) Sebastian Sass a South Stream Transport szövivője szerint nehezen lehet a projekt jelenlegi fázisban pontos becsléseket adni. A költségek nagyságrendje ugyanis nagymértékben függ a nyersanyagáraktól és a konkrét technológiától. Emellett nehezen becsülhető a hitelek nagyságrendje is. (Index, 2012B.)

A Déli Áramlat kivitelezésével kapcsolatos kritikák akkor szaporodtak meg, amikor a Gazprom 2013. január 28-án bejelentette, hogy a projekt a korábban tervezettnél jóval drágább lehet. Az árnövekedést az a korábban csak a sajtó által is sejtetett Oroszországon belüli, úgynevezett Déli Folyosó (Bovanyenkovo–Uhta–Pocsinki) szakasz kiépítése okozza, ami önmagában 12,5 milliárd euróval növelheti a költségeket az orosz vállalt szerint.⁶⁰⁰ Ez közel akkora összeg, mint a Déli Áramlat fekete-tengeri és európai szakaszának összköltsége. A bejelentést követően akadt olyan szakértő, aki szerint a Déli Áramlat összköltsége akár 50 milliárd eurónál is

⁵⁹⁸ A 2015-ös kezdéssel kapcsolatban Marcel Kramer, a South Stream Transport vezérigazgatója a részvényesek utasítására hivatkozott több 2013. májusi interjúban. (Energiainfó, 2013.) Eszerint 2015 végére el kell készülnie az első ágnak. Kramer májusi interjúival egy időben megszaporodtak azok a szakértői vélemények melyek szerint a vezeték megvalósíthatósága nem reális, vagy legalábbis gazdaságilag nem megtérülő.

⁵⁹⁹ Az elsődleges kivitelezési és mérnöki tanulmányt (FEED), az SST a holland IntecSea mérnöki vállalattal készítette.

⁶⁰⁰ A nagyjából 2500 kilométer hosszú orosz szakasz –, mely a tervek szerint 10 kompresszorállomásból áll majd – 2017-re készülhet el.

több lehet.⁶⁰¹

A korábbi tervekkel ellentétben a Déli Áramlatnak Bulgáriából egyelőre nem lesz leágazása Görögország felé. A projekt vezetése ugyanis úgy látja, hogy a déli ág nál fontosabb és a kivitelezés szempontjából előnyösebb lehet az északi szerb-magyar-szlovén ág.⁶⁰² Emellett változásnak számított, hogy az Európa Unió felől érkező nyomás miatt a vezeték északi ágának a „végállomása” – az osztrák Baumbarten helyett – az észak-olaszországi Tarvisio lehet.⁶⁰³

A Gazpromnak az Európai Unió külön engedélyére is szüksége volna a vezeték orosz elképzelések szerinti üzembe állításához. Mindez azonban – figyelemmel Brüsszel közelmúltban tett nyilatkozataira – nem tűnik valószínűnek. A Déli Áramlat siettetésével Moszkva nem kerülhette el az EU trösztellenes és környezetvédelmi szabályait, melyek 2011 óta hatályosak. A 2013 márciusától hatályos új Uniók szabályozás emellett kötelezővé teszi, hogy amennyiben egy harmadik ország, – így ebben az esetben Oroszország – épít az EU területén vezetékot, ahhoz más EU-s szolgáltató is hozzáférhessen. Mindez komoly jövőbeni kockázatokat jelent a projekt megvalósulásának esetében.

A Gazprom mindezidáig semmilyen hivatalos iratban nem jelezte Brüsszelnek, hogy az Európai Unió területén gázvezeték építésbe kezdene. Az orosz vállalat érvelése szerint kétoldalú egyezmények szerint kíván eljárni a Déli Áramlat megvalósítása ügyében. Éppen ezért komoly viták folynak a szakértők körében arról, hogy egy-egy uniós tagállam nemzeti hatáskörben adhat-e ki használatbavételi engedélyt, amennyiben a vezeték megvalósul. Mindenesetre a Déli Áramlat szárazföldi szakaszára 2013 júliusáig még nem született meg a végső befektetői döntés, így a tényleges kivitelezés sem kezdődött meg az EU területén.

A Déli Áramlathoz való magyar csatlakozás valódi hasznát jelenleg szintén nagyon nehéz megbecsülni. Tény, hogy az alternatív vezetékről szóló terv tűnik a diverzifikációs célokat követő projektek közül a leginkább előrehaladottnak és előrehaladónak. Ugyanakkor a vezeték megvalósulásával számos tisztázatlan kérdéssel

⁶⁰¹ Mihail Korcemkin, az amerikai East European Gas Analysis (EEGA) alapítója szerint a kivitelezésre váró gázhálózat az oroszországi szakasszal együtt legalább 18,5 milliárd euróval növekszik. Véleménye szerint a Déli Áramlat nélkül nem is lenne szükség a csövet ellátó Bovanyenkovo–Uhta–Pocsinki vezetékre. (Korchemkin, 2013.)

⁶⁰² Leonid Csgunov szerint ugyanis „túl alacsony volt az igény ezen [vagyis a déli] a vonalon, hiszen Dél-Olaszországnak csupán félmilliárd köbméter gázra lett volna szüksége évente, ami eltölpül a Déli Áramlat tervezett 63 milliárd köbméteres éves kapacitásától. A cső ezen szakasza tehát gyakorlatilag üresen állt volna, így a beruházás nem térült volna meg.” (Magyar Nemzet, 2012A.)

⁶⁰³ Ennek ellenére Csgunov úgy látta a piaci igények alakulásával később még dönthetnek a déli görög-olasz ág megépítéséről, mint ahogyan arról is, hogy a vezeték később a baumgarteni vezetékhez kapcsolódjon. Mindezt azonban a következő öt évben nem tartotta túl valószínűnek. (Index, 2012B.)

és lehetséges hátránnyal is számolnunk kell. Várhatóan a beruházás a magyar igények kielégítésére is alkalmas lesz, ennek nagysága azonban még nem tisztázott.⁶⁰⁴ Az sem tudható még, hogy a projekt milyen megtérülést hozhat. Mivel a Déli Áramlat révén nem csökken az orosz gázbehozatal, így a hosszú távú gázszerződések újrakötésénél – pusztán az orosz ihletésű projekt által – nem nő Magyarország alku pozíciója. Ráadásul csökkenhet az alternatív gázprojektek megvalósulási esélye is.

Deák András György szerint „a passzívum oldalon jelentkezhethet a teljes eddigi magyar tranzitforgalom, az arra vonatkozó fejlesztésekkel” így a meglévő szerb-bosnyák tranzit, az ukrán import határkeresztező kapacitás kibővítése és a szlovák-magyar interkonnektor kapacitásának legjava. Kérdéses emellett a baumgarteni elosztó jövője is. Deák szerint a Déli Áramlat magyarországi szakasza nem képezi a teljes infrastruktúra központi részét ezért a déli – balkáni-olasz – ág előtérbe kerülése és/vagy az északi, Magyarországot érintő ág esetleges csúszása is komoly kockázatokat jelenthet. Kérdéses továbbá, hogy a magyarországi tározókapacitások iránt milyen érdeklődés alakul ki a projekt megvalósulása esetén, hogyan és kinél hasznosulhat a meglévő kapacitás és szükség-e újabb tárolók létrehozása. (Deák, 2012, 21–22.)

Talán nem véletlen, hogy a szakértők között és a médiában felmerülő kérdések is hozzájárultak ahhoz, hogy a Népszabadság 2013. január 21-i értesülése szerint a Gazprom akár teljes anyagi kockázatmentességet is garantálhat Magyarországnak a Déli Áramlat projekt esetében. Eszerint „a megállapodásba foglalt megtérülési időt követően a beruházás minden egyéb körülménytől függetlenül nyereséget hoz a magyar fél – jelen esetben az MVM – számára.” (Marnitz, 2013.)

A kétkedők nyugtatása érdekében a Gazprom határozott kommunikációs lépéseket tesz. Erre volt példa Szergej Kuprijanov a Gazprom igazgatóságának szóvivőjének sajtóban megjelent terjedelmes kiállása a vezeték mellett. A publicisztika szerint a Déli Áramlat megépítése a „mostaninál nem is lehetne időszerűbb.” (Kuprijanov, 2013.)

Mindenesetre az EU határain kívül, egészen pontosan Szerbiában és Oroszországban már 2012 decemberében megkezdődtek az építkezések. A beruházás szimbolikus kezdetére december 7-én került sor a Fekete-tenger menti Anapától nem messze.⁶⁰⁵

⁶⁰⁴ Alekszandr Medvegyev csak annyit közölt 2012 decemberében, hogy a felek már megegyeztek abban, hogy Magyarország mennyi gázt kap a Déli Áramlat révén, azonban ezt csak 2013-ban hozzák nyilvánosságra. (Magyar Nemzet, 2012B.) Kérdéses a beruházás 70 százalékat kitevő hitelkeret törlesztési ideje, mivel az függ a tranzitdíjtól és a tényleges gázforgalomtól, amiről 2013 júliusáig még nem állt rendelkezésre pontos és hivatalos információ.

⁶⁰⁵ Ekkor ünnepélyes keretek között került sor két nagy átmérőjű gázcső összehozására. Az eseményen magyar részről jelen volt Németh Lászlóné fejlesztési miniszter, Kovács Pál klíma- és energiaügyért felelős államtitkár és Baji Csaba az MVM elnök-vezérigazgatója. A ceremónián Oettinger uniós energiaügyi biztos nem vett részt.

A projekt kivitelezésével kapcsolatban a Gazprom egy EU-n kívüli országban, Szerbiában tesz határozott politikai és kommunikációs lépéseket. A Déli Áramlat első kompresszor állomásának kivitelezése is ott kezdődött el 2012. december végén nem messze a magyar határtól. A Gazprom rendszeres jelzéseket tesz emellett arra, hogy a gázvezeték szárazföldi szakaszának építése is ott indulhat el a leghamarabb.⁶⁰⁶

12.4 Nabucco West vs. TAP

2013 júniusáig intenzív küzdelem zajlott a Nabucco West és a TAP konzorciumai között.

2013 februárjában Olaszország, Görögország és Albánia között született egy athéni kormányközi megállapodás arról, hogy az azeri döntéstől függetlenül megépül a TAP. Ezt követően, 2013 márciusában a NIC írt alá szándéknyilatkozatot a TANAP képviselőivel. Az együttműködés szerint a Nabucco és a TANAP műszaki és egyéb stratégiai jellegű információkat cserél ki egymással annak érdekében, hogy ezzel is elősegítsék saját projektjeik megvalósítását.

2013. május elején megkezdődött a Nabucco West szállítási kapacitásának lekötésére irányuló jegyzési eljárás,⁶⁰⁷ amiről a NIC megjegyezte, hogy az „egyértelműen felülmúlja a várakozásokat.” Nem sokkal az eredményhirdetés előtt a Nabucco Gas Pipeline International GmbH teljesítette a 9001:2008-as ISO minőségirányítási szabvány követelményeit.⁶⁰⁸

A Nabucco West és TAP egymás ellenében folytatott egyre kiélezettebb küzdelme meglehetősen nehéz helyzetbe hozta az Európai Unió Bizottságát, mely nem kívánt egyik vezetékprojekt mellett sem kizárólagosan elköteleződni. 2013 áprilisában Günther Oettinger európai uniós energiaügyi biztos a vezetékrivalizálással kapcsolatos véleményét egy, az EU külügyeiért felelős Catherine Ashtonnak címzett levélben fejtette ki.

Véleménye szerint nem lenne szabad hagyni, hogy politikai érdekek döntsenek a Sah Deniz tenderének eredményében, mert az feszültséget kelthet az európai államok között, ami – a biztos meglátása szerint – „az európai szolidaritásban szükség-telen kettéválást” eredményezhet. Ezért Oettinger úgy látta, hogy talán jobb is lenne,

⁶⁰⁶ Egy 2013-as elképzelés szerint a szerb szakasz fektetése 2014-hez képest korábban, akár 2013 végén elindulhat. Az erről szóló közleményt egy 2013. áprilisi moszkvai orosz-szerb energetikai együttműködésről folytatott megbeszélést követően hozták nyilvánosságra. A találkozón elhangzott, hogy Oroszország kész teljes mértékben finanszírozni a vezeték 1,7 milliárd eurós költségű szerbiai szakaszának megépítését, amit a földgáz későbbi szállításából származó tranzitbevételből fizethetnének vissza. (Energiainfó, 2013A.)

⁶⁰⁷ Az eljárás első szakaszában a lehetséges szállításmányozók regisztrálhatták kapacitás-lekötési igényüket, valamint hozzáférést kérhettek a jegyzési eljárás dokumentumaihoz, amelyet követően nem kötelező érvénnyel szállítási kapacitást köthetnek le.

⁶⁰⁸ A tanúsítványt olyan vállalatok kapják, amelyek a legszigorúbb nemzetközi előírásoknak megfelelő hatékony minőségbiztosítási rendszerrel rendelkeznek.

ha a kérdésben azok az országok egyeznének meg, amelyek részt vesznek a Nabucco West vagy a TAP projektben. (Reuters, 2013A.)

Végül a Sah Deniz II földgázmezőt tulajdonló konzorcium 2013. június 25-én hozott döntést az évi 10 milliárd köbméteres gázmennyiség Európába juttatásáról. A szállítási jogot a Trans Adriatic Pipeline (TAP) és a Nabucco West közül előbbi kapta meg. A TAP vezetéken keresztül a gázszállítás a tervek szerint 2018 helyett egy évvel később 2019-ben indulhat el.⁶⁰⁹

A TAP konzorcium a Sah Deniz II mezőn kutatást és termelést végző vállalatoknak (BP, SOCAR, Statoil, Total) összességében 70 százalékos részesedést biztosított a vezetékprojektben. A TAP projekt tulajdonosi összetétele a következőképpen nézett ki: BP (20%), SOCAR (20%), Statoil (20%), Fluxys (16%), Total (10%), E.On (9%), Axpo (5%).

Az eredményhirdetés után a Nabucco konzorcium június 28-án rövid közleményben reagált, melyben kifejezte sajnálatát a döntéssel kapcsolatban, mely a NIC szerint visszaveti a Nabucco megvalósulását. A társaság legfőbb részvényesének, az osztrák OMV-nek a vezérigazgatója Gerhard Roiss még 25-én kijelentette a Reuters-nak adott interjújában, hogy számukra „a Nabucco projekt véget ért.” Elképzelhetőnek tartotta azonban, hogy saját, fekete-tengeri lelőhelyeikhez építenek majd ki a jövőben vezetékét Európa felé.⁶¹⁰ Ezzel nem veszne kárba az eddigi 50 millió eurós tervezési költség, mert adott esetben fel lehetne használni a terveket egy másik vezetékhez. (Reuters, 2013B.)

A döntés indoklásával kapcsolatban – miszerint a Sah Deniz II konzorcium a magasabb olaszországi és görögországi gázárakra hivatkozva választotta a TAP-ot⁶¹¹ – Roiss sokat sejtetően csak ennyit mondott: „Kérdéses, hogy a megszorításoktól sújtott Görögországban vagy a gázzal bőségesen ellátott Olaszországban valóban elérhetők-e magas árak. Ugyanakkor másra hagynám annak megítélését, hogy az indoklás csak egy politikai döntés elkendőzésére szolgál-e.” (Dékány, 2013.)

A könyvnek ugyan nem célja az esetleges „politikai döntés elkendőzésének” feloldása, azonban röviden érdemes kitérni azokra a folyamatokra, melyek túlmutatnak a gazdasági ráción. Stier Gábor egy érdekes sejtést fogalmazott meg a Magyar Nemzet 2013. július 4-i számában. Eszerint „mintha Moszkva is segített volna déli irányba terelni az azeri gázt. Feltűnő ugyanis, ahogy a Gazprom végül visszatáncolt a görög gázvezetékrendszert kezelő DESFA 66 százalékanak privatizációjától, utat nyitva ezzel az azeri állami energiavállalatnak, a SOCAR-nak, amely így érthetően növelni kívánta részesedését a görög piacon.” (Stier, 2013.)

⁶⁰⁹ Ekkortól válhat aktívvá a Sah Deniz II fejlesztési szakasza.

⁶¹⁰ Bár az osztrák vállalat a fekete-tengeri térség vezető gázexportőre kíván maradni, azonban elsősorban a romániai belföldi igények kielégítését tekinti feladatának. Szakértők szerint leghamarabb az évtized végén várható a Fekete-tengeren a kereskedelmi termelés elindulása.

⁶¹¹ Beruházási szempontból a TAP mellett szólt, hogy az mintegy 500 kilométerrel rövidebb nyomvonalon haladhat majd, így az építkezéssel járó költségek várhatóan alacsonyabbak lesznek.

Tény, hogy a görög privatizációs alap (Hellenic Republic Asset Development Fund) által a görög DESFA gázipari cég kétharmadának eladására kiírt privatizációs tendert az azeri SOCAR olajipari társaság nyerte meg, miután a másik két pályázó anyaga nem felelt meg a kiírásnak.⁶¹² A Gazprom azonban nem a DESFA-ról, hanem – egy másik üzletről – a DESFA tulajdonosáról, a görög gázszolgáltató DEPA megvásárlásáról mondott le azzal, hogy a május 22-i határidőig nem tett kötelező érvényű ajánlatot. Az azeri vállalat nem is pályázott ekkor a DEPA-ra.⁶¹³

Mivel más ajánlat nem érkezett a DEPA privatizálására, ezért a Gazprom távolmaradása miatt nem zárt sikerrel a tender 2013 júniusában.⁶¹⁴ Az orosz vállalat „jelentős kockázatokkal” magyarázta visszalépését, köztük azzal, hogy a DEPA pénzügyi helyzete lényegesen romolhat az ügylet lezárásáig. Ezzel a véleménnyel szemben a „görög hivatalos körökben azt sugallják, hogy éppen az unió riasztotta el a Gazpromot, mert tartani lehetett tőle, hogy a bizottság nem hagyja jóvá, vagy csak rendkívül szigorú feltételekkel engedélyezi az üzletet.” (MTI – Energiainfó, 2013.)

Tény, hogy 2013-ban a Gazprom többször kezdeményezett egyeztetést a görög hatóságokkal a tenderrel kapcsolatban. Az orosz vállalatot leginkább az foglalkoztatta, hogy a görög cég partnerei kiegyenlítk-e az összesen 380 millió eurós tartozásukat. Emellett a Gazprom nem akart 20 százalékos előleget fizetni a DEPA-ért azelőtt, hogy az EU elfogadja az adásvételt.

A Gazprom „visszatáncolása” azonban a fenti vélemények ellenére is érdekes fordulatnak számít. Nem elhanyagolható, hogy a DEPA felel a görög földgáz-import közel 60 százalékaért. Az orosz vállalat ráadásul sokáig szerette volna megszerezni a DEPA-t. Az orosz motivációkat mutatja, hogy a Gazprom 2012-ben 900 millió eurós vételárat ajánlott fel tenderen kívül a vállalatért.

A DEPA privatizációjának kudarc komoly problémát okozott az EU-ban és Görögországban,⁶¹⁵ mert Brüsszel többek között ezt a feltételt szabta Athénnek ahhoz, hogy segítse az adósságaiból való kilábalásban.⁶¹⁶ Az Európai Bizottság június 11-én Simon O'Connor, Olli Rehn pénzügyi biztos szövegében keresztül sürgette Görögországot, hogy a lehető leghamarabb tegyen újabb kísérletet a DEPA privatizációjára. A sikertelen tender után a görög állam ezért a DESFA után a gázhálózat-üzemeltető vállalatot is felajánlotta az azeri SOCAR-nak.

⁶¹² Az orosz Szintez és a görög-cseh PPF-Terna 2013 júniusában esett ki az eljárásból, így a SOCAR versenytárs nélkül maradt az eredményhirdetés előtt.

⁶¹³ A DEPA részvényeinek 65 százaléka a görög állam tulajdona, a fennmaradó 35 százalék a Hellenic Petroleum nevű vállalaté, amelyben a görög állam 35 százalékos tulajdonrészrel bír. A SOCAR 400 millió eurót fizet, amiből a DEPA-nál 188 millió marad a tartozásainak kiegyenlítése után.

⁶¹⁴ Nem indult egyetlen jelentősebb uniós energiavállalat a tenderen, így az olasz ENI és a francia EdF sem, mivel a görög gazdasági helyzetet túl kockázatosnak minősítették.

⁶¹⁵ A Nemzetközi Valutaalap (IMF) támogatásával 2013 júniusában 320 milliárd dollárműkiadás volt eladható, amiből addig 2,3 milliárd dollár bevételt sikerült realizálni.

⁶¹⁶ A DEPA eladásából remélt közel 1 milliárd eurós bevétel nélkül Athén nem tud eleget tenni a nemzetközi hitelezőkkel szemben vállalt kötelezettségének, hogy szeptember közepéig legalább 1,8 milliárd eurót, az év végéig pedig legalább 2,5 milliárd eurót teremt elő privatizációból.

A Sah Deniz II földgázmezőt tulajdonló konzorcium döntését az Európai Bizottság egyértelmű sikereként kívánta bemutatni elfedve az unió belüli tagállami és vállalati érdekellentéteket, vagyis a Nabucco West és a TAP megvalósítása körüli érdekkonfliktusokat. José Manuel Barroso, a bizottság elnöke szerint „ez Európa közös sikere és mérföldkő unióink energiabiztonságának biztosítása szempontjából.” (MTI, 2013A.) Günther Oettinger európai energiabiztos szerint „az a lényeg, hogy lesz elég földgáz Európának, az viszont, hogy milyen módon jut el Azerbajdzsánból, már mellékes.” Véleménye szerint „az Európai Unió a TAP-pal is jól fog jární, hiszen ugyanazt a funkciót tölti be, amire a Nabuccót is tervezték.” (Energiainfó, 2013D.)⁶¹⁷

A nyilatkozatok – az EU egységét mutatva – nem tesznek említést az érkező azeri gázmolekulák Unió belüli áramlási irányáról és várható regionális felhasználásáról. Nem véletlen, hogy a „Nabucco vs. TAP rivalizálást” elfedő Barroso-féle közleményt bemutató magyar MTI-s hír az alábbi címen jelent meg: „Megbukott a Nabucco, az Európai Bizottság üdvözli.” A címadást egyébként több internetes portál is átvette.

Oroszország részéről a Gazprom elnöke Alekszej Miller elégedettségének adott hangot a döntéssel kapcsolatban. Az azeri források dél-európai piacokon való megjelenését, vagyis a TAP sikerét érdemben nem kommentálta a másik vezeték esetében viszont megjegyezte: „a Nabucco nincs többé, most a gázvezetékprojekt temetésének vagyunk tanúi.” Miller emellett hangsúlyozta, hogy a Déli Áramlat gázvezeték finanszírozása teljes mértékben biztonságos, kockázatmentes. (MTI, 2013B.)

Magyarország tudomásul vette a Shah Deniz konzorcium döntését, ugyanakkor a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium azt is közölte, hogy megvizsgálják annak a lehetőségét, hogy „a belső piaci integráció előrehaladtával a már létező vezetéseken és interkonktorokon keresztül Magyarországra is érkezzen azerbajdzsáni eredetű földgáz.”

Komolyabb belpolitikai vitára nem került sor a döntéssel kapcsolatban Magyarországon. Az ellenzék részéről egyedül Herczog Edit szocialista európai parlamenti képviselő adott ki közleményt, amelyben Nyugat-Európa számára előnyösnek, Magyarország számára viszont hátrányosnak nevezte, hogy az orosz energiafüggőséget csökkentő azeri földgáz mégsem az eddig előnyben részesített Nabucco, hanem a TAP-on keresztül érkezik majd Európába.

⁶¹⁷ Oettinger nézetét kívánta megerősíteni az azeri a SOCAR elnöke Rovnag Abdullajev is azal, hogy kijelentette Ausztria „természetes piac” az azeri gáz számára, amely könnyedén haladhat tovább ebben az irányban. (Energiainfó, 2013D.) Más kérdés, hogy a jelenlegi megállapodás egy olyan infrastruktúra kiépítését ösztönzi, mely elsősorban görög-albán-olasz vonalon létesül, így a Nabucco West fémjelzte bulgár-román-magyar-osztrák vonal legfeljebb közvetett módon jöhet majd szóba. Nyilván az érkező földgázra vonatkozó lekötések is elsősorban a dél-európai országokból várható.

Mindezt a baloldali EP képviselő „a kormányzati rövidlátásnak” is betudhatóan látta. Véleménye szerint a döntésben közrejátszott, hogy a befektetők bizonytalan-nak ítélték meg a bolgár-román-magyar útvonal sorsát „az uniót magára haragító kormányzati szabadságharc miatt.” Mindezt nem ellensúlyozhatta Herczog szerint „a kisebb diplomáciai vihart kavaró” magyar kormány Kaukázus-politikája sem.⁶¹⁸ A szocialista EP-képviselő érthetőnek tartotta a bizottság pozitív megnyilvánulását, mert úgy vélte, hogy a TAP nemcsak Európa energiabiztonsági problémáira ad hatékony választ, de rövidebb, és így költséghatékonyabb is a Nabuccónál. Herczog szerint a döntés arra is rávilágított, hogy „keleti partnereink sem bíznak bennünk”. (MTI, 2013A.)

⁶¹⁸ Itt az azeri „baltás gyilkos” kiadatása körüli diplomáciai konfliktusokra utalhatott Herczog.

V. RÉSZ KONKLÚZIÓ

A szuverenitás mindig is vitatott fogalomnak számított. A kifejezés a vesztfáliai béke (1648) révén vált a nemzetközi kapcsolatok egyik meghatározó magyarázó elemévé, ugyanakkor használata már jóval ez előtt megjelent a politikai filozófia- és gondolkodástörténetben. Tartalmában annak az eszmeiségnek volt a kifejezője, mely szerint az államok belső autonómiával rendelkeznek, és nem lehetnek külső hatalom által befolyásolt nemzetközi szereplők. Ez az elméleti alapvetés azonban a gyakorlati politikában csak ritkán és rövid időszakokra érvényesülhetett.

A 20. században felgyorsuló transznacionalizálódás révén a nem állami szereplők (NGO-k), a multinacionális vállalatok és a nemzetek feletti szervezetek egyre meghatározóbb szereplői lettek a nemzetközi kapcsolatoknak. Mindez az állam szerepének újragondolására készítette a nemzetközi kapcsolatok elméletével, illetve gyakorlatával foglalkozó politikai gondolkodókat és a hatalmi eliteket komoly hatást gyakorolva a fogalom értelmezésére is. Bár mára sokan a szuverenitás korlátozottságáról, modern kori hanyatlásáról értekeznek, tény azonban, hogy a kifejezés továbbra is a politika egyik központi fogalma maradt. Bár abszolút szuverenitás a politikában nem létezik, azonban ez nem jelenti azt, hogy a nemzetállamokra ne bírna érdemi magyarázóerővel a nemzetközi kapcsolatok esetében.

A különböző elméleti irányzatok – a Cimburszkij-féle dinamikus szuverenitás képlet alapján – két jól elkülöníthető csoportra, szuverenitás-modellre oszthatók, mégpedig az alapvetően együttműködés-párti és az alapvetően függetlenség-párti megközelítésekre. A két ideáltípus közötti legfőbb különbség abban áll, hogy a szuverenitás két összetevője közül melyik szuverenitás „rész” dominanciáját tekintik ideálisnak: a tényleges, vagy az elismerésen alapuló szuverenitását, illetve hogy az egyes irányzatok mit tekintenek a nemzetállam legfontosabb céljának a nemzetközi együttműködések esetében.

Mára a tradicionális és modern birodalmak összeomlásával párhuzamosan a szuverenitás tényleges és elismerésen alapuló összetevőiből utóbbi tekinthető dominánsnak az európai térben, azonban elméleti iskolánként ideális összetétele eltérő megítélés alá esik. *Míg a realista elméleti irányzatok offenzív vagy defenzív beállítottságuktól függően a tényleges szuverenitásrész kiterjesztését, vagy mértékének megőrzését tartják megfelelőnek, addig a liberális megközelítések az elismerésen alapuló szuverenitás-elem növelését tartják kívánatosnak.*

Ami a nemzetközi integrációk kérdéskörét illeti, míg az elismerésen alapuló szuverenitás kiterjesztése mellett érvelő irányzatok az együttműködés kiterjesztését tekintik célnak, addig a tényleges szuverenitás megőrzését, vagy kiterjesztése kívánók

elsősorban a nemzetállami függetlenség mellett érvelnek.⁶¹⁹ Az Európai Unió integrációja esetében láthattuk a föderális és a kormányközi elemek vegyülését, ami az együttműködés- és a függetlenségpárti irányzatok eltérő szuverenitás felfogásainak, lezárulatlan elméleti vitáinak eredményeként tükröződik a gyakorlati döntéshozatali és intézményi szisztémákban.

Oroszország esetében a szuverenitás ideális jellegének kérdése elválaszthatatlan a birodalmiság problematikájától. Láthattuk, hogy a szuverenitás ideális jellege körüli dilemmák csak a 19–20. századra, vagyis a doktrínák változékony korszakának kezdetével jelentek meg az orosz politikai diskurzusban. Ekkor azonban még a tényleges szuverenitás elem prioritásának megkérdőjelezése nem merülhetett fel. Ez a helyzet csak a Szovjetunió története folyamán változott meg.

Bár Sztálin vezetésével úgy tűnt, hogy a tényleges szuverenitás elem primátusa továbbra is sikeres lehet a Birodalomban, azonban a szovjet politikai vezetés törekvései idővel komolyan szemben találták magukat egyrészt a kelet-közép-európai nemzetállamok ellenállásával és szuverenitási törekvéseivel, másrészt a bipoláris világrendszer ellenpólusával: az Egyesült Államokkal és szövetségeseivel. Összességében *Sztálin halálát követően az elismerésen alapuló szuverenitás elem fokozatosan kerekedett felül a tényleges szuverenitás elemén.*

A Szovjetunió összeomlása után az alapvető vita Oroszország esetében már nem a birodalmiság körül forog, hanem a szuverenitás ideális összetétele jelenti a legfőbb dilemmát. Míg egyik oldalon azok állnak, akik a tényleges szuverenitás elem dominanciáját – meglévő arányának megőrzését vagy növelését – tekintik Oroszország legfőbb céljának, addig a másik oldalon azokat a véleményeket találjuk, akik az elismerésen alapuló szuverenitás-rész kiterjesztését tartják orosz részről elfogadható stratégiának.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a nemzetállami szuverenitás nem más, mint egy térben és időben változó társadalmi konstrukció. *A különböző felfogások korántsem tekinthetők örökérvényű és kizárólagos megközelítésmódoknak, hanem csupán a nemzetközi politika kulcsszereplőinek meggyőződését tükrözik, melyek időről időre változhatnak.* Korántsem lényegtelen, hogy Magyarország a két felállított szuverenitás modell közül melyikhez áll stratégiaiilag közelebb.

A könyv III. 1–2. fejezetében a nemzetállami szuverenitás kérdését az energia-politika egy speciális területén, a földgázellátás-biztonság esetében jártam körül. Ennek a szűkebb, bár aktuális policy témának a diskurzuselméleti megközelítése

⁶¹⁹ Természetesen az egyes felfogások szakpolitikai területenként eltérhetnek. Rendre találhatunk olyan policy-eket, melyeken az állam tényleges szuverénként nyilvánulhatott meg, vagyis saját hatásköreit nem kérdőjelezték meg. Ugyanakkor történelmi koroktól függetlenül találhatunk olyan szakpolitikákat is, melyeknél az állam szuverenitása valamiféle elismerésen alapult, vagyis korlátozott vagy megosztott jelleget öltött.

lehetőséget adott arra, hogy elemezhessük a nemzetállami szuverenitás változó gyakorlatát az európai integráció és az orosz birodalmiság vonatkozásában.

Láthattuk, hogy bár az európai integráció kezdetén már az első alapító szerződések is az energiapolitika témakörével foglalkoztak, azonban az 1950-es években a szénhidrogének – különösen a földgáz – piacát még kevésbé érintették a közösség dokumentumai. *Eleinte a funkcionalista elven létrehozott közösségi szintű intézmények helyett az EK tagállamai – a nemzetállami szuverenitás szempontjából meghatározó területként – realista, kormányközi rivalizálások keretében intézték földgáz-ágazattal kapcsolatos ügyeiket.*

Az 1970-es évekig úgy tűnhetett, hogy az energetika alapvetően egy hagyományos gazdasági kérdésként értelmezendő terület. Ezt követően azonban az EK tagállamai már felismerték az energiafüggőség növekedéséből származó politikai kockázatokat is. Az olajválságok hatására a tagországok az ellátásbiztonsági problémáikat elsősorban a nemzetállami szuverenitásukat veszélyeztető dilemmaként értelmezték, így azok kezelésére is alapvetően saját hatáskörben tettek kísérletet. Mindez inkább akadály, mint elősegítője volt egy neoliberális institucionalista elveken alapuló közösségi/uniósi energiapolitika kialakításának.

Összességében az olajválságok a közösségi szintű gondolkodásra ugyan jótékonyan hatottak az energiapolitikában, de áttörést nem hoztak az érdemi együttműködésekben; a gázszektor területén (is) lejátszódó ún. realista-neoliberális institucionalista vita során előbbi törekvései érvényesültek a válságkezelésben. A közlekeleti kapcsolatok megromlása ugyanakkor hozzájárult a bilaterális együttműködések fejlesztéséhez a Szovjetunióval.

Bár Moszkva az 1950-es években még a szénhidrogénekben látta a modern birodalmi célok kibontakoztatásának egyik meghatározó alappillérét, vagyis a birodalom tényleges szuverenitásának megőrzését és KGST-n belüli kiterjesztését, azonban az 1960-as évek végére a belső gazdasági nehézségek miatt az újonnan feltárt tartalékokat már nem kizárólag a KGST országaiba, hanem az EK-felé is exportálni kívánták. Így kezdetét vette Nyugat-Európa és a Szovjetunió energiakapcsolatainak mélyítése. A folyamatot az 1973-as olajválság tovább gyorsította.

Az együttműködés mélyülése végül ahhoz vezetett, hogy a Szovjetunió az 1970-es évek során visszafordíthatatlanul szénhidrogénexport függővé vált, ami hosszú távon a birodalmi törekvések egyik fő korlátját jelentette. Moszkva a szénhidrogén-bevételeiből származó hasznot továbbra sem fordította saját gazdaságára, az energiaszektora modernizálására vagy érdemi tartalékképzésre, ezért az energiatermelés technikailag elavulttá vált, a lelőhelyek túllépve a termelési csúcson fokozatosan kiöregedtek és kitermelésük egyre kevésbé volt (költség)hatékony. Emellett a vezetérendszer is nagymértékben amortizálódott. Az 1980-as évek második felére bekövetkező drasztikus kőolajár-csökkenés és az Egyesült Államokból érkező katonai „csillagháborús” fenyegetés is hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió mozgástere nagymértékben csökkent az EK és a KGST nyugati tagállamai felé. Végül mindez nagymértékben járult hozzá a birodalom összeomlásához.

A Szovjetunió összeomlását követően a gázszektor legfontosabb szereplője a Gazprom lett. Az egykori gázipari minisztérium erőforrásainak megőrzésével ugyan a konszern monopolhelyzetbe került az ágazaton belül, azonban az átmenet időszakában komoly nehézségekkel is meg kellett küzdenie. Mindez nem egyszer nyílt konfliktusokat is eredményezett a Jelcini politikai és a Gazprom vállalati vezetése között.

Ezzel szemben az EK tagállamainak energiahatékonysági törekvései az 1980-as évekre eredményesnek bizonyultak. Az energiaválságok elmúltával és az energiaárak esésével a politikai szféra dominanciáját és a nemzetállami szintű intervenciókat fokozatosan a piactudományi logika és a neoliberális nézetek vették át. Ezzel felgyorsult az EK energiapolitikát érintő kérdéseikben a közösségiesítés folyamata. Európában az energiapolitika központi célja az árak csökkentése lett, amit a privatizáció a liberalizáció és a deregularizáció neoliberális módszereivel kívántak elérni.

Egy átfogó stratégia megfogalmazására 1986-ban került sor a Bizottság által adott Fehér Könyv révén. Ezzel a közösség megfogalmazta, hogy az energetika területén a legfontosabb feladat az egységes energiapiac megteremtése, melynek két alapfeltétele az egységes energetikai hálózatok létrehozása a transzeurópai hálózatok keretében és az egymástól elszigetelt és területi alapon monopol helyzetben lévő nemzeti energiapiacok liberalizálása. Ezen megkezdődött a villamosenergia- és a földgáz-piacokat szabályozó direktívák előkészítése. A Közös piac támogatja a közös piaci szabályok alkalmazását az energiaszektorban is a szállítás és a kereskedelem esetében. A bizottsági direktívákban foglalt törekvések azonban az esetek többségében a nemzetállamok ellenállása miatt vagy felpuhultak, vagy az esetek nagy részében nem, vagy nem úgy valósultak meg, ahogy azt az EB várta.

Az 1980-as, 1990-es évek neoliberális institucionalista törekvései mellett az elátlátsbiztonsági kérdések ugyan nem tűntek el, azonban a probléma súlya csökkent. Az 1990-es évekre a biztonság kérdése elsősorban a környezetvédelmi aspektusból jelent meg.

Az 1980-as évektől az EU külkapcsolatainak fejlesztése már a gyakorlat szintjén is realizálható neoliberális elveken alapuló eredményekkel párosult. *A Szovjetunió összeomlását követően számos új neoliberális institucionalista lépésre került sor az Európai Unióban a keleti bővítésig, így számos nemzetközi szerződés és döntéshozatali tér született meg, azonban ezek az EU tagállamainak eltérő nemzetállami érdekei, illetve az orosz stratégiai törekvések miatt nem teltek meg érdemi tartalommal.* Nem született meg egy uniós szinten egységes energiapolitika, legfeljebb az abba az irányba tett első komoly lépések megtételéről beszélhetünk.

Az ECT elfogadása ugyan egy kötelező érvényű nemzetközi egyezményként célként tűzte ki a diszkrimináció-mentesség megteremtését a beruházások, a kitermelés, a feldolgozás és a szállítás területén, azonban Oroszország mint a termelésben és a szállításban is kulcsszerepet játszó állam a mai napig nem ratifikálta a szerződést. Emellett az Unió tagállamai és az Európai Bizottság között sem történt meg kellőképpen a szuverén hatáskörök és kompetenciák lehatárolása. Az orosz és az uniós energiapolitikai stratégia egymásra utaltsága és egyben számos területen ta-

pasztalható kibékíthetlensége kihat a partnerek közötti energiadialógus és a keleti szomszédság-politika érdemi eredményeinek elmaradására.

Az energiaellátással kapcsolatos kockázatok a 2000-es évektől jelent meg frekvenciájában az EU stratégiai dokumentumaiban. Így felgyorsult az egységes belső energiapiacot előmozdító szabályozások és az infrastrukturális projekteket segítő programok fejlesztése.

Előbbire példa a harmadik energiacsomag elfogadása (2009), utóbbira az EEGP-rendelet. A 2011-es magyar soros EU-elnökség alatt, február 4-i ülésén az EiT kimondta, hogy 2014-re létre kell hozni az energiaszektorban az egységes belső piacot, 2015-re pedig nem maradhat „energiasziget” az EU-ban az energiaellátás tekintetében. A legfontosabb kérdés továbbra is az maradt, hogy a megvalósítás során az egyes tagállamok és azok vezető energiacegeinek szempontjai milyen módon és mértékben ütköznek a meghatározott irányelvekkel és megvalósításukkal.

Emellett a korábban létrehozott nemzetközi egyezmények és döntéshozatali terek fejlesztésének igénye is megjelent a nemzetközi diskurzusokban. Ennek számos oka volt, így a fosszilis energiahordozók árának drasztikus emelkedése a 2000-es évek közepén, az orosz energiastratégia megváltozása, az Európai Unió keleti bővítése, valamint az egyre gyakoribbá váló orosz-ukrán gázár-viták és azok negatív következményei.

Komoly energiapolitikai változásra került sor Vlagyimir Putyin első két elnöki ciklusa alatt azzal, hogy megkezdődött az állami és a gazdasági szféra érdemi átalakítása, különösen a földgáz ágazatban. Ezzel az 1990-es évek liberális gazdaságpolitikájával szemben felerősödtek az elsősorban külpolitikai ösztönzésű protekcionista törekvések is. A Gazprom esetében az elsőszámú cél egy globális, vertikálisan integrált energetikai társaság kialakítása lett, melynek révén a gázkonszern képes a teljes szektort uralni a termeléstől kezdve a végső fogyasztók eléréséig. A konszolidációt követően az orosz vállalat vezetése egyre ambiciózusabb célokat fogalmazott meg. Ezt mutatta a 2003-ban elfogadott 2020-ig szóló orosz energiastratégia is.

A könyv IV. részében elemzett, 2006–2013 közötti időszak vizsgálatának középpontjában a Nabucco és az orosz ihletésű alternatív vezetékiprojektek (Kék Áramlat II, Déli Áramlat) körüli viták álltak.

A konfliktusok kezdete szorosan összefüggött a 2006. januári orosz-ukrán gázválsággal. Moszkva és Kijev ellentéte lendületet adott a Nabucco megvalósításának, a projekt egyre inkább bekerült az európai energetikával kapcsolatos diskurzusok középpontjába. A tervezett vezetékek legfontosabb célja, hogy alternatívát nyújtson Európának az orosz gázzal szemben, valamint az, hogy diverzifikáltabbá tegye az Unió külső importútjait.

A Nabucco megvalósításának célja túlmutatott az EU-orosz reláción, ugyanis az Egyesült Államok vezetése is figyelemmel kísérte a projekt körüli fejleményeket. Ennek oka az volt, hogy az USA egyik legfontosabb céljai közé tartozott a Szovjetunió gázban gazdag egykori tagállamainak leválasztása az orosz érdekszféráról. Így a kelet-közép-európai államok gázellátás-biztonsági dilemmai és az Egyesült Államok geopolitikai érdekei a Nabucco projekt ügyében kerültek közös nevezőre.

A Nabucco megvalósításának esélyét ugyanakkor csökkentette, hogy tisztázatlan volt, hogy pontosan honnan érkezhetsz gáz a vezetékbe. Bár az USA üdvözölte a projektet, azonban abban beruházóként nem vett részt és nem volt képes a kommunikációs offenzíván túl komolyabb ösztönzést adni a projekt előmozdítására.

Az orosz-ukrán válság Magyarországon is lendületet adott a gázszektoron belüli energiaellátás-biztonság növelésével kapcsolatos alternatívák keresésének. Eleinte azonban az alternatív vezetékipítési projektek helyett elsősorban a tározókapacitások fejlesztéséről és a magyarországi nem konvencionális gázmezők termelés alá vonásáról (makói gáz) szólt a diskurzus.

Oroszország látva az irányába megnyilvánuló európai bizalomvesztést, igyekezett a gázszektor esetében stabilizálni regionális nagyhatalmi pozícióit. Moszkva ezért a következő célok elérésére törekedett:

1. A Kaszpi térségbeli gáztermelő országok akadályozása abban, hogy közvetlenül, orosz kontroll nélkül juttassák el gázukat az európai piacokra.
2. Zavartalan és folyamatos gázkereskedelem Oroszország és az Európai Unió között elhelyezkedő tranzit, „kapuőr” államokkal.
3. A nyugat-európai fogyasztók bizalmának visszaszerzése.

E célok egy három pilléres stratégia követésén alapultak:

1. A közel-külföldi források feletti monopol földgáz-felvásárlói szerep megszerzése/megőrzése.
2. A tranzit szállítási infrastruktúra feletti kontroll megszerzése/növelése/megőrzése politikai befolyásszerzés vagy nyomásgyakorlás révén.
3. Az európai földgázfogyasztók biztonságos ellátásának garantálása alternatív orosz érdekeltségű földgázprojektek kezdeményezésével.

Oroszország a stratégiát egy összetett taktikai lépéssorozat révén kezdte el megvalósítani. Ennek fókuszába a meglévő orosz szállítási útvonalak diverzifikálása, vagy legalábbis annak nyomásgyakorlás céljából történő kommunikálása került. A Kék Áramlat II, később a Déli Áramlat projektek ugyanis egyszerre négy dologhoz is hozzájárulhattak:

1. Szűkülhetett a Nabucco betáplálására szolgáló államok köre.
2. Fenyegethetővé és egyben fegyelmezhetővé válhattak az orosz gáz nyugati tranzitjául szolgáló „kapuőr” országok.
3. Ellátásbiztonsági alternatívát jelenthetett a délkelet-európai országok számára, amivel a Nabucco projekt kivitelezésének célszerűsége csökkenhetett.
4. Oroszország elismertethette az EU-ban saját energetikai lépéseit azáltal, hogy saját ihletésű vezetékiprojektjeibe nyugati vállalatokat igyekezett bevonni.

Az alternatív vezetékiprojektekkel kapcsolatos diskurzusok kezdete 2006. február végére tehető, amikor Vlagyimir Putyin második elnöki ciklusa közepén tárgyalt a kormányzati ciklusának végén járó Gyurcsány Ferenc magyar miniszterelnökkel. A találkozó középpontjában az Oroszországot Törökországgal összekötő Kék Áramlat

meghosszabbítása (Kék Áramlat II) állt. A váratlan bejelentést eleinte Budapesten és Brüsszelben is pragmatikusan fogadták.⁶²⁰ A bejelentések pillanatában elsősorban a magyarországi gázelosztó-központ megvalósítása ígérkezett magyar stratégiai szempontból támogatható alternatívának. 2006 második felében viszont – az egyre szorosabb magyar-orosz és az elhidegülő EU-orosz és amerikai-orosz viszony miatt – Magyarországon és nemzetközi szinten is megkezdődött az ún. „Nabucco vs. Kék Áramlat” vita, amire ösztönzően hatott a 2007. januári orosz-fehérorosz olajválság is.

Az oroszokhoz fűződő viszony kérdése 2007 januárjában került a magyar kül- és belpolitikai napirend homlokterébe Orbán Viktor elhíresült mondása révén, miszerint „Nem akarunk a Gazprom legvidámabb barakkja lenni!” Ekkortól a Fidesz – Németh Zsolt a külügyi bizottság fideszes elnökének vezetésével – Magyarország növekvő orosz energiafüggőségét már nyíltan az ország szuverenitását veszélyeztető tényezőnek nevezte, hangsúlyozva az ellenzéki párt euroatlanti lojalitását.

Végül 2007. március 12-én az International Herald Tribune-nek (IHT) adott Gyurcsány-féle nyilatkozat tette a magyar bel- és külpolitika középpontjába a „Nabucco vs. Kék Áramlat II” vitát. Az IHT-ben tett nyilatkozat révén merült fel ugyanis komolyabban, hogy a konfliktus már nem csupán egy sejtéseken alapuló nézeteltérés lehet a kormány és a Fidesz között, hanem egy – szakpolitikai ellentétnél komolyabb – lojalitási, orientációs, mi több nemzeti szuverenitást érintő diskurzusról is beszélhetünk.

A magyarországi „Nabucco vs. Kék Áramlat II” vita esetében megállapítható, hogy a konfliktus alapvetően külpolitikai színezete ellenére dominánsan jelent meg a belpolitikai diskurzusban is, elérve a magyar társadalom szélesebb rétegeit is. A Fidesz alapvetően egy értékalapú vitába bocsátkozott és egy szuverenitási, lojalitási keretben tárgyalta az alternatív vezetékiprojektek körüli eseményeket. Az ellenzéki párt arra törekedett, hogy a két vezetékek közötti azonnali választásra, azaz „színvallásra” bírja a Gyurcsány vezette adminisztrációt, vagy legalábbis fenntartsa a kormány álláspontja körüli bizonytalanság érzetét. Tette ezt úgy, hogy komolyan kockáztatta a Moszkvával való kiegyensúlyozott viszony megszűnését.⁶²¹

A kormány ugyan több ízben hangsúlyozta, hogy Oroszországgal érdekalapú, pragmatikus és nem értékalapú politizálást kívánt folytatni, a kommunikáció és az energetika területén születő eredmények, vagyis a vágyak és a valóság nem jártak kéz a kézben. Az IHT cikk miatt a kormány állandó defenzívába kényszerült, hitelvesztetten kellett kiállni a korábbi álláspontja mellett, vagyis a „minél több vezetékek annál jobb-elve” mellett. Ezzel párhuzamosan az állandó fideszes és amerikai hiva-

⁶²⁰ A bejelentések pillanatában elsősorban a magyarországi gázelosztó-központ megvalósítása ígérkezett magyar stratégiai szempontból támogatható alternatívának.

⁶²¹ Ennek keretében már diplomáciai szintű szóváltásra is sor került Orbán és a budapesti orosz nagykövet, Igor Szergejevics Szavolszkij között. A tényekhez azonban hozzá tartozik, hogy a felek közötti nézeteltérésre az orosz politikai vezetés és média érdemben nem reagált.

talos és félhivatalos források nyomása miatt is önkéntelenül belekeveredtek egy nemzetközi szintű érdekalapú vitába is. Mindez végül ahhoz vezetett, hogy a kormány számos szimbolikusnak tekinthető lépést tett a Nabucco érdekében.⁶²²

Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy nemzetközi szinten az IHT cikk megjelenését követően a kritikus hangok szinte kizárólag a projektekben közvetlenül nem érintett Egyesült Államokból, Lengyelországból és a Baltikumból érkeztek. Az Európai Bizottság és a Nabuccóban érintett vállalatok meglehetősen pragmatikusan álltak a kérdéshez a nyilvánosság előtt. Utóbbiak nem is kívántak a sajtóban megjelent cikkekre reagálni. Így önmagában a magyar kormány és a Fidesz közötti diskurzus nem váltott ki érdemi európai szintű vitát.

A magyarországi diskurzussal párhuzamosan ennek ellenére komoly tétre menő, nemzetközi küzdelem kezdődött a Nabucco előmozdítása, illetve blokkolása érdekében. 2007-ben Vlagyimir Putyin a Nabucco alternatív végpontjain (Ausztriában illetve a Kaszpi térségben) is nagyszabású tárgyalásokba kezdett. Ezzel az orosz vezetés határozott lépéseket tett a kialakult gázszállítási status quo fenntartása érdekében.

2007 nyarán Oroszország a Kék Áramlat II vezetéktervét a Déli Áramlat projekttel váltotta fel. Az új elképzeléssel kapcsolatban sem mutatkozott eleinte komolyabb nemzetközi ellenállás, vélhetően azért, mert a grandiózus vállalkozás a Kék Áramlat II-höz képest jóval több technikai, jogi és politikai problémát vetett fel. Mindenesetre a 2007-ben tett orosz taktikai lépések is nagymértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a Nabucco érdemi előmozdítására nem került sor.⁶²³

A Déli Áramlat körüli események 2008 első negyedévében gyorsultak fel. Ekkor a második elnöki mandátumának végén járó Vlagyimir Putyint számos, a projekt jövője szempontjából előremutató tárgyalást bonyolított le Ausztriával, Bulgáriával, Görögországgal, Magyarországgal és Szerbiával. A Déli Áramlat hitelét volt hivatva bizonyítani, hogy a Gazprom és az ENI Svájcban bejegyeztette az 50-50 százalékos tulajdonolt South Stream AG nevű vegyesvállalatot.

Az orosz tárgyalásokat látva az Egyesült Államok növelte az amerikai diplomáciai jelenlétet a kelet-közép-európai térségben. Washingtonban ekkor úgy gondolták, hogy a Gazprom valójában meg akarja akadályozni a Nabucco megépülését, ezért úgy látták, hogy a Déli Áramlat helyett annak alternatíváját kell mindenáron megvalósítani.

Az amerikai törekvéseket ugyanakkor nehezítette, hogy az EB és az EiT nem volt érdekelt a Moszkvával való konfliktusok további mélyítésében, sokkal inkább az EU-orosz partnerségi megállapodásról szóló tárgyalások megkezdésében. Emellett

⁶²² Közülük is kiemelkedett a Nabucco gázvezetékéről szóló nemzetközi konferencia megtartása 2007 szeptemberében.

⁶²³ Bár 2006 végén megkezdődött a műszaki tervezésről szóló tender előkészítése, azonban a NIC 2007 végén sem hozott végleges döntést a projekt megvalósításáról.

az EU intézményei figyelembe vették azt a tényt is, hogy a Déli Áramlat projektben számos EU tagállam és meghatározó nyugat-európai energetikai vállalat kívánt részt venni. Az Európai Bizottság politikai korrektségét hangsúlyozva a felszínen az alternatív vezetéktörvényeket azonosan kezelte, vagyis hivatalosan nem tekintette a Déli Áramlatot a Nabucco földgázvezeték versenytársának.⁶²⁴

A Brüsszelből érkező nyilatkozatok alapvetően összhangban álltak a NIC konzorcium vezetőjének, Reinhard Mitscheknek a véleményével is, aki a nyilvánosság előtt nem határolódott el az orosz törekvésektől. Tény azonban, hogy az EB pártatlan magatartása más olvasatban 2008 őszéig azt is jelentette, hogy az Unió vezetése nem segítette a Nabucco megvalósulását, mivel sem szakmai, sem politikai szinten nem keresték a kapcsolatot a Nabucco partnerországaival.

Az alternatív vezetéktörvények körüli magyarországi diskurzus a Déli Áramlatról szóló magyar-orosz megállapodás megkötésekor élenkült fel. Az egyezmény komolyan megosztotta a magyarországi szakértőket és a parlamenti pártok között is komoly belpolitikai vitákat eredményezett. A szerződést fenntartások nélkül egyedül a kormányzó MSZP támogatta. A vezetékvitát élezte a II. Gyurcsány-kormányra nehezedő amerikai diplomáciai nyomás, valamint az, hogy az alternatív projektekéről szóló diskurzus kezdete Magyarországon egybe esett a nemzeti energiapolitikai koncepció 2007–2008 közötti megalkotásával.

2008. közepére mind a Fidesz, mind a koalíciós partnerét elvesztő MSZP egy nehezen tartható pozícióba navigálta magát a vezetékvita révén az orosz és az észak-atlanti viszonyrendszert illetően. Mindez taktikai lépéseinek módosítására kényszerítette a feleket. A kormány egyre több gyakorlati lépést tett a Nabucco projekt megvalósítása érdekében.

- Magyarország vállalta a koordinátori szerepet a Nabuccóval kapcsolatos kormányközi megállapodás előkészítésére.
- A miniszterelnök Nabucco-ügyi utazó nagykövetet nevez ki Bayer Mihály személyében.
- 2008 júliusában a kormányfő a Kaszpi térségben tett látogatást.

Újdonságnak számított, hogy Orbán Viktor 2008 júniusában a Déli Áramlat vezetékről szóló magyar-orosz szerződéshez a korábbiakhoz képest sokkal pragmatikusabban viszonyult. Ez azonban csak rövid kitérőnek bizonyult a 2008. augusztusi orosz-grúz háború miatt, ami Magyarországon közvetlenül hatott a vezetéktörvény vita felerősödésére.

2008 szeptemberében Németh Zsolt a konfliktus nyomán azt követelte, hogy hazánk függessze föl a Déli Áramlat projekt előkészületeiben való részvételt, és erről győzze meg a másik négy érintett tagállamot is. A külügyi bizottság vezetője

⁶²⁴ Az Európai Unión belül ez a vélemény azonban nem számított kizárólagosnak. Az Európai Parlamentben hangzottak el ugyanis a Déli Áramlattal kapcsolatban szkeptikus vélemények is.

ráadásul a kormányból kilépő SZDSZ frakcióvezetőjével, Kóka Jánossal közös közleményben jelentette ki, hogy a két párt szerint végre érdemi lépésekre van szükség a Nabucco vezeték megépítéséhez.⁶²⁵ A Nabucco projekt előmozdítására érdekében végül 2008 szeptemberében létrejött a földgázvezeték előkészítésének és megvalósításának folyamatát segítő eseti bizottság.

Úgy tűnt, hogy a világgazdasági válság miatt bekövetkező földgáz iránti keresletcsökkenés 2008 őszén jótékonyan hathat az EU-orosz viszonyra. A kiszámíthatatlan piaci helyzet által ugyanis az a diskurzus erősödött meg, miszerint megnőtt a politikai természetű együttműködések szükségszerűsége az alternatív energiaprojektek esetében. Mindez úgy tűnt, tompíthatja a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita életét. Végül azonban a 2009-es orosz-ukrán gázválság miatt Moszkva és Kijev egyaránt komoly presztízsvesztést szenvedett el, ami csökkentette az alternatív vezetékek összehangolásának esélyét.

A gázválság hatására az EU-ban felgyorsult a gázellátási problémák koordinált kezelését sürgető javaslatok megfogalmazása és a Nabucco projekt előmozdítását segítő találkozók szervezése.⁶²⁶ Emellett Brüsszel intenzívebb kapcsolatépítésbe kezdett a Kaszpi térség földgázban gazdag országaival és az Európai Uniót Oroszországtól elválasztó tranzit-országokkal, így kiemelten Ukrajnával.

Mindezek mellett azonban egyre határozottabban volt érzékelhető a Nabucco körüli elbizonytalanodás. Komoly problémákra utaltak a pragmatikussá váló amerikai nyilatkozatok mellett az egyre szkeptikusabb hangvételű európai kijelentések is. Bár 2009 júliusában Ankara hosszas vitákat követően aláírta a Nabucco gázvezeték építésével kapcsolatos kormányközi megállapodást és Brüsszel is kedvezményben részesítette a projektet azzal, hogy 25 évre kapacitásának felét mentesítette az Unió harmadik felelősséghez való előírása alól, azonban továbbra sem oldódott meg a projekt „gázhiánya”.

Türkmenisztán keleti nyitásával és az azeri Sah Deniz I. kapacitásainak orosz „lekötésével” úgy tűnt, hogy a Nabucco projekt résztvevői már csak a Sah Deniz II. projektben kitermelhető gázforrásokra számíthatnak.⁶²⁷ A Nabucco helyzetét nehe-

⁶²⁵ A Fidesz nyilatkozatai azonban ekkor a jobboldali táboron belül szültek ellentétet. A kritikák ellenére a Fidesz részéről nem történt érdemi változás az orosz külpolitika megítélésével kapcsolatban. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy April H. Foley amerikai nagykövete a Déli Áramlattal kapcsolatos tárgyalások felfüggesztését megfontolásra érdemesnek találta.

⁶²⁶ 2009. január 27–28-án magyar kezdeményezésre nemzetközi Nabucco-csúcstalálkozót tartottak Budapesten. Az EU finanszírozása mellett azonban nem sok érdemi eredménye volt a konferenciának.

⁶²⁷ Rövid ideig úgy tűnt, hogy Baku mellett a projekt forrásoldali problémájára elsősorban Irak kínálhat megoldást. Biztató jelnek számított a Mol és az OMV 2009 májusában észak-iraki beruházásának bejelentése. Végül azonban Irakból is kedvezőtlen hírek érkeztek a vezeték-projekt építése szempontjából.

zítette, hogy az azeri mező forrásaira más alternatív vezetékprojektek is igényt tartottak, így az ITGI, a TAP és később a SEEP is.

A 2009-es orosz-ukrán gázválság hatására a Gazprom ismét lendületet kívánt adni a Déli Áramlat megvalósításának. Ennek keretében a vezeték eredetileg tervezett kapacitását két lépésben több mint duplájára emelték és jelezve a projekt körüli elszántságot, először tett említést a vezetékfektetés várható költségeiről is. 2009 elején azonban a projekt előmozdításának szándékát leginkább a Déli Áramlatban résztvevő országokkal való megállapodások jelezték. A legkomolyabb előrelépés Magyarország esetében történt.

A II. Gyurcsány-kormány egyik utolsó lépéseként – 2009. március 10-én – aláírták a vezeték magyarországi szakaszáért felelő vállalat alapításáról szóló együttműködési megállapodást és a Pusztaföldvár-Dús gázmezőből kialakítani kívánt 1,2-1,3 milliárd köbméteres kapacitású gáztároló fejlesztéséről szóló egyezményt. A Fidesz ekkor már csak belpolitikai érdeklődéssel kritizálta a kormány újabb lépését annak ellenére, hogy a szerződés továbbra sem oldotta meg az EU harmadik energiacsomagjával való összeférhetőség kérdését, és arra sem volt garancia, hogy komoly ráfordítások mellett milyen haszonnal párosulhat a projekt. A legnagyobb ellenzéki párt hozzáállása is jelezte, hogy 2009 folyamán a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita fokozatosan háttérbe szorulhat Magyarországon. Ennek több oka is volt:

1. Az amerikai hivatalos álláspont megváltozása: Az amerikai elnökválasztást és hatalomváltást követően az Obama adminisztráció a korábbi republikánus vezetés konfrontatívabb oroszpolitikáját egy konszenzuskeresőbb, pragmatistább megközelítéssel váltotta fel. Az amerikai-orosz viszony javulását az energetika területén Moszkva részéről is megerősítették. Így Washington már nem tekintette a Nabuccót és a Déli Áramlatot egymás riválisának.
2. A Szurgutnyeftyegaz Mol részvényvásárlása és a magyarországi kormányváltás: Gyurcsány „távozásával” a gázvezetékek körüli konfliktusok egyik meghatározó alakja került ki a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita centrumából. Emellett a Szurgutnyeftyegaz Mol-részvény vásárlásával az energetikával kapcsolatos magyarországi szuverenitás-diskurzus a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita helyett a Molban történt orosz részesedésszerzés körüli kockázatok értékelése köré rendeződött.
3. A Fidesz-orosz viszony rendeződése: A 2006–2010-es parlamenti ciklus második felére egyre biztosabbá vált a Fidesz 2010-es választási sikere. Ennek is köszönhető, hogy 2009 második felében a Fidesz megtette az első lépéseket a Moszkvával való enyhülés irányába. Mindezt Oroszország a 2010-es magyarországi parlamenti választások első fordulójára előtt a nyilvánosság előtt is viszonozta.
4. Alternatív projektek térnyerése a nemzetközi gázellátás-biztonsági diskurzusokban: Kelet-Közép-Európa számos országa egyre komolyabb lehetőségeket látott a gázellátás-biztonsági problémái orvoslása szempontjából az alternatív szállítási és termelési technológiák felfutásában, így az LNG import és a nem konvencio-

nális gáztermelés kibontakoztatásában. Mindezek az elképzelések szorosan kapcsolódtak az EU és a kelet-közép-európai tagállamok által is támogatott észak-déli energiafolyosó elképzeléséhez is. A magyar politikai elit párhovatarozás-tól függetlenül egyre többet foglalkozott az ún. határkeresztező kapacitások kiépítésének előmozdításával. A kelet-európai régió összehangolt fellépésére került sor a gázvezeték infrastruktúra fejlesztése érdekében még Bajnai Gordon miniszterelnöksége alatt és folytatódott a II. Orbán-kormány idején is.

Miközben az EU szerkezeti reformja, a Lisszaboni Szerződés életbe lépése, valamint az új Európai Bizottsághoz kapcsolódó adminisztrációja időigényes folyamatnak bizonyult, addig a Gazprom új egységet hozott létre a projekt irányítására 2010 januárjában. Az osztály feladata a Déli Áramlat mérnöki és építési munkáinak koordinálása. A Gazprom ezzel egy időben igyekezett megnyerni – és így egymás ellen is kijátszani – az alternatív gázberuházásokban érdekelt délkelet-európai érintetteket,⁶²⁸ valamint törekedett minél több nyugat-európai energiavállalatot is megnyerni a projektnek. Mindezek ellenére a 2009–2010 során ígéretesnek tűnő megállapodások ellenére úgy tűnt, hogy a Déli Áramlat projekt nem egy klasszikus értelemben vett gázvezeték beruházás, hanem elsősorban az európai alternatív diverzifikációs célok blokkolását szolgáló gondolati konstrukció.

A II. Orbán-kormány az alternatív vezeték projektek ügyében a korábbi baloldali kormányhoz sokban hasonló politika kezdett érvényesülni, így minden olyan kezdeményezést támogatott, ami az ország energiaellátásának biztonságát növeli, beleértve a Déli Áramlatot is. A Moszkva felé történő „keleti nyitás” politika előmozdítása céljából 2010 júniusa és 2011 decembere között Fellegi Tamás fejlesztési miniszter lett a magyar-orosz kapcsolatokért felelős biztos.⁶²⁹ Emellett a II. Orbán-kormány fenntartotta korábbi álláspontját az EU energiapolitikai integrációjának fontosságával kapcsolatban. Eszerint az EU közös erővel olyan eredményekre képes, amelyeket egyetlen tagállam sem tudna önállóan elérni, ezért további lépéseket tartottak szükségesnek az unió és a tagállamok intézkedéseinek egységbe foglalása érdekében.

Ugyanakkor a II. Orbán-kormány új, 2030-ig szóló energiastratégiai koncepciót készített, melynek értelmében prioritásnak számít az állami szerepvállalás megerősítése is az energiaszektorban. E téren a legnagyobb változást az hozta, hogy a korábban, kizárólag a villamosenergiával foglalkozó Magyar Villamos Művek (MVM) csoport egyre aktívabb szerepet vállalt a gázszektorban is. Ennek egyik elemeként 2012. augusztus elején végérvényesen eldőlt, hogy magyar részről az MVM-hez

⁶²⁸ Végül az előrehaladó nyugat-balkáni orosz tárgyalásoknak köszönhetően a Déli Áramlat Magyarország Zrt. alapító dokumentumait 2010. január 29-én – gyakorlatilag az utolsó pillanatban – írta alá a Gazprom és az MFB.

⁶²⁹ Ennek ellenére komoly fennakadásokkal folytatódott a magyar-orosz egyeztetések.

kerül a Déli Áramlat gázvezeték magyarországi szakaszának megvalósítása, miután az azt előkészítő cég 50 százalékát megvásárolta a Magyar Fejlesztési Banktól.

2011–2012-re a Moszkva számára legnagyobb kockázatot rejtő energiapolitikai projektek listájáról lekerülni látszott a Nabucco. Ennek oka, hogy a vezetékbe forrást biztosítani képes Sah Deniz II mezőre kiírt tender kihirdetése folyamatosan csúszott. 2011 júliusától a NIC-ben résztvevő Mol és a korábban a projektben határozottan elkötelezettnek tűnő Fidesz vezette magyar kormány is komoly kritikával illette a projektet.⁶³⁰ A nyilatkozatok azonban ekkor már komolyabb hatást nem váltottak ki Magyarországon és a nemzetközi térben. Végül 2012 májusában a Nabucco Konzorcium egy rövidített és kisebb kapacitású gázvezeték (Nabucco West) megépítésére nyújtott be ajánlatot a Shah Deniz II tartalékaira. Ezzel NIC számára az egyik legfontosabb kérdés az lett, hogy a Törökországon keresztülhaladó TANAP vezetékre rácsatlakozhat-e a „kis” Nabucco.

A Gazprom mindezek ellenére lendületben tartotta a Déli Áramlat projektet,⁶³¹ mivel az orosz energiapolitikai célokra potenciális veszélyt jelentett a kelet-közép-európai régióban tervezett határkeresztező kapacitások kiépülése és a legkülönbözőbb LNG és nem konvencionális gáztermeléssel kapcsolatos elképzelések esetleges megvalósulása.

Emellett problémát jelentett Oroszország számára, hogy 2011. március 3-án életbe lépett az Unió harmadik energiacsomagja. Mindez ugyanis érdemben akadályozta meg a Gazpromot abban, hogy a Déli Áramlat elérhesse egyik tervezett végpontját, az osztrák Baumgartent. Ráadásul 2011 szeptemberében komoly fordulat történt az Európai Bizottság részéről a Déli Áramlat megítélésével kapcsolatban.⁶³² Egy évvel később az uniós végrehajtó-javaslattevő testület bejelentette, hogy az EB versenyfelügyeleti vizsgálatot indított a Gazprom ellen. Mindez sok más mellett azt is jelentheti, hogy olyan feltételeket szabhatnak a Déli Áramlat számára, amelyek megingathatják a beruházások megvalósítását.

Az uniós szintű nyomás ellenére 2012 végére megszületett a projekt érintettjei részéről az összes végső szerződés a Déli Áramlat beruházásról. Az orosz törekvések határozottságát volt hivatva bizonyítani az anapai ünnepélyes „gázvezeték-hegesz-

⁶³⁰ 2012 áprilisában Orbán Viktor Brüsszelben kijelentette, hogy „a Nabucco bajban van” és a Mol „elhagyja” a teljes projektet. A Mol elnök-vezérigazgatója később elárulta, hogy a vállalat 2012-től felfüggesztette a gázvezeték megvalósulásáért dolgozó konzorcium rá eső működési költségeinek befizetését.

⁶³¹ 2011 április közepére elkészültek Szerbiára, Szlovéniára, Ausztriára, Horvátországra és Romániára vonatkozóan a Déli Áramlat projekt megvalósítási tanulmányai. 2011 szeptemberében csatlakozott a vezeték megvalósításáért felelő konzorciumhoz a francia EdF és a német BASF/Wintershall is és december végén a török kormány is megadta az engedélyt a Déli Áramlat vezeték megépítéséhez.

⁶³² Maga Günther Oettinger energiaügyi biztos volt az, aki az EU érdekeire nézve sértőnek nevezte a projekttel kapcsolatos orosz tevékenységet.

tés” 2012. december 7-én, ami egyben a beruházás megkezdését is szimbolizálta.

2013. június 25-én minden kétséget kizáróan lezárult a Nabucco projekt körüli tervezés azzal, hogy a forrásként leginkább szóba jöhető azeri Sah Deniz II. konzorcium a transz adriai vezeték (TAP) választotta az évi 10 milliárd köbméternyi földgázának Európába történő szállítására. Ez azt is jelentette, hogy ugyan létrejött egy Oroszországot földrajzilag elkerülő hálózat, mely Törökországon át (TANAP vezeték) képes nemcsak útvonal, hanem forrásoldali diverzifikációt is biztosítani a balkáni térségnek (Albánia, Görögország), ez az eredmény azonban nem járt az Európai Unión belül osztatlan sikerrel. Még akkor sem, ha az Európai Bizottság nyilvánosan üdvözölte a döntést.

Az EU sok más geopolitikai kérdés esetében nem volt képes egységes álláspont-ra jutni, így az Európai Bizottság sem hozott karakteres döntést az alternatív vezeték támogatása ügyében. Mindez ahhoz vezetett, hogy alternatív tagállami és vállalati érdekek egymás rovására igyekeztek ilyen-olyan diverzifikációs célokat szolgáló projekteket megvalósítani.

Végül a kelet-közép-európai térség és így Magyarország számára egy olyan döntés született a „Nabucco vs. TAP” versenyben, ami éppen a régió földgázellátás-biztonsága, diverzifikációs és egyben szuverenitás céljai szempontjából károsnak bizonyult. Ellehetetlenült ugyanis annak a Nabucco projektnek a megvalósulása, ami a döntés pillanatában a leginkább előmozdíthatta volna orosz gázfüggőség mérséklését Kelet-Közép-Európában.⁶³³

A Nabucco kiesése kedvező helyzetbe hozta a Déli Áramlatot, mely a vezeték-projektek esetében érdemi rivális nélkül maradt. Mindez azt jelenti, hogy az orosz vezetésnek elegendő az ukrán energiapolitikai helyzettől függően dönteni a projekt kivitelezéséről. Moszkva pozíciói ugyan 10 milliárd köbméter azeri gázmolekulával gyengültek a dél-európai térségben, azonban jelenlegi állás szerint megőrizheti, esetleg növelheti pozíciót Kelet-Közép-Európában. Valódi kihívást az orosz gáz számára a jövőben a térségben a határkeresztező észak-déli irányú hálózati fejlesztések, az LNG és a nemkonvencionális gázprojektek jelenthetik.

A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita esetében összességében megállapíthatjuk, hogy az politikai értelemben nem szól másról, mint a földgázszállítási útvonalak és az azokon történő kereskedelem birtoklásának előmozdításáról. Az elemzett diskurzus esetében az üzleti megfontolások mellett karakteresen kimutatható egy szakpolitikai diskurzuson túli külpolitikai konfliktus. Végső soron a Nabucco és a Déli

⁶³³ A TAP-nak közvetett módon lehet haszna Magyarország számára, amennyiben befejeződik az a görög-bolgár összeköttetés (IGB), melynek révén Görögország felől is érkezhetsz földgáz a kelet-közép-európai térségbe. A TAP vezeték sikerén felbuzdulva ugyanis Athén gázközpont létrehozásán gondolkodik az ország északi részében Kavalában, ahol a kivitelezésre váró vezeték is elhaladhat. Emellett Görögország 2020 után LNG terminált építené import és export céllal. Utóbbi esetben jöhet szóba a bulgár, román és magyar piac.

Áramlat két, geopolitikailag jól elkülöníthető célrendszer szimbólumává és fokmérőjévé is vált, melyek mögött különböző szuverenitás-felfogások állnak.

A Nabucco felfogható a nyugati irányú orosz gázszállítási pozíciók gyengítésének projektjeként, mely iránytűül szolgálhat arra vonatkozóan is, hogy a Kaszpi térség gázforrásait lehetséges-e Oroszország megkerülésével Európába juttatni. A Déli Áramlat gondolati konstrukciója a kelet-közép-európai orosz gázszállítási status quo megőrzését szolgálja. Megállapítható ugyanakkor, hogy az orosz ihletésű projekt elsőszámú fokmérője nem önmagában a megvalósulás, hanem a nyugati irányú gázszállítások esetében a meglévő hatalmi pozíciók szinten tartása, illetve növelése.

A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita háttérbe szorulásának számos oka van, így a világgazdasági válság által bekövetkező európai gázkereslet-csökkenés és -túlkínálat, az amerikai-orosz kapcsolatok új alapokra helyezése, az LNG infrastruktúra kelet-közép-európai kiépítésének lehetősége és a nem konvencionális gáztermeléssel kapcsolatos európai diskurzus megjelenése.

Utóbbi kettő esetében – vagyis a gázszállítási és -termelési diverzifikáció esélyét megjelenítő alternatív projektek révén – azonban új kockázatok jelentek meg a kelet-közép-európai orosz gáz status quo vonatkozásában. Emiatt 2012 végén a Déli Áramlat projekt kivitelezése nagyobb fokú célszerűséget mutat, mint az eddigiekben vizsgált alternatív gázvezeték-vita esetében bármikor.

A „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita jól mutatta, hogy a különböző diskurzusok is hatalmi tényezőként funkcionálhatnak a nemzetközi kapcsolatok területén. Véleményem szerint a gázvezetékviták diskurzuselméleti alapú megvilágítása ösztönzőleg hathat a hazai és nemzetközi politikai, gazdasági és tudományos elit számára abban, hogy az eddig alapvetően gazdasági alapon kezelt témát politikai aspektusok szerint is értékelhessék, valamint újragondolhassák alapvető feltevéseiket és elméleti nézőpontjaikat, ezzel is alkalmazkodva a transznacionalizálódás gázszektort érintő kihívásaira.

VI. RÉSZ MELLÉKLETEK

1. melléklet

Nemzetközi politikai gazdaságtan, NPG

Az NPG abból indul ki, hogy az államok elhalásának 19. században megfogalmazott feltételezése nem teljesült, ehelyett egyre több nemzetállam jött létre. Ezzel párhuzamosan az államok funkciói átalakultak és így a szuverenitás fogalmának tartalma is megváltozott. A gazdasági kérdések egyre fontosabbá váltak és úgy tűnt, hogy a hidegháború lezárásával meg is előzik a katonai biztonság jelentőségét is. Az NPG képviselői szerint azonban hiba volna a biztonságpolitikai és a gazdasági területeket egymástól élesen elválasztani.

A két szféra közvetlen kapcsolatával először Jacob Viner foglalkozott a „Power versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Century” című munkájában. (Viner, 1958.) A gazdaság és a biztonság kapcsolatáról további írásokat Michael Mastanduno tárgyalta. (Mastanduno, 1998.)

Ralph Hawtrey brit közgazdász szerint a gazdasági kapcsolatok és a nemzeti biztonság hosszú távon kölcsönösen feltételezik egymást. „Economic Aspects of Sovereignty” című könyvében (1930) kimondja, hogy a nemzetközi gazdaság számára a megfelelő működési keretet a nemzetközi politikai és biztonsági rendszer adja; a nemzetközi politikai rendszer alapját pedig a hazai és nemzetközi gazdaság által megtermelt vagyon biztosítja. (Hawtrey, 1930.)

Az NPG egyik legismertebb képviselője Robert Gilpin kiemelt célként fogalmazta meg a gazdaság és a politika közötti elkülönülés megszüntetését vagy legalábbis mérséklését, így a nemzetközi gazdaság és a nemzetközi politika integrált kutatását. (Gilpin, 1987.) Ennek indokát abban látja, hogy az állam és a piac egymással párhuzamosan létezik, ráadásul egymásra kölcsönösen hatást gyakorol. Gilpin szerint az állam továbbra is a hazai és nemzetközi gazdasági kapcsolatok elsődleges szereplője, ugyanakkor nem az egyedüli meghatározó tényezője. (Gilpin, 2004, 14.) Véleménye szerint egy társadalom gazdaság- és külpolitikája tükrözi a nemzet érdekeit, melyeket az adott társadalom domináns elitje definiál. (Gilpin, 1981, 18–19.) A nemzeti érdek elit általi meghatározása ugyan szubjektív elemeket is tartalmazhat, azonban az objektív elemek is meghatározó fontossággal bírnak.⁶³⁴

⁶³⁴ Így például a társadalom földrajzi elhelyezkedése vagy a gazdaság fizikai előfeltételei.

Gilpin elfogadja, hogy az állam elsőszámú célja a nemzeti biztonság megszerzése vagy megőrzése. Emellett elutasítja azokat a nézeteket, miszerint a gazdasági és a technológiai fejlődés következtében a nemzeti kormányok elveszítették meghatározó szerepüket a nemzetközi viszonyok alakításában. Gilpin szerint „a két szféra szorosan összefonódik – ahogy mindig is összefonódott és mindig is össze fog fonódni. Bár a két területet elemzési szempontból külön lehet választani, a való életben mégis rettenetesen nehéz volna őket egyértelműen szétválasztani.” (Gilpin, 2004, 18.) A nemzetközi gazdasági kapcsolatok nem tisztán gazdaságiak, hiszen hatnak az egyes társadalmak gazdasági autonómiájára és politikai függetlenségére, végső soron szuverenitásukra.

Ugyanakkor önmagukban a gazdasági tényezők nem bírnak megfelelő magyarázóerővel a globális gazdasági rendszerre vonatkozóan. „A politikai ambíciók és az államok rivalizálása közötti kölcsönhatás, ideértve az államok együttműködésre tett erőfeszítéseit is, adják a politikai kapcsolatok azon keretét, amelyben a piacok és a gazdasági erők működnek. (...) Összességében (...) a gazdaság és a politika kölcsönösen formálják egymást.” (Uo. 19.)

Az NPG-n belül kiemelt kutatási témának számít a nemzetközi gazdaságban növekvő kölcsönös függőség és az egyes államok tényleges szuverenitásának megőrzésére irányuló vágy közötti ellentmondás vizsgálata. A témával foglalkozó kutatók egy része szerint a nemzetközi gazdaság kölcsönös függőséget (interdependenciát) és közös érdekeket eredményez, ami megfékezi az egyes államok önző viselkedését. (Keohane – Nye, 1977.) Mások hangsúlyozzák, hogy a függőség, bár kölcsönös, legtöbbször nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus, így az államok közötti gazdasági kapcsolatok hatalmi kapcsolatokat is tartalmaznak. (Hirschmann, 1980.)⁶³⁵

2. melléklet

A kvantitatív játékelméleti módszerek korlátai

A kvalitatív módszertan elavultságával szemben a modernisták (scientisták) fogalmazták meg kritikáikat. Véleményük szerint a rendszer-, a játék-, a döntéselmélet és a kvantitatív eljárások alkalmazása megbízhatóbb és jobb magyarázó erővel bíró kutatási eredményekhez vezetnek. Ezért a neorealisták és a liberális institucionalizmus térnyerése nyomán a nemzetközi kapcsolatok kutatói egyre nagyobb hangsúlyt

⁶³⁵ Közéjük tartozik Gilpin, aki szerint „az egyes államoknak komoly érdeke, hogy csökkentsék más államoktól való függőségüket (...), vagy más államoktól való függőségét növeljék”. (Gilpin, 2004, 81.)

fektettek a játékelméleti megközelítésekre, mivel ezzel lehetővé válik a stratégiai cselekvés modellekkel történő vizsgálata.⁶³⁶ Eszerint a szereplők érdekei függenek a lehetséges nyereségtől, a hatalom és a preferencia egyaránt tükröződik a játékszerkezetben, emellett komoly befolyással bírnak a cselekvő rendelkezésére álló információk is. Utóbbival az institucionalisták szerint az intézmények tudnak szolgálni. Mindez akár a szereplők érdekfelfogását is megváltoztathatja. (Keohane, 2003, 449.)

Az új kvantitatív típusú megközelítéseknél azonban számos analitikus hiányosság mutatható ki, melyek a játékelméletek kiindulópontjainak korlátaira hívták fel a figyelmet. A módszerrel kapcsolatos viták alapjául szolgál többek között az, hogy a kutatók megosztottak abban az alapkérdésben, hogy mi tekinthető a politikai cselekvések kielégítő elemzésének: elegendő-e az egyes szereplők preferenciáit és percepcióit vizsgálni, vagy vizsgálni kell azok okát is. Sok esetben a játékelméleti modellek kizárólag az egyes elméleti irányzatok feltételezésein alapulnak adottnak véve a szereplők motivációit nem vizsgálva azok kialakulását a nemzetközi kapcsolatokban. (Jervis, 1988, 322–329.) Így például sokan nem tekintették minden esetben helytállónak, hogy a szereplők cselekedeteit elsősorban az érdekek és nem a szenvedélyek vezérlik. (Hurwitz, 1989, 115–116.)

Ráadásul az érdek fogalma sok esetben nincs pontosan definiálva. Bár általában megállapítható, hogy az államok célja a nyereségek maximalizálása, ez azonban „nem egyenlő annak kimondásával, hogy a haszonmaximalizáló elvek feltárják mindazt, amit tudni kell az érdekvédelemről és -érvényesítésről. (...) Az érdekeket történeti összefüggéseikben kell szemlélni.” (Sanders, 2003, 414.) A nemzetközi rendszer anarchikus jellege nem feltétlenül kompatibilis a játékelméleti módszertannal. A vizsgált szereplők döntéseit bemutató nyereségmátrixok anarchikus és így bizonytalan körülmények között nem minden esetben mutatják be az adott aktorok összes, a választásuk szempontjából lényeges lehetőséget.⁶³⁷

⁶³⁶ Ilyen például a fogolydilemma, mely az optimálisnál alacsonyabb egyensúlyi helyzeteket modellez, a bebiztosítás (assurance) játék, melynek Pareto-féle optimális egyensúlyi állapota van, de vannak olyan kooperációkon alapuló játszmák is, ahol többszörös egyensúlyi állapotok alakulhatnak ki.

⁶³⁷ David Sanders szerint „a probléma gyökere e tekintetben az, hogy a nyereségmátrixok erősen alábecsülik a bizonytalanságnak azt a fokát, amellyel a nemzetközi rendszerben a politika alakítóinak szembe kell nézniük. (...) nem képesek megragadni a „valóságos” bizonytalanságokat, amelyekkel a „valóságos” döntéshozóknak szembe kell nézniük. Mégis ezek azok a bizonytalanságok, amelyek strukturálják (...) mind a döntéseket, mind pedig a „valóságos világ” követelményeit.” (Sandlers, 2003, 415.)

3. melléklet

David Sandlers koncessziós realizmusa

David Sandlers „Nemzetközi kapcsolatok: neorealizmus és neoliberalizmus” című tanulmányában lényegében arra tett kísérletet, hogy a realista és a liberális nézetek összehangolása révén egy újfajta elméleti keretet hozzon létre. (Sandlers, 2003.) A Sandlers által koncessziós realizmusnak nevezett elmélet épít Lakatos Imre magyar származású matematikus és tudományfilozófus elméletfelfogására. Lakatos szerint a tudomány egymással párhuzamosan működő elméleti keretek szerint halad előre. Minden elméletnek van egy cáfolhatatlan központi magja (negatív heurisztika) és egy ellenőrizhető javaslatsorozata, azaz a központi magot körülvevő, többé-kevésbé ebből nyerhető, folyamatosan változó védőöve (pozitív heurisztika). (Lakatos, 1970.)

Az ellenőrizhető javaslatok vonatkozásában Sandlers megkülönbözteti az ún. döntéshozatali és struktúra szintet. Előbbi olyan megállapításokat tartalmaz, melyek empirikusan értékelhetők az egyes döntéshozók számításainak részletes vizsgálatával, utóbbi pedig olyanokat, melyek a nemzeti szint feletti érdekek vagy együttműködések összefüggésében ellenőrizhetők. (Sandlers, 2003, 417.) Sandlers szerint mindkét irányzat esetében kimutatható egy nem cáfolható központi mag, illetve olyan tétel, mely az egyén döntéshozatali szintjén illetve strukturális szinten ellenőrizhető. Mindezek alapján a neorealista és a neoliberális elméletet is vizsgálhatónak tekinti ebben a keretrendszerben.

A realista és a liberális nézetek összehangolásának lehetőségét Sandlers abban látta, hogy mindkettő rendelkezik közös előfeltevéssel mégpedig azzal, hogy a nemzetközi rendszer anarchikus jellegű.⁶³⁸ Sandlers írásában felhívja ugyanakkor a figyelmet arra a széles körben elismert helyzetre, hogy a neorealista és neoliberális modell hasznossága nemzetközi problémánként változó. „Ahol jelen van a hobbesi félelem, a katonai-biztonsági kérdések uralkodnak, és a neorealista modell bizonyul nagyjából kielégítőnek. Ott, ahol a hobbesi félelem már túlhaladottá vált, a politikai-gazdasági kérdések uralkodnak, és a neoliberális modell zavartalanul működik.” (Uo. 419.) Véleménye szerint tehát a neoliberalizmus felfogható a neorealizmus egyik alhipotézisének is.

Bár a neorealista és a neoliberális nézetek közelítésének célja becsülendő, azonban úgy látom Sandlers téved, amikor azt feltételezi, hogy a két irányzat közös előfeltevése ugyanabból a természeti állapotból indul ki. Anarchia alatt ugyanis mást értenek a realisták és a liberálisok, mivel eltérő antropológiai képből vezetik le nézeteiket. A fogalom így előbbieket esetében „negatív”, utóbbiaknál „pozitív” állapotot jelöl.

⁶³⁸ Ugyanakkor elismeri, hogy a két megközelítésmód másképp viszonyul az államok együttműködési lehetőségeihez.

A két irányzat csak akkor lenne átjárható, ha a természeti (anarchikus) állapotról szóló elképzeléseik az uralkodó nemzetközi diskurzusokban közelítenének egymáshoz. Ez azonban antagonisztikus ellentétük miatt – a realisták antropológiai pesszimizmusa, a liberálisok antropológiai optimizmusa, mint bináris kód átjárhatatlansága miatt – megvalósíthatatlan.⁶³⁹ Ráadásul ennek a problémának a feloldásával éppen az irányzatok ontológiai alapjukat veszítenék el. Éppen ezért a nemzetközi kapcsolatok elméleti vitája csak akkor szűnhet meg, ha valamely nézet kizárólagossá válik.

Mindaddig, amíg ez a feltétel nem érvényesül, addig az egyes államok érdekei képlekenyek és változékonyak. Így például az EU tagállamai földgázellátás-biztonságuk szavatolását bizonyos esetekben realista módon – autonómiájuk megőrzésével vagy növelésével – akarják elérni, bizonyos esetekben pedig liberális eszmék által vezérelve – hatásköreik egy részének más uniós vagy nemzetközi szervezetekkel való megosztásával – kívánják megoldani.

4. melléklet Transz-európai hálózatok (TEN) energetikai programja (TEN-E)

Az 1992-ben a maastrichti szerződéssel életre hívott TEN-E program célja az egy-
esleges gáz- és villamosenergia belső piac kialakítása a szűk keresztmetszetek és a
hiányzó, elsősorban határon átnyúló kapcsolódási pontok pótlásával, az elszigetelt
területeken az energiahálózatok kialakításával.

A TEN-E előtt 1989 és 1993 között a REGEN program négy nagy projektet finanszírozott
347 millió ECU értékben, ebből három a gázinfrastruktúra fejlesztését segítette Európában.
Magába foglalta a Nagy-Britannia és Írország közötti tengeralatti földgázvezeték megépítését,
Görögországban és Portugáliában a földgáz szolgáltatásának elterjesztését és az elosztó-
hálózat fejlesztését, valamint a Braga és Setúbal közötti nagykapacitású vezeték építését. Az
1994–1999 közötti időszakra szóló REGEN II programot már nem fogadták el. Az INTER-
REG IIB program már kevésbé volt kiterjedt, csak három operatív programot tartalmazott.
Ebből kettő érintette a gázhálózatot: Portugália és Spanyolország gázellátórendszerének öss-
zefüggő kapcsolása, illetve gázellátórendszerek megvalósítása egyes görög régiókban. 1996-os
árakon erre 510 millió ECU támogatás jutott.

⁶³⁹ Bár a neoliberais felfogások is olyan önérdékkövető egyénekből indulnak ki, akik a biztonság elérését teszik meg elsőszámú céljuknak, azonban hisznek abban, hogy ezek az önző egyének képesek kollektív – tehát nem kizárólag az azokat létrehozó egyéni – célokat szolgáló intézményeket létrehozni. Ebben a jóhiszeműségben a realisták antropológiai pesszimizmusuk miatt továbbra is kételkednek.

Ennek értelmében 1996-ban 74 konkrét projekt megvalósításában állapodtak meg. 2003-ban a Transz-európai hálózatok programja keretében 12 prioritási projektet határoztak meg az energetika területén, ötöt a gázszektor területén. A fejlesztéseket az EU strukturális alapjainak forrásaiból finanszírozzák. Az Európai Unió prioritást élvező projektjei között szerepelt:

- Az észak-európai gázvezeték (NEGP) projekt (NG.1).
- Az algériai gázkészletek Európába történő értékesítésének bővítési lehetőségei (NG.2).
- A Kaszpi-tenger térségéből való földgáz-szállítás vezeték formában (NG.3).
- Az LNG (liquefied natural gas) tárolók ügye (NG.4).
- Az európai földalatti gáztárolók fejlesztése és bővítése (NG.5).

A 2003 és 2006 közötti időszakra az Európai Unió újabb több éves időszakra szóló cselekvési programot fogadott el 200 millió eurós költségvetéssel. Az Intelligens energia – Európa program (IEE) négy területre osztható:

- SAVE-program az energiahatékonyság és a racionális energiafelhasználás ösztönzésére,
- ALTENER-program az új és a megújuló energiaforrások használatának ösztönzésére,
- STEER-program a közlekedésre és az üzemanyag-diverzifikációra,
- COREPER-program a fejlődő országok megújuló energiaforrás használatának és az energiahatékonyság ösztönzésére.

A 2007–2013-as időszakra az IEE II. program szintén a megújuló energiaforrásokat és az energia diverzifikációt támogatta, de már 730 millió eurós költségvetéssel.

5. melléklet Az EU első és második energiacsomagja

Az 1996–1998-as első gáz- és villamosenergia-csomag keretében az Európai Parlament és a Tanács 98/30/EK irányelve (Directive 98/30/EC, 1998) megnyitotta a piacot az ipari nagyfogyasztók számára, kötelezte a szolgáltatókat a termelési, a szállítási és az elosztási feladatok számviteli és döntéshozatali függetlenítésére, valamint előírta a tagállami regulációs mechanizmusok megteremtését. Kiemelt cél volt a biztonsági kérdések mellett a gázszolgáltatás színvonalának emelése, valamint a fogyasztói elégedettség növelése is. Azonban az első energiacsomagban meghatározott iránymutatások nem valósultak meg a kellő mértékben. A piacnyitás több nehézséggel párosult, üteme és mértéke sem volt megfelelő. Az országok intézkedései nem egyszer csupán látensek voltak.

A 2000-ben meghirdetett lisszaboni stratégia ismét megfogalmazta a gáz- és villamosenergia-szektor liberalizációját. Az EB két irányelvtervezetet fogadott el az energiaellátás biztonságáról az Unió területén, amelyek hatékony mechanizmusok létrehozását helyezték kilátásba. Eszerint garantálták volna az európai polgároknak a megfelelő áron történő, állandó hozzáférést az energetikai termékekhez. A kezdeményezések nagy vitát váltottak ki, mivel az EP, valamint a tagállamok nem akartak korlátlan hatáskört adni a Bizottságnak ezen a területen.

A belső piaci liberalizáció pontos menetét a villamosenergia és a gázüzletág területén a 2003-ban elfogadott második energiacsomagban határozták meg. A földgázpiac esetében a 2003/55/EK (Directive 2003/55/EC, 2003) irányelv az 1998-ast módosította, hatályon kívül helyezve azt. A direktíva célja az energiaellátáshoz kapcsolódó vezetékes monopóliumok korlátozása, a piac liberalizálása volt. Az új irányelv megfogalmazta a gázszállítási-, a tárolási és az elosztási rendszerek azonos feltételekkel, diszkrimináció-mentesen, díj ellenében történő felhasználását, a szabályozó hatóságok tagállamonként megfelelő hatáskörrel való rendelkezését, a fogyasztók szabad szolgáltató választását. Kimondta, hogy a szállítórendszer és az elosztórendszer üzemeltetője kizárólag szállítással és rendszerirányítással foglalkozhat, valamint hogy a fenti rendszerekhez csak szabályozott hozzáférés lehetséges.⁶⁴⁰ Az irányelv rögzített reciprocitási szabályok alkalmazására hívott fel, valamint rendkívül feszes jelentési és közzétételi kötelezettségeket irányzott elő a szabályozó korlátlan adatbetekintésének jogköre mellett.

A direktíva szorgalmazóinak legfőbb érve az volt, hogy az energiahordozó hálózatokhoz való szabad hozzáférés elősegíti a verseny növekedését, ami árcsökkenést eredményez. A dokumentum értelmében a közüzemi fogyasztók 2004. július 1-jétől, a lakossági fogyasztók 2007. július 1-jétől választhattak szabadon szolgáltatót. Ennek ellenére a piaci koncentráció 2007 után is a korábbiakhoz hasonló képet mutatott.

Mivel a szabályozás alá vont környezet folyamatosan változott, megszületett a 2004/ 67/EK direktíva (Council Directive 2004/67/EC, 2004) is, amely az ellátásbiztonság megfelelő kereteiről rendelkezett. Az irányelv alapvetően az intézményi keretek és feltételek javításával növelte volna az ellátásbiztonságot, valamint egy ún. Gáz Koordinációs Csoport létrehozására tett javaslatot.

A csoport a tagállamok képviselőiből, az érintett ágazatot képviselő testületekből és a fogyasztókból áll. Az elnökséget a Bizottság látja el. Az irányelv alapján egy súlyos gázellátási zavar esetén az ellátásbiztonsági intézkedések közösségi szintű koordinációját kell elősegíteni, valamint segíteni kell a tagállamokat a nemzeti szinten meghozott döntéseik koordinálásában. A csoport emellett rendszeres információcserét folytathat az ellátásbiztonság kérdésében és mérlegelheti az ellátás súlyos zavaraiával összefüggő lényeges szempontokat. A testület először 2006 elején ült össze az orosz-ukrán gázválság következtében.

⁶⁴⁰ Ez a tároló létesítményekre is vonatkozik.

2005. szeptember 28-án elfogadták a földgáz-hálózatokhoz való hozzáférést szabályozó rendeletet (1775/2005/EK), amelynek célja volt a hozzáférési feltételekre vonatkozóan megkülönböztetés-mentes szabályok megállapítása a nemzeti és a regionális piacok jellegzetességeinek figyelembevételével. (Regulation (EC) No. 1775/2005, 2005.)

6. melléklet

A 2006. januári gázválság

A 2006. januári gázválság hivatalos indoka szerint Moszkva és Kijev nem tudott megegyezni a 2006-os évre vonatkozó gázszerződésről. Eszerint az ukrán politikai vezetés szerette volna az importgáz árát szinten tartani szemben az oroszokkal, akik emelni kívánták azt.

Kezdetben a Gazprom az ezer köbméterenkénti 50 helyett 160 dolláros árat javasolt némi tranzitdíjmelés és a készpénzes fizetésre való áttérés mellett. Ennél olcsóbban csak az ukrán gázvezetékrendszerért cserébe adott volna gázt a Gazprom Ukrajnának. A gázár egyébként ezzel még mindig alacsonyabb lett volna az akkori nyugat-európai árakhoz képest.⁶⁴¹

Moszkva közgazdasági indokai mellett/mögött politikai érvek is álltak, mégpedig a narancsos forradalom után felálló Viktor Jusczenko vezette új kijevi rezsim NATO és EU orientációja. Oroszország összeegyeztethetetlennek tartotta, hogy Ukrajna FÁK utódállamként úgy részesüljön a szomszédainál olcsóbban az Oroszország felől érkező földgázból, hogy Kijev egyre erőteljesebben fogalmazza meg az orosz érdekszféráról való leválási szándékait. Moszkva azt sem tolerálta, hogy partnere rendre és határozottan utasította vissza az ukrán energiainfrastruktúrákhoz való orosz hozzáférést.

Mivel Ukrajna az orosz félhez hasonlóan nem engedett az elképzeléseiből, a Gazprom december közepén már 230 dolláros gázárra tett ajánlatot.

A háttérben az ukrán vezetés „megkörnyékezte az orosz elit egyes csoportjait, hogy a gáz-bizniszből való részesedés fejében gyakoroljanak nyomást a Gazpromra. Klasszikus eset volt a hadsereg” és „az ukrán gyárakkal bíró oligarchák”. Emellett „konzultáltak a nyugati kormányzatokkal is”, de úgy tűnt, hogy a „megemelt gázszámlához hiányzó 3-7 milliárd dollárt Kijev helyett senki sem fizetné ki”. (Deák, 2006, 8–9.)

⁶⁴¹ Deák András György szerint a javasolt áremelés nem lehetetlenítette volna el az ukrán re-exportot, legfeljebb annak profitját mérsékelte volna. Mindez nem rótt volna elviselhetetlen terheket az ottani gazdaságra, mivel Ukrajnában 2001 eleje óta nem emelték a gáz árát, így az jóval a magyar árszint 40 százaléka alatt maradt volna. (Deák, 2006, 8.)

Az orosz vállalat emellett be kívánta vezetni azt az európai árképzési gyakorlatot is, melynek értelmében a gáz mindenkori árát a kőolaj tőzsdei jegyzéséhez igazítják. A Gazprom ráadásul bejelentette, hogy amennyiben a feltételeket Kijev nem teljesíti, akkor 2006. január 1-jén leállítják a tranzitért cserébe érkező szállításokat.⁶⁴² Mindezen fenyegetések ellenére a tárgyalások eredménytelenül zárultak.

Január 1-jén délelőtt 10 órakor a Gazprom az Ukrajnának járó gáz mennyiségével – napi 120 millió köbméterrel – csökkentette a Testvériség vezetéken át szállított földgázt. Kijev erre reagálva megcsapolta a területükön áthaladó vezetéket. Ennek eredményeként az Ukrajnán túli államok többsége – kisebb-nagyobb mértékben az orosz energetikai céggel kötött szerződésekben foglaltaknál – kevesebb gázt kapott.

Így Ausztria harmadával, Magyarország és Szlovákia 40, Lengyelország pedig 14 százalékkal kevesebb gázt kapott. Mindezt ugyan Kijev nem ismerte el, azonban az Ukrajnán túl lévő országok vezetékhálózatában tapasztalt nyomáscsökkentés másra nem nagyon volt visszavezethető. Viktor Jucszenko ukrán elnök még 2006. október végén is fenntartotta véleményét, miszerint „az év elején voltak bizonyos problémák a nyugat-európai gázszállításban, de nem Ukrajna miatt. Annak ellenére, hogy a Gazprommal nem volt aláírt szerződésünk, egy percre sem állítottuk le a tranzitot az európai fogyasztók felé. A nyomás csökkenése a nyugati határokon az orosz intézkedésekkel, az export mennyiségének időleges visszafogásával volt magyarázható.” (Stier, 2006D.)

Egy nappal később Moszkvában tárgyalás kezdődött az orosz és az ukrán fél között. Végül 2006. január 4-i éjjel 2.30-kor született megállapodás Alekszej Miller a Gazprom és Alekszej Ivcsenko a Naftogaz elnöke között. Ennek értelmében a Gazprom öt éves gázellátási szerződést kötött a RosUkrEnergóval (RUE-val).

A Svájcban bejegyzett RUE 2005 januárjában vette át az Eural Trans Gastól a közvetítő szerepet. (Minderről még 2004 júliusában, vagyis a Narancsos forradalom előtt egyezett meg Leonid Kucsma ukrán és Vlagyimir Putyin orosz elnök Jaltában.) A cég felerészben a Gazprom, 45 százalékban Dimirij Firtas és 5 százalékban Ivan Furszin tulajdona volt.⁶⁴³

A megállapodás szerint a RUE szállíthatta az összes Közép-Ázsiából Oroszországon keresztül Ukrajnában értékesített földgázt.⁶⁴⁴ Az egyezmény értelmében felszámolták

⁶⁴² Ráadásul az orosz vállalat első embere Alekszej Miller december végén megegyezett a türkmén vezetéssel a 2006-os gázszállításokról. Mindez azt jelentette, hogy ha Kijev nem írja alá az oroszokkal a gázmegállapodást, akkor elveszíti a Türkmenisztánból érkező gázt is.

⁶⁴³ Az ukrán közvetítőcégek történetéről lásd Valerij Panyuskin – Mihail Zigar „Gazprom az orosz fegyver” című kötetének ezzel foglalkozó fejezetét „A titokzatos közvetítők” címmel, (Panyuskin – Zigar, 2008, 151–159.) valamint Deák András György „Az orosz-ukrán gázháború hátteréhez” című írását. (Deák, 2006.)

⁶⁴⁴ A RosUkrEnergo AG-nak ezer köbméterenként 230 dollárt kellett fizetnie a Gazpromnak. Ugyanekkora mennyiséget Ukrajnában 95 dollárért kellett eladnia. Ezt kompenzáló a RUE legfeljebb évi 17 milliárd köbméter gázt juttathatott el Európa felé, amit az ottani magasabb árakon értékesíthetett.

a korábbi barteren alapuló gázkereskedelmi rendszert is. Emellett a száz kilométerenkénti 1000 köbméteres ukrán gáztranzitdíjat 1,09-ről 1,6 dollárra emelték a következő öt évre. A szerződésben a felek 2030-ig rögzítették a gázátviteli díjakat is. (ІПАВДА, 2006.) Mindezek mellett a 2004-ben 5 évre rögzített importár-klauszula kikerült a szerződésből, így azt évente kellett újra és újra meghatározni. (Deák, 2009B, 4.)

Nem sokkal az orosz-ukrán gázár-vitát követően január 18-án ismét 20-25 százalékkal csökkent a kelet-közép-európai országoknak, így Magyarországnak szánt földgáz mennyisége.⁶⁴⁵ Ekkor azonban a Gazprom már technikai problémákra hivatkozott. A szállításért felelős Gazprom Export elismerte a nyomáscsökkenést, amit a rendkívüli, mínusz 20-30 fokos orosz napi átlaghőmérséklettel indokolt.⁶⁴⁶

7. melléklet

A magyar stratégiai földgáz tározó és a makói nem konvencionális gázmező

A magyar stratégiai földgázmező

Az 1,2 milliárd köbméteres stratégiai földgáz tározó megépítéséről a 2006-os orosz-ukrán gázár-vitát követően határozott a Gyurcsány-kormány. A projekt szükségességével kapcsolatban komoly viták zajlottak, hiszen a kőolajtól eltérően ehhez hasonló stratégiai gázkészletezésre más országokban nem volt példa. Ráadásul ekkor 1987 óta nem volt szükség gázkorlátozásra Magyarországon.

Molnár László, a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium háttérintézményeként működő Energia Központ Kht. ügyvezető igazgatója szerint az ipari fogyasztók csúcsidőszaki földgázfogyasztásának kiváltásával feleslegessé válna a projekt megvalósítása. Az Energiainfó energiaportál olvasóközönsége körében végzett nem reprezentatív felmérés szerint sem szükséges a stratégiai tározó megvalósítása. Ezzel szemben Hernádi Zsolt a Mol elnök-vezérigazgatója a projekt kivitelezésére jelentkező vállalat vezetőjeként úgy fogalmazott, hogy „elemi érdeke Magyarországnak, hogy megvalósuljon a beruházás”. (Erdősi, 2007A.) 2007. júliusi állásfoglalásában az Európai Parlament, egyetértve az Európai Bizottsággal arra az álláspontra jutott, hogy jobb megoldás az ellátási útvonalak és technológiák diverzifikációja, mint a gázkészletek felhalmozása. (European Parliament, 2007.)

⁶⁴⁵ Bosznia-Hercegovinába, Horvátországba, Olaszországba és Szerbiába is a szerződöttnél kevesebb tüzelőanyag érkezett.

⁶⁴⁶ Ennek ellenére az üggyel kapcsolatban Kóka János gazdasági miniszter tisztázó beszélgetés szükségességéről beszélt, és január 18-án kezdeményezte a visegrádi országok szakminisztereinek találkozóját.

Végül a 2006. évi XXVI. törvény egy olyan minimum 1,2 milliárd köbméter földgáz tárolására képes tározó kialakítását írta elő 2009 végére, mely képes napi 20 millió köbméter kitérőre legalább 45 napon keresztül. 2007 elején a stratégiai gáz-tározó megvalósítását a Mol Nyrt. nyerte el. A tároló helye Algyőn a Szőreg-1 mező lett, melynek teljes mobillkapacitása 1,9 milliárd köbméter. A stratégiai készletek mellett 700 millió köbméternyi kapacitást kereskedelmi célra alakítottak ki. A létesítmény megvalósítása mintegy 150 milliárd forintba került. A projekt létrehozására szánt összeget a gázszámlába építették be. A stratégiai tározóval kapcsolatos vita a 2009. januári gázválság kapcsán is felélénkült,⁶⁴⁷ végül azonban a projekt 2009 őszére megvalósult.

A makói nem konvencionális gázmező

A magyarországi termelés alá vonható földgázkészletek nagyságáról szóló diskurzus a „makói gáz” kapcsán merült fel. 2006-ban a kanadai Falcon érdekltségébe tartozó TXM Olaj és Gázkutató Kft. bejelentette, hogy a Csongrád megyei Óföldség határában található mezőn nem konvencionális földgázkincsre találtak.⁶⁴⁸

A TXM vezetése kezdetben nagyon optimistán nyilatkozott a témában,⁶⁴⁹ így a stratégiai gáz-tározóban és a makói gázvagyokban rejlő lehetőségeket néhányan egymással rivalizáló projekteknek ismertették.⁶⁵⁰ Akadtak azonban olyan szakértők, akik „elképzeltetlenné” tartották az ottani körülmények között a sikeres vagy éppen a környezetbarát kitermelést.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Számos olyan publicisztika és elemzés jelent meg 2009 elején, mely ismételt felvetette a gáz-tározó szükségességét vagy szükségtelenségét, mivel Magyarország eddigi legnagyobb földgázellátási zavarakor sem vették igénybe az itt felhalmozott tüzelőanyagot. (Magyar, 2009A.)

⁶⁴⁸ Ugyan a makói árok mélyén található földgázvagyokról már az 1960-as években is tudtak a szakértők, azonban a rentábilis kitermelést bizonytalanná tette az, hogy a felfedezett készlet 6085 méter mélységben található.

⁶⁴⁹ Marc A. Bruner, a TXM-et tulajdonló Falcon Oil & Gas Ltd. elnöke szerint kitermelés esetén a Gazprom komoly vetélytársra találhat a térségben az itt feltárt készletek révén. Emellett kijelentette, hogy a Falcon részvényeit akár a magyar tőzsdére is bevezethetik. (Dési, 2007A.)

⁶⁵⁰ Szabó György a Makó környéki gáz felett kutatási engedéllyel rendelkező TXM Kft. ügyvezető igazgatója a Nap-kele 2007. január 10-i műsorában elmondta, hogy a makói készletek akár szükségtelessé tehetik a stratégiai földgáz-tározó építését is. (Nap-kele, 2007.) Ezzel szemben Nagy Sándor, a Szolnoki Bányakapitányság főmérnöke szerint reálisan csak a mező 55-60 százaléka érdemes számolni kitermelés szempontjából. (Népszabadság, 2007.)

⁶⁵¹ C. Kovács Gábor az algyői gázkitermelést korábban vezető geológus úgy vélte, hogy az Amerikában használt technológia a hazai körülmények között nem feltétlenül alkalmazható. (Magyar Nemzet, 2007A.) Az Alsó-Tisza Vidéki Környezetvédelmi, Természetvédelmi és Vízügyi Felügyelőség, valamint a Csongrád Megyei Természetvédelmi Egyesület pedig a termelés környezetkárosító hatásaira hívta fel a figyelmet, különös tekintettel a kőzetekben található veszélyes iszap elhelyezésének problémájára. (Dékány, 2007.)

2008 áprilisában a Falcon által kutatható területek feltárásának vizsgálatába 33,5-33,5 százalékban beszállt az amerikai ExxonMobil és a Mol is. Ekkor azonban már kiderült, hogy kevesebb gáz van Makón, mint azt korábban becsülték és a projekt gazdaságossága is kérdéses. Végül a kedvezőtlen tesztek miatt a Mol és az ExxonMobil 2009 végén kivonult a feltárából. 2011 szeptemberétől az évekig eredménytelen kutatásokat követően az orosz Gazprom többségi tulajdonába került szerbiai Nafta Industrija Srbije (NIS) végezhet fúrásokat a területen.

8. melléklet

Válságok és viták Oroszországgal

Kaukázus

A Grúziába exportált orosz gáz ára a 2006-os ezer köbméterenkénti 110 dolláros szintről 2007-re 235 dollárra emelkedett.⁶⁵² Ezzel szemben Örményország 2006 és 2009 között mindössze 110 dollárt fizetett ugyanezért. Ebben közre játszott, hogy míg Tbiliszi nem kívánta eladni a szállító vezetékeit a Gazpromnak, addig Jereván beleegyezett, hogy az orosz konszern növelhesse a tulajdonrészét az örmény ArmRoszGazprom energiavállalatban.

Az ArmRoszGazpromot 1997-ben alapították. A vállalatot kezdetben 45-45 százalékban az örmény energetikai minisztérium és a Gazprom birtokolta. A fennmaradó 10 százalék az Itera tulajdona volt. Az orosz vállalat tulajdonrésze 2006 novemberére 53,4 százalékra, 2008 áprilisára pedig 59,01 százalékra nőtt, ezzel párhuzamosan pedig szavazati joga 57,6-ról 67,94 százalékra ugrott.

A kaukázusi térség harmadik állama Azerbajdzsán csak az újonnan feltárt gázkészleteinek köszönhetette, hogy csökkenthette a felé irányuló orosz nyomást és beszüntethette a gázimportját.

A Gazprom a korábbi 110 dollár helyett – Grúziához hasonlóan – 235 dolláros árat szabott az orosz exportgáz ezer köbméterére. Azerbajdzsán esetében a fordulat nagyságát jelzi, hogy 2007 nyarán már Baku ajánlott 230 dolláros áron gázt Oroszországnak. Ehhez a szovjet időkbeli megörökölt vezetékek szállítási irányát kellett csak megváltoztatni.

⁶⁵² Ennek is köszönhető, hogy 2007-ben Grúzia leállította az orosz importot és kizárólag Azerbajdzsánból vásárolt földgázt. Összehasonlításképpen a 2007-től a BTE gázvezetékén keresztül Tbiliszi 120 dolláros áron jutott az azeri SOCAR-tól a fosszilis tüzelőanyaghoz.

Ukrajna és Moldova

Ukrajnában a narancsos forradalom után nem sokkal a korábbinál oroszbarátabb kormányt alakító Viktor Janukovics elérte, hogy a 2006-os 95 dolláros ár mindössze 135 dollárra emelkedjen 2007-ben.⁶⁵³ Mikor azonban a 2007. szeptember 30-i előrehozott választásokat követően Julia Timosenko – a 2004-es ukrán események egyik meghatározó alakja – lett a miniszterelnök Ukrajnában a Gazprom ismét nyilvánosan fenyegette meg Kijevet a gázszállítások csökkentésével.⁶⁵⁴

Moldovával is komoly konfliktusai alakultak ki Moszkvának. A földgáz ára a 2006-os 80 dollárról egy 16 napos csapelzárásig fajuló vitát követően 2006 első felében 110 dollárra, második felében pedig 160 dollárra emelkedett. (A fehéroroszokkal folytatott vitákat lásd a 9. mellékletben.)

Baltikum és Lengyelország

Az energetikai témájú konfliktusok elérték az Európai Uniót területét is. A balti térségben az orosz vállalat 2005 és 2007 között komoly áremeléseket hajtott végre, emellett a 2008–2010-es időszakra új árformulát alakított ki. Az orosz törekvéseket segítette a térségben, hogy ekkor Lettország kivételével a balti államok kizárólag Oroszországból szereztek be gázt.

A 2000-es évek közepén a Gazprom újult erővel törekedett a balti gázérdekeltségekben is növelni befolyását. Miután a litván Mazeikiu Nafta olajfinomító cég privatizációs pályázatán a lengyel PKN Orlen társaság nyert – megelőzve többek között az orosz Lukoilt – a Barátság vezeték finomítóhoz vezető ágát az orosz Transneft szivárgás miatt 2006 júliusában lezárta.

A Gazprom a lengyelekkel is komoly harcot vívott. Az orosz vállalat nagyobb részesedést kért az EuRoPol Gaz lengyel-orosz vegyesvállalatból,⁶⁵⁵ emellett a szerződés szerinti tranzitdíjat is csökkenteni kívánta. Az elmérgesedő lengyel-orosz kapcsolatok miatt 2006-ban és 2007-ben sem tudták megkezdeni a tárgyalásokat az EU-orosz partnerségi és együttműködésről szóló megállapodás (Partnership and Cooperation Agreement, PCA) megújításáról.

⁶⁵³ Az áremelésben az is szerepet játszhatott, hogy az ukrán ellátásban fontos szerepet játszó Türkmenisztán 60-ról 100 dollárra emelte az Oroszország felé eladott földgáz ezer köbméterenkénti árát.

⁶⁵⁴ Erre akkor kerülhetett volna sor, ha Ukrajna nem törleszti 2007 októberében az orosz vállalattal fennálló kifizetetlen számláit. Nem sok jót ígért a 2008-as év szempontjából az sem, hogy Alekszej Miller a türkmén illetékesekkel aláírta azt a szerződést, melynek értelmében 2008 első felében 100 helyett 130, a második felében pedig 150 dollárt fizet a Gazprom a Türkmenisztánból érkező gázért. Mindez ugyanis növelte az ukrán gázár növekedésének az esélyét.

⁶⁵⁵ Egy 1993-as szerződés szerint az orosz Gazprom és a lengyel PGNiG is 48-48 százalékkal rendelkezik a vállalatban egy 4 százalékkal rendelkező lengyel kereskedő cég mellett.

A Kaczynski ikrek által vezetett Lengyelország 2006-ban a tárgyalások megkezdését attól tette függővé, hogy Brüsszel elérje-e az Oroszországba irányuló agrárexportra irányuló embargó eltörlését. Egy ideig a lengyel vezetés azt is elvárta, hogy foglalják bele az új EU-orosz megállapodásba az európai energiacharta rendelkezéseit. A 2007-es szamarai csúcson a lengyel vétó mellé csatlakoztak a litvánok is a Mazeikiu Nafta olajfinomító ügye miatt. Erdemi változás csak Donald Tusk miniszterelnöksége idején kezdődött a lengyel-orosz viszonyban.

9. melléklet

Orosz-fehérorosz konfliktusok

2006-os orosz-fehérorosz gázvita – A Beltransgaz felének megszerzése

Oroszország már az 1990-es években szeretett volna tulajdonrészt szerezni a fehér-orosz Beltransgazban. A vállalat fele ugyanis a Fehéroroszországon keresztülhaladó 49,5 milliárd köbméteres tranzitkapacitás harmadáért.⁶⁵⁶ 2006. május 16-án Vlagyimir Putyin a harmadik elnöki ciklusát megkezdő Alekszandr Lukasenko fehér-orosz elnökkel való találkozásán bejelentette, hogy felhagy a fehér-orosz gazdaság dotálásával, ha Minszk nem megy bele egy Oroszországgal való közös állam létrehozásába.⁶⁵⁷

A nyomásgyakorlás eszközeként a Gazprom háromszorosára kívánta emelni Fehéroroszországba szállított földgáz árát 2007 januárjától. A Gazprom 2006 utolsó napjaiban az ezer köbméterenkénti 46,7 dolláros helyett 200 dolláros gázárral és exportvám kiszabásával fenyegetett. Az árat végül 105 dollárra emelték volna, amit 4 év alatt igazítottak volna az európai árszinthez. Ebből 75 dollár lett volna a tényleges ár. A fennmaradó 30 dollárt a Beltransgaz részvényeivel törleszthették volna a fehér-oroszok. Eszerint – elfogadva a vállalat fehéroroszországi 5 milliárd dolláros értékét – négy év alatt orosz állami tulajdonba kerülhetett volna a vállalat fele.

A Gazprom okulva a 2006-os válságból Alekszej Miller révén levélben előre tájékoztatta a fehér-orosz problémáról Németországot, Lengyelországot és Litvániát.⁶⁵⁸

⁶⁵⁶ A további kétharmad a kizárólag tranzit céllal a Jamal-Európa vezetéken halad át az országon. Az 1997 kilométer hosszú vezeték, mely egészen a németországi Brandenburg tartományig ér, 1999 novembere óta működik. A Jamal 575 kilométeres fehéroroszországi szakasza a Gazprom tulajdonában van. A rendszer ottani irányítója a Beltransgaz.

⁶⁵⁷ A maximális cél – vagyis a két állam integrációja – mellett az orosz vezetés továbbra is kiemelten számított a fehér-orosz Beltransgaz tulajdonában lévő vezetékrendszer fölötti ellenőrzés megszerzésére is.

⁶⁵⁸ A „csapelzárással” Lengyelország érezte magát a leginkább fenyegetve, míg Németország a Gazprom és a BASF-val közösen üzemeltetett Wingas segítségével megfelelő tartalékokkal készült az esetleges kimaradásokra az Alsó-Szászországi Rhedenben.

Emellett Szergej Kuprjanov a Gazprom képviselőjében garantálta a Jamal-Európa földgázvezetéken keresztül a zavartalan szállítást. Végül szilveszter éjjelén éjfél előtt két perccel Moszkvában aláírták orosz-fehérorosz földgáz-megállapodást.

A szerződés értelmében elvált egymástól az ellátási és a tranzit szerződés. Minszk 100 dollárért kapta a földgázt, mely évente átlagosan 10 százalékkal növekedett volna, így elérve 2011-re az európai színvonalat. Ehhez hasonlóan a szerződés értelmében 2011-ig fokozatosan emelkedhetett a gáz tranzitdíja.⁶⁵⁹ Ami azonban ennél is fontosabb volt orosz szempontból: a Gazprom megállapodott a Beltransgaz 50 százalékanak 2,5 milliárd dolláros áron való megvásárlásáról. Az összeget négy évre elosztva egyenlő részletben fizette ki az orosz vállalat.

A 2006–2007-es orosz-fehérorosz olajválság

Minszk és Moszkva 2006 végén nem tudott megegyezni az orosz olajból Fehéroroszországban finomított kőolaj és benzin vámtételeinek megosztásában.⁶⁶⁰ Moszkva ezért 180 dolláros exportvámot szabott az évi 20 millió tonnányi olajszállításokra. Erre reagálva Minszk 45 dolláros tranzitdíjat vetett ki a Barátság vezetéken keresztül haladó európai olajra, minek következtében a Gazprom január 8-án elzárta a Barátság vezetéket.

Végül miután a fehérorosz kormány eltörölte a kivetett vámot és az orosz gazdaságminiszter-helyettes feltételeként visszaadta a vezetékből lecsapolt 80 ezer tonna olajat, újraindult a Barátság vezetéken a tranzit. Január 11-én reggelre már Magyarországon is helyreállt a szállítás. Az egyezség értelmében Fehéroroszországra is kiterjedt a kőolaj kiviteli vám megakadályozva ezzel az olcsón kapott orosz tüzelőanyag további exportját.

A 2010-es orosz-fehérorosz gázválság

2010 júniusában újabb gázvita került sor a felek között. A konfliktus ezúttal Magyarország energiaellátás-biztonságát nem veszélyeztette. Az orosz-fehérorosz vita hátterében ismét a tervezett orosz-kazah-fehérorosz vámunió körüli viszály húzódott meg, ami egy újabb földgázkonfliktusban nyilvánult meg, ami elsősorban Lengyelország, Litvánia és Németország ellátásbiztonságát veszélyeztette.

Hivatalosan a felek közötti ellentét abban állt, hogy Fehéroroszország 2010-ben nem volt hajlandó többet fizetni az Oroszországból érkező földgázért, mint 2009-ben. Eszerint Minszk 2010 első negyedében 184 dollár helyett 150 dollárt fizetett az importált földgáz ezer köbméteréért. Ezzel – Moszkva szerint – 192 millió dolláros

⁶⁵⁹ Ennek értelmében a száz kilométerenkénti 1000 köbméteres földgáz tranzitdíja 0,75 dollárról 2007-re 1,45 dollárra emelkedett.

⁶⁶⁰ Oroszország 85-15, míg Fehéroroszország 50-50 százalékos megosztást akart.

adósságot halmozott fel. Oroszország ezért június 16-án ultimátumot intézett Fehéroroszország felé: amennyiben nem fizeti ki június 21-ig tartozását, akkor csökkeneni fogja az országba irányuló exportját. Bár Minszk később elismerte tartozását, azonban csak áruban – különböző járművek, szerszámgépek és egyéb termékek szállítása formájában – volt hajlandó fizeti, ami az orosz fél számára nem volt megfelelő. Emellett Lukasenko azzal érvelt, hogy a Gazprom is tartozik több mint 200 millió dolláros tranzitdíjjal.

Végül az orosz vállalat az 5 napos határidő letelte után június 21-én a szerződött mennyiségnél 15, június 22-én 30, június 23-án pedig már 60 százalékkal kevesebb földgázt szállított Fehéroroszországba.

A minszki hatóságok június 22-én este levelet küldtek a Gazpromnak. Ebben megfogalmazták, hogy június 23-ra készek kifizetni a májusban szállított gázár-tartozásukat a szerződésben szereplő áron. A fennmaradó 187 millió dollár törlesztésére – ami a Gazprom szerint 192 millió – haladékat kértek július 5-ig. Június 25-re a májusi számla törlesztése megtörtént a szerződött árak megfelelően.

A Gazprom a Minszk által szabott feltételeket azonban elfogadhatatlannak tartotta és továbbra is várta a január és április között felhalmozódott tartozás kifizetését. Mivel a Gazprom nem növelte a Fehéroroszországba szállított gáz mennyiségét, ezért Minszk 23-án hivatalosan is bejelentette, hogy utasítást adtak a vezetérendszer megcsapolására és leállították az országon keresztülhaladó orosz tranzitot is. A szállításokat a fehéroroszek csak abban az esetben voltak hajlandóak Lengyelország, Németország és Litvánia irányába helyreállítani, ha a Gazprom kifizeti 260 millió dolláros tranzitdíj tartozását.

Végül Minszk június 27-én mégis kifizette a Gazprom felé meglévő teljes elmaradását. Ezt követően a Gazprom is törlesztette tranzitdíj tartozását, amivel véget ért az újabb orosz-fehérorosz gázvita. A felek által július 2-án aláírt megállapodás értelmében a Gazprom száz kilométerenként 1,88 dolláros tranzitdíjat fizet ezer köbméterenként a fehérorosz Beltransgaz vállalatnak a korábbi 1,45 dollár helyett. Emellett az orosz vállalat a 2009-es 10,47 dollár helyett 11,09 dollárt fizet ezer köbméterenként. A gázvita lezárását követően 2010. július 1-jén hatályba lépett az orosz-fehérorosz-kazah vámuniós megállapodás is, amit a fehérorosz parlament az utolsó pillanatban, június 30-án ratifikált.

2011: A Beltransgaz másik felének megszerzése

A fehérorosz Beltransgaz másik felét 2011. november 25-én szerezte meg a Gazprom 2,5 milliárd dollárért. A szerződést Dmitrij Medvegyev és Alekszandr Lukasenko államfők jelenlétében írták alá a Moszkva melletti elnöki rezidencián. Ezzel a Gazprom az örmény ArmRoszGazprom és a moldáv Moldovagaz mellett a fehérorosz állami földgázcéget is megszerezte.

A két gázvállalat ekkor megállapodott a 2012–2014-es földgáz-szállításokról is. Ennek megfelelően Fehéroroszország 2012-ben 165,6 dollárt fizet ezer köbméteren-

ként az orosz gázért. 2013–2014-ben egy külön képlet alapján határozzák meg az árat. 2012-ben Fehéroroszország 22,5 milliárd köbméter földgázt kap Oroszországtól, 2013-ban és 2014-ben 23 milliárd köbmétert.⁶⁶¹ 2012-ben a tranzitszerződés alapján ezer köbméter földgáz szállítása Fehéroroszországon keresztül a Beltransgaz vezetőin 100 kilométerenként két dollárba kerül a Gazpromnak.

10. melléklet

Az EU gázszektort érintő szabályozásai és az EU alternatív külkapcsolati lépései

10.1 Az EU gázszektort érintő szabályozásai

10.1.1 Az EU harmadik energiacsomagja

2008 őszén az unió illetékes miniszterei egyetértésre jutottak a harmadik energiacsomag ügyében. Eszerint a verseny élénkítésének érdekében a gázszektor területén a termelést el kívánták választani a szállítástól. Az Európai Parlament és a Tanács javaslatai végül egy kompromisszumos megoldás felé tolták el a közösségi jogalkotást. (Kelemen, 2010.) A legnagyobb vitákat a Bizottság teljes elkülönítésre irányuló javaslata váltotta ki a tagállamok körében.⁶⁶²

Végül a Miniszterek Tanácsa 2009. január 9-én fogadta el közös álláspontját. 2009. április 22-én az EP nagy többséggel fogadta el a harmadik energiacsomagot alkotó jogszabályokat, így az EiT második olvasatban 2009. június 25-én hagyta jóvá a dokumentumokat. 2009. július 13-án a villamos-energia és a földgáz belső piacainak teljessé tétele érdekében megszületett a harmadik energiacsomag.⁶⁶³

⁶⁶¹ A szerződés lehetőséget ad a mennyiségi változtatásokra.

⁶⁶² Többek között Franciaország, Németország, Ausztria, Bulgária, Görögország, Lettország, Luxemburg és Szlovákia nem értett egyet a javaslatnak ezzel a pontjával.

⁶⁶³ Ebből a földgáz piacát az alábbi irányelvek érintették: (1) Az Európai Parlament és a Tanács 2009/73/EK irányelve (2009. július 13.): A földgáz belső piacára vonatkozó közös szabályokról és a 2003/55/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről. (Directive 2009/73/EC, 2009) (2) Az Európai Parlament és a Tanács 713/2009/EK rendelete (2009. július 13.): Az Energia-szabályozók Együttműködési Ügynöksége létrehozásáról. (Regulation (EC) No 713/2009, 2009) (3) Az Európai Parlament és a Tanács 715/2009/EK rendelete (2009. július 13.): A földgázszállító hálózatokhoz való hozzáférés feltételeiről és az 1775/2005/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről. (Regulation (EC) No 715/2009/EC)

Eszerint a földgáz piacán a 2009/73/EK irányelvet a tagállamoknak 2011. március 3-ig kellett átültetniük a saját jogrendjükbe. Ezt követően az érintett cégeknek egy évük volt a szükséges szerkezeti változások végrehajtására. Az alábbi három lehetséges út közül bármelyiket választhatták a tagállamok:

- Teljes tulajdonosi szétválasztás (ownership unbundling): A Bizottság által kezdeményezett alternatíva a tevékenységek teljes tulajdonosi szétválasztásának kötelezettségével jár. Egymástól teljesen függetleníteni kell a különböző energetikai területen tevékenykedő cégek termelő és szállítványozó részlegeit. A tulajdonosi szétválasztást követően a termelési, illetve az ellátási vállalkozások sem közvetlen, sem közvetett módon nem ellenőrizhetik a szállítási rendszer üzemeltetőit, semmilyen jogot nem gyakorolhatnak felettük.
- Független rendszerüzemeltető (Independent System Operator, ISO): Ebben az esetben az integrált vállalati forma fenntartható úgy, hogy a szállító hálózatot átadják egy független rendszerüzemeltetőnek. Meghatározott feltételek⁶⁶⁴ esetén a Bizottságnak kell jóváhagynia ezt a formát. A rendszerüzemeltető felel a harmadik feles hozzáférés biztosításáért, a rendszer üzemeltetéséért, karbantartásáért és fejlesztéséért. Ez a felelősség a szállítási rendszer tulajdonosát nem terheli, viszont a vertikálisan integrált vállalatnak a rendszerüzemeltető rendelkezésére kell bocsátani a feladata ellátásához szükséges pénzügyi forrásokat, minden lényeges együttműködést és támogatást biztosítania kell számára.
- Független szállításirendszer-üzemeltető (Independent Transmission Operator, ITO): Ebben az esetben a vállalat megtarthatja tulajdonában a vezetékhálózatot, azonban biztosítania kell, hogy az a gyakorlatban függetlenül működjön. A szállítási rendszer a független szállításirendszer-üzemeltető tulajdona, a szükséges személyzetet ő foglalkoztatja, a szállítási tevékenységhez szükséges eszközök az ő tulajdonában vannak. A rendszer üzemeltetéséhez, karbantartásához, fejlesztéséhez szükséges eszközök esetében tényleges döntéshozatali jogokkal rendelkezik, függetlenül a vertikálisan integrált vállalkozástól. A termelési, illetve ellátási feladatokat végző leányvállalat nem rendelkezhet közvetlen, vagy közvetett részesedéssel a szállításirendszer-üzemeltető másik leányvállalatban, és ez fordítva is így van. A szállításirendszer-üzemeltető felügyeleti szervvel rendelkezik, valamint minden évben tíz éves hálózatfejlesztési tervet kell benyújtania a szabályozó hatóságnak.

A harmadik energiacsomagra hivatkozva számos uniós tagállam próbálkozik a Gazprom európai érdekeltségeinek a visszaszorításával a köznyelvben „Gazprom-záródék” vagy „Gazprom-klauzula” néven elhíresült rész segítségével.

⁶⁶⁴ A független rendszerüzemeltetőnek rendelkeznie kell a feladatok ellátásához szükséges pénzügyi, műszaki, tárgyi és humán erőforrással, valamint tízéves hálózati fejlesztési tervet kell készítenie.

Az ún. Gazprom-klauszula már az Európai Bizottság a Parlamentnek és a Tanácsnak beterjesztésében is megjelent 2007 szeptemberében. Eszerint az EB javasolta, hogy a harmadik országbeli személyek vagy a harmadik országok csak akkor szerezhessenek ellenőrzést egy közösségi energiaszállítási rendszer vagy átviteli/szállítási rendszerüzemeltető felett, ha ezt egy, az EU és a harmadik országok közötti egyezmény megengedi. Ezt az álláspontot az EP is támogatta a későbbiekben. (Weiner, 2010, 233–234.)

Emiatt például Litvániával került komoly konfliktusba a Gazprom.⁶⁶⁵ Lengyelország az állami tulajdonban lévő GazSystem irányítása alá akarta vonni a Jamal-Európa évi 33 milliárd köbméteres gázvezeték 684 kilométeres lengyel szakaszát. Az infrastruktúra eddig az Europolgaz tulajdonában volt, melyben az orosz Gazprom 48 százalékos arányban tulajdonos.⁶⁶⁶

A „Gazprom-klauszult” Alekszander Medvegyev a Gazprom elnök-helyettese már 2006 decemberében az orosz infrastruktúra kisajátításaként értelmezte. A vállalat számára a harmadik energiacsomagban meghatározott három szétválasztási mód egyike sem elfogadható. A Gazprom azzal érvel, hogy a szabályozás miatt a vezeték tulajdonosa nem válik érdekelté az infrastruktúra fejlesztésében.⁶⁶⁷

10.1.2 A NETS projekt és az EEPR

Az Unió keleti felének csővezeték-hálózatát még a szovjet eredetű gáz nyugati irányú exportjára alakították ki. Ezért egy kelet-nyugati irányú vezetékrendszer jött létre Fehéroroszország, Lengyelország és Németország, Ukrajna, Szlovákia, Ausztria és Csehország, valamint Ukrajna és Magyarország között. Ennek kizárólagossága miatt hiányoztak az észak-dél irányú hálózatok. Így például nem voltak vezeték Lengyelország és Csehország/Szlovákia, Szlovákia és Magyarország, valamint Magyarország és Románia között.

New Europe Transmission System, NETS

Az észak-déli energiaszállító ötlete, vagyis az Új Európai Szállító Rendszer (New Europe Transmission System, NETS) koncepciója a magyar földgázrendszer-irányító FGSZ Zrt. ötlete volt, amelyet 2007 decemberében vetett fel. A NETS az el-

⁶⁶⁵ Ennek alapját az adta, hogy Litvánia egy szállító és egy kereskedő vállalatra választotta szét azt a Lietuvos Dujos nevű gázvállalatot, melyben a Gazprom is tulajdonos volt. Így a szállító vállalatban az oroszok egyedül maradtak és a vezetékkel kontrolláló gázkereskedő vállalat a litván kormány tulajdonosi irányítása alá került. (Székely, 2011, 29.)

⁶⁶⁶ A viták közepette került sor a lengyel-orosz hosszú távú gázszerveződés meghosszabbítására, melynek révén 2011 és 2022 között évi 10,3 milliárd köbméter földgázt vásárolnak az eddigi 8 milliárd helyett. A megegyezéssel kapcsolatban az EB több kifogást is emelt, többek között azt, hogy Lengyelország a tárgyalásokról nem tájékoztatta az EU-t.

⁶⁶⁷ A harmadik energiacsomag körüli vitákról részletesen lásd Székely András „Az EU harmadik energiacsomagja és Oroszország” című elemzését. (Székely, 2011.)

képzelések szerint felgyorsíthatja az infrastrukturális fejlesztéseket és a nemzetközi összeköttetéseket, hozzáadott értéket teremt, miközben tovább fokozza a versenyt, és javítja a régió ellátásbiztonságát. Előnye lehet, hogy biztosítani tudja a beruházáshoz szükséges méretnagyságot.⁶⁶⁸

2008-ban került sor az első, projektindító tanácskozásra az érintett vállalatok között Bukarestben. A megbeszélésen az FGSZ Zrt. mellett részt vett a házigazda román Transgaz, a bosznia-hercegovinai BH-Gas, a szlovén GEOPLIN Plinovodi, az osztrák OMV GAS, a horvát Plinacro és a szerb Srbijagaz.⁶⁶⁹ A felek ekkor meg egyeztek a NETS megvalósíthatósági tanulmányának elkészítésében, továbbá abban, hogy közös munkacsoportokat hoznak létre a koncepció lehetséges előnyeinek további feltárására, valamint a lehetséges üzleti előnyök és a NETS gyakorlati megvalósíthatóságának elemzésére.

Az Európai Bizottság az orosz-ukrán gázválságokat követően érdemben is támogatta a NETS projektet, mivel ez a rendszer összeköttetést teremthet az EU tagállamai, valamint azok az országok között, akik nem vagy csak később csatlakoznának az Unióhoz. Az uniós költségvetésben talált 5 milliárd eurós keretből az Európai Bizottság 25 millió eurót javasolt a magyar-szlovák és 30 milliót a magyar-román gázhálózatok összekapcsolására. A magyar-horvát vezeték később került be a támogatott projektek közé 20 millió euróval.⁶⁷⁰

European Energy Programme for Recovery, EEPR

A NETS projekt céljainak kibontakozását segíti az Európai Energiaügyi Gazdaság-élénkítő Program (*European Energy Programme for Recovery, EEPR*). Az EEPR olyan pénzügyi eszköz, amelynek általános célja, hogy olyan módon támogassa az EU gazdasági visszaesésből való kilábalását, hogy közben elősegíti az EU által az energiapolitika területén és az éghajlatváltozás kapcsán kitűzött – az energiaellátás biztonságára és diverzifikációjára, a belső energiapiac működésére és az üvegházhatású gázkibocsátások csökkentésére vonatkozó – célok elérését. (Report from the Commission, 2010.)

Ebben fő prioritásként nevezték meg az európai energia-infrastruktúra és az energiatermelő berendezések korszerűsítését célzó beruházásokat, emellett további uniós költségvetési források mozgósítására tett javaslatot. Ennek megvalósítása érdekében 3980 millió euró összegű pénzügyi keretet bocsátottak az EEPR három alprogramjának rendelkezésére, ezen belül a gáz- és villamosenergia-infrastruktúra projektekre 2365 millió eurót. Az uniós hozzájárulás támogatás formájában történik,

⁶⁶⁸ Az észak-déli energiaszállító kiépítésének költségcsökkentő hatásairól a Regionális Energia-gazdasági Kutatóközpont készített elemzést. (REKK, 2011.)

⁶⁶⁹ Az OMV a találkozó után már nem vett részt a kezdeményezésben.

⁶⁷⁰ Az elosztás részbeni áldozata a Nabucco lett, melynek eredetileg 250 millió eurót szántak, végül az összeg 200 millióra csökkent.

amelyet a megvalósítandó projektek gazdái kapnak.

Az uniós költségvetésben most először állt rendelkezésre ilyen jelentős összegű támogatás, ami komoly változást jelent azokhoz a viszonylag kis összegekhez képest, amelyek a transzeurópai energiahálózatokra vonatkozó program (TEN-E) keretében voltak elérhetők. Annak érdekében, hogy mind energiapolitikai, mind gazdaságélénkítési szempontból a lehető legjobb hatást lehessen elérni, az EEPR viszonylag kis számú, de stratégiai szempontból kiemelt fontosságú projektre összpontosít.

A kedvezményezett 2010 végéig összesen 700 millió euró kifizetésben részesült. Ezen belül 361 millió euró a gáz- és a villamosenergia-ágazaton belüli infrastrukturális projektekre jutott. Az előrehaladással kapcsolatban az EB éves jelentése ad tájékoztatást. (Report from the Commission, 2011, Report from the Commission, 2012.) 2011-ig több Kelet-Közép-Európát érintő projekt is elkészült a gázszektoron belül.

- Október 14-re megvalósult a Magyarországot Romániával összekötő földgázvezeték, amely az első nagynyomású gázösszeköttetés a két ország között.⁶⁷¹
- Hét ellenirányú gázáramlást biztosító projekt valósult meg közülük négy Ausztriában, kettő Szlovákiában és egy Csehországban. Mindez lehetőséget biztosít a baumgarteni gáztároló-kapacitásokhoz való hozzáférésre a szomszédos országokból.
- December 23-án elkészült a Magyarország-Horvátország földgázhálózati rendszerösszekötő, amely az első közvetlen összeköttetés a horvát és az európai gázvezeték-hálózatok között.⁶⁷²

Az energiainfrastruktúra fejlesztésének legnagyobb problémája az EEPR program életre hívásának ellenére továbbra is finanszírozás mikéntje maradt. Az egyes nyugat-európai tagállamok, így elsősorban Németország nem támogatják a beruházások uniós szintű pénzügyi támogatását. Véleményük szerint az infrastruktúrafejlesztéseket a piacnak kell finanszíroznia. Ezzel szemben érvelnek főként az EU-ba újonnan csatlakozott tagállamok, akik szerint kizárólag piaci alapon az észak-déli gáz-

⁶⁷¹ A vezeték 2010. október 14-én adták át Günter Oettinger energiaügyi biztos, Emil Boc román miniszterelnök és Orbán Viktor magyar kormányfő jelenlétében. Az interkonktor Arad és Szeged között húzódik összesen 109 kilométer hosszan, kapacitása napi 8 millió köbméter, ami 12 millióra növelhető. A magyarországi szakasz 47 kilométer, melynek költsége összesen 9 milliárd forintba került. Az EU ennek 25-30 százalékat állta. A vezeték a román Transzgaz és a Mol leányvállalata a földgázvezeték-üzemeltető cégéhez az FGSZ Földgázszállító Zrt. révén valósult meg. A magyar szakasz kivitelezője az Olajterv volt. Az interkonktoron keresztül 2013-tól két irányban is szállíthatóvá válhat a földgáz.

⁶⁷² A vezetékről 2009-ben kötöttek megállapodást. A magyar-horvát összeköttetésen végül 2011. augusztus 3-án kezdődött meg a szállítás. A vezeték 206 kilométer hosszú és napi 19,2 millió köbméter gáz szállítását teszi lehetővé a horvát Slobodnica és a magyar Városföld között. A 210 kilométeres magyarországi szakasz költsége 80 milliárd forintba került.

vezetékrendszert nem lehet megvalósítani, a kivitelezéshez az uniós forrásból nyújtott támogatások is szükségesek.

Problémát jelent, hogy a kelet-közép-európai székhelyű vállalatok nem rendelkeznek elegendő tőkével és befolyással a hálózatfejlesztéshez. A nagy európai vállalatok pedig nem érdekeltek a keleti államokban történő beruházásokban, aminek nem csupán anyagi okai vannak. A határkeresztező kapacitások fejlesztésével ugyanis saját piaci pozícióikat is veszélyeztethetik.

10.1.3 Energia 2020 stratégia

Az Európai Bizottság 2010 novemberében kiadta az ún. „Energia 2020” stratégiát, mely lényegében a 2007–2009 közötti időszak cselekvési terv folytatásaként értelmezhető. (European Commission, 2010.) A dokumentum tartalmazta az Unió 2020-ig szóló energiapolitika 5 célkitűzését: 1. az energiahatékonyság fokozását, 2. az integrált energiapiac kiépítését, 3. a fogyasztói pozíciók és biztonság megerősítését, 4. az Európa technológiai és innovációs vezető szerepének elérését, 5. az energia-piac külső dimenzióinak a megerősítését.

A gázszektor esetében megismételték a belső piaci szabályok következetes végrehajtását és a szükséges új szabályok elfogadását, megfogalmazták a 2020–2030 közötti időszakra vonatkozóan az infrastrukturális fejlesztések kidolgozását, a fejlesztésekkel kapcsolatos szabályok egyszerűsítését és a megfelelő finanszírozási háttér biztosítását. Az energiapiac külső dimenziói esetében pedig ismét megfogalmazták az Unió szomszédaival és kiemelt partnereivel való kapcsolatok fejlesztését.

Ugyancsak 2010 novemberében a Bizottság külön közleményben kidolgozta a 2020-ig az energia-infrastruktúrával kapcsolatos prioritásait. Eszerint az EB konkrét javaslatot tett arra, hogy 2015 után egyetlen tagállam sem lehet elszigetelt az európai gázhálózattól és nem lehet veszélyeztetve az által, hogy nincsenek meg a megfelelő infrastrukturális összeköttetései. A gázinfrastruktúra fejlesztésének 3 főbb iránya a következő volt: 1. A déli folyosó, mellyel a közép-ázsiai, kaszpi-tengeri és közel-keleti területeket kívánják összekapcsolni az Unió országaival. 2. A Balti-, a Fekete-, az Adria- és az Égei-tenger összekapcsolása. (Ide tartozik a balti és a kelet-közép- és délkelet-európai térség észak-déli irányú összekapcsolásának terve is.) 3. A nyugat-európai észak-déli folyosó esetében alapvető célnak számít a szűk keresztmetszetek felszámolása az alternatív (pl. afrikai) energiakapacitások felhasználásával, a vezetékes, az LNG és a tároló infrastruktúra optimalizálásával.

10.1.4 A gázellátási problémák koordinált kezelését segítő lépések

A Lisszaboni Szerződés és az EU gázpolitikája

2009. december 1-jén egy hosszan elnyúló ratifikációs folyamat végén lépett hatályba a Lisszaboni Szerződés. (Treaty of Lisbon, 2007.) A dokumentumban az energetika önálló politikaként szerepel, ahol az EU megosztott hatáskörrel rendelke-

zik.⁶⁷³ Újításnak számít, hogy az Unió erősebb hatáskörökkel rendelkezik az energiapiac szabályozása és működése, valamint a megújuló és a hatékony energiaforrások vonatkozásában. A Szerződés szerint az Unió energiapolitikájának célja az energiapiac működésének biztosítása, az energiaellátás biztonságának garantálása az Unión belül, az energiahatékonyság és az energiatakarékosság, az új és megújuló energiaforrások kifejlesztésének előmozdítása, valamint az energiahálózatok összekapcsolásának előmozdítása.

Mindezek megvalósítását a Tanács és az Európai Parlament által kidolgozott energiapolitika keretében kell biztosítani. Főszabályként a döntéshozatal során a rendes jogalkotási eljárást kell követni. Az intézkedések elfogadása előtt konzultálni kell a Gazdasági és Szociális Bizottsággal és a Régiók Bizottságával. Az adózással kapcsolatos szabályokat a Tanács az EP-vel folytatott konzultáció után egyhangúlag fogadhatja el.

A szerződés alapján a tagállamok kizárólagos hatáskörében maradt az energiaforrások kiaknázására vonatkozó feltételek meghatározása, a különböző energiaforrások közötti választása és az energiaellátásuk általános szerkezetének meghatározása. A gázválságok tapasztalatai alapján megjelenik a dokumentumban a szolidaritás az energiaellátás terén, amire korábban nem volt példa. A Bizottság javaslatára a Tanács intézkedéseket hozhat az energiaellátás területén a súlyos problémák orvoslására.

„A Tanács, a szerződésben előírt egyéb eljárások sérelme nélkül, a Bizottság javaslata alapján, a tagállamok közötti szolidaritás szellemében határozhat a gazdasági helyzetnek megfelelő intézkedésekről, különösen ha egyes termékekkel való ellátásban – ideértve különösen az energia területét – súlyos nehézségek merülnek fel.” (Treaty of Lisbon, EUMSZ. 122. cikk (1) bekezdés) „Ha egy tagállam természeti csapások, vagy általa nem befolyásolható rendkívüli események folytán nehézségekkel küzd, vagy súlyos nehézségek komoly veszélye áll fenn, a Tanács a Bizottság javaslata alapján az érintett tagállamnak bizonyos feltételek mellett uniós pénzügyi támogatást nyújthat. A Tanács elnöke a meghozott határozatról tájékoztatja az Európai Parlamentet.” (Treaty of Lisbon, EUMSZ. 122. cikk (2) bekezdés.)

Rendelet a földgázellátás biztonságának megőrzését szolgáló intézkedésekről

2010. november 12-én új szabályozás (Regulation (EU) No 994/2010, 2010) lépett életbe az Európai Unió tagországaiban a gázellátás biztonságának növelése érdekében a Bizottság által 2009. július 17-én tett javaslata nyomán. Az Európai Parlament és Tanács rendelete erősíteni igyekszik az ellátási ingadozások megelőzését, illetve egy esetleges válsághelyzetben alkalmazandó intézkedéseket. A szabályozás kiemelt figyelmet fordít a lakosság és az alapszolgáltatásokat nyújtó intézmények, így a kórházak és az iskolák energiaellátására.

⁶⁷³ A Szerződés önálló cikkben biztosít jogalapot az Unió energiapolitikájához. (XXI. cím, 194. cikk.)

A szabályozás a gázhálózatok összeköttetésében és fejlesztésében próbál javulást elérni. A rendelkezések szerint a cégeknek szükség esetén tovább kell fejleszteniük infrastruktúrájukat annak érdekében, hogy legalább 30 napra⁶⁷⁴ garantálni tudják a biztonságos ellátást. Ahol szükség van rá, ennek érdekében létre kell hozni a kétirányú gázáramlás lehetőségét is.

Emellett a szabályozás értelmében felkérték az EU tagállamait, hogy hangolják össze kockázat felmérési, megelőzési, illetve válságkezelési terveiket és egyeztessék azt szomszédaiikkal regionális szinten is. Erre a feladatra a tagállamnak ki kellett jelölnie egy illetékes hatóságot legkésőbb 2011. december 3-ig. A jogszabály szerint a tagországoknak legkésőbb eddig el kellett készíteniük és nyilvánosságra hozniuk a nemzeti és közös megelőzési és vészhelyzeti terveiket. Az EB a folyamatban nagyobb koordináló szerepet kapott.

Az új szabályozás szerint az EU gáz vészhelyzetet hirdethet ki és ezzel életbe léptetheti válságintézkedéseit, ha az Unió gázellátásának legalább a 10 százaléka kiesik. Eszerint egy közös mutató segítségével határozzák meg, hogy mit értenek komoly gázellátási zavar fogalma alatt (N-1 formula). A tagállamok egymás iránti szolidaritását erősítendő a rendelet vészhelyzet esetén lehetővé teszi, hogy egy ország egy másik tagállam gázkészleteinek segítségével fedezze gázszükségletét.

Agency for the Cooperation of Energy Regulators, ACER

A magyar elnökség alatt – 2011. március 3-án – nyitották meg az Energiaszabályozók Együttműködési Ügynökségét (Agency for the Cooperation of Energy Regulators, ACER) az Európai Parlament és az Európai Tanács döntése nyomán Ljubljanában. A Szlovéniában székelő intézmény, részben az European Regulators' Group for Electricity and Gas (ERGEG)⁶⁷⁵ utódjának számít.

A szervezet elsődleges feladata a nemzeti szabályozó hatóságok szabályozási feladatainak uniós szintű támogatása, valamint tevékenységük összehangolása. Az ügynökség jogosult az átviteli rendszerüzemeltetők, a nemzeti szabályozó hatóságok és az EU legfontosabb intézményei számára véleményeket és ajánlásokat megfogalmazni. Lehetősége van egyedi esetekben kötelező erejű határozatokat hozni, valamint keretjellelű iránymutatásokat benyújtani az Európai Bizottságnak. A szervezet jelentős feladatokat és jogosítványokat kapott a határkeresztes infrastruktúrához való hozzáférés tekintetében, illetve az átviteli rendszerirányítók működésének összehangolásában is. A tagállamok sokáig ellenezték a Szlovéniában székelő intézmény létrehozását, mivel nem akarták feladni a nemzeti szuverenitásukat az energiarányítás terén.

⁶⁷⁴ Az EB eredeti javaslatában 60 napnyi igényt fedező biztonsági gázkészlet szerepelt. Az EP módosítása értelmében ez a mennyiség megfelelő volt.

⁶⁷⁵ Az ERGEG a nemzeti energiahatóságokat tömörítette, tagja volt a Magyar Energia Hivatal is.

10.2 Az EU alternatív külkapcsolati lépései

10.2.1 Keleti Partnerség

Az ún. Keleti Partnerségről szóló programot (KP) (Council of the European Union, 2009.) lengyel és svéd kezdeményezésre fogadták el 2009. május 7-én Prágában. A KP célja, hogy szorosabb legyen a gazdasági és politikai kapcsolat az EU és hat volt szovjet tagköztársaság, így Ukrajna, Fehéroroszország, Moldova, Azerbajdzsán, Örményország és Grúzia között.⁶⁷⁶ A program meghirdetésével ezek az országok a mediterrán régióból származó szomszédoktól eltérően, a közös európai szomszéd-ságpolitikán belül leválasztott keretrendszerben működhetnek együtt az Unióval.

A Keleti Partnerség programra az EU 2013-ig 600 millió eurót szánt, amelynek keretében a demokratizálódási folyamatot és a gazdasági reformokat kívánja ösztönözni. Az aláírt dokumentum hitet tett a jövőbeni szorosabb politikai és biztonságpolitikai együttműködés mellett, különös tekintettel az energetika területére. A reformokért cserébe Brüsszel a programba foglalt vállalatok finanszírozását ígérte.

Az EU eleinte nem tisztázta a KP esetében Oroszország szerepét, ami Moszkvát komoly aggodalommal töltötte el. A felek az egymás közötti esetleges nézeteltéréseket a 2009-es habarovszki találkozójukon igyekeztek feloldani, ahol annyira jutottak, hogy kölcsönösen biztosították egymást arról, hogy nincs ellenséges szándékuk a Keleti Partnerséggel kapcsolatban. (Kemény, 2009, 66.)

Az EU törekvései a partnerségi programokban nem egységes. Az Unió keleti és déli szomszéd-ságpolitikája, így a Keleti partnerség és a Mediterrán Unió versengő projektek, melyek közül utóbbi rendelkezik a teljes finanszírozás kétharmadával. Úgy tűnt, hogy a Keleti Partnerség program a 2011-es évben a magyar és/vagy lengyel elnökség alatt felértékelődhet ez azonban nem így történt.

Az észak-afrikai forrongások nagymértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a figyelem a kelet-európai térségről a mediterrán régióra összpontosuljon. A Keleti Partnerség csúcs a magyar elnökség tavaszáról a lengyel elnökség őszi csúcsára csúszott.⁶⁷⁷ A KP esetében komolyabb előrelépés azonban 2011 őszén sem történt. Az uniós tagországok mérsékelt érdeklődést mutattak a szeptember végi találkozóval kapcsolatban. Az egyetlen komolyabb siker a lengyel elnökség részéről az volt, hogy a keleti partnereket európai országoknak nevezték a csúcs záródokumentumában.

⁶⁷⁶ A Keleti Partnerség elindítása mellett az Energiaközösség is bővült Moldova 2010-es és Ukrajna 2011-es csatlakozásával.

⁶⁷⁷ A Keleti Partnerség csúcs csúszásáról részletesen lásd Rácz András „Túl a csúcson, A Keleti Partnerség elhalasztott csúcstalálkozója” című elemzését. (Rácz, 2011.)

10.2.2 Az ukrán gázvezetékrendszer korszerűsítése

Az ukrán gázvezeték infrastruktúra az állami tulajdonú Naftogaz birtokában van. Ezen a helyzeten pedig Ukrajna – szuverenitás kérdésként kezelve a gázvezeték-rendszere feletti befolyásának megőrzését – nem kívánt változtatni; annak ellenére sem, hogy a gázszámlák zavartalan kifizetése és a vezetékek karbantartása rendkívül megterhelő a vállalat és így az ország számára is. Az ukrán állam – mint a világgazdasági válság egyik legnagyobb elszenvedője – nem képes ekkora beruházások önálló finanszírozására. Így elkerülhetetlennek látszott egy nemzetközi összefogás az ügyben.

Már a 2000-es évek elején felvetődött a nagynyomású ukrán vezetékrendszer üzemeltetésére egy közös orosz-német-ukrán konzorcium létrehozása. Ennek megvalósításáról 2002 júniusában Vlagyimir Putyin, Gerhard Schröder és Leonid Kucsma meg is állapodott, azonban a részletkérdésekről a felek végül nem tudtak megegyezni, így a téma lekerült a napirendről.

Végül Oroszország a 2009. januári gázválság előtt dolgozott ki egy alternatív programot az ukrán tranzitproblémák megoldására. Ennek alapja egy nemzetközi orosz és uniós részvétellel létrehozandó konzorcium lett volna, mely korszerűsítette és üzemeltette volna az ukrán infrastruktúrát. Az ötletet Németország és Olaszország is támogatta. A projektről 2009. február 6-án Medvegyev Barrosoval is tárgyalt Moszkvában.⁶⁷⁸

Az ukránok azonban ekkor a vezetékinfrastruktúra-fejlesztés nyugati támogatása mellett lobbiztak. Timosenko Nicolas Sarkozy francia elnökkel folytatott ezzel kapcsolatban tárgyalásokat, Olekszander Turcsinov ukrán miniszterelnök-helyettes pedig Hollandiában keresett befektetőket az ukrán gázvezeték-rendszer korszerűsítésére. (Újláki, 2009.) William Taylor, az USA ukrainai nagykövete szerint az Egyesült Államok ekkor nem tervezte anyagilag is támogatni az ukrán gázvezeték-rendszer modernizálását, azonban figyelemmel kívánta kísérni az ezzel kapcsolatos folyamatokat. (Kárpátinfo, 2009.)

A gázválságot követően 2009. március 23-án José Manuel Barroso ígéretet tett Julia Timosenkonak egy Brüsszelben tartandó nemzetközi befektetői konferencia szponzorálására. Mindez az ukrán tranzitrendszer modernizációját lett volna hivatott elősegíteni.⁶⁷⁹ Végül az ukrán vezetékrendszer rendezését előirányzó találkozón

⁶⁷⁸ A látogatásra az Európai Bizottság elnökét kilenc uniós biztos is elkísérte. A delegáció tagjaival a gazdasági szempontból legfontosabb orosz tárcák vezetői találkoztak. Az orosz kormányküldöttséget Putyin vezette.

⁶⁷⁹ Az elképzelés fontosságát és sürgető jellegét erősítette meg európai részről, hogy 2009. április elején két komoly gázvezeték-robbanás is történt Eurázsiaiban. Néhány nappal a moldovai választások előtt fellobbant egy tranzitszó a szakadár Dnyeszteren túli terület határán. A katasztrófával egy időre lecsökkent Oroszország felől a szállítás a Balkán irányába. Szinte pontosan egy héttel később fellobbant egy másik vezetékek a türkmén-üzégg határ közelében. Ezzel hosszú időre leállt az Oroszországba irányuló teljes türkmén gázszállítás.

részt vett az Európai Unió, Ukrajna és néhány nemzetközi pénzügyi intézet, valamint Oroszország és az Egyesült Államok képviselői. A fórumon született memorandum azonban nagyfokú felháborodást és tiltakozást váltott ki a rendezvényen részt vevő orosz delegáció részéről.

A Barroso és Timosenko által aláírt dokumentum értelmében ugyanis az ukrán vezetékhálózattal kizárólag az EU közreműködésével újították volna fel, ráadásul tized akkora áron, mint amennyiért azt a Gazprom végezte volna el a korábbi tervek alapján.⁶⁸⁰ Ráadásul a záródokumentum szignálásánál derült csak ki, hogy az orosz felet, Szergej Szmato energiaiügyi miniszterszemélyében kizárták az aláírók közül. Ezért az orosz küldöttség demonstratívan távozott a fórumról. Moszkva az eset kapcsán a leginkább attól tartott, hogy Kijev sikeresen lobbizott Brüsszelben annak érdekében, hogy az Oroszország felől érkező gázmennyiség egészét már az orosz-ukrán határon vásárolják meg. Mindez a jelenlegi gázszállítási séma egészét változtatatta volna meg.

A Barroso-Timosenko jegyzőkönyvnek nevezett dokumentum felvetette a lehetőséget annak, hogy okafogyottá válhat az Ukrajnát dél felől elkerülő vezetékek megvalósítása.

Gereben Ágnes szerint amennyiben kivitelezhető, hogy „Brüsszel ellenőrzése alá kerül az ukrainai szállítóhálózat, akkor az Északi és a Déli Áramlaton együtt prognosztizált mintegy 60 milliárd köbméter földgázt meg lehetne kapni úgy is, hogy ukrán területen építenek meg két új, összesen 1500 kilométeres szakaszt. Ennek az építési költségét 5,5 milliárd dollárra becsülték, szemben az összesen 32 milliárdos Északi és Déli Áramlat projekttel.” (Gereben, 2010, 193.)

Végül azonban az EU-ukrán egymásra találás miatt a Déli Áramlat projekt nem került le a napirendről. Nem sokkal a találkozó után az orosz miniszterelnök kijelentette, hogy a Kreml felül fogja vizsgálni a viszonyát az EU-val, ha jelét látja annak, hogy az Unió Moszkva érdekeinek megkerülésével politizál. Oroszország visszavonta az ígéretét egy, az ukránoknak szánt 5 milliárd dolláros hitel folyósításáról is, amivel Kijev a földgáz továbbításához szükséges technikai gázt fizette volna ki. Ezzel párhuzamosan Medvegyev ideiglenesen beszüntette a kormányközi konzultációkat Ukrajnával.

2009. június 23-án az EU ugyan hajlandónak mutatkozott arra, hogy egy nagyjából 2-4 milliárd dolláros hitelt nyújtson Ukrajnának,⁶⁸¹ azonban a hitelért cserébe Brüsszel a gázszektoron belüli strukturális reformokat várta el.⁶⁸² Az ezzel kapcsolatos

technikai konzultációra 2009. július 26-én került sor Kijevben. Ekkor az Európai Újjáépítési Bank hajlandónak mutatkozott 750 millió dollár nyújtására, de továbbra is fenntartotta az EU feltételeit.

Végül mégsem döntött el, hogy kinek az ellenőrzése alatt fejleszthető az ukrán gázvezeték-hálózat. A 2010-es ukrán elnökválasztás előtt közvetlenül az orosz vezetés azt kommunikálta, hogy mégsem kér tulajdonrészt az ukrán vezetékhálózatból annak ellenére, hogy ekkor már egy lehetséges orosz-ukrán-európai uniós földgáz-hálózat konzorciumról lehetett hallani ukrán részről. 2010 márciusában – amikor már Viktor Janukovics volt Ukrajna elnöke – Vlagyimir Putyin Mikola Azarov ukrán miniszterelnökkel folytatott tárgyalása után sem mozdult el az ügy a holtpontról.

Putyin kijelentette, hogy „Oroszország pozitívan viszonyul az ukrán gázvezetékhálózat korszerűsítését célzó konzorcium létrehozásához és amennyiben szükséges, úgy befektetésre is hajlandó”. Ugyanakkor az orosz miniszterelnök – nyomatékosítva szándékát – továbbra is hangsúlyozta, hogy nem tett le az alternatív, Ukrajnát elkerülő vezetékek projektek, vagyis az Északi és Déli Áramlat megvalósításáról. (Kárpátfő, 2010B.)

Bár 2010 májusában úgy tűnt, hogy valamilyen konstrukció alapján lehetséges az orosz Gazprom és az ukrán Naftogaz egyesítése egy hónappal később ezt a „lehetőséget” az ukrán fél határozottan visszautasította. Végül 2010 szeptemberében Ukrajna csatlakozott az Európai Energia Közösséghez (Energy Community), ami egyben azt is jelentette, hogy a Naftogaz és a Gazprom gázipari vállalatok egyesülése időszakos – az orosz-ukrán felek közötti kommunikációs „fellángolásokat” leszámítva – lekerült a napirendről.⁶⁸³ Később már arról érkeztek hírek Ukrajnából, hogy az ország önerőből és nemzetközi pénzügyi szervezetek hiteleiből – vagyis uniós és orosz segítség nélkül – kezd hozzá gázinfrastruktúrájának felújításához.

Az oroszok viszonylagos érdektelensége az ukrainai vezetékhálózat teljes felújításával kapcsolatban ekkor már annak is betudható volt, hogy a Gazprom termelése északabbra, a Jamal-félsziget felé mozdult el. Eszerint az Európába irányuló export költségkímélőbbnek tűnt az Északi Áramlat segítségével. (Deák, 2012, 4.) A Déli Áramlat projekt megvalósítása azonban előmozdíthatja az ukrán vezetékhálózat megszerzését. Deák András György szerint az Ukrajnát dél felől elkerülő vezetékek megépítésével a Gazprom szállítási rugalmassága megnőhet. Az orosz fél „minél nagyobb mértékben csökkenti az Ukrajnán keresztül áthaladó tranzitot, annál nehezebbé teszi Kijev számára a finanszírozást, és kényszeríti azt saját vezetékhálózatának átadására”. Deák szerint mindez egy kényszerű, az ukrán fél fizetési képességét elkerülni kívánó orosz tulajdonszerzéshez vezethet „nagy valószínűséggel” már a 2010-es években. (Uo. 9–10.)

⁶⁸⁰ Míg az EU 2,55, addig az orosz vállalat 30 milliárd dollárért végezte volna el a felújítást. A fejlesztés 4777 kilométernyi fővezetékére, Ukrajna két legnagyobb földgázraktározójára és 38 állomásra vonatkozott volna 7 év alatt. (Gereben, 2010, 191–192.)

⁶⁸¹ Az összeget Kijev orosz gáz vásárlására költötte volna feltöltve gáztárolóit, közvetve pedig biztosítva az európai tranzitot.

⁶⁸² Így Brüsszel elvárta a mindenkori tranzit biztosítása érdekében az ukrán gázszektor átláthatóságát, valamint a belföldi gázárak nemzetközi szinthez való igazítását.

⁶⁸³ Nem sokkal az Európai Energia Közösséghez való csatlakozás után az ukrán elnök kijelentette, hogy ugyan továbbra is terveznek egy ukrán-orosz vegyesvállalatot, azonban a Gazprom és a Naftogaz egybeolvasztásáról nincs szó.

Mindenesetre Mikola Azarov ukrán miniszterelnök 2013. márciusi nyilatkozata továbbra is az érdeellentétek fennmaradását sejteti az ukrán gázvezetékrendszer tulajdonlására és üzemeltetése esetében: „Több együttműködési lehetőséget is vizsgálunk, de biztosíthatom, hogy ezek között semmilyen formában nem szerepel az ukrán gázvezetékrendszer eladása. Azok mindenképpen az ukrán állam tulajdonában maradnak. Valóban folytatunk tárgyalásokat, de a helyzet rendkívül összetett. Moszkva feltételként szabja Ukrajna kilépését az európai energiaközösségből, miközben az Európai Bizottság segítsége inkább csak „tanácsokra” korlátozódik. Sajnálatos, hogy az EU az elmúlt három év alatt egyetlen konkrét javaslatot sem tett le a gázvezetékrendszer modernizációjának a kérdésében. A mi álláspontunk az, hogy a rendszert közös irányítás alá kell vonni, mégpedig olyan séma szerint, hogy megoszoljanak a fenntartás költségei, közösen vállaljuk partnereinkkel a felújítás terheit, s garanciát kapjunk megfelelő gázmennyiség szállítására.” (Stier, 2013.)

10.2.3 Early Warning Mechanism (EWM)

2009. november 16-án Andris Piebalgs, az Európai Unió energetikai biztosa és Szergej Smatko orosz energetikai miniszter az energiaellátás biztonsága érdekében a korai energetikai előrejelzésről (Early Warning Mechanism, EWM) írt alá emlékeztetőt Moszkvában a 10. Progress Report keretében. (Memorandum, 2009.)

Az EWM célja a folyamatos és akadálytalan energiaellátás biztosítása, valamint az energiaszektorban jelentkező rendkívüli helyzetek negatív következményeinek minimalizálása, illetve gyors megoldása. Az emlékeztető előírja a rendkívüli és a konfliktust hordozó helyzetekről való tájékoztatás rendszerének kialakítását, valamint rögzíti az érintett országok szakértői közötti együttműködés rendjét.

11. melléklet

Az OMV agresszív Mol-részesedésszerzése és az orosz energiafüggőség

Az orosz energiafüggőségtől való félelem az OMV Mol-részvény vásárlási akciójának ügyében is megjelent a nemzetközi és hazai diskurzusokban. A News című osztrák hírmagazin a konfliktus kezdetén arról írt, hogy „a vadászból [vagyis az OMV-ből] hamarosan vad lesz”, mivel a vállalat így még kíváncsibbá vált egy „nagyságrendekkel nagyobb vetélytárs” a Gazprom szemében. A lap szerint az orosz vállalat már tárgyalásban áll az OMV arab tulajdonosaival az ármegállapodás ügyében. A News hivatkozott a Gazprom alelnökére Alekszandr Medvegyevre is, aki azt nyilatkozta legutóbbi ausztriai látogatásán, hogy érdekli őket az OMV-részesedés megvásárlása, „ha megéri rá az idő”. (MTI, 2007C.)

Több szakértő szerint egy esetleges felvásárlás esetén lehetőség nyílhatott volna orosz piacszerzésre, mivel az uniós versenyjog alapján az összeolvadó vállalatok valamelyik finomítóját el kellene adni. A hírrel kapcsolatos találgatásokat az OMV, a Mol és az orosz olajipari nagyvállalat sajtófőnökei is cáfolták. A téma a júliusi Putyin-Gyurcsány találkozóon is szóba került, ahol az orosz elnök ezeket a találgatásokat pletykának nevezte.

A cáfolatok ellenére a találgatások nem szűntek meg. Wolfgang Ruttenstorfer, az OMV vezérigazgatója viszont a The Times 2008. március 24-i számában már arról nyilatkozott, hogy a Gazprommal csak terjeszkedés útján lehet szembeszállni. Elmondása szerint az orosz vállalat „vonul nyugatra, az OMV pedig délkeletre”. Az írás szerint a Mol elfoglalásának célja „egy olyan oszták-magyar birodalom létrehozása, amely tartani tudja a frontot Kelet-Közép-Európa határán”. (The Times, 2008.)

Kósa Lajos fideszes parlamenti képviselő, Debrecen főpolgármestere és Miklós László a Mol munkatársa – utóbbi magánvéleményként – „Párhuzamos vélemény” című publikációjukban egy helyen tettek említést a 2007. májusi Putyin-Gusenbauer találkozó és a Mol-OMV konfliktus esetleges összefüggésére.

„Az OMV Putyin elnök és Gusenbauer kancellár tárgyalása után indította meg az offenzívát. Ez mindenképp magyarázatra szorul. Az orosz-osztrák viszony különleges volta ugyanis közismert. (...) Az orosz olajvállalatok elsődleges érdeke az EU határain belül feldolgozókapacitáshoz jutni, és ez a törekvésük természetes. Ugyanakkor Oroszország részéről a magyar kormányok a Mol ügyében nem tapasztaltak agresszív vagy támadó fellépést. (...) Nyilván más a helyzet, ha egy EU-döntés értelmében az OMV tálcán kínálja a lehetőséget.” (Kósa – Miklósi, 2007.)

Németh Zsolt a Népszabadságban megjelent publicisztikájában nem zárta ki, hogy a két vállalat közötti küzdelem hátterében a Gazprom állhat.

„Az OMV meg akarja vásárolni a Molt. Ismerve az orosz tőke és az orosz titkosszolgálatok befolyását az osztrák vállalatokra, ne zárjuk ki annak lehetőségét, hogy emögött a Gazprom húzódik meg.” (Németh, 2007D.)

Végül az OMV nem vásárolta fel a Mol többségi részvénycsomagját, amiben nagy szerepe volt a „Lex-Mol” néven elhíresült törvény elfogadásának.

A törvény elfogadása a pártpolitikai érdekek felett állt. Ezt jelzik a Wikileaks 2007 nyarán és őszén keletkezett dokumentumai, melyek szerint a Martonyi János az I., majd később II. Orbán-kormány külügyminisztere is dolgozott a II. Gyurcsány-kormány idején előkészített „Molmentő” törvényen. Az irat szerint Martonyit a Mol kérte fel arra, hogy nemzetközi ügyvédi irodája (Baker & McKenzie) révén készítsen el egy lehetséges jogi megoldást a felvásárlások megnehezítésére. (Origo, 2011B.)

A nemzetközi feszültségek később az OMV részvények eladásakor növekedtek meg, Gyurcsány Ferenc miniszterelnöki távozásakor ugyanis az osztrák cég az ismeretlen hátterű orosz Szurgutnyeftyegaznak adta el Mol-részvényeit.

12. melléklet

A 2008–2009-es orosz-ukrán gázár-vita

2006 és 2009 között Ukrajna és Oroszország között a nyugat-európai rendszertől eltérő metodika alapján határozták meg a földgáz mindenkori díját. A felek között az ár egy kevésbé átlátható, politikai alkufolyamat révén született meg többnyire évről évre. Ennek értelmében Ukrajna ún. kevert gázt kapott Oroszországtól, mely egyharmad arányban orosz, kétharmad arányban olcsóbb, türkmén forrást tartalmazott. 2008-ban ennek az ára ezer köbméterenként 179,5 dollár volt. A földgázt a Gazprom leányvállalata a Gazprom Export juttatta el számos áttétlen keresztül az ukrán végfelhasználókhoz, melyben kulcsszerepet töltött be a RusUkrEnergo (RUE) nevű közvetítőcég.

Az Oroszország felől érkező gázt a 2006. januári orosz-ukrán gázár-vitát követően a Gazprom Export a RusUkrEnergonak (RUE) adta. A RUE ezt az UkrGazEnergo (UGE) nevű vállalatnak juttatta. Az UGE ennek egy részét az ipari fogyasztóknak, másikat pedig az ukrán állami tulajdonú Naftogaznak adta. (Az UGE RusUkrEnergo és a Naftogaz közös tulajdona.) Végül a Naftogaz juttatta el az importból és az ukrán termelőktől kapott gázt a távhőszolgáltatóknak és a lakosságnak. (Deák, 2009B, 7.) Ez a konstrukció azt is jelentette, hogy az ukrán Naftogaz csak a RUE közbeiktatásával, vagyis közvetve juthatott hozzá a türkmén gázhoz. A közvetítő beiktatásának a lényege a Gazprom szempontjából az volt, hogy így egymaga vásárolhatta fel a teljes hozzáférhető türkmén gázmennyiséget.

A felek közötti feszültség azzal kezdődött, hogy Kijev jelentős díjtartozásokat halmozott fel 2008 elején.

Az ukrán tartozás okát sokan a türkménisztáni szokatlan hideg számlájára írták. Eszerint a közép-ázsiai zord időjárás következtében megnövekvő fogyasztás miatt kevesebb gáz érkezett Oroszországba a Kaszpi térségből.⁶⁸⁴ Emiatt az orosz fél nem tudta teljesíteni az ezer köbméterenkénti 100 dollár értékű exportját Ukrajna felé, mivel saját 314,7 dolláros gázával kellett pótolnia az ukránok felé a kiesett mennyiséget.

A Gazprom ezért már februárban megfenyegette Ukrainát, hogy leállítja az országba irányuló földgázszállítást, amennyiben nem fizeti ki a Gazprommal szembeni adósságát. A tartozás nagysága ekkor az oroszok szerint 1,5 milliárd dollár volt, amit az ukrán vezetés nem akart elismerni. Timosenko szerint a januártól felhalmozódott tartozás mindössze 500 millió dollár volt, ami a RosUkrEnergo közvetítőcégét terheli.⁶⁸⁵

⁶⁸⁴ Türkménisztán 2008. január 17-én úgy nyilatkozott, hogy nem változtatott a szerződött export-volumenen, (Tukish Weekly, 2008.) Üzbegisztán viszont 2007 decemberében 40 százalékkal csökkentette az Oroszország felé szállított gáz mennyiségét.

⁶⁸⁵ Timosenko szerint nincs szükség ezekre a közvetítő cégekre, mivel azok a földgáz árának emelésére és egyes orosz, illetve ukrán körök meggazdagodását szolgálják. Moszkva bár korábban jelezte, hogy nem ragaszkodik a RUE-hez, azonban kijelentette, hogy a tartozás rendezéséig kiáll a cég mellett.

Később az ukrán miniszterelnök egy 1,072 milliárdos összegű tartozást vállalt fel, ami az októberi-decemberi szállításokból alakult ki. Timosenko szerint ennek egyötödét már átutalták a RUE-nak, amely azt nem továbbította a Gazprom felé. Az ukrán politikai vezetés megosztottságát jelezte ugyanakkor, hogy Viktor Jusczenko elnök ekkor késnek mutatkozott 815 millió dollárt átutalni az oroszoknak a számla rendezése céljából.⁶⁸⁶

Végül február 12-én Putyin előzetes megállapodásra jutott Jusczenkóval, melynek értelmében az ukránok által vitatott tartozás kifizetésének megkezdéséről állapodtak meg. Ezzel a gázszállítások nem álltak le Ukrajna felé. A RUE szerepéről nem született egyezés, azonban döntöttek a közvetítő cégekről tárgyaló bizottság létrehozásáról.⁶⁸⁷

Az ukrán elnökkel való megállapodással azonban a konfliktus nem szűnt meg. A Gazprom február végén ismét a gázszállítások 25 százalékos csökkentésével fenyegette meg Kijevet. Elmondása szerint az ukránok továbbra sem törlesztették 1,5 milliárd dolláros adósságukat, ami már 1,9 milliárdra nőtt. Az ukránok ekkor a törlesztés elmaradásával a 2007-es enyhe telet okolták. Elmondásuk szerint emiatt nem tudták eladni a tranzitra szánt gázt, így kénytelenek voltak a tárolóikban felhalmozni azt.

A szállítások csökkentésére végül 2008. március 4-én közép-európai idő szerint 6.00-kor – a bejelentettnél két órával később – került sor. Az ukrán kimaradás nem érintett más országokat. Kijev a tárolóiban maradt – szintén Gazpromot illető – gázból pótolta az importhiányt. Végül a felek megegyeztek a január és március között felhalmozott – a Gazprom szerint 600 millió dolláros – adósság törlesztéséről. A szállítások egyéb kérdéseiről azonban tovább folytak a tárgyalások.

A Gazprom és a Naftogaz 2008. március 12-én abban egyeztek meg, hogy március és december között az ukrán vállalat 49,8 milliárd köbméter közép-ázsiai gázt vásárol a korábbi 179,5 dolláros áron. Erről végül a RosUkrEnergo és a Naftogaz 2008 áprilisában kötött megállapodást, ami azt is jelentette, hogy a RUE közvetítői szerepe megmaradt a rendszerben.⁶⁸⁸ Ennek az opciónak a hosszú távú fennmaradását azonban nehezítette a világgazdasági válság mellett a Gazprom, a kazah KazMunajGaz, az üzbég Uzbeknefteygaz és a türkmén Turkmengaz vezetőinek 2008. márciusi megállapodása. Ennek értelmében megváltozott az orosz gázbeszerzések árszámítási elve a volt szovjet tagállamokkal a következő 20 évre. Eszerint a Kazahsztánból, Üzbegisztánból és Türkménisztánból Oroszországnak eladni kívánt gáz

⁶⁸⁶ Ennek háttérében Gereben Ágnes szerint az állhatott, hogy „Timosenko a Naftogaz Ukraini, míg Jusczenko a RUE pártján állt”. (Gereben, 2010A, 29.)

⁶⁸⁷ Érdekesség, hogy közvetlenül a megállapodást követően Julia Timosenko és Alekszej Miller is a RUE kiiktatásának kidolgozásáról beszélt.

⁶⁸⁸ Annyi változás történt, hogy az UkrGazEnergo helyét a Gazprom egyik 100 százalékos leányvállalata a Gazprom szbit Ukraina vette át, mely legalább 7,5 milliárd köbméter gázt szállíthatott az ukrán ipari fogyasztóknak. (Weiner, 2010.)

ára követni fogja az európai árszintet. (Gazprom, 2008D.) Így az ukrán szempontból lényeges türkmén gáz 2009 januárjától az ezer köbméterenkénti 120-150 dolláros árról tranzitdíj nélkül 225-295 dollár közötti értékre emelkedett meg.⁶⁸⁹ Mindez az Ukrajnának szállított „kevert gázos” árkonstrukcióra is hatást kellett, hogy gyakoroljon.

Timosenko az orosz-türkmén egyeztetések hatására lendületet adott annak a 2005-ben felvett Fehér Áramlat nevű gázvezeték projektnek, mely Oroszország elkerülésével Azerbajdzsán és Grúzia érintésével a Fekete-tenger alatt jutatna Ukrajnába azeri és/vagy kazah, illetve türkmén gázt. Az elképzelés szerint a vezeték Moldován és Románián keresztül csatlakozhatna a nyugat-európai hálózatokhoz.⁶⁹⁰

2008. október 2-án Putyin Timosenkoval találkozott. A felek közötti előzetes megállapodás azonban nem sok konkrétumot tartalmazott. Mindössze annyi tűnt biztosnak, hogy 3 év alatt fokozatosan fog az Ukrajnának szállított gáz ára a világpiaci szintre emelkedni. Nem rendezték azonban a RosUkrEnergo közvetítőcég ügyét, sem a jövő évi költségek kérdését, illetve az ukrán tartozás törlesztését, mely Dimitrij Medvegyev szerint novemberre már 2,4 milliárd dollárra nőtt.

Az ukrán belpolitikai harcokat jól mutatta, hogy az egykori narancsos forradalom két reprezentáns alakja továbbra is máshogy állt a tartozás ügyéhez. Timosenko továbbra is 1,3 milliárdos tartozásról tudott. Vele szemben viszont Juscsenko elismerte az orosz követelést, ugyanakkor kérte, hogy a világpiaci árak terjedjenek ki többek között a földgáz tranzitdíjára is.

December közepén az orosz fél még ezer köbméterenként 250 dolláros árat ajánlott nyugati szomszédjának a következő évre. Ezt azonban Ukrajna annak ellenére sokallotta, hogy a Timosenko-kormány szeptember 15-én beterjesztett költségvetési tervezete is ezzel az összeggel számolt.

Oroszország mellett ekkor már az Európai Bizottság is felszólította Kijevet, hogy törlessze az eddig felhalmozódott adósságát. (A válság hatására az EU tagállamainak földgázköltségei a 2008-as 460-520 dolláros árszintről 350-400 dollárra mérséklődött.)

A Juscsenko és Timosenko által közösen aláírt nyilatkozat értelmében Kijev csak 201 dolláros tarifát fogadott volna el. Emellett az Ukrajnán áthaladó földgáz tranzitdíját is a 100 kilométerenkénti 1,7 dollárról 2 dollárra emelték volna annak ellenére, hogy a tranzit mennyiségéről és díjáról egy 2006-ban kötött, 2013-ig szóló szerződés volt hatályban a felek között.⁶⁹¹ Emellett arra szólították fel Moszkvát,

⁶⁸⁹ Oroszország azért kerülhetett lépéskényszerbe az árak terén, mivel Törkmenisztán már nem pusztán az európai, hanem a leendő kínai piacait is komolyan veszélyeztette.

⁶⁹⁰ Nyilvánvaló a türkmén-orosz infrastrukturális fejlesztésekről aláírt szerződés ennek az alternatív vezetéknek a tervére is blokkolóan hatott.

⁶⁹¹ Ezt a problémát az ukrán fél azzal kívánta áthidalni, hogy megtámadta a megállapodást egy kijevi bíróságon, amely helyt adott a felperes kérésének.

hogy az új megállapodásig ne korlátozzák az Ukrajnába irányuló gázszállítást és ne módosítsák az idei 1000 köbméterenkénti 179,5 dolláros árat se.

Végül a Naftogaz december 18-án az addig elvárt 3 milliárd dolláros tartozásából mindössze 800 millió dollárt utalt át a Gazprom számlájára jelezve, hogy a Naftogaz 2008-ban többet már nem fizet. A tartozások teljes törlesztésének elmaradása miatt a Gazprom 2009-re már 400 dollárt követelt ezer köbméter import gázért Kijevtől.

Szergej Kupjanov, a Gazprom szóvivője a Népszabadságnak nyilatkozva elmondta: „Ez év elején több pontból álló szerződést kötöttünk Ukrajnával. Eszerint folytatjuk a folyamatos [gázár] emelést, ha áttérünk a hosszú távú szerződésekre, a Gazprom önállóan léphet fel az ukrán piacon, és Ukrajna törleszti minden adósságát (ez az év végéig három milliárd dollár fölé nőhet a szóvivő szerint). Ha ez utóbbi pont nem teljesül, mi sem tudjuk garantálni a fokozatosságot. (...) Ahhoz (...) továbbra is mereven ragaszkodunk, hogy egy új megállapodás a jövő év elejével a teljes adósságot leírja.” Ha ez nem történik meg, akkor „januártól nemzetközi, 400 dolláros számlát tarifázunk ki (Ukrajna) felé is”. (Marnitz, 2008E.)

Összességében tehát a folyamatok és a felek lépései azt jelezték, hogy a 2009-es évről szóló gázmegállapodás nem tud megszületni Oroszország és Ukrajna között.⁶⁹²

December 30-án kora este az ukrán kormány elrendelte, hogy a Naftogaz fizesse ki a Gazprommal szemben fennálló további, nagyjából 2,1 milliárd dolláros tartozását.⁶⁹³ Az ukrán vállalat szóvivője szerint az átutalás még aznap megtörtént, azonban az orosz fél szerint annak összege 600 millió dollárral elmarad a tartozás teljes mértékétől. Problémát jelentett az átutaláskor, hogy az ukrán államfő ekkor is csak 1,5 milliárd dolláros törlesztésről beszélt.⁶⁹⁴

Végül az orosz fél 2009. január 1-jén reggel az ukrán belföldi felhasználásra szánt mennyiséggel – nagyjából napi 110 millió köbméterrel – csökkentette az Ukrajnán áthaladó gáz mértékét. Ezzel párhuzamosan a Fehéroroszországon át szállított mennyiséget napi 300 millió köbméterről 326 millió köbméterre növelte. A tárgyalások megszakadását Szergej Kuprijanov azzal indokolta, hogy Oleg Dubina az ukrán Naftogaz Ukraini elnöke nem volt felhatalmazva a Gazprommal kötendő megállapodás aláírására.

A konfliktust az Európai Unióban eleinte a két fél magánjogi vitájának tekintették és nem kívántak az ügybe beavatkozni csak akkor, ha az komoly ellátási zava-

⁶⁹² Deák András György szerint nagyon valószínű, hogy a RUE nevű közvetítő cég kérdése miatt nem született megállapodás Moszkva és Kijev között. (Balogh, 2009.)

⁶⁹³ Ennek érdekében engedélyezte, hogy az ukrán társaság 2 milliárd dollár hitelt vegyen fel az ország két legnagyobb állami bankjától, az Ukrán Takarékbanktól és az Eximbanktól.

⁶⁹⁴ A sajtóban felmerült annak a valószínűsége is, hogy az ukrán elnök a nemzeti bankra is nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy megíúsítsa a tranzakciót. Mások szerint maga Timosenko akarta az elnököt kellemetlen helyzetbe hozni a gázszámla maradéktalan kifizetésének elmaradása miatt. (Székely, 2009.)

rokhoz vezet.⁶⁹⁵ Tény azonban, hogy az oroszok és az ukránok között 2009. első napjaiban sem közeledtek az álláspontok, sőt: Alekszej Miller január 2-án 418 dolláros, január 3-án 450 dolláros árat követelt. Juscenko január 2-án 204-210 dolláros árról és 1,8 dolláros tranzitdíjról, január 3-án 201 dolláros árról és 2,05 dolláros tranzitdíjról beszélt a gázár fejében.

Ekkor a Naftogaz „illegális” terméknek tekintette az Ukrainán át Nyugat-Európába haladó földgázt, mivel a Gazprom 2009-re nem kötött tranzitszerződést Kijevvel. A vállalat álláspontja szerint így minden joga megvan arra, hogy elkobozza a vámszabályok értelmében törvénytelennek számító szállítmányt. A kijelentést tettek is követték, így január 3-án már komoly csökkenés volt tapasztalható szállítandó földgáz mennyiségével kapcsolatban Romániában, Lengyelországban, Bulgáriában és Csehországban. Magyarországon ekkor még csak a vezetékekben lévő nyomás csökkent.

A Gazprom lopással gyanúsította az ukrán felet és azzal fenyegette Kijevet, hogy panaszt tesz a Naftogaz ellen a stockholmi Nemzetközi Döntőbírószágon a tranzitkötelezettségeinek megszegése miatt. Végül az orosz vállalat január 4-én be is perelte az ukrán energiacéget. Január 5-én késő délután Putyin azt javasolta Alekszej Millernek, hogy 65,3 millió köbméterrel csökkentse tovább az Ukrainán át haladó gáz mennyiségét, vagyis annyival, amennyivel Moszkva szerintük Kijev csapolja a tranzitot; emellett indítványozta, hogy az alternatív orosz szállítási útvonalakat kezdjék csúcskihasználtsággal működtetni.

Ennek hatására január 6-án több mint négyszeresével csökkent az Ukrainán áthaladó gáz mennyisége. Ezzel párhuzamosan a Gazprom minden kapcsolatot megszakított a Naftogazzal. Ugyanezen a napon 15.25-kor Magyarországon már teljesen leállt a földgázszállítás Ukrajna felől. Ehhez hasonlóan Ausztriában, Bosznia-Hercegovinában, Csehországban, Görögországban, Horvátországban, Macedóniában, Szerbiában és Szlovákiában is teljes mértékben megszűnt a szállítás Ukrajna felől, de Lengyelországba is csak a 15 százaléka jutott el a szerződött mennyiségnek.⁶⁹⁶

Brüsszelben – reagálva a válsághelyzetre – független megfigyelőket kívántak küldeni Ukrainába. A január 8-i megállapodás szerint az ellenőrök bármely olyan helyszínen megfigyeléseket végezhetnének, amelynek szerepe van a gázszállítás biztosításában. Problémát jelentett viszont, hogy Ukrajna nem egyezett bele abba, hogy

⁶⁹⁵ Különös passzivitásról tett tanúbizonyságot az EU soros elnökségét betöltő Csehország, aki csak január 4-én fejtette ki álláspontját a kérdésben. Eszerint az Uniónak nem kell közvetítőként beavatkoznia az orosz-ukrán vitába, mert az EU energiaellátását nem fenyegeti súlyos veszély. A cseh elnökség a probléma kezelésére január 9-re kívánt összehívni egy brüsszeli energiacsúcsot.

⁶⁹⁶ Magyarország január 8-ától Szerbiába, január 11-től pedig Bosznia-Hercegovinának és Horvátországnak is jutott földgáz, melyet Ausztrián keresztül a Ruhrgastól és a Gas de France-tól kapott.

a Moszkva által küldött ellenőrök is csatlakozzanak a megfigyelőkhöz. Így viszont Oroszország nem ment bele a megállapodásba.

Először úgy tűnt, hogy január 9-én a Brüsszelben összeülő földgáz-koordinációs csoport – kiegészülve a Gazprom, a Naftogaz és az ukrán kormány képviselőinek részvételével – megállapodásra tud jutni a gázszállítások ellenőrzéséről. Azonban a két energiavállalat Moszkvában folytatott tárgyalásán ismét vita alakult ki. A tárgyaló delegációk kölcsönösen azzal vádolták egymást, hogy nem rendelkeznek a megállapodáshoz szükséges felhatalmazással.

Január 11. hajnalára sikerült az Európába irányuló gázszállítások ellenőrzéséről szóló megállapodást aláírni a feleknek, azonban még ez sem zárta le a vitát. Timosenko ugyanis egy kézzel írott nyilatkozatot is csatolt a dokumentumhoz.

Ennek tartalma a következő volt: 1. Ukrajna megbízható gáztranzit partner volt és marad. Nem Kijev zárta el a gázcsapokat az Európába menő tranzitvezetésekből. 2. A 2009. január elsejével kezdődött időszakban Ukrajna nem vételezett illegálisan gázt a tranzitvezetésekből. 3. Ukrajna teljes mértékben kielégítette Oroszországgal szembeni (bilaterális), gázszállításokból adódó tartozását. 4. Kijev volt az, aki kezdeményezte az európai gáztranzit-megfigyelőcsoport felállítását. 5. A 2009-es gáztranzit-egyezményről szóló tárgyalásokon Ukrajna felelősségteljes pozíciót képviselt. Kijev kész rá, hogy a 2008. januárjában kötött orosz-ukrán kétoldalú gáztranzit-memorandum alapján akár hosszú távú, stratégiai gáztranzit megállapodást kössön Moszkvával. (Dunai, 2009.)

Lavrov a „részben hazug” állításokat tartalmazó szövegről tájékoztatta Medvegyev elnököt, aki megtiltotta, hogy alkalmazzák a dokumentumot.⁶⁹⁷

Január 12-án a felek újra aláírták a szerződést immáron az ukrán kiegészítések nélkül. Ebben nagy szerepe volt José Manuel Barrosonak is, aki még az éjszaka folyamán felhívta az ukrán miniszterelnököt. Az EB elnökének a beszélgetés során sikerült meggyőznie Timosenkot, hogy vonja vissza a kiegészítést és írja alá a szerződést. Ezzel úgy tűnt újra érkezhetsz gáz Európa felé az ukrán vezetékeken keresztül. Ennek előmozdítása céljából Andris Piebalgs energiaügyi biztos azzal fenyegette meg az orosz és az ukrán felet, hogy amennyiben erre nem kerül sor, akkor az unió felhagy semleges politikájával és megnevezi, hogy kit tart felelősnek a válság kirobbantásáért.

A szállítások ennek ellenére tovább húzódtak. Ukrajna ugyanis a szükséges napi 21 millió köbméteres technikai gázt eleinte Oroszországtól követelte, annak ellenére, hogy azt a 2010-ig szóló szerződés szerint neki kellett volna biztosítania. Kijev később vállalta ugyan a megállapodásban foglaltakat, azonban csak a technikai gáz kifizetésének halasztása mellett. Problémát jelentett az is, hogy az ukrán fél techni-

⁶⁹⁷ Medvegyev szerint az ukrán lépés „a józan ész feletti gúnyolódásnak tekinthető, és célja a megállapodás életbelépésének akadályozása, destruktív és provokatív”. (Népszabadság, 2009A.) Timosenko szerint senki sem tilthatja meg neki, hogy egy független, szuverén állam vezetőjeként kiegészítésben fejtsse ki álláspontját.

kailag kivitelezhetetlennek tekintette a szállítások felújításának az oroszok által javasolt módját.⁶⁹⁸

Barroso a nehézségek miatt már arra ösztönözte az európai energiaszektor szereplőit, hogy pereljék az orosz és az ukrán vállalatokat. Emellett alternatív források és útvonalak keresésére szólította fel az EU tagállamait.⁶⁹⁹ Ekkora a Nemzetközi Energiaügynökség is kijelentette, hogy Oroszország elveszítette megbízható gázszállítói státuszát.

Január 17-én csúcstalálkozóra került sor Medvegyev, az EU és az uniós tagállamok képviselői között, de a vitát végül az ugyanezen a napon kezdődő és január 18-án végződő, közel tíz órás Putyin-Timosenko találkozó zárta le: A tárgyalást követően a két miniszterelnök megegyezésre jutott az orosz-ukrán gázvita megoldásában. Az erről szóló 10 éves szerződést Alekszej Miller és Oleg Dubina írták alá Moszkvában január 19-én.⁷⁰⁰

A szerződés szövege ugyan nem volt nyilvános, azonban abból számos részletet árult el az orosz és az ukrán fél. Emellett további információk szivárogtak ki a médián keresztül. A megállapodás értelmében a felek áttértek az európai árképzésre kiegészítve azt azzal, hogy 2009-ben az ukránok még 20 százalékos árkedvezményt kapnak. Eszerint a korábbi ár nagyjából duplájára emelkedett, azaz 360 dollárra nőtt a földgáz ezer köbmétere. A tranzitdíj mértékét a 2008-as 1,7 dolláros szinten hagyták. Ukrajna a szállítások megkezdéséhez szükséges 11 milliárd köbméter technikai gázt is megvásárolta a Gazpromtól kedvezményes, mindössze ezer köbméterenként 153,9 dolláros áron. Fontos eleme volt a szerződésnek, hogy a RosUkrEnergó közvetítőcéget kiiktatták az orosz-ukrán gázkereskedelemből.

A RUE szállítási láncból való kihagyása érzékenyen érintette a magyarországi gázkereskedelemmel foglalkozó EMFESZ Kft.-t is. A vállalat ugyanis a közvetítő cégtől vásárolta a gázt 2009 áprilisáig. A korábban a hazai gázkereskedelem negyedét birtokló cég 2011 áprilisában veszítette el kereskedelmi engedélyét.⁷⁰¹

Végül 2009. január 20-án 13.20-kor indult meg a földgázszállítás Ukrajnából Magyarországra.

Eleinte úgy tűnhetett, hogy a 2010. januári ukrán elnökválasztás után Viktor Janukovics elnöksége alatt oroszbarát kurzus veszi kezdetét Kijevben. Ezzel Gereben

⁶⁹⁸ Véleményük szerint, ha az ukránok a Moszkva által kért – Szudzsa-Orlovka – útvonalon szállították volna nyugat felé a gázt, akkor – lévén az belföldi használatra szolgáló infrastruktúra – több kelet-ukrán régió fűtés nélkül maradt volna.

⁶⁹⁹ Barroso komoly elkeseredettségét és a Bizottság tehetetlenségét jelezte, hogy az EB elnöke nyilvánosság előtt jelentette ki, hogy olyan „szisztematikus szöszegéssel” még nem találkozott, mint amilyet a januári tárgyalásai alkalmával tapasztalt Moszkva és Kijev esetében. (Blahó, 2009.)

⁷⁰⁰ Az ukrán Miniszteri Kabinet január 21-i ülésén hagyta jóvá az orosz-ukrán megállapodást.

⁷⁰¹ A vállalat viszontagságos története nem képezi részét a könyvnek.

Ágnes szerint „komoly formában” vetődött fel, „hogy talán egyáltalán nem kellene megépíteni” a Déli Áramlat vezetéket. (Gereben, 2011, 155.)

Janukovics hatalomra jutásával azonban az orosz-ukrán konfliktusok nem szűntek meg legfeljebb csökkentek annak nemzetközi hatásai.

2009 januárja után egyetlen kivételtől beszélhetünk. 2012. február első hetében nagymértékben csökkent az Oroszország felől érkező földgáz mennyisége számos uniós tagállamba. Ennek oka az volt, hogy a Gazprom a szerződéses mennyiségnél kevesebb földgázt pumpált az Európába tartó ukrán vezetékekbe. Bár a kimaradásért Alekszandr Medvegyev először az ukrán tranzitot okolta, azonban február 4-én Andrej Kruglov pénzügyi alelnök is kénytelen volt elismerni Putyinnek, hogy néhány napig valóban csökkentették az európai szállításokat a belföldi fogyasztási igények megnövekedése miatt. Ekkor Ukrajna megnövelte saját földgázáróiból a földgáz kivételét, amivel növelte az EU-ba tartó földgáz-tranzitot. Magyarországot a kimaradás nem érintette.

Kijev a 2009. januári gázszerződés újratárgyalásának témáját folyamatosan napirenden tartotta. Az ukrán vezetés célja a szerződésben meghatározott gázár-képlet megváltoztatása volt úgy, hogy a tüzelőanyag ára jelentősen csökkenjen.

Komolyabb kedvezményt Ukrajna 2010. április 20-án volt képes elérni a gázár-lal kapcsolatban azzal, hogy 25 évre meghosszabbította a szevasztopoli orosz fekete-tengeri hadiflotta állomásozását. Kijev ezzel elérte, hogy ezer köbméterenként 100 dollárral kevesebbet kell fizetnie a gázért, amennyiben a 2009 januárjában aláírt szerződés szerinti formula alapján számított ár meghaladja a 330 dollárt. Emellett 30 százalékos csökkentést kaphat, ha az ár 330 dollár alá esik.

Ezzel azonban a földgáz árával kapcsolatos alkufolyamat nem ért véget.⁷⁰² Az orosz fél 2012 márciusában egy 10 százalékos árkedvezményre tett ajánlatot abban az esetben, ha Ukrajna csatlakozik az orosz-fehérorosz-kazah vámunióhoz, és ha létrejön egy orosz-ukrán konzorcium az ukrán gázhálózat kezelésére. Ezzel szemben Kijev úgy kívánta csökkenteni a szerződés szerinti földgáz-importját, hogy ne kelljen ezért büntetést fizetnie a Gazpromnak. A hiányzó mennyiséget hazai termelésből és Németországból származó olcsóbb gázzal kívánta pótolni.

Erre vonatkozóan Naftogaz az RWE Supply&Trading GmbH (RWEST) vállalattal kötött megállapodást 2012 májusában. A földgáz áráról, szállításáról és a szállítandó földgáz mennyiségéről külön szerződésekben határoztak. Eszerint a német vállalat összesen 5 milliárd köbmétert szállít Ukrajnának 2012 novemberétől. A megállapodott gázmennyiséget 2013 májusáig először Lengyelországon, majd 2013. március végétől már részben Magyarországon keresztül kapták meg a Gazprom által meghatározott árnál olcsóbban. Szlovákia esetében május 15-től kezdték el tesztelni a reverz, azaz ellentétes irányú gázszállítás lehetőségét.

⁷⁰² Az orosz-ukrán konfliktus meghatározó epizódjának számít, hogy a korábbi kormányfőt, Timosenkot hét év börtönre ítélték. A bíróság indoklása szerint az akkori ukrán miniszterelnök a Putyinnal kötött megállapodással túllépte a hatáskörét.

Alekszej Miller, a Gazprom elnöke a magyar tranzit indulásakor kijelentette, hogy csalást sejt a nyugat felől érkező szállítás esetében. Az orosz vállalat szerint nem Németországból érkezik a gáz, hanem az ukrán területen átmenő orosz tranzitgázt fordítják vissza a határon Ukrajnába.

13. melléklet

A Szurgutnyeftyegaz Mol-részvényeinek állami megvásárlása

A Szurgutnyeftyegaz váratlan Mol részvényvásárlását követően a Mol-közgyűlése korlátozta az oroszországi vállalat szavazati jogait mindaddig, amíg az nem tárja fel tulajdonosi hátterét. Ennek értelmében a céget nem jegyezték be a Mol részvénykönyvébe. A tranzakciót Magyar Energia Hivatal sem hagyta jóvá. Végül az ügyben a Mol 2010 novemberében pert is nyert a Fővárosi Ítéltábla döntése nyomán.

A Mol-részvények visszavásárlásával kezdetben a Bajnai-kormány próbálkozott az Index.hu internetes hírportál értesülése szerint.⁷⁰³ A pakett állami megvásárlásának ötletéről először a II. Orbán-kormány megalakítása után Fellegi Tamás fejlesztési miniszter tett említést a nyilvánosság előtt.

A magyar törekvések ellenére úgy tűnt, hogy az oroszok igényt tartanak a Mol-részvényekre. Ezt látszott igazolni, hogy Igor Szeccsin miniszterelnök helyettes és Vlagyimir Putyin miniszterelnök is a pakett bejegyzését követelték. Előbbi 2010 novemberében Brüsszel segítségét kérte a helyzet rendezésében. 2011 februárjában Szeccsin leszögezte, hogy a Szurgut nem kíván megválni Mol-részvényeitől. Putyin német vállalatvezetőkkel tartott berlini találkozásán a Mol lépéseit „minden törvényt és szabályt megszegőnek” nevezte. (Marnitz, 2010B.)

Mindez arra utalt, hogy nem fog egykönnyen megállapodásra jutni a magyar és az orosz fél. Fellegi Tamás szerint egészen 2011 tavaszáig közvetlenül nem is egyeztetett a magyar kormány a Szurgutnyeftyegazzal. A fejlesztési miniszter elmondása alapján „valódi tárgyalási helyzet (...) csak akkor adódott, amikor az orosz fél meggondolta magát”. (Erdösi – Kottász, 2011.) Ekkortól kezdve Fellegi már nem Zubkovval, hanem már a Szurgut vezérigazgatójával tárgyalta a tranzakcióról. (Uo.)

Végül hosszas tárgyalásokat követően 2011. május 24-én született megállapodás a részvények eladásáról. A Szurgutnyeftyegazzal kötött egyezség értelmében az orosz érdekeltségű vállalat 1,88 milliárd euróért adta el az OMV-től szerzett Mol-részvényeit. Az összeg megegyezett az akkori tőzsdei árfolyam átlagával. A megál-

⁷⁰³ Ekkor a sajtóban olyan hírek jelentek meg miszerint az orosz Szurgutnyeftyegaz kivonulna a Mol-ból, ha a magyar cég átadja a horvátországi INA-ban lévő tulajdoni hányadát. (HVG, 2009B.)

lapodás a magyar országgyűlés ez irányú döntésével vált kötelező erejűvé 2011. június közepén. A magyar állam 2011. július 7-én fizetett a részvényekért.⁷⁰⁴

Orbán Viktor a tranzakciót az ország és a térség energiafüggőségének csökkenésével hozta összefüggésbe. Fellegi Tamás – az ellenzéki pártok kritikáira⁷⁰⁵ reagálva – kijelentette, hogy a vételi áron kívül „nem adtunk semmit az orosz félnek”, vagyis más függőben lévő ügylettel nem volt összefüggésben a részvényvásárlás.

14. melléklet

Gázprojektek az MVM-nél

AGRI (Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnection) projekt

Az azeri-grúz-román AGRI projektről 2008-ban kezdődtek el a tárgyalások. Traian Basescu román elnök ajánlatára 2010. szeptember 2-án Magyarország is csatlakozott a beruházási tervhez. Az AGRI az elképzelések szerint évi 2-8 milliárd köbméter kapacitással bírna, ebből Grúzia 1 milliárd köbméterre tart igényt. A projekt költségeit 4-6 milliárd euróra becsülik.

Az AGRI keretében az Azerbajdzsánban kitermelt gázt Sangachal terminálról vezetéken keresztül juttatnák el a grúz, fekete-tenger-melléki Kulevi kikötőig, ahonnan cseppfolyós formában tankerhajókon keresztül kerülne a romániai Konstanca kikötőjében létrehozandó terminálra. Itt visszaállítanák a gázt eredeti halmazállapotába és vezetékes formában szállítanák a felhasználókhoz. A megvalósításról szóló megállapodást szeptember 13-án írták alá a felek által létrehozandó vegyesvállalat alapszabályával együtt.⁷⁰⁶ A céget a román törvények alapján hozták létre és Bukarestben jegyezték be.

2010. szeptember 30-án az Orbán-kormány az állami tulajdonú Magyar Villamos Műveket (MVM) jelölte ki a nemzetközi vegyesvállalat 25 százalékos részesedésére.⁷⁰⁷ A konzorcium további tagjai az azeri SOCAR, a grúz GOGC és a román Romgaz. A résztvevők egyenlő arányban váltak tulajdonossá. Bár 2011. február 15-én a

⁷⁰⁴ A tranzakciót az IMF hitel már lehívott és a Magyar Nemzeti Bankban lévő 3,3 milliárd eurójából fedezték, amit az MNB tartalékai között tartottak nyilván.

⁷⁰⁵ Az ekkor már ellenzékben politizáló MSZP képviselői komoly kritikával illették a tranzakciót. Szanyi Tibor például „a bűncselekmény határait súroló, ész nélküli pénzkidobásnak” nevezte az ügyletet a magyar kormány részéről. (Origo, 2011A.)

⁷⁰⁶ Ekkor a magyar fél még csak szándéknyilatkozatot írt alá. Tényleges taggá csak később vált.

⁷⁰⁷ Az MVM végül 50 ezer euró hozzájárulással lett a projekt tagja a konzorcium 2011. március eleji jóváhagyásával. Az MVM-et a projektben Bács Zalán a vállalat stratégiai vezérigazgató-helyettese képviseli.

projektben érdekelt energiaügyekért felelős miniszterek szándéknyilatkozatot írtak alá Bukarestben annak érdekében, hogy az AGRI projekt megvalósíthatósági tanulmánya 2012. április 1-jéig elkészüljön, ennek megvalósítása azonban késett.

Magyar-szlovák vezeték

A tervezett 115 kilométeres vezeték a szlovákiai Felsőzellőt (Velké Zlievce) köti össze – Balassagyarmat és Gödöllő érintésével – a magyarországi Vecsessel, melynek kapacitása évi 5 milliárd köbméter. Az infrastruktúra kétirányú szállítást tesz majd lehetővé. A magyar szakasz 94 kilométer. A projekt előkészítése eleinte lassan haladt előre. Problémát jelentett egyrészt, hogy a vezeték kapacitására – ellentétben a magyar-román és a magyar-horvát összeköttetéssel – nem volt elegendő vevő, ezért annak megtérülésére nem volt garancia.⁷⁰⁸ Másrészt a magyar oldalon a beruházás visszafogásával fenyegetett az energiavállalatokra kiszabott válságadó is. Harmadrészt nem kedvezett a közös vállalkozásnak az ekkor meglehetősen elhidegült magyar-szlovák viszony sem.

Végül – a szlovák kormányváltás és az Európai Unió 30 millió eurós támogatásának is köszönhetően – a vezetékről 2011. január 28-án írt alá kormányközi megállapodást Iveta Radicová szlovák miniszterelnökkel Orbán Viktor. Magyar részről az FGSZ Zrt. elállt a megvalósítástól. Helyette a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium az EU Bizottságánál az Országos Villamostávvezeték Zrt.-n (OVIT-on) keresztül az MVM-et kérte fel az interkonktor magyar szakaszának építési koordinációjára.

Később az OVIT-ból kivált annak földgáz igazgatósága megszületve ezzel a Magyar Gáz Tranzit Zrt. Utóbbit az MVM közgyűlése 2011 decemberében hatalmazta fel a beruházás hazai szakaszának megépítésére és üzemeltetésére.⁷⁰⁹ A társaság két azonos arányú tulajdoni hányaddal rendelkező tulajdonosa, az MVM és az MFB Invest Zrt. Partnere a szlovák Eustream a. s. lett. Ezt megelőzően 2011 novemberében a magyar kormány kiemelt projektté nyilvánította a magyar-szlovák gázvezeték-összeköttetés projektjét.

A vezetéknek 2014. december 31-ig kell elkészülnie a Magyar Gáz Tranzit Zrt. és a szlovák Eustream által 2012. május 23-án aláírt Közös Beruházási Megállapodás értelmében. A szerződésben rögzítették a beruházás feltételrendszerét és annak műszaki paramétereit is. 2012. július végére meglett a beruházáshoz forrása is, mivel az Európai Beruházási Bank (EIB) 75 millió eurós, azaz 22 milliárd forintos hi-

⁷⁰⁸ Az Open Season (kapacitás lekötés) első szakaszának eredményét az FGSZ Földgázszállító Zrt. úgy értékelte, hogy nem egyértelmű a projekt piaci támogatottsága. Szlovák oldalon Eustream a felmérés sikerebb volt. Az általuk jelzett kapacitás igény mintegy 20 milliárd köbméter volt, amit hat ország több cége is jelzett 5-től 20 évig terjedő időszakra. Az Open Season második, kötelező jellegű szakaszát 2010. október 15. és december 8. között tartották.

⁷⁰⁹ A kivitelezést a közbeszerzési eljárás megnyerő OTF Fővállalkozó Zrt. végzi.

telszerződést kötött az MFB-vel, amit a bank továbbított az MVM-MFB-projekt-társasághoz.

HAG vezeték

A HAG vezeték 1997-ben adták át. A hálózat évi 4,5 milliárd köbméter szállítására képes Győr és Baumgarten között. Ennek révén lényegében orosz földgáz érkezik az országba, azonban olcsóbban, mint a Testvériség vezeték magyarországi leágazásán. 2010-ben még a központi nagykereskedelmet végző E.On-nak volt elsőbbségi használati joga, majd a II. Orbán-kormány döntése értelmében a HAG gázvezeték kapacitásának 40 százalékát az MVM használhatja a lakossági távfűtés céljára. Emellett a vezeték kapacitásának megkésztetésére vonatkozó beruházást is a Magyar Villamos Művek Zrt. kapta meg.⁷¹⁰

Az MVM gázkereskedelmi és -tárazási lehetőségei

Az MVM-hez tartozó termelő egységek évente 1,5-2 milliárd köbméter földgázt használnak fel. A vállalatcsoport saját erőműveit⁷¹¹ maga kívánta ellátni földgázzal, ezért ennek érdekében élt a korábban megszerzett kereskedelmi engedélye adta lehetőségeivel, valamint kihasználta azt a fejlesztési miniszter által jegyzett rendeletet, melynek értelmében a korábban olcsóbban vásárolt stratégiai földgáz hatodát a távfűtőművek az MVM-en keresztül kaphatják. Már 2012 végére biztosnak tűnt, hogy az MVM az E.On magyarországi nagykereskedéssel és tárazással kapcsolatos gázüzletágát is megvásárolhatja.⁷¹² Erre lehetőséget biztosított a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő 2010-ben szerzett elővásárlási joga is. Végül az MVM 2013. március 28-án írta alá az E.On gáznagykereskedő és gáztárazó cégének megvásárlásáról szóló adásvételi szerződést.

⁷¹⁰ Igaz, 2010. október végéig az évi 1 milliárd köbméteres kapacitás bővítését még az FGSZ végezte el.

⁷¹¹ Az MVM-hez tartozó termelő egységek évente 1,5-2 milliárd köbméter földgázt használnak fel.

⁷¹² Az erre vonatkozó szándéknyilatkozatot 2012. november 30-án írta alá Orbán Viktor miniszterelnök és Johannes Teyssen, az E.On elnök-vezérigazgatója.

VII. RÉSZ IRODALOM

- 21/1993. (IV. 9.) OGY határozat a magyar energiapolitikáról.
<http://www.complex.hu/kzldat/o93h0021.htm/o93h0021.htm>
 Letöltve: 2008. augusztus 10.
2006. évi XXVI. törvény a földgáz biztonsági készletezéséről.
<http://www.complex.hu/kzldat/t06000026.htm/t06000026.htm>
 Letöltve: 2013. február 7.
- 40/2008. (IV. 17.) OGY határozat a 2008–2020 közötti időszakra vonatkozó energiapolitikáról.
<http://www.complex.hu/kzldat/o08h0040.htm/o08h0040.htm>,
 Letöltve: 2008. augusztus 10.
- 4858/17. számú módosító javaslat. <http://www.parlament.hu/irom38/04858/04858-0017.pdf>,
 Letöltve: 2008. augusztus 10.
- A Budapesti V4+ Energiabiztonsági Csúcsértekezlet Nyilatkozata (2010), Budapest, 2010. február 24. http://www.euractiv.hu/fileadmin/user_upload/V4_nyilatkozat.pdf,
 Letöltve: 2010. május 28.
- A Nemzet és Biztonság körkérdése (2008): Van-e energiafegyvere Oroszországnak? 2008. november, 37–49.
- A Report from The Commission on U.S. Policy toward Russia (2009): The Right Direction for U.S. Policy Toward Russia. Washington, D.C. 2009. március.
<http://www.cftni.org/RussiaReport09.pdf>, Letöltve: 2012. július 24.
- Ablonczy Bálint (2008): Amerikából jöttem. Heti Válasz, VIII. évfolyam, 36. szám, 2008. szeptember 4.
- Acton, John Emerich Edward Dalberg Lord (1991): Nacionalizmus. In: Ludassy, Mária (Szerk.): Az angolszász liberalizmus klasszikusai. Atlantisz, Budapest, 120–153.)
- Aczél Endre (2007): Külügyi epizódok, Népszabadság, 2007. december 31.
- Aliyev, İlham (2009): Azerbajdzsán és Európa Energiabiztonsága (ford. Kárpáti György). Azerbajdzsáni Köztársaság Magyarországi Nagykövetsége, Budapest.
- Althusius, Johannes (1932): Politica Methodice Digesta. Cambridge. Harvard University Press.
 A politikai szuverenitásról: <http://epa.oszk.hu/00200/00266/00021/c000410.html>,
 Letöltve: 2012. február 17.
- Anderson, Perry (2007): Az irányított demokrácia. 2000, 2007. 6–7. szám.
- Austin, John L. (1990): Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások. (Sajtó alá rendezte J. O. Urmson, fordította Pléh Csaba.) Budapest, Akadémia Kiadó. Elérhetőség: http://tek.bke.hu/files/szovegek/austin_1-2.pdf
 Letöltve: 2013. április 3.
- Axelrod, Robert (1984): The Evolution of Co-operation. New York, Basic Books.
- Axelrod, Robert – Keohane, Robert O. (1986): Achieving Cooperation under Anarchy: Strategies and Institutions. In: Cooperation under Anarchy. Oye, Kenneth (Szerk.) Princeton, N.J., Princeton University Press, 1986, 226–254.
- Ámon Ada – Kazai Zsolt (2007): A valódi kérdés. Népszabadság 2007. április 14.
- Ъ-Габуев, Александр (2009): „Газпром” потерял кресло премьера. 2009. március 23.
<http://kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=1142635>,
 Letöltve: 2010. március 24.

- B. Horváth Lilla (2011): A Gazprom beszállna a magyarországi gáztárolásba. Világgazdaság, 2012. február 15. <http://www.vg.hu/vallalatok/energia/a-gazprom-beszallna-a-magyarorszag-gaztarolasba-368880>
 Letöltve: 2012. augusztus 8.
- Badie, Bertrand – Smouts, Marie-Claude (1998): A visszajára forduló világ: A nemzetközi színtér szociológiája. Budapest, Aula.
- Balázs Zoltán (2003): A szuverenitás démonának démona. Élet és Irodalom, XLVII. 9. szám, 2003 február 28.
http://www.es.hu/balazs_zoltan;a_szuverenitas_demonanak_demona;2003-03-03.html
 Letöltve: 2013. február 12.
- Ballin, Andre (2010): Pipeline Nabucco sieht sich um Rohrlänge vorn. Wirtschaftsblatt, 2010. november 5.
http://wirtschaftsblatt.at/home/nachrichten/europa_cee/1181012/index?from=suche.inter.n.portal Letöltve: 2010. november 5.
- Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám (2002): Nemzet és nacionalizmus – Ázsia, Afrika, Latin-Amerika. Budapest, Korona Kiadó.
- Balogh Roland (2009): Ukrán átrendeződés. Magyar Nemzet, 2009. január 20.
- Baran, Zeyno (2008): Security Aspects of the South Stream Project.
<http://www.hudson.org/files/publications/Baran-South%20Stream%20for%20EP.pdf>
 Letöltve: 2012. július 16.
- Baráth Magdolna – Rainer M. János (Szerk. 2000): Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és az MSZMP archívumaiból 1985–1991. Budapest, 1956-os Intézet.
- Barkey, Karen – von Hagen, Mark (1997): After Empire. Multiethnic Societies and National-building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Colorado, Westview Press.
- Barnett, Michael – Finnemore, Martha (2004): Rules for the World: International Organizations in Global Politics. Ithaca, N.Y., Cornell University Press.
- Bayer József (2003): A politikai gondolkodás története. Budapest, Osiris.
- Bayer Mihály (2008A): Bayer Mihály szóbeli tájékoztatása a 2008. november 13–14-én Bakuban megrendezett energiaügyi konferencia Nabucco-projektet érintő fejleményeiről az Országgyűlés A Nabucco földgázvezeték előkészítésének és megvalósításának folyamatát segítő eseti bizottságában. 2008. november 26.
<http://www.parlament.hu/biz38/bizj38/V014/0811261.htm> Letöltve: 2013. április 19.
- Bayer Mihály (2008B): Bayer Mihály nagykövet meghallgatása az Országgyűlés A Nabucco földgázvezeték előkészítésének és megvalósításának folyamatát segítő eseti bizottságában. 2008. december 10.
<http://www.parlament.hu/biz38/bizj38/V014/0812101.htm>
 Letöltve: 2013. április 19.
- Bencsik András (2008): Egy hét – Paradigmaváltozások. Magyar Demokrata, 2008. szeptember 4.
- Benn, Stanley I. (2003): A szuverenitás jelentésváltozatai. In: Takács, Péter (Szerk.): Államtan – Írások a XX. századi általános államtudomány köréből. Budapest, Szent István Társulat. 634–650.
- Blahó Miklós (2007): Egy csepp olaj. Népszabadság, 2007. január 13.
- Blahó Miklós (2009): Nem temetik, inkább dicsérik Kijevet. Népszabadság, 2009. január 28.
- Bodacz Balázs (2007): Energia: kettős kormányzati beszéd. Magyar Nemzet, 2007. április 28.
- Bodin, Jean (1987): Az Államról (Válogatás). Budapest, Gondolat Kiadó. 73–104.
- Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija, 3. kiadás (1976): Szuverenitás címszó. Moszkva, 25. kötet 26–65.

- Bóka Éva (2001): Az európai egység gondolat politikai eszméitörténete. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BP Statistical Review of World Energy June 2002.
- BP Statistical Review of World Energy 2008.
- BP Statistical Review of World Energy 2010.
- BP Statistical Review of World Energy 2011.
- Brezinski, Zbigniew (1983): Power and Principle: Memoirs of the National Security Advisor. 1977–1981. New York, Farrar, Straus and Giroux.
- British Petroleum (2002): Statistical Review of World Energy. június.
- British Petroleum (2007): Statistical Review of World Energy. 2007 június.
http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2007/STAGING/local_assets/downloads/pdf/natural_gas_section_2007.pdf
 Letöltve: 2008. március 21.
- British Petroleum (2010): Statistical Review of World Energy. 2010 június.
http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2008/STAGING/local_assets/2010_downloads/statistical_review_of_world_energy_full_report_2010.pdf Letöltve: 2013. január 15.
- British Petroleum (2011): Statistical Review of World Energy. 2011 június.
http://www.bp.com/assets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2011/STAGING/local_assets/pdf/statistical_review_of_world_energy_full_report_2011.pdf
 Letöltve: 2013. január 15.
- Bruxinfó (2008A): Gyűlik a gáz a Nabuccóba. 2008. április 21.
<http://www.bruxinfo.hu/cikk/20080421-gyulik-a-gaz-a-nabuccoba.html>
 Letöltve: 2008. április 21.
- Bruxinfo (2008B): Van Aartsen: a Nabucco előrébb tart, mint a Déli Áramlat. 2008. március 6.
<http://www.bruxinfo.hu/cikk/20080306-van-aartsen-a-nabucco-elorebb-tart-mint-a-deli-aramlat.html> Letöltve: 2012. július 16.
- Budapest Analyses (2007): Russia in Hungary's domestic politics. 2007. január 10.
http://www.budapestanalyses.hu/docs/En/Analyses_Archive/analysys_133_en.html
 Letöltve: 2012. június 26.
- Bugajski, Janusz (2004): Cold Peace: Russia's New Imperialism. Westport, CT, Praeger.
- Bugajski, Janusz (2008): Expanding Eurasia. Russia's European Ambitions. Washington D.C., CSIS.
- Bull, Hedley (1995): The Anarchical Society: A Study of Order. In: World Politics. London, Macmillan.
- Buszigina, Irina – Filippov, Mihail (2009): Problemi vinuzsgyennoj federacii. Pro et Contra, 2009. május–augusztus.
- Carlsnaes, Walter (2002): Foreign Policy. In: Carlsnaes, Walter – Risse, Thomas – Simmons, Beth A. (Szerk.): Handbook of International Relations. London, Sage Publications.
- Carver, Terrell (2002): Discourse Analysis and the Linguistic Turn. European Political Science, 2. évfolyam, 1. szám, ősz, 50–53.
- Carver, Terrell (2004): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. Politikatudományi Szemle, 4, 143–148.
- Carver, Terrell – Hyvärinen, Matti (1997): Interpreting the Political: New Methodologies, London and New York, Routledge. 1–6.
- Castells, Manuel (1998): The Information Age, III. kötet. End of Millenium, Oxford, Blackwell.

- CER (2008): Pipelines, Politics and Power, The future of EU-Russia energy relations.
http://www.cer.org.uk/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2011/rp_851-271.pdf Letöltve: 2012. július 17.
- Chyong, Chi Kong (2010): European gas without Ukraine? The economics of South Stream. University of Cambridge, EPGR. 2010 december 10.
<http://www.eprg.group.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2010/05/4-Chyong.pdf>
 Letöltve: 2012. december 15.
- CIA (2001): CIA Analysis of the Soviet Union, 1947–1991. Center for the Study of Intelligence.
<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/cias-analysis-of-the-soviet-union-1947-1991/index.html>
 Letöltve: 2012. április 15.
- Cicero, Marcus Tullius (1997): Az állam. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cimburszkij, Vlagyimir (1992): Ponjatyije szuvereniteta i raszpad Szovjetszkovo Szozjuza. In: Sztrana i Mir (München), 1992. 1. szám.
- Cimburszkij, Vlagyimir (1993): Ideja szuvereniteta v poszttotalitarnom kontekszte. In: POLISZ, 1993. 1. szám.
- CNPC (2007): CNPC and Turkmenistan sign new gas cooperation agreement. 2007. július 17.
<http://www.cnpc.com.cn/eng/press/newsreleases/CNPCandTurkmenistansignnewgascooperationagreement.htm?COLLCC=1485565208&>
 Letöltve: 2007. július 17.
- Cohen, Ariel (1996): Russian Imperialisme: Development and Crisis. Wsport-London, Praeger.
- Cohen, Ariel (2009): Bye, bye, Eurasian Pipelines? The New York Times, 2009. május 12.
<http://www.nytimes.com/2009/05/13/opinion/13iht-edacohen.html>
 Letöltve: 2012. július 24.
- Commission of the European Communities (1968): First guidelines for a Community energy policy (memorandum presented by the Commission to the Council) COM (68) 1040, Brussels, 18 December 1968. http://aei.pitt.edu/5134/1/001612_1.pdf
 Letöltve: 2013. január 10.
- Commission of the European Communities (1973): Guidelines and priority actions under the Community energy policy 27 April 1973. SEC(73) 1481.
http://aei.pitt.edu/1520/1/energy_SEC_73_1481.pdf
 Letöltve: 2013. január 10.
- Commission of the European Communities (1974): Toward a New Energy Policy for the European Community, Communication and proposals from the Commission to the Council COM (74) 550 final/2, Brussels, 26 June 1974.
<http://aei.pitt.edu/5190/1/5190.pdf> Letöltve: 2013. január 11.
- Commission of the European Communities (1981): The Development of an energy strategy for the Community, Communication from the Commission to the Council, COM(81) 540, Brussels, 2 October 1981. http://aei.pitt.edu/1508/1/energy_30_May_COM_81_540.pdf
 Letöltve: 2013. január 11.
- Commission of the European Communities (1995): White Paper, An energy policy for the European Union COM (95) 682 final, Brussels, 13 December 1995.
http://europa.eu/documentation/official-docs/white-papers/pdf/energy_white_paper_com_95_682.pdf
 Letöltve: 2013. január 11.
- Commission of the European Communities (2004): European Neighbourhood Policy, Strategy Paper, COM (2004) 373 final, Brussels, 12 May 2004.
http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf
 Letöltve: 2013. január 11.

- Communication from the Commission to the Council and the European Parliament (2003): On the development of energy policy for the enlarged European Union, its neighbours and partner countries. Brüsszel, 2003. május 26. COM(2003) 262 final/2 http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2003/com2003_0262en01.pdf
Letöltve: 2012. augusztus 30.
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (2008): Second Strategic Energy Review: an EU energy security and solidarity action plan {SEC(2008) 2870} {SEC(2008) 2871} {SEC(2008) 2872} <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0781:FIN:EN:PDF>
Letöltve: 2012. október 22.
- Constant, Benjamin (1997): A régiek és a modernek szabadsága. Budapest, Atlantisz.
- Cottrell, Fred (1956): Energy and Society. Miami University Press, Miami.
- Council (1974A): Resolution of 17 September 1974 concerning a new energy policy strategy for the Community. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:1975:153:0001:0002:EN:PDF>
Letöltve: 2013. január 11.
- Council (1974B): Resolution of 17 December 1974 concerning Community energy policy objectives for 1985. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:1975:153:0002:0004:EN:PDF>
Letöltve: 2013. január 11.
- Council (1980): Resolution of 9 June 1980 concerning Community energy policy objectives for 1990 and convergence of the policies of the Member States. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31980Y0618%2801%29:EN:HTML>
Letöltve: 2013. január 11.
- Council (1986): Resolution of 16 September 1986 concerning new Community energy policy objectives for 1995 and convergence of the policies of the Member States. OJC 241, 25/09/1986 P. 0001 – 0003.
<http://www.obtr.co.uk/europaenhancer/Enhancer.pl?ojref=CELEX:31986Y0925%2801%29:EN:HTML&ojpdf=na&format=>
Letöltve: 2013. január 11.
- Council of the European Union (2007): Presidency Conclusions, Brüsszel, 2007. március 8–9. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/07/st07/st07224-re01.en07.pdf>
Letöltve: 2012. október 22.
- Council of the European Union (2008A): European Council Action Plan (2007–2009) – Energy Policy for Europe, 6778/08, Brüsszel, 2008. február 25. http://www.europa-nu.nl/9353000/1/j4nvgs5kjg27kof_j9vvikqpopjt8zm/vi7jgt807uty
Letöltve: 2012. október 22.
- Council of the European Union (2008B): Presidency Conclusion, 14368/08, Brüsszel, 2008. október 16.
http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/103441.pdf
Letöltve: 2012. október 22.
- Council of the European Union (2009): Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit. Brussels, 7 May 2009 8435/09 (Presse 78) Prága, 2009. május 7.
http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf
Letöltve: 2012. október 28.
- Csaadajev, Pjotr Jakovlevics (1981): Filozófiai levelek egy hölgyhöz. Egy örült magamentése. Budapest, Magyar Helikon.

- Csabai Károly – M. László Ferenc (2011): Exkluzív interjú Hernádi Zsolttal a horvát ügyről: „sokan zsíros üzletektől estek el”. HVG.hu 2011. július 29.
http://hvg.hu/gazdasag/20110728_Mol_Hernadi_interju Letöltve: 2012. augusztus 7.
- Csejte Dezső – Juhász Anikó (2004): Amerika felfedezése és az új globális rend. I–II. Monumentum Hispanica – Az alteritás és a Ius Gentium kérdése Vitoria és Sepúlveda írásában. Attraktor.
- Csubajsz, Anatolij (2010): Innovacionnaja ekonomika v Rosszii – sto gylaty? www.polit.ru/dossie/2010/07/08/chubais.html Letöltve: 2012. június 10.
- Csuhaj Ildikó (2007A): Németh Zsolt: Nincs szó oroszellenességről. Népszabadság, 2007. január 5.
- D. Horváth Gábor (2008): Gáz. Magyar Nemzet, 2008. szeptember 4.
- Dahl, Robert A. (1996): A pluralista demokrácia dilemmái. Budapest, Osiris.
- Dante, Alighieri (1965): Az egyeduralom. In: Kardos Tibor (Szerk.): Dante Alighieri összes művei. Budapest, Magyar Helikon, 401–476.
- Deák András (2011): Déli Áramlat vs. Nabucco – a vezetékvita stratégiai dimenziói. Európai Tükör, 2011/4 április. 62–68.
- Deák András György (2003): Az orosz külpolitikai gondolkodás története (1992–1997) PhD értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem.
- Deák András György (2006): Az orosz-ukrán gázháború hátteréhez. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Hírlevél 2006. február 6.
- Deák András György (2007A): Energiatranzit a posztsovjeti térségben. Az Elemző, 2007/3. 105–149.
- Deák András György (2007B): Egy monopólium magánélete. Klánok a Gazpromban. Külügyi Szemle, 2007. tavasz, 6–33.
- Deák András György (2007C): Az orosz energiaipar sajátosságai. Magyar Külügyi Intézet, Hírlevél 2007. július 10.
- Deák András György (2008A): Új kontextusban az orosz energetika. Nemzet és Biztonság, 2008. január, 20–30.
- Deák András György (2008B): Muszka vezetékek. Hír TV, Kontraszt 2008. március 3. http://mno.hu/kontraszt_archivum/muszka_vezetek_-_kontraszt_video-3858
Letöltve: 2008. március 10.
- Deák András György (2008C): Energiapolitikai lábjegyzet egy külügyi hitvitához. Népszabadság, 2008. szeptember 20.
- Deák András György (2009A): Csökkenő csövek. Magyarország politikai évkönyve 2008-ról, Demokrácia kutatások magyar központja közhasznú alapítvány. 1015–1032.
- Deák András György (2009B): Orosz-ukrán gázháború újra. MKI-tanulmányok, T-2009/3.
- Deák András György (2010): A Gazprom és a „szuperagy”, Közjavak és a magyar gázimport-diverzifikáció. Nemzet és Biztonság, 2010. szeptember, 42–53.
- Deák András György (2012): Jön! Jön! Jön! – a Déli Áramlat. MKI-tanulmányok, 2012/7.
- Debreczeni József (2009A): A sánta kutyát már nem érik utol, Népszabadság, 2009. december 1.
- Debreczeni József (2009B): Úgy látszik, tévedtem, Népszabadság, 2009. december 14.
- Deutsch, Karl (1998): Political Community and the North Atlantic Area. In: Nelsen, Brent F. – Stubb, Alexander C-G. (Szerk.): The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration. Macmillan, London, 115–137. (részletek a műből).
- Dékány Lóránt (2007): Szétrepesztének a közetet Makó környékén. 2007. január 17.
- Dékány Lóránt (2008): Gázvezetékek azonos fázisban. Magyar Nemzet, 2008. június 5.
- Dékány Lóránt (2009): A kormány Oroszország ügynöke? Magyar Nemzet, 2009. április 1.
- Dékány Lóránt (2012A): „Nem a Molon múlik a Nabucco”. Magyar Nemzet, 2012. április 25.
- Dékány Lóránt (2012B): Nem költ a Mol a Nabuccóra. Magyar Nemzet, 2012. április 27.

- Dékány, Lóránt (2013): Eldőlt, hogy nem lesz Nabucco. Magyar Nemzet, 2013. június 27.
- Dési András (2007A): Magyarország földgázexportőr lehet. Népszabadság, 2007. január 11.
- Dési András (2007B): Nabucco: még a nyomvonal sem biztos. Népszabadság, 2007. március 21.
- Dési András (2010): Orbán kiegyezést sürget Oroszországgal. Népszabadság, 2010. augusztus 31.
- Dióssy Gábor (2008): A H/4858-as határozati javaslat általános vitára való alkalmasságának tárgyalásán a Külügyi és határon túli magyarok bizottságának ülésén. 2008. február 12. Letöltve: http://www.parlament.hu/biz38/bizjvk38/KUB/0802121.htm#_Toc191450440, 2012. október 25.
- Directive 98/30/EC of the European Parliament and of the Council of 22 June 1998 concerning common rules for the internal market in natural gas. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31998L0030:EN:HTML> Letöltve: 2013. január 11.
- Directive 2003/55/EC of the European Parliament and of the Council of 26 June 2003 concerning common rules for internal market in natural gas and repealing Directive 98/30/EC. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:176:0057:0057:EN:PDF> Letöltve: 2013. január 11.
- Directive 2004/67/EC of 26 April 2004 concerning measures to safeguard security of natural gas supply. http://www.energy.eu/directives/l_12720040429en00920096.pdf Letöltve: 2013. január 11.
- Directive 2009/73/EC of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 concerning common rules for the internal gas and repealing Directive 2003/55/EC. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:211:0094:0136:en:PDF> Letöltve: 2012. október 22.
- Doyle, Michael (1997): Ways of War and Peace: Realism, Liberalism, and Socialism. New York, W. Norton.
- Duguit, Leon (1917): The Law and the State. Cambridge, Harvard University Press.
- Dunai Péter (2007): A konfrontatív politika zsákutcába vezet. Népszabadság 2007. január 5.
- Dunai Péter (2008A): Állami üzlet lesz a Déli Áramlat magyar szakasza. Népszabadság, 2008. február 26.
- Dunai Péter (2008B): A Déli áramlat békíthet Moszkva és az EU között. Népszabadság, 2008. október 13.
- Dunai Péter (2009): Timosenko öt pontjától sokalltak be az oroszok. Népszabadság, 2009. január 13.
- Dunai Péter (2010): A Gazprom is részt vehetne a Nabuccóban. Népszabadság, 2010. február 25.
- Együttműködési alapszerződés az OAO Gazprom és az MFB Fejlesztési Bank Zártkörűen Működő Részvénytársaság között (2009). <https://www.mfb.hu/dokumentumok>, Letöltve: 2009. szeptember 12.
- Eisenstadt, Shmuel N. (1963): The Political Systems of Empires. New York, Free Press.
- Eisenstadt, Shmuel (1968): International Encyclopedia of the Social Sciences. Empires szócikk, New York. 4.
- Emerson, Michael (2006): What to do about Gazprom monopoly power? CEPS Neighbourhood Watch, 12. szám, január. <http://www.ceps.eu/files/old/NW/NWatch12.pdf> Letöltve: 2013. január 17.
- Energiainfó (2008A): OMV-Gazprom megállapodás a baumgarteni tározófejlesztésről. 2008. január 25. <http://energiainfo.hu/cikk/omv-gazprom-megallapodas-a-baumgarteni-tarozofejlesztesrol.13857.html> Letöltve: 2012. szeptember 10.
- Energiainfó (2008B): Kanyargós Áramlat. 2008. október 22. <http://energiainfo.hu/cikk/kanyargos-aramlat.17407.html> Letöltve: 2012. szeptember 10.
- Energiainfó (2008C): Épülhet a Nabuccóhoz hiányzó, kaszpi csőszakasz. 2008. december 2. <http://energiainfo.hu/cikk/epulhet-a-nabuccohoz-hianyzo-kaszpi-csoszakasz.17744.html> Letöltve: 2008. december 2.
- Energiainfó (2009A): Kóka levelét megírta – Eljött a Nabucco ideje. 2009. január 7. <http://energiainfo.hu/cikk/koka-levelet-megirta-eljott-a-nabucco-ideje.18013.html>, Letöltve: 2012. október 26.
- Energiainfó (2009B): Nabucco konferencia – Az Egyesült Államok támogatja a Nabuccot, és a Déli Áramlatot is. 2009. január 27. Letöltve: 2009. január 27.
- Energiainfó (2009C): Takarékoskodásba fog a Gazprom. 2009. február 12. <http://energiainfo.hu> Letöltve: 2009. február 12.
- Energiainfó (2009D): Nagy spórolásba fog a Gazprom. 2009. február 25. <http://energiainfo.hu/cikk/nagy-sporolasba-fog-a-gazprom.18482.html> Letöltve: 2009. február 25.
- Energiainfó (2009E): Déli Áramlat: mire lesz joga az ENI-nek? 2009. május 8. <http://energiainfo.hu/cikk/deli-aramlat-mire-lesz-joga-az-eni-nek.19021.html> Letöltve: 2009. május 8.
- Energiainfó (2009F): Transzitszerződés előtt a Nabucco. 2009. július 7. <http://energiainfo.hu> Letöltve: 2009. július 7.
- Energiainfó (2009G): Bulgária felülvizsgálja az energiaprojektet. 2009. szeptember 3. <http://energiainfo.hu/cikk/bulgaria-felulvizsgalja-az-energiaprojektet.19739.html> Letöltve: 2009. szeptember 3.
- Energiainfó (2009H): Szlovénia a Déli Áramlatban, Szlovákia gáztároló bővítésben. 2009. november 16. <http://energiainfo.hu/cikk/szlovania-a-deli-aramlatban-szlovakia-gasztarolo-bovitesben.20286.html> Letöltve: 2013. február 1.
- Energiainfó (2010): Új tagja lehet a Déli Áramlatnak, közeleg a Nabucco gázsz szerződés. 2010. március 9. <http://energiainfo.hu> Letöltve: 2010. március 9.
- Energiainfó (2011A): Bulgária és Törökország nem vár tovább a Nabuccóra. 2011. július 6. <http://energiainfo.hu/cikk/bulgaria-es-torokorszag-nem-var-tovabb-a-nabuccora.24637.html> Letöltve: 2011. július 6.
- Energiainfó (2011B): A Déli Áramlat sérti az EU érdekeit? 2011. szeptember 16. <http://energiainfo.hu/cikk/a-deli-aramlat-serti-az-eu-erdekeit.25229.html> Letöltve: 2011. szeptember 16.
- Energiainfó (2012A): Lassan keresztet vetnek a Nabuccóra. 2012. január 23. <http://energiainfo.hu/cikk/lassan-keresztet-vetnek-a-nabuccora.26253.html> Letöltve: 2012. január 23.
- Energiainfó (2012B): Rövidebbre rajzolták a Nabuccót. 2012. február 21. <http://energiainfo.hu/cikk/rovidebbre-rajzoltak-a-nabuccot.26497.html> Letöltve: 2012. február 21.
- Energiainfó (2012C): A TAP az erős beruházói miatt nyerhet. 2012. február 23. <http://energiainfo.hu/cikk/a-tap-az-eros-beruhazoi-miatt-nyerhet.26526.html> Letöltve: 2012. február 23.
- Energiainfó (2012D): Bulgária kedvezményt kapott a Gazpromtól. 2012. április 11. <http://energiainfo.hu/cikk/bulgaria-kedvezmenyt-kapott-a-gazpromtol.26941.html> Letöltve: 2011. április 11.

Energiainfó (2012E): Brüsszelen keresztül is vezet út a kaszpi gázhoz. 2012. május 9.
http://energiainfo.hu/cikk/brusszelen_keresztul_is_vezet_ut_a_kaszpi_gazhoz.27177.html
 Letöltve: 2012. május 9.

Energiainfó (2013A): Idén már épül a Déli Áramlat Szerbiában. 2013. április 12.
http://energiainfo.hu/cikk/iden_mar_epul_a_deli_aramlat_szerbiaban.29622.html
 Letöltve: 2013. április 12.

Energiainfó (2013B): A Déli Áramlatból tényleg lesz is valami. 2013. május 22.
http://energiainfo.hu/cikk/a_deli_aramlatbol_tenyleg_lesz_is_valami.29883.html
 Letöltve: 2013. május 22.

Energiainfó (2013C): Újabb tagja lehet a Déli Áramlatnak. 2013. június 17.
http://energiainfo.hu/cikk/ujabb_tagja_lehet_a_deli_aramlatnak.30045.html
 Letöltve: 2013. június 17.

Energiainfó (2013D): Ausztria az azeri gáz természetes piaca. 2013. július 1.
http://energiainfo.hu/cikk/ausztria_az_azeri_gaz_termeszetes_piaca.30134.html
 Letöltve: 2013. július 1.

Energy strategy of Russia for the period up to 2030. (2010)
http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_%28Eng%29.pdf
 Letöltve: 2011. május 2.

Erdősi Csaba (2006): Gázellátás: egyszerre több vas a tűzben. Magyar Nemzet, 2006. szeptember 18.

Erdősi Csaba (2007A): „Magyarország érdeke a nagyobb gáztranzit”. Magyar Nemzet, 2007. április 26.

Erdősi Csaba (2007B): Már nem álom a Nabucco. Magyar Nemzet, 2007. szeptember 15.

Erdősi Csaba (2009): Nabucco Áramlat, Magyar Nemzet, 2009. január 13.

Erdősi Csaba – Kottász, Zoltán (2011): Fellegi Tamás: Most a vásárláson van a sor. Magyar Nemzet, 2011. június 4.

Etzioni, Amitai (2003): From Empire to Community. A New Approach to International Relations. Palgrave, Macmillan.

EurActiv (2008): Business and Commission in plea for Nabucco pipeline. 2008. július 4.
<http://www.euractiv.com/energy/business-commission-plea-nabucco-news-220131>
 Letöltve: 2008. október 3.

European Commission (2000): Green Paper, Towards a European strategy for the security of energy supply. COM (2000) 0769 final. http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!DocNumber&lg=en&type_doc=COMfinal&an_doc=2000&nu_doc=769
 Letöltve: 2013. január 11.

European Commission (2002): Third Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue. Brüsszel/Moszkva,
http://ec.europa.eu/energy/international/russia/doc/reports/progress3_en.pdf
 Letöltve: 2013. január 15.

European Commission (2006): Green Paper, A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy {SEC (2006) 317} Brüsszel, 2006. március 8.
http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_105_en.pdf
 Letöltve: 2012. október 22.

European Commission (2010): Energy 2020, A strategy for competitive, sustainable and secure energy. COM (2010) 639, Luxembourg, 2010. november 10.
http://ec.europa.eu/energy/publications/doc/2011_energy2020_en.pdf
 Letöltve: 2013. február 8.

European Commission, Directorate-General for Energy and Transport (2003): European Energy and Transport Trends to 2030.
http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/figures/trends_2030/1_pref_en.pdf
 Letöltve: 2013. január 11.

European Parliament (2007): Resolution of 10 July 2007 on prospects for the internal gas and electricity market (2007/2089(INI)). Strassbourg, 2007. július 10.
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP/TEXT+TA+20070710+ITEMS+DOC+XML+V0//EN&language=EN>
 Letöltve: 2008. május 10.

Eurostat (2007A): External and Intra-European Union trade. 10/2007,
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-AR-07-010/EN/KS-AR-07-010-EN.PDF Letöltve: 2008. március 21.

Felsmann Balázs (2008): A H/4658-as határozati javaslat általános vitára való alkalmasságának tárgyalásán a Költségvetési, pénzügyi és számvevőszéki bizottság ülésén. 2008. február 12. http://www.parlament.hu/biz38/bizjvk38/KTB/0802121.htm#_Toc191043909
 Letöltve: 2012. október 25.

Ferguson, Yale H. – Mansbach, Richard W. (1989): The State, Conceptual Chaos and the Future of International Relations Theory. Boulder, Lynne Rienner.

Fidesz.hu (2007A): Landsbergis: Ismét válaszúton. 2007. március 15.
<http://www.fidesz.hu/index.php?CikkID=73991> Letöltve: 2012. július 9.

Fidesz.hu (2007B): Orbán Viktor beszéde a Fidesz 19. születésnapján. 2007. március 30.
<http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=74783> Letöltve: 2012. június 26.

Fidesz.hu (2007C): Strasbourgi levél: a kormány hagyjon fel a különalkukkal. 2007. április 26.
<http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=76210>
 Letöltve: 2012. július 10.

Fidesz.hu (2009): A Fidesz elnökségének levele a Magyar Szocialista Párt elnökségéhez. 2009. június 10. <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=135003>
 Letöltve: 2012. január 31.

Figges, James (1896): The Divine Right of Kings. Cambridge, Cambridge University Press.

Figyelő (2007): Geopolitikai realitások, Göncz Kinga az új külügyi stratégiáról. 2007. április 12.

Filmer, Robert (1680): Patriarcha or the Natural Power of Kings.
<http://www.constitution.org/eng/patriarcha.htm> Letöltve: 2012. február 17.

Finnemore, Martha (2003): The Purpose of Intervention: Changing Belief about the Use of Force. Ithaca, N.Y., Cornell University Press.

Fischer, Frank – Forester, John (1993): The Argumentative Turn of Policy Analysis and Planning. Durham NC., Duke University Press.

Foreign Policy Concept of the Russian Federation (2000) approved by the President of the Russian Federation V. Putin, June 28. <http://www.bits.de/EURA/russia052800.pdf>
 Letöltve: 2012. április 21.

Forman Balázs (2004): Külső források és belső piacok az Európai Unió energiapolitikájában. Politikatudományi Szemle 2004. 4. szám, 191–223.

Foster, John (2010): Afghanistan, the TAPI Pipeline, and Energy Geopolitics. 2010. március 23.
http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=233:afghanistan-the-tapi-pipeline-and-energy-geopolitics&catid=103:energysecurityissuecontent&Itemid=358
 Letöltve: 2012. január 17.

Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. (Ford. Török Gábor) In: Holmi, 1991.
<http://hu.scribd.com/doc/31184449/Michel-Foucault-A-diskurzus-rendje>
 Letöltve: 2012. december 18.

Freedom House (2012): Nations in Transit. <http://www.freedomhouse.org/report-types/nations-transit> Letöltve: 2012. november 22.

Friderikusz Most (2007): Gázos politika, 2007. április 2. műsor szövege. http://www.hungary.mid.ru/hu/sp_03_hu.html Letöltve: 2012. június 26.

Fried, Daniel (2008): Amerika nem akar „gázvezeték-háborút”. Népszabadság, 2008. február 28.

Füzes Oszkár (2006): Putyin: Lesz gáz és olaj. Szocsiból jelenti a Népszabadság kiküldött munkatársa. 2006. szeptember 19.

Füzes Oszkár (2007A): Nem kötöttünk különalkut! Népszabadság, 2007. március 21.

Füzes Oszkár (2007B): Európa az orosz gáz túsza lehet. Népszabadság, 2007. március 22.

Galambos Péter (2011): WikiLeaks: Nem tudta megnyugtatóni az EU-t Gyurcsány „feltűnősködése”. Origo, 2011. szeptember 12. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20110909-brusszelbol-akadalyoztak-gyurcsanyek-nabuccocsucsat-2009ben-a-wikileaks-taviratok-szerint.html> Letöltve: 2011. szeptember 12.

Gazdag Ferenc – Siselina, Ljubov (Szerk. 2004): Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Budapest, Zrínyi Kiadó.

Gazprom (2003A): Gazprom completed its stock consolidation. 2003. március 11. <http://www.gazprom.com/press/news/2003/march/article62359/> Letöltve: 2013. január 15.

Gazprom (2003B): Alexey Miller, Chairman, Management Committee, Gazprom, Report Theses. 2003. június 27. <http://www.gazprom.com/press/news/2003/june/article62456/> Letöltve: 2010. április 15.

Gazprom (2004): Heading way to Energy Company formation report theses by Alexey Miller, Gazprom's Management Committee Chairman. 2004. június 25. <http://www.gazprom.com/press/news/2004/june/article62769/> Letöltve: 2010. április 15.

Gazprom (2006): Gazprom's delegation visits People's Republic of China. 2006. március 21. <http://www.gazprom.com/press/news/2006/march/article63409/> Letöltve: 2006. március 21.

Gazprom (2007A): On Gazprom delegation's visit to Turkmenistan. 2007. február 15. <http://www.gazprom.com/press/news/2007/february/article88210/> Letöltve: 2007. február 15.

Gazprom (2007B): Gazprom and ENI sign Memorandum of Understanding for South Stream project. 2007. június 23. <http://www.gazprom.com/press/news/2007/june/article63839/> Letöltve: 2007. június 23.

Gazprom (2007C): Gazprom and ENI sign supplement to memorandum for South Stream project. 2007. november 22. <http://www.gazprom.com/press/news/2007/november/article64009/> Letöltve: 2007. november 22.

Gazprom (2007D): Gazprom delegation visits Turkmenistan. 2007. november 27. <http://www.gazprom.com/press/news/2007/november/article64002/> Letöltve: 2007. november 27.

Gazprom (2008A): Gazprom and ENI set up special purpose entity to implement South Stream project. 2008. január 18. <http://www.gazprom.com/press/news/2008/january/article88248/> Letöltve: 2008. január 18.

Gazprom (2008B): Gazprom and OMV AG sign Cooperation Agreement. 2008. január 25. <http://www.gazprom.com/press/news/2008/january/article88240/> Letöltve: 2008. január 25.

Gazprom (2008C): Gazprom delegation visits Serbia. 2008. február 25. <http://www.gazprom.com/press/news/2008/february/article88261/> Letöltve: 2013. január 31.

Gazprom (2008D): On working meeting of Alexey Miller and heads of gas companies from Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan. 2008. március 11. <http://www.gazprom.com/press/news/2008/march/article64101/> Letöltve: 2008. március 11.

Gazprom (2008E): Gazprom delegation visits Turkmenistan. 2008. július 25. <http://www.gazprom.com/press/news/2008/july/article64252/> Letöltve: 2008. július 25.

Gazprom (2009A): Gazprom and SOCAR sign Memorandum of Understanding. 2009. március 27. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/march/article64489/> Letöltve: 2013. január 30.

Gazprom (2009B): Gazprom and SOCAR sign Agreement on Azerbaijani gas purchase and sale terms. 2009. június 29. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/june/article66713/> Letöltve: 2013. január 30.

Gazprom (2009C): Gazprom and SOCAR sign purchase and sale contract for Azerbaijani gas. 2009. október 14. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/october/article69312/> Letöltve: 2013. január 30.

Gazprom (2009D): Gazprom delegation visits Turkmenistan. 2009. december 22. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/december/article73501/> Letöltve: 2013. január 30.

Gazprom (2009E): Gazprom and ENI sign 2nd Addendum to MoU on further actions as part of South Stream project. 2009. május 15. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/may/article64561/> Letöltve: 2013. január.

Gazprom (2009F): Gazprom and Srbijagas sign Basic Cooperation Agreement in the framework of South Stream project implementation. 2009. május 15. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/may/article64562/> Letöltve: 2013. január 31.

Gazprom (2009G): Gazprom and DESFA sign Basic Cooperation Agreement in the framework of South Stream project implementation. 2009. május 15. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/may/article64563/> Letöltve: 2013. január 31.

Gazprom (2009H): Gazprom and Bulgarian Energy Holding sign Cooperation Agreement in the framework of South Stream project implementation. 2009. május 15. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/may/article64564/> Letöltve: 2013. január 31.

Gazprom (2009I): Gazprom and Srbijagas set up joint ventures for South Stream and Banatski Dvor UGS facility. 2009. október 20. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/october/article69620/> Letöltve: 2013. február 1.

Gazprom (2009J): Gazprom and Srbijagas Create South Stream Serbia AG Joint Venture. 2009. november 17. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/november/article71282/> Letöltve: 2013. január 31.

Gazprom (2009K): Gazprom and EDF sign Memorandum detailing joint participation in South Stream project. 2009. november 27. <http://www.gazprom.com/press/news/2009/november/article71994/> Letöltve: 2013. február 31.

Gazprom (2010A): Gazprom and DESFA establish a Joint Venture South Stream Greece S.A. 2010. június 7. <http://www.gazprom.com/press/news/2010/june/article99464/>
Letöltve: 2013. január 31.

Gazprom (2010B): Gazprom, Eni and EDF sign Memorandum of Understanding on South Stream project. 2010. június 19.
<http://www.gazprom.com/press/news/2010/june/article100131/>
Letöltve: 2013. február 1.

Gazprom (2010C): Feasibility studies on Romanian section of South Stream to be prepared. 2010. október 13. <http://www.gazprom.com/press/news/2010/october/article104049/>
Letöltve: 2010. október 13.

Gazprom (2010D): Gazprom and Bulgarian Energy Holding EAD sign Shareholders' Agreement and Articles of Association for joint project company South Stream Bulgaria AD. 2010. november 13.
<http://www.gazprom.com/press/news/2010/november/article105478/>
Letöltve: 2013. január 31.

Gazprom (2010E): South Stream is estimated to cost EUR 15.5 billion. 2010. november 30.
<http://www.gazprom.com/press/news/2010/november/article106074/>
Letöltve: 2010. november 30.

Gazprom (2010F): Gazprom and Eni sign agreements to expand cooperation. 2010. december 23. <http://www.gazprom.com/press/news/2010/december/article107025/>
Letöltve: 2013. február 1.

Gazprom (2011A): New shareholders from Germany and France join South Stream. 2011. szeptember 16. <http://www.gazprom.com/press/news/2011/september/article119295/>
Letöltve: 2013. február 6.

Gazprom (2011B): Alexey Miller and Taner Yildiz agree on conditions of Russian-Turkish partnership. 2011. december 27.
<http://www.gazprom.com/press/news/2011/december/article126692/>
Letöltve: 2013. február 6.

Gazprom (2011C): Turkey grants permit for South Stream construction. 2011. december 28.
<http://www.gazprom.com/press/news/2011/december/article126759/>
Letöltve: 2013. február 6.

Gazprom (2012A): South Stream construction to start in December 2012. 2012. január 20.
<http://www.gazprom.com/press/news/2012/january/article128087/>
Letöltve: 2013. február 6.

Gazprom (2012B): Gazprom and Bulgaria sign protocol on South Stream project implementation. 2012. augusztus 27.
<http://www.gazprom.com/press/news/2012/august/article142744/>
Letöltve: 2013. február 15.

Gazprom (2012C): Gazprom and Serbia sign final investment decision on South Stream. 2012. október 29. <http://www.gazprom.com/press/news/2012/october/article147239/>
Letöltve: 2013. február 14.

Gazprom (2012D): Gazprom and Slovenia sign final investment decision on South Stream. 2012. november 13. <http://www.gazprom.com/press/news/2012/november/article148374/>
Letöltve: 2013. február 14.

Gazprom (2012E): Final investment decision adopted for South Stream offshore section. 2012. november 15. <http://www.gazprom.com/press/news/2012/november/article148506/>
Letöltve: 2013. február 14.

Gazprom (2012F): Gazprom and Bulgaria sign final investment decision on South Stream. 2012. november 15. <http://www.gazprom.com/press/news/2012/november/article148564/>
Letöltve: 2013. február 13.

Gazprom (2012G): Final investment decision approved for South Stream in Hungary. 2012. október 31. <http://www.gazprom.com/press/news/2012/october/article147561/>
Letöltve: 2013. február 14.

Gazprom in Figures 2002–2006 (2007)
http://www.gazprom.com/f/posts/88/439833/3stat_report_eng.pdf
Letöltve: 2012. augusztus 10.

Gazprom in figures 2005–2009 (2010) http://www.gazprom.com/f/posts/05/285743/reference-figures-2005-2009_1.pdf Letöltve: 2012. november 29.

Geberle Erzsébet (2008): A H/4858-as határozati javaslat általános vitára való alkalmasságának tárgyalásán a Külügyi és határon túli magyarok bizottságának ülésén. 2008. február 12.
Letöltve: http://www.parlament.hu/biz38/bizjkv38/KUB/0802121.htm#_Toc191450440,
2012. október 25.

Gecse Géza (2007): Bizáncról Bizáncig, Az Orosz birodalmi gondolat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Gelei András (2011): A szervezet interpretatív megközelítése. In: Glózer Rita – Gelei András (szerk): Valóság-konstrukciók. A szervezeti jelentésvilág interpretatív megközelítései. Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Elérhetőség: http://www.commonline.hu/sites/default/files/COMMONLINE_DOCS/TAMOP_Kiadva nyok/Gelei%20-%20Glozer%20%28szerk%29%20Valosagkonstrukciok/valosagkonstrukciok1%202.htm
Letöltve: 2013. március 29.

Gereben Ágnes (2010A): Az orosz kapcsolat. Budapest, Unicus, 2010.

Gereben Ágnes (2010B): A Déli Áramlatnak nincs értelme. Portfolio.hu, 2010. április 30.
http://www.portfolio.hu/vallalatok/a_deli_aramlatnak_nincs_ertelme.132318.html
Letöltve: 2010. április 30.

Gereben Ágnes (2011): A FÁK – tegnap, ma, holnap. Környezettanulmányok. Budapest, Unicus, 2011.

Gergely Márton (2011): „Ki a franc akarna a Gazpromtól függeni?” Népszabadság, 2011. szeptember 7.

Gevorkjan, N. – Tyimakova, N. – Kolesznyikov, A. (2000): Szemtől szemben Putyinnal. (Ford. E. Fehér Pál) Budapest, Ferenczy-Pannonica.

Géring Zsuzsanna (2005): 3-6-12: avagy összefoglaló művek a diskurzuselmélet területéről. Szociológiai Szemle, 2005. 2. szám, 130–142.

Gierke, Otto (1868): Die Deutsche Genossenschaftsrecht. Berlin, Weidman.

Gilpin, Robert (1981): War and Change in World Politics. New York, Cambridge University Press.

Gilpin, Robert (1987): The Political Economy of International Relations. Princeton, Princeton University Press.

Gilpin, Robert (2004): Nemzetközi politikai gazdaságtan. Budapest, Budapest Centre for International Political Economy.

Glaser, Barney G. – Strauss, Anselm L. (1967): The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research. New York, Aldine de Gruyter.

Glaser, Charles L. (1995): Realists as Optimists: Cooperation as Self-Help. International Security, 19. évfolyam 3. szám.

- Glózer, Rita (2006): A diskurzuselemzés módja és értelme.
http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0 Letöltve: 2013. február 16.
- Goldmann, Kjell (2003): A nemzetközi kapcsolatok áttekintése. 385–409. In: A politikatudomány új kézikönyve. (Szerk.): Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gombár Csaba – Hankiss Elemér (1996): A szuverenitás káprázata. Budapest, Korridor.
- Göndör István (2008): „Az energiaellátás biztonsága” című parlamenti napirend előtti felszólalás. 2008. március 11.
http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uls=130&p_felsz=1&p_felszig=4&p_aktus=2 Letöltve: 2012. október 25.
- Grieco, Joseph M. (1997): Systemic Sources of Variations in Regional Institutionalization in Western Europe, East Asia, and the Americas. In: Mansfeld, Edward D. – Milner, Helen V.: The Political Economy of Regionalism. New York, Columbia University Press.
- Grotius, Hugo (1999): A háború és béke jogáról I–II. Budapest, Pallas Studio.
- Grüll Tibor (2007): Az utolsó birodalom. Budapest, Typotex Kiadó.
- GW (2009): An Open Letter to the Obama Administration from Central and Eastern Europe. 2009. július 15.
http://wyborcza.pl/1,76842,6825987,An_Open_Letter_to_the_Obama_Administration_from_Central.html Letöltve: 2013. január 29.
- Gyarmati István (2007): A Kék Nabucco, Népszabadság, 2007. április 17.
- Gyenge Pál (2012): Azerbajdzsán: játékos vagy sakkfigura a „nagy játszmaiban”? Külügyi Szemle, 2012. ősz, 135–163.
- Gyurcsány Ferenc (2007): „Magyar nemzeti érdek, európai érdek” című napirend előtti felszólalásának viszontválasza, 2007. március 26.
http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uls=59&p_felsz=1&p_felszig=16&p_aktus=3 Letöltve: 2012. október 25.
- Gyürk András (2007): A játszma fő téje a jövőbeni gázár. Magyar Nemzet, 2007. április 13.
- H/2596. számú országgyűlési határozati javaslat Az Európai Unió közös energiapolitikájáról.
<http://www.parlament.hu/irom38/02596/02596.pdf>
 Letöltve: 2008. augusztus 10.
- H/4671. számú országgyűlési határozati javaslat a 2007–2020 közötti időszakra vonatkozó energiapolitikai koncepcióról. <http://www.parlament.hu/irom38/04671/04671.pdf>,
 Letöltve: 2008. augusztus 10.
- H/4858. számú országgyűlési határozati javaslat a 2007–2020 közötti időszakra vonatkozó energiapolitikai koncepcióról, Budapest.
<http://www.parlament.hu/irom38/04671/04671.pdf>, Letöltve: 2008. augusztus 10.
- H/6238. számú országgyűlési határozati javaslat a Nabucco földgázvezeték előkészítésének és megvalósításának folyamatát segítő eseti bizottság létrehozásáról.
<http://www.parlament.hu/irom38/06238/06238.pdf>,
 Letöltve: 2010. május 28.
- H/7018. számú országgyűlési határozati javaslat A Nabucco földgázvezeték előkészítésének és megvalósításának folyamatát segítő eseti bizottság jelentésének elfogadásáról, a Nabucco gázvezeték megépítésének támogatásáról, valamint a Nemzetközi Nabucco Védnöki Testület felállításáról. <http://www.parlament.hu/irom38/07018/07018.pdf>,
 Letöltve: 2010. május 28.
- H/10075. számú országgyűlési határozati javaslat. Jelentés a Nabucco földgázvezeték előkészítésének és megvalósításának folyamatát segítő eseti bizottság tevékenységéről (2009. január – 2009. június), Budapest.
<http://www.parlament.hu/irom38/10074/10074.pdf>,
 Letöltve: 2012. február 21.
- H/11484. számú országgyűlési határozati javaslat. Jelentés a Nabucco földgázvezeték előkészítésének és megvalósításának folyamatát segítő eseti bizottság tevékenységéről – (2009. július – 2009. december), Budapest.
<http://www.parlament.hu/irom38/11484/11484.pdf>,
 Letöltve: 2012. február 21.
- Haas, Ernst B. (1958): The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950–57. Stanford, Stanford University Press.
- Haas, Ernst B. (1964): Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization. Stanford, Stanford University Press.
- Haas, Ernst B. (1975): The Obsolescence of Regional Integration Theory. Institute of International Studies, University of California, Berkeley, Research Series, 25. szám.
- Hajer, Maarten (2004): Diskurzuselemzés és a szakpolitikák vizsgálata (Ford. Szegedi Gábor). Politikatudományi Szemle 2004. 4. szám, 161–167.
- Hajnády Zoltán (2002): Sophia és logosz. Az orosz kultúra paradigmikus-szintagmatikus rendszere (bináris oppozíció, leküzdésük alternatívái). Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Hamberger Judit (2011): Lengyelországban gáz van. MKI-tanulmányok, 2011/20.
- Handelsblatt (2010): Putins unmoralisches Angebot. 2010. július 13.
<http://www.handelsblatt.com/unternehmen/industrie/gazprom-umgarnt-rwe-putins-unmoralisches-angebot-seite-all/3488886-all.html>
 Letöltve: 2010. július 13.
- Haraszi Gyula (2007): Európába karmolna az orosz medve? Magyar Nemzet, 2007. április 6.
- Hawtrey, Ralph (1930): Economic Aspects of Sovereignty. New York, Longmans, Green and Co. <http://www.questia.com/library/book/economic-aspects-of-sovereignty-by-r-g-hawtrey.jsp> Letöltve 2012. január 17.
- Hays, F. Wallace (2008): The Nabucco Pipeline: A Sober Assessment. CEPA, 2008. november.
http://www.cepa.org/publications/view.aspx?record_id=5 Letöltve: 2012. október 27.
- Heller, Mihail (1996): Orosz történelem 1–2. kötet. Az Orosz Birodalom története. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hirschman, Albert O. (1980): National Power and the Structure of Foreign Trade. Berkeley, University of California Press.
<http://books.google.hu/books?id=BezqxPq50dwC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> Letöltve: 2012. január 17.
- Hírszerző (2008): Nem „halott ügy” a Nabucco. 2008. szeptember 3.
http://hirszerzo.hu/profit/2008/9/3/78473_nem_halott_ugy_a_nabucco
 Letöltve: 2008. szeptember 3.
- Hobbes, Thomas (1970): Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma. Budapest, Magyar Helikon.
- Hoffmann, David E. (2005): Oligarchák. Erő és hatalom az új Oroszországban. Budapest, Századvég Kiadó.
- Hoffmann, Stanley (1998): Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the case of Western Europe. In: Nelsen, Brent F. – Stubb, Alexander C-G. (Szerk.): The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration. Macmillan, London, 157–171. (részletek a műből).
- Holsti, Ole R. (1992): Public Opinion and Foreign Policy. Challenges to the Almond-Lipmann Consensus. International Studies Quarterly, 36. évfolyam 4. szám.

- Hooghe, Liesbet – Marks, Gary (1996): Types of Multi-Level Governance. In: European Integration Online Papers, 5. évfolyam 11. szám. <http://eiop.or.at/eiop/texte/2001-011a.htm>, Letöltés: 2012. február 19.
- Horváth Gábor (2007A): Oroszellenes hullám Amerikában. Népszabadság, 2007. április 4.
- Horváth Gábor (2007B): Ha választani kell: Nabucco. Népszabadság, 2007. április 27.
- Horváth Gábor (2007C): Ki kell várni a jobb pozíciót. Népszabadság Hétvége, 2007. június 16.
- Horváth Gábor (2008A): A vezetékek sorrendje a fontos. Népszabadság, 2008. február 26.
- Horváth Gábor (2008B): Két vezetékek nem mindig több egynél, Népszabadság, 2008. március 18.
- Horváth Gábor (2008C): Irán is kell a Nabuccóhoz. Népszabadság, 2008. április 23.
- Horváth Gábor (2008D): Nabucco-nagykövetségünk Amerikában. Népszabadság, 2008. május 9.
- Horváth Gábor (2008E): Ennél nem kérhetünk többet. Népszabadság, 2008. július 23.
- Horváth János (2008): A H/4858-as határozati javaslat általános parlamenti vitáján. 2008. március 4.
http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uln=128&p_felsz=67&p_felszig=153&p_aktus=9 Letöltve: 2012. október 25.
- Horváth Zoltán (2005): Kézikönyv az Európai Unióról. 6. kiadás. Budapest, HVG-Orac.
- Horváth Zoltán (2011): Kézikönyv az Európai Unióról. 8. átdolgozott kiadás. Budapest, HVG-Orac.
- Hotman, François (2007): Franco-Gallia (Large Print Edition): Or an Account of the Ancient Free State of France.
- Howe, Stephen (2004): Birodalmak. Budapest, Magyar Világ Kiadó.
- Hurwitz, R. (1989): Strategic and social fictions in the prisoner's dilemma. 113–134. In: International/Intertextual Relations. (Szerk.): Derian, J. Der – Shapiro, M. J., Lexington, Lexington Books.
- HVG (2008): Nabucco: kiindulópont. 2008. március 26.
http://hvg.hu/hvgfriss/2008.13/200813_Nabucco_kiindulopont
Letöltve: 2008. március 26.
- HVG (2009A): Leállt a földgázszállítás Türkmenisztánból Oroszországba. 2009. június 1.
http://hvg.hu/vilag/20090601_foldgaz_turkmen_orosz
Letöltve: 2009. június 1.
- HVG (2009B): A Szurgut INA-részvényekre cserélné Mol-csomagját. 2009. november 20.
http://hvg.hu/gazdasag/20091120_szurgut_ina_mol_horvat_politika
Letöltve: 2009. november 20.
- IEA (2008): Natural Gas Market Review 2008. Opositing investments and ensuring security in a high-priced environment. IEA, Paris.
- IHT (2007): Hungary chooses Gazprom over EU. 2007. március 12.
<http://www.iht.com/articles/2007/03/12/news/hungary.php>
Letöltve: 2009. május 7.
- Index (2009): Gyurcsány szerepe Európa bekerítésében, 2009. március 31.
http://index.hu/belfold/2009/03/31/gyurcsany_szerpe_europa_bekeriteseben/#
Letöltve: 2009. március 31.
- Index (2010): Megint egyre bizonytalanabb a Nabucco sorsa. 2010. február 1.
http://index.hu/gazdasag/vilag/2010/02/01/megint_egyre_bizonytalanabb_a_nabucco_sorsa/
Letöltve: 2010. február 1.
- Index (2012A): Az USA-t már nem érdekli a Nabucco. 2012. április 26.
http://index.hu/gazdasag/2012/04/26/az_usa-t_mar_nem_erdekli_a_nabucco/
Letöltve: 2012. április 26.
- Index (2012B): Gazprom: Mérföldes lépésekkel haladunk Magyarországon. 2012. november 12.
<http://index.hu/gazdasag/2012/11/12/gazprom/>
Letöltve: 2013. február 14.
- Infórádió.hu (2008A): Orbán: alkotmányjogilag nem legitim a Déli Áramlatról kötött szerződés. 2008. március 5. <http://inforadio.hu/hir/belfold/hir-185087/2> Letöltve: 2012. július 16.
- Infórádió.hu (2008B): Orbán: Az oroszok most azt mondják, amit 56-ban Budapestről mondtak. 2008. augusztus 14. <http://inforadio.hu/hir/kulfold/hir-218943> Letöltve: 2012. július 17.
- Inotai Edit (2009): Nem nekünk kell a nagyhatalmakat kritizálni. Népszabadság, 2009. december 30.
- Ivanov, Vitalij (2006): Antirevolucionyer. „Jevropa”, Moszkva, 2006.
- Íjgyártó István (2006): A földgáz geopolitikája és Európa energiabiztonsága. Kommentár, 2006/3 – Messzelátó.
- Jámbor Gyula (2007): Magyarázkodik a kormány Nabucco-ügyben. Magyar Nemzet, 2007. március 21.
- Jensen, Walter Godfried (1967): Energy in Europe, 1945–1980. London: G. T. Foulis.
- Jervis, R. (1988): Realism, game theory and co-operation. World Politics, 40. 317–349.
- Joint Declaration, EU-Russia Summit Paris, 2000. október 30.
http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/12780.en0.html
Letöltve: 2013. január 12.
- Josselin, Daphné – Wallace, William (2001): Non-State Actors in World Politics. Houndsmills-Basingstoke, Palgrave.
- Jutarnji List (2012): Plinacro i Gazprom dogovorili trasu Južnog toka kroz Hrvatsku: Gradnja počinje 2015.! 2012. augusztus 20. <http://www.jutarnji.hr/plinacro-i-gazprom-dogovorili-trasu-juznog-toka-kroz-hrvatsku/1048648/> Letöltve: 2012. augusztus 20.
- Kaderják Péter (2008): Csöbe húzva, Heti Válasz, VIII. évfolyam 11. szám, 2008. március 13.
- Kapstein, Ethan (1990): The Insecure Alliance: Energy Crisis and Western Politics Since 1945. Oxford UP, New York.
- Katzenstein, Peter J. (1996): The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics. New York, Columbia University Press.
<http://library.northsouth.edu/Upload/The%20Culture%20of%20National%20Security.pdf>
Letöltve: 2012. június 6.
- Kárpátinfo (2009): Az USA szívesen megosztja tapasztalatait Ukrajnával. Pénzt viszont nem ad. 2009. március 23. <http://karpatinfo.net/belfold/2009/03/23/az-usa-szivesen-megosztja-tapasztalatait-ukrajna-val-penz-visit-nem-ad> Letöltve: 2009. március 23.
- Kárpátinfo (2010A): Nabuccós félelmek. 2010. február 28.
<http://karpatinfo.net/gazdasag/2010/02/28/nabuccos-felelmek>
Letöltve: 2010. február 28.
- Kárpátinfo (2010B): Oroszország kész támogatni az ukrán gázvezetékrendszer modernizációját. 2010. március 26. <http://karpatinfo.net/gazdasag/2010/03/26/oroszorszag-kesz-tamogatni-az-ukran-gazvezetekrendszer-modernizaciojat> Letöltve: 2010. március 26.
- Kelemen Csaba (2010): Az Európai Unió energiapolitikájának változásai a harmadik energiacsomag tükrében. Európai Tükör 2010/7–8. július–augusztus. 28–43.
- Kelsen, Hans (1931): A szuverenitás fogalmának változása. Budapest, Politzer.
- Kemény László (2009): Európai Unió és Oroszország: kapcsolatban – külön háztartásban. Európai Tükör 2009/7–8. július–augusztus, 52–68.
- Keohane, Robert O. – Nye, Joseph S. Jr. (1971): Transnational Relations in World Politics. Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press.
- Keohane, Robert O. – Nye, Joseph S. Jr. (1977): Power and Interdependence: World Politics in Transition. Boston, Little and Brown.

- Keohane, Robert O. (1984): *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, Princeton University Press.
- Keohane, Robert O. (1988): *International institutions: two approaches*. *International Studies Quarterly*, 32. 379–396.
- Keohane, Robert O. (2003): Nemzetközi kapcsolatok – régen és ma. 442–455. In: *A politikatudomány új kézikönyve*. (Szerk.): Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann. Budapest, Osiris Kiadó.
- Király András (2008): Önök nem szeretnék híd lenni. *Index.hu*, 2008. január 28. <http://index.hu/kulfold/vs607/> Letöltve: 2008. január 28.
- Kis Tibor – Nyilas, Gergely (2008): Szabad út a Déli Áramlatnak. *Népszabadság*, 2008. február 29.
- Kis Tibor (2008A): Putyin elnöki hatyúdala: a Déli áramlat. *Népszabadság*, 2008. március 1.
- Kis Tibor (2008B): Ármányabb lett a türkmén Nabucco-politika. *Népszabadság*, 2008. július 10.
- Kiss J. László (2009): Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kissinger, Henry (1994): *Diplomacy*. New York, Simon & Schuster. Magyar nyelven megjelent: Kissinger, Henry (1998): *Diplomácia*. Budapest, Grafo Könyvkiadó.
- Komoróczy Géza (2011): Meddig él egy nemzet? A nemzet történeti látászöge. Pozsony, Kalligram.
- Korchemkin, Mikhail (2013): Full Cost of the South Stream Project to Exceed €50 Billion. *Natural Gas Europe*, 2013. február 1. <http://www.naturalgaseurope.com/south-stream-project-total-50-billion> Letöltve: 2013. február 1.
- Kormány.hu (2011): Magyarország kiáll az EU energiabiztonságának növelése mellett. 2011. szeptember 20. <http://www.kormany.hu/hu/nemzeti-fejlesztési-minisztérium/klima-es-energiaguyi-allamtitkarsag/hirek/magyarorszag-kiall-az-eu-energiabiztonsaganak-novelese-mellett> Letöltve: 2011. szeptember 20.
- Kóka János (2006): Tájékoztató a Külügyi és határon túli magyarok bizottságának ülésén, 2006. október 10. <http://www.parlament.hu/biz38/bizjvk38/KUB/0610101.htm> Letöltve: 2012. október 25.
- Kósa Lajos – Miklósi László (2007): Párhuzamos vélemény. *Népszabadság*, 2007. november 27.
- Kömüves Anita (2008A): Göncz Kinga: Szükség van a Déli Áramlatra. *Népszabadság*, 2008. szeptember 13.
- Kömüves Anita (2008B): Információhiánnyal küzdünk. *Népszabadság*, 2008. szeptember 23.
- Kömüves Anita (2009): Gati: Oroszország törődjön magával! *Népszabadság*, 2009. március 16.
- Körösné Andrási (2000): Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. *Politikatudományi Szemle* 2000. 3–4. szám, 5–24.
- Krasner, Stephen D. (1995A): Compromising Westphalia, *International Security*, 20. évf. (1995/1996 Tél) 115–151.
- Krasner, Stephen D. (1995B): Power Politics, institutions, and transnational Relations Back. In: Rissen-Kappen, Thomas (Szerk.): *Bringing Transnational Relations Back In: Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions*. Cambridge, Cambridge University Press. 257–280.
- Krasner, Stephen D. (1999): *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Krisztanovszkaja, Olga (2004): *Anatomija rosszizskoj eliti*. Moszkva, Igor Zaharov kiadása.
- Kun Miklós (2005): *Oroszország válaszüton*, Budapest, Akadémia Kiadó.
- Kuprijanov, Szergej (2013): Semmi sem tántoríthatja el a Gazpromot. *Világgazdaság Online*, 2013. április 4. <http://www.vg.hu/velemenypublicisztika/semmi-sem-tantorithatja-el-a-gazpromot-400933> Letöltve: 2013. április 4.
- Lakatos, Imre (1970): Falsification and the methodology of scientific research programmes. 91–196. In: *Criticism and the Growth of Knowledge*. (Szerk.): Lakatos, Imre – Musgrave, Alan. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lakatos István – Lakatosné, Szabó Julianna (2011): A nem konvencionális szénhidrogének jelentősége a XXI. században, *Globális kitekintés – hazai perspektívák*. <http://www.memokkapu.hu/fileok/2/Koolaj-Foldgaz.pdf> Letöltve: 2012. december 28.
- Laski, Harold (1919): *Authority in the Modern State*. New Haven, Yale University Press.
- Lánczi András (2003): A politika alapfogalmai, In: Gallai, Sándor – Török, Gábor (Szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula Kiadó, 29–44.
- Lánczi András (2013): A megvalósítható és az utópikus. *Magyar Nemzet*, 2013. január 15.
- Lengyel István (1991): *Oroszország-Szovjetunió 1917–1939*. Budapest, IKVA.
- Lengyel László (2007): Válaszüton. *Népszabadság Hétvége*, 2007. április 21.
- Leonard, Mark – Popescu, Nicu (2007): *A Power Audit of EU-Russia Relations*. European Council on Foreign Relations. http://ecfr.eu/page/-/ECFR-02_A_POWER_AUDIT_OF_EU-RUSSIA_RELATIONS.pdf Letöltve: 2012. július 12.
- Lifin, Karen T. (1994): *Ozone Discourses: Science and Politics in Global Environmental Cooperation*. New York, Columbia University Press.
- Lifin, Karen T. (1998): *The Greening of Sovereignty in World Politics*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- Liste des subventions accordées en 2003 par la Direction générale de l'énergie et des transports (2003) http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/grants/doc/subsidies/2003_dg_tren_subvention.pdf Letöltve: 2008. március 20.
- Liste des subventions octroyées en 2006 par la Direction générale de l'énergie et des transports (2006) http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/grants/doc/subsidies/2006_dg_tren_subvention.pdf Letöltve: 2008. március 20.
- Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljairól*. Budapest, Gondolat.
- Lovas István (2007A): *Unió vállrandítás*. Magyar Nemzet, 2007. március 16.
- Lovas István (2007B): *Közös európai és magyar érdek*. Magyar Nemzet, 2007. április 13.
- Lovas István (2011): *A beszállítók ajánlataira vár a Nabucco*. Magyar Nemzet, 2011. március 25.
- Ludvig Zsuzsa (2006): *Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai Közép-Kelet-Európai szemmel*. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Ludvig Zsuzsa (2011A): *Oroszország külkereskedelme*. In: Simai, Mihály (Szerk.): *Oroszország két világ között*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 205–244.
- Ludvig Zsuzsa (2011B): *Magyar-orsz kapcsolatok a rendszerváltást követő két évtizedben: Fókuszban a kétoldalú kereskedelem*. In: Simai, Mihály (Szerk.): *Oroszország két világ között*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 433–479.
- Machiavelli, Niccoló (1978): *Művei. I–II*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma (2008): *Megállapodás a Magyar Köztársaság Kormánya és az Oroszországi Föderáció Kormánya között a földgáz Magyar Köztársaság területén történő tranzitszállítását szolgáló gázvezeték megépítésével kapcsolatos együttműködésről*. Moszkva. <http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/76158007-7FE7-4669-BBF5-E0E505A3C9A9/0/Magyarorszag-gazvezetekmegallapodas0228.pdf> Letöltve: 2008. április 13.

Magyar Nagylexikon 6. (1998). Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó Zrt.
 Magyar Nemzet (2006): Sertéstelep és gázvezeték. 2006. szeptember 19.
 Magyar Nemzet (2007A): Mire jó a makói gáz? 2007. január 11.
 Magyar Nemzet (2007B): Aggasztja az ellenzék a Kreml aktivitása. 2007. január 23.
 Magyar Nemzet (2007C): Gyurcsányék bizonytalanságot keltenek. 2007. január 23.
 Magyar Nemzet (2007D): Nabucco, Kék Áramlat: nincs kormánydöntés. 2007. március 16.
 Magyar Nemzet (2007E): Gyurcsány Ferenc a pragmatikus? 2007. március 17.
 Magyar Nemzet (2007F): Kóka a Nabucco mellett. 2007. június 25.
 Magyar Nemzet (2008A): Az EU elfogadja a Déli Áramlatot. 2008. február 27.
 Magyar Nemzet (2008B): Orbán Viktor a magyar tapasztalatról. 2008. augusztus 15.
 Magyar Nemzet (2008C): Orbán szolidaritást vállal Grúziával. 2008. augusztus 22.
 Magyar Nemzet (2009): Alternatív utakon. 2009. január 21.
 Magyar Nemzet (2011): Kitisztított Gazprom. 2011. június 21.
 Magyar Nemzet (2012A): Déli Áramlat: ez már nem a szocializmus? 2012. november 12.
 Magyar Nemzet (2012B): Elkezdtek a Déli Áramlat építését. 2012. december 10.
 Magyar Péter (2009A): Kellett nekünk a nagy magyar gáztározó. Index, 2009. február 2.
<http://index.hu/gazdasag/magyar/tarolo878/> Letöltve: 2009. február 2.
 Magyar Péter (2009B): Az oroszok és a nyugat nagy gázháborúja. Index, 2009. április 10.
http://index.hu/kulfold/2009/04/10/oroszok_es_gaz/#
 Letöltve: 2009. április 10.
 Magyar Péter (2010): Nekünk Azerbajdzsán kell. Index, 2010. június 22.
http://index.hu/kulfold/2010/06/22/nekunk_azerbajdzsan_kell/
 Letöltve: 2010. június 22.
 Majtényi László – Miklósi Zoltán (2007): Gáz. Népszabadság, 2007. április 17.
 Mandil, Claude (2008): Energy Security and the European Union. Proposals for the French Presidency. Report to the Prime Minister, 2008. április 21.
<http://www.europeanenergyreview.eu/data/docs/Viewpoints/energy%20security%20and%20the%20european%20union%20mandil%20eng.pdf>
 Letöltve: 2012. március 16.
 Mankoff, Jeffrey (2009): Eurasian Energy Security, CFR Council Special Report No. 43. 2009. február. <http://www.cfr.org/europerussia/eurasian-energy-security/p18418>
 Letöltve: 2012. október 27.
 Maritain, Jacques (2003): A szuverenitás fogalma. In: Takács, Péter (Szerk.): Államtan – Írások a XX. századi általános államtudomány köréből. Budapest, Szent István Társulat. 615–633.
 Marks, Gary – Hooghe, Liesbet – Blank, Kermit (1996): European integration from the 1980s: state-centric v. multi-level governance. Journal of Common Market Studies. 34. évfolyam 3. szám, 341–78.
 Marnitz István (2007A): Folyt. köv. Népszabadság, 2007. január 11.
 Marnitz István (2007B): Bővítenék a választékot. Népszabadság, 2007. április 4.
 Marnitz István (2007C): Ukrán adu a gázpartiban. Népszabadság, 2007. május 23.
 Marnitz István (2007D): Magyar „gáz” a Nabuccónak. Népszabadság, 2007. szeptember 12.
 Marnitz István (2008A): Medvegyev Budapesten. Népszabadság, 2008. február 25.
 Marnitz István (2008B): Gázszállító lesz a Beszállyó Zrt. Népszabadság, 2008. március 18.
 Marnitz István (2008C): Az E.ON is beszállna a magyar Déli áramlatba, Népszabadság, 2008. december 29.
 Marnitz István (2008D): Elhúzódo tárgyalások a magyar Déli áramlatról. Népszabadság, 2008. december 29.

Marnitz István (2008E): A Gazprom el akarja kerülni a gázhiányt. Népszabadság.hu, 2008. december 13. http://nol.hu/gazdasag/lap-20081213-20081213_3-6
 Letöltve: 2012. október 27.
 Marnitz István (2009A): Gyurcsány: ilyen nem lehet csinálni! Népszabadság, 2009. január 8.
 Marnitz István (2009B): A Déli áramlat is csak álom? Népszabadság, 2009. október 22.
 Marnitz István (2010A): A Fidesz is támogatja a Déli áramlatot. Népszabadság, 2010. augusztus 16.
 Marnitz István (2010B): Putyin élesen bírálta Magyarországot. Népszabadság, 2010. november 27.
 Marnitz István (2011): Zágráb, csak óvatosan az oroszokkal! Népszabadság, 2011. szeptember 24.
 Marnitz István (2012): Mégis vesztes lesz a Nabucco „westes” változata. Népszabadság, 2012. július 10.
 Marnitz, István (2013): A Gazprom garanciát adna a Déli áramlatra. Népszabadság, 2013. január 21.
 Mastanduno, Michael (1998): Economics and Security in Statecraft and Scholarship. International Organization 52. évfolyam, 4. szám, 1998. ősz.
 Matthews, Jessica (1997): The Power Shift. Foreign Affairs, 76. évfolyam 1. szám.
 Máté T. Gyula (2010): Oroszország jobboldali sikerre vár. Magyar Hírlap, 2010. április 9.
 Mearsheimer, John J. (2001): The Tragedy of Great Power Politics. New York, Norton W. W. Company.
 Medián (2007): Már nincsenek a spájzban? A közvélemény a magyar-orosz kapcsolatokról. 2007. április 4. <http://www.median.hu/object.40e9f5d4-2861-41c5-bd5c-3f82ece3374f.ivy> Letöltve: 2012. december 27.
 Medvegyev, Alexander (2010): Az orosz gáz harmincöt éve Magyarországon. Magyar Nemzet 2010. június 7.
 Medvegyev, Dimitrij (2009): Rosszija, vperjod! Rosszii Prezident, 2009. szeptember 10. <http://www.kremlin.ru/news/5413> Letöltve: 2012. április 22.
 Memorandum on the Early Warning Mechanism in the Energy Sector within the Framework of the EU-Russia Energy Dialogue, 2009. November 16.
http://ec.europa.eu/energy/international/russia/doc/reports/2009_11_16_ewm_signed_en.pdf, Letöltve: 2012. október 28.
 Menedzser Fórum/MTI (2009): Támogatja az orosz vezetékterveket Üzbegisztán. 2009. január 23. http://www.mfor.hu/cikkek/Tamogatja_az_orosz_vezetekterveket_Uzbegisztan.html
 Letöltve: 2012. szeptember 13.
 Menzel, Stefan (2012): „Nabucco-Pipeline wird gebaut”. Handelsblatt, 2012. április 26. <http://www.handelsblatt.com/unternehmen/industrie/omv-chef-nabucco-pipeline-wird-gebaut/6561634.html> Letöltve: 2012. április 26.
 Middelaar, Luuk van (2011): Valahogy Európába. Örökös átkelés. (Ford. Horváth Viktor) Budapest, Typotex.
 Miklós Gábor (2008): Féltünk, hogy Magyarország olcsón adja el magát. Népszabadság, 2008. január 30.
 Miles, Matthew B. – Huberman, A. Michael (1994): Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook. London, SAGE.
 Miliken, Jennifer (1999): The Study of Discourse in International Relations. A Critique of Research and Methods. European Journal of International Relations, 5. évfolyam 2. szám. 225–254.
 Mills, Sara (1997): Discourse. London and New York, Routledge.
 Mingst, Karen A. (2011): A nemzetközi kapcsolatok alapjai. Budapest, Napvilág Kiadó.

Ministry of Energy of the Russian Federation (2003): The Summary of the Energy Strategy of Russia for the Period of up to 2020. Moszkva, http://ec.europa.eu/energy/russia/events/doc/2003_strategy_2020_en.pdf, Letöltve: 2008. január 08.

Mitrany, David (1975): A Working Peace System. In: Mitrany, David: The Functional Theory of Politics. London, London School of Economics & Political Science, M. Robertson. 122–132.

Mol.hu (2006): Tények a földgázról. <http://www.mol.hu/gazkerdes/index.html> Letöltve: 2012. június 4.

Montesquieu, Charles de Secondat (1962): A törvények szelleméről 1–2. kötet. Budapest, Akadémia Kiadó.

Moravcsik, Andrew (1991): Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community. International Organization, 45. évfolyam 1. szám.

Moravcsik, Andrew (1993): Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach. Journal of Common Market Studies, 1993/4, 473–524.

Moravcsik, Andrew (1998): The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht. Ithaca, Cornell University Press.

Morgenthau, Hans J. (1985): Politics Among Nations. 6th edn. Rev. By K. W. Thomson. New York, Knopf.

Mosolova, T. (2007): Gasprom wants European-style gas price from China, Reuters. 2007. június 25. <http://uk.reuters.com/article/oilRpt/idUKL2587088220070625> Letöltve: 2008. március 21.

Mottier, Véronique (2004): Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája. Politikatudományi Szemle 2004. 4. szám, 155–159.

MTI – Energiainfó (2012): Drága lesz a Déli Áramlat. 2012. november 12. http://energiainfo.hu/cikk/draga_lesz_a_deli_aramlat.28545.html Letöltve: 2013. február 14.

MTI (2006): Oroszország: elfogadhatatlan a nemzetközi energiacharta. Kárpátinfo.net, 2006. július 24. <http://karpatinfo.net/gazdasag/2006/07/24/oroszorszag-elfogadhatatlan-nemzetkozi-energiacharta> Letöltve: 2012. november 17.

MTI (2007A): Sérül a szuverenitásunk. Magyar Nemzet, 2007. március 14.

MTI (2007B): Ausztria hazánk támogatását is kéri a Nabucco-tervhez. 2007. április 16. http://www.mfor.hu/cikkek/Ausztria_hazank_tamogatasi_is_keri_a_Nabucco_tervhez.htm Letöltve: 2007. április 16.

MTI (2007C): Jön a Gazprom? Népszabadság, 2007. június 29.

MTI (2007D): A Gazprom a Nabuccóban? Népszabadság, 2007. június 30.

MTI (2008A): Václav Klaus: Grúzia a felelős. Népszabadság, 2008. augusztus 19.

MTI (2008B): A válság miatt csúszik a Nabucco. 2008. szeptember 23. <http://www.origo.hu/gazdasag/valsag/20080923-bayer-mihaly-nabucconagykovet-felvet-csuszhat-a-gazprojekt-finanszirozasi-csomagja-1.html> Letöltve: 2012. október 26.

MTI (2009A): A Gazprom hozzáfog a Déli Áramlat gázvezeték építéséhez. 2009. február 9. http://hvg.hu/gazdasag/20090209_gazprom_deli_aramlat_tervek Letöltve: 2013. január 29.

MTI (2009B): Nabucco-nagykövet: megváltozott a felfogás a gázvezetékéről. 2009. június 11. http://hirposta.hu/cikk/1550504/Nabucco_nagykovet_megvaltozott_a_felfogas_a_gazvezetekrol/ Letöltve: 2009. június 11.

MTI (2009C): Oroszország hoppon maradt. 2009. július 10. http://privatbankar.hu/migracio/oroszorszag_hoppon_maradt-214121 Letöltve: 2009. július 10.

MTI (2009D): A francia EdF részt kíván venni a Déli Áramlat gázvezeték projektben. 2009. szeptember 15. http://hvg.hu/gazdasag/20090915_EdF_Deli_Aramlat_gazvezetek Letöltve: 2013. február 1.

MTI (2009E): Elkerüli Bulgáriát a Déli Áramlat. 2009. október 20. <http://www.origo.hu/archivum/20091020-a-deli-aramlat-bulgaria-helyett-torokorszagon-halad-at.html> Letöltve: 2013. január 30.

MTI (2010A): Bulgária magasabb tranzitdíjat akar az orosz gázért. 2010. február 16. http://index.hu/gazdasag/blog/2010/02/16/bulgaria_magasabb_tranzitdijat_akar_az_orosz_gazert/ Letöltve: 2013. január 31.

MTI (2010B): Az Európai Bizottság támogatná a Déli Áramlat projektet is. 2010. március 2. http://hvg.hu/gazdasag/20100302_EU_tamogatna_a_Deli_Aramlatot_is Letöltve: 2010. március 2.

MTI (2010C): Oroszország és Ausztria megállapodott a Déli Áramlatról. 2010. április 24. <http://www.origo.hu/gazdasag/20100424-oroszorszag-es-ausztria-alairta-a-deli-aramlat-szerzodeset.html> Letöltve: 2013. február 1.

MTI (2010D): 10+10 százalék a Déli áramlatból Franciaországnak. 2010. április 27. http://nol.hu/gazdasag/10_10_szazaleknyi_deli_aramlat_franciaorszagnak Letöltve: 2013. február 1.

MTI (2010E): Szófia és Moszkva megegyezett a Déli Áramlat tulajdoni viszonyairól. 2010. július 6. http://www.mfor.hu/cikkek/Szofia_es_Moszkva_megegyezett_a_Deli_Aramlat_tulajdoni_vizonyairol.html Letöltve: 2013. január 31.

MTI (2010F): Szófia és Moszkva megegyezett a Déli Áramlat projekt menetrendjéről. 2010. július 19. <http://karpatinfo.net/gazdasag/2010/07/19/szofia-es-moszkva-megegyezett-deli-aramlat-projekt-menetrendjerol> Letöltve: 2013. január 31.

MTI (2010G): Bosznia rácsatlakozna a Nabucco gázvezetékre. 2010. szeptember 7. <http://www.elemzeskozpont.hu/content/bosznia-r%C3%A1csatlakozna-nabucco-g%C3%A1zvezet%C3%A9kre-h%C3%A1tt%C3%A9r> Letöltve: 2013. február 1.

MTI (2010H): Irak 6-7 évig biztosan nem szállít földgázt a Nabuccóba. 2010. október 31. http://hvg.hu/gazdasag/20101031_irak_foldgaz_nabucco_szallitas Letöltve: 2010. október 31.

MTI (2010I): Fellegi megoldáscsomag nélkül megy Moszkvába. 2010. november 9. http://index.hu/gazdasag/magyar/2010/11/09/fellegi_megoldascsomag_nelkul_megy_mooszkva/ Letöltve: 2010. november 9.

MTI (2011A): Brüsszel szerint egyesíteni kellene a Nabucco és az ITGI vezetékprojektet. 2011. február 17. http://hvg.hu/gazdasag/20110217_brusszel_nabucco_itgi Letöltve: 2011. február 17.

MTI (2011B): Fellegi Tamás: Magyarország elkötelezett a Nabucco-beruházás mellett, de kérdéses a végső költség. 2011. október 24. <http://karpatinfo.net/gazdasag/2011/10/24/fellegi-tamas-magyarorszag-elkotelezett-nabucco-beruhazas-mellett-de-kerdeses-ve> Letöltve: 2011. október 24.

MTI (2012): Gazprom: Kilenc milliárd euróba kerül a Déli Áramlat oroszországi szárazföldi szakaszának megépítése. 2012. május 24. <http://karpatinfo.net/cikk/gazdasag/gazprom->

- kilenc-milliárd-euroba-kerul-deli-aramlat-oroszorszag-szarazfoldi-szakaszanak-megepitese 2012. május 24.
- MTI (2013A): Megbukott a Nabucco, az Európai Bizottság üdvözlí. <http://www.bumm.sk/83958/megbukott-a-nabucco-az-europai-bizottsag-udvozli.html> Letöltve: 2013. június 28.
- MTI (2013B): Gazprom: a Nabucco temetésének tanúi vagyunk. 2013. június 28. <http://figyelo.hu/cikkek/rovidhir---gazprom--a-nabucco-temetesenek-tanui-vagyunk> Letöltve: 2013. június 28.
- MTI – Energiainfó (2013): EU: Athén fusson csak neki még egyszer a DEPA privatizációjának! 2013. június 11. http://energiainfo.hu/cikk/eu_athen_fusson_csak_neki_meg_egyszer_a_depa_privatizaciojanak.30019.html Letöltve: 2013. június 11.
- Nabucco-pipeline.com (2012): Brief history of Nabucco. http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/en/company_main/about_us Letöltve: 2012. október 22.
- Nagy Boldizsár (1996): Az abszolutum vágyáról és a tűnékeny szuverenitásról. Budapest, Korridor. In: A szuverenitás káprázata (Szerk.): Gombár, Csaba – Hankiss, Elemér. 227–261.
- Nagylaki Endre (2008): Az orenburgi gázvezeték építése. http://www.archivnet.hu/gazdasag/az_orenburgi_gazvezetek_epitese.html?oldal=1 Letöltve: 2012. április 13.
- Nap-Kelte (2007): Hatalmas gázmező Makónál. 2007. január 10. <http://naptv.hu/naptv/naptv.visszanezo.page?nap=20070110#> Letöltve: 2012. július 2.
- Natorski, Michal – Suralés, Anna Herranz (2008): Securitizing Moves To Nowhere? The Framing of the European Union's Energy Policy, Journal of Contemporary European Research, Vol. 4, No. 2, 71–89.
- Natural Gas Europe (2012A): Shah Deniz-Europe Pipeline Must Have 24 BCM Capacity. 2012. április 10. <http://www.naturalgaseurope.com/pipeline-must-have-24bcm-capacity-5807> Letöltve: 2012. április 10.
- Natural Gas Europe (2012B): Baku-Tbilisi-Ceyhan's Gas Legacy. 2012. október 24. <http://www.naturalgaseurope.com/baku-tbilisi-ceyhans-gas-pipeline> Letöltve: 2013. február 15.
- Navracsics Tibor (2007): Parlamenti napirend előtti felszólalás, reagálás Gyurcsány Ferenc „Magyar nemzeti érdek, európai érdek” című napirend előtti felszólalására. 2007. március 26. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uls=59&p_felsz=1&p_felszig=16&p_aktus=3 Letöltve: 2012. október 25.
- Németh István (2004): Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig. Budapest, Aula Kiadó.
- Németh Zsolt (2007A): Egy vita tanulságai. Népszabadság, 2007. január 23.
- Németh Zsolt (2007B): „Kibújt a szög a zsákból?” című parlamenti interpellációja a külügyminiszterhez. 2007. március 19. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uls=57&p_felsz=36&p_felszig=42&p_aktus=10 Letöltve: 2012. október 25.
- Németh Zsolt (2007C): „Néhány élelmiszerügyi kérdésről” című parlamenti napirend előtti felszólalása. 2007. március 26. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uls=59&p_felsz=17&p_felszig=24&p_aktus=4 Letöltve: 2012. október 25.
- Németh Zsolt (2007D): Még egyszer Oroszországról, Népszabadság, 2007. május 9.

- Németh Zsolt (2007E): A Gyurcsány-kormány Oroszország-politikája. 2007. december 27.
- Németh Zsolt (2008A): A H/4858-as határozati javaslat általános vitára való alkalmasságának tárgyalásán a Külügyi és határon túli magyarok bizottságának ülésén. 2008. február 12. Letöltve: http://www.parlament.hu/biz38/bizjv38/KUB/0802121.htm#_Toc191450440, 2012. október 25.
- Németh Zsolt (2008B): „Energiapuccs” című azonnali kérdése a gazdasági és közlekedési miniszterhez. 2008. március 3. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_szoveg?p_CKL=38&p_uls=127&p_felsz=151&p_szoveg=&p_stilus= Letöltve: 2012. október 25.
- Németh Zsolt (2008C): Oroszország befolyása a térségre. Magyar Nemzet, 2008. szeptember 17.
- Németh Zsolt (2009A): Oroszellenes-e a Fidesz? Polgári Szemle, 2009. február – 5. évfolyam, 1. szám. http://www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view=v_article&ID=305 Letöltve: 2012. december 30.
- Németh Zsolt (2009B): Hozzászólás a Magyar Külügyi Intézet munkatársainak tájékoztatója után a Külügyi és határon túli magyarok bizottságának ülésén. 2009. november 25. http://www.parlament.hu/biz38/bizjv38/KUB/0911251.htm#_Toc250987347 Letöltve: 2012. október 28.
- Népszabadság (2006): Nyugat-Európánál drágábban kapjuk a gázt. 2006. november 29.
- Népszabadság (2007): Messze van Makó a gázmilliárdoktól. 2007. január 9.
- Népszabadság (2008A): Politikai hullámverés a Déli áramlat körül. 2008. március 7.
- Népszabadság (2008B): Görögország csatlakozott a Déli Áramlathoz. 2008. április 29. <http://nol.hu/archivum/archiv-490281> Letöltve: 2008. április 29.
- Népszabadság (2008C): Baku visszatáncol a Nabuccótól? 2008. szeptember 6.
- Népszabadság (2009A): Megállapodás van, gáz még nincs. 2009. január 12.
- Népszabadság (2009B): Aláírták a Nabucco kormányegállapodását. 2009. július 13. http://nol.hu/gazdasag/alairtak_a_nabucco_kormanyegallapodasat Letöltve: 2012. január 30.
- Népszabadság (2009C): Putyin áramlatot épít Ankarával. 2009. augusztus 7. http://nol.hu/lap/vilag/20090807-putyin_aramlatot_epit_ankaraval Letöltve: 2013. január 30.
- Niederhauser, Emil (1970): Lenin és a nemzeti kérdés. In: Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. 65–83.
- Noël, Pierre (2008): Beyond dependence: How to deal with Russian gas. http://ecfr.eu/page/-/ECFR-09-BEYOND_DEPENDENCE-HOW_TO_DEAL_WITH_RUSSIAN_GAS.pdf Letöltve: 2012. július 18.
- Novinite.com (2008): Bulgaria Parliament Ratifies South Stream Gas Pipeline Agreement. 2008. július 25. http://www.novinite.com/view_news.php?id=95493 Letöltve: 2008. július 25.
- Novoszáth Péter (2007): Gazprom ante portas. Polgári Szemle, 2007. február – 3. évfolyam, 2. szám. http://www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view=v_article&ID=168, Letöltve: 2012. december 20.
- Nyilas Gergely (2007A): Oroszország dobogóra lépett. Népszabadság, 2007. március 23.
- Nyilas Gergely (2007B): A Gazprom betárazna a magyar tározókból. Népszabadság, 2007. december 19.
- Nyilas Gergely (2009A): Nem a felelősöket keressük, hanem a megoldást. Népszabadság, 2009. január 22.
- Nyilas Gergely (2009B): Gyurcsány igazgató lesz a Gazpromban? Népszabadság, 2009. március 23.
- Nyilas Gergely (2009C): Orbán az orosz politikával ismerkedik, Népszabadság, 2009. november 21.

- Nyilas Gergely (2009D): Gyurcsány Putyinnal vacsorázott, Népszabadság, 2009. november 26.
- Nyilas Gergely (2010A): Új gázforrást keres Orbán. Népszabadság, 2010. szeptember 14.
- Nyilas Gergely (2010B): Csend, tárgyalunk! Népszabadság, 2010. december 1.
- Orbán, Annamária – Szántó, Zoltán (2012): Intra-European energy solidarity at the core of the European integration process: future possibilities and current constraints. In: Reintegrating Social Solidarity Across Europe. Marion Ellison (Szerk.) University of Bristol, The Policy Press. 99–119.
- Orbánvikt.hu (2007A): Újévi beszélgetés, Bencsik András és Bándy Péter interjúja a Magyar Demoratóban Orbán Viktorral. 2007. január 4. http://2007-2010.orbanvikt.hu/interjuk_list.php?item=3 Letöltve: 2012. június 26.
- Orbánvikt.hu (2007B): Nekünk most előre kell lépni. Orbán Viktor beszéde a Fidesz Asztoriánál tartott ünnepi nagygyűlésén. 2007. október 23. http://www.miniszterelnok.hu/beszed/nekunk_most_el_337_re_kell_lepni Letöltve: 2012. július 16.
- Orbánvikt.hu (2008A): A jövő hidjai. Orbán Viktor beszéde Losoncon, a Magyar Koalíció Pártja megalakulásának 10. évfordulóján. 2008. február 28. http://www.miniszterelnok.hu/beszed/a_jov_337_hidjai Letöltve: 2012. július 16.
- Orbánvikt.hu (2008B): Ma még nem késő. Előadás a Hilton Hotelben az „Európa 2025 – Oroszország és az európai biztonság” című konferencián. 2008. június 2. http://www.miniszterelnok.hu/beszed/ma_meg_nem_kes_337 Letöltve: 2012. július 16.
- Orbánvikt.hu (2009A): Energiafüggetlenség 20 éven belül. 2009. november 16. http://www.miniszterelnok.hu/beszed/energiafuggetlenseg_20_even_belul Letöltve: 2012. július 25.
- Orbánvikt.hu (2009B): Találkozó az orosz kormányfővel. 2009. november 21. http://www.miniszterelnok.hu/cikk/talalkozo_az_orosz_kormanyf_337_vel Letöltve: 2012. július 25.
- Orbánvikt.hu (2009C): A parlamentet kell a középpontba helyezni. 2009. november 25. http://2007-2010.orbanvikt.hu/interjuk_list.php?item=120 Letöltve: 2012. július 25.
- Origo (2011A): Pénzkidobás vagy jó döntés – ellenzéki reakciók a Mol-részvények visszavásárlására. 2011. május 24. <http://www.origo.hu/itthon/20110524-politikai-reakciok-a-mol-reszvenyek-visszavasarlasa-bejelentes.html> Letöltve: 2012. október 27.
- Origo (2011B): WikiLeaks: Politikai játékszernek használta Orbán az orosz gázvezetékét. 2011. szeptember 2. <http://www.origo.hu/itthon/20110901-wikileaks-deli-aramlat-vezetek-es-orban-viktor.html> Letöltve: 2011. szeptember 2.
- Origo (2011C): WikiLeaks: Hernádi zavarba jött, ha a Gazprom-kapcsolatról kérdezték. 2011. szeptember 5. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20110904-hernadi-zsolt-es-a-mol-a-kiszivargott-amerikai-diplomaciai-taviratokban.html> Letöltve: 2011. szeptember 5.
- Origo (2011D): WikiLeaks: Tényleg az orosz állam állt a Szurgut mögött. 2011. szeptember 2. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20110902-wikileaks-mol-ugy-az-orosz-allam-all-a-szurgutnyeftyegaz-mogott.html> Letöltve: 2011. szeptember 2.
- Owen, John M. (1994): How liberalism produces democratic peace. *International Security*, 19, 87–125.
- Panyuskin, Valerij – Zigar, Mihail (2008): Gazprom az orosz fegyver. Kalligram, Pozsony.
- Pataky István (2007): Budapestet okolja az energiaügyi biztos. Magyar Nemzet, 2007. június 11.

- Patkó Gábor (2009): Gáz Wars. Portfolio.hu, 2009. július 16. http://www.portfolio.hu/vallalatok/energia/gaz_wars.118262.html Letöltve: 2009. július 16.
- Pál Monika (2003): A nemzetközi kapcsolatok elmélete. In: Gallai, Sándor – Török, Gábor (Szerk.): Politika és politikatudomány, Budapest, Aula Kiadó, 159–174.
- Pálfiné Sipőcz Rita (2009): Kényes egyensúly, Az Európai Unió és Oroszország energetikai kapcsolatai. Európai Tükör 2009/3, március, 91–117.
- Penn, William (1693): An Essay towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament, or Estates. <http://www.fredsakademiet.dk/library/penn.pdf> Letöltve: 2012. május 2.
- Petrov, Nyikolaj (2009): Szverhupravljajemaja demokratyija: tandem I kriszisz. Pro et Contra, 2009. szeptember–december, 31–50.
- Piebalgs, Andris (2007): Európai Parlament, Viták, 2007. december 11. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20071211+ITEM-017+DOC+XML+V0//HU> Letöltve: 2008. április 11.
- Piebalgs, Andris (2008): Piebalgs úr válasza a Bizottság nevében. Parlamenti kérdések, 2008. szeptember 4. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2008-4195&language=HU> Letöltve: 2008. szeptember 15.
- Pierson, Paul (1998): The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis. In: Nelsen, Brent F. – Stubb, Alexander C-G. (Szerk.): The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration. Macmillan, London, 157–171. (részletek a műből).
- Pinder, John (1998): European Community and Nation-State: A Case for Neofederalism? In: Nelsen, Brent F. – Stubb, Alexander C-G. (Szerk.): The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration. Macmillan, London, 189–194. (részletek a műből).
- Podolák György (2007): „A gázár visszajár” című parlamenti napirend előtti felszólalás. 2007. március 20. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uln=58&p_felsz=1&p_felszig=4&p_aktus=3 Letöltve: 2012. október 25.
- Politikai filozófiák enciklopédiája (1995). Szuverenitás szócikk. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 465–468.
- Politikai kiesszótár (1976): Szuverenitás szócikk. Budapest, Kossuth Kiadó. 304.
- Portfolio.hu (2012): Kiszállhat az RWE a Nabucco-ból. 2012. január 18. http://www.portfolio.hu/vallalatok/kiszallhat_az_rwe_a_nabucco-bol.161560.html Letöltve: 2012. január 18.
- ПРАВДА (2006): Текст соглашения между „Нафтогазом” и „Газпромом”. 2006. január 5. <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/01/5/4395629/> Letöltve: 2010. április 3.
- Protokoll eines Abkommens betreffend die Energiefragen, vereinbart zwischen den Regierungen der Mitgliedstaaten der Europäischen Gemeinschaften am 21. April 1964 in Luxemburg. [http://www.rdhessen.de/irfdhessen/Search?Doctype=eurl&utab=6&key=chap121010\\$41964A0430%2801%29](http://www.rdhessen.de/irfdhessen/Search?Doctype=eurl&utab=6&key=chap121010$41964A0430%2801%29) Letöltve: 2013. január 10.
- Pröll, Regina (2009): Schwarzenberg: „Balkan braucht eine rasche Chance auf Beitritt” Die Presse, 2009. január 22. http://diepresse.com/home/politik/eu/446251/Schwarzenberg_Balkan-braucht-eine-rasche-Chance-auf-Beitritt?from=suche.intern.portal Letöltve: 2012. szeptember 13.

- Putyin, Vlagyimir (1999): The role of natural resource base in the Russian economic development strategy. Notes of the Gorny Institute.
- Rácz András (2006): Az Európai Unió keleti perifériája: Demokrácia és/vagy stabilitás? Kommentár, 2006/3. 15–27.
- Rácz András (2011): Túl a csúcson, A Keleti Partnerség elhalasztott csúcstalálkozója. MKI-elemzések, 2011/6.
- Regulation (EC) No 1775/2005 of the European Parliament and of the Council of 28 September 2005 on conditions for access to the natural gas transmission networks. http://www.energy.eu/directives/l_28920051103en00010013.pdf Letöltve: 2013. január 11.
- Regulation (EC) No 663/2009 of the European Parliament and of the Council establishing a programme to aid economic recovery by granting Community financial assistance to projects in the field of energy. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:200:0031:0031:EN:PDF> Letöltve: 2012. október 28.
- Regulation (EC) No 713/2009 of the European Parliament and of the Council establishing an Agency for the Cooperation of Energy Regulators. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:211:0001:0014:EN:PDF> Letöltve: 2012. október 22.
- Regulation (EC) No 715/2009/EC of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on condition for access to the natural gas transmission networks and repealing Regulation (EC) No 1775/2005. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:211:0036:0054:en:PDF> Letöltve: 2012. október 22.
- Regulation (EU) No 994/2010 of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 concerning measures to safeguard security of gas supply and repealing Council Directive 2004/67/EC. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:295:0001:0022:EN:PDF> Letöltve: 2012. október 28.
- REKK (2011): A földgázpiaci integráció célmodellje és eszközrendszere. http://www.rekk.eu/images/stories/letoltheto/gtm_final_rekk_kema_20110929.pdf Letöltve: 2012. augusztus 10.
- Report (2009): Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia. Volume I–III. 2009. szeptember. <http://www.ceig.ch/Report.html> Letöltve: 2012. július 24.
- Report from the Commission to the Council and the European Parliament on the implementation of the European Energy Programme for Recovery. COM (2010) 0191 final. Brüsszel, 2010. április 27. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52010DC0191:EN:HTML:NOT> Letöltve: 2012. október 28.
- Report from the Commission to the Council and the European Parliament on the implementation of the European Energy Programme for Recovery. COM (2011) 0217 final. Brüsszel, 2011. április 20. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52011DC0217:EN:HTML:NOT> Letöltve: 2012. október 28.
- Report from the Commission to the Council and the European Parliament on the implementation of the European Energy Programme for Recovery. COM (2012) 445 final. Brüsszel, 2012. augusztus 8. http://ec.europa.eu/energy/eepr/doc/com_2012_0445_en.pdf Letöltve: 2012. október 28.
- Reuters (2010): Gazprom invites Transgaz to join SouthStream. 2010. február 18. <http://uk.reuters.com/article/2010/02/18/romania-gazprom-idUKLDE61H0QZ20100218> Letöltve: 2010. február 18.
- Reuters (2013A): EU must avoid TAP versus Nabucco squabble-energy chief. 2013. április 18. <http://www.reuters.com/article/2013/04/18/tap-nabucco-eu-idUSL5N0D246S20130418> Letöltve: 2013. április 18.
- Reuters (2013B): UPDATE 3-TAP to carry Azeri gas via Greece as Austria loses out. 2013. június 26. <http://www.reuters.com/article/2013/06/26/gas-pipeline-nabucco-idUSL5N0F226A20130626> Letöltve: 2013. június 26.
- RG.ru (2006): Федеральный закон Российской Федерации от 18 июля 2006 г. N 117-ФЗ. <http://rg.ru/2006/07/20/gaz-export-dok.html> Letöltve: 2012. augusztus 10.
- RG.ru (2008): „Южный поток” идет на север. 2008. március 6. <http://www.rg.ru/2008/03/06/veresh.html> Letöltve: 2012. július 16.
- Rice, Condoleezza (2008): Transatlanti egység Oroszországot illetően. 2008. szeptember 24.
- Roberts, Adam (2008): Wer die nichtpolare Welt regiert. Internationale Politik, 63. évfolyam 7–8. szám. <https://zeitschrift-ip.dgap.org/de/ip-die-zeitschrift/archiv/jahrgang-2008/juli-august/wer-die-nichtpolare-welt-regiert> Letöltve: 2012. május 29.
- Roe, Emery (1994): Narrative Policy Analysis: Theory and Practice, Durham NC., Duke University Press.
- Romanova, Tatiana (2002): The EU-Russian Energy Dialogue: Towards Fully-Fledged EU Actorness. Collegium, 23. szám, 2002. tavasz.
- Rostás Szabolcs (2008): Problémák a Nabucco terve körül. Magyar Nemzet, 2008. október 25.
- Rostoványi Zsolt (2004): Előszó. In: Gilpin, Robert (2004): Nemzetközi politikai gazdaságtan. Budapest, Budapest Centre for International Political Economy. x–xiii.
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): Értekezések és filozófiai levelek. Budapest, Magyar Helikon.
- Sanders, David (2003): Nemzetközi kapcsolatok: neorealizmus és neoliberálisizmus. 410–427. In: A politikatudomány új kézikönyve. (Szerk.): Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann. Budapest, Osiris Kiadó.
- Sassen, Saskia (2001): Elvesztett kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában. Budapest, Helikon.
- Scmitt, Carl (1922): Politische Theologie, Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (1932): Der Begriff des Politischen. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schöpflin György (2007): Bevezető. In: Gecse, Géza (2007): Bizáncról Bizáncig, Az Orosz birodalmi gondolat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–10.
- Schuman, Robert (1991): Európáért. Pécs, Pannónia könyvek.
- Schweller, Randall L. (1996): Neorealism's Status Quo Bias: What Security Dilemma? Security Studies, 5. évfolyam 3. szám.
- Semjén Zsolt (2007): Parlamenti napirend előtti felszólalás, reagálás Gyurcsány Ferenc „Magyar nemzeti érdek, európai érdek” című napirend előtti felszólalására. 2007. március 26. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uls=59&p_felsz=1&p_felszig=16&p_aktus=3 Letöltve: 2012. október 25.
- Seres Attila (2008): A Nyugat nem akarja elszigetelni Moszkvát. Népszabadság, 2008. augusztus 28.
- Seres Attila (2009): Nem kell félni Moszkvától, Népszabadság, 2009. december 12–13.
- Sevcova, Ligyija (2004): Útban Európától. 2000, 2004. 5–6. szám.
- Shapiro, Michael J. (1985–86): Metaphor in the Philosophy of the Social Science. Culture & Critique. 191–214.

Simai Mihály (2011): Az Orosz Föderáció a XXI. században, az átalakulás és a világgazdasági integrálódás útjain. In: Simai, Mihály (Szerk.): Oroszország két világ között. Budapest, Akadémiai Kiadó, 23–169.

Skarbo, Svetlana – Petre, Jonathan (2008): The Pipeline War: Russian bear goes for West's jugular. Daily Mail, 2008. augusztus 10. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1043185/The-Pipeline-War-Russian-bear-goes-Wests-jugular.html>. Letöltve: 2008. augusztus 10.

Slaughter, Anne-Marie (2005): A New World Order. Princeton-Oxford, Princeton University Press.

Socor, Vladimir (2007): Hungary and the Nabucco project: Time to end the ambiguity. 2007. január 16. Eurasia Daily Monitor, IV. évfolyam 11. szám [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=32393](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=32393). Letöltve: 2012. július 3.

Socor, Vladimir (2008): New turkmen gas field change the strategic gas export picture. Eurasia Daily Monitor. V. évfolyam, 197. szám. [http://www.jamestown.org/programis/edm/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=34022&tx_ttnews\[backPid\]=166&no_cache=1](http://www.jamestown.org/programis/edm/single/?tx_ttnews[tt_news]=34022&tx_ttnews[backPid]=166&no_cache=1) Letöltve: 2012. január 17.

Socor, Vladimir (2009): Hungary to Host Nabucco Summit in a Reshaped Strategic Context. 2009. január 22. Eurasia Daily Monitor, VI. évfolyam 14. szám [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=34392](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=34392). Letöltve: 2012. szeptember 13.

Sonda Ipsos (2008): Csőpárti a többség. In: Népszabadság, 2008. március 4.

Soros György (2009): Az Oroszország-probléma Európában. Népszabadság, 2009. február 3.

Stern, P. Jonathan (1983): Soviet Natural Gas in the World Economy. In: Jensen, Robert G. – Shabad, Theodore – Wright, Arthur W. (Szerk.): Soviet Natural Resources in the World Economy. University of Chicago Press, Chicago-London, 362–384.

Stern, P. Jonathan (1984): International Gas Trade in Europe. The policies of exporting and importing countries. London, Heineman.

Stern, P. Jonathan (2005): The Future of Russian Gas and Gazprom. Oxford University Press for the Oxford Institute of Energy Studies, Oxford.

Stern, P. Jonathan (2006): The Urengoy Pipeline in the 1980s and the North European Pipeline in the 2010s: parallels and differences over 30 years. Columbia University, New York City, 2006. április 10. www.harrimaninstitute.org/MEDIA/00493.pdf. Letöltve: 2012. november 16.

Stern, P. Johnathan (2010): Guest column: Oil-based pricing represents a drag on the industry. Financial Times, 2010. május 25. <http://www.ft.com/cms/s/2/31e5e64c-6795-11df-a932-00144feab49a.html#axzz2DcJlflC> Letöltve: 2010. május 25.

Stier Gábor (2006A): Merre tart majd a Kék Áramlat? Magyar Nemzet, 2006. március 7.

Stier Gábor (2006B): Oroszország stabilitása egész Európa érdeke. Magyar Nemzet, 2006. szeptember 9.

Stier Gábor (2006C): Varsói fenntartások. Magyar Nemzet, 2006. szeptember 18.

Stier Gábor (2006D): Áramlatok. Viktor Jusczenko az ukrainai fordulatról, a jobbközép erőkről és a gázháborúról. Magyar Nemzet, 2006. október 28.

Stier Gábor (2007A): Gyurcsány kitörési pontot lát az orosz kapcsolatban. Magyar Nemzet, 2007. március 22.

Stier Gábor (2007B): Bizalmi deficit. Magyar Nemzet, 2007. április 10.

Stier Gábor (2007C): Moszkva szeretne hinni Gyurcsánynak. Magyar Nemzet, 2007. május 8.

Stier Gábor (2007D): Mitikus Asztanának a Nabucco-projekt. Magyar Nemzet, szeptember 14.

Stier Gábor (2008): Asztana várja a magyar befektetőket. Magyar Nemzet, 2008. július 8.

Stier Gábor (2009A): Putyinhoz készül Orbán, Magyar Nemzet, 2009. november 20.

Stier Gábor (2009B): Esély vagy veszély? Magyar Nemzet, 2009. május 29.

Stier Gábor (2009C): Pragmatikus viszonyt építene Moszkva. Magyar Nemzet, 2009. október 15.

Stier Gábor (2010A): Moszva egyre jobban megérti a Fideszt. Magyar Nemzet, 2010. január 26.

Stier Gábor (2010B): Történelmi lehetőség előtt áll Közép-Európa. Magyar Nemzet, 2010. április 8.

Stier Gábor (2010C): Azerbajdzsán közeledne Európához. Magyar Nemzet, 2010. szeptember 18.

Stier Gábor (2010D): Sürgető kiegyezés Moszkvával. Magyar Nemzet, 2010. szeptember 20.

Stier Gábor (2011A): Budapest az embert helyezi a középpontba. Magyar Nemzet, 2011. január 4.

Stier Gábor (2011B): Alakuló déli folyosó. Magyar Nemzet, 2011. február 22.

Stier Gábor (2012): Déli Áramlat nem, Paks igen? Magyar Nemzet, 2012. június 6.

Stier, Gábor (2013): Ukrajna kitör az energetikai elszigeteltségből. Magyar Nemzet, 2013. március 28.

Stone, Deborah (1997): Policy Paradox: The Art of the Political Decision Making. New York NY., W. W. Norton Press.

Student, Dietmar (2009): Neuer Job für Joschka Fischer. Manager Magazin, 2009. június 25. <http://www.manager-magazin.de/unternehmen/artikel/0,2828,632587,00.html>. Letöltve: 2012. július 24.

Suarez, Francesco (1872): Defensio fidei Catholicae et Apostolicae sectae errores (A Defence of the Catholic and Apostolic Faith against the Errors of the Anglican Sect). <http://www.aristoteloophile.com/Books/Translations/Suarez%20Defense%201.pdf>. Letöltve: 2012. március 5.

Sz. Bíró Zoltán (1999): Oroszország és Kelet-Közép-Európa. In: Papp Gábor (Szerk. 1999): Kelet-Közép-Európa az ezredfordulón. Budapest, Magyar Atlanti Tanács, 89–139.

Sz. Bíró Zoltán (2003): Állam és oligarchia. 2000, 2003. 9. szám.

Sz. Bíró Zoltán (2004): Anatolij Csubajsz és az orosz „liberális birodalom”. In: 2000, 2004. 1. szám, 17–18. http://www.ketezer.hu/menu4/2004_01/biro.htm Letöltve: 2012. április 17.

Sz. Bíró Zoltán (2007): Nabucco avagy Kék Áramlat? Élet és Irodalom, március 23, 12. szám.

Sz. Bíró Zoltán (2008): A Déli Áramlat és a Nabucco: előnyök és kockázatok. <http://www.russtudies.hu/Aindex.php?menu=4&lang=h&hirid=118>. Letöltve: 2012. december 28.

Sz. Bíró Zoltán (2010A): Az orosz gazdaság: válságok és stratégiák. 2000. 2010/3. http://www.ketezer.hu/menu4/2010_03/biro.html Letöltve: 2011. március 3.

Sz. Bíró Zoltán (2010B): Merre tovább, Oroszország? Beszélgetés Sz. Bíró Zoltán történésszel, Oroszország-szakértővel. Nemzet és Biztonság, 2010. április. 61–74.

Szabó András (2011): Az EU kedvéért mosolygott Orbán Mubarakkal Egyiptom utolsó nyugodt óráiban. Origo, 2011. február 3. <http://www.origo.hu/itthon/20110203-orban-a-zavargasok-kitoresenek-napjan-utazott-el-egyiptombol.html> Letöltve: 2013. január 30.

Szabó Márton (1996): Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. Politikatudományi Szemle, 1996. 4. szám, 101–132.

Szabó Márton (2003): Diskurzuselemzés és politikatudomány. Politikatudományi Szemle, 2003. 3. szám, 41–58.

Szabó Márton (2004): Diskurzuselemzés és politikatudomány. Politikatudományi Szemle, 2004. 4. szám, 139–141.

Szabó Márton (2010): Intézmény és diskurzus a politikában. Századvég, 57. szám, 2010. 3. szám, 3–34.

Szanyi Tibor (2007): Magyarország energiái. Népszabadság, 2007. április 25.

Szászi Júlia (2007): Nem kell gázkonfliktust szítani. Népszabadság, 2007. április 5.

Szemerényi Réka (2007A): Energia- és biztonságpolitika a hidegháború idején szénhidrogén- és biztonságpolitikai kölcsönhatások Európa és a KGST kapcsolataiban 1945–1990. PhD értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Szemerényi Réka (2007B): Energiaválság, energiapolitika, Egy dilemma történeti gyökerei. Kommentár, Budapest, 2007/3.

Szergejev, Alekszandr (2009): Oroszország és a birodalmi pusztulás. Gecse Géza Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat című könyvének nyilvános vitája Moszkvában. Külügyi Szemle, 2009. nyár, 179–190.

Székely András (2011): Az EU harmadik energiacsomagja és Oroszország. Nemzet és Biztonság, 2011. április, 28–33.

Székely Gergely (2009): Ki viszi el a balhét? Magyar Nemzet, 2009. január 13.

Szilágyi Ákos (2000): Borisz sztár és a sztárevicsek. Budapest, Helikon.

Szilágyi Ákos (2011): Túlirányított demokrácia, Oroszlecke. Pozsony, Kalligram.

Szilágyi Ákos (2012): A szuverenitás fantomja, avagy a képzelt hely. Pozsony, Kalligram.

Szilágyi Imre (2011): Vlagyimir Putyin szlovéniai és szerbiai látogatása. MKI-tanulmányok 2011/9.

Szlazsánszky Ferenc (2008): Nagyön gáz. Interjú Kaderják Péter egyetemi tanárral. <http://epa.oszk.hu/00800/00804/00523/67711.html> Letöltve: 2008. december 20.

Szmolin, Mihail (2007): Russzkij puty v buducseje. Moszkva, Fond IV.

Szolcsenyicin, Alekszandr I. (1991): Hogyan mentsük meg Oroszországot? Budapest, Magvető.

Szőcs László (2008A): Életveszélyes az orosz barátság. Népszabadság, 2008. augusztus 25.

Szőcs László (2008B): Megölheti a Déli áramlat a Nabuccót? Népszabadság, 2008. november 18.

Szőcs László (2011): „A Gazprom gyarmatosít”. Népszabadság, 2011. szeptember 5.

Szvák Gyula (2006): A magyar lakosság az oroszokról. 2006. november 6. <http://www.russtudies.hu/Aindex.php?menu=4&lang=h&hirid=24> Letöltve: 2012. július 2.

Taylor, Charles (1989): Sources of the Self. The Making of the Modern Identity. Cambridge, Harvard University Press.

Tárki (2012): A magyar lakosság az oroszokról, Két felmérés (2006, 2012) eredményei. Oroszvilág.hu, 2012. november 17. http://www.roszvilag.hu/?t1=kultura_programok&hid=3667 Letöltve: 2012. november 30.

Terényi János (2009): Előszó helyett, Reflexiók Oroszország megítéléséről és a magyar-orosz viszonyról. Külügyi Szemle, 2009. nyár, 3–12.

The Times (2008): OMV of Austria pursues bid for Mol of Hungary in fight against Gazprom. 2008. március 24.

Thoma Csaba (2010): Olaj és gáz a Kaszpi-térségben. Polgári Szemle, 2010. június – 6. évfolyam, 3. szám. http://www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view=v_article&ID=392 Letöltve: 2012. december 30.

Tilly, Charles (1997): How Empires End. In: After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building. New York – London, Westview Press.

Tóth Gy. László (2007): Nemzeti érdek mindenekfelett. Magyar Nemzet, 2007. április 13.

Tóth Tamás (2010): Miért nem állnak szóba egymással a diskurzusok? Elérhetőség: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/totht_miért_nem_allnak_szoba_egymással.htm, Letöltve: 2013. március 28.

Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 2007. december 13. <http://eur-lex.europa.eu/JOhtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>

Turkish Weekly (2008): Turkmenistan Meeting Full Commitments of Gas Supply to Russia. 2008. január 18. <http://www.turkishweekly.net/news/51588/turkmenistan-meeting-full-commitments-of-gas-supply-to-russia.html> Letöltve: 2008. január 18.

Újlaki László (2009): Amiben az államfő és a kormányfő is egyetért, Kárpátinfó, 2009. március 21. <http://karpatinfo.net/gazdasag/2009/03/21/amiben-az-allamfo-es-kormanyfo-egyertet> Letöltve: 2009. március 21.

V4+ (2010): A V4+ Budapesti Energiabiztonsági Csúcsértekezlet Nyilatkozata, 2010. február 24. http://www.kulugyminiszterium.hu/NR/rdonlyres/7FB2C98F-1779-4721-AB6F-EDBE92B1325C/0/V4_Energia_Nyilatkozat.pdf Letöltve: 2013. január 12.

Valki László (1977): A Közös piac szervezeti és döntéshozatali rendszere. Budapest, KJK.

Varga Ilona (1984): A központosítástól az abszolutizmusig. (Az orosz állam fejlődése a XVII–XVIII. században) In: Világtörténet 1984/3, 79–92.

Varga Ilona (1988): Az orosz orthodox egyház a kereszténység felvételétől az államegyház kialakulásáig. In: Világtörténet 1988 tavasz 1. szám, 56–67.

Varga Mihály (2008): Felszólalás az energiapolitikai koncepció általános parlamenti vitáján, 2008. február 19. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=38&p_uln=124&p_felsz=23&p_felszig=65&p_aktus=8 Letöltve: 2012. október 25.

Varró László (2007): Az energiaellátás biztonsága és a magyar külpolitika. Külügyi Szemle, Budapest, 2007. tavasz.

Vasquez, John A. (1983): The Power of Power Politics. London, Frances Pinter.

Vida Krisztina (2002): Az európai integráció története. In: Kende, Tamás – Szűcs, Tamás (Szerk.): Európai közjog és politika. Osiris, Budapest, 11–48.

Világgazdaság (2011): Az MVM-e lesz a hazai Déli Áramlat. 2011. október 19. <http://www.vg.hu/vallalatok/energia/az-mvm-e-lesz-a-hazai-deli-aramlat-360552> Letöltve: 2011. október 19.

Viner, Jacob (1958): Power versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Century. In: Viner, Jacob: The Long View and the Short: Studies in Economic Theory and Practice. Glencoe, Free Press.

Virág, Attila (2011): The cultural and geopolitical dimensions of nation-building in Ukraine. Society and Economy Society and Economy, Volume 34, Number 4, december. ISSN: 1588-9726, 619–641.

Virág Attila (2007): Gázvezeték vita: politika, vagy üzlet? Politika.hu, II. évfolyam 3–4. szám, 2007. november–december, 32–33. o.

Virág Attila (2008): Előre inni a medve bőrére, Oroszország Putyin után. Heti Válasz Online, www.hetivalasz.hu/cikk/0802/elore_inni_a_medve_borere, 2008. február 25.

Virág Attila (2008): Lesz-e gáz a Nabuccóban? Heti Válasz Online, www.hetivalasz.hu/cikk/0808/lesz_e_gaz_a_nabuccoban, 2008. augusztus 1.

Virág Attila (2008): Nemzetközi gázkartell. Heti Válasz Online, http://www.hetivalasz.hu/cikk/0810/nemzetkozi_gazkartell, 2008. október 28.

Virág Attila (2008): Kiszivárgott Gazprom-tanulmány: lesz gáz? Heti Válasz Online, http://www.hetivalasz.hu/cikk/0811/kiszivargott_gazprom_tanulmany, 2008. november 5.

Virág Attila (2008): Függő játszma. Heti Válasz VIII. évfolyam 45. szám, 2008. november 6. 40. o. http://www.hetivalasz.hu/cikk/0811/fuggo_jatszma

Virág Attila (2008): A Gazprom meghódítja Amerikát. Heti Válasz Online, http://www.hetivalasz.hu/cikk/0811/a_gazprom_meghodi_tja_amerikat, 2008. november 13.

Virág Attila (2008): A Gazprom Amerikára kacsintgat. Jobbklukk.hu, <http://www.jobbklukk.hu/index.php?Cikk=476>, 2008. november 17.

- Virág Attila (2008): Nagyon gáz! – orosz-ukrán rituálé. *Heti Válasz Online*, http://www.hetivalasz.hu/cikk/0811/nagyon_gaz_orosz_ukran_rituale, 2008. november 28.
- Virág Attila (2008): Gyurcsány Ferenc optimista. *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=495>, 2008. december 2.
- Virág Attila (2008): Tó vagy tenger? Ezen múlik Európa sorsa. *Heti Válasz Online*, http://www.hetivalasz.hu/cikk/0812/to_vagy_tenger_europa_nabucco, 2008. december 12.
- Virág Attila (2008): Gázcsap(oz)ás. *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=515>, 2008. december 19.
- Virág Attila (2009): Az Európai Unió és Oroszország függőségi viszonya a vezetékes gázüzletág területén. X. RODOSZ Konferencia-kötet, Kolozsvár 2009. ISBN: 978-973-88970-8-3, 472–482. o.
- Virág Attila (2009): Is dependence really interdependence? Gas strategies seen from Central Eastern Europe. *Politics in Central Europe* 2009/1. 20–40. o.
- Virág Attila (2009): Gázstratégiák kelet-közép-európai nézőpontból. *Gazdálkodás, verseny, vezetés*, 2009/1. 23–33. o.
- Virág Attila (2009): Energiastratégiák a vezetékes gázüzletágban. *Vezetéstudomány*, 2009/2. 57–65. o.
- Virág Attila (2009): Gázálom. *Heti Válasz IX. évfolyam*, 5. szám, 2009. január 29. 8. o. http://www.hetivalasz.hu/cikk/0901/gazalom_nabucco
- Virág Attila (2009): A gázháború újabb csatája. *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=606>, 2009. március 6.
- Virág Attila (2009): Újra célkeresztben a Mol. *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=646>, 2009. március 30.
- Virág Attila (2009): Rohadó és robbanó vezetékek. *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=669>, 2009. április 21.
- Virág Attila (2009): RosszGáz. *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=694>, 2009. május 13.
- Virág Attila (2009): Álomból realitás. *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=754>, 2009. július 15.
- Virág Attila (2009): Vigyázó szemetek Párizsra vessétek! *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=815>, 2009. szeptember 27.
- Virág Attila (2009): A gáz évszázada Oroszország évszázada? *Jobbklikk.hu*, <http://www.jobbklikk.hu/index.php?Cikk=866>, 2009. október 26.
- Virág Attila (2010): A Déli Áramlat projekt. Üzlet vagy politika? XI. RODOSZ Konferencia-kötet, Kolozsvár 2010. ISBN: 978-973-88394-3-4
- Virág Attila (2010): Gas strategies seen from Central-Eastern Europe. *Spring Wind 2010 Konferencia-kötet*, Publikon Kiadó, Pécs 2010. ISBN 978-615-5001-05-5, 619–624. o.
- Virág Attila (2010): Az új energiapolitikai koncepció és a Déli Áramlat projekt közpolitikai elemzése a parlamenti kormányzás tekintetében. *De iurisprudentia et iure publico, Jog és politikatudományi folyóirat*, IV. évfolyam, 2010/3–4. HU ISSN: 1789-0446, 265–294. o.
- Virág Attila (2010): A Déli Áramlat projekt közpolitikai elemzése. *Vezetéstudomány*, 2010/5. 56–64. o.
- Virág Attila (2011): Az EU energiapolitikája és a gázüzletág – Út egy egységes gázpolitika felé az alapító dokumentumoktól a Lisszaboni Szerződésig. In: Ágh Attila (2011): *Közpolitika. Európai Unió, Reformok*. Kossuth Kiadó, Budapest. ISBN 978-963-09-6872-0
- Virág Attila (2012): Út egy egységes gázszabályozás felé. Az EU energiaszabályozása a gázüzletágban. In: Fiáth Attila – Virág Attila – Virág Miklós (2012): *Szabályozott*

iparágak. Budapesti Corvinus Egyetem – Kossuth Kiadó, Budapest. ISBN 978-963-09-7074-7

- Virág Attila (2014): Diskurzuselemzés a politika- és a vezetéstudományban. *Vezetéstudomány*, 2014/3. 30–38.
- Wallander, Celeste A. (2006): How not to covert gas to power. *The New York Times*, január 5. http://www.nytimes.com/2006/01/05/opinion/05iht-edwall.html?_r=0
Letöltve: 2012. január 17.
- Walt, Stephen M. (1995): Alliance Formation and the Balance of World Power. In: Brown, Michael E. – Lynn-Jones, Sean M. – Miller, Steve (Szerk.): *The Perils of Anarchy: Contemporary Realism and International Security*. Cambridge MA, MIT Press.
- Waltz, Kenneth (1979): *Theory of International Politics*. Reading, Addison-Wesley.
- Webb, Tim (2011): European gas pipeline costs double. *The Guardian*, 2011. február 20. <http://www.guardian.co.uk/business/2011/feb/20/european-gas-pipeline-nabucco-costs-double?INTCMP=SRCH> Letöltve: 2011. február 20.
- Weber, Cynthia (1994): *Simulating Sovereignty: Intervention, the State, and Symbolic Exchange*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Weiner Csaba (2010): Az orosz gázipar helyzete a világ gazdaságban és hatása a nemzetközi együttműködésre. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Weiner Csaba (2011A): Az orosz társaságok külföldi tőkekihelyezéseinek alakulása a világon és az orosz befektetők magyarországi jelenléte. In: Simai, Mihály (szerk.): *Oroszország két világ között*. Akadémia Kiadó, Budapest, 245–303.
- Weiner Csaba (2011B): Oroszország a világ átalakuló energiagazdálkodásában, Az orosz gáz-, olaj- és szénipar a XXI. század első évtizedének végén. In: Simai, Mihály (szerk.): *Oroszország két világ között*. Akadémia Kiadó, Budapest, 357–431.
- Wendt, Alexander (1999): *Social Theory of International Politics*. New York, Columbia University Press.
- Wirth Zsuzsanna (2011): WikiLeaks: Reménytelenül felkészületlen volt Gyurcsány. *Origo*, 2011. szeptember 1. <http://www.origo.hu/itthon/20110901-wikileaks-gyurcsany-ferenc-es-putyin-amerikai-elemzes-magyarorszag-kelet-kapcsolatairrol.html>
Letöltve: 2011. szeptember 1.
- Wolosky, Lee S. (2000): Putyin és a plutokraták. 2000, 2000. 6. szám.
- Zacher, Mark W. (1992): The decaying pillars of the Westphalian temple: implications for international order governance. In: Roseanu and Czempiel, 58–101.
- Zalán Eszter (2008A): Budapest az első elismerők között lesz. *Népszabadság*, 2008. február 2.
- Zalán Eszter (2008B): Nabucco: óvatos keletiek, megosztott nyugatiak. *Népszabadság*, 2008. november 15.
- Zalán Eszter (2009): Irak részleteket szeretne látni. *Népszabadság*, 2009. január 27.
- Zord Gábor László (2007): Washington óva int a Nabucco iráni ágától. *Magyar Nemzet*, 2007. szeptember 18.
- Zubarevics, Natalja (2008): A területi különbségek alakulása. In: Horváth, Gyula (Szerk.): *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 150–170.

Virág Attila

A könyv témája a „Nabucco vs. Déli Áramlat” vita magyarországi vizsgálata a nemzetállami szuverenitás, az európai integráció és az orosz birodalmi törekvések tükrében. Az alternatív vezetéklétesítési projektek kapcsán Budapest nemzetközi küzdelem közepén találta magát. Bár úgy tűnhetett, hogy a konfliktus hátterében elsősorban gazdasági természetű elgondolások álltak, a diskurzus esetében kimutatható a hagyományos értelemben vett szakpolitikán túlra mutató általánosabb, külpolitikai jellegű vonulat is. A szerző a kutatás során abból indult ki, hogy a nemzetállamok, mint a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb szereplői, a földgázimport diverzifikáció növelése révén is igyekeznek saját biztonságukat megőrizni. Az eltérő stratégiákat nagy mértékben az határozza meg, hogy milyen szuverenitás-felfogásra alapozzák politikai lépéseiket. A könyv három nagy tartalmi egységre osztható. Az első rész a nemzetállami szuverenitás fogalma körüli történeti változásokat és a róla kialakult uralkodó európai nézeteket járja körül a kora újkortól a 20. századig. Ezt követően sor kerül az európai egységesülési folyamat és az orosz birodalmiság körüli diskurzusok történeti áttekintésére a szuverenitás fogalmának metszetében. A kötet második harmadában a szerző a különböző szuverenitásmodellek alapján vizsgálja meg az EK, az EGK, később az Európai Unió, valamint a Szovjetunió/Oroszország szénhidrogén-politikájának fejlődését, különös tekintettel a földgázszektorra. A könyv harmadik harmadában pedig a 2006. január 1. és 2013. június 30. közötti időszakot vizsgálja, valamint egységesen tárgyalja a gázszektoron belül felgyorsuló európai integrációs és orosz együttműködési folyamatokat.

„A könyv a világpolitika és a világgazdaság legaktuálisabb eseményeit elemzi. A szerző ezeket a kérdéseket nemzetközi színvonalon válaszolja meg. Ajánlom mindazok figyelmébe, akiket Oroszország és a földgáz jelenlegi és jövőbeni kérdései komolyan érdekelnek.”

Nógrádi György, biztonságpolitikai szakértő,
a Budapesti Corvinus Egyetem professzora